Editör: YÜKSEL TAŞKIN

Siyaset

Kavramlar, Kurumlar, Süreçler

iletişim

İletişim Yayınları 2067 • Araştırma-İnceleme Dizisi 345
ISBN-13: 978-975-05-1652-8

1. BASKI 2014, İstanbul

EDİTÖR Kerem Ünüvar
KAPAK Suat Aysu
KAPAK FOTOĞRAFI Yeşiller Partisi milletvekilleri Petra Kelly ve Gabriele Gottwald, Amerika'nın Nikaragua'daki politikalarını destekleyen ve bir önceki hafta Nikaragua'da öldürülen Barış Gücü görevlisi Albrecht Pflaum'un ölümünden sorumlu tuttukları şansölye Helmut Kohl'u Federal Almanya parlamentosu oturumunda protesto ediyorlar, 4 Mayıs 1983, © Bettmann/CORBIS
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Remzi Abbas
DİZİN Ayla Karadağ - Merve Öztürk
BASKI ve CİLT Sena Ofset • SERTİFİKA NO. 12064
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 38 46

İletişim Yayınları • SERTİFİKA NO. 10721
Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

Editör
YÜKSEL TAŞKIN

Siyaset

Kavramlar, Kurumlar, Süreçler

Yazarlar
(Soyadlarına göre alfabetik sırayla)

AHMET MURAT AYTAÇ • EVREN BALTA
TANIL BORA • MENDERES ÇINAR
AHMET DEMİREL • SEZGİ DURGUN
AHMET İNSEL • METE KAAN KAYNAR
ALEV ÖZKAZANÇ • YÜKSEL TAŞKIN
ÇAĞDAŞ ÜNGÖR • MURAT YÜKSEL

İÇİNDEKİLER

Modern Siyasal Hayat: Kurumların Doğuşu ve Küreselleşmesi

Siyasal İdeolojiler

İdeoloji

DÜNYA GÖRÜŞÜ VE İDEOLOJİ

Siyasetin Örgütlenmesi

DEVLETİN ÖRGÜTLENMESİ

SİYASAL ŞİDDETİN ÖRGÜTLENMESİ

DEMOKRASİ

SİYASETİN TOPLUMSAL AKTÖRLERİ

ANAYASA, YASAMA, YÜRÜTME VE YARGI

Siyasal Partiler ve Siyasal Süreçler

SİYASİ PARTİLER VE PARTİ SİSTEMLERİ

TEMSİLİYET VE SEÇİMLER

MEDYA VE SİYASET

SİYASET, İKTİSAT VE İKTİSAT İDEOLOJİSİ

ÖNSÖZ

YÜKSEL TAŞKIN

Siyaset: *Kavramlar, Kurumlar, Süreçler* başlığıyla değerlendirmenize sunduğumuz kitabın bir hikâyesi var. Sosyal ve siyasal bilim öğrencilerine ve genel olarak konuya ilgi duyanlara yönelik çok sayıda kitap olmasına rağmen, yeni bir kitap çalışmasına neden ihtiyaç duyduk? Bizleri yeni bir kitap yazmaya teşvik eden gerekçeleri kısaca ele almak istiyorum. Bu eksiklikleri ne ölçüde giderebildiğimize elbette okurlar karar verecek.

Öncelikle teslim edilmesi gereken bir husus var: Bu türden kitapların tüm farklılık iddialarına rağmen ele almaları gereken kavramlar, kurumlar ve süreçler bellidir. Artık klasikleşmiş konuları dışarıda bırakmaya dayalı bir farklılık arayışı değil bizimkisi.

Öncelikle kavram, kurum ve süreçlerin devlet veya iktidar merkezli değil, sivil toplum odaklı belirlenmelerine ve sıralanmalarına özen gösterdik. Sivil toplumda konumlanmak, elbette siyasal bir aktörü kendiliğinden demokrat veya özgürlükçü yapmaz. Bu nedenle siyaseti toplum lehine dönüştürmeye çabalayan aktörleri daha fazla öne çıkarmaya gayret ettik. Her aktörün yerinin belli olduğu, açık veya örtük bir hiyerarşiye göre önem sıralarının belirlendiği okumalardan ziyade, bu hiyerarşileri sorgulayan, dönüştürmeye çabalayan aktörlere daha fazla vurgu yaptık.

Sözgelimi, Siyasetin Örgütlenmesi başlıklı ana bölümün ilk altbölümü, Devlet konusunu ele alırken, ikinci alt bölümün başlığı, Siyasal Şiddetin Örgütlenmesi olarak belirlendi. Böylece hem var olan kavram ve kurumların anlaşılmasına hem de bunlara daha eleştirel yaklaşan bakış açılarının ortaya konulmasına gayret edildi. Siyasetin Toplumsal Aktörleri başlıklı bölüm de burada ortaya konulan hedeflerimizi destekler biçimde planlandı. Böylece devlet merkezli ba-

kıştan uzaklaşarak toplumda konumlanan ve siyasal süreçleri dinamik hale getiren aktörlere odaklanıldı. Tam da bu nedenle, toplumsal hareketler konusuna ayrıca önem verildi.

Kitabımızın bir başka kaygısı da çoğunlukla ABD'de üretilen metinleri temel alan aktarmacı tarzdan uzak durmaktı. Bu türden kitaplar, ülkemizde liseden gelen genç bir öğrencinin üniversiteye getirdiği bagaj veya bagajları doğal olarak dikkate alamıyor. Öğrenciler veya konuya ilgi duyan meraklıların mevcut bakış açılarını, sosyalleşme tarzlarını dikkate almayan çalışmaların ilgi uyandırmaları çok güç. Sözgelimi pek çok Siyasete Giriş kitabı seçim sistemlerini ele alır ama Türkiye'de 1960'larda uygulanan Milli Bakiye Sistemi'ne örnekler yoluyla değinmez. Öğrenciler seçim sistemlerini öğrenir veya ezberlerlerken, mevcut seçim sistemimizin kendi vilayetlerinde nasıl bir sonuca yol açtığını göremezler. Böylece ilgilerini çekebilecek bir malzeme yeterince değerlendirilmemiş olur.

Öğrencilerin veya meraklı okuyucuların mevcut sosyalleşme biçimlerini dikkate alma kaygımız, bazı konulardaki yerlileştirme çabalarımızın asıl nedenidir. Bunu yaparken abartıya da kaçmamak gerekiyor. Unutulmaması gereken husus, 18. yüzyılın sonundan günümüze kadar siyasal kavram ve kurumların Avrupa-ABD'nin küresel hâkimiyetleriyle şekillendiğidir. Bu nedenlerle mevcut kavram ve kurumların Batı'da ortaya çıkarak küreselleşmeleri tarihini ıskalayamayız. Yerlilik veya otantiklik vurgusunu, Avrupa-merkezcilik eleştirilerini abartmak, bizlerin mevcudu anlamamızı zorlaştırabilir.

Mevcudun eleştirisini yapmak için bile onu çok iyi kavramalıyız. Unutulmaması gereken bir husus, Batı'dan kaynaklanan pek çok kavram ve kurumun Batı dışında çok farklı yorumlamalara ve tecrübelere yol açtıklarıdır. Hindistan'da da parlamenter demokrasi vardır ama ülkenin çok kültürlü yapısıyla uyum halinde ilerlediği için geleneklerle iç içe geçmiştir.

Tam da bu kaygılardan yola çıkarak kitabımıza benzer eserlerde olmayan bir bölüm eklemeyi uygun gördük: Modern Siyasal Hayat ve Kurumların Doğuşu ve Küreselleşmesi başlıklı ikinci bölüm, Siyasete Giriş kitaplarında anlatılan kavram ve kurumları ortaya koyan süreçleri özetlemeyi amaçlamaktadır. Batı'da ortaya çıkan kavram ve kurumların, Batı-dışıyla girdiği bazen tek taraflı etki veya dayatma ilişkisi yanında Batı ve Batı-dışı arasındaki etkileşimlerle ortaya çıkan küresel tecrübenin "kısa tarihini" anımsatarak bugünümüze tarihsel bir perspektif sunmaya çalıştık.

Yerelin küreselle etkileşimini kavramanın yolu, siyasal çalışmaları daha fazla sosyolojiyle ve siyaset sosyolojisiyle beslemektir. Siyaset sosyolojisi, kuru siyaset metinlerinin daha heyecan verici ve ilgi çekici hale gelebilmesi için elverişlidir. Kitabımızın yazarları metinlerini siyaset sosyolojisiyle destekleyerek okurlarımızın işini kolaylaştırmaya çalışmışlardır.

Kitabımızın yazarları metinlerini oluştururken hayali okuyucularımızla etkileşim kurmaya; yukarıdan ve aktarmacı anlatılardan uzak durmaya gayret etmişlerdir. Okurlarımızın daha rahat ilerleyebilmeleri için, gerekli görülen yerler kutucuklar yerleştirilerek takviye edilmiştir. Böylece metnin daha rahat an-

laşılması, anahtar kavramların bağlamları içerisine yerleştirilerek açıklanmaları amaçlanmıştır. Her bölümün sonundaki tartışma soruları ve kaynakça da okurlarımızın kendilerini tartabilmeleri ve daha detaylı okumalar yürütebilmeleri amaçlanarak eklenmişlerdir.

Üniversitede verilen siyaset bilimi dersleri, öğrencilerin sosyal ve siyasal bilimlere ilgilerini çekmenin anahtarı mahiyetinde, son derece önemli derslerdir. Bizler öğrenciliğimizde çok az hocanın bu dersleri öğrencilerle etkileşime dayalı, kamusal tartışma ortamlarına çevirebildiklerine şahit olduk. "Hocaların" çoğunluğu bize kendi bilgilerini tek yönlü aktarmayı doğal saydılar. Dolayısıyla seçtikleri metinler de aynı yaklaşımı birebir üretmekteydi.

Kitabımızın daha demokratik, katılımcı ve etkileşime dayalı ders işleme arayışına zemin oluşturmasını umut ediyoruz. Elbette metnimizin eksik yönleri olacaktır. Bunları da okurlarımızdan gelen eleştirilerle azaltmayı borç biliyoruz.

Siyaset Nedir?

Yüksel Taşkın

NELER ÖĞRENECEĞİZ?

- Siyaset nedir?
  - Hükmetme sanatı ve devlet yönetme etkinliği olarak siyaset
  - İktidar elde etme ve azamileştirme etkinliği olarak siyaset
  - Güvenlik ve çıkar odaklı, zorunlu bir etkinlik olarak siyaset
  - Ahlâki ve kamusal bir etkinlik olarak siyaset
  - Uzlaşma ve çatışma sarkacında siyaset
- Siyasal çalışmalara farklı yaklaşımlar
  - Geleneksel felsefi yaklaşım
  - Siyasal bilimlerin görkemli yükselişi ve beklenmedik gerileyişi
  - Eleştirel siyaset teorisi yoluna devam ediyor

"Hiç kimse bir ada değildir.
Ne de bütünüyle kendisi,
Her insan kıtanın bir parçasıdır..."

- John Donne, 1624

"Toplum diye bir şey yoktur. Tek tek erkekler, kadınlar ve aileler vardır."

- Margaret Thatcher, Britanya Başbakanı, 1987

SİYASET NEDİR?

Büyük İskender'in (M.Ö. 356-323) "hükmettiği" denizlerde korsanlık yapma cüretini gösteren birisini yakalayıp karşısına getirirler. İskender ona, "Neden korsanlık ediyorsun?" diye sorar. Bunun üzerine korsan, "Benim sadece bir gemim var, hırsızlık yaptığım. Oysa siz koca bir hırsız çetesine sahipsiniz!" der. Bu hikâyeyi bize aktaran anlatıcıya göre, dünyevi bir etkinlik olarak devlet yönetimi veya siyaset, içinde ahlâki bir değer barındırmayan, çıkar odaklı bir etkinliktir. Böylesine olumsuz bir siyaset anlayışına sahip olanlar kendi içlerinde, siyasal etkinlikten bütünüyle uzak duranlar veya mecburen katlananlar diye ikiye bölünebilirler.

Çok eski tarihlerden günümüze kadar siyasete olumsuz nitelikler atfetmek oldukça yaygın bir eğilimdir. Bu eğilimin tam karşısındaysa belli bir siyaset anlayışını olumlayan, asıl sorunun "sahici siyaseti" var edemememizde olduğuna inananlar yer alırlar. Bu görüşe göre siyasetin kirliliğinden yakınanların varlığı, siyasetin olumsuz bir etkinlik olduğunu değil, sahici siyasetin yaşama geçirilemediğini gösterir. "Siyaset nedir?" sorusuna, yukarıda özetlenen en olumlu ve olumsuz tanımların arasında bir yerlerde yanıt verenler de vardır. Aşağıdaki bölümlerde bu tanımları ele almadan önce, gündelik hayatta karşımıza çıkabilecek bir örnekten yola çıkarak, bu tanımların çeşitliliği ve aralarındaki rekabeti göstermeye çalışacağız.

Üniversitede oturduğumuz kantine giren bir öğrenci, yemekhane zamlarından bahsedip, diğer öğrencileri eylem yapmaya davet ettiğinde büyük olasılıkla yukarıdaki iki zıt bakış açısının örnekleriyle karşılaşacaktır. Bazıları bu gencin "Siyaset yaptığını", "Samimi olmadığını", "Kendisi veya örgütü için güç arayışında olduğunu" savunup, eylem davetine katılmamayı tercih edecektir. Bu birkaç tepki bile bahsedilenlerin kendilerine göre olumsuz bir siyaset tanımına sahip olduklarını gösterir. Bu ifadeleri kullanan öğrencilerden bir kısmı, siyaseti önemsemekle beraber onun gençlerin veya öğrencilerin değil, "seçilmiş siyasetçilerin" işi olduğuna inanabilirler. Yani, gençlerin görevi iyi öğrenciler olarak kendilerini yetiştirmek ve gelecekte bir gün sıra kendilerine geldiğinde siyasetle ilgilenmektir.

Kendilerini eyleme çağıran arkadaşlarını dinleyenlerden bir kısmı da bu daveti kabul etme tercihinde bulunacaktır. Bu eyleme destek verenlerin büyük bölümü, gençlerin kendi sorunlarını belirleme, talep haline dönüştürme ve bunu ilgililere duyurma hak ve görevine sahip olduğuna inanırlar. Burada ortaya çıkan siyaset anlayışı, siyasetin sadece temsilcilerimizi seçip meclislere gönder-

mek ve ardından diğer seçimlere kadar edilgen biçimde onları izleyip değerlendirmekten ibaret olmadığına inanır. Buna göre, okul, işyeri, fabrika, mahalle gibi içerisinde yaşadığımız, eğitim gördüğümüz veya çalıştığımız birimlerdeki sorunları en iyi bilenler bizler olduğumuz için, bu sorunlara müdahil olmak, çözüm üretmek veya çözüm önerilerimizi konuyla ilgili birimlere aktarmak da bizim hak ve sorumluğumuz içerisindedir. Bu yaklaşımı paylaşanlar için siyaset bütün yurttaşların katılmaları gereken olumlu ve öğretici bir süreçtir.

Yukarıdaki satırlarda sadece, "Siyaset nedir?" sorusuna değil, ondan bağımsız düşünülemeyecek olan, "Siyaseti kimler yapmalıdır?" sorusuna da verilebilecek en olumsuz ve en olumlu iki yanıtı özetlemeye çalıştık. Bu yaklaşımları savunanlar, toplumsal değerlerinden yola çıkarak yukarıda özetlediğimiz sonuçlara ulaşmışlardı. Tam da bu nedenle bu sorulara verilecek yanıtların değerlerimizden bağımsız olamayacağını savunuyoruz. Aşağıda "Siyaset nedir?" sorusuna yanıt olarak önerilen kimi farklı tanımlardan bir özet sunacağız. Daha sonra da bu soruya verilen yanıtları dört ana başlık altında toplayıp değerlendireceğiz:

> *"Siyaset, kimin neyi, ne zaman ve nasıl elde ettiğiyle ilgilidir."*
>
> – Harold Lasswell

> *"Siyaset, farklı çıkarlar arasında bölünmüş toplumların, şiddet içermeyen özgür tartışma yoluyla yönetilmesidir."*
>
> – Bernard Crick

> *"Siyaset, değerlerin otoriteler yoluyla dağılımıdır."*
>
> – David Easton

> *"Siyaset mümkün olanı elde etme sanatıdır."*
>
> – Otto von Bismarck

> *"Siyaset, kan dökülmeyen savaş; savaş ise kan dökülen siyasettir."*
>
> – Mao Zedong

> *"Siyaset, en geniş anlamıyla, insanların ortak yaşamalarını mümkün kılan genel kuralları oluşturma, koruma veya değiştirme etkinliğidir."*
>
> – Andrew Heywood

Hükmetme sanatı ve devlet yönetme etkinliği olarak siyaset

Atina Demokrasisinin altın çağında (M.Ö. 5. ve 4. yüzyıllar) yoksul yurttaşların siyasal karar alma sürecine katılabildikleri, devlet yönetiminde görev alabildikleri önemli bir dönüşüm yaşanmıştı. Bu köklü dönüşümler, eski düzene bağlı kesimlerde olumsuz tepkiler yarattı. En ayrıcalıklı sınıfın toprak sahibi soylu-

lar olduğu, yüzyıllar boyunca krallarca yönetilen eski düzene özlem duyanların varlığı şaşırtıcı değildir. "Herkesin haddini bildiği eski güzel günlere" özlem duyanlardan birisi de oyun yazarı Aristophanes'ti (M.Ö. 446-386). Onun *Şövalyeler* oyunundan alınan aşağıdaki diyaloglar, demokrasiye duyduğu güvensizliği açıkça yansıtır. Bu diyaloglarda soylu bir general, sıradan bir sosis satıcısını, demokratik yolları kullanarak, liderleri Cleon'u devirmesi ve onun yerine geçmesi için ikna etmeye çalışır:

> ...
>
> Sosis satıcısı: Bana şunu söyleyin, benim gibi bir sosis satıcısı, nasıl öyle önemli bir adam olabilir?
>
> General: Dünyadaki en kolay iş! Bütün gerekli niteliklere sahipsin: Sefil bir doğum, pazaryerinden alınma bir eğitim ve arsızlık!
>
> Sosis satıcısı: Yine de bu görevi hak ettiğimi düşünmüyorum?
>
> General: Düşünmüyor musun? Bana öyle geliyor ki senin vicdanın fazlaca gelişmiş. Yoksa baban bir soylu muydu?
>
> Sosis satıcısı: Tanrılar aşkına, hayır! Benim ailem dolandırıcıydı!
>
> General: Şanslı adam! Kamu hayatına girmek için ne güzel bir miras!
>
> Sosis satıcısı: Ama ben zar zor okuyabiliyorum?
>
> General: Cahilliğin önemsiz bir mesele. Halka önderlik etmek için eğitimli veya onurlu bir adam değil, cahil ve pis olman yeterli. Bu altın fırsatı sakın tepmeyesin!

Aristophanes demokrasiden, kendisi gibi "bilgili ve onurlu" insanları değil, "cahil cühelayı" yönetime getirdiği için nefret etmekle beraber, bir sosis satıcısının sahip olmadığı pek çok ayrıcalığa sahipti. Bunlardan sadece birisi, kalemini silah gibi kullanarak fikirlerini savunabilmesiydi. Bize bıraktıkları yazılı eserleri sayesinde, sadece Aristophanes'in değil, dönemin ünlü filozofları Platon ve Aristo'nun da, demokrasiden niçin hoşlanmadıklarını biliyoruz. O zamanların "eli nasırlılarının" niçin demokrasiyi tercih ettiklerini anlamak içinse, bugün her zamankinden daha fazla tecrübeye sahibiz. Artık tarihi yorumlama ayrıcalığı sadece "soylulara" ait değil. Sosis satıcılarının veya midyecilerin olmasa bile, onların çocuklarının tarihçi olma imkânı bugün geçmişten daha fazla. Ve bunun gerçekleşebilmesi için çok uzun mücadeleler verildi ve veriliyor...

Yukarıdaki diyaloglar, "Siyaseti kimler yapmalı?" sorusuna yanıt barındırdığı ölçüde "Siyaset nedir?" sorusuyla da doğrudan ilişkilidir. Burada en ideal siyaset yapıcıları olarak, "onurlu, bilgili ve eğitimli soylular" işaret edilmektedir. Onların dışında kalanlar, "cahil ve ahlâksız" oldukları için yönetim sanatının gerektirdiği yetenek, bilgi ve ahlâki niteliklerden yoksundurlar. Bu yaklaşımda siyaset, bir yönetim sanatı, becerisi ve yeteneği olarak görüldüğü için kapsamı oldukça dar tutulmuştur. Krallar ve onların soylu danışmanları, ülkeyi yönetmek için yeterlidir. Bu bakışa göre, devlet yönetiminde niceliğin artması, yani yönetim erkine daha fazla sayıda insanın katılımı, kaçınılmaz biçimde niteliği geriletecektir. Bu cümleye yansıyan önyargının, yaklaşık 2400 yıl sonra "Bir

üniversite mezunuyla dağdaki çobanın eşit oy hakkına sahip olmasını" yadırgayanlarda az çok kılık değiştirerek yeniden ortaya çıkması, bu bakış açısının yaygınlığının da kanıtıdır.

Öyleyse "Siyaset nedir?" sorusuna verilen en eski yanıt, devlet yönetme sanatı veya devlet etrafında ortaya çıkan yönetim etkinliği olarak tanımlar siyaseti. Politika kelimesinin, Yunanca kent-devleti anlamına gelen "*Polis*" kelimesinden gelmesi tesadüf değildir. Yunanca "*Politikos*", devlet ve kent işlerine dair her şeyi kapsar. Latinceye "*Politicus*" olarak geçen bu kelime, Fransızcada "*Politiques*," İngilizcedeyse "*Politics*" halini aldı. Bu anlayışa göre siyaset, devlet içinde veya etrafında ortaya çıkan bir etkinlik türüdür. Toplumun büyük çoğunluğu ve bunlar arasındaki ilişkiler, örgütlenmeler siyasal etkinliğin dışındadır. Fakat kent devletlerinde, siyasetin öznelerinin genişlemesi, yoksul yurttaşların da siyasete ve yönetime katılması yönünde önemli mücadeleler verilmiş, yukarıdaki dar siyaset anlayışı demokrasi kavramı etrafında sorgulanmıştır. Bu gelişmeler, bir sonraki bölümde ele alınacak.

Siyasetin bu dar tanımı, neredeyse bütün ilgili çalışmalarda, Platon'un (M.Ö. 427-347) *Devlet* kitabında ortaya koyduğu ideal toplum düzeniyle örneklendirilir. Yöneticilik niteliği doğal olarak soylularda bulunmakla beraber, eğitim yoluyla bu nitelik daha da geliştirilebilir ve bu kesimden en bilgili ve bu nedenle de en erdemli yöneticiler yetiştirilebilir. Filozof Kral veya filozof yöneticiler ve koruyucular, eğitim yoluyla mükemmelleştirilmiş, böylece devleti yönetmeye hak kazanmışlardır. Filozof Kral öylesine bilgili, erdemli ve yetkindir ki, kendisi en mükemmel yasanın vücut bulmuş hali olduğu için, onu sınırlayacak veya ona rehberlik edecek yasalara ihtiyaç duymaz. Buradaki yöneticiler ve koruyucular sınıfı, bir bütün olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun Klasik Dönem yapılanmasındaki Askeriye sınıfına benzer. Bunların dışında kalanların, yani Reaya'nın işlevi, insan soyunun ve üretimin devamlılığını sağlamaktır. Reaya, yöneticilerin "tebasıdır", yani yöneticilere tabidir. Hem Platon'un *Devlet* kitabında hem de Osmanlı'nın Klasik Döneminde, yöneticilerin Reaya'ya dair yapmaları gerekenler vardır. Bu, Devlet'i yaşatmak, güçlendirmek kaygısından beslenen işlevselci bir zorunluluktur. Osmanlı'nın kuruluş döneminde Şeyh Edebali'ye atfedilen, "İnsanı yaşat ki, Devlet yaşasın" sözü, bahsedilen işlevselci bakışı çarpıcı biçimde ortaya koyar. Yukarıdaki bakışa yansıyan adalet anlayışı da Platon'unkiyle örtüşür: Buna göre adalet, herkesin kendi yeteneğine ve konumuna uygun olanı yapması ve bu toplumsal hiyerarşinin sorunsuzca işlemesinin devlet tarafından güvencelenmesidir. Çiftçinin işlevi, Askeriye ve Reayayı beslemek ve savaş zamanı as-

> ***Platon (M.Ö. 427-347)***
>
> Atina Demokrasisinin yükseliş çağına tanıklık eden Klasik Yunan filozofudur. Platon, demokrasi fikrine karşı, bilgiyle donanmış seçkinlerin veya filozof kralların yönetimini savunduğu *Devlet* adlı eseriyle siyaset felsefesinde etkili bir yer edinmiştir. Platon, devlet kurumunu yücelten seçkinci anlayışıyla, farklı otoriterlik biçimlerine ilham vermiştir.

ker sağlamaksa, onların bu işlevi yerine getirmeleri için gereken toprağı devlet kendi mülkünden sağlayacaktır. Ama bu mülk, temelde devlete aittir ve bir hizmet karşılığı geçici olarak verilmiştir.

İşlevselcilik

Toplumun farklı gruplarının üstlendiği işlevlerle beraber bir sistem oluşturduğuna ve bu sistemin dayandığı işbölümünün istikrar getirdiğine inanan bir kuramdır. Bu sistem çerisinde devlet, çeşitli toplumsal ihtiyaçları veya işlevleri karşılamak üzere ortaya çıkmış zorunlu bir kurum olarak olumlanır.

Platon'un *Devlet* kitabında ortaya çıkan siyaset anlayışı, devleti yönetme sanatı, becerisi ve bilgisi olarak siyasettir ve sınırlı bir grubun ayrıcalıklı işlevidir. Yönetim sanatı, Filozof Kral veya filozof yöneticiler tarafından üstlenilir. Tam da bu noktada Platon'un "siyaset" anlayışının Osmanlı'da "siyaset" kavramına yüklenilen anlamla benzerliği şaşırtıcıdır. "Siyaset" köken itibarıyla "seyislik, at idare etme" anlamlarına sahip Arapça bir kelimedir. Osmanlı İmparatorluğu'ndan çok önce, İslâm dünyasında hükmetme, yönetme sanatı, becerisi anlamında kullanılmaya başlanılmıştır.

Burada siyaset, kral ve yöneticilerin topluma hükmetme, toplumu kendi mülklerinin lehine olan bir nizam adına hizaya getirme becerileri, sanatı ve faaliyetleri anlamına gelmektedir. Bu yönetme tarzı, siyasal şiddeti doğal ve kaçınılmaz bir terbiye aracı olarak görür. Osmanlı'da siyaset kelimesinin yukarıda verilen anlamının dışında idam cezası anlamında da kullanıldığı anımsandığında bu boyut daha da iyi anlaşılabilir.

Nizamülmülk (1018-1092)

Büyük Selçuklu sultanlarının yararlanması için *Siyasetname* adlı eseri kaleme alan düşünür ve devlet adamının asıl adı Abu Ali al-Hasan al-Tusi'dir. O, "Hükümdarlığın Düzeni" anlamına gelen "Nizam ül Mülk" ismini alarak, kendisine biçtiği misyonu da özetler. "Hükmetme Kitabı" olarak anlaşılabilecek temel eserinin bilinen diğer ismi de çok şey anlatır: "Kralların Hayatları" anlamına gelen *Siyar al Muluk.*

Siyaseti hükümet veya hükmetme sanatı olarak gören ve ayrıcalıklı bir kesimin işi olarak sınırlayan anlayışı paylaşan yazarların ortaya koydukları yazına, "Prensler için ayna" isminin verilmesi de anlamlıdır. Bu yaklaşımın sadece Batı-dışı toplumlarda yaygın olduğu, Batı'daysa siyaset kavramının daha geniş ve günümüze yakın anlamıyla kullanıldığı yanılgısına kapılmamak gerekir. Dünya tarihinin çok büyük bir bölümünde ve tüm dünyada siyaset denilince anlaşılan yukarıdaki tanımdı. Genellikle örneklerini Avrupa tarihinden almaya eğilimli, dünyanın diğer tecrübelerini ikincil gören Avrupa-merkezci bakış açıları bu yaklaşımı Platon'la başlatma eğilimindedirler. Oysa Platon'dan çok daha önce yaşayan Çinli Konfüçyüs (M.Ö. 551-479) onunla çarpıcı benzerlikler taşıyan görüşler ortaya koymuştur.

Konfüçyüs, tıpkı Platon gibi, bilgili yöneticilerin devletin temeli olduğuna inanır. Toplumu yönetmek, imparatorun sorumluluğunda olmakla beraber, onun bu işi yetkinlikle yapabilmesi için eğitimli olması gerekir. Bu da yetmez, imparator-

ların devlet yönetimini Mandarin denilen, yüksek eğitimli bir tabakayla beraber yürütmesi savunulur. Konfüçyüs, pek çok açılardan Platon'dan daha şanslı bir düşünürdür. Platon'un *Devlet* kitabındaki ideal toplumunu gerçekleştirme şansı hiç olmamıştır. Oysa Konfüçyüs'ün felsefesi, 2000 yıl boyunca Çin devletinin yönetim felsefesi olarak kalmayı başarmıştır.

Konfüçyüs (M.Ö. 551-479)

Çin tarihinde son derece kaotik bir dönemde yaşadığı için, istikrar kavramını ve başta imparator olmak üzere ataerkil otoriteye saygı ve itaati öne çıkaran bir devlet felsefesi yarattı. Konfüçyüs, Çin'in imparator ve onun etrafındaki eğitimli devlet bürokrasisi tarafından yönetilmesini savunuyordu. Konfüçyüsçülük, yaklaşık iki bin yıl Çin'in devlet felsefesi olma başarısını gösterdi.

Tıpkı Platon gibi Konfüçyüs de, yönetici sınıfın potansiyel rakiplerini çok iyi tanır ve onlara hoşgörü göstermez. İkisini bu açılardan birleştiren bir unsur da tüccar sınıfına karşı duydukları güvensizliktir. İkisi de toprak mülkiyetine dayalı bir iktidar piramidi oluşturduklarından zenginliğin tüccarlarca ele geçirilmesinin, yönetici sınıfa tehdit oluşturduğunun farkındadırlar. Kısaca Platon ve Konfüçyüs, siyaset yapma ayrıcalığını dar bir tabakayla sınırlamakla kalmazlar, bunu tehdit edebilecek unsurları da çarpıcı biçimde kavrarlar ve siyasal erkin dışında tutmak için çareler ararlar. Sözgelimi Platon, denize çok yakın olan Atina'da donanmaya katılan yoksul gemicilerin ve onların tüccar patronlarının demokrasiye verdikleri destekten rahatsız olduğu için, ideal devletinin denizden uzak kurulmasını ister...

Buraya kadar en geleneksel siyaset anlayışını çeşitli örneklerle ortaya koymaya çalıştık. Bu anlayışın çok uzun yüzyıllar bizlerle birlikte olduğunu ve günümüzde de yer yer karşımıza çıkabildiğini vurguladık. Tam da bu noktada yasal ve fiili nedenlerle siyasal iktidarın paylaşıldığı, paylaşılmak zorunda kalındığı yerlerde, yukarıdaki siyaset kavrayışının nasıl kendisini yeniden ürettiği üzerinde durmamız gerekiyor. Sözgelimi Roma Cumhuriyeti, seçkinlerin yönetim ayrıcalığını ellerinde tutmak için geliştirdikleri kurnazca pratiklerle dikkatimizi çeker. Roma Cumhuriyeti (M.Ö. 509-27), adı üzerinde "Res Public"; yani, "halkın yönetimi" ilkesine dayanmaktaydı. Toplumun yüzde ikisini oluşturan soylu Patrisyenler, neredeyse bütün yönetim erkini ellerinde tutuyorlardı. Böylece aristokratik bir cumhuriyet yaratmışlardı. Zamanla Plebyenler diye bilinen yoksul ve sıradan Romalılar bazı haklar elde ettiler. Hatta kendi Halk Meclisleri'nin kararlarının herkes için bağlayıcı olması hakkını bile kazanabildiler. Buna rağmen soylular, yüzyıllardır edindikleri tecrübelerle yönetim ayrıcalıklarını sürdürmeyi başardılar. Bu başarıda alt ve orta sınıflardan gelen hırslı siyasetçileri kendi değerleri ve çıkarlarına eklemleyebilmeleri önemli rol oynadı.

Kendisi de mütevazı bir kökenden gelen M.T. Çiçero'nun (M.Ö. 106-43) aristokratik cumhuriyetin en ateşli savunucusu olması da böyle anlaşılabilir. Çiçero'nun aşağıdaki sözleri, siyasetin bir yönetim sanatı olarak az sayıda ve nitelikli insanın yapması gereken bir faaliyet olduğuna inanmasına rağmen, "Öyleyse halkı ne yapacağız?" sorusuna verdiği yanıtla önem kazanır:

> Halk, siyasal hayattan dışlanmamalıdır. Geçmişteki bilge kralların yaptıkları gibi onlara bazı tavizler verilmelidir. Böylece yönetim erkinin bir parçası olduklarına inanmalıdırlar. Bu onların yıkıcı hırslarını söndürür. En aşağıdaki insan dahi, en yukarıdakiyle eşit olduğuna inanmalıdır. Bu devleti güvenlikli kılar.

Bahsedilen "Halkın", Çiçero'nun kendileriyle ilgili kurnazca hükümlerini okuyup anlayabilmeleri mümkün değildi. "Bilgi güçtür," ne de olsa. Cumhuriyet, Demokrasi gibi yönetim anlayışlarının güçlenmesi ve modern dönemde halkın hesaba katılması gereken bir güç haline gelmesi, yukarıda ele aldığımız seçkinci siyaset anlayışını yok etmedi. Bu anlayış, farklı kılıklarla beraber günümüze kadar yaşadı. Elbette bu bölümde seçkinci siyaset anlayışının bin bir kılığını ve tarihini bütünsel olarak ele alamayız. Belki modern zamanların en önemli olaylarından Amerikan Devrimi'nden (1776-1783) bir örnekle ilerleyebiliriz.

Amerikan Devrimi'nden Federalistlerin lideri olarak görülen Alexander Hamilton (1755-1804), siyasal temsil konusunda oldukça seçkinci görüşlere sahipti. Bu yönüyle yüzyıllar öncesinin Çiçero'sunu anımsatması tesadüf değildi. Hamilton, Çiçero'nun eserlerini çok da iyi bilirdi. Yönetim anlayışında kitlelere en az güvenen isim olan Hamilton'a göre, "Alt sınıf mensuplarının, toplumsal konumları kendilerinden üstün olanlara boyun eğmek gibi doğal bir eğilimleri vardı." Yani, halkın görevi siyaset becerisine sahip üstün liderlerini seçmeleri, ardından bir sonraki seçimlere kadar siyaset sahnesinden çekilip beklemeleriydi. Burada ilginç olan Hamilton'un siyasal yetenek ve beceriye sahip olanları, doğuştan soylu sınıfla özdeşleştirmemesiydi. Amerikan Devrimi'nin soylulara özgü unvanları ortadan kaldırdığı hatırlandığında, Hamilton'un yeni hiyerarşisi, bileğinin gücüyle yükselen nitelikli insanların önderliğindeki bir Amerika'yı öngörüyordu.

Federalistler

Amerikan Devrimi'nden hemen sonra yeni ülkenin yönetim biçiminin nasıl olması gerektiği yönündeki tartışmalarda öne çıkan bir gruptu. Federalistler, yeni devlette güçlü bir merkez olmasını savunuyor, bunun yanında diğer eyaletlerin de temel haklarını tanıyorlardı. Federalistlerin en dikkat çeken sözcülerinden Alexander Hamilton (1755-1804), yoksul bir İskoç göçmeninin oğluydu ve ABD'nin ilk Hazine Sekreteri olmuştu. Federalistlerin karşısında konumlanan Anti-Federalistlerse, tek tek eyaletlerin merkezden daha güçlü olduğu ademi merkeziyetçi bir devlet yapısını savunuyorlardı. Devlet gücüne karşı yaygın bir kuşkuculuk Amerikan siyaset geleneğine Anti-Federalistlerin hediyesidir...

Daha o zamanlarda böylesine seçkinci bir siyaset anlayışını eleştirerek, karşı çıkanlar mevcuttu. Bu güçler arasındaki mücadele, sadece ABD'de değil, dünyanın pek çok yerinde cumhuriyetin demokrasiye doğru evrilmesini mümkün kıldı. Hamilton gibiler, bazen güç kaybettiler, bazen de yeni kaynaklardan güç türettiler ve var olmaya devam ettiler. Sözgelimi, "Tarihi büyük adamlar yapar" şeklinde özetlenebilecek siyaset felsefesinin oldukça güç kazandığı 19. ve 20. yüzyıl Avrupa'sında, seçilmiş veya atanmış heyetleri dikkate almayan karizma-

tik önderler ortaya çıktı. Bu önderlerin ortak bir özelliği, ülkelerini kolayca savaşlara sokarak halkı, satranç oyunundaki piyonlara benzer biçimde "yüksek idealler için harcanabilecek unsur" olarak görme eğilimleriydi.

Üniversite mezunlarının yönetim erkinde önemli mevkiler elde etmelerini savunan seçkinci bakış, yukarıda özetlediğimiz sınırlı siyaset anlayışının 20. yüzyıldan günümüze zaman zaman saygınlık kazanabilmiş bir başka örneğidir. Özellikle seçilmiş yasama organlarının, eğitimlilerin oluşturduğu senato benzeri yapılarca denetlenmesini savunan bu anlayış, 1960-80 arasında Türkiye'de de uygulama alanı buldu. Bu bakış açısı, belirli konularda uzmanlığı olanların siyasette daha etkin olmalarını savunmaktadır. Fakat siyasete bütün toplum kesimlerinin katılımını benimseyenler, yukarıdaki yaklaşımı eleştirirler. Bu konudaki tartışma da, görüldüğü gibi, "siyaset nedir ve de siyaseti kimler yapmalıdır?" sorularından bağımsız değildir...

İktidar elde etme ve azamileştirme etkinliği olarak siyaset

Siyaseti seçkinlerin işi olarak gören geleneğin büyük ölçüde çakıştığı ama ayrı bir başlığı hak eden diğer bir anlayış da, siyaseti bitmeyen bir iktidar mücadelesi olarak görmektir. İktidar mücadelesinin kaçınılmazlığını ve bazen de olumlu yanlarını vurgulayan bu yaklaşımın temel çıkış noktası insan doğasının kötülüğüdür.

Bu yaklaşımın temsilcilerinden Floransalı Niccolo Machiavelli'nin (1469-1527), insan doğasıyla ilgili görüşleri ve bunun üzerine bina ettiği siyaset anlayışı, özellikle 19. yüzyılda yeniden keşfedildi. Ona göre insan, bencil bir varlıktır. Zorunlu hissetmedikçe iyilik yapmaz. İnsanın saldırgan doğası, sürekli güç peşinde koşmasını, kazanımcı doğası ise sürekli olarak sahip olma arzusunu kamçılar. Daha da önemlisi, insanın güç ve mülk arayışının sonu yoktur. Hıristiyanlığın, öte dünyada ceza görme korkusu yüzünden insanları boyun eğici kıldığını, edilgenleştirdiğini savunan Machiavelli'nin ideal insanı, Roma Cumhuriyeti'nin bağımsız ruhlu, enerjik, savaşçıl, kurt yırtıcılığına sahip insanlarıdır. İnsanların hırsları, arzuları sınırlanmamalıdır. Bu arzuları dengeleyecek olan, sadece karşıt arzulardır. Böylece büyük bir enerji ve güç ortaya çıkar.

> ***Niccolo Machiavelli (1469-1527)***
>
> Günümüzde siyasal realizm olarak bilinen akımın öncülerindendir. Ona göre insanın güç ve mülkiyet arayışı sonsuzdur ve bu da gayet olumludur. Siyasal hayatta zayıflığa yer yoktur. Makyavelizm olarak bilinen ve "araca giden her yol meşrudur" ifadesiyle somutlanan yaklaşım da onunla özdeşleştirilmiştir. Onun mirası, günümüzde en fazla uluslararası ilişkiler alanının hâkim anlayışı olan realizmde gözlenebilmektedir.

Bu nedenlerle siyasette güç kazanmak, onu korumak ve azami mertebeye çıkarmak sonsuz bir zorunluluktur: "Başkasının güçlenmesine izin veren, kendi yok oluşunu hazırlar." Böylece siyaset dünyası, güç mücadelesinin kaçınılmaz olduğu vahşi bir orman olarak görülür, güç kullanmak doğallaştırılır. Machia-

velli'nin "Amaç, aracı meşrulaştırır" görüşü Makyavelizm denilen anlayışın özeti sayılır. Makyavelizm, amacın sadece güç biriktirmek olduğu bir yöntem değildir. En azından Machiavelli'nin İtalya'nın birliğini sağlamak gibi kendince soylu bir amacı vardı. Ne var ki, "soylu bir amaç uğruna insanların harcanabileceği" fikrinin doğallaştırılması, günümüze kadar gelen ve milyonlarca insanın siyasal nedenlerle veya siyasal şiddet yüzünden ölmesine yol açan görüşleri meşrulaştırması bakımından ciddi sakıncalar yaratmıştır.

Machiavelli'nin ilham verdiği siyasal realizm iki ilişkili kanaldan ve özellikle 19. yüzyıldan bu yana dünya siyasetini etkilemeye başlamıştır. Ulusçuluk ideolojisinin işaret ettiği sınırlar içerisinde ulus-devlet inşası için, siyasal irade kullanmak ve buna karşı olan unsurları siyasal şiddet gibi yollarla sindirmek, giderek yaygınlaşmıştır. Yine devletler arası rekabette hâkimiyet arayışının doğallaştırılmasının son derece olumsuz sonuçları olmuştur. 19. yüzyılda güçlü Batılı devletlerin, sömürgeleştirme girişimleri ve kendi aralarındaki rekabetleri, "En güçlü olanın ayakta kalabileceği" anlayışıyla fazlasıyla belirlenmiştir. Bu görüşler, giderek diğer devletlerin ilişkilerini de belirlemeye başlamış, günümüz uluslararası ilişkilerinin temel mantığını oluşturmuştur.

Ama bu türden fikirler sadece Machiavelli'den beslenmez. Charles Darwin'in, "Doğada en güçlü türlerin ayakta kalabildiği" türünden görüşlerinin sosyal bilimlere ve siyasal süreçlere etkisiyle ortaya çıkan Sosyal Darwinizm de, güçlülerin her türlü aracı kullanarak ayakta kalmalarını olumlar. Buna göre zayıflar (zayıf insanlar, sınıflar, kültürler, devletler vb.) yok olmaya yazgılıdırlar. Bu doğanın kanunudur...

Yüce amaçlar için insan harcamayı meşru gören yaklaşımın, farklı hatta rakip ideolojilere sahip kesimleri kimi zaman aynı biçimde etkileyebilmesi, üzerinde durulması gereken bir husustur. Çin Halk Cumhuriyeti'nin kurucusu Komünist Mao Zedong'un, "Siyaset, kan dökülmeyen savaş; savaş ise kan dökülen siyasettir" ifadesinde somutlanan siyaset anlayışının, Machiavelli'nin siyasal realizmiyle fazlasıyla benzeştiği açıktır.

> ***Sosyal Darwinizm***
>
> Charles Darwin'in (1809-1882) biyoloji alanındaki, özellikle Evrim Teorisi'yle ilgili görüşlerini, sosyal bilimlere ve siyasal yaşama uyarlamaya çalışan toplum ve siyaset anlayışıdır. Toplumsal güçlerin mücadelelerinde, en güçlü grubun baskın çıkmasının kaçınılmaz olduğu ve bunun toplumu ilerlettiği iddia edilir. Darwin'in Evrim Teorisi'nde türlerin çatışmaları kadar işbirliklerinin de evrimde önem taşıdığına dair tespitleri dikkate alınmaz ve indirgemeci biçimde sadece çatışmacı vurgu öne çıkarılır. Bu yaklaşım, 19. yüzyıldaki sömürgecilik yarışını ve özellikle ulusçuluk ideolojisini meşrulaştırmak için son derece elverişliydi.

Güvenlik ve çıkar odaklı, zorunlu bir etkinlik olarak siyaset

Bu bölümde, belli konularda yukarıda ortaya koyduğumuz iki siyaset anlayışıyla benzerlikler taşıyan ve onların bir başka "çocuğu" sayılabilecek bir yaklaşımı tartışacağız. Bu yaklaşım, insanların özel alanlarında ellerinde tuttukları maddi

refah ve özgürlüklerin güvencesi olarak siyaseti zorunlu görmekle beraber, devletin çok güçlenmesinin yine bu özgürlük ve maddi kazanımları tehlikeye düşürebileceği kaygısını da elden bırakmaz. Belki de zorunlu ama korkutucu bir güç olarak devlet fikrini en iyi özetleyen ifade "zorunlu şeytandır."

Bu siyaset anlayışının bireyci düşünce ve kapitalizmin gelişmesiyle eşzamanlı olarak güçlendiği iddia edilebilir. Bu nedenlerle 17. yüzyılın iki önemli düşünürü, Thomas Hobbes (1588-1679) ve John Locke'un (1632-1704) bahsedilen siyaset anlayışının "kurucu babaları" olduklarına dair yaygın bir kanaat vardır.

Hobbes'un insan doğası anlayışı, tıpkı Machiavelli gibi, sürekli güç peşinde koşan, bencil insanlar tasavvur eder. Machiavelli'nin düşüncelerinin siyasal realizme ilham vermesine benzer şekilde, Hobbes'un düşünceleri de modern zamanlarda piyasada acımasızca rekabet ederek maddi kazanımlarını azamileştirmeye çalışan bireyci kapitalistleri doğallaştırma işlevi görür. Bu mülkiyetçi bireyler, kendi sonsuz güç ve mülk edinme hırslarının yarattığı güvenlik sorununu aşmak için, tek tek egemenliklerini devrederek mutlak egemenliğe sahip bir kral yaratırlar. Hobbes'un *Leviathan* dediği bu güçlü kral veya devlet, insan doğasının kötülüğünün zorunlu kıldığı bir çözümdür. İnsanlar, güvenlik için sadece egemenliklerinden vazgeçmezler, siyaset yapma haklarını da devlete devrederler. Güçlü devlet, bizi korumak için vardır ama Aristo'nun ustası Platon'u eleştirirken sorduğu gibi, "Bizi koruyucularımızdan kim koruyacak?" sorusuna Hobbes'tan alınabilecek tatmin edici bir yanıt yoktur.

Hobbes ve Locke

Thomas Hobbes (1588-1679) ve John Locke'un (1632-1704) "mülkiyetçi bireycilik" denilebilecek ve belli bir tarihselliğin ürünü olan bir insan tanımını doğallaştırdıkları söylenebilir. İki ismin de kapitalizmin en erken geliştiği ülke olan İngiltere'den çıkmaları tesadüf değildir. Hobbes, bu mülkiyetçi bireyin ihtiyaç duyduğu güvenlik kuramını şekillendirirken, Locke aynı bireyin yine mülkiyetçi zihniyetle tasavvur edilmiş, "devredilemez, Tanrı vergisi özgürlüklerini" meşrulaştırır. Hobbes, güvenlikçi kaygılarıyla mutlak monarşi savunusuna yönelirken, Locke, yetkileri sınırlı bir monarşiden yana tavır takındı.

Oysa Locke, Tanrı vergisi ve bu nedenle devredilemez gördüğü yaşam, özgürlük ve mülkiyet haklarının güvencesi olan ama bunları tehlikeye düşüremeyecek bir devlet tasavvur eder: "Gece bekçisi devlet." İnsan özgürlüğünün alanı, devlet değil, sivil toplumdur. Devlet, bu alanın sağlıklı işlemesi için dışsal bir güvence olmak zorundadır. Dolayısıyla, siyaset bu niteliklerin varlığı ve sürekliliği için yapılması zorunlu bir etkinlik olabilir ama insani mutluluğun amacı değil, aracıdır sadece. Bu yaklaşıma göre, "En iyi hükümet, en az yöneten hükümettir." Sağlıklı işleyen bir devlette, az sayıda ehil insan, yönetim için gerekli görevleri üstlenecektir. Siyasetin önem kazandığı dönemler ise bizzat devletin bahsedilen özgürlüklerin düşmanı haline gelerek despotlaştığı dönemlerdir. Eğer herhangi bir devlet, Tanrı vergisi özgürlüklerimize zarar verirse, ona karşı direnme hakkımız doğar. Ama devleti reforma tabi tuttuktan sonra yine özel alanımıza çekiliriz ve mutluluğu orada ararız. Locke'un sınır-

lı bir içerik vermeye çalışarak savunduğu "direnme hakkı", daha sonra çok sayıda devrime ve farklı ideolojilere ilham vermesi bakımından dikkate değer bir kavramdır.

Günümüzde ideolojik cazibesi oldukça yüksek Liberal Demokrasinin siyaset anlayışının da yukarıdakine benzer olması şaşırtıcı değildir. Günümüz Liberal Demokratları, farklı çıkarlara ve taleplere sahip kesimlerin uzlaşma aracı olarak siyasete daha olumlu bir anlam yüklerler. Özellikle İki Dünya Savaşı ve Soğuk Savaş dönemine özgü çatışmalar, uzlaşmacı siyasete daha fazla önem atfedilmesi sonucunu doğurmuştur. Yine de Liberal Demokratlar, insani mutluluğun kaynağı olarak sivil toplumu görme geleneğini sürdürürler. Siyasete müdahale etme zorunluluğunu Klasik Liberalizme göre daha fazla hissetmekle beraber, bu müdahalenin sivil toplum tarafından ve yine kendi özgürlüklerini korumak adına yapılması gereğini savunmaya devam ederler...

Ahlâki ve kamusal bir etkinlik olarak siyaset

Atina Demokrasisi'nin en görkemli döneminde önemli roller üstlenen devlet adamı Pericles'in (M.Ö. 461-429), aşağıdaki sözleri, kamusal ve ahlâki bir etkinlik olarak siyaset anlayışının özeti olarak kabul edilebilir: "Sadece bizler, kamusal faaliyetlerle ilgilenmeyenleri, zararsız değil yararsız kişiler olarak görürüz." Pericles, yoksul yurttaşların da devlet görevleri üstlenebilmeleri için, kendilerine görevleri boyunca maaş bağlanması gibi reformların arkasındaki isimdi. Böylece Atina Demokrasisi'nde bütün yurttaşlar, sadece yasama faaliyetlerine eşit biçimde katılmakla kalmıyor, kuramsal olarak hepsine devlet görevi verilebilmesinin önündeki engeller de kaldırılmak isteniyordu. Pericles'in "siyaseti kimler yapmalı?" sorusuna verdiği yanıt, Platon gibileri ürkütür nitelikteydi: Bütün özgür yurttaşlar! Kamusal bir etkinlik olarak siyaset, her yurttaşın göreviydi ve bu sorumluluktan kaçmak erdemli bir yurttaştan beklenmeyen, yadırgatıcı bir davranıştı.

Pericles'in yurttaşları, kadınları, köleleri ve göçmenleri içermeyen sınırlı bir gruptu. Buna rağmen, yurttaşların, profesyonel bir siyaset sınıfının aracılığı olmadan kendi kendilerini yönetebileceklerine inanıyordu. Böylece yukarıda ortaya konulan seçkinci siyaset anlayışlarının tarih boyunca peşini bırakmayacak olan halkçı siyasetin kapılarını aralamış oluyordu.

Ünlü Yunan filozofu Aristo, Pericles'in aksine, "Demos'un" yani Halkın yönetimi anlamına gelen Demokrasiye olumlu bakmıyordu. Demokrasi karşısında Platon kadar önyargılı olmamakla beraber, Demokrasiyi en erdemli üç yönetim biçimi olan Monarşi, Aristokrasi ve *Politea*'nın gerisinde görüyordu. *Politeia (Polity)* adıyla Demokrasinin niceliği ve Aristokrasinin niteliğini birleştiren bir yönetim şeklini savunması, kitlelerin artan gücünün farkında olduğunun bir göstergesidir. Yine de Aristo, en erdemli ve nitelikli insanların aristokratlar arasından çıkabileceği önyargısını aşamamıştır.

Buna rağmen Aristo'nun siyasete yüklediği ahlâki anlam, ahlâki bir etkinlik olarak siyaset geleneği içerisinde değerlendirilir. Her ne kadar bütün "Kamuyu"

siyaset içinde görmeyi kabullenemezse de, siyasetin kamusal bir niteliği olduğuna inanır. Aristo, Platon'a göre daha gerçekçidir ve hocasının *Devlet* kitabında savunduğu, "Koruyucular yönetmeli" görüşüne, "Bizleri koruyucularımızdan kim koruyacak?" sorusuyla meydan okur. Platon'un *Devlet* kitabında anayasa ve yasalar, Filozof Kral'ın olağanüstü yetkinliği karşısında önemsizleşmişti. Oysa Aristo, "İyi bir devlette yasanın mutlak egemenliğine" inanır. Çünkü "Yasa, arzularımızdan etkilenmeyen akıldır" ve "Anayasal yönetim, insan onuruna en uygun yönetimdir." Tam da bu noktada devlete atfettiği ahlâki nitelik ortaya çıkar: "İnsan, mükemmelleştiği zaman, hayvanların en iyisidir. Yasa ve adaletten uzaklaştığındaysa en tehlikelisi." Dolayısıyla, adil ve anayasal bir kent-devleti, siyasal bir hayvan olan insanın en mükemmel aşamaya gelebileceği yegâne siyasal birimdir.

Aristo demokrat değildi belki ama insan erdemi ve mutluluğuna verdiği önem ve siyaseti ve devleti ahlâki gerekçelerle tanımlama ısrarı, onu günümüze kadar gelen bu siyaset anlayışının önemli isimlerinden birisi yaptı. Aristo'ya göre her varlığın gerçekleştirmesi gereken bir ereği (*Telos*) vardı: İnsanın ereği, mutluluğa erişmekti. Bunu yapabilmesi için mükemmel işleyen bir devlete ihtiyacı vardı. Toplumların amacı da, mükemmel bir devlet yaratmaktı. Dolayısıyla bireyin mükemmelleşebilmesi için, toplumun en mükemmel formu olan devlete dönüşmesi gerekiyordu. Buradan çıkan sonuç çok yalındır: Erdemli ve mutlu yurttaşlar olmamız, toplumsal yapıya bağlıdır. Britanya Başbakanı Margaret Thatcher'ın 1987 yılında söylediği, "Toplum diye bir şey yoktur. Tek tek erkekler, kadınlar ve aileler vardır" sözlerini anımsadığımızda onun, Aristo'nun yukarıdaki fikirlerine sempati duymasını bekleyemeyeceğimiz açıktır.

Siyasete ve devlet yönetimine insanın erdemini, mutluluğunu önemseyen bir bakışla yaklaşmak, sadece Antik Yunan ve modern Avrupa uygarlığına indirgenemez. İslâm düşünürü Farabi (870-950), Platon'un *Devlet* kitabının yoğun etkisiyle kaleme aldığı *Al-Madina al-Fadıla* başlıklı "Erdemliler Kenti" anlamına gelen çalışmasında, ideal devleti insanların en erdemli/mutlu olabilecekleri devlet olarak tanımlar. En erdemli olan, en çok bilendir. Farabi'ye göre, "Erdemli kent, insanların mutluluğu elde etmek için işbirliği yaptıkları kenttir." Farabi'nin, Platon ve Aristo'nun abartılı Yunan-merkezciliğine kıyasla daha evrenselci olduğuna, farklı din ve kültürlerin filozoflarına, felsefeye katkılarına göre saygı ve hayranlık

Aristo (M.Ö. 384-322)

Fizik, biyoloji, zooloji gibi alanların yanında felsefe ve siyasetle ilgili eserler de ortaya koymuş, çok yönlü bir Antik Yunan bilim insanıdır. *Politika* isimli eseri Siyaset Felsefesinin kurucu metinleri arasında kabul edilir. Bu eserinde geçmişte ve kendi döneminde yaşayan 150'ye yakın kent devletinin anayasalarını sınıflandırarak "ideal devlet nedir?" sorusuna yanıt aramıştır. Veriye dayanan araştırma yöntemi, Aristo'nun ampirik Siyaset Bilimi geleneğinin kurucuları arasında gösterilmesine yol açmıştır. Tüm bu araştırmalara "ideal devlet nedir?" gibi "olması gerekene dair" normatif sorular eşlik ettiği için Siyaset Felsefesinin de ilham aldığı, önemli bir düşünürdür.

besleyebildiğine dikkat çekmeliyiz: "Mükemmel toplum ve kentler, farklı dine mensup insanlar tarafından da yaratılabilir. Bunları benzeştiren, mutluluk hedefinin gerçekleştirilmesinin amaçlanmasıdır," diyen Farabi'nin İslâm Hümanizmi etkisinde olduğu açıktır.

Görüldüğü gibi modern öncesi çağlarda da, "Ahlâki ve kamusal bir etkinlik olarak siyaset" anlayışına yakın duran düşünürler mevcuttu. Modern dönemin ayak seslerinin duyulmaya başlandığı dönemlerde ahlâk ve siyasetin buluştuğu zemin daha çok dinsel hümanizmden ilham alan düşünce ve akımlarda kendisini gösterdi. Thomas More'un (1478-1535) *Ütopya* (1516) adlı, bu türe ismini de veren eseri, eşitlikçi bir toplum hayalidir. More, Katolik inançlara sıkı sıkıya bağlıydı. Ütopya Adası'nın aile reisine mutlak sadakat besleyen, karşılığında ondan sevgi ve koruma gören geniş ve huzurlu aileleri, onun Katolik inancından derin izler taşır. Yine İsa'nın basit hayatının verdiği eşitlikçi mesaj da Ütopya Adası'nda kendisini hissettirir. Buna rağmen ada sakinleri Yunan kökenlidir. Böylece More, en ideal olanın yolunun Hıristiyanlık ve Antik Yunan'ın kaynaşmasında olduğunu gösterir bizlere. More, Modern Çağ'da dinsel düşünce ve ideolojilerin yan yana gelmeleriyle ortaya çıkacak dinamik hareketlerin ipuçlarını veriyordu. Özellikle Hıristiyan Sosyalizmi başlığı altında ortaya çıkan pek çok hareket, siyasetin ahlâki gerekçelerle ve kamu yararına yapılan bir etkinlik türü olarak algılanmasına önemli katkılar sundu.

Yine de Modern Çağ'da bu siyaset anlayışının en temel başvuru kaynaklarından birisini oluşturan ismin, Fransız düşünürü Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) olduğunun altını çizmeliyiz. Rousseau Atina Demokrasisi'nin kendi kendini yöneten erdemli ve sorumluluk sahibi insanlarına büyük hayranlık besler. Sadece eşitlik değil, özgürlük meselesi de Rousseau için önemlidir. İdeal toplum düzeninin ikisini de güvenceleyeceğine inanır. "Soylu vahşi" ifadesiyle olumladığı uygarlık öncesi insanların uygarlıkla beraber kaybedilen önemli bir niteliğe sahip olduklarına inanır: Özgürlük. Uygarlık, kendi kendimize yabancılaşmamıza ve özgürlüğümüzü yitirerek tutsaklaşmamıza yol açmıştır. Uygar toplum sadece özgürlüğümüzü yitirdiğimiz bir toplum olmakla kalmaz; temelinde eşitsizlik olduğu için çok ciddi bir eşitlik orunu da barındırır.

Thomas More (1478-1535)

İngiltere'nin kırsal alanlarındaki Çitleme Hareketiyle yerinden yurdundan olan on binlerce yoksulun kentlere yığılmaları sürecini ve sonuçlarını yakından gözlemledi. More, kapitalizmin ayak seslerini duydu ve bundan müthiş rahatsızlık hissetti. Yargıçlık kariyeri de olan More, suçun kaynağını görmeyerek "suçluları" acımasızca cezalandıran sistemi eleştirdi. İngiltere'nin geleneklerinde yer aldığını düşündüğü ortak kullanım kültürünü öne çıkaran, Hıristiyan Hümanizmiyle harmanlanmış yeni bir sisteme ihtiyaç olduğuna inandı. *Ütopya* (1516) kitabının yazılış nedeni de budur. More, ülkenin Katoliklikle bağlarını koparan VIII. Henry'ye (1491-1547) dinsel gerekçelerle karşı çıktı. Ölüm cezasına çarptırıldı. Görüşlerinden vazgeçmesi karşılığında affedileceği söylense de taviz vermedi. Böylece adını tarihe onurlu bir düşünce suçlusu olarak yazdırmayı tercih etti...

Tam da bu tespitler, Rousseau'nun *Toplum Sözleşmesi* (1762) eserinde aşmaya çalıştığı sorunların kaynağını gösterir. Onun ideal toplumu, Vahşi Soylunun özgürlüğüyle, Atina Demokrasisi'nde gördüğümüz, insani ilişkiler ve doğrudan demokrasinin kazanımı olan toplumsal yakınlığı aynı anda barındıracaktır. İnsan hem özgür olacak hem de toplumsal yakınlık ve eşitlik ihtiyacını karşılamak için, halkın bir bileşeni olarak kendi kendisini yönetecektir. Böyle bir toplumda, "Kimse kendisini satacak kadar yoksul olmamalı, kimse de başkasını satın alabilecek kadar zengin." Yani siyaset, özgürlük ve eşitlik adına yapıldığı gibi, hep beraber olmanın yakınlığı ve sıcaklığını elde etmek için etkin olarak katılmamız gereken bir süreç olarak görülmektedir.

Rousseau'nun yukarıdaki görüşlerini özetlemek için kullandığı "Özgürlük katılım demektir" sözcükleri barındırdığı otoriter potansiyel nedeniyle çok eleştirilmiştir. Rousseau'nun, "Eğer bir insan kendi özgürlüğünü kavrayamazsa zorla özgürleştirilebilir" fikri, sahiden de otoriter bir tını taşımaktadır. Ama bu türden ifadelerin çıkış noktasının eşit ve özgür bir toplumun elbirliğiyle yaratılmasını savunan ahlâki bir zemin olduğu unutulmamalıdır. O özgürlükçü ve demokratik kaygılarla hareket etmiş, kimi yanlış çıkarımlarda bulunmuştur. Ama asıl mirasına saygı duyulduğu sürece bu yanlış çıkarımlar aşılabilir. Rousseau'nun toplumun genel bir iradesinin olmasının mümkün olduğu konusundaki ısrarının da onu, Jakobenlerin otoriter seçkinci çizgisiyle buluşturduğu iddia edilebilir. Fakat bu türden eleştirilerde unutulan nokta, Rousseau'nun genel iradenin mümkün olabilmesi için elzem gördüğü şartlardır: Hükümetler, özgürlüğü yasal güvenceye kavuşturmalıdır. İkincisi, hükümet, toplumsal eşitsizlikleri çözerek yurttaşlara maddi refah sağlamalıdır. Son olarak da, yurttaşların eğitilmeleri için kamusal bir eğitim sistemi örgütlenmelidir. Ancak bu güç ve bilgilerle donatılmış yurttaşlar topluluğu, genel iradesini ortaya koyabilir. Bu önkoşullar, Rousseau'daki otoriter bakiyeyi bütünüyle yok etmemekle beraber, halkın hangi koşullarda kendi kendini başarıyla yönetebileceği konusunu ciddi biçimde düşündüğünü göstermesi bakımından önemlidir.

Jean-Jacques Rousseau (1712-1778)

Cenevre'de yoksul bir saatçinin oğlu olarak dünyaya geldi. Yaşadığı dönemde popüler olan ve farklı alanlarda bilgili olmayı önemseyen Aydınlanmacı geleneği izleyerek müzikten, felsefeye ve siyasete kadar geniş bir yelpazede fikirler üretti. Aydınlanmacı geleneğin olanca iyimserliğini ve gelişmeye mutlak inancını ilk sorgulayan düşünürlerden birisidir. "Yozlaşmış şehrin karşısına saf kırsalı", "aklın karşısına sezgiyi" koyan Rousseau, bu tavrıyla Romantik hareketi etkiledi. Günümüzde dahi modernizm eleştirisi yapanların vazgeçilmez başvuru kaynaklarındandır. Özgürlüğü boğmayacak bir eşitlik arayışıyla, Fransız Devrimi'ne ve Sosyalist düşünceye de önemli etkileri olmuştur. Genel İrade gibi kimi kavramları, daha otoriter cumhuriyetçileri etkilemişse de, Rousseau'nun asıl arzusunun, kamusal eğitim hakkına sahip insanların kendi kendilerini yöneterek özgüvenli ve özgür yurttaşlara dönüştükleri doğrudan demokratik bir ideal olduğu unutulmamalıdır.

Rousseau'nun idealleri, özellikle Sosyalist ideolojinin eşitlik ve özgürlükle ilgili arayışlarını ciddi biçimde etkilemiştir. Değişen tarihsel dönemeçlerde bu temel fikrin biri diğerinden daha öne çıkmış olabilir. Sosyalizmin, siyaseti zorunlu değil, özgürleştirici, eğitici ve ahlâki bir faaliyet alanı olarak gören, özgürlüğü, eşitlikle beraber tasavvur eden geleneğinin Rousseau'ya olan borcu açıktır. Tam da bu nedenle, Sosyalizmin genel olarak siyaset, ahlâki ve kamusal bir etkinlik olarak olumlayan anlayış içinde değerlendirilmesi gerektiği söylenebilir.

Özellikle İkinci Dünya Savaşı'na giden felaketin yollarını döşeyen otoriter-faşist rejimlerin bakiyesini inceleyen Hannah Arendt (1906-1975) gibi önemli siyaset filozoflarının, siyasetin ahlâki ve kamusal bir yurttaş etkinliği olarak yeniden güçlenmesinin, bu türden rejimlere karşı en büyük güvence olacağı tespiti yadsınamaz. Arendt, siyasetin ereksellliği, yani elde edilecek hedefler kadar, süreç olarak da önemsenmesini savunur. Arendt, özellikle *İnsanlık Durumu (The Human Condition,* 1958*)* eserinde, kamusal alanda gerçekleşen, özgürleştirici siyasal eylem kuramını geliştirir. Şiddetin tamamen dışlandığı bu alanda övünç, sadece konuşmanın ve aklın gücüyle diğerlerini ikna etmekten gelebilir. Arendt'in kendi eylem kuramını geliştirirken, Antik Yunan tecrübesinden istifade ettiğini unutmamalıyız. Böylece Arendt savaş yıkıntılarının acı hatırasının gölgesinden bizlere, siyasal eylemimizin özgürleştirici potansiyelini bir kez daha anımsatmak istemiştir. Bu nedenle günümüzde, ahlâki ve kamusal bir etkinlik olarak siyaseti savunanların en önemli başvuru kaynaklarından birisi olmuştur...

Uzlaşma ve çatışma sarkacında siyaset

Bu başlığı, siyasete yaklaşımları tartıştığımız yukarıdaki başlıklardan ayrı bir katkı olarak düşünüyoruz. Yukarıdaki dört siyaset anlayışının da uzlaşmacı veya çatışmacı siyaset tercihleri konusunda farklı duruşları söz konusu olabilir. Sözgelimi, Platon'un *Devlet* kitabında en ideal yönetici, evrenin dayandığı temel ilkeyi bilen Filozof Kral olduğuna göre, devlet yönetiminin tartışmasız kuralları olacaktır. Burada tartışma yoktur. Evrensel Hakikati, onun yansımaları olan İdeal Devleti ve Filozof Kralı sorgulamaya kalkışırsanız, sert bir karşılık görürsünüz.

Siyasete, iktidar elde etme ve azamileştirme etkinliği olarak bakanların, çatışmacı siyaset anlayışına sahip olduklarını anlamak güç değildir. Machiavelli'nin özetlediği gibi, "Başkasının güçlenmesine izin veren, kendi yok oluşunu hazırlar." Bu tasavvura göre, A, B ve C aktörleri arasında, siyasal güç, beceri ve irade gibi unsurlar arasında denklik sağlanması mümkün değildir. A'nın çıplak güç açısından diğerlerinden baskın olması, B ve C'yi, güçlerini birleştirme stratejisine yöneltebilir. Çatışma doğal olduğu gibi, güç mücadelesi de sonsuzdur. Thomas Hobbes'un çözümü, B ve C'nin egemenliklerini A'ya (Leviathan Kral) devretmeleri, böylece güvenlik elde etmek uğruna özgürlüklerinden vazgeçmeleriydi.

Peki bu çatışmacı yaklaşımı sadece "güç için güç" arzulayan kimi realistler mi destekler? Burada da çatışmadan ne anladığımız sorusu önem kazanıyor. Eğer siyasal mücadeleleri, mutlak kazananın ve kaybedenin olduğu bir çatışma alanı olarak görüyorsanız, bu durumda siyasal rakibiniz meşru değildir. Bu noktada satranç oyununu anımsayabiliriz. Bu oyunda mutlak kazanan ve kaybeden söz konusudur. Siyaset, Oyun Teorisi'nin kavramıyla bakarsak, sıfır toplamlı, bir tarafın kazancının, diğer tarafın kaybı olduğu bir oyundur.

20. yüzyılda bu siyaset anlayışını en açık savunan ideoloji Faşizm olmuştur. Faşizm, tarihin milletler arasında geçen acımasız ve sonsuz bir güç mücadelesi olduğu inancını öne çıkarır. Hitler'in, mutlak dünya hâkimiyeti peşinde koşarken bile, bunu yapmadığı takdirde Almanya'nın büyük güçlere yem olacağına inanması, bunun tipik bir göstergesidir. Bu dili kullananların en çok başvurduğu kavramlardan birisi filozof Nietzsche'den devralınan "güç istencidir." Buna göre, büyük adamları (*übermensch*, üst insan), sıradan ölümlülerden ayıran şey, onlarda güce duyulan istencin, güç iradesinin muazzam oluşudur. Bu yüzden, sıradan insanların kaderi, üst insana giden yolda "sırat köprüsü" veya "merdiven" olmanın ötesine geçemez. İkinci Dünya Savaşı'nda Hitler'in "büyük idealleri" için ölen sıradan Alman askerlerinin çantalarında, Nietzsche'nin bahsettiğimiz fikirlerini içeren *Böyle Buyurdu Zerdüşt* kitabının ucuz bir kopyasının bulunması da bununa ilişkilidir...

Çatışmacı siyaset anlayışı, Marksizmin kimi yorumlarında da kendisini gösterir. Buna göre, İşçi sınıfıyla, Burjuvazinin çıkarı taban tabana zıttır ve birisinin yok oluşu, diğerinin öncülüğünde sınıfsız bir topluma gidişin olmazsa olmaz koşuludur. Marx, toplumsal değişimin yarattığı nitel ve nicel gelişmeler sonucunda, Burjuvazinin yok oluş sürecinin hızlanacağına vurgu yaparken, bazıları Marksizmi aşırı iradeci (voluntarist) bir tarzda yorumladılar. Buna göre, Marksizmi rehber edinmiş, çoğunluğu aydınlardan oluşan öncü bir parti, işçi sınıfına bilinç aşılayabilir ve tarihi hızlandırabilirdi.

Böylece, büyük çoğunluğu köylülerden oluşan, işçi sınıfının ve burjuvazinin oldukça zayıf olduğu Rusya ve Çin'de, Birinci ve İkinci Dünya Savaşları'nın hemen ardından sosyalist devrimler gerçekleştirildi. Sovyetler Birliği'nde Stalin, Çin'de Mao, aşırı iradeci bir siyaset tarzını benimseyip, kendi tarih anlayışlarıyla çelişen toplum yapılarını siyasal şiddet yoluyla ortadan kaldırarak, tarihi hızlandırabileceklerini ve sınıfsız topluma ulaşabileceklerini düşündüler. Günümüz Çin ve Rusya'sına bakıldığında, bu tarzın onca yıkıma ve acıya rağmen başarılı olamadığı açıktır. Kimi idealler uğruna bazı kuşakların feda edilmesi ve buna rağmen başarısız olunması, özgürlük olmadan eşitlik idealine ulaşmanın güçlüğü üzerine yeniden düşünmeyi zorunlu kılmaktadır...

Liberalizm, çatışmayı ve çıkar farklılığını doğal gören, siyaseti bir uzlaşma alanı olarak olumlayan bir geleneğe sahiptir. Siyasal Liberalizmin kurucu babalarından Britanyalı John Stuart Mill (1806-1873), "Halk ve Hükümet, bütünüyle aynı fikirde olsa dahi farklı görüşlerin bastırılmasını" yanlış bulur. "Her çağ, büyük bir özgüvenle, gelecek çağın doğru gördüğü düşüncelerini bastırmıştır."

Buradaki özgüven yanlıştır, çünkü özgür tartışmayla, en doğru fikir ve çözümlere daha kolay ulaşabiliriz. Yine ilişkili bir görüş, "İnsanların hata yaparak da öğrendikleri bu nedenle düşünce özgürlüğüne imkân tanınması gerektiğidir." Belki de bu yöndeki fikirlerinden en güçlüsü, "Akli ve ahlâki gelişmenin, tıpkı vücut kaslarımızı geliştirmek için yaptığımız gibi, egzersize ihtiyaç duyduğunu" savunmasıdır. Bu nedenlerle Mill, düzeni savunan bir partiyle ilerleme ve değişimi savunan bir başka partinin sağlıklı siyasal yaşam için elzem olduğuna inanır. Bu iki güç, kendi aralarında uzlaşarak, toplumun dengeli biçimde gelişmesine önayak olabilirler.

John Stuart Mill (1806-1873)

19. yüzyıl Siyasal Liberalizminin en etkileyici düşünürlerindendir. *Özgürlük Üzerine* (*On Liberty*, 1859) eseri, birey özgürlüğüne mümkün olan en geniş alanı tanıma çabasıyla dikkati çeker. Devletin ve diğer otoritelerin, bireysel ve sivil alana müdahale zaruretini en asgari düzeye indirmeye çalışan Mill'in, kadınların siyasal ve toplumsal eşitsizliği meselesine dair eleştirileri de onu ataerkil zihniyetle malul liberallerden farklı kılar. Döneminin diğer liberalleri gibi, Batı toplumları için tasavvur ettiği geniş özgürlük hayalini, Britanya'nın sömürgesi olan Hindistan ve halkları için fazla bulmuştur. Mill'e göre Hindistan halkı olgunlaşana kadar bir vasiye (Britanya İmparatorluğu) muhtaçtır. Mill, siyasal eşitlik fikrinden de ürker. Sıradan insanların eğitimlilere göre daha sınırlı oy vermeleri gereğini savunan çoğul oy sistemine inanır. Yine Yürütme Erkinin sadece uzmanlardan oluşması gerektiğini savunarak seçkinci bir konuma düşer. Mill'in son derece etkileyici fikir özgürlüğü savunusu ise günümüzde de sıklıkla başvurulan görüşler barındırır.

Bu görüşleri savunan Mill'in en korktuğu şey, çoğunluğun despotizmidir. Yükselen demokratik eşitlikçilikte o, böyle bir ihtimal gözlemiştir. Tam da bu nokta, Liberalizmin demokrasi veya kitle korkusunu ele verir. Meclis'teki halk temsilcilerine güvenemediği için onlara yasa yapma hakkını tanımak istemez. Bu, uzmanların işi olmalıdır. Kadınlara da seçme hakkının verilmesini savunmakla beraber, eğitimlilerin (4-5 oy), nitelikli işçilerin (2-3 oy) ve niteliksizlerin (1 oy) farklı oy ağırlığına sahip oldukları, çoğul oy verme sistemini savunur. Buna benzer bir oy verme sisteminin İngiltere'de İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar uygulandığını da anımsatalım.

Siyasette çatışmayı doğal gören, fakat uzlaşma yoluyla dengeli ve sağlıklı toplumsal ilerlemeyi savunan Liberalizmin günümüzde öne çıkan iki zayıf noktası olduğunu savunabiliriz. Temsili demokrasiyi fazlaca öne çıkaran anlayışıyla, kitlelere güvensizliğini alttan alta devam ettirmektedir. Zira iktisadi eşitliğin olmadığı toplumlarda, bu türden yapıları daha çok varlıklı kesimlerin denetim altında tuttukları açıktır. İkincisi, Liberalizmin çıkar ve çatışmayı maddi kazanımlar üzerinden tanımlayan, insanı "iktisadi varlığa" *(Homo Economicus)* indirgeyen bakışıdır. Liberalizm, son dönemde değerler, kültürel sorunlar, kimlik meseleleri üzerinden ortaya çıkan siyasal hareketleri kavramakta zorlanmaktadır. Siyaseti maddi kazanım elde etmek ve toplumsal barışı korumak için zorunlu ve araçsal bir etkinlik olarak gören Liberalizmin, küre-

selleşme sürecinin öne çıkardığı yeni gerilim alanlarını kavramakta güçlük çektiği görülüyor.

Günümüzün sorunları karşısında, "Bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler" sloganında özetlenen "kayıtsız, ilgisiz hoş görür" tavır yeterli olamamaktadır. Günümüzün hem maddi hem ahlâki pek çok sorunu karşısında kamusal alanlarda tartışmak ve yeni uzlaşmalara varmak, kaçınılmaz görünmektedir. Yani, siyasetin yeniden keşfedilmesi gereken bu çağda Liberalizmin kendisini yenilemesi zorunlu görünmektedir. Yine de Liberalizmin, siyaseti süreç olarak gören geleneği, çıkar farklılıklarına rağmen uzlaşma yoluyla barışçıl değişim olabileceğine dair inancı, kendisini değişen koşullara göre dönüştürebilme imkânlarını barındırmaktadır.

Bize göre, siyaseti farklı çıkarlara sahip kesimlerin çatışma ve uzlaşma alanı olarak gören ama siyaseti araçsallaştırmayan, siyasal etkinliği kendi içerisinde değerli gören bir yaklaşıma ihtiyaç var. Buna en yakın tanımın yukarıda özetlediğimiz, ahlâki ve kamusal bir etkinlik olarak siyaset anlayışı olduğunu düşünüyoruz. Burada siyaset, özcü çıkar ve değer tanımlarına sıkıştırılamaz. Kimi gerilimlerin aşılmasıyla tarih sonrası veya siyaset sonrası sorunsuz bir çağa girilebileceği fikri gerçekçi görünmemektedir. Bu bakışta siyaset, yeni sorunlar karşısında yeni çözümler arayışı olarak, yani bir süreç olarak görülür. Sürecin belirli bir zaman diliminde öne çıkan arayışları kadar, kendisi de değerlidir. Yani, J.S. Mill'in, "akli ve ahlâki gelişim için egzersiz yapmamız gereklidir" ifadesini anımsarsak, siyaset bu egzersizin tam da kendisidir. Öyleyse burada tanımlanan siyaset, farklılığı ve çatışmayı yok saymamakla beraber, kamusal alanı uzlaşma inşa etme alanı olarak olumlar. Bu siyaset tasavvurunda herkesin kendi adasına çekildiği çok-kültürlü dünya "ideali" de yeterli görülmez. John Donne'un yüzyıllar önce söylediği gibi: "Hiç kimse bir ada değildir / Ne de bütünüyle kendisi/ Her insan kıtanın bir parçasıdır."

SİYASAL ÇALIŞMALARA FARKLI YAKLAŞIMLAR

Geleneksel felsefi yaklaşım

Daha önce de vurguladığımız gibi, Modern öncesi dönemde siyasetle veya siyasal çalışmalarla ilgilenmek, ayrıcalıklı sınıfların işiydi. Okuma yazma bilme ayrıcalığı bir yana, bu kesimler kendilerini toplumlarının doğal yöneticileri, önderleri olarak görmekteydiler. Bu kesimden gelen ve siyasetle ilgili felsefi ürünler verenlerin neredeyse hepsinin düzen ve istikrar gibi kavramları önemsemeleri ve "kitlelerden" korkmaları kendileri bakımından anlaşılırdır.

Çinli bilge Mencius, (M.Ö. 372-289) "Ellerini kullanarak çalışanların kaderi, kafalarını kullanarak çalışanlar tarafından yönetilmektir" derken, "doğal" bir iş bölümü ve hiyerarşiye dayalı organik toplum tasavvurunu özetliyordu. Toplumu, yöneticiler, koruyucular ve köylüler-işçiler olarak farklı değer ve erdeme sahip üç bölüme ayıran Platon'un yukarıdaki hiyerarşiye itirazı olamaz.

Platon, siyasal konulardaki yargılarına ulaşmak için felsefeden yararlanıyor, tümdengelim denilebilecek bir yöntemle ilerliyordu. Buna göre, tüm evrene uyum veren ana ve birleştirici bir ilke, bir "idea" vardı ve bundan yola çıkarak toplum ve devlet konusunda felsefi çıkarımlar yapmak mümkündü. Platon, felsefi veya siyasal konularda başlangıç tanımlarıyla yola koyuluyor, soru ve yanıtlara dayalı "diyalektik" dediği bir sorgulama süreciyle evrensel, bağlayıcı tanımlara ulaşılabileceğine inanıyordu. O bu düşünce serüveniyle, sözgelimi, Filozof Kral'ın yönetimiyle erişilebilecek en ideal devlet tanımına ulaşıyordu.

Tam da bu nedenle, siyasal çalışmalara felsefi yaklaşım denildiğinde akla ilk gelen isimlerden birisi Platon'dur. Öğrencisi Aristo'nun siyasal çalışmalara yaklaşımı ise daha karmaşıktır. 19. yüzyılda şekillenen, 20. yüzyılda "siyasetin bir bilim olarak" çalışılabileceğine dair iyimserlikle daha da güçlenen, ama yüzyıl sonu ve yeni yüzyılda eski özgüveninden çok şeyler yitiren "bilimci" bakış, Aristo'da kendi öncülünü görür. Biz bu durumun nedenini ortaya koyup, haklılığını kısaca tartışmak istiyoruz. Aristo, hocası Platon'a göre daha gerçekçidir. Platon, "En ideal devlet nedir?" sorusunu sorarken, Aristo, "Verili koşullar altında mümkün olan en iyi devlet nedir?" sorusunu tercih eder. Yöntem konusunda da önemli farklılıkları vardır. Aristo, en iyi devlete ulaşmak için, derin düşüncelere dalmak yerine, 150'ye yakın Yunan kent devletine ait belgeleri inceler. Bunların çöküş nedenlerini anlamak için anayasalarına ve toplum yapılarına bakar. Böylece "mümkün olan" en erdemli yönetim biçiminin, Aristokrasinin "nitelik" ve Demokrasinin "nicelik" avantajlarını bünyesinde barındıran "Politea" dediği yeni yönetim biçimi olduğu sonucuna varır.

Aristo'ya izlediği gözleme dayalı "ampirik" yöntemi nedeniyle "siyaset biliminin babası" diyenlerin çok üzerinde durmadığı bir iki noktayı açmalıyız. Aristo'nun yanıt aradığı sorular tamamen "olması gerekenle" ilgili sorulardır. Bırakınız değerlerden bağımsız soru ve yanıtlar oluşturmayı, değerlerini gizleme zorunluluğunu da hissetmez. En iyi yönetim biçimini bulmak için sorduğu iki temel soru şöyledir: "Kimler yönetir?" ve "Kimler bu yönetim biçiminden istifade ederler?" 1960'ların pek çok siyaset bilimcisi gibi bazen Aristo da önyargılarını gizlemek ihtiyacı hisseder. Sözgelimi, anayasal kurallara bağlı bir Demokrasinin, kendisinin *Politea* dediği şeyden çok da farklı olmayacağını o da bilmektedir. Ama Demokrasi kavramına ve onun çağrıştırdıklarına dair barındırdığı olumsuz hisler, *Politea* gibi yeni kavramlar peşine düşmesine yol açar. Büyük bir özgüvenle de bunun fiilen mümkün olan en iyi yönetim biçimi olduğunu savunur.

Aristo'nun biyolojik ve coğrafi indirgemeciliği veya belirlenimciliği nedeniyle, bugün gülüp geçtiğimiz bazı görüşleri, kendi zamanında "bilimsel" bulgular olarak savunduğunu anımsadığımızda resim daha da netleşmektedir. Sözgelimi, "kadınların kanlarının erkeklerden daha soğuk olduğu veya dişlerinin daha az geliştiği" gibi "biyolojik" bulgulardan yola çıkarak, onların ikinci sınıf konumlarını doğallaştırır. Yine Yunanlıların, "En mükemmel yönetim birimi olan Kent-Devletini keşfetmelerini", "en ideal iklim olan ılıman iklime sahip olmalarıyla" ilişkilendirerek temelsiz bir coğrafi belirlenim ilişkisi kurar. Son olarak

Aristo'nun, "Yunan Kent-Devleti, en mükemmel seviyeye ulaşmıştır; çünkü sadece Yunanlılar böylesine mükemmel bir yaşamı kurmak için gerekli bilgi ve yeteneğe sahiptirler," derken gösterdiği duruş, nesnel olmadığı gibi, bizlere "bilimsel bulgularıyla" sürekli olarak Amerikan Liberal Demokrasisini haklı çıkaran, 20. yüzyıl siyaset bilimcilerini anımsatır.

Temel olarak bu türden çıkarımlarla, sözgelimi, 1990'larda "Tarihin bittiğini ve Liberal Demokrasinin muzaffer olduğunu" savunmak arasında pek bir fark yoktur. Zira Aristo Kent-Devleti'ne güzellemeler yaparken, bu siyasal birim çoktan tarih dışı olmuştu. Böylesine küçük bir siyasal birimi bu kadar önemsemeyi, sözgelimi, Roma İmparatorlarının anlaması mümkün değildi. Tarihin sonunun geldiğini ilan edenlerin, yarının dünyasında anlaşılmaması da mümkündür. Zaten "siyaset bilimcilerin" en önemli özelliklerinden birisi, kehanetleri konusundaki utandırıcı başarısızlıklarıdır...

Geleneksel-felsefi yaklaşımın bir başka özelliği, izleyicilerinin siyasal çalışmaları ayrı bir disiplin olarak görme yerine, felsefi yaklaşımı ana eksen alarak farklı alanlarla ilgili hükümlerde bulunmalarıdır. İktisadi, sosyolojik gözlem ve tespitler kullanılmakla beraber, bunlar bütünsel ve felsefi bir yaklaşımın içerisinde eritilir. Bu nedenle bu yaklaşım için Siyaset Felsefesi veya Siyaset Teorisi kavramları eşanlamlı olarak kullanılabilir. Burada kullandığımız biçimiyle Siyaset Felsefesinin en ayırt edici niteliği, "Olması gerekene" dair sorular soran, yanıtlar üreten bir düşünsel etkinlik olmasıdır. Siyaset Teorisinin, Siyaset Felsefesinden temel farkı, açıklama ve analiz çabalarını da içermesi, bu haliyle olması gerekenle yetinmeyip, olanla da ilgilenen, ampirik (deneysel) bir boyut taşımasıdır.

Bu fark, 19. yüzyıla kadar belirgin biçimde hissedilmiyordu. Dolayısıyla, bu iki kavram pek çok klasik metinde eşanlamlı olarak kullanılır. Sözgelimi bazı yorumcular, Aristo'yu ampirik yaklaşımı nedeniyle, Siyaset Teorisi alanına yerleştirmenin daha doğru olduğunu savunmaktadırlar. Bizce Platon'dan Aristo'ya, John Locke'dan Karl Marx'a kadar önemli pek çok düşünürü eşanlamlı olarak kullanılan Siyaset Felsefesi/Teorisi alanına yerleştirmek anlaşılırdır. Bu düşünürlerin bir kısmı, ampirik çabaları nedeniyle Siyaset Teorisi başlığı altında değerlendirilmeye daha uygun olsalar da, bu ayırımın daha belirleyici biçimde hissedilmesi için siyaseti bir bilim olarak gören yaklaşımın güçleneceği 20. yüzyılı beklemek gerekecekti...

"Devlete niçin itaat edilmeli?", "Kimler yönetici olmalı?", "Toplumda yeniden bölüşüm olmalı mı?", "Böyle bir yeniden bölüşüm hangi ilkelere dayandırılmalı?", "Bireysel özgürlükler sınırlanmalı mı?", "Böyle bir sınırlama hangi ilkelerden hareketle gerçekleştirilmeli?", "Adalet nedir? Evrensel bir adalet tanımı olabilir mi?", "Böylesi bir evrensel tanımın, siyasal yaşamdaki karşılığı ne olmalıdır?" türünden sorular ve yanıtlar, Siyaset Felsefesinin konusunu oluşturur.

Yukarıdaki sorulara bakıldığında kolaylıkla görülebileceği gibi, ideal yönetim birimi ve biçimi, özgürlük, adalet, temel haklar, hukuk, demokrasi gibi pek çok kavram da Siyaset Felsefesinin temel konularını oluşturur. Bu soruların ve

temel kavramların niteliğine bakıldığında, eleştirel bir tutumla bu konulara yoğunlaşmak mümkünse de, bunun nesnel biçimde yapılabileceği iddia edilemez. Yukarıdaki kavramlarla ilgili tutumlarımız ve ilişkili soruları şekillendirip bunlara yanıt üretme çabamızın, toplumsal ve siyasal değerlerimizden bağımsız gerçekleştirilebilmesi olanaksızdır. Sözgelimi, "En iyi hükümet, en az yöneten hükümettir" ifadesinin ideal hükümet konusunda bir değer yargısı taşıdığı açıktır. Bu ifadeyi kullanan birisinin, toplumsal adaletin sağlanması için devlet veya hükümetin etkin biçimde müdahale etmesi fikrine sıcak bakmayacağı da tahmin edilebilir.

Yukarıdaki paragraftaki bütün soruların ve olası yanıtların değer yargılarımızla şekillendiğini vurgulamıştık. Bunu sakıncalı bulmak ve Siyaset Felsefesini "bilimsel olmayan" bir yaklaşım olarak olumsuzlamak, özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki "bilimci iyimserlik" döneminde oldukça yaygınlaştı. Oysa doğru olan Siyaset Felsefesini, siyasal görüşlerimizi zenginleştirme adına yapılan kamusal bir düşünme pratiği olarak görmek, bu alandaki çoğulluğu doğal saymak ve yurttaşlar olarak rakip yaklaşımlardan istifade etmek için aklımızı kullanmaktır. Tam da bu nedenle, kendi yaklaşımımız için "bilimsellik" iddiasında bulunmak ve rakip yaklaşımları "bilim dışı" ilan etmek, kamusal tartışmaları zenginleştirmek yerine, boğucu bir etkide bulunabilir.

Siyaset Felsefesi/Teorisi alanına baktığımızda en yaygın yöntemlerden birisi, "Siyasal düşünce tarihi" eksenli çalışmalardır. Bu yaklaşım, Aristo veya Konfüçyüs gibi klasik yazarların güçlü metinlerini temel çalışma nesnesi olarak ele alır. Metinlerin, üretildikleri bağlamda ortaya çıkan özgün anlamlarını yeniden kurmaya çalışır. Tam da bu noktada önemli bir sorun ortaya çıkar: Metinlerin özgün anlamlarını ortaya koymak, onların günümüze uyarlanmasını güçleştirici sorunlar yaratabilir.

Bu soruna verilen bir yanıt, tartışmalı siyasal kavramların açıklığa kavuşturulma etkinliği olarak tasarlanan Siyaset Felsefesi/Teorisidir. Örneğin, 20. yüzyılda Liberalizm ve Sosyalizm ideolojisine yakın duranlar arasında özgürlük, adalet gibi kavramların ne olduğu ve olması gerektiği üzerine canlı bir tartışma ortaya çıkmıştır. Özgürlük kavramından bir Sosyalistin ve Liberalin aynı şeyi anlamayacakları açıktır. Bir Liberal, özgür olmak için, devlet müdahalesi gibi *olmaması gereken* unsurları vurgulamaya eğilimliyken, bir Sosyalist özgürlüğü, kamusal iradenin *olması gereken* müdahaleleri üzerinden tanımlayabilir. Bu konuda oldukça meşhur bir atışma da vardır: Liberalizmin özgürlük anlayışını eleştirenler, bu anlayışa göre "Kışın herkesin köprü altında donma özgürlüğü" olduğu sonucunun doğduğunu; oysa asıl özgürlüğün, orada kimsenin donmaması için kolektif akıl ve gücümüzle müdahale etmekle başlayabileceğini savunurlar...

Dünyanın en etkili güçlerinden Britanya'da 19. yüzyıl boyunca, İkinci Dünya Savaşı sonrasında saygınlık kazanacak olan "Siyaset Bilimi" disiplinini andıran güçlü bir siyasal çalışmalar birikiminin oluştuğu görülüyor. Bu çalışmaların, Britanya'nın siyasal kurumları ve özellikle Britanya Hükümeti'nin işleyi-

şi konusunda giderek derinleşen bir uzmanlığı beraberinde getirdiği görülecekti. Bu çalışmalarda kurumsal siyasetin nasıl işlediğine dair betimleyici sorular önem taşıdığı gibi hangi sorunların ne türden devlet/hükümet siyasalarıyla çözülebileceğine dair bir kaygı da söz konusuydu. Siyasal kurumları mercek altına alan bu yaklaşım zamanla, Karşılaştırmalı Hükümet denilen bir alt disiplinin oluşmasına önayak olmuştur. Önce Britanya, Fransa ve ABD Hükümeti ve siyasal kurumlarının işleyişini ele alan bu alt disiplin, zamanla Sovyetler Birliği'ni ve Üçüncü Dünya ülkelerini de inceleme alanına katmış, 1960'larda "Karşılaştırmalı Siyaset" ismiyle daha kapsayıcı bir başlık altında yoluna devam etmiştir.

Önemli bir siyaset felsefesi ve teorisi geleneğine sahip Britanya'da, Karşılaştırmalı Hükümet alt disiplininin oluşması, 17. yüzyıldan bu yana, toplumsal ve sınıfsal mücadelelere Parlamento içerisinde çözüm aranması alışkanlığıyla da yakından ilişkilidir. Parlamento, Hükümet ve son derece güçlü yerel yönetimlerle ilgili soyut tartışmalardan ziyade bunların pratik sorunlarına eğilen bu yaklaşım, Siyaset Biliminin öncülü olarak görülebilir. Pratik ve sorun çözme odaklı arayışların beslediği bir başka alt disiplin de Kamu İdaresi denilen alan olacaktır. Kısaca özetlersek, Britanya'da ciddi bir birikim yaratan Siyaset Felsefesi, Karşılaştırmalı Hükümet ve Kamu İdaresi çalışmaları, 1960'lardaki alt disiplin çeşitlenmesinin de sacayaklarını oluşturacaktır.

Siyasal bilimlerin görkemli yükselişi ve beklenmedik gerileyişi

19. yüzyılın en büyük siyasal ve iktisadi gücü olan Britanya'da önemli bir siyasal çalışmalar geleneği oluşması son derece anlaşılırdır. 20. yüzyıl bir başka gücün, ABD'nin yükselişine şahit oldukça, bu ülkede de hacimli bir siyasal çalışmalar birikimi oluştuğu gözlenecekti. ABD'nin kendi gücüne en fazla güvendiği dönemde, siyasal çalışmaları bilimsel bir disiplin olarak inşa etme arayışı da en iyimser ve saygın dönemini yaşadı.

Daha 1920'lerdeki çalışmalarıyla Modern Siyaset Biliminin kurucularından birisi olarak görülen Chicago Üniversitesi'nden Charles E. Merriam, asıl sorunun alanın metodolojik yetkinliğini arttırması olduğuna inanıyor, bu nedenle Sosyoloji ve Psikoloji gibi disiplinlerden sayısal yöntemler alınması gerektiğini savunuyordu. Böylece Siyaset Bilimi, çocukluk hastalığı olan *a priori* tümdengelimci yöntemlerle bilgi üretme alışkanlığından kurtarılacaktı. Merriam, Davranışçı Ekol olarak bilinen yaklaşımın ipuçlarını vermekle beraber,

> **_Davranışçılık_**
>
> 1930'ların ABD'sinde ortaya çıkan, özellikle Siyaset Bilimini etkileyen bir yaklaşımdır. Kantitatif yöntemler kullanılarak nesnel bilgi elde edilebileceğine dair bir ön kabul barındırır. Doğa Bilimlerinde kullanılan Davranışçı açıklamaların, sosyal bilimlere de uygulanabileceği iddiası üzerine bina edilmiştir. Bireylerin eylem ve davranışlarını en temel analiz nesnesi haline getirir. Davranışçılık, 1950'lerin sonu ve 60'ların başında ABD'deki Siyaset Bilimi çevrelerinde en görkemli dönemini, başka bir ifadeyle "Devrimini" yaşamıştır.

asıl "Davranışçı Devrim" için 1960'ları beklemek gerekecekti. Bu "Devrimin" en popüler siyaset bilimcilerinden David Easton'a göre asıl mesele, doğal bilimler metodolojisini model alan bir siyaset bilimi oluşturmaktı. David Easton ve Karl Deutsch gibi siyaset bilimciler, Sistem Teorisi denilen modeller geliştirerek, siyasal aktörlerin içerisinde hareket ettikleri siyasal süreçlerin oluşturduğu sistemi bütünsel bir analizle ortaya koymaya giriştiler.

Easton'a göre bir siyasal sistem, girdiler *(inputs)* ve çıktılardan *(outputs)* oluşmaktaydı. Girdiler, toplumun siyasal yapıya yönelik taleplerinden ve tutumlarından oluşurken; çıktılar, hükümetin bu talep ve tutumlara yanıt olarak oluşturduğu yasa ve düzenleme gibi kararları içeriyordu. Sözgelimi, askerlik süresinin kısaltılmasını talep etmek toplumsal bir girdiyse, Meclis'in bu süreyi yasal bir düzenlemeyle kısaltması, buna yönelik oluşan çıktıyı temsil ediyordu. Sistem teorisi, girdilerin rahatlıkla ortaya konulabilmesi ve ardından siyasal otoritenin aldığı bu verilerden yola çıkarak siyasal kararlarını (çıktıları) oluşturmasının, uzun vadede siyasal sistemin sağlıklı ve dengeli işlemesini güvencelediğine, yani istikrar getirdiğine inanıyordu.

Aslında Easton, doğal bilimlerden aldığı sistem analizi yöntemiyle Liberal Demokrasinin siyaset anlayışını ortaya koyuyor, meşrulaştırıyordu. Buna göre sivil toplum, parti ve dernekleri yoluyla siyasete kendi girdilerini iletiyor ve hükümet, bu girdileri tarafsızca değerlendirip, en uygun siyasalara (çıktılara) dönüştürüyordu. Hükümetin, bürokrasinin kendi öznel çıkarlarını tercih edebileceği veya bu yapılar arasında maddi çıkar ve ideolojik nedenlerle çatışmalar yaşanabileceği ve bu nedenle "çıktıların" bazı sınıfları veya tabakaları daha fazla destekler mahiyette olabileceği, sistem analizinde üzerinde durulmayan noktalardır. Yine Easton'un sistem modelinde tasvir edilen devlet, baskı aygıtlarını sıklıkla kullanan günümüz devletinden oldukça farklı ve naif bir şekilde tanımlanır. Easton'un modeli bu haliyle, 1950 sonrası ABD siyaset bilimcilerinin kendi devletlerine duydukları inanç ve güveni yansıtır. Tam da bu nedenlerle, iddia ettiği tarafsızlık duruşundan fazlasıyla uzaktır.

Davranışçı Ekol'den etkilenen ve insan doğasına dair kimi varsayımlarla modeller geliştiren isimlerden birisi de Anthony Downs'tü. Downs, 1957'de yazdığı *Demokrasiye Dair Ekonomik Teori* kitabında, Seçmen Rekabeti kuramını ortaya koydu. Kuramsal İktisat alanındaki gelişmelerden etkilenen Downs'un çıkış noktası, seçmenlerin oy verirken rasyonel aktörler olarak hareket ettikleridir. Buna göre seçmenler oy verirken kendi çıkarları açısından en fayda getirici tercihte bulunurlar, siyasi partiler de en çok oyu almayı amaçlarlar. Bu nedenle siyasi partiler, en çok oyu alabilmek için ideolojilerini yumuşatıp merkeze yönelirler.

Günümüz siyasetine baktığımızda, "rasyonel seçmen" varsayımının yetersizliği kolayca ortaya çıkacaktır. Bu yaklaşım, kimi değerler için ideolojik partilere destek veren ve bazen bu desteği verirken partilerinin kısa ve orta vadede iktidara gelemeyeceğini, dolayısıyla kendilerine "maddi getiriler" sunamayacağını bilen seçmenlerin davranışlarını açıklayamıyor. Sadece ülkemizde değil, dünyada da kimi parti ve hareketler, siyaseti gücün azamileştirilmesi olarak gören bakışı

kabul etmiyor ve buna meydan okuyorlar. Dolayısıyla, insanları sadece "iktisadi varlıklara" ve salt çıkar merkezci düşünen kâr/zarar hesapçılarına indirgeyen bakış, bütünsel bir açıklayıcılığa ulaşabilmekten bir hayli uzaktır...

Davranışçı Ekol, abartılı bilimciliğiyle, Soğuk Savaş döneminin gerilimli atmosferinde "saf bilim" peşine düşüyor, "olması gerekene dair" ilgisini yitiriyordu. Bu akımın Siyaset Felsefesi geleneğini bilim dışı olarak yargıladığı, özellikle Siyasal Düşünceler Tarihi çizgisini disiplinin dışına itmeye giriştiği görülecekti. Bilindiği gibi eğer "Davranışçı Devrimden" söz edilecekse, devrim bir şeylere karşı olmalıydı. Hem, Siyaset Felsefesi ve 20. yüzyılda daha popülerleşen adıyla Siyaset Teorisi, fazla eleştirel, muhalif bir içerik kazanmaya da başlamıştı.

Eleştirel siyaset teorisi yoluna devam ediyor

Siyaset felsefecisi Sheldon S. Wolin'e göre Davranışçı Ekolün, yöntem sorunlarını abartılı biçimde merkeze alması, çağın yakıcı siyasal meseleleri karşısında tavır üretememekle, bu nedenle Siyaset Teorisinin eleştiri geleneğinden kaçmakla da ilişkiliydi. Bu gözlem, Davranışçı Ekolün izleyicilerinin siyasal değerlerden bağımsız olduklarını göstermez. Büyük çoğunluğu muhafazakâr değerlere sahip bu isimler, kendi statükocu siyasal değerlerini bilimsellik iddiasıyla meşrulaştırmaya girişirken, rakiplerini "bilimdışı, ideolojik veya öznel" olmakla yargılıyorlardı. Bu nedenlerle, "Davranışçı Devrim", özünde muhafazakâr bir devrimdi.

Davranışçı Devrimin en görkemli döneminde bile "hayaletleriyle savaşmak zorunda olduğu" kimi isimler, özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında son derece etkili ve eleştirel bir sosyal ve siyaset teorisi birikimi yaratmışlardı. 1930'lu yıllardan itibaren ABD'ye göçen bu isimler arasında en dikkat çekenler, Leo Strauss, Eric Voegelin, Hannah Arendt, Theodor Adorno ve Herbert Marcuse'du. Sağ veya Sol ideolojilerden beslenen bu isimleri ortaklaştıran, normatif Siyaset Teorisi yaklaşımındaki ısrarları ve ortaya koydukları görkemli eserlerdi. Bahsedilen isimlerin, bilimci yaklaşımı, Modernizmin ve Aydınlanmanın bazı otoriter yönlerini eleştirmelerinin, 1960'ların ABD'sinde ülkelerinin ve disiplinlerinin gücüne büyük güven duyan isimleri rahatsız etmesi kaçınılmazdı.

Bu bağlamda Leo Strauss'un, yeni siyaset biliminin yöntem ve kapsamının aslında ciddi bir krizin göstergesi olduğunu iddia etmesi ilginçtir. Buna göre, pozitivist geleneğin normatif sorunlarla yüzleşememesi, Batı toplumlarının yaşadıkları siyasal krizden bağımsız anlaşılamazdı. Liberal demokrasiye, bilime, akla ve ilerlemeye yapılan bu saldırıların ABD'de daha fazla yankı bulması için 70'lerin başını beklemek gerekecekti.

Böylece Pozitivizm sonrası veya Davranışçılık sonrası dönemi müjdeleyen meydan okumalar görülmeye başlandı. Bu geçişi ilk sahiplenen ve duyuranlardan birisinin, ismi Davranışçılıkla özdeşleşmiş siyaset bilimci David Easton olması çok anlamlıdır. Easton, 1969'da yeni bir devrimin eşiğinde olduğumuzu duyurdu: Davranışçılık sonrası Devrimi! 1970'lerden sonra, Siyaset Bilimi disiplininde bilimci "yöntem fetişizminin" gerilemeye başladığı görülecekti. Siya-

set bilimcilerin inandırıcılık krizlerini aşmak için geliştirdikleri yeni stratejilerden birisi, daha özgül sorunlara yoğunlaşarak bunlarla ilgili uygulanabilir siyasalar geliştirmek olacaktı. Özellikle ABD'de seçimle oluşturulan çok sayıda yönetim birimine danışmanlık yapmak, kimi toplumsal sorunların çözülmesi için siyasalar oluşturmak bu uzmanlaşma eğilimini besledi.

Bir başka güç stratejisi de, Uluslararası İlişkiler ve Karşılaştırmalı Siyaset disiplinlerine yoğun bir ilgi gösterilmesi oldu. Böylece bilim insanı olmaktan türetilen saygınlık arayışının yerini, devlet veya önemli düşünce kuruluşlarına danışmanlık yapmaktan, pratik bilgi üretmekten almaya girişen yeni uzmanlık stratejisi aldı. Böylece bir zamanlar soyut sistem analizleri yapan siyaset bilimcilerin yerini, sözgelimi Sovyetler Birliği veya Ortadoğu "uzmanı" olan ve gerektiğinde hükümetleriyle bilgilerini paylaşan uzmanlar aldı.

Tüm bu gelişmeler yaşanırken, normatif-eleştirel geleneğini sahiplenen Siyaset Teorisi, Siyaset Biliminin meydan okumalarına rağmen, kendi yoluna devam etti. 1970'li yıllar, Davranışçı Ekolün en önemli dayanağı olan Pozitivizme karşı inandırıcı eleştirilere ve meydan okumalara sahne oldu. Doğal bilim yöntemlerinin, sosyal bilimlere uygulanabilirliğinin eleştirildiği bu çalışmalar, sosyal bilim kuramlarının hangi ortamlarda üretildiğini, üretildikleri tarihsel bağlamların ortaya konulan soru, yöntem ve yanıtlara nasıl etkilerde bulunduklarını gösterme çabalarıyla dikkat çekiyorlardı.

Bilim tarihçisi Thomas S. Kuhn, bilimin üretildiği koşulların ve "paradigma değişimi" dediği sıçramaların, bilimsel üretimin niteliğini nasıl etkilediğini çarpıcı biçimde ortaya koydu. Kuhn *Bilimsel Devrimlerin Yapısı* (*The Structure of Scientific Revolutions,* 1962) adlı eserinde, bilginin ilerlemeci bir anlayışla ve nesnel olarak geliştiğine dair inancı reddetti. Bilim üreten toplulukların, geçmişten farklı paradigmalara yönelmeleriyle, ele aldıkları meselelerle ilgili daha önce başvurmadıkları yeni bakış açıları geliştirdiklerini savundu. Rakip kuramlar hep olacaktı. Bunlardan birisinin bilimsel ve üstün olmasını beklemek doğru değildi. Tam da bu nedenle "hakikatin" rekabet halindeki yorumlarıyla yaşamayı öğrenmeliydik.

Böylece 1970'li yıllarda, bugün siyaset teorisi alanındaki tartışmaları etkilemeye devam eden görkemli çalışmalar üretilmeye başlandı. Özellikle Jürgen Habermas, John Rawls ve Robert Nozick'in çalışmaları, bu bağlamda ilk akla gelen eserlerdi.

Bugün "Siyaset Bilimi" disiplininde, alt disiplinleri kimi ortak paydalarda buluşturan kapsayıcı ve ikna edici bir üst kimlik oluşabildiğini iddia etmek mümkün değildir. Siyaset Teorisi, kendi özerkliğini derinleştirme eğilimine girerken, bu alandan kimileri, Felsefe, İktisat, Sosyoloji ve Antropoloji gibi alanlarla daha fazla etkileşimi savunan, disiplinler-arası çalışmalara yönelmeye başladılar. Böylece, kendi disiplinlerinin derin dehlizlerinde kaybolmayıp, bütüne bakmaya çalışan arayışlar ortaya çıkmaya başladı. Bu türden çalışmalara, Siyaset Bilimi geleneği içinde kalanların en ısrarlı eleştirileri, elimizde biriken muazzam ampirik bilgi havuzundan yeterince istifade edilmediğidir...

Siyaset Biliminin önemli alt disiplinlerinden Karşılaştırmalı Hükümet, daha sonra Karşılaştırmalı Siyaset alt-disiplininden doğan ve bugün en saygın dönemini yaşayan Uluslararası İlişkiler de kendi düşünsel birikimini derinleştirmiş, ayrı bir disiplin gibi hareket etmeye başlamıştır.

Kamu İdaresi *(Public Administration)* alt disiplini, Devlet veya Hükümetlerin en önemli aktör sayıldıkları döneme özgü devlet-merkezci akademik çalışma geleneğinin en saygın alanlarından birisiyken, özellikle 1970'lerin sonundan bu yana, Kamu Siyasaları olarak çevrilebilecek *"Public Policy"* alt disiplininin gerisine düşmeye başladı. Kamu İdaresi geleneği, devletin işleyiş biçimini merkeze alarak, geleceğin bürokrat ve yöneticilerini yetiştirmeyi hedefliyordu. Bu anlamıyla Kamu İdaresi, Yönetim (*Government*) mantığının hâkim olduğu dönemin anlayış ve ihtiyaçlarını yansıtıyordu. Oysa son dönemde, bu kavramın yerine Yönetişim *(Governance)* kavramı tercih edilmeye başlandı. Yönetim, merkezinde hükümet ve idaresinin olduğu, tek yönlü, yukarıdan aşağıya bir işleyiş mekanizmasını işaret ederken, Yönetişim anlayışı, toplum hayatının koordine edildiği farklı tarzlara karşılık kullanılır. Piyasalar ve çeşitli toplumsal ağlar, bildiğimiz yönetim anlayışını yönetişime doğru dönüştüren ve bu sürece salt devlet-hükümet merkezli bakmamızı imkânsız kılan karmaşık bir yapı ortaya koymaktadır. Belki de burada vurgulanmak istenilen, siyasal ve sivil toplumun beraber oluşturdukları bir mekanizmanın toplumsal ilişkilerin alanını şekillendirdikleri ve klasik yönetim biçiminin bu iç içe geçmişliği açıklayamadığıdır.

Yönetişim çağında Kamu İdaresi başlığı eskisi kadar cazip algılanmamaktadır. Bu nedenle, sivil toplum anlamında kullanılan, "kamuya" ait siyasalar oluşturulması ve bunun da sivil toplum ve seçilmiş siyasal otoritelerin elbirliğiyle yapılmasına dair artan ilgi, Kamu Siyasaları alt disiplinini daha da güçlendirmektedir. Böylece devlet karşısında sivil toplumun gücünün arttığı son otuz yılda, "siyaset bilimciler" kendi saygınlıklarını arttırmak için kamusal sorumluluk söylem ve pratiğine her zamankinden daha fazla ilgi duymaktadırlar.

TARTIŞMA SORULARI

- ☐ *"Siyaset nedir ?" sorusuyla "Siyaseti kimler yapmalı?" sorusuna verilen cevaplar neden yakından ilişkilidir?*
- ☐ *Bu bölümde siyasal eşitlik kavramına eleştirel yaklaşan düşünürleri ve onların ilgili fikirlerini kısaca özetleyip eleştiriniz.*
- ☐ *Hükmetme sanatı ve devlet yönetme etkinliği olarak siyaset anlayışını kısaca özetleyip eleştiriniz.*
- ☐ *İktidar elde etme ve azamileştirme etkinliği olarak siyaset anlayışını kısaca özetleyip eleştiriniz.*

- ☐ *Güvenlik ve çıkar odaklı, zorunlu bir etkinlik olarak siyaset anlayışını kısaca özetleyip eleştiriniz.*
- ☐ *Ahlâki ve kamusal bir etkinlik olarak siyaset anlayışını kısaca özetleyip eleştiriniz.*
- ☐ *Siyasal Çalışmalar alanında Siyaset Felsefesi alt-disiplininin 1960'larda prestij yitirmesi ve zamanla yeniden popülerleşmesinin nedenlerini tartışınız.*
- ☐ *Davranışçılık etkisindeki Siyaset Bilim anlayışını kısaca özetleyip eleştiriniz.*

KAYNAKÇA

Arendt, Hannah, *İnsanlık Durumu*, çev. Bahadır Sina Şener, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

—, *Totalitarizmin Kaynakları* çev. Bahadır Sina Şener, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.

Aristotle, *Politika*, çev. Mete Tunçay, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2000.

Downs, Anthony, *An Economic Theory of Democracy*, New York, 1957.

Easton, David, *A Systems Analysis of Political Life*, Wiley, New York, 1965.

Farabi, *İdeal Devlet*, çeviri ve açıklamalar, Ahmet Arslan, Vadi Yayınları, İstanbul, 1997.

Habermas, Jürgen, *Kamusallığın Dönüşümü*, çev. Tanıl Bora, Mithat Sancar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.

—, *İletişimsel Eylem Kuramı* çev. Mustafa Tüzel, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2001.

Kuhn, Thomas S., *Bilimsel Devrimlerin Yapısı* çev. Nilüfer Kuyaş, Alan Yayınları, İstanbul, 1982.

Locke, John, *Sivil Toplumda Devlet: Uygaryönetim üzerine ikinci inceleme* çev. Serdar Taşçı, Metropol Yay., İstanbul, 2002.

Machiavelli, Niccolo, *Hükümdar*, çev. Mehmet Özay, Şule Yayınları, İstanbul, 1999.

Mill, John S., *Özgürlük Üstüne*, çev. Alime Ertan çev., Belge Yay., İstanbul, 1985.

More, Thomas, *Ütopya*, çev. Sebahattin Eyüboğlu, Mina Urgan, Vedat Günyol, Cem Yayınevi, İstanbul, 1981.

Nizamül Mülk, *Siyasetname*, çev. Mehmet Altay Köymen, Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1999.

Nozick, Robert, *Anarşi, Devlet ve Ütopya* çev. Alişan Oktay, Bilgi Üniv, İstanbul, 2000.

Plato, *Devlet*, çev. Sebahattin Eyüboğlu ve M. Ali Cimcoz, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1995.

Rawls, John, *Siyasal Liberalizm*, çev. Mehmet Fevzi Bilgin, Bilgi Yay., İstanbul, 2007.

—, *A Theory of Justice*, Oxford University Press, Cambridge, 1971.

Rousseau, Jean Jacques, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, çev. Rasih Nuri İleri, Say Yay., İstanbul, 2001.

—, *Toplum Sözleşmesi: Deneme*, çev. Vedat Günyol, Adam, İstanbul, 1990.

Modern Siyasal Hayat: Kurumların Doğuşu ve Küreselleşmesi

YÜKSEL TAŞKIN

NELER ÖĞRENECEĞİZ?

- Modern siyasal hayat ve kurumların doğuşu ve küreselleşmesi
    - Cumhuriyet: Halk Egemenliği kavramıyla buluşmadan önce
    - Kralların danışma kurullarından modern parlamentolara
    - Amerikan Devrimi: Halk egemenliği fikriyle harmanlanan cumhuriyet
    - 1789 Fransız Devrimi: Eşitlik, adalet ve kardeşlik meşalesi Eski Kıta'da
    - Latin Amerika'da bağımsızlık dalgası: Batı-dışı dünyada bir ilk
    - Devrim Ateşi Avrupa'da (1789-1848)
    - Yoksul ama umutlu Üçüncü Dünya sahnede
    - Soğuk Savaş'ın bitişi ve küreselleşme kıskacında demokratikleşme

Bugün Birleşmiş Milletler'e (BM) üye 192 devletin egemenlik anlayışları, bunu kurumsallaştırma biçimleri birbirlerine fazlasıyla benzer. Sınırları belli bir coğrafyada, büyük çoğunluğu halk egemenliği ilkesinden meşruiyetini alan, bu ilkenin hayata geçirilmesi bakımından kimi farklılıklar gösteren ve BM tarafından da "egemen" olarak tanınan devletlerin bu niteliği, sınırlarının başladığı yerde biter. Sıkı bir kontrolün ardından ve birörnek pasaportlar eşliğinde ülke sınırını geçtiğiniz zaman, artık bir başka ülkenin egemenlik alanına girmiş olursunuz. Ülkelerin bayrakları, ulusal marşları, kendi kimliklerini başlangıç bölümünde özenle tanımladıkları anayasaları, birörnek pasaportları, milli takımları gibi pek çok unsur, onlarca devletin kendi farklılıklarını vurgulamaya özen gösterirken kullandıkları oldukça benzer araçların ve sembollerin varlığını gösterir.

BM üyesi ülkelerin başkentleri de, barındırdıkları kurumlar açısından birbirlerini andırırlar. 21. yüzyılın tipik bir başkentinde karşımıza görkemli bir parlamento binası çıkacaktır. Yargı örgütlenmesinin ve yürütmenin farklı birimlerinin en üst organları da başkentte konumlanacaktır. Başkent sadece devlet örgütlenmesinin merkezi değildir; onu halk adına seçilerek işletenler ve denetleyenler de burada yerlerini alırlar. Siyasi partilerin genel merkezlerini başkentlerde açmaları gibi, önemli toplumsal hareketler ve sivil toplum örgütleri de burada kendi temsilciliklerini açarlar. Ellerinde dilekçeleriyle seçtikleri milletvekillerini görmeye çalışanlarla, güçlü lobi şirketlerinin yine aynı milletvekillerini ve bürokratları etkilemeye çalışan temsilcileri, başkentlerin olağanüstü dinamizminin çelişkili örnekleridir. Demokratik rejimlerde dilekçe sahipleri genellikle milletvekillerinin kapılarını çalarken, kapalı rejimlerde aynı insanlar devlet binalarının soğuk, gri taşlarını aşındırırlar.

Bu bölümde ele alacağımız konu, tam da son iki yüzyıl içinde gerçekleşen bu benzeşme sürecidir. Tüm bu devletleri fazlasıyla benzeştiren sürecin büyük ölçüde, tarihçilerin "Uzun 19. Yüzyıl" (1789-1914) dediği dönem ve sonrasında şekillendiği söylenebilir. Elinizdeki kitapta anlatılan kurumlar ve süreçler, bahsedilen dönemin ürünüdür. Sözgelimi, bugün neredeyse en önemli siyasal katılım aracı olarak görülen siyasi partiler, ilk örnekleri 18. yüzyıl sonlarında ortaya çıkan oldukça genç örgütlenmelerdir. Uzun Yüzyılı, 1770'lerden başlatarak Amerikan Devrimi (1776-1787) ve sonuçlarını ele almak çok daha anlamlıdır. Avrupa-merkezci tarih yorumlarında ihmal edildiği gözlenen bu devrim ve onun özellikle Latin Amerika'daki bağımsızlık hareketlerine muazzam etkileri, modern dünyanın şekillenmesi bakımından hak ettiği ilgiyi görmelidir.

19. yüzyıldan önce, dünyada mevcut yönetim biçimleri açısından daha fazla çeşitlilik söz konusuydu: İmparatorluklar, mutlak monarşiler, anayasal monarşiler, prenslikler, kent devletleri, kabile konfederasyonları, aristokratik cumhuriyetler, şeyhlikler gibi. Bu yönetim anlayışlarından bazıları bugün hâlâ hayattadır. Ama günümüzde asıl çoğunluğu, halk egemenliğine dayalı olmakla beraber, değişen derecelerde demokratik olan cumhuriyetlerle, demokratik niteliği

belirgin anayasal monarşiler oluştururlar. BM'ye üye 192 devletin 150'si Cumhuriyet, 37'si Anayasal Monarşi, 5'i de Mutlak Monarşi olarak sınıflandırılabilecek rejimlere sahiptirler. Elbette bir ülke anayasasında cumhuriyet veya anayasal monarşi yazması, o ülkenin demokratik ölçütlerle yönetildiğinin bir kanıtı değildir. Sözgelimi "Demokrasinin beşiği" sayılan Büyük Britanya ve Kuzey İrlanda Birleşik Krallığı veya İsveç bir anayasal monarşiyken, cumhuriyet olarak kurulmuş, on yıllardır aynı isimler veya onların çocukları tarafından yönetilen baskıcı rejimler de söz konusudur.

CUMHURİYET: HALK EGEMENLİĞİ KAVRAMIYLA BULUŞMADAN ÖNCE

Günümüzde en yaygın yönetim biçimi olan Cumhuriyet sanıldığının aksine Amerikan veya Fransız Devrimlerinin dünyaya armağan ettiği bir yenilik değildi. Bu iki devrim, oldukça köklü bir yönetim biçimi olan cumhuriyeti, halk egemenliği veya ulusal egemenlik kavramlarıyla harmanlamaları bakımından öncekilerden önemli bir farklılık gösterirler. Cumhuriyetin köklü tarihini kavramak için önce mümkün olan en geniş tanımla başlayalım. "Kamusal etkinlik" anlamına gelen *Res Publica* kavramından yola çıkarak cumhuriyetin en geniş tanımının, "hükümdarsız devlet" olduğunu söyleyebiliriz.

Cumhuriyetin sadece Eski Yunan ve Avrupa tarihine ait bir yönetim biçimi olduğu görüşü yanlıştır. Milattan önce 700'lerde Hindistan'ın İndus Vadisi'nin etrafında çok sayıda cumhuriyetin var olduğunu biliyoruz. Buda zamanında da güçlerini koruyan ve *Sangas* diye bilinen bu Cumhuriyetler, başka bölgelerdeki tecrübelere benzer biçimde, büyük imparatorluklar tarafından ortadan kaldırıldılar. Antik Yunan uygarlığında ortaya çıkan kent devletleri ve Roma Cumhuriyeti'ni (M.Ö. 509-27) Klasik Cumhuriyetler olarak değerlendirmek de oldukça yaygındır. Bu yapıların en belirgin özelliği çok küçük olmaları ve az sayıda özgür yurttaşın yönetim erkinde söz sahibi olmasıdır. Sözgelimi Roma Cumhuriyeti'nde yönetimi elinde bulunduran Patrisyenlerin bütün toplum içindeki oranları yüzde ikiyi geçmiyordu. Bu nedenle Roma Cumhuriyeti'ne aristokratik Cumhuriyet denilmesi de anlaşılırdır.

Bir başka tür de, Ortaçağ Avrupa'sında ortaya çıkan ve giderek etkinleşen Tüccar Cumhuriyetleriydi. Çoğu İtalya'da yer alan ve Akdeniz ticareti sayesinde serpilen bu Cumhuriyetlerin en çok bilinenleri Floransa (1115-1537), Cenova (1100-1797) ve Venedik'ti (9. yüzyıl-1797). Bu cumhuriyetlerin, tüccarların ağırlığındaki kent konseyleri tarafından yönetildikleri ve halk egemenliği gibi kavramlara çok uzak oldukları unutulmamalıdır. Protestanlığın yükselişiyle ortaya çıkan Protestan Cumhuriyetlerini de bu listeye ekleyebiliriz. Bunlara en çarpıcı örnek, 1568'de Habsburg İspanya'sına karşı ayaklanan Hollandalı Protestanların kurduğu cumhuriyettir (1681-1795). Benzer bir başka girişim İngiltere'de gerçekleşecek, ama çok uzun ömürlü olamayacaktı (1649-1660).

KRALLARIN DANIŞMA KURULLARINDAN MODERN PARLAMENTOLARA

Bugün demokratik olsun olmasın neredeyse her devletin bir parlamentosu meclisi var. Parlamentolar, krallara danışmanlık görevi üstlenen kurulların zaman içinde güç kazanmalarıyla ortaya çıktılar. Bu tür kurulların hepsi, kaçınılmaz olarak güçlü parlamentolara dönüşmediler elbette. Mutlak monarşinin yükselişe geçtiği erken modern dönemde, krallar bu türden yapıları kendilerine rakip görerek ortadan kaldırma yoluna gittiler. Çin veya Osmanlı gibi imparatorluklar, benzer kurulları devlete hizmet misyonuyla eğittikleri bürokratlardan oluşturarak, tüccar sınıfını dışlama kararlılığında Batı Avrupa deneyiminden farklılaştılar.

Bu tarz kurulların temel işlevi krallara danışmanlık hizmeti sunmak olsa da, toplumun etkili seçkinlerini temsil ettikleri için dikkate değer bir güçleri olabiliyordu. Benzer kurullara dünyanın faklı uygarlıklarında rastlamak mümkündü. Sözgelimi Kadim Hint uygarlığının temel metinleri olan Veda'larda Hint-Aryan krallarının *Sabha* ve *Samiti* diye bilinen meclislerinden söz edilmektedir. Yine Antik Yunan uygarlığındaki doğrudan demokrasi tecrübesinden yukarıdaki sayfalarda bahsetmiştik.

İngiltere'de 11. yüzyıla gelindiğinde krallara danışma görevine sahip *Curia Regis* (Kral Konseyi) adlı bir kurul ortaya çıkmıştı. 1215 yılı, Parlamento tarihi açısından son derece önemliydi çünkü Kral John, Büyük Sözleşme anlamına gelen *Magna Carta*'yla, soylular ve ruhbanlardan oluşan bir kurula danışmadan yeni vergiler koymamayı kabul ediyordu. 1295 yılına gelindiğinde "Model Parlamento" olarak anılan yeni bir yapı oluşturuldu. Bu kurulun öncekilerden en önemli farkı, *Commons* diye bilinen, soylu olmayan yurttaşlardan da temsilciler barındırmasıydı. III. Edward (1312-1377) döneminde Parlamento, Lordlar Kamarası ve Avam Kamarası olarak ikiye bölünerek bugünkü yapısına kavuştu.

İngiltere Parlamentosu'nun dünyanın en güçlü ilk parlamentosu haline gelmesi için 17. yüzyılı beklemek gerekecekti. İngiliz Kralı I. Charles'ın, ülkesinin tarihsel geleneklerini hiçe sayarak İngiltere'de mutlak monarşi inşa etme hevesi, kendisinin ve mutlak monarşi özleminin sonu oldu. I. Charles, ihtiyaç duyduğu yeni vergileri onaylatmak için, uzun yıllar burun kıvırdığı Parlamentoyu 1640 yılında yeniden topladı. Parlamentonun bu çağrıya yanıtı, üç koşul öne sürmek oldu: Vergi meselelerinde kendilerine danışma geleneğinin kabul edilmesi, jüri yöntemiyle yargılanma hakkı ve Protestanlığın tanınması. Özellikle vergiyle ilgili birinci talebin, modern parlamentoların kuruluş mücadelelerinde sürekli olarak karşımıza çıktığını göreceğiz. I. Charles'ın bu talepleri reddi üzerine ülkenin kaderini değiştiren bir iç savaş patlak verdi (1642-1649). Oliver Cromwell liderliğindeki Parlamento destekli "Yeni Model Ordu", Kraliyet Ordusunu yenilgiye uğrattı ve I. Charles idam edildi.

Ardından ilan edilen Cumhuriyet kısa bir süre yaşayabilmesine rağmen (1649-1660) bu süreçte ortaya çıkan muhalif gruplar ve onların talepleri, modern dönemde ortaya çıkacak siyasal mücadeleleri anımsatmaları bakımından

önem taşımaktadır. Cumhuriyet kısa sürede Cromwell liderliğinde bir diktatörlüğe dönüştüyse de, ilk başta yapılan reformlar dikkat çekicidir: Medeni evliliğin tanınması, Lordlar Kamarası'nın kaldırılması, dinsel gruplara hoşgörü tanınması ve Yahudilerin yeniden kamu hizmetine alınmaları. Bu dönemde ortaya çıkan *Levellers* ve *Diggers* adıyla bilinen muhalif grupların, sırasıyla Fransız Devrimi ve sonrasında güçlenen Siyasal Liberalizm ve Sosyalist akımların erken dönem örnekleri olmaları da ilginçtir.

İç Savaş'tan sonra istedikleri hakları elde eden ayrıcalıklı kesim, yukarıda bahsettiğimiz grupların Cumhuriyeti daha da güçlendirme taleplerinden rahatsızlık duyuyordu. Bu nedenle de, idam ettikleri kralın oğlu olan II. Charles'ı, sınırlı bir monarşiyi kabul etmesi koşuluyla tahta oturtarak monarşiyi restore ettiler. 1660 yılından 1688'e kadar sınırlı monarşinin yerleşmesi mücadelesi devam etti. Eski düzene dönme gayreti içinde olan Kral II. James'e karşı, Şanlı Devrim diye bilinen kansız bir ayaklanma gerçekleştirildi. 1689 yılında Haklar Bildirgesi'nin kabul edilmesiyle birlikte İngiltere sınırlı bir anayasal monarşi haline geldi. Bu Bildirge, daha sonraki devrimlere ve anayasalara ilham veren güçlü bir önemli bir metindi. Günümüzde yaygın kabul edilen parlamento üstünlüğünün çerçevesini net biçimde çizmesi bakımından da önemlidir. Bu nedenle kimi maddelerini anımsatmakta yarar var:

I. Parlamentonun onayı olmadan, Kral'ın yetkisine dayanarak, yasaları ve bu yasaların icrasını iptal etmek gücü sözde kalır ve yasadışıdır.
II. Son zamanlarda alışkanlık haline getirmek küstahlığını gösterdikleri gibi, Kral'ın yetkisine dayanarak, kendini yasalardan ve bu yasaların icrasından muaf tutmak gücü de sözde kalır ve yasadışıdır.
VI. Barış zamanında, Krallık sınırları içerisinde Parlamento'nun onayı olmadan, sürekli bir ordunun kurulması ve hazır bulundurulması yasaya aykırıdır.
VIII. Parlamento üyelerinin seçimi serbest olacaktır.
IX. Konuşma özgürlüğü vardır; Parlamento'daki tartışmalar ve görüşmeler, Parlamento'dan başka hiçbir yerde ya da mahkemede suçlama ya da soruşturma konusu yapılmamalıdır.

I ve II. maddeler, kralların, Parlamento'nun yasalarına tabi olma yükümlülüklerini düzenlemeleri bakımından son derece devrimcidir ve Parlamento Üstünlüğünü tesis eder. VI. madde, barış zamanında ordunun Parlamento denetiminde olduğunu öngörür. VIII. madde, Parlamento üyelerinin seçiminin serbestliğini düzenler. En çarpıcı maddelerden birisi olan IX. madde, konuşma özgürlüğünü ve kürsü dokunulmazlığını düzenliyor. Tüm bu maddelerin modern anayasaların ruhunu oldukça erken bir dönemde yansıtması altı çizilmesi gereken bir noktadır.

İngiliz İç Savaşı'nda ve sonrasında yaşanan mücadelelerin, önce Amerikan daha sonra da Fransız Devrimlerinde ve daha sonra yaşanan toplumsal müca-

ülkelerde yeniden gündeme geldikleri görülecekti. Kısa süren cumhuriyet, daha sonra pek çok toplumsal grubun ortak talebi haline gelecekti. Amerikan Devrimi'ni gerçekleştirenler yeni cumhuriyetlerini kurarken, sadece Klasik Cumhuriyetlerden değil, İngiltere'deki ve Hollanda'daki cumhuriyet deneyimlerinden de ilham almışlardı. Aşağıdaki bölümde kısaca Amerikan ve Fransız Devrimlerine baktıktan sonra bu iki devrimden fazlasıyla etkilenen ve eski sömürgelerdeki ilk bağımsızlık dalgasına sahne olan Latin Amerika'ya değineceğiz. Ardından bu gelişmelerin Avrupa'daki siyasal mücadelelere etkilerine yoğunlaşacağız. Batılı sömürgeci devletler, ne ABD'nin ne de Latin Amerika ülkelerinin bağımsızlıklarını kazanmalarını istememişlerdi. Bu da demektir ki, modern dünyayı şekillendirenler sadece güçlü Batılı devletler değildir. Onların dünyanın diğer bölgeleriyle olan etkileşimleri, modernlik dediğimiz küresel tecrübeyi ortaya çıkardı. Modern dünya sadece Batı'nın şekillendirdiği bir dünya değildir.

Yine de, Kapitalizm, Ulus-Devlet, Bilimsel Devrim gibi günümüz dünyasını şekillendiren son derece önemli süreçlerin Batı Avrupa'dan dünyaya doğru yayıldığı ve dünyanın bu süreçlere verdiği tepkilerle bugün içerisinde yaşadığımız dünyanın oluştuğu açıktır. Sözgelimi Ulus-Devlet bileşiminin Fransız Devrimi'yle yaygınlaştığı ama farklı bağlamlarda farklı içeriklere kavuştuğu bir tarih yaşanacaktı. Yine Batı-dışı ülkeler, Kapitalizmi kabullenen veya ona alternatif saydıkları iktisadi çözümlerle ayakta kalmaya çalışan ülkeler olarak bölüneceklerdi. Son olarak da, Batı'nın küresel hâkimiyet arayışını engelleyen ve bağımsızlıklarını kazanarak ulusal kültürlerini canlandırmaya girişen ülkeler, bunu yaparken yine Batı'nın kültürel ve bilimsel gelişmelerinden yararlanmayı da ihmal etmeyeceklerdi. Böylece kendi ulusal kimliklerini güçlendirirken dünyalılaşmaya çalışan ülkeler, birbirlerini andıran bayraklarıyla dünya haritasını renklendirdiler.

AMERİKAN DEVRİMİ: HALK EGEMENLİĞİ FİKRİYLE HARMANLANAN CUMHURİYET

Amerikan Devrimi'yle beraber kurulan devletin önceki dönemlerden farkını anlamak için halk egemenliğini tanıyan ilk cumhuriyet olduğunu vurgulamalıyız. Belki de Amerikan Devrimi'nden bu yana yapılan siyasi mücadeleleri, Halkın veya Ulusun kimlerden oluştuğu, kimleri içermesi gerektiğine dair mücadeleler olarak özetleyebiliriz. Devrim sonucunda şekillenen ABD Anayasası, "Biz Birleşik Devletler Halkı" diye başlar ve halkı kurucu özne olarak işaret eder. Bu ifade, daha sonraki siyasal mücadelelerin meşruiyet çerçevesini devrimci biçimde değiştirmiştir. Halk adına anayasayı hazırlayanlar, ardından sadece dar bir seçkinler grubuna seçme ve seçilme hakkını tanısalar da, daha sonraki mücadelelerin ahlâki ve yasal zeminini çizmiş oldular. Ama "Biz Halkız" ifadesini anayasalarına ilk defa koymuş bir devletin, kadınlara seçme hakkını tanıması için 1920'yi; Amerikan Yerlileri'ne yurttaşlık ve seçme hakkını tanıması için 1924'ü, siyahlara aynı hakkı vermesi içinse 1960'ları beklemek gerekecekti.

Bu gecikme, 1776 tarihli Bağımsızlık Bildirgesi'ne konulan aşağıdaki ifadeler anımsandığında daha da çelişkili görünebilir:

> "Bütün insanların eşit yaratıldığının, Yaratıcıları tarafından insanlara başkalarına devredilemez bazı haklar verildiğinin, bu hakların arasında Yaşam ve Özgürlük ve Mutluluğu arama haklarının bulunduğunun kanıtlanması gereksiz gerçekler olduğuna inanıyoruz."

Bağımsızlık Bildirgesi'ne konulan, "İnsanlar, adil gücünü yönetilenin rızasından alan hükümetler kurar" ifadesi de son derece devrimci bir potansiyel barındırır. Tıpkı "Herhangi bir hükümet biçimi bu amaçlara zarar verdiğinde, o hükümeti değiştirmek veya feshetmek İnsanların hakkıdır" ifadesinin barındırdığı devrimci potansiyel gibi. Burada basit bir "Aristo mantığı" kullanarak, bahsettiğimiz demokratik potansiyeli ortaya koyabiliriz:

> İnsanlar eşit yaratılmıştır, devredilemez haklara sahiptir. Tom Amca (siyah renkli) bir insandır. Tom Amca da eşit yaratılmıştır ve devredilemez haklara sahiptir.

Bağımsızlık Bildirgesi'nde köleliğin kaldırılmasından hiç bahsedilmediği gibi Amerikan Yerlileri, "acımasız vahşiler" diye anılır...

Bir defa anayasanıza veya bağımsızlık bildirgenize yukarıdaki ifadeleri koyarsanız, ardından gelecek eşitlik ve özgürlük mücadelesinin de ahlâki ve yasal zeminini belirlemiş olursunuz. İşte modern dünyada yaşanan pek çok mücadelenin bu ahlâki-yasal zeminde veriliyor olması, önceki dönemden büyük bir kopuşu getirmiştir. Bu tarihten önce olduğu gibi sonra da, insanların eşit olduğu ve bu ilkeyi yaşama geçirmek için bazı düzenlemeler yapılması gerektiğini kabullenmek hiç de kolay olmamıştır.

Amerikan Devrimini gerçekleştirenler, kendilerini Klasik Yunan ve Roma uygarlıklarıyla akraba gören ve bu uygarlıkların düşünsel mirasından ilham alan isimlerdi. Aslında "yaşlı adam" anlamına gelen Latince "*Senex*" kökünden gelen Senato kurumunu Roma tarihinden ödünç alıp, içeriğini değiştirerek kendilerine mal etmeleri buna bir örnektir. Amerikalıların "Kurucu Babalar" diye tanımladıkları isimlerin hemen hemen hepsinin, Romalı Cumhuriyetçilerdeki demokrasi korkusuna veya alerjisine sahip olmaları da ilginçtir. ABD Anayasası'nı yapan ve ilk dönem siyasal gelenekleri yerleştiren liderlere "Kurucu Babalar" diye hitap edilir. Kurucu Babalara göre, demokrasi çoğunluğa dayalı bir zümre yönetimi anlamına geldiği için, Cumhuriyet tercih edilmeliydi. Cumhuriyet, kendisine özgü mekanizmalar sayesinde, özellikle "nitelikli azınlığı" koruyabildiği gibi, onlara yönetim erkinde önemli sorumluluklar verebilecek bir yapıya da sahipti. Özgürlükler, ancak iyi kurumsallaşmış bir cumhuriyetle güvence altına alınabilirdi.

İki rakip anlayış da kendi görüşlerini "İdeal bir cumhuriyet nasıl olmalı?" sorusundan hareketle yanıtlamaya çalışırken, demokrasi kavramına benzer önyargılarla yaklaşmaktaydılar. ABD'nin dördüncü başkanı James Madison'a göre (1809-1817), "Demokrasi denetlenemeyen ve kendi çıkarına işleyen bir hizip

Federalistler, Anti-Federalistler

ABD'nin Kurucu Babaları bugünkü siyasal tartışmalarda da sıklıkla referans verilen iki ana geleneğe bölünmüşlerdi: Federalistler ve Anti-Federalistler. Kuruluş sürecinde ortaya çıkan bu iki ana nehir, zamanla farklı derelerle birleşip akmış, içinden Cumhuriyetçi ve Demokrat Partileri çıkarmıştır. Federalistlerin simge isimlerinden ülkenin ilk Hazine Bakanı Alexander Hamilton (1755-1804), güçlü bir federal devletten yanayken, ABD'nin üçüncü başkanı Thomas Jefferson'un (1743-1826) simgelediği Anti-Federalistler, güçlü devlete dair kuşkucu bir tutum içerisindeydiler. Güçlü devlet, ABD'yi Kıta Avrupa'sından farklılaştıran özgürlükleri yok edebilirdi. İki tarafın siyasi tartışmaları neticesinde bugünkü ABD Anayasası şekillendi. Anti-Federalistler, Anayasaya bir Haklar Bildirgesi eklenmezse onu onaylamayacaklarını ilan ettiler. İki taraf anlaşınca, Anayasa 1788'de onaylanmış oldu.

yönetimine doğru kolayca yozlaşabilirdi." Madison'un yüzyıllarca yıl önce Aristo'da gördüğümüz türden bir demokrasi korkusu taşıması ilginçtir. Yine aynı Madison, Amerikan Cumhuriyeti'ni, doğrudan demokrasi deneyiminden ayırmak için, Cumhuriyet'i "temsili demokrasi" olarak tanımlar.

Denilebilir ki, Haklar Bildirgesi Anayasaya eklendiğinden beri ABD'de de hak ve özgürlükleri savunanların en temel dayanağını oluşturdu. Bu noktada iki çarpıcı maddeyi örnek vermek ilginç olabilir, çünkü daha sonra Fransız Devrimi'nde savunulan kimi görüşlerle, bu maddelerde savunulanlar arasında önemli farklılıklar ortaya çıkacaktır. Bu farklılık kendisini devlet ve din ilişkilerinin nasıl olması gerektiği konusunda ve merkeziyetçilik / adem-i merkeziyetçilik tartışmalarında belirgin biçimde hissettirecektir:

> Madde I: Kongre, bir din kuran ya da bir dinin gereklerinin özgürce yerine getirilmesini yasaklayan, söz ve basın özgürlüğü ile, vatandaşların şikâyetlerini hükümete bildirmek için dilekçe verme haklarını ve barışçıl toplanmalarını kısıtlayan hiçbir yasa çıkaramaz.

Burada devletin dinle ilişkisi negatif olarak tanımlanıyor. Yani, devlet bu alana müdahale etmeyerek din özgürlüğünü güvencelemekle yükümlü kılınıyor. Devlet'in laikliği savunmak adına aktif bir rol üstlenerek dini alana müdahalelerde bulunduğu Fransız laiklik anlayışı ve ondan ilham alarak Türkiye'deki uygulamayla, ABD'de yerleşen gelenek arasındaki farkı kavramak önemlidir. ABD'de devlete ait bir basın organı olmaması ve bu alanın özel girişime terk edilmesi de bu maddenin ruhuyla uyumlu. Dolayısıyla basın özgürlüğünü, dini özgürlükleri, toplantı hakkını savunanların en fazla sahiplendikleri maddenin yukarıda aktarılan madde olması anlaşılırdır.

İkinci madde en tartışmalı sonuçları doğurmasıyla bilinir:

> Madde II: İyi düzenlenmiş bir milis örgütü özgür bir devletin güvenliği için vazgeçilmezdir; halkın silah bulundurma ve taşıma hakkı ihlal edilemez.

Burada Anti-Federalistlerin kaygıları giderilmek istenmiş, bireylere silah bulundurma hakkı tanınarak, devletin silah tekelini yurttaşları aleyhine kullanma-

sına bir set çekilmek istenmiştir. Güvenliğin daha çok şahsen sağlanması gerektiğine dair yerleşik teamüller de bu maddede yansımasını bulmuştur.

Son olarak onuncu maddenin içeriğinin, Fransız Devrimi'yle daha da kökleşen merkeziyetçi zihniyetle çelişkileri açıktır:

> Madde X: Bu Anayasa ile Birleşik Devletlere verilmeyen ya da eyaletlere yasaklanmayan yetkiler, sırasıyla eyaletlere ya da halka aittir.

Bu maddede Federal Devlet dışındaki eyaletlere ve bireylere son derece geniş haklar tanındığı görülüyor. ABD'de, Federal Devlet, Eyaletler ve bireyler arasındaki hak mücadeleleri, son derece dinamik bir hukuk alanı yaratmış, hukukun pragmatik ve sorun çözücü niteliği öne çıkmıştır.

1789 FRANSIZ DEVRİMİ: EŞİTLİK, ADALET VE KARDEŞLİK MEŞALESİ ESKİ KITA'DA

Fransız Devrimi, uzun süre boyunca toplumun büyük bölümünü yönetim erkinden uzak tutan Mutlak Monarşi'nin, "Fransız Ulusu" tarafından evrensel kavramlardan alınan bir meşruiyetle bertaraf edilmesinin öyküsüdür. Devrime giden süreçte, Kral'ın davetiyle toplanan *Etats-Generaux* adlı Genel Kurul, Soylular, Ruhbanlar ve Halk adı verilen orta sınıfa mensup insanların oluşturduğu üç meclisten ibaretti. Fransız Kralları, ülkelerinde mutlak monarşiyi hâkim kılmak için bu kurulun bileşenlerini etkisizleştirme yoluna gitmişlerdi. Bu bilinçli siyasetin bir neticesi olarak, bahsedilen Genel Kurul, 1614 yılından beri toplanmamıştı. 1789 yılında Genel Kurul'un yeniden toplanmasının altında yatan neden, içine girilen mali darboğazı aşmak için yeni vergiler tahsis etmekti. Kurul'da her meclisin blok halinde oy verme geleneği, Soylular ve Ruhbanların birlikte hareket ederek Üçüncü Meclisi devre dışı bırakmaları ihtimalini doğuruyordu.

Devrim, Üçüncü Meclis'in (Halk Meclisi) kendisini "Ulusal Meclis" ilan etmesi ve bunu Kral'a kabul ettirmesiyle başladı. Ulusal Meclis, soyluların ve ruhbanların da vergi ödemesine ve kimsenin Kiliseye vergi vermeye zorlanamayacağına karar verdi. Köylülerin toprak sahiplerine vermek zorunda oldukları harçlar kaldırıldı. Ardından Ulusal Meclis, etkileri günümüze kadar devam eden bir İnsan Hakları Bildirgesi kaleme aldı.

Bildirge'nin ana vurgusunun kısa süre önce kaleme alınan Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi'nin ve Amerikan Anayasası'na eklenen Haklar Bildirgesi'nin ruhunu yansıttığı açıktı. Birinci ve ikinci maddelerde Amerikan Devrimi'ne de ilham veren İngiliz siyaset filozofu John Locke'un etkisi görülebiliyordu:

> Madde I: İnsanlar, haklar yönünden özgür ve eşit doğarlar ve yaşarlar. Sosyal farklılıklar ancak ortak yarara dayanabilir.

Özellikle ikinci maddede John Locke'un, "Tanrı vergisi ve devredilemez haklar" olarak tanımladığı, "Özgürlük, Mülkiyet ve Yaşama Hakkından" ilham

olduğu görülüyordu. Yine bu madde, "İnsanların, devredilemez hakları devletler tarafından ellerinden alındığında meşru direnme hakkının" doğacağına inanan Locke'tan etkilenmişti:

> Madde II: Her siyasal toplumun amacı, insanın doğal ve her zaman geçerli haklarını korumaktır. Bu haklar; özgürlük, mülkiyet, güvenlik ve baskıya karşı direnmedir.

Amerikan Devrimi'nin egemenliği Halka vermesinden faklı olarak Fransız Devrimi ilk defa Ulusal Egemenlik kavramını kurumsallaştırıyordu:

> Madde III: Egemenliğin özü esas olarak ulustadır. Hiçbir kuruluş, hiçbir kimse açıkça ulustan kaynaklanmayan bir iktidarı kullanamaz.

Bu kavram, Türkiye dahil sayısız ülkeye ilham vermiş ve özellikle ulus-devletlerin altın çağında pek çok anayasada egemenliğin kaynağı olarak yerini almıştır. Farklı etnik kökenden gelenlerin oluşturduğu ABD örneğinde Ulusal Egemenlik yerine Halk Egemenliği kavramının kullanılması anlaşılırdır. Fransız örneğinde Ulus kavramının tercih edilmesi, etnik veya milliyetçi bir nedene dayanmıyordu. Üç farklı Meclise bölünmüş bir ülkenin, tüm bu farklılıkları içinde eriten bir üst kimlik ihtiyacına karşılık geliyordu. Ulus kavramı, zamanla Fransız Devrimcilerine ilham veren J. J. Rousseau'nun Genel İrade kavramıyla iç içe geçmiş, Fransa'nın farklı gruplara ait özel değil, genel çıkarları olması gerektiği inancıyla Ulusal Çıkar ve Genel Çıkar kavramları arasında bir ortaklaşmaya yol açmıştı.

Fransız Devrimi'nin tıpkı Amerikan Devrimi'nde gördüğümüz temel bir potansiyeli ve çelişkisi söz konusuydu. Önce altıncı maddeye bakalım:

> Madde VI: Yasa, Genel İrade'nin ifadesidir. Tüm yurttaşların, bizzat ya da temsilcileri aracılığı ile yasanın yapılmasına katılma hakları vardır. Yasa ister koruyucu, ister cezalandırıcı olsun herkes için aynıdır. Tüm yurttaşlar yasa önünde eşit olduklarından, yeteneklerine göre her türlü kamu görevi, rütbe ve mevkiine eşit olarak kabul edilirler, bu konuda yurttaşlar arasında erdem ve yeteneklerinden başka bir ayırım gözetilmez.

Bu maddeyle Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi'ndeki, "İnsanlar, adil gücünü yönetilenin rızasından alan hükümetler kurar" ifadesi arasında önemli bir benzerlik söz konusudur. Ne var ki, tıpkı Amerikan Devrimi'nde olduğu gibi Fransız Devrimi'nde de sıradan halkın ve özellikle kadınların, "Bizzat ya da temsilcileri aracılığı ile yasanın yapılmasına katılma hakları(nın)" gerçekleşmesi, çok uzun mücadeleler sonucunda mümkün olabildi.

Devrim'in seçme ve seçilme hakkı konusundaki ilk uygulamaları "aktif ve pasif yurttaşlık" ayırımına dayanıyordu. Buna göre, ancak vergi ödeyen aktif yurttaşların seçme hakları söz konusuydu. Bu da tüm erkeklerin yüzde 50'sine karşılık geliyordu. Aktif vatandaşların büyük bir bölümü sadece seçme hakkına sahiplerdi. Seçilebilmek için, belirli oranda mülk sahibi olunması koşulu var-

dı. Tüm erkeklerin oy verme hakkına kavuşabilmesi için 1848'i, kadınlara aynı hakkın tanınması içinse 1944 yılını yani, Devrim'den sonra 155 yıl geçmesini beklemek gerekecekti.

Oysa kadınlar, Fransız Devrimi'ne aktif biçimde katılmış, yoğun destek vermişlerdi. Pek çok kadın kulübü, ülke sorunlarını tartışmak ve çözüm aramak için faaliyet göstermekteydi. Devrim sürecinde kadınların Kraliçeye kızıp Versay Sarayı'na yaptıkları yürüyüş son derece etkiliydi. Özellikle kentli kadınlar, Devrimin başarısında kilit rol oynadılar. Devrimin radikal bir aşamaya girdiği 1792-95 döneminde kadın kulüplerinin kapanması ve kimi önemli kadın aktivistlerin giyotine gönderilmesiyle Kadın Hareketi, Devrim sürecinden dışlanmış oldu.

Pek çok kadın aktivistin içinde Olympe de Gouges'ın hikâyesi dikkate değerdir. Bir kasabın kızı olan ve Devrim sürecinde radikalleşen De Gouges, Evrensel İnsan ve Yurttaş Hakları bildirgesinin sadece erkekleri temsil etmesinden hayal kırıklığına uğrayarak, "Evrensel Kadın ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'ni kaleme almıştı (1791). İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'nin ilk maddesi olan; "İnsanlar, haklar yönünden özgür ve eşit doğarlar ve yaşarlar. Sosyal farklılıklar ancak ortak yarara dayanabilir", maddesini De Gouges, "Evrensel Kadın ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'nde aşağıdaki gibi değiştirmişti:

> Kadınlar, özgür doğarlar ve haklar yönünden erkeklerle eşittirler. Sosyal farklılıklar ancak ortak yarara dayanabilir.

De Gouges, bu girişimiyle Devrimin son derece önemli bir eksikliğini tamamlıyordu. Eleştirdiği bildirgedeki "insan" ifadesi aslında "erkekler" anlamına geliyordu ve bu izleyen yüzyıllardaki eşitlik mücadelesinin önemli bir hedefi olacaktı. De Gouges bunun yanında, evlilikte her iki tarafın eşitliğinin yasa güvencesine dayandırılması, kadınlara boşanma hakkının tanınması ve mülkiyet konusunda erkeklerle eşit haklara kavuşturulmaları gibi yine Feminist Hareketin zamanla önemli gündem maddeleri olacak konuları dile getiriyordu. De Gouges, bahsedilen fikirlerinin yanında Anayasal Monarşi fikrini savunduğu için Jakobenlerin tepkisini çekti ve 1793 yılında giyotine gönderildi.

Fransız Devrimi'nden sonraki uygulamalar ve devrimci söylem arasında üç temel çelişki ortaya çıkmıştı: Alt sınıflar, kadınlar ve sömürgeler konusundaki seçkinci ve dışlayıcı tavır. İzleyen yüzyıllar dünyamızda, tam da bu üç konu etrafında ortaya çıkan mücadelelerin cumhuriyet kavramını, demokrasiyle buluşturma arayışlarına sahne olacaktı. Bu mücadelelerin küresel bir boyut kazanmasında Batı-dışı dünyanın bağımsızlık arayışlarının önemi yadsınamaz.

LATİN AMERİKA'DA BAĞIMSIZLIK DALGASI: BATI-DIŞI DÜNYADA BİR İLK

Sömürgeci devletlerden bağımsızlaşma yolundaki ilk işaret fişeğinin bir Fransız kolonisi olan Haiti'de, hem de Devrimin Eşitlik, Kardeşlik, Adalet ilkelerinden ilham alan siyah köleler ve melezlerce, 1792 yılındaki bir isyanla başlatıl-

ması son derece anlamlıdır. Fransız Ulusal Konvansiyonu 1794 yılında siyahlara özgürlüklerini verip köleliği kaldırma kararı almıştı. Napolyon, 1801 yılında Fransız askerlerini Haiti'ye gönderdi. Amaç eski duruma geri dönmek ve köleliği yeniden tesis etmekti. Ne var ki, yerel direniş başarılı oldu. Haiti, 1804 yılında Latin Amerika'nın ilk bağımsız cumhuriyeti olarak ilan edildi. Haiti, Üçüncü Dünya'nın ilk sömürgecilik-sonrası bağımsız devleti olma onurunu elinde bulundurmaktadır.

Bugün dünya haritasına baktığımızda Amerika kıtasında ve ABD'nin güneyinde yer alan pek çok bağımsız devlet görürüz. Bunların büyük bölümü, 19. yüzyılın ilk yarısında bağımsızlıklarını kazandılar. Böylece Batı-dışı dünyanın ilk bağımsızlık dalgası, Amerikan ve Fransız devrimlerinin etkisindeki Latin Amerika'da gerçekleşti. Bu süreçte bahsedilen iki devrimle ortaya çıkan fikirler kadar, fiilen ortaya çıkan fırsatlar da belirleyici olmuştu. Latin Amerika'da bağımsızlık sürecini başarıya ulaştıranlar, İspanyol kökenli beyazlar olan Kreollerdi. Haiti dışında "ayak takımının" ve yerlilerin bağımsızlık mücadelesi verdiği bir başka ülke Meksika'ydı. Melez rahip Jose Maria Monzales, Meksika'nın bağımsızlığına kavuşması durumunda yeni ülke için radikal bir vizyona sahipti: Amerikan yerlileri ve beyazlar eşit olacak ve İspanyollara ait mal varlığı köylülere dağıtılacaktı. Ne var ki bu türden radikal özlemler, bağımsızlık sürecinde etkili olamadı ve Kreoller tarafından tasfiye edildiler. 1821 yılında Meksika'yı bağımsızlığına taşıyan isimler, muhafazakârlıkları dikkat çeken Kreollerdi...

Kreol seçkinler, Fransa'nın İspanya ve Portekiz'i işgal ettiği 1808 yılında kolonilerde ortaya çıkan iktidar boşluğunu doldurmak için harekete geçtiler. Bu nedenle bağımsızlığa kavuşan ülkeler, hızla beyaz seçkinlerin egemenliği altına girdiler. Bağımsızlık sürecinin sembolü olan Simon Bolivar'ın (1783-1830) 1810'da yaktığı bağımsızlık ateşi sonucunda Kolombiya, Panama, Ekvator ve Venezuella bağımsızlığına kavuştu ve Gran Colombia adıyla birleşti. Bolivar'a çok benzeyen bir başka isim, Jose de San Martin, o zamanlar La Plata Birleşik Eyaleti olarak bilinen ve sonra ismi Latince "gümüş" anlamına gelen Arjantin'e dönüştürülen ülkeyi (1816), daha sonra Şili ve Peru'yu (1821) özgürleştirdi. Bir Portekiz kolonisi olan Brezilya, Portekiz Kraliyet ailesinin girişimiyle bağımsız bir devlet olduğunda yıl 1822'ydi. Yine bugünkü El

Simon Bolivar (1783-1830)

Simon Bolivar, köleleri ve bol toprağı olan tipik bir Kreol olmasına rağmen Aydınlanma Çağı'nın tesirindeydi. Onun bağımsızlık süreciyle yaratmak istediği büyük Latin Amerika'nın, birleşmeyi başarmış ABD'den ve siyaset kültüründen esinlendiği söylenebilir. Adını kurucusu Bolivar'dan alan Bolivya Anayasası dönemine göre oldukça ileri bir anayasa olmakla beraber uzun süre hayatta kalamadı. Bolivar, hem cumhuriyet idealini kurumsallaştıramadı hem de birleşik, bağımsız bir Latin Amerika yaratamadı. Hayal kırıklığı içinde ölen Bolivar'ın, "Bir devrime kendisini adayan kişi, denizi sabanla sürüyor demektir," sözleri Latin Amerika'nın yönetilemez olduğu inancını yansıtıyordu. Buna rağmen Bolivar ismi, Latin Amerika'da günümüze kadar süren siyasal ve toplumsal hareketlere ilham vermeye devam ediyor.

Salvador, Guatemala, Honduras, Nikaragua ve Costa Rica'dan oluşan Orta Amerika Birleşik Devletleri kuruldu. (1823-1840). Artık Latin Amerika haritası günümüze oldukça yaklaşmıştı.

Önce Bolivar'ın kurduğu Gran Colombia 1831'de çözülecek, ardından, 1840 yılında da Orta Amerika Birleşik Devletleri tarihe karışacaktı. Bolivar'ın köleliğin kaldırılması özlemi de gerçekleşmek için uzun on yıllara ihtiyaç duyuyordu. Bolivar, "Cumhuriyet düşüncesi bir kere kök saldı mı, bir daha ortadan kaldırılamaz!" diyordu ama kurulan devletler anayasal monarşiler olmayı tercih ettiler.

Latin Amerika'da biçimsel siyasal bağımsızlığın kazanılması, toplumsal yapılardaki eşitsizlikleri ve iktisadi yapının büyük devletlere bağımlı halini değiştirmediği için, yeni durumu açıklamak için Yeni Sömürgecilik kavramı önerilmiş ve yaygınlık kazanmıştır. Bağımsızlık sürecinden sonraki ilk yüzyıla damgasını basan, genel olarak Liberaller ve Muhafazakârlar arasındaki siyasal gerilimler; Federalist ve Anti-Federalist görüşler arasındaki mücadelelerdi. İşçi ve köylü hareketlerini ve sosyalist fikirlerin etkinlik kazanması için 1920'leri beklemek gerekecekti. Latin Amerika ülkelerinde alt sınıfların ve yerlilerin demokrasi mücadeleleri, askeri darbelerle kesintiye uğratıldıkları 20. yüzyıldan sonra, bugün yeni bir ivme kazanmış görünüyor...

DEVRİM ATEŞİ AVRUPA'DA (1789-1848)

Yukarıda Latin Amerika'daki bağımsızlık mücadelelerinde Fransız Devrimi'nin çelişkili bakiyesini ortaya koymaya çalıştık. Fransız Devrimi'nin radikal aşaması olan 1792-94 dönemi de toplumsal ve siyasal radikalizmin bir yanardağın püskürmesi gibi şiddetle ortaya saçılmasına ve hızla geriye çekilmesine sahne olacaktı. Bu kısa süreç, daha sonraki yüzyıllarda yanardağın yeniden patlamasına, alevlerin kısa ve uzun sürelerle dünyayı sarmasına giden, modern zamanların ilk işaret fişeklerinden biriydi. Daha sonraki toplumsal hareketlerin ve devrimlerin Fransız Devrimi ve onun radikal aşamasından fazlasıyla etkilendikleri görülecekti.

1789-1848 arasında Avrupa'yı sarsan devrimci dalgayı tetikleyen, son derece önemli toplumsal ve kültürel değişimler söz konusuydu. Toprağa bağlı aristokrasinin tercihi olan statik hiyerarşiye meydan okuyacak bir burjuvazinin ortaya çıkması, bunların doğuştan gelen değil de sonradan kazanılan becerilere dayalı bir toplum hiyerarşisini savunmaları önemlidir. Burjuvaziyi niteliksel ve niceliksel olarak güçlendiren sürecin, işçi sınıfının da benzer biçimde serpilmesine yol açtığı görülüyordu. Yeni toplumsal işbölümünün getirdiği meslek gruplarının, işsizlerin ve devlet bürokrasisinde çalışan kesimlerin de sahneye çıkmasıyla beraber kentler siyasal etkilenmelere oldukça açık kesimlerin yığınağı haline geldi.

Tüm bu çalkalanmalar sırasında siyasal arayışları ciddi biçimde etkileyen bir Aydınlanma Geleneği de oluşmaya başlamıştı. Sözgelimi J.J. Rousseau (1712-1778), zamanla ulusal irade kavramıyla özdeşleştirilecek "Genel İrade" anlayışı-

> ***Maximilien Robespierre (1758-1794) ve Jakobenler***
>
> 1792-94 arasında Fransa'da iktidarı ellerinde tutan Jakobenlerin, Rousseau'nun düşüncelerinden etkilendikleri görülecekti. Jakobenler, Kral ve Kraliçe dahil yirmi binden fazla "halk düşmanını" giyotine gönderdiler. Robespierre'in en radikal çıkışlarından birisi, yine Rousseau'nun "kamu dini" kavramından etkilenen "Yüce Varlık Kültü" etrafında yeni bir yurttaş dini kurarak, Katolikliği bertaraf etme çabasıydı. Robespierre'in kendisi de 1794'te giyotine kurban gidecek, böylece radikal dönem sona erecekti. Jakobenlerin "Bizim irademiz genel iradedir", "Biz tiranlığa karşı özgürlüğün despotizmiyiz" ifadelerine yansıyan görüşleri, seçkinci cumhuriyetçiliğe ilham vermeleri bakımından da önemlidirler. "Halk için halka rağmen" ifadesine de yansıyan; örgütlü bir azınlığın iktidarı alarak toplum yararına eylemlere girişmelerini meşru gören "aydınlanmacı despotizm" geleneği, Jakobenizmde kendi öncülerini görür.

nı ortaya koymuş, doğrudan demokrasiyi savunmuş ve halka genel iradeyi kavrama yetisi getirecek bir kamusal eğitim vermeyi önermişti.

Fransız Devrimi'ni gerçekleştirenlerin, yurtseverliğe dinsel bir içerik kazandırma hamleleri, zamanla milliyetçiliğe dinsel bir heyecan kazandırma girişimlerine de ilham verecekti. Ama ikinci çabayı ortaya koyanlar, açıkça dine karşı olmaktansa onu milliyetçiliğin bir bileşeni yaparak içermek ve edilginleştirmek yolunu seçeceklerdi. Böylece bugün BM üyesi 192 devletin yurttaşlarının, kendi ulusal marşlarını dinlerken, dinsel coşkuya benzer bir duyguya kapılmalarının öyküsü başlamış oldu. Fransız devrimcilerinin dünyaya armağan ettikleri ve hızla moda haline gelen bir başka yenilikleri, yetenekli askerlerin yükselmesine imkân tanıyan, yeniliklere açık ve yurtseverlik üzerine bina edilmiş bir Yurttaş Ordusu oluşturmuş olmalarıdır. Bu dönemde popüler ulusçuluk güç kazandı. Dünyanın ilk devrimci ulusal marşı kabul edildi: "Gelin Ulus'un çocukları, zafer günü yakındır," diye haykıran kitlelerdeki yeni ulusçu aidiyet, kilise ve yerel bölgelere olan aidiyeti zayıflattı.

Bu ordunun Devrim Fransa'sını, devrim karşıtı ülkelere karşı savunmasıyla başlayan ve hızla İtalyan, Alman ve Benelüks ülkelerinden toprak kazanmasına giden başarıları, klasik yayılmacılık motifiyle devrimci görüşlerin tuhaf bir sentezini yaratmıştı. Bu tuhaf sentezi, kişiliğiyle çarpıcı biçimde yansıtan kişiyse Napolyon Bonapart'tan başkası değildi.

Fransızlar, Devrim'den sonra işgal ettikleri ülkelere eşitliği götürdüklerini savunuyorlardı. Fransız yayılmacılığı Avrupa'da Liberal Cumhuriyetçiler ve Muhafazakâr Monarşistler arasında ciddi bir siyasal yarılma yarattı. Bu dönemde liberal olmak, çeşitli monarşiler ve İmparatorluklarca yönetilen halkların bağımsızlığını savunmak anlamına da geldiği için ulusçulukla iç içe algılanan bir tutumdu. Yine 1789-1848 arasındaki mücadelelerde liberaller, toplumsal reform isteyen sınıfların desteğini de almış görünüyorlardı. Böylece dönemin tipik bir liberali, toplumsal-siyasal reform içeren bir Cumhuriyetçiliği ve ulusal bağımsızlığı aynı anda savunabiliyordu. 1815'te Prusya ve Britanya, Napolyon'u nihayet yenilgiye uğratmayı başardıktan sonra düzenlenen Viyana Kong-

resi'yle muhafazakâr bir statüko yaratmaya çalışanların asıl korkusu, yukarıda özetlediğimiz Liberal Ulusçuluğun başarılı olma olasılığıydı.

1821 yılında Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsızlığını kazanan Yunanistan, İspanya'da benzer amaçlarla patlak veren bir isyan, 1830'da Fransa'da daha liberal bir monarşinin kurulması, 1830 Belçika Devrimi, liberallerin önemli kazanımları olarak algılanıyordu. Tam da bu ortamda 1848 devrimci dalgası patlak verdi. Fransız Monarşisi devrildi ve Demokratik Cumhuriyet kuruldu. İtalyan, Alman topraklarında ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nda devrimci hareketler ortaya çıktı. Devrimcilerin büyük çoğunluğu liberal anayasalar peşindeydiler. Alman ve İtalyan ulusçularının bir başka özlemleriyse ülkelerinin birliğini başarmaktı. Aynı şekilde Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'ndaki farklı ulusçu akımlar da kendi bağımsız ve liberal devletleri için mücadele vermekteydiler.

Napolyon Bonapart (1769-1821)

Genç bir subay olan Napolyon Bonapart, 1799'da bir darbeyle yönetimi ele geçirdikten sonra 1804 yılında kendisini imparator ilan ederek Cumhuriyeti ortadan kaldırdı. Böylece Fransa'da, Napolyon'un yerleşik geleneklerle cumhuriyetçi kimi değerleri sentezlediği bir tarz ortaya çıktı. Mütevazı bir kökenden gelen bir subayın, göz kamaştırıcı biçimde yükselerek imparator olması, edebiyattan siyasete çok ciddi etkiler yarattı. Bu hızlı yükseliş, Cumhuriyet'in, "soyun karşısına yeteneği koyan" vurgusunun güçlenmesine imkân tanıdı. Napolyon, Kilise'yi devlete tabi kılarak laiklik geleneğinin kurumsal altyapısını hazırladı. Yine daha sonraki ulus-devletleri andırır tarzda, birey hukukunu, birörnekliliği ve merkeziyetçiliği içeren Napolyon yasaları kabul edildi (1804). Napolyon Fransa'nın her bölgesinde yüzlerce lise açarak, yeni değerleri topluma yaymak ve Devlet'in ihtiyaç duyduğu kadroları yetiştirmek yoluna gitti. Bu son hamlesi son derece başarılı olduğu gibi, önce Avrupa'nın sonra da, Türkiye dahil, dünyanın diğer devletlerinin birebir takip ettikleri bir milli eğitim anlayışının yaygınlaşmasına yol açtı.

1848'da ortaya çıkan devrimci hareketler büyük ölçüde başarısız oldular. Ne var ki onların ortaya koydukları talepler değişik biçimlerde de olsa siyasal yaşamı etkilemeye devam ettiler. Fransa'da Napolyon'un yeğeni olan Louis Napolyon, 1849 yılında Cumhurbaşkanı seçildikten kısa bir süre sonra Cumhuriyeti bir kez daha yıkarak kendisini imparator ilan etti ve 1870'e kadar hüküm sürdü. 1848'den önce, Liberaller ve İşçi sınıfı arasında ortaya çıkan ittifak, yeni dönemde büyük ölçüde ortadan kalktı. Muhafazakâr seçkinler, kimi reformlara giderek, değişimin sancağını ele geçirdiler ve değişime tamamen direnmektense tedrici reformculuğun kıymetini anladılar. Muhafazakâr liderlerin en önemli başarısı, radikalizmden uzaklaşan liberalleri sisteme eklemleme yeteneklerinde ortaya çıktı.

Sözgelimi Birleşik Krallık'ta işçilere oy hakkını savunan radikal Chartist Hareketin zayıflamasıyla, muhafazakâr başbakan Benjamin Disraeli, 1867 Reform Yasası'nı çıkararak liberallerden rol çalmayı başardı ve işçilerin büyük çoğunluğuna oy verme hakkını tanıdı. Yine İtalyan birliği sağlandıktan sonra (1861) Kont Camillio di Cavour ve Prusya'da Başbakan Otto von Bismarck, parlamen-

tolarıyla işbirliği halinde oy hakkını genişlettiler. Cavour, Kilise'yi sınırlamak için liberal ve milliyetçi fikirlerden yararlandı. 1866'da Başbakan Otto von Bismarck sayesinde Prusya en önemli Alman gücü oldu. 1871'de Fransa'ya karşı kazanılan bir zafer sonunda Alman birliği tamamlandı. Yeni Alman İmparatorluğu, iki yapılı bir meclise sahipti. Halk Meclisi'nde yetişkin erkekler, diğer Meclisteyse muhafazakâr devlet seçkinleri belirleyici oldular. Böylece liberal ve muhafazakâr kesimleri memnun etmeyi amaçlayan bir sentez yaratılmış oldu.

Bismarck, 1880'lerde refah devleti uygulamalarında da öncüydü. Amacı Alman işçilerini sosyalizmden uzaklaştırmaktı. Böylece kimi liberal ve sol temaları seçici biçimde devreye sokarak, muhafazakâr seçkinlerin denetiminde, tedrici bir değişim modeli yarattı. Bu modelin günümüzde de başarılı örneklerinin bulunduğunu anımsamakta yarar var...

Muhafazakâr seçkinlerin bugünden bakıldığında tuhaf görünen bir başarıları da zamanla milliyetçi görüş ve duyguları bir iktidar tekniği olarak kullanmayı öğrenmeleridir. 1848 öncesinde Liberalizmle özdeşleştirilen Milliyetçilik, Muhafazakâr seçkinleri ürkütüyordu. Ne var ki zamanla bu popüler milliyetçiliği kullanmayı öğrendiler. Özellikle ulusal alandaki toplumsal talepleri unutturmak için, uluslararası meseleleri belki de ilk kez "sıradan, cahil halkın" gündemine taşımaya başladılar. Britanya'daki Muhafazakârlar, İmparatorluk sahibi olma övünçlerini sıradan halka taşımayı hızla öğrendiler. Böylece çıkar eksenli emperyalist savaşlarda ölen askerler için "meçhul asker" anıtları dikilmeye ve "ulusları için kendilerini feda eden temiz halk çocukları" için methiyeler düzülmeye başlandı. Bu alışkanlık zamanla neredeyse kürenin bütün muhafazakârlarına sirayet etti ve bugün Muhafazakâr ideolojiyi, Milliyetçilik ötesinde tahayyül etmek imkânsız hale geldi.

1870'de Prusya'ya yenilen Fransa'da imparatorluk yönetimi bir kez daha sona erdi ve III. Cumhuriyet tesis edildi (1870-1940). Böylece 1870'lerin Avrupa'sında neredeyse bütün Batılı ülkelerin parlamenter sistemleri ve sınırlı bir demokrasileri vardı. Bu parlamentolarda siyasal güç, Liberal ve Muhafazakârlar arasında el değiştiriyordu. Yine bu devletlerin tamamı, yeteneğe dayalı sınavlar yoluyla bürokrasilerini oluşturmayı içselleştirdiler. 1900 yılında Batı Avrupa ve ABD'de yetişkinlerin okuma yazma oranı yüzde 90-95'lere ulaşmıştı. Bu da ulusal eğitim sistemleri yoluyla ulusçu değerlerin yaygınlaştırılmasını kolaylaştırdı.

Eski ve yeni arasında kotarılan sentezlerle ortaya çıkan bu devletlerde, anayasal meseleler giderek yerlerini toplumsal meselelere bıraktı. Liberalleri ve onların kimi değerlerini yeni devlet yapısına eklemlemeyi başaran seçkinleri artık iki mesele bekliyordu: İçeride toplumsal gerilimler, dışarıdaysa sömürgelerle ilişkili meseleler. Bu konular birbirlerinden bağımsız değildiler. Özellikle işçi sınıfından ve giderek artan kentli nüfusundan kaynaklanan tehditler, hem sömürge arayışını tetikliyor, hem de sömürgeleşme rekabetinden ortaya çıkan savaşlar için toplumu seferber etmeyi mümkün kılıyordu. Gerçekten de, işçi sınıfı aktivizmi 1860'larda, bu sınıfın eğitimli kesimlerden de aldığı destekle beraber yükselişe geçti. 1875'te kurulan Alman Sosyal Demokrat Partisi, 1900'de Alman-

ya'nın en büyük partisi haline geldi. Ardından benzer parti ve hareketler, Avrupa'nın her tarafında yaygınlaştılar. 1914'te Alman devlet seçkinleri, yükselen sosyalist tehdit karşısında savaşın ulusal birliği tahkim edebileceğini umuyorlardı.

19. yüzyılın son çeyreği ve 20. yüzyılın başları, özellikle Birleşik Krallık ve ABD'de giderek güçlenen, Birinci Dalga Feminizmi diye bilinen bir harekete de tanıklık ediyordu. Bu dönem feminizmi genel olarak kadınların mülkiyet ve oy verme haklarına odaklanmıştı. Birleşik Krallık nihayet sınırlı sayıda oy hakkı tanıdığında takvimler 1918'i gösteriyordu. Tüm kadınlara bu hakkın tanınmasıysa 1928'i buldu. ABD'nin etkili feminist hareketinin kadınlara seçme hakkını tanıması 1919'da mümkün olabildi. Birinci Dalga, genellikle üst sınıflara mensup kadınlarca temsil edilmekteydi. Feminist hareketin, toplumsal ve kültürel temalarla ve daha alt sınıflarla yan yana gelmesi için, 1960'ların İkinci Dalga Feminizmini beklemek gerekecekti...

Batı Avrupa ve ABD'de yaşanan siyasal değişimler sonucunda, 1760'ta dünyada demokratik denilebilecek tek bir ülke yokken, 1919'da kısmen demokratik denilebilecek rejimlere sahip ülkeler ortaya çıkmıştı: Britanya, ABD, Kanada, Yeni Zelanda, Avustralya, İskandinavya'daki devletler, Belçika, Lüksemburg, Hollanda, Fransa, İsviçre, Almanya, Avusturya ve İtalya. Bu arada siyasal değişimin sadece Batı devletlerinde yaşanmadığı, onlarla temasta olan Batı-dışı toplumları da etkilediği unutulmamalıdır. Sözgelimi, Rusya'da 1905'te gerçekleşen bir devrimle anayasal monarşi kurulmuştu. Benzer devrimler İran'da (1905-1911) ve Osmanlı İmparatorluğu'nda (1908) da meydana gelmiş, bu ülkelerin siyasi yapılarını değiştirmişti. Yine Çin, 1912'de cumhuriyet ilan ederek İmparatorluk geleneğinden sıyrıldı. Dünya nüfusunun önemli bir bölümüne sahip bu ülkelerin, hiçbir zaman tam olarak sömürgeleştirilememiş olmaları ve sınırlı da olsa siyasal reform başlatmaları arasında mutlaka bir bağlantı vardır...

Ulusçuluğun sömürgeci devletlerin siyasetinde giderek ön plana çıkması ve bir müdahale aracı olarak da kullanılmasıyla, Kıta Avrupa'sının doğusu patlamaya hazır bir bomba haline geldi. Burada asıl sorun, ulusçuluk hareketlerinin önlenemez yükselişi karşısında giderek zayıflayan Osmanlı ve Avusturya-Macaristan İmparatorluklarının tarih sahnesinden silinmesi sonrası ortaya çıkan dengeleri belirlemek isteyen güçlerin rekabetiydi. Osmanlı İmparatorluğu'ndan sırasıyla Yunanistan (1821), Sırbistan (1835), Romanya (1877) ve 1878'den sonra da Bulgaristan, Karadağ, Bosna-Hersek ve Arnavutluk'un bağımsızlıklarını kazanmalarıyla beraber, günümüzün Avrupa haritası şekillenmeye başladı. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu da, özellikle Macarların ve Çeklerin başını çektiği hareketlerle sarsılmakta, bir yandan da Osmanlı'dan bağımsızlığını kazanan ülkeler üzerinde etkinlik ararken özellikle Ruslarla rekabet etmekteydi. Birinci Dünya Savaşı'na giden sürecin patlak vermesine yol açan asıl mesele, iki imparatorluğun çökmesinin yarattığı belirsizliklerdi. Ne var ki, Britanya, Fransa, İtalya, Rusya gibi devletler, sadece Orta ve Doğu Avrupa'da ve Ortadoğu'da değil, Afrika'da ve giderek ABD'nin de güçlenmesiyle Amerikan kıtası ve Asya'da müthiş bir sömürge kapma yarışına girmişlerdi.

Bu amansız mücadelelerin, insanlığın gördüğü en acımasız ama ilk olmayacak Birinci Dünya Savaşı'nı başlatması, sembolik bir olayla gerçekleşti: Avusturya'yla gerginlik yaşayan Sırbistanlı bir milliyetçi Avusturya Arşidükünü öldürdü (1914). Böylece 19. yüzyılın sonlarında şekillenen Üçlü İttifak Ülkeleri, Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya, yanlarına Bulgaristan ve Osmanlı İmparatorluğu'nu da alarak, İtilaf Devletleriyle savaşa tutuştular. İtilaf Devletleri, başlangıçta Birleşik Krallık, Fransa ve Rusya'dan oluşurken, bu gruba Birleşik Krallık sömürgeleri ve Sırbistan Krallığı gibi güçler de katılmışlardı. Bu Savaş'ın dünya ve Avrupa haritasını nasıl değiştirdiğini anlamak için, koskoca üç imparatorluğun yıkıldığını (Osmanlı, Avusturya-Macaristan ve Rusya) ve yerlerine çok sayıda devletlerin kurulduğunu anımsamak yeterlidir.

Fakat Birinci Dünya Savaşı'nın bitişi, dünya haritasına yeni devletler eklemekle kalmamış, 1917'de Rusya'da gerçekleşen Bolşevik Devrimi önce Avrupa Kıtası'nı sonra da dünyanın başka coğrafyalarını etkisi altına almıştı. Böylece 20. yüzyıla damgasını vuracak olan, Kapitalist ve Sosyalist devletler rekabetinin ilk raundu başlamıştı. Yine Birinci Dünya Savaşı, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda olduğu gibi, Batı-dışı coğrafyalarda yeni bağımsız devletlerin veya rejim değişikliğine giden devletlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bunlardan en önemlisi hiç şüphesiz Çin'de 1912'de İmparatorluğun çökmesiyle kurulan cumhuriyettir.

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun çökmesiyle beraber Avusturya Cumhuriyeti'nin kurulduğunu görüyoruz. Yine ikili monarşinin diğer üyesi olan Macaristan'da demokratik bir cumhuriyet kuruldu. Bunu 1918'de Slovakya'yı da içine alan Çekoslovakya Cumhuriyeti'nin ilanı izledi. Aynı yıl, Polonya'nın da bağımsız bir cumhuriyet olarak ortaya çıkmasına şahit oldu. Güneydoğu Avrupa'da, daha sonra Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti'nin de temelini oluşturacak, Bosna-Hersek, Hırvatistan ve Slovenya'yı da içine alan ortak bir Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı kuruldu.

Aynı Savaş, Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasını da getirdiğinden hem modern Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecini tetikledi hem de özellikle Ortadoğu'da bağımsız devletlerin ortaya çıkmasına yol açtı. Suriye ve Lübnan Fransız Mandasına verilirken, Filistin ve Irak, Birleşik Krallık mandası haline getirildi. Arap Yarımadası'nda Kuzey Yemen 1918'de Suudi Arabistan da 1926'da bağımsızlıklarına kavuştular. Ortadoğu'nun günümüze yakın haritasına ulaşması içinse İkinci Dünya Savaşı'nın sonuçlanmasını beklemek gerekecekti.

Birinci Dünya Savaşı'nda en büyük bedeli ödeyen toplumlardan birisi de Rusya'ydı. Modern dünyayla çelişen gelenekleri ve on binlerce yoksul köylü ve işçisini cephelerde harcamaktan çekinmeyen tavrıyla Rus Monarşisi, savaş cephelerinde filizlenen sosyalist fikirlerin kurbanı oldu. Bolşeviklerin başarılı örgütçülüğü sayesinde, ülke çapında hızla yaygınlaşan savaş karşıtı ve sosyalist fikirler sonucunda, V.I. Lenin önderliğinde Ekim 1917 Devrimi patlak verdi. Rusya'da kısa süre içinde Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) kuruldu (1922). Yeni kurulan sosyalist rejim, pek çok açıdan istisnai özelliklere sa-

hipti. 20. yüzyıl, pek çok yeni cumhuriyetin kurulmasına şahit olacaktı. Bir zamanlar oldukça radikal algılanan cumhuriyet fikrine muhafazakâr kesimler daha tam alışmamışken, ondan daha radikal bir biçim olan sosyalist cumhuriyet veya halk cumhuriyeti kavramı dünyanın gündemine bomba gibi düşmüştü.

SSCB'nin bir başka önemli özelliği de, ulus-devlet formu giderek yaygınlaşırken, buna istisna oluşturan bir federal yapıya dayanmasıydı. Buna göre SSCB'yi oluşturan 15 Cumhuriyet vardı. İlginç olan nokta, Soğuk Savaş'ın iki önemli gücü olacak olan Sovyetler Birliği ve ABD'nin ikisinin de ulus-devlet esasında örgütlenmemiş federal devletler olmalarıdır.

1917 Bolşevik Devrimi, Almanya'da 1918-19 arasında benzer bir devrimin gerçekleştirilmesi mücadelesine ilham vermişse de, özellikle Sosyal Demokratların bu arayışa destek vermemeleri üzerine, girişim başarısız oldu. 1919 yılında Macaristan'da da Devrimin etkisiyle Avrupa'nın ilk komünist hükümeti kuruldu. Bu tecrübe sadece 6 ay sürebilecekti. Ne var ki Sovyetler, dünyanın pek çok ülkesinin komünist parti ve hareketlerine ciddi ilham vermeye, yer yer de maddi destek sağlamaya devam etti. Dolayısıyla, 20. yüzyılın en önemli olaylarından birisi, Sovyet Devrimi ve bu devrimin Soğuk Savaş'a giden süreci ve Soğuk Savaş dönemini şekillendiren niteliğidir. 20. yüzyıl, sosyalist devletlerden oluşan Sovyetler Birliği liderliğindeki İkinci Dünya'nın ortaya çıkmasına şahit olduğu gibi, sosyalist alternatif, aynı yüzyılın bağımsızlıklarına kavuşan pek çok Üçüncü Dünya ülkesi için de cazip bir seçenek haline geldi.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında imzalanan Versay Antlaşması, var olan sorunları çözmekten çok, İki Savaş arası dönemi istikrarsızlaştıran yeni gerilimler yarattı. Almanya ciddi ölçüde cezalandırılıyor, bu nedenle Savaş sonrası Almanya'sında Weimar Cumhuriyeti'yle başlayan demokratik tecrübe daha baştan meşruiyet sorunlarıyla yüz yüze kalıyordu. Bu nedenlerle 1930'ların başında Hitler liderliğinde Almanya'da iktidarı ele geçiren Nazi hareketi, ülkede demokrasiyi yok ettiği gibi uluslararası statükoyu da hedef almaya başladı. Almanya dışında diğer mağlup devletlerin de rövanşını almak istedikleri sorunlar birikmişti.

Yine de Birinci Dünya Savaşı sonrasında benzer savaşların bir daha hiç yaşanmaması için ciddi çabalar ortaya konuldu. ABD Başkanı Wilson, ortaya koyduğu 14 İlke'siyle dünya haritasının yeniden şekillenmesine ve var olan gerilimlerin giderilmesine gayret etti. Böylece pek çok ulusçuluğun yeniden filizlendiği ve farklı ulusların birbirleriyle çakışan topraklar talep ettikleri bu dönemde en önemli gerilim kaynağının ortadan kaldırılması hedeflendi. Versay Antlaşması'yla, bu sorunların çözümü amacıyla uluslararası bir teşkilat olan Milletler Cemiyeti'nin kurulması kararlaştırıldı. Böylece Kürenin meselelerine kalıcı uluslararası kurumlar vasıtasıyla çözüm arama dönemi başlamış oluyordu. 1935 yılına gelindiğinde 58 üyesi bulunan Cemiyet'in temel amacı, kolektif güvenlik, silahsızlanma ve müzakereler yoluyla savaşları engellemekti. Bir başka amaç da azınlıkların korunmasıydı. Cemiyet, amaçlarını gerçekleştirmek için büyük devletlerin ordularına ve iyi niyetine muhtaçtı. Wilson'un büyük destek verdiği

Cemiyet tasarısı, ABD Senatosu'ndan bile geçemeyince, bu girişim daha baştan zayıf doğacaktı. Mihver Güçleri İtalya ve Almanya'nın Cemiyet kararlarını tanımamaları ve ulusal egemenliklerine saldırı olarak eleştirmeleri sonucunda Milletler Cemiyeti etkinliğini yitirdi.

Şimdi artık 20. yüzyılın diğer yıkım savaşı olan İkinci Dünya Savaşı ve siyasal sonuçlarına odaklanabiliriz. Yüzden fazla ülkeyi dolaylı veya dolaysız biçimde etkileyen İkinci Dünya Savaşı, birincisiyle karşılaştırıldığında dünya savaşı ifadesini daha çok hak eder. Dünya haritasını ve rejim dağılımını büyük çapta etkileyen, Soğuk Savaş dönemi ve sonrasının henüz çözülemeyen sorunlarının da kaynağı olan savaşın iki ana grubu vardı: Savaşa yol açan Mihver Devletleri ve Müttefik Kuvvetler. Mihver Devletleri'ni otoriter rejimlere sahip, Almanya, İtalya ve Japonya oluşturuyordu. Müttefik Kuvvetleriyse, Birleşik Krallık, Fransa, ABD ve Sovyetler Birliği'nden müteşekkildi. Savaş, 1939'da Almanya'nın Polonya'yı işgaliyle başlamış, 1945'te Müttefiklerin zaferiyle sona erdiğindeyse ardında 70 milyon ölü bırakmıştı. Bu yıkımlardan kuşkusuz en acımasızı Naziler tarafından planlı biçimde gerçekleştirilen ve 6 milyona yakın Yahudinin yok edilmesiyle sonuçlanan soykırımdı (Holocaust). Sistematik katliama uğrayanlar arasında eşcinseller, Komünistler, bedensel engelliler ve on binlerce savaş esiri de bulunmaktaydı...

Savaş sonrası Birleşmiş Milletler (BM) teşkilatının kurulmasıyla (1945), uluslararası hukuk ve işbirliği vasıtasıyla benzer trajedilerin tekrarlanmaması amaçlanıyordu. Savaşın galipleri olan Müttefik Kuvvetler, Milletler Cemiyeti deneyiminden dersler alan, daha güçlü bir uluslararası örgütü hayata geçirmeye girişerek BM'yi kurdular. Temel amaçları uluslararası hukuk, güvenlik, iktisadi gelişme, toplumsal ilerleme, insan haklarının güçlenmesi ve dünya barışının tesisi olan BM'nin günümüzde neredeyse tamamı egemen devletler olan 192 üyesi vardır. Kurumun siyasal nitelikli konuları ele aldığı birimleri Genel Kurul ve Güvenlik Konseyi'dir. Uluslararası hukukla ilgili meseleler için Uluslararası Adalet Divanı, iktisadi meseleler içinse Ekonomik ve Sosyal Konsey kurulmuştur. Daha özgül meseleler için de Dünya Çalışma Örgütü (WLO), Dünya Sağlık Örgütü (WHO), Birleşmiş Milletler Çocuk Fonu (UNICEF) ve Dünya Gıda Programı (WFO) gibi birimler oluşturulmuştur. BM'nin 1948'de açıkladığı Evrensel İnsan Hakları Bildirgesi, daha önceki devrimlere ve toplumsal hareketlere ilham veren pek çok hakkı içermektedir. Bu bildirge, resmi düzeyde pek çok devletin anayasalarına ilham verdiği gibi, süregiden toplumsal mücadelelerin meşruiyet arayışlarına da kaynaklık etmektedir.

BM'nin karar alma süreçlerine baktığımızdaysa Savaş'ın galipleri lehine statükocu ve demokratik olmayan bir yapının oluşturulduğunu görüyoruz. BM Güvenlik Kurulu'nun kararlarını veto etme hakkı bulunan beş daimi üyesi Çin, Fransa, Rusya, Birleşik Krallık ve ABD'dir. Bunun dışında Güvenlik Konseyi'ne değişik bölgeleri temsilen 10 geçici üye de seçilmektedir. BM, dünyanın çatışma bölgelerinde binlerce askerden oluşan barış birliklerine sahip olduğu gibi, saldırgan bir ülkeye yönelik askeri operasyon kararı da alabilir. Son dönemdeki en

yaygın tartışmalardan birisi, ulusal egemenlik ilkesine sahip bir devletin iç işlerine müdahale edilip edilemeyeceğidir. BM'nin demokratik olmayan yapısından ve büyük devletlere bağımlı olmasından dolayı, uluslararası hukuk konusunda adil ve bağlayıcı kararlar almakta zorlandığı, ciddi bir meşruiyet problemi olduğunu vurgulayalım. Yine de BM'nin çeşitli kurumları vasıtasıyla dünyanın her yerinde varlığını hissettiren bir kurum olduğunun altını çizmeliyiz.

Savaş sonrasında Sovyetler Birliği ve ABD, yeni süper güçler olarak Soğuk Savaş'ın iki kutuplu dünyasını inşa ettiler. Savaştan sonra Orta ve Doğu Avrupa'da Sovyetler Birliği modelini izleyen devletler ortaya çıktı ve bunlar Varşova Paktı'nı (1955-1991) oluşturarak, ABD liderliğindeki kapitalist devletlerin oluşturduğu grupla ciddi bir rekabete giriştiler. ABD liderliğindeki "Hür Dünyanın" veya Birinci Dünya'nın neredeyse tamamı gelişmiş kapitalist ekonomiye ve liberal demokratik siyasi yapıya sahip ülkelerden oluşmaktaydı. Birinci Dünya, ABD, Kanada, Birleşik Krallık, Fransa, Almanya, diğer Batı ve Kuzey Avrupa devletleriyle beraber Japonya, Avustralya ve Yeni Zelanda'dan oluşuyordu. Hür Dünya'nın kolektif savunma örgütü olarak 1949'da kurulan NATO da (Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü), Varşova Paktı'na benzer işlevlere sahipti. Temel olarak Sovyet tehdidine karşı oluşturulan NATO'nun ilk kurucuları, ABD, Birleşik Krallık, Fransa, Belçika, Hollanda, Lüksemburg, Kanada, Portekiz, İtalya, Norveç, Danimarka ve İzlanda'ydı. Yunanistan ve Türkiye, 1952 yılında NATO'ya kabul edildiler. Bugün 28 üyesi olan NATO, Varşova Paktı'nın çöküşü ve kimi üyelerinin NATO'ya katılmalarıyla beraber ciddi kimlik ve strateji problemleri çekmektedir...

Avrupa iki savaş başlatan bölge olarak daha fazla toplumsal ve iktisadi bütünleşme amaçlayan bir süreç başlattı. Savaş sonrasında merkez sağ ve sol partiler arasındaki bir uzlaşmayla, refah devleti kurumlarını esas alan güçlü ekonomiler ortaya çıktı. Savaş sonrası serpilen yeni kuşaklar, geleneksel siyasal ve toplumsal yapıları sorguladıkları, 1968'de zirvesine ulaşan gençlik hareketleri yarattılar. 70'lerin başından itibaren Avrupa, giderek etkinliklerini arttıran Feminist ve Yeşil hareketlere sahne oldu. Fransa ve Batı Almanya tarafından 1951'de kurulan Avrupa Kömür ve Çelik Birliği, zamanla Avrupa Ekonomik Topluluğu (1957) ve Avrupa Birliği'ne (1993) dönüşerek dünyanın ilk ve en güçlü ulus-üstü birliğine dönüştü. Birlik, günümüzde küreselleşme karşısında tek başlarına mücadele etmeleri zorlaşan devletlerin bölgesel birlikler kurma arayışlarının ilk örneği olmakla beraber son örneği olmayabilir...

Varşova Paktı'nın üyelerine baktığımızda, 1945'ten sonra Sosyalist Blok'a katılan ülkeleri de anımsamış oluruz: Arnavutluk, Bulgaristan, Romanya, Macaristan, Polonya Halk Cumhuriyetleri, Çek Cumhuriyeti, Almanya Demokratik Cumhuriyeti ve SSCB. Savaş'tan sonra Sovyetler Birliği'nin nüfuz sahasında kalan bu sosyalist ülkelere kendine özgü üçüncü bir yol izleyen Yugoslavya Federal Sosyalist Cumhuriyeti de eklenecekti. Savaş sonrasının bir başka önemli sosyalist devrimi Çin'de gerçekleşecek (1949), böylece Çin de, Halk Cumhuriyetleri sınıfında yerini alacaktı.

Savaş sonrasında devrimler, seçimler veya dış müdahaleler yoluyla Sosyalist Blok'a katılan ülkelerle beraber İkinci Dünya ifadesi yaygınlık kazanmaya başladı. İkinci Dünya kavramının kapsamı konusunda farklı görüşler vardır. Kimileri, Varşova Paktı'na üye 8 ülkeyle sınırlı tutarken, buna Yugoslavya, Çin, Vietnam, Küba ve Kuzey Kore'yi ekleyenler de var. Bu ülkelere ek olarak Afganistan, Angola, Benin, Kamboçya, Kongo, Etiyopya, Moğolistan, Mozambik, Somali, Güney Yemen ve Laos, Soğuk Savaş'ın bir bölümünü veya tamamını sosyalist yönetimler altında geçirdiler. Bugün halen benzer iktidarlarca yönetilen ülkeler Küba, Laos, Vietnam ve Kuzey Kore'den ibarettir. İkinci Dünya, 1945'ten 1989-91'e kadar olan dönemde yaklaşık 45 yıl sürdü ve yarım asrı dahi deviremedi...

Savaştan sonra Asya ve Afrika'da çok sayıda devlet bağımsızlıklarını kazanarak BM üyesi oldular. 1961'de Mısır, Yugoslavya ve Hindistan liderlerinin öncülüğünde kurulan Bağlantısızlar Hareketi, artık Üçüncü Dünya'nın da sahnede olduğunun önemli bir göstergesiydi. Bu grup, günümüzde 120'ye yakın üyesiyle BM'nin neredeyse üçte iki çoğunluğuna sahiptir. Şimdi Ortadoğu, Asya ve Afrika'daki bağımsızlık sürecine bir göz atalım.

YOKSUL AMA MUTLU ÜÇÜNCÜ DÜNYA SAHNEDE

İkinci Dünya Savaşı sonunda ortaya çıkan dengeler, Britanya ve Fransız İmparatorluklarının gerileyerek, yerlerini SSCB ve ABD'ye bırakmalarına olanak tanımıştı. Ortadoğu, süper güç rekabetinin en keskin olduğu, savaşların ve silahlanma yarışının zirve yaptığı talihsiz bir bölge olacaktı. Pek çok bölge ülkesi, biçimsel bağımsızlıklarına kavuşmalarına rağmen iki süper güç arasında tercih yapmak zorunda kalmışlardı. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Fransa ve Britanya'nın temel kaygısı birleşik bir Arap devletinin ortaya çıkmasını engellemekti. Bu nedenle bölge haritasına yapay biçimde müdahale edilerek çok sayıda devlet ortaya çıkarıldı ve günümüze kadar süren çatışmaların temeli atılmış oldu. Britanya Irak'ta 1932'de ve Ürdün'de 1945'te manda yönetimini sona erdirip bağımsız devletlere geçit verirken, Fransa da Suriye'deki manda yönetimini 1936'da, Lübnan'dakini 1941'de sona erdirdi.

Britanya, Filistin topraklarında bağımsız bir İsrail Devleti'nin kurulmasını destekledi. Filistinliler ve İsraillilerin mücadeleleri içinden çıkılmaz bir hal aldığında, Britanya bölgeyi terk etti ve 1948 yılında bağımsız İsrail Devleti ilan edildiğinde Filistinlilerin kaderi "Güçlü olan kazansın" ilkesizliğine terk edildi. Bu sürecin içerdiği haksızlıklar ve İsrail'in güvenlik kaygıları nedeniyle 1948, 1967 ve 1973-74 ve 82'de savaşlar patlak verdi. Bugün Ortadoğu'nun süper güç rekabetinin en sert geçtiği, dünyada en fazla silahlanan bölge olması ve bölgede otoriter rejimlerin varlığı, temel olarak Arap-İsrail çatışmasından bağımsız algılanamayacak süreçlerdir.

Bölge Soğuk Savaş boyunca Sovyetler Birliği'ne veya ABD'ye yakın Sosyalist ve Muhafazakâr ülkeler olarak iki kampa bölünmüştü. 1960'ların Irak ve Suriye'si ve 1952'den Sonra Mısır, 1956'da ve 1962'de Fransa'dan bağımsızlıklarını

kazanan Tunus ve Cezayir, modernist tek parti iktidarlarına sahip ülkeler olarak, sosyalist çözümlere yakın siyasetler izliyorlardı. Bu ülkeler cumhuriyet olmalarına rağmen, pek çok darbeye şahit olmuş ve askerlerin etkin olduğu yönetimlere dönüşmüşlerdi. Bu ülkeler, 1964'te kurulan sol eğilimli Filistin Kurtuluş Örgütü'ne (FKÖ) de ciddi destek sağlıyorlardı. Türkiye, çok partili siyasal hayata sahip bir ülke olarak, Soğuk Savaş'ta daha çok ABD liderliğindeki gruba yakın duruyor ve Ortadoğu siyasetini bu duruşu şekillendiriyordu.

Rakip kampta ise, 1979 yılına kadar Şah yönetimindeki İran, Ürdün, Suudi Arabistan ve Britanya'dan bağımsızlıklarına 1960 sonrasında kavuşan Körfez ülkeleri Bahreyn, Amman, Birleşik Arap Emirlikleri, Katar, Kuveyt bulunuyordu. Bu ülkeler, petrol gelirlerinin ve ABD desteğinin getirdiği rahatlıkla, muhafazakâr monarşiler olarak kalmaya ve toplumsal değişim taleplerine direnmeye yöneldiler. Denilebilir ki, bu ülkelerde değişim taleplerinin ciddi baskı oluşturması için, Soğuk Savaş'ın sonunu beklemek gerekecekti. Kuzey ve Güney Yemen ve Lübnan, bu iki kampın mücadele alanları olarak ciddi iç savaşlara sahne oldu. İki kampın da temel özelliği, modernist veya muhafazakâr olsalar da, demokratikleşme çağrılarına direnmeleridir.

Soğuk Savaş'ın bitiş sürecine doğru, bu iki kampta o günlere kadar ihmal edilen yeni bir siyasal hareket ortaya çıktı: İslâmcılık. Siyasal İslâmcılığın en büyük başarısı, İran İslâm Devrimi'yle (1979) ABD müttefiki bir ülkede İslâmî Cumhuriyetin tesis edilmesidir. Denilebilir ki, o tarihten sonra bölgede en güçlü toplumsal tabanı olan hareket İslâmcılık olmuşken, Sosyalist ideolojinin etkisi ters oranlı olarak azalmıştır...

20. yüzyılın Asya'sına damgasını basan yine bağımsızlık süreçleri ve sosyalist devrimler oldu. 19. yüzyılın ortalarından beri, Britanya Kolonisi olan Hindistan, Mohandas Gandi önderliğindeki pasif itaatsizlik mücadelesi sonucunda bağımsızlığını kazandığında tarih 1947'yi gösteriyordu. Dünyanın en büyük ikinci nüfusuna sahip ülkesi Hindistan, yoksulluk sınırının altında yaşayan yaklaşık yarım milyar insana rağmen demokrasisini yaşatmayı başarması bakımından istisnai bir örnektir. Hindistan örneği, "Demokrasi, ancak gelişmiş ekonomilere sahip ülkelerde yaşayabilir" tezini çürütmesi bakımından da ilginçtir. Müslümanların bir iç savaş sonucu Hindistan'dan kopararak kurdukları, daha önce tarihte öncülü olmayan Pakistan, yine 1947'de bağımsızlığını ilan eden ama kurulduğundan günümüze kadar istikrara kavuşamamış bir başka önemli ülkedir.

20. yüzyıl Asya'sına şekil veren asıl unsur, 18. yüzyıldan bu yana Batılı büyük güçlerin başlattığı sömürgeleştirme süreciydi. Asya'da Çin ve Japonya, bu süreç karşısındaki iki farklı tepkiyi simgelerler. Çin, toprağa dayalı klasik imparatorluk tarzıyla, kapitalist-militarist devletlerin sömürgeleştirme hamlelerine direnemeyerek, yaşlı bir çınar gibi devriliverdi. 19. yüzyılın ikinci yarısında başlayan bu trajedi, 1912'de cumhuriyetin ilanıyla yeni bir aşamaya ulaştı. 1930'ların ikinci yarısı, bir zamanlar Çin'e haraç ödeyen bağımlı devlet Japonya'nın, Çin'i işgal etmesi ve acımasız talanına şahit olacaktı. Çin'in Milliyetçi güçleri ve Komünistleri, hem Japonya'ya karşı ülkelerini savunmak, hem de kendi arala-

rındaki mücadelede üstünlük kurmak zorundaydılar. Bu ortamda, başarılı taktisyen, komünist Mao Zedong'un köylüleri gerilla hareketine katarak kurduğu yapı, adım adım ilerleyerek Milliyetçileri etkisiz hale getirdi. 1949'a gelindiğinde Çin artık sosyalist bir Halk Cumhuriyeti olmuştu.

Büyük çoğunluğu köylü olan Çin'de komünist bir devrim gerçekleşmesi, Marksist doktrinle çelişiyordu. İzleyen yıllarda Çin, tarımda zorunlu bir kolektifleştirmeye ve ciddi bir sanayi hamlesine sahne oldu. Ciddi büyüme rakamlarına ulaşan Çin, özellikle Kültür Devrimi (1966-1971) döneminde nefes alınamaz bir ülke haline geldi ve özgürlüğün budandığı bir korku cumhuriyeti halini aldı. Mao'nun 1976'da ölümünden sonra Çin, Deng Xioping liderliğinde adım adım ciddi revizyonlar yaparak, devlet kapitalizminin en başarılı örneği haline geldi. Bugün resmi olarak sosyalist ilkelere bağlı olan Çin'in, özellikle kıyı bölgeleri ciddi bir kapitalist kalkınmanın motoru haline gelmiş durumda. İktisadi olarak kapitalist olan Çin, siyasal özgürlüklerin budandığı bir ülke olma durumuyla 21. yüzyıla girmiş durumda. Kimi yorumculara göre Çin, 21. yüzyıla damgasını vuracak ve kapitalist bir dev olacak. Kimi yorumcularsa, özgürlük eksikliğinin er geç Çin'in ayağına dolanacağına ve bu ülkenin motorunun tekleyeceğine inanıyorlar...

Doğunun ilk sanayileşen yıldızı Japonya'nın öyküsü daha farklı. Batı kaynaklı tehditlere, 19. yüzyılda gerçekleştirdiği görkemli bir sanayileşme hamlesiyle yanıt veren Japonya, bir zamanların savaşçı Samuraylarını iktisadi girişimcilere dönüştürmeyi de bilmişti. Ne var ki, aynı sınıfın ve İmparatorluğun militarist ve yayılmacı bir söyleme sarılmalarıyla beraber Japonya Birinci ve İkinci Dünya Savaşı'nda yer alan aktif devletlerden birisi oldu. Özellikle 30'lu yıllarda Güneydoğu Asya'daki saldırganlığı ve İkinci Dünya Savaşı'nda Mihver Devletleri safında yer almasının bedeli ağır oldu. ABD'nin 1945 yılında atom bombası kullanarak mağlubiyeti kabullendirdiği Japonya, savaş sonrasında ABD tarafından anayasası hazırlanan ve silahsızlandırılan bir devlet oldu. Japonya'nın, zorunlu olarak silahsızlandırılması ve militarist özlemlerinden uzaklaştırılmasının son derece olumlu bir sonucu da oldu: Kaynaklarını sanayileşme hamlesine yoğunlaştıran ülke, böylece yeni bir "Japon Mucizesine" imzasını attı. Ülkelerin ekonomi büyüklükleri kıyaslandığında yakın zamana kadar dünya ikincisi olan Japonya, son yıllarda ikinciliği Çin'e kaptırarak üçüncü sıraya geriledi.

20. yüzyılda Asya'daki en önemli süreçlerden birisi Sovyet ve Çin Devrimlerinin etkileriydi. Çin Devrimiyle beraber, özellikle Güneydoğu Asya ülkeleri, devrim ihracı sürecinin hedefleri haline geldiler. Güneydoğu Asya, Burma (Myanmar), Kamboçya, Laos, Tayland, Vietnam, Malezya, Brunei, Doğu Timor, Endonezya, Papua Yeni Gine, Filipinler ve Singapur'dan ibarettir. Kimi zaman bu bölgeye, Çin'in güneyi, Tayvan, Hong Kong ve Macau da dahil edilir.

Bölgenin tarihine baktığımızda 17. yüzyıldan itibaren İspanyol, Portekiz, İngiliz ve daha geç tarihlerde Fransız ve ABD sömürgeciliğinin hedefi olduğunu görüyoruz. Sözgelimi, 17. yüzyıldan beri İspanyol sömürgeciliğinin denetimindeki Filipinler, 1898'de ABD'nin denetimine verilmiş, 1946'daysa bağımsızlığı

ilan edilmişti. Malezya, Burma, Singapur, İkinci Dünya Savaşı ertesinde Birleşik Krallık'tan bağımsızlıklarını elde ederlerken, Endonezya 17. yüzyıldan beri sömürgesi olduğu Hollanda'dan bağımsızlığına 1945 yılında kavuşabildi. Fransa ise, kolonileri olan Vietnam, Laos ve Kamboçya'yı yitirmemek için acımasız savaşlara girdi. Vietnam'ın bağımsızlığına kavuşması için yüzyıl savaşması gerekecekti...

1950'li yıllardan sonra özellikle Endonezya, Kore ve Vietnam, Kapitalist ve Sosyalist blokların nüfuz mücadelelerinin hedefi olacaklardı. Kore, Kuzeyi Komünist, Güneyi Kapitalist dünyaya mensup iki ülkeye bölünürken, aynı sürecin Vietnam'da da başlaması, ABD'nin burayı yitirmemek adına katıldığı acımasız bir savaşa daha sahne oldu. 1961'den 1975'e kadar süren, Laos ve Kamboçya'ya da sıçrayan savaş, dünya kamuoyunda geniş yankı buldu ve Barış Hareketinin zirve yapmasına yol açtı. Savaş'ta ABD'nin kaybı 60 bine yakınken, 4 milyon Vietnamlı hayatını yitirdi. Savaş sonrasında Vietnam, Laos ve Kamboçya'da Komünistler iktidara geldiler...

Güneydoğu Asya'da 1980'li yıllarla beraber Soğuk Savaş etkilerini yitirmeye başladı. Bölgenin bazı ülkeleri, ciddi iktisadi sıçramalar yaparak Güneydoğu Asya Kaplanları olarak anılmaya başladılar. Hong Kong, Güney Kore, Singapur, Devrim sonrasında Çin'den kaçanların yönettiği Tayvan, Tayland ve Malezya, önemli iktisadi başarılar elde ettiler. Bu ülkelerin iktisadi büyümeyi öne alan ve demokrasiyi sınırlandıran otoriter eğilimleri, 1990'ların sonuna kadar ciddi sorunlarla karşılaşmadı. Küreselleşmenin öne çıkardığı kültürel değerler ve demokratikleşme dalgası, artık bu bölgede de etkilerini gösteriyor. Denilebilir ki, bu dalga bölgede Latin Amerika'ya göre daha yavaş, ama Ortadoğu'ya göre daha hızlı esiyor...

Afrika, 19. yüzyıl Avrupa'sında yaşanan uluslararası rekabetin en acımasız sömürge savaşlarının hedefi olmuştu. Yüzyıllarca köle tüccarlarının yağmaladığı Afrika, Almanya ve İtalya gibi yeni devletlerin de sömürge yarışından pay alma ihtiraslarıyla tam bir talan alanına döndü. Afrika Mücadelesi *(Scramble for Africa)* adı verilen bu süreç, 1884-85 Berlin Konferansı'nda Kıta'nın açıkça paylaşılmasına kadar gitti. 1905'e gelindiğinde Afrika'da, eski kölelerin kurduğu Liberya ve Etiyopya'dan başka sömürgeleştirilmemiş alan kalmadı. En büyük parçalar, Britanya ve Fransa'da kalırken, Almanya, İspanya, İtalya, Belçika ve Portekiz de paylarına düşeni kapmışlardı. Bu acımasız paylaşım sonucunda Afrika'nın doğal kaynakları talan edildi. Kıta, olumsuz etkileri günümüze kadar süren ciddi iktisadi, kültürel ve siyasal krizlere savruldu. Batılı sömürgecilerse aynı süreci, "Afrika'ya uygarlık getirmekle yükümlü beyaz adamın sorumluluğu" olarak görmekteydiler.

Dünya Savaşı, Avrupa'daki rakiplerin Afrika'daki sömürgelerini seferber etmelerine, hatta bizzat Afrika'nın savaşın bir parçası haline gelmesine yol açmıştı. Ne var ki Savaş sonucunda bölgedeki bağımsızlık taleplerine kayıtsız kalındı. Savaştan sonra dünyadaki pek çok sömürgenin bağımsızlığı öngörülmekle beraber, Afrika'daki sömürgelere "henüz bağımsızlığı hak edecek kadar olgunlaş-

mamış" topluluklar gözüyle bakılıyordu. Asya'da ve Ortadoğu'dakine benzer bir bağımsızlık dalgasının Afrika'ya gelmesi için 1950 ve 60'lı yılları beklemek gerekecekti. Bu yıllarda Afrika da, dünyayı sarsan ulusçuluk akımlarının beşiği haline geliyor, SSCB ve ABD, burada eski sömürgeci devletleri devre dışı bırakan yeni bir düzen için rekabet ediyorlardı. İşte bu koşullar altında Britanya, Fransa, Portekiz, İspanya ve Belçika sömürgeleri, 1950-80 arasında bağımsızlıklarına kavuştular. 1980 yılında Britanya'dan bağımsızlığına kavuşan son ülke, Zimbabwe olacaktı. 1990'lara kadar Beyaz Yerleşimcilerin denetiminde bulunan ve siyahları yönetimden dışlayan "*Apartheid*" (ayrılık) rejimine sahip Güney Afrika'nın parçası olan Namibya, verdiği savaş sonucu 1990 yılında bağımsızlığına kavuştu. Yine Etiyopya'ya dahil olan Eritre de benzer bir savaş sonucunda bağımsız oldu (1993).

2009 yılı itibarıyla 54 devletten oluşan Afrika'nın toplam nüfusu bir milyarı bulurken, BM'nin 2009 İnsani Gelişmişlik Endeksinde, 103. sıradan başlayarak en son sıra olan 182'ye kadar yer alan ülkelerin neredeyse tamamı Afrika devletlerinden oluşmaktadır. Bağımsız Afrika devletlerinin çoğunda ulusçu ve sosyalist fikirlerin etkili olduğunu görüyoruz. Afrika Sosyalizmi, temelde Afrika kültürünün otantik olarak Kapitalizmden farklı olduğu vurgusuna dayanan ve yerelliği öne çıkaran bir akımdı ve 1950-80 arası oldukça etkiliydi. Pek çok Afrika ülkesi sosyalist görüş ve pratiğe yer verirken, Angola, Kongo, Mozambik ve Somali Komünist deneyimler geçirdiler. Bütünsel olarak baktığımızda Afrika'da bağımsızlık sonrası deneyimler, genellikle kişi kültünü öne çıkaran, tek parti yönetimlerinin ülkedeki etnik ve dinsel bölünmelerden yararlandıkları baskıcı rejimlere dönüştüler.

1960-90 arası iktidar değişiminin genelde askeri darbeler, ayaklanmalar ve iç savaşlar yoluyla gerçekleştiği Afrika'da, 90'lardan bu yana demokratik yöntemlerle iktidar değişimi süreci başlamış oldu. Bugün demokrasileri çeşitli ölçütlerle sınırlandıran endekslerde ilk 50 demokratik ülke arasında yer alabilen sadece iki (Mauritus ve Güney Afrika), ilk 70 sıra içindeyse, 7 (Namibya, Botsvana, Gana, Mali ve Senegal) Afrika ülkesi vardır. Asıl sorun, açlık sınırında yaşayan on milyonlarca insanın olduğu bölgede demokrasiyi tesis etmekte...

SOĞUK SAVAŞ'IN BİTİŞİ VE KÜRESELLEŞME KISKACINDA DEMOKRATİKLEŞME

1990'lı yıllarda Sovyetler Birliği'nin lokomotifi olduğu Sosyalist Blok'un çökmesinin bir dizi önemli sonucu ortaya çıktı. Tek parti iktidarlarının sona ermesiyle beraber, çok partili hayata ve serbest piyasa ekonomisine hızla geçmenin yarattığı pek çok sorun ortaya çıktı. Denilebilir ki günümüz dünyası, İkinci Dünya Savaşı öncesinden gelen, Soğuk Savaş'ta dondurulan pek çok sorunu yeniden yaşamaya başladı. Bunlar, Post-Sovyet dünyasında "milliyetler sorununun" yeniden patlak vermesi, iki kutuplu dünyanın sona ermesiyle başlayan küresel hegemonya mücadelesi, küreselleşmeyle ilişkili iktisadi, kültürel ve politik so-

runların ortaya çıkması olarak sıralanabilir. Bu dönem modernist ideolojilerin geriye çekilmesiyle beraber, etnik ve dinsel-politik hareketlerin beslendiği kimlik hareketlerine ve talepleri genişleyen "üçüncü demokratikleşme dalgasına" da şahitlik etmektedir.

Milliyetler sorununun patlak vermesiyle beraber, kimi zaman kanlı, kimi zaman da barışçıl şekillerde yeni devletler ortaya çıktı. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla beraber Birliği oluşturan 15 Cumhuriyet 1990'ların başında bağımsızlıklarını ilan ettiler: Böylece dünya haritasına Azerbaycan, Beyaz Rusya, Ermenistan, Estonya, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan, Letonya, Litvanya, Moldova, Tacikistan, Türkmenistan, Ukrayna, Özbekistan ve Rusya Federasyonu, bağımsız devletler olarak eklendiler. Bu ülkelerin, çoğu ulus-devlet modelini tercih eden bir yeniden inşa sürecine girdiler. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ikiye bölünen Almanya'nın doğusundaki Alman Demokratik Cumhuriyeti 1990 yılında ortadan kalktı ve iki Alman devleti birleşerek bugünkü Federal Almanya Cumhuriyeti'ni oluşturdu. Yine Çek ve Slovak ulusları, barışçıl biçimde ayrılma kararı verdiklerinde takvimler 1992'yi gösteriyordu.

Ne var ki, Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti'nin dağılması son derece kanlı savaşlara sahne olacaktı. Sırp Cumhuriyeti'nin diğer cumhuriyetleri baskıyla bir arada tutma kararlılığındaki milliyetçi yönetimi ve özellikle Hırvat, Boşnak ve Kosova Arnavutlarının direnç göstermesi sonucunda 1990'ların başında kanlı bir iç savaş yaşandı. Bağımsızlığını ilan eden Hırvatistan, Slovenya, Makedonya ve Bosna-Hersek devletleri uluslararası alanda tanınmaya başladılar. 1992'de geriye kalan Sırbistan ve Karadağ topraklarında Yugoslav Federal Cumhuriyeti kuruldu. 2006'da Karadağ da bağımsızlığını ilan edince, Sırbistan Cumhuriyeti yalnız kalmış, Yugoslavya terimi de anlamını yitirmiştir. 1996-99 arası diğer kriz bölgesi Arnavut çoğunluğun yaşadığı Kosova'ydı. NATO'nun müdahalesiyle Sırp saldırılarından kurtarılan Kosova, 2008 yılında bağımsızlığını ilan etti.

İki kutuplu dünyanın sona erişinin ardından yeni bir dünya düzeni arayışının başladığının en önemli işareti de ABD'nin Irak'a 1991'de yaptığı ilk askeri müdahaledir. Bu müdahale, ABD'nin Ortadoğu'da statükoyu korumak adına aldığı tek müdahale kararı olmayacaktı. ABD'nin NATO şemsiyesi kullanmadan, kendisine destek veren bir koalisyonla Irak'a müdahale etmesi ilginçti. 11 Eylül 2001'de ABD'de önemli hedeflere yapılan saldırılar sonucunda, ülke komünizm yerine ikame edeceği yeni tehdidi netleştirmiş oldu: İslâmî terör ve köktencilik. ABD önce Afganistan'ı ardından da Irak'ı işgal ederek, kendisine yönelik tehditleri daha ortaya çıkmadan yok etmeye yöneldi. 2003'te Irak'a ikinci defa müdahale eden ABD, yine bir koalisyon oluşturarak hareket etmiş ve baskıcı Saddam rejimini devirmişti. ABD'nin 2001'den sonra uluslararası hukuka aldırmadan tek taraflı hareket etmesiyle beraber, uluslararası meselelerde "hak kuvvettedir" anlayışı yeniden devreye girdi ve artık "Tek Kutuplu Dünyada" yaşadığımız türünden gözlemler arttı.

Sahiden de askeri açıdan baktığımızda, 2009 yılında ABD'nin 600 milyar dolardan fazla askeri harcama yaptığı, en yakın rakibi olan Çin'in 85 milyar dolar-

da kaldığı düşünüldüğünde dünyanın askeri açıdan tek kutuplu olduğu söylenilebilir. Fakat ABD'nin ideolojik, iktisadi ve politik açılardan aynı üstünlüğe sahip olmadığını, giderek zemin yitirdiğini savunanlar da vardır. Buna göre, şekillenen yeni dünya, çok kutuplu bir yapıya doğru evrilmektedir. Yakın gelecekte Avrupa Birliği, Çin, Hindistan, Rusya, Brezilya ve Japonya'nın çok kutuplu yeni dünyanın önemli aktörleri olacağını savunanlar da vardır. Böyle bir dünyanın Soğuk Savaş döneminin iki kutuplu dünyasından en önemli farkı tüm bileşenlerin kapitalist iktisadi yapıyı artık benimsemiş olduklarıdır. Aralarındaki rekabet, ideolojik olmaktan ziyade, en başarılı kapitalist devletin hangisi olacağı yönündedir...

Fakat yaşlı dünyamız, son dönemlerde çok aktörlü bir dünyayı mümkün kılan yoğun bir küreselleşme deneyimini de yaşamaktadır. Küreselleşmenin, ulus-devletlerin iktisadi, siyasal ve kültürel iktidarını ciddi biçimde sarstığı görülmektedir. Bu bölümün başında, onlarca devletin kendi farklılıklarını vurgulamaya özen gösterirken kullandıkları oldukça benzer araçların ve sembollerin varlığına işaret edip, ulus-devletlerin biriciklik iddialarına rağmen küreselleşmeye dolaylı katkılar sunduklarını savunmuştuk. Önümüzdeki yüzyıllar, ulusüstü ve ulus-aşırı hareket ve aktörlerin daha da güçlenmelerine yol açabilir. Kimi gözlemciler, kürselleşmenin AB gibi bölgesel çözümleri teşvik ettiğini, yine küresel güç odaklarıyla mücadelelerin giderek ulusal sınırlardan taşmaya başlayarak, ulus-aşırı hareketlere dönüşmeye başladıklarını iddia ediyorlar. Alternatif küreselleşme hareketlerinin, özellikle ekolojik hareketin, muhalefetlerini küresel bir mantıkla kurmaları, bu yönelime bir örnek olarak gösteriliyor.

Küremiz, 1990'larda başlayan, ama 90'ların sonunda nitelik değiştiren yeni bir demokratikleşme dalgasıyla da karşı karşıya. 90'larda demokratikleşme dalgasının etkisi altındaki Latin Amerika, önce neo-liberal çözümleri savunan iktidarlarla tanıştı. Zamanla, sandıktan daha halkçı, sosyalist iktidarların çıkmasıyla, demokratikleşme dalgası, iktisadi taleplerin daha gür olarak seslendirildiği bir boyut kazandı. İlk defa yerli başkanlara sahip olmaya başlayan Latin Amerika'da, 1950-80 arası askeri darbelerce ezilen sol güçler, 2000'li yıllarda Venezuella, Brezilya, Arjantin, Şili, Bolivya, Uruguay, Paraguay, Nikaragua, Honduras, Ekvator'da iktidara gelmeyi başardılar. Bu ülkelerin, bölgede zamanla AB benzeri bir yapılanmayı gerçekleştirme ihtimalleri güçlüdür. Uzun süre demokratikleşme dalgalarının dışında kalan Ortadoğu, 2010 yılında Tunus ve Mısır'da otoriter rejimlerin devrilmesiyle yeni bir döneme girdi. Bölgede sandıktan çıkan güçlerin giderek etkinlik kazanacakları yeni ve sancılı bir sürecin başladığı öngörülebilir.

Dünyanın büyük devletleri, kapitalist çözümde mutabıklarken, yoksul ülkelerde ortaya çıkan çok sayıda toplumsal hareket, küreselleşmenin derinleştirdiği eşitsizlikleri sorgulamaya devam ediyorlar. Bu aktörler var olduğu sürece, demokrasi mücadelesinin eski ve yeni taleplerle devam edeceğini, dünyanın diğer bölgelerini daha fazla etkileyeceğini ve dünyamızın çok-kutuplu ve devlet-merkezli yapısının, çok aktörlü ve toplum merkezli yapılar lehine dönüşmeye zor-

lanacağını öngörebiliriz. Hayat devam ettikçe siyaset de var olacak, onu anlamaya çalışanlar da...

TARTIŞMA SORULARI

- ☐ *İngiliz İç Savaşı'nın (1642-1649) ve Muzaffer Devrim'in (1688) İngiliz Parlamentosu'nun güçlenme sürecine katkıları nelerdir?*
- ☐ *ABD'nin kuruluş sürecinde ortaya çıkan temel siyasi bölünmenin tarafları kimlerdir? Bu tarafların en önemli ayrışma sebeplerini ortaya koyunuz. Anayasa'nın nihai olarak onaylanmasını mümkün kılan uzlaşmayı özetleyiniz.*
- ☐ *Fransız Devrimi'nin hemen ardından uygulanan kimi politikaların, Devrim idealleriyle çeliştiği iddia edilmektedir. Bu yargıyı, kadınlara ve sömürgelere yönelik politikalar üzerinden değerlendiriniz.*
- ☐ *Latin Amerika'nın bağımsızlık sürecini kısaca özetleyiniz. Bağımsızlık sonrasında ortaya çıkan ana siyasal bölünmeleri ve temel sorunları ortaya koyunuz.*
- ☐ *Avrupa'da 1848 Devrimlerine giden süreci kısaca değerlendiriniz. Bu devrimleri sürükleyen ana aktörler hangileridir?*
- ☐ *Avrupa'da 19. yüzyılda Muhafazakâr ve Liberal ideolojiler zamanla bir tür uzlaşmanın ortaya çıktığı gözlenmiştir. Bu uzlaşmayı mümkün kılan nedenleri ortaya koyunuz.*
- ☐ *Avrupa ülkeleri ve ABD'nin sürüklediği sömürgeciliğin Avrupa-dışı toplumlar üzerindeki etkilerini ortaya koyunuz.*
- ☐ *Birleşmiş Milletler (BM) hangi koşullarda ortaya çıkmıştır? BM'deki mevcut güç dengelerine yöneltilen temel eleştirileri ortaya koyunuz.*
- ☐ *Soğuk Savaş sonrasında ortaya çıkan Birinci, İkinci ve Üçüncü Dünyaları kısaca tarif ediniz. Üç Dünya teorisinin geçerliliğini yitirme sürecini kısaca özetleyiniz.*
- ☐ *Soğuk Savaş'ın bitişinin dünya haritasında yol açtığı somut değişimler nelerdir? Bu dönemde ortaya çıkan siyasal problemleri kısaca değerlendiriniz.*

KAYNAKÇA

Coffin, Judith G. vd., *Western Civilizations*, 14. baskı, New York, E.E. Norton & Company, New York, 2002.

Davies, James C., *Taş Devrinden Bugüne Tarihimiz: İnsanın Hikâyesi*, çev. Barış Bıçakçı, İş Bankası Yayınları, 2004.

McNeill, William H., *Dünya Tarihi*, çev. Alaeddin Şenel, İmge Kitabevi, İstanbul 2004.

Palmer, R.R. vd., *A History of Modern World*, 10. baskı, Mcgraw Hill, Boston, 1992.

Stearns, Peter N. vd., *World Civilizations, the Global Experience*, 5. baskı, Longman, New York, Pearson, 2006.

Zinn, Howard, *Amerika Birleşik Devletleri Halklarının Tarihi*, çev. Sevinç Sayan Özer, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2005.

İdeoloji

TANIL BORA

NELER ÖĞRENECEĞİZ?

- İdeoloji nedir? Nasıl tanımlanır?
- "Yanlış bilinç" nedir?
- İdeoloji Marx'ta nasıl tanımlanır?
- Siyaset bilimi açısından ideoloji nasıl tanımlanmıştır?
- Praxis kavramı nedir? İdeolojiyle ilişkisi nasıl kurulur?
- İdeoloji ve zihniyet arasındaki fark nedir?
- İdeoloji ve propaganda ilişkisi nedir?

– *"İdeolojik konuşuyorsun..."*
– *"Konuya ideolojik yaklaşmayın lütfen..."*

Bu uyarıya sık sık tanık oluruz. Adlî ve idarî makamların "İdeolojik amaçlı yazı yazmak, afiş asmak, faaliyette bulunma" vb. suçlamaları da kulağımıza çalınmıştır...

İdeoloji kavramı, çoğunlukla bu tür olumsuz çağrışımlarla karşımıza çıkar. Sosyal bilimlerde de bu olumsuz çağrışımlar uzun süre etkili olmuştur. 1950'lerde muhafazakâr düşünürler ve sosyal bilimciler, *idelerin* (fikirler) ve *ideallerin* yerini, nesnel gerçekliği çarpıttığını düşündükleri *ideolojilerin* almasından yakınıyorlardı. Buna karşılık, ideolojileri toplumsal gerçekliğin nesnel bir unsuru olarak analiz eden teorik yaklaşımlar, ayrıca ideolojiyi (en azından "doğru" sayılan ideolojiyi) doğal ve meşru kabul eden politik tutumlar da vardır. Konuya ilişkin bütün çalışmalarda ve ders kitaplarında, ideoloji kavramının belirsizliği vurgulanır. David McLellan'a göre, "bütün sosyal bilimlerin en kaygan kavramı"dır ideoloji. Burada ilk söyleyeceğimiz, sosyal teorinin ve siyasetbiliminin, asıl olarak ideolojinin toplumsal ve politik *işleviyle* ilgilendiğidir.

FİKİRLER BİLİMİ OLARAK İDEOLOJİ

İdeoloji kavramının ve tartışmasının kökeni, 16./17. yüzyıl dönümünde Francis Bacon'un, *idol* adını verdiği kolektif önyargılara karşı mücadelesine dek uzatılır. Bacon, Aydınlanma çağının arifesinde, böylece zihni arındırarak 'sağlıklı' düşüncenin önünü açmaya çalışıyordu. O ideolojilerden değil idollerden söz ediyordu ama kastettiği, daha sonraları ideoloji teorisiyle meşgul olan kimilerinin varsayacağı gibi, yanlış veya çarpıtılmış düşüncelerdi.

Fransız Devrimi'nin şafağında, *Ansiklopedi* yazarlarından Helvétius ve Holbach, Bacon'un bir tür zihinsel sorun veya bilinç eksiğine bağladığı önyargıların, belirli bir toplumsal ve politik işlevi yerine getirdiği kanısındaydılar. Helvétius: "Büyüklerin önyargıları, küçüklerin kanunlarıdır" demişti. Aklın değil iktidarın dediği oluyordu ona göre; hâkim ve muktedir olanların kanaatleri, fiilen, yaygın kanaatler haline geliyordu. Toplumda hüküm süren önyargıları, bâtıl inançları vs. yanılgıları ayakta tutmak da zaten iktidardakilerin tercihiydi.

Adıyla sanıyla *ideoloji* teriminin ortaya çıkışı ise, Fransız Devrimi sonrasında, metafizik düşünüşü tamamen yıkmayı hedefleyen bir düşünürler grubunun eseridir. Tam olarak, Destutt de Tracy (1754-1836) adlı filozofun buluşu... De Tracy, bu kavramı "idealar öğretisi" veya "fikirler bilimi" anlamında kullandı. O ve "ideologlar" adını alan arkadaşları, ideoloji kavramını, fikirlerin keyfî-öznel olmaktan çıkartılıp nesnel, bilimsel bir temele oturtulmasını hedefliyorlardı. Fikirler, matematik ve fizik kadar kesin bir doğruluk taşımalıydı. Bu bilimsellik, fikirlerin oluşumunu duyusal ve biyolojik bir süreç olarak açıklama iddiasını da içeriyordu. Bu noktada, rasyonalizmin düşüncelere aklî-mantıksal yaklaşımını da eleştiren bir tutumları vardı. Toplumu düzeltmenin yolunun, fikirle-

ri düzeltmek olduğuna inanıyorlardı; İdeoloji denen yeni bilim işte bunun yöntemini getirecekti.

Bu kavramı olumsuz bir anlama kavuşturan ve deyim yerindeyse meşhur eden, Napolyon oldu. Diktatörlük yönetimine yönelmesine karşı çıkan filozofları, aşağılayıcı bir edâyla, "İdeologlar" diye adlandırdı. Hırslı diktatöre bakılırsa, halkın kalbiyle yaptığı tercihlerin ve tarihin verdiği derslerin yerine soyut öğretileri geçirmeye kalkan, "boş lâflarla dolu bir metafizik"ti, İdeologlar'ın yaptığı. Kültür teorileri ustası Terry Eagleton (doğ. 1943), Napolyon'un tepkisini "siyasi pragmatistin, bir bütün olarak toplumsal oluşumu teorileştirme cüreti gösteren radikal entelektüele duyduğu tahammülsüzlük" olarak tanımlamıştır.

Böylece ideoloji kavramı, hızlı bir anlam değişimiyle, tam tersi bir içerik kazandı. En masum biçimiyle, *yanılsama* olarak anlaşılacaktı artık ideoloji. Buna bağlı olarak bilinçsiz çarpıtma, yanlış algılama-anlamayı ifade ediyordu. Daha tehlikeli biçimleriyle, art niyetli, yönlendirici "maksatlı" kanaatleri, manipülasyon anlamına geliyordu. İdeolojilerin arkasında öznel bir bakış açısının ve çoğunlukla politikayla, iktidar mücadelesiyle bağıntılı belirli çıkarların bulunduğu varsayılıyordu.

YANLIŞ BİLİNÇ OLARAK İDEOLOJİ VE MARX

Karl Marx ve izleyicileri, "yanlış bilinç" kavramıyla, bir bakıma bu yeni ideoloji kavrayışını sürdürdüler. *Alman İdeolojisi* adlı polemiği, (1845-47'de yazıldı ancak parça parça yayımlandı; tamamı 1932'de kitaplaştı), Marx'ın etkisindeki sosyalist hareket içinde ideoloji kavramının yaygınlaşmasında bir eşik sayılabilir. Giderek güçlenen ve 19./20. yüzyıl dönümünde Avrupa'nın hemen bütün ülkelerinde güçlü bir muhalefet teşkil eden sosyalist hareket vasıtasıyla, ideoloji kavramı genel kamuoyunda da popülerleşti.

Marx, *idealist* düşünceyle hesaplaştığı *Alman İdeolojisi*'nde, fikirlerin, insanların somut-maddî yaşam koşullarının ürünü ve yansıması olduğu üzerinde durmuştu. Bilinç yaşamı belirlemez, yaşam bilinci belirlerdi. Marx, bu eserinde ideolojiyi bir yanıyla, somut tarihsel gerçeklikten kopuk, soyut, spekülatif düşünceye yakın bir anlamda alıyordu. Bu, olumsuz, karalayıcı, küçümseyici bir ideoloji tanımıydı. Diğer yandan, düşüncelerin, kanaatlerin, ideallerin, tahayyüllerin öznenin toplumsal-sınıfsal konumuna bağlı olarak oluştuğunu anlatan, yansız, nesnel bir ideoloji tanımı da çıkartılabilirdi Marx'ın analizinden. Sermaye sahibi sınıfın, hâkim zümrenin kendi çıkarlarını meşrulaştıran bir ideolojisi olduğu gibi, işçilerin, ezilen sınıfların da sömürüden kurtuluş özlemlerini yansıtan bir ideolojisi olurdu. Bu bakış açısından, ideolojilerin varlığı ve ideolojik çatışmalar deyim yerindeyse 'eşyanın tabiatı icabı' idi.

Marx'ta ideoloji kavramı bu iki yorum arasında salınır. İzleyicileri de bu salınımı sürdürmüşlerdir.

Sonraki eserlerinde Marx ideoloji kavramını pek sık kullanmadı, ancak adını anmasa da analizlerinde ideolojinin yeri vardı. Ekonomi-politiğin eleştirisine

odaklanan geç dönem çalışmalarında Marx, kapitalizmin yapısal olarak *yanlış bilinç* ürettiğini anlatır. Kapitalist emek sürecinde emekçi/insan, bireysel ve toplumsal varlığıyla, emeğinin ürününe ve bizzat emek sürecine yabancılaşır. Gelişen işbölümü, onun bir unsuru olduğu üretim sürecini bir bütün olarak görmesini, bilmesini imkânsız kılar. Biteviye bir vidayı sıkıştıran fabrika işçisinin deneyimi, bu *yabancılaşmışlığıyla*, emeğiyle bir ürün ortaya çıkaran ve bu üretimin öznesi olan zanaatkârınkinden radikal biçimde farklılaşmıştır. Emekçinin emek sürecindeki yabancılaşmışlığı, onun bilincini topyekûn belirler: O giderek toplumsal ilişkilerde de, tüm dünya algısında da yabancılaşacaktır. Her şeyi kendi yabancılaşmış deneyiminin çarpıtan, yamuk aynasından kavrayacaktır. Marx, *meta fetişizmi* kavramıyla, yabancılaşmanın ve yanlış bilincin üretim süreci dışındaki tezahür ve kaynaklarına da eğilecektir. Kapitalizmin, her şeyi (sadece maddî varlıkları değil, 'hizmetleri' ve beşerî etkinlikleri de) metalaştırarak kâr kaynağına dönüştüren işleyiş mantığı, meta biçimini fetiş haline getirir. Metalar ve meta ilişkileri, onların üretimine gömülen emek gücü başta olmak üzere, her türlü değerin esas kaynağı veya referansı gibi görünmeye başlar. Keza toplumsal ilişkiler, üreticiler veya özneler arasında değil de, ürünler-metalar arasındaki ilişkiler gibi görünürler. Metalar ve iktisadî biçimler, böylece arkalarında barındırdıkları toplumsal ilişkileri gizler hale gelirler. Metalaşma, topyekûn *şeyleştirir*; nesneler de ilişkiler de, kendi somutlukları ve özgül nitelikleriyle değil, mübadele değerleriyle, başka deyişle araçsallıklarıyla kavranırlar. Kısacası, kapitalist toplumda, insanların birbirlerine, durumlara, topluma, dünyaya bakışları, meta mantığının her şeyi çarpıtan aynasında yamulur.

Meta fetişizmi analizi, Marx'ın izleyicileri arasında, ideolojiyi bir *yanlış bilinç* olarak kavrayanlara dayanak sağlamıştır. Marksizm içindeki bu yorum farkına yukarıda da değinilmişti: Marx'ın başka izleyicileri ise, ideolojiyi, her sınıfsal-toplumsal konumun kendine özgü dünya görüşü sayarak doğallaştırmaya yatkındırlar.

20. yüzyılın ilk yarısında Marksist felsefesinde özellikle Macar kökenli düşünür György Lukács'ın, Marx'ın ideoloji kavrayışındaki iki yanlılığı sürdürdüğünü söyleyebiliriz. Bir yandan, ideolojiyi yanlış bilinçle eşleyen kavrayışı pekiştirir: Kapitalizmin hayatın her alanını metalaştırması, bütün maddî ve beşerî ilişkileri nicelleştirmesi ve şeyleştirmesi, düşünceyi de şeyleştirir ona göre. Bunun doğal sonucu, toplumu bütünsel olarak kavrama imkânı olmayan, şeyleşmiş ilişkilerin tikelliğinden ve yüzeysel görünüşünden ötesini kavrayamayan yanlış bilinçtir. Lukács, yanlış bilinç anlamındaki ideolojiyi aşabilecek tek ideolojinin, işçi sınıfının devrimci ideolojisi olduğu fikrindedir. Çünkü işçi sınıfının çıkarı, kendisinin işbölümü içindeki yabancılaşmış konumundan çıkarak toplumu bir bütün olarak görmek, toplumsal düzenin (sermayenin ve piyasanın 'kör' akışı yerine) bütünsel bir bakışla düzenlenmesi için müdahale etmektir. Böylece Lukács, Marksizme-sosyalizme diyalektik bir misyon yükler: O, ideolojiyi/ideolojileri yıkacak olan ideolojidir.

Marx, *Alman İdeolojisi*'nde "ideolojinin tarihi yoktur" derken, en genel an-

lamda fikirlerin, ideallerin özerk bir varlığı, maddî bir gerçekliği olmadığını söylüyordu. Marx'ın düşüncesinin 1960'lar ve 70'lerdeki özgün yorumcusu Althusser'in ifadesiyle: "Katıksız yanılsama" idi ideoloji. Althusser, Marksizmin ideoloji üzerine yürütegeldiği tartışmaya yeni bir hararet getirmiştir. Ona göre, kapitalizmi yıkmaya azmeden sosyalist ideoloji de, aynen böyle bir ideoloji idi, o da eninde sonunda yanılsamalı bir bilinç hali idi. Ancak, sınıfsal ve toplumsal çelişkilerin aşılarak yabancılaşmasız, sınıfsız bir toplumun kurulmasını hedefleyen bir ideolojiydi bu. Yani, ideolojinin aşılmasının koşullarını yaratmayı hedefleyen bir ideoloji...

1960'lardan sonra Marksizme dayanan Frankfurt Okulu/Eleştirel Teorinin liberal politika teorisiyle temas halindeki düşünürü Jürgen Habermas da, ideolojiyi aşılabilir bir yanlış bilinç olarak gören bir teori geliştirecektir. O, insanların çarpıtmasız ve eşitlikçi-demokratik bir zeminde birbirlerini anlamalarını sağlayacak bir iletişimsel eylem modeli ortaya koyar; buna karşılık, özellikle kitle iletişim araçlarının etkisiyle, iletişim sistemli olarak çarpıtılmaktadır. Habermas'ın düşüncesinde ideolojiye tekabül eden bu sistemli çarpıtmanın aşılması, demokratik bir iletişimin ve kamuoyunun inşasıyla mümkündür.

İdeoloji

İdeoloji, bir olayın, belirli tarihsel ve toplumsal koşullara bağlı olarak anlaşılabilecek özgül niteliğini perdeleyip o olayı bir zorunluluk, kaçınılmazlık olarak görmemizi sağlayabilir. Tersine, bir olayın kaçınılmazlığını fark etmemizi engelleyebilir, ortada zorunluluk ve devamlılık arz etmeyen, geçici, tesadüfî, *münferit* ve önemsiz bir olay olduğunu düşünmemizi de sağlayabilir. Zamanımızın parlak düşünürü Slavoj Žižek, ideolojinin bu niteliğini, 1991'deki Körfez-Irak Savaşı ile Yugoslavya'daki çatışmaların dünya medyasındaki takdim tarzlarını kıyaslayarak açıklar. ABD'nin önderlik ettiği güçlerin Irak'a müdahalesiyle sonuçlanan Körfez Krizi, tamamen Irak lideri Saddam Hüseyin'in çılgınlığıyla, irrasyonel diktatörlük tutkusuyla, hatta şeytanî psikolojik özellikleriyle açıklanmış; bölgedeki özellikle petrol kaynaklarının denetimiyle ilgili küresel güç rekabeti göz ardı edilmişti. Genel olarak, olayın içinde yer aldığı tarihsel ve politik bağlamın "karmaşık koşulları" bir kenara itilerek, "bütün dünya"nın –özellikle medenî Batı'nın– karşısında tavır alması gereken bir şeytan imgesi yaratılmıştı. Buna karşılık Yugoslavya'daki çatışmalarda olaylar, Balkanlar'ın tarihinin derinliklerinden kaynaklanan belâlı mirasın etkisiyle izah edilmiş, orada olanlar kendine mahsus ve nüfuz edilmez bir karmaşa olarak sunulmuş ve dünyanın geri kalanının, hele medenî Batı dünyasının aklının ermeyeceği bir acayip iş olarak ötelenmişti.

MANNHEİM: İDEOLOJİ KAVRAMININ "NORMALLEŞMESİ"

Karl Mannheim (1893-1947), *İdeoloji ve Ütopya* adlı eserinde (1929), her düşüncenin ideolojik nitelikli olduğu kabulünü ortaya koydu. Belirli bir bakış açısına bağlı olması bakımından, her görüş, her fikir kaçınılmaz olarak ideolojikti ona göre. Mannheim'in bu müdahalesi, ideolojinin serinkanlılıkla, nesnel bir kavram olarak kullanılmasını sağlamakta önemli bir adımdı.

Mannheim, *kısmî* ve *bütünlükçü* ideolojileri ayırt eder. İdeoloji kavramı, "karşı tarafın belli başlı fikir ve düşüncelerine inanmamak gerektiğini" imâ etmek üzere kullanıldığında, bu *kısmî* bir ideoloji kavramıdır. Bu anlamda ideolojinin inanılmayacak bir söz olmasının nedenleri, bilinçli yalandan, içgüdüsel örtbas etmeye, başkası tarafından yanıltılmaya veya kendi kendini yanıltmaya dek uzanabilir. Her koşulda, kısmî ideoloji kavrayışı, psikolojik bir açıklamaya dayanır. Bir çağın ya da belirli bir grubun bütünsel bilinç yapılarını anlatmak üzere kullanılan ideoloji kavramı ise, *bütünlükçü* ideolojidir. Bu ideoloji kavramı psikolojik etmenlere değil, nesnel yapılara, somut koşullara bakan bir analize dayanır.

Bu analizde, her iki ideoloji kavramının ortak noktası, *fikirler* ile onların taşıyıcısı ve o taşıyıcının durumu arasında ilişki kurmalarıdır. Mannheim'a göre, işte bu ortak nokta, Aydınlanmanın ve modernliğin gerçeğe, bilgiye, bilince bakışıyla tamamen uyuşmaktadır. Aydınlanma, aklı ve özneyi, –başka deyişle: akleden/akıllı özneyi– esas alır ve tüm dünyayı, tüm bilgiyi özne merkezli düşünür. Düşüncenin varoluşa bağlılığını temel alan, düşünceyi onu taşıyan özneyle birlikte ele alan bütünlükçü ideoloji kavramının meramı da bundan başka bir şey değildir.

Mannheim önemli bir adım daha atar bu noktada: Böyle düşününce, kısmî ideoloji ile bütünlükçü ideoloji arasındaki ayrımın da silikleşeceğine dikkat çeker. "Doğru" bilinci, hakikat bilgisini önce *millî ruha*, sonra *sınıf ideolojisine* atfeden büyük ideolojik anlatılar, somut tarihsel bağlamlar içinde, bunun örneğidirler.

Zamanımızın verimli siyasetbilimcilerinden Zygmunt Bauman (doğ. 1925), Mannheim'ın *İdeoloji ve Ütopya*'sını, Napolyon'un "ideologları" mahkûm etmesine karşı gecikmiş bir cevap sayar. Bauman'a göre Mannheim bu eseriyle, aslında entelektüel-ideologları yeniden toplumun "yasa koyucuları" konumuna oturtmak istemişti: "İktidarı bilgi sahibi kılmak yerine bilginin iktidar olmasına" yönelik, *umutsuz* bir girişim...

İdeoloji ve "yanlış bilinç"

İdeolojiyi herhangi bir değere bağlılığına veya ondan uzaklığına göre yargılanmayan analitik bir kavram olarak ele alan Mannheim, yine de "yanlış bilinç" anlamında bir ideoloji türünü ayırt eder. Bununla kastettiği, değişen varoluşu 'anlayamayan', "yeni gerçekliğe yetişemeyen" ve eskimiş/köhneleşmiş fikirlere sığınarak bu durumun üstünü örtmeye çalışanların ideolojisidir.

Öznenin (tekil veya kolektif-toplumsal özne), somut durumunun, ihtiyaçlarının, çıkarlarının, yönelişlerinin vs., o öznenin ideolojisini belirliyor olduğu kabulü, Marksizmin ve Karl Mannheim'in buluşabileceği noktadır. Bu bakımdan, Marksist kültür ve edebiyat teorisyeni Terry Eagleton'ın ideolojiyi *romana* benzetmesi aydınlatıcıdır. Romanda gerçek, dünya, hayat, bir bireyin/öznenin bakış açısından kurgulanır. İdeoloji de, yanlışlanamayacak, somut ampirik verileri, öznel algıya göre biçimlendirip konumlandıran bir örgüye işler.

Nitekim 20. yüzyıl Marksizmi, felsefî-teorik olarak ideolojinin yanlış-bilinç ve yanılsama olduğunu kabul ederken, her sınıfın kendi çıkarına bağlı 'doğal' bir ideolojisinin olduğunu da tespit ediyor ve "işçi sınıfı ideolojisine" olumlu bir değer atfediyordu. Bir "doğru ideoloji"nin varlığını ima ediyordu böylece; ideoloji demek yanılsama demekti ama "bizim ideolojimiz", doğru ideoloji idi.

Bu Marksizme veya sosyalist akıma özgü bir tutum değildir. 20. yüzyılda hemen bütün siyasal akımlar, büyük ölçüde Marksizmden ilhamla, ideoloji kavramını bu anlamda kullanmaya yönelmişlerdir. Kitle iletişim araçlarının yaygınlaşmasıyla ve iki dünya savaşı arası dönemden başlayarak propagandanın öneminin muazzam artması, ideolojinin bu kullanımını pekiştirmiştir. Bu kullanımda ideoloji, bir siyasal hareketin politik ve düşünsel programının genel çerçevesi demek oluyordu.

İdeoloji tipleri

Siyasetbilimci Kurt Lenk, dört ideoloji tipi ayırt ediyor:

Toplum ve dünya hakkında gerçekçi ve bütünlüklü bir fikir çerçevesi sunan *meşrulaştırıcı ideolojiler*.

Toplumun maddî ve manevî yoksunluk içindeki büyük kısmına, bu durumu bir biçimde açıklama ve doğal sayma olanağı veren *telâfi ideolojileri*.

Düşman imgeleri yaratarak bütün sorunları bunların sırtına yıkan *perdeleyici* veya *saptırıcı ideolojiler*.

İnsanların bilinç dışına hitap eden *ifade ideolojileri*.

Bu tasnifin, ideolojinin farklı cephelerini tarif ettiğini düşünebiliriz.

Bir başka objektif tanımlama denemesi olarak şu da ilave edilebilir:

İdeoloji, fikirlerin ve değerlerin yanı sıra duygusal ve mitsel etmenlerden de beslenen, bir insan topluluğu üzerinde onları bağlayıcı ve harekete geçirici otoriteye ve meşruiyete sahip sistemdir.

İDEOLOJİLER-ÜSTÜLÜK İDDİASI VE İDEOLOJİ KORKUSU

İdeolojiler arası rekabete yukarıdan bakan ve *ideolojiler-üstü* olma iddiasını koruyan bir siyasal eğilim her zaman varolmuştur. Bu eğilimin arkasında *anti-politik* bir tutumu teşhis edebiliriz: Politikayı fikir ayrılıklarından, tartışmadan, mücadeleden arındırıp, steril bir idare tekniğine veya 'sanatına' indirgeme arayışı...

İdeolojiler-üstü tavır, ideolojilerin yanılsamalı, göreceli ve ancak kısmî olabilecek tasavvur evrenine karşı, yalın doğruyu, saf erdemi, mutlağı, hakikati temsil etme iddiasını ileri sürer. Bu eğilime bilhassa yatkın olanlar, dinsel ideolojiler ve totaliter söylemlerdir. Devletlerin resmî ideolojileri ve milliyetçi ideolojiler de bu ideolojiler-üstülük iddiasının tohumunu barındırırlar.

Bu vesileyle, dinsel söylemlerin, modern zamanlarda ideolojiler olarak *da* işlev gördüklerini kaydetmeliyiz. Dinlerin tek görünümü bu değildir; ancak özellikle politik-toplumsal hayata ilişkin açıklama güçlerini ve iddialarını ortaya koyarken, ideolojik bir çehre kazanırlar.

Geleneksel dinin vahiy ve ilâhî hikmet aktaran söyleminin, kanaat ortaya koyan, ikna etmeye çalışan bir söyleme dönmesi, bunun ifadesidir. Dinin "doğ-

ru" yorumuna ilişkin tartışmaların, politik ve ideolojik mücadelelerin etkisi altında yürütüldüğünü görürüz. İslâmı fakirlerin ve mazlumların dini olarak yorumlayarak "gerçek Müslümanların" anti-kapitalist bir tutum alması gerektiğini söyleyen radikal İslâmcı hareketlerle; İslâmın bolluk ve servete erişmeyi övdüğünü, zaten peygamberin de tüccar olduğunu vurgulayan ve "sizden olan emir sahiplerine itaat ediniz" hadisine atıfla müminlerin devlete itaatkâr olmasını isteyen konformist/ılımlı İslâmcılar arasındaki mücadele gibi...

İdeolojiler-üstülük savı, Türkiye'nin politik kültüründe yaygın ve etkilidir. Resmî ideoloji, özellikle 12 Eylül 1980 askerî darbesi sonrasında pekiştirilen haliyle, Atatürkçülüğü "bütün izm'lerin" ötesinde "ideolojiler üstü fikir sistemi veya dünya görüşü" olarak sunar. Bu doktrini ortaya koyan metinlerde, bütün modern düşünce akımları (liberalizm, sosyalizm vs.), "yabancı" ve "zararlı" ideolojiler olarak kodlanır. Ksenofobik (yabancı korkusuna dayalı) bir koşullamayla kendini evrensel düşünce dünyasının dışına çıkartan bu kodlama, bunun yanı sıra, bizzat ideolojinin (herhangi ideolojinin) kötülüğünü ("zararlılığını") telkin eder... Öte yandan, bu telkinin, Atatürkçülüğü "bizim ideolojimiz", "doğru ideoloji" olarak yücelten ideolojik bir söylem olduğu da açıktır.

Tekrarlarsak: İdeoloji *korkusunun* ardında bir mutlak doğruya bağlılık ihtiyacı, isteği vardır; her türlü toplumsal ayrışmayı engelleme kaygısı vardır; *tartışma* korkusu ve neticede *politika* korkusu vardır. Bu korkular bir siyasal erkin, iktidarın korkuları olarak tecelli ettiğinde, ideoloji korkusu, toplumu ideolojik tartışmalardan men etmeye dönük bir zorlamaya, baskıya dönüşecektir.

İdeoloji kavramını, dolayısıyla bütün ideolojileri ve ideolojik tartışmayı "şüpheli" konumuna itme çabası, Soğuk Savaş döneminde bizzat bir ideolojik girişim olarak belirmiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında, Amerikalı sosyologlar Daniel Bell, Edward Shils, Seymour Martin Lipset ve Fransız düşünür Raymond Aron, *ideolojilerin sonu*nun geldiği savını ileri sürdüler. *İdeolojinin Sonu* adlı bir kitap yazan Daniel Bell'e göre ideoloji, dinî zihniyetin modern dünyadaki devamıydı: Akla değil imana ve tutkulara hitap ediyordu. Oysa politik radikalizmlerin bu dünyada cenneti vaat eden Mesihçi iddiaları iflas etmişti ve bu fikirlerin artık entelektüelleri (bile!) büyülemesi beklenmemeliydi. 19. yüzyılın hümanist ideolojilerinin böylece tükendiğini düşünen Bell, yeni yükselen ideolojilerin, Üçüncü Dünya'nın öfkeli tepkilerine dayandığını söylüyordu. Liberal-muhafazakâr Aron zaten ideoloji kavramını zihnin özgürlüğünü kısıtlama girişimi olarak görüyordu. Aydınların afyonuydu ona göre ideoloji. Shils, ideolojileri norm tayin eden, muhataplarının koşulsuz tabi olmasını isteyen, katı, hoşgörüsüz, kapalı, duygusallık dozu yüksek sistemlerdi.

Bu düşünürlerin yaklaşımları, Soğuk Savaş döneminde ABD'nin önderliğindeki anti-komünist blokun benimsediği olumsuz ideoloji kavramıyla örtüşüyordu. Bu anti-ideolojik tutum, Faşizm/Nasyonalsosyalizm ile Stalinizmin (veya komünizm) "totaliter ideolojiler" adı altında ortaklaştırılmasıyla bağıntılıydı. ABD'nin başını çektiği Batı/Kuzey bloku veya kendine taktığı adla "Hür Dünya", anıları taze olan İkinci Dünya Savaşı'nın felâket ve günahlarının sorumluluğunu taşıyan

Faşizm/Nasyonalsosyalizm ile Sovyet sosyalizmi arasında bu benzerliği kurarak, hasmını itibarsızlaştırmak istiyordu. "Totaliter ideoloji" ortak paydasıyla kastedilen: Siyasal erki tekelleştirmekle kalmayıp toplumsal yaşamı her ayrıntısıyla düzenlemeye ve bütün insanları denetimi altında bulundurmaya azmetmiş bir aşırılıktı. Batı'nın Soğuk Savaş söyleminde "totaliter ideoloji" kavramı giderek, aşağı yukarı *ideoloji* ile eşanlamlı kullanılır oldu. "İdeolojik" dendiğinde, büyük ölçüde, totalitarizmi veya komünizmi imâ eden bir aşırılık, bir *fanatizm* kastediliyordu.

Anti-komünist bir koşullanmayla hareket etmeyen Hannah Arendt de, *Totalitarizmin Kaynakları*'nda (1951) ideoloji ile totalitarizmin akrabalığına dikkat çekmiştir. Arendt'e göre ideolojik düşünüş, varsayımsal bir öncülden hareketle her şeyi çıkarsayan, yani gerçeklikte görülemeyecek bir tutarlılığı varsayan bir bakışı ve eylemi temellendirir. Bu da tam totalitarizmin temelidir.

Arendt'i paranteze alırsak, Aron, Bell, Lipset, Shils vd.'lerinin ideolojiyi/ideolojileri mahkûm eden yaklaşımı, gerçeğin temsilcisinin, yansız ve mutlak *bilim* olduğu kanısındaydı. Ancak bu da pekâlâ ideolojik bir yaklaşımdı, zira her şeyden önce insan toplumlarında bilinçli öznelerin eylemlerinin de bir etken olduğunu ve toplumsal etkileşimden tamamen yalıtılmış bir gözlemci konumu olamayacağını göz ardı ediyor, bilimi mutlaklaştırıyor hatta imanlaştırıyordu. Bundan öte, Frankfurt Okulu/Eleştirel Teori düşünürleri, modern kapitalist toplumda bilimsel-teknik aklın bizzat bir ideolojiye dönüştüğünü ortaya koyacaklardır. *"İdeoloji" Olarak Teknik ve Bilim* adlı eserinde Jürgen Habermas, emek-çalışma esaslı günümüz toplumunda tekniğin, insan bedeninin uzuvlarından sonra, duyu organlarının ve zihnin de işlevlerini ikame ettiğini savunur. Bu, Eleştirel Teori'nin başından beri temel derdini teşkil eden *aklın araçsallaşmasını* pekiştiren bir süreçtir.

Bu tutumun kendisinin de bir ideoloji haline geldiğini belirtmek gerekir. Soğuk Savaş döneminde başta ABD olmak üzere "Hür Dünya", anti-komünist "uyanıklığı" geliştirmek amacıyla geniş çaplı bir ideolojik seferberliğe yönelmekten geri kalmamıştır. Söz konusu *anti-ideolojik* söylem, bizzat bu seferberliğin araçlarından biriydi. Soğuk Savaş dönemi, dünya çapında yoğun bir ideolojik mücadeleye sahne olmuştur.

20. yüzyılın son on yılına girerken Sovyetler Birliği'nin çöküşüyle birlikte Soğuk Savaş'ın sona ermesi, *ideolojilerin sonu* tezini yeniden gündeme getirdi. Liberal düşünür Francis Fukuyama'nın bu dönemde çok tartışılan *Tarihin Sonu* tezi (1989), zımnen, ideolojilerin sonu iddiasını da içerir. Fukuyama'ya göre, Sovyet sisteminin çöküşü ve demokratik liberalizmin global hâkimiyetini ilan etmesi, insanlığın ideolojik gelişiminin tarihsel zirvesini temsil ediyordu; "bütün ideolojileri bitiren" bir zirveydi bu, ona bakılırsa.

Lübnan kökenli yazar Amin Maalouf, ideolojilerin sona ermesinin, hiç de kutlanacak bir şey olmadığı kanısındadır:

> "İki blok arasındaki gerilimin sona ermesiyle, bölünmelerin temel olarak ideolojik olduğu ve tartışmanın hiç eksik olmadığı bir dünyadan, bölünmelerin temel

olarak kimliğe ilişkin olduğu ve tartışmaya pek yer olmayan bir dünyaya geçtiğimizin altını çizmek istiyorum. Herkes ötekilerin karşısında kendi aidiyetlerini haykırıyor, başkalarını kendince dışlıyor, yandaşlarını seferber ediyor, düşmanlarını şeytanlaştırıyor, söyleyecek daha ne var? Bugünün rakiplerinin o kadar az değerleri var ki!"

İdeolojik mücadele: Bir değeri, bir tercihi, bir fikri hâkim kılma çabası, bunun için tartışma ve ikna gayreti demektir. Maalouf'un da uyardığı gibi, "ideolojik tartışma"nın karalanmasına ve bittiğine inanılmasına koşut olarak, tek değer sistemi olarak insanların/grupların verili (etnik, dinsel, cinsel...) halini mutlak ve sabit kabul eden *kimlik politikaları* hâkim hale gelmektedir. Bu da, değişim ihtimalinin akıllardan çıkması, bütün öznelerin kendi kimlik aidiyetlerine kapanması, politikanın 'öteki'lerle güç ve kaynak mücadelesine sıkışması demektir.

Slavoj Žižek, ideolojilere karşı ileri sürülen en yaygın ve güçlü silâhın, "*bırak olguların kendisi konuşsun*" 'savı' olduğunu hatırlatır. Oysa bu bizzat ideolojik bir perdelemedir. Zira hiçbir olgu 'çıplak gerçek' değildir; olgular, kimin nereden baktığına, neresinden bakıldığına, hangi mercekle bakıldığına bağlı olarak o kadar değişirler ki! Her olgu, onu ayıklayıp diğerleri arasından öne çıkartan bir bakış açısıyla, belirli bir sunuş tarzıyla, *olgu* haline gelir.

Olgusallığın, nesnelliğin mümkün olmadığı anlamına gelmez bu elbette. Gereken, *ideoloji eleştirisidir*: Toplumsal deneyimlerin ve ilişkilerin görünüşteki *dolaysızlığını* sorgulamak; ardındaki nesnel ilişkileri açığa çıkarmak gerekir. Bu nesnel ilişkilerin ve deneyimlerin bir parçası olarak ideolojilerin tahlil ve teşhisi de, olguları nesnel olarak görebilmenin bir parçasıdır.

TEMSİL, YANSIMA, PRAXİS

Marx'ın ünlü sözlerinden biridir: "İnsan kulübede başka, sarayda başka türlü düşünür." İdeolojinin, bir durumu/konumu/bakış açısını/çıkarı *temsil etme* ve *yansıtma* işlevi bakımından yalın bir tarifi sayılabilir bu. Marx'ın bu sözünü yorumlayan Ulus Baker ise, "İdeoloji, kulübedekinin saraydaki gibi düşünmeye başlamasıdır" diye yazar. Bu yorum, ideolojinin daha karmaşık mekanizmalarına eğilmeye sevk eder bizi. Gerçekten, nasıl olur da kulübedekiler saraydakiler gibi düşünebilir, saraydakilerin düşüncesine uyarlar? Yoksun ve yoksul durumda olanlar, nasıl olur da iktidarla özdeşleşebilir, "yukarıdakilerin", "başımızdakilerin" en iyisini bildiğine iman ederler? Demek, ideolojinin, insanların konumlarının/durumlarının/çıkarlarının onlara otomatik olarak düşündürteceğinden öte bir dinamiği vardır. İdeoloji analizi, işte bu dinamiği çözümlemeye yarar – ve "kulübedekinin saraydaki gibi düşünmesinin" basitçe bir kandırmanın, yanılsamanın, cehaletin ürünü olmadığını gösterir bize.

Bu noktada, ideolojinin bazen çelişki gibi de görünen karmaşık mekanizmalarını anlamakta kilit bir kavram, *Praxis*'tir. Tıpkı ideoloji gibi anlam değişimi-

ne uğramış bir kavramdır bu da: Anlamı önceleri düşüncenin hayata geçirilmesi idi. Sonra, düşünceyle eylemin karşılıklı beslenmesini, birbirlerini dolayımlamasını hesaba katan bir kavrama dönüştü. Bu teorik dönüşüm, İtalyan Marksist Antonio Gramsci'nin (1891-1937) eseridir.

Gramsci, bir iktidarın hükmetme gücünü *hegemonya* kavramıyla açıklamıştı. Hegemonya, baskı unsuruyla beraber, asıl, yönetilenlerin *rızasını kazanma* gücünü ifade eder. İdeoloji, *rıza üretimidir* bu çerçevede. Dar anlamda itaatin veya bir şeye rıza göstermenin ötesinde, iktidarın fikirlerinin, kanaatlerinin, tercihlerinin tüm toplumun *sağduyu* ölçüsü haline gelmesidir. Sözgelimi işsizliğin ve yoksulluğun, yapısal bir sosyo-ekonomik durum olarak görülmek yerine, işsizlerin ve yoksulların kendi kabahati olduğunun düşünülmesi, onların liyakatsizliğine veya tembelliğine bağlanmasıdır. "Çalışan kazanır", "sen de çalış sen de ol" gibi atasözleri, bu kabulün, tartışılacak bir fikir olmaktan öte, sağduyunun icabı olarak görülmesine katkıda bulunurlar. Veya, "Şeyh uçmaz, müridleri uçurur" sözünü düşünün. Müridler şeyhin uçtuğuna kendilerini ve çevrelerini –ve bizzat şeyhi!– inandırmayı sürdürdükçe, bu inancın uyandırdığı saygının gereğini yapar, ona göre davranırlar, dolayısıyla bu ideoloji etrafında bir bağlılık, bir topluluk ve bir eylemlilik oluşur.

İdeolojiyle ilgili literatürde sıklıkla başvurulan, Pascal'ın ünlü sözü de aynı şeye işaret eder: "*Diz çökün, dua eder gibi dudaklarınızı kıpırdatın, inanç sizi saracaktır!*" İdeolojinin kendisi, bir pratiktir. İdeoloji üretimi ve yeniden üretimi bizzat bir toplumsal pratiktir. Louis Althusser (1918-1990), "*Her pratik ancak bir ideoloji aracılığıyla ve ideoloji çerçevesinde var olabilir ve bunu insanları özne olarak konumlandırarak gerçekleştirir*" der. İdeoloji, insanların gerçek varoluşla kurdukları imgesel ilişkiyle, gerçeği ve kendilerini nasıl tasarladıklarıyla ilgilidir; o halde "gerçekte" yapıp ettikleri her şey, her eylemleri, ideolojinin biçimlendirici çerçevesi içinde cereyan edecektir. Motorun benzinle çalışması gibi, her toplumsal formasyonun ideoloji ile işlediğini söyler Althusser. Törenleri, ayinleri, söylevleri, gösterileri, mitingleri vs., doğrudan doğruya ideoloji üretimine yönelik pratikler olarak düşünebiliriz. Hatta bu etkinliklere katılanlar, bazen kendi algılarında, bilinçlerinde bu etkinliklere ideolojik bir işlev yüklüyor olabilirler. Ancak doğrudan ideolojinin üretimine hasredilmiş görünmeyen, özerk ve sıradan pratikler de, sözgelimi bir spor müsabakası seyirciliği, okuldaki bir ders, bir bayram ziyareti de, ideolojinin yeniden üretildiği bir boyut içerirler.

Praxis kavramı, ideolojinin *temsil* veya *yansıma* işleviyle, indirgeyici bir darlıkla anlaşılmasını önler. Şu kulübedekiyle saraylının nasıl düşündükleri konusuna dönersek... İdeoloji, bir durumun bilincini, bir öznenin derdini tasasını, çıkarını, arayışını yansıtır, ama onun bire bir yansıması değildir. Daha önemlisi, böyle olmak zorunda değildir. İnsana ve topluma özgü bir yeteneği oluşturan düşünceler, tasavvurlar, tahayyüller otomatik değildir; insanlar çıkarlarının icap ettirdiğinden (bizim öyle olduğunu düşündüğümüzden) başka türlü düşünebilirler.

Marksizmin kimi yorumlarının veya "ideoloji" kavramını olumsuz anlamda kullanan bütün okulların, "yanlış bilinç"ten söz ettiklerini işlemiştik. Bilinçte "yanlışlık" tespit etmek, fazla iddialı veya bizzat yanılsamalı bir iş olabilir! Terry Eagleton'ın dediği gibi, yanılsama ve mistifikasyonlar içerebilseler de, ideolojiler bir biçimde insanların gerçek arzu ve ihtiyaçlarını yansıtırlar. "Yanlış" bir istikamete sevkediyor veya o "gerçek" ihtiyaca ulaşmaya elvermiyor, oyalıyor, geçiştiriyor olabilir; fakat bir insanın bağlandığı ideoloji, gerçekten onun bir ihtiyacını, bir arzusunu, bir talebini ifade etmeyi 'başarıyor' demektir.

Şayet ihtiyaçlar ve arzular ile bağlanılan ideolojik yönelimin bunları gerçekleştirme yönelimi arasında bir uyumsuzluk görerek bir "yanlış" bilinçten veya yanılsamadan söz ediliyorsa; o zaman, söz konusu çarpılmaya yol açan kolektif, yapısal, kurumsal zihinsel mekanizmaları ortaya çıkarmak gerekir. Althusser'in kilit sorusu: İdeoloji bireyleri hangi mekanizmayla kendi başlarına eyler kılar? Özellikle hâkim ideolojiler söz konusu olduğunda, nasıl olup da, peşlerine birer polis takmak gerekmeden, insanların itaat etmelerini hatta katılarak desteklemelerini, duygulanmalarını sağlar. Başka bir söyleyişle: İdeoloji insanları nasıl 'işletir'? İdeoloji analizinden ve ideoloji eleştirisinden beklenen, bu soruların cevabını araştırmasıdır.

İsveçli sosyolog Göran Therborn (doğ. 1941), ideolojileri otomatik işleyen sistemler gibi düşünmekten kaçınmak gerektiğini vurgular: "*İdeolojiler iktidar sistemlerinin çimentosu olmakla kalmazlar, onların çatlamasına da neden olabilir ve onları yok etmeseler de, başka yer ve biçimlere doğru kum yığınları gibi sürükleyebilirler.*" İdeolojilerin, gerçek arzu ve ihtiyaçların 'tercümesi' olduğunu hatırlayalım. Bir ideoloji, ona bağlanan insanların arzularına ve ihtiyaçlarına erişmesine engel çıkaran, onları oyalayan, yanılsamalı bir içeriğe sahip olabilir; fakat bizzat o ideolojinin vaatleri, sloganları, hülyalarıyla seferber olan insanlar, pratik ve eylemlilik içinde, onları harekete geçiren hedefleri veya öngörülmemiş başka hedefleri talep eder hale gelebilirler. Arjantin'de 1940'larda reformcu askeri diktatör General Juan Peron'u desteklemeye yönelik popülist bir hareket olarak inşa edilen Peronizmin, Peron sonrası faşist askeri

Mâdunlar ve ideoloji

Mâdunların hâkim ideolojiye kimi zaman (belki de çok zaman) sadece "usulen" uyduğuna, bu ideolojinin kalıplarını inanmadan tekrarladığına örnek olarak, bir 12 Eylül fıkrası aktarılabilir. 12 Eylül 1980 sonrası askerî rejim döneminde Diyarbakır'a bir işkence davasını takip etmeye gelen avukat, havaalanından bindiği takside sohbet açar. "Ne düşünüyorsunuz askerî yönetim hakkında?" diye sorar taksiciye. Taksici "Paşalarımız sağolsun, varolsun, bizi kurtardılar, huzur-güven ortamını temin ettiler" diye övgüler düzer. Avukat "İyi ama bak ben şimdi bir işkence davası için geldim buraya, çok eziyetler yapılıyor insanlara," der. Bunun üzerine taksici bildiği birilerinin başına gelen korkunç şeylerden bahseder, askerî yönetime beddualar yağdırmaya başlar. Avukat "Demin memnun olduğunu söylüyordun ama," deyince taksici der ki: "O benim resmî görüşümdü beyim, bu kendi özel görüşüm."

diktatörlükler döneminde devlet otoritesine isyan eden radikal taban hareketleri doğurabilmesi, buna örnek gösterilebilir.

İdeolojileri, özellikle hâkim ideolojileri, halkın kolayca güdülüp yönetilmesini sağlayan otomatik mekanizmalar olarak görmenin yanıltıcı olabileceğine dair bir başka uyarıyı, James C. Scott'un siyasal antropoloji çalışmalarından alırız. Scott, *mâdunlar* (ezilenler, aşağıdakiler, yönetilenler) arasında, iktidarın yüzüne gülen, alkışlayan, onun istediği dilden konuşan ama alttan alta bildiğini okuyan direniş stratejilerini inceler. Onun çalışmalarının ilhamıyla, hâkim ideolojilere verilen popüler destek içinde her zaman, köprüyü geçene kadar ayıya dayı diyen bir tür halk bilgeliğinin payını ayıklamak gerektiğini düşünebiliriz.

Fransız siyaset felsefecisi Jacques Rancière (doğ. 1940), 19. yüzyıl işçi sınıfı hareketinin, sistemden ve iktidardan "Dediğini yapmasını talep etme" stratejisi izlediğine dikkat çeker. Bu örnekte yönetilenler/ezilenler, hâkim ideolojinin ileri sürdüğü eşitlik ve özgürlük vaatlerini asla gerçekleştiremeyeceğini pekâlâ bilmektedirler. Yine de bu gerçekleştirilemez vaatleri talep ederek hem kendilerini meşrulaştırmakta, hem de sistemin ve iktidarın meşruiyetinin altını oymayı, bunun yanı sıra elbette kısmî iyileştirmeler de sağlamayı hedeflemektedirler.

İnsanların zihin dünyalarında ideolojiler yerinden oynatılmaz yekpâre kütleler gibi durmazlar. Antonio Gramsci, bilhassa alt sınıfların ve yönetilenlerin zihninin 'karışıklığına' dikkat çeker. Onlar bir yandan resmî görüşleri içselleştirmiş, hâkim ideolojiyi doğallaştırmışlardır; bir yandan da kendi hayat deneyimlerinin hoşnutsuzluğuyla biriken, mevcut düzene, yerleşik kurallara tepkisel bir ideolojik yönelimleri vardır. Bu 'kendiliğinden' tepkiler, anlık da olsa, muhalif ideolojilerle etkileşime girerek parlamalara ve patlamalara da yol açabilir. Demek, ideolojiler, bireysel ve kolektif zihin dünyalarında bir gel-git halinde varolurlar.

İdeolojinin üç uğrağı

Slavoj Žižek, ideolojinin üç uğrağını ayırt ediyor: Fikirler, maddî yapılar ve "kendiliğindenlik" uğrağı. Fikirler kompleksinde teoriler, kanaatler, inançlar, aklî faaliyetler yer alır. *İdeolojinin maddiliği*, ideolojik aygıtları içerir. *Kendiliğinden ideolojide* ise gündelik yaşamın ele avuca sığmaz dinamiği içindeki alışkanlıklar, içselleştirilmiş, doğallaşmış davranış kalıpları hüküm sürer.

GÜNDELİK VE SIRADAN İDEOLOJİ

Doktriner ideoloji, ideolojinin bağırgan ve didaktik yüzüyse, *gündelik* veya *sıradan ideoloji*, ideolojinin görünmez yüzüdür. Gramsci "kamusal felsefe" terimiyle bunu anlatmaya çalışmıştı. Kitabî olmayan, hatta bazen metinselleşmemiş ideolojidir bu. Bir fikir ileri sürme edâsıyla, bir politik tartışma yürütme maksadıyla ileri sürülen kanaatlerden çok, politika-dışı ve politika-üstü, doğal ve genel kabuller olarak dile getirilenlerde (bazen de: Dile getirilmeyenlerde, söylemekten sakınılanlarda) ifadesini bulur.

Doktrin

Doktriner veya doktrinleşmiş ideoloji: Dogmalaşmış, deyim yerindeyse kolay yutulur 'hap' haline getirilmiş ideolojidir. İdeolojinin bir eylem programına dönüşmesi, sloganlaşmasıdır. Her kapıyı açacak bir anahtar sunma iddiasındadır.

Organik ideoloji

Organik ideoloji: Belirli bir toplumsal yapının ve toplumsal ilişkilerin (bir devletin, bir elit zümresinin, bir toplumsal sınıfın, bir siyasal hareketin) işleyişi içinde yeniden üretilen, dolayısıyla maddî bir temele dayanan ideolojidir. Böylece kendisi de o yapının ve o ilişkilerin devamlılığının maddî bir unsuru haline gelmiştir.

Gramsci'nin hegemonya ve praxis kavramları aracılığıyla açtığı ufuk, ideolojinin sadece "düşünce sistemi" olarak görülmeyip, alışılagelmiş gündelik deneyimde, üzerine hiç düşünmeden, doğal kabul edilerek yapılan edilende aranmasıdır. Bu yanı, ideolojinin *organikleşmiş* niteliğini de gösterir.

Gündelik/sıradan ideolojinin temelleri, üzerine düşünmeden hatta farkında olmadan benimsenen düşünce kalıplarına dayanır. *Düşünce-öncesi* kanaatler de diyebiliriz bunlara. Zaten genel olarak ideolojinin gücü, düşünce-öncesi kanaatlerde demir atabilmesine bağlıdır. Dolayısıyla gündelik/sıradan ideolojiye nüfuz etme veya ona dönüşme kapasitesi, bir ideolojinin gücünün temel ölçüsüdür; onun *hegemonik* bir ideoloji olma yeteneğinin mihengidir.

Özellikle gündelik/sıradan ideoloji bağlamında, ideolojiyi kesinlikle sadece *fikirler* ve *kavramlar* temelinde düşünemeyeceğimiz açıktır. İdeolojiyi en geniş anlamıyla ele almalıyız burada: Terry Eagleton'ın, "toplumsal yaşamdaki fikir, inanç ve değerleri üreten genel maddî süreç" olarak tanımladığı ve kültür kavramına yakın bir içerik yüklediği geniş anlamıyla... Dolayısıyla, sadece fikirlere değil, mitlere, mesellere, arketiplere, sembollere, imgelere de bakmak gerekir.

Yapısalcılığın ve göstergebilimin ön açıcı düşünürlerinden Roland Barthes, 1950'lerde, ideolojiyi, *bir simgesel düzenin doğallaştırılması* olarak anlamanın yolunu açmıştı. İmgesel veya sözel bir söylemin, yansıttığı veya yorumladığı 'şeyin' kendisi olarak algılanması demekti ideoloji. Michel Foucault (1926-1984), aynı yol izinde, ideolojinin yerine *söylem* kavramını geçirdi. Söylem, bütün 'söz'leri ve imgeleri anlamlandıran bir kurgudur; onun bütün unsurları, içi o kurgu çerçevesinde dolacak boş gösterenlerdir. Sözgelimi özgürlük kavramı, ideolojik açıdan sabitlenemez; farklı ideolojik söylemler içinde, farklı anlamlarla yüklenebilir. Sadece akıl yürütmelerle, fikir tartışmasıyla da gerçekleşmez bu yükleme; bir ideolojik söylem, bunların yanı sıra imgelerle, çağrışımlarla, görsel ve mekânsal düzenlemelerle, törenlerle vs. kurulur ve işler. Foucault'nun geliştirdiği yaklaşıma, ideoloji kavramının çözümleme kapasitesini yok eden, aşırı genişletici bir yorum olduğu eleştirisi yöneltilmiştir. Fakat onun *söylem* kavramının ideoloji analizini zenginleştirdiğine şüphe yoktur.

Fransız sosyolog Pierre Bourdieu (1930-2002) de, fikirler dünyasından çok,

Zihniyet

Zihniyet kavramı, çağlar boyunca değişmeyen, en azından özü değişmeyen ve insanların dünyaya bakışlarına yön veren, deyim yerindeyse zihinlerini formatlayan düşünce ve algı yapılarını, kaya gibi sağlam kanaatleri anlatır. Uzun tarihsel süreçler kılık değişikliklerine yol açsa bile alttan alta belirleyiciliğini koruyan kanaatleri ifade eder. Gündelik/sıradan ideoloji bahsinde söz edildiği gibi, *düşünce-öncesi* kanaatlerdir bunlar. Düşünceler, savlar, ideolojiler, yüzeyde ikna edici olsalar, biçimsel veya sözel olarak benimsenseler bile, zihniyet kabuğunu delemedikleri zaman gerçekten içselleşemezler.

Muhafazakâr eğilimli sosyal bilimcilere ve düşünce insanlarına göre, o zihniyet kabuğunun delinmesi çok zor veya imkânsızdır. Örneğin Japonya'nın toplumsal yapısıyla ilgili yorumlarda, çok defa, bu ülkenin kapsamlı modernleşme deneyimine rağmen gündelik yaşam ve ilişkilerdeki algılarda, devlete ve "göreve" sadakat, şeref anlayışı, kendini millî veya toplumsal varlık içinde eritme gibi modern-öncesi değerlerde esaslı bir değişiklik olmadığı anlatılır. Bu bakış açısına göre "Japon zihniyeti" modernleşmeyi kendine uyarlamış ve böylece modernite koşullarında da ayakta kalmıştır. Bir başka örnek: Modern Türkiye toplumunda gerek devlet anlayışının gerek halktaki devlet algısının, Osmanlı düzenindeki kapıkulu ilişkilerinin devamı niteliğinde olduğuna dair yorumlar ve güçlü analizler yapılmaktadır. Veya, Türkiye'nin özgün sosyal bilimcilerinden Sabri Ülgener, Osmanlı toplumundaki kanaatkâr zümrevî (loncacı) iktisat zihniyetinin, bu toplumun kapitalistleşme sürecine intibakına nasıl ayak bağı olduğunu çarpıcı biçimde göstermiştir.

Zihniyet analizi, elbette muhafazakâr yaklaşıma özgü değildir. Gerçekten, ideolojik söylemlerin alt katmanlarında, tarihin derinliklerinden süzülüp gelen dip akıntılarının devamlılığını hesaba katmak gerekir. Zihniyet yapıları, düşünce dünyalarının tarihsel değişimindeki devamlılıkları anlayabilmek için sağlam tutamaklardır.

Ancak zihniyet kavramını mutlaklaştırmak, tarihsel ve toplumsal değişmenin inkârı olur. Zihniyetlerdeki devamlılıkları, bunların somut ve güncel politikalarla ve ideolojilerle nasıl eklemlendiklerine bakarak incelemek gerekir. Zihniyet yapılarını, toplumsal, politik ve ideolojik oluşumların dinamik seyrine tabi etmenler olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır. Nitekim ideoloji araştırmaları, biraz da, zihniyet kavramını mutlaklaştıran muhafazakâr yaklaşımları sorgulayarak gelişmiştir.

kalıcı eğilim haline gelmiş davranış alışkanlıklarında sürer ideolojinin izini. O da Foucault gibi ideoloji kavramını tercih etmez, onun anahtar kavramı, söz konusu davranış kalıplarını tanımlayan *habitus*'tur. "Söylenmesine bile gerek olmadan" içselleştirilmiş davranışlar, beğeni ölçüleri... Özcesi: 'Başka türlüsü tasavvur bile edilemeyecek' şeylere bakar Bourdieu. Bedene 'girmiş', beden diliyle ifade edilen ideolojiyi çözümler. Foucault "asla söylenmeyen"in gücünden ve derine işlemiş etkisinden bahsetmişti. Adı anılmayan, unutturulur, yahut tehlikeli veya ayıplı kılınır; ya da tersine, açıklamaya, adlandırmaya bile gerek duymadan 'öyle' kabul edilen, 'kendiliğinden' varsayılan da doğallaştırılmış, meşrulaştırılmış olur. Bourdieu'nün böylesine içselleştirilmiş kabulleri ve yönelimleri ele alan analizleri, ideolojinin *gündelik/sıradan, organik* ve *hegemonik* yüzlerine ayna tutar.

"Yenikonuş"

George Orwell'in, dünya edebiyatında kara ütopyanın klasikleri arasında yer alan *1984* romanında, iktidardakiler *Yenikonuş* denen bir yeni dil geliştirirler. Maksat insanları mümkün olduğunca düşünmekten uzak tutmaktır. *Yenikonuş*, bütün çağrışımlarından uzaklaşmış, kemikleştirilmiş sözcüklere dayanır. Kavramların içi ya boşaltılır ya da tamamen zıt anlamlar yüklenir: Savaş bakanlığının adının "barış bakanlığı" ya da propaganda bakanlığının adının "doğruluk bakanlığı" olması gibi.

Orwell'in kurgusu boş bir fantezi değildir. Kavramlara, kelimelere, imgelere, bilinen anlamlarını değiştirerek hatta bazen zıddına çevirerek 'el koymak', güç ve hegemonya mücadelesinde ideolojilerin başvurduğu bir yordamdır. Esas olarak, muhalefeti ve tartışmayı engellemek isteyen iktidarlar bu yordama başvururlar – *1984*'teki gibi. Örneğin Türkiye'de 19 Aralık 2000'de hapishanelerde hücre sistemini yürürlüğe koymak için düzenlenen ve tutuklu ve hükümlüler zorla yeni hapishanelere nakledilirken otuzdan fazla insanın öldüğü operasyona "Hayata dönüş" operasyonu adı verilmesi, Orwell'in *1984*'ündeki kurguyu gerçek kılan bir örnektir.

Egemen İdeoloji, mevcut adlara 'el koyma' ve kavramları anlamlandırma mücadelesinden öte, 'ilk' adlandırmada da kendini gösterir. Örneğin bütün dünyada hem bilimsel hem gündelik ve politik dilde yer etmiş bulunan Yakın ve Uzak Doğu kavramlarını ele alalım. Nereye göre yakın, nereye göre uzaktır buralar? Batı dünyasına, Avrupa'ya göre. Tamamen Batı-merkezli adlandırmalardır bunlar. Edward Said, çığır açıcı *Oryantalizm* adlı eseriyle, Batı emperyalizminin nasıl kendi tahayyül ettiği gibi bir Şark dünyası imgesi oluşturduğunu, bunu kalıplara döktüğünü ve kendi imgesine tabi kıldığı bir Doğu imgesi üzerinden ideolojik ve kültürel hegemonyasını tesis ettiğini göstermişti. Örneklediğimiz adlandırmalar da bu Oryantalist hegemonyanın unsurlarıdır.

PROPAGANDA, "BEYİN YIKAMA"

Modern öncesi devletlerin toplumla o kadar fazla işleri yoktu, vergi ve askerlik hizmeti alıyor, karşılığında belirli bir koruma sağlıyorlardı; güç ve çıkar ilişkileri çıplaktı. Kendini toplumun/halkın/milletin temsili/temsilcisi olarak kurgulayan modern devlet ise toplum nezdindeki meşruiyetini sürekli tahkim etmeye, yurttaşlarının sadakatini güvenceye almaya ihtiyaç duyar. *Rıza üretimine* muhtaçtır. Louis Althusser, devletin baskı aygıtlarından ve *ideolojik aygıtlarından* söz etmişti. Devlet, okullar, ordu gibi kurumlar aracılığıyla, ayrıca dinsel alandaki ve medyadaki nüfuzuyla, toplumu ideolojik olarak biçimlendirmeye, kontrol altında tutmaya çalışır.

Rıza üretimi işlevi bağlamında düşündüğümüzde, ideolojinin, *endoktrinasyon* (doktrin aşılama) veya amiyane deyişle 'beyin yıkama' anlamına yakın bir kullanımı da vardır.

Erken Cumhuriyet döneminin aydınlarından, 1949-50 yıllarında Başbakanlık da yapan Şemsettin Günaltay'ın 1923'te, modern ulus-devlet inşa sürecinin ilk anında yayımlanan *Maziden Atiye* kitabında yazdıkları, 'beyinleri teslim alma' anlamında bir ideolojik etkinliğe duyulan arzuyu yansıtır:

> "Bir milletin fertlerini toplumun menfaatlerine uygun bir şekilde hareket ettirmek için milli ruha müracaat yeterlidir. (....) .. bir milleti esaslı bir inkılâpla kurtarmak ve yükseltmek için önder olanlar, muvaffak olabilmek için halkın ruhunda gayeye yönelik şuursuz istekler meydana getirmeye çalışmalıdırlar."

"*Halkın ruhunda gayeye yönelik şuursuz istekler meydana getirme*" fikri, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu kuşağındaki aydınların en fazla etkilendiği düşünce kaynaklarından biri olan Gustave Le Bon'un (1841-1931) verdiği ilhama dayanır. Le Bon, insanların kitlesel varoluş hallerinde aklî yeteneklerini yitirip psikolojik etkilere tamamen açıldıklarını ileri sürüyordu. Böylece, bu *kitle ruhuna* hâkim olabilen liderler tarafından kolaylıkla yönlendirilebilirlerdi.

İdeolojinin akla değil duygulara hitap ederek kitleleri seferber edecek bir araç olarak düşünülmesinde, asıl George Sorel'in (1847-1922) etkisi önemlidir. Sorel, Marksizmi rasyonalizm karşıtı bir temelde yeniden yorumladı. Ona göre fikirlerde ve teoride aranacak olan, rasyonel bir tutarlılık değildi. Kitlelerin sezgisel olarak algılayabileceği, onların duygularını canlandıracak ve onları harekete geçirecek imgeler yaratmak gerekliydi. Politik teoriden ve ideolojik etkinlikten beklenen buydu. Sorel, sosyalist hareketin başarısının ve etkinliğinin kilidinin de, yarattığı genel grev *miti* olduğunu düşünüyordu. Onlara sistem karşıtı, radikal, devrimci bir bilinç kazandıran, eyleme sevk eden, hatta fedakârlığa ve kahramanlığa hazırlayan, bir büyük kalkışma ve patlama ânı olarak genel grev imgesi idi.

Psikanaliz ve ideoloji

19./20. yüzyıl dönümünde Freud'un çalışmaları temelleri atılan psikanaliz teorisi, dolaylı olarak, ideoloji konusuna bakışa önemli bir müdahalede bulunmuştur. Psikanaliz, insanların içgüdüsel itkilerini ve egonun bu itkileri bastırma mekanizmalarını ve bütün bunların nasıl rasyonelleştirildiğiyle ilgileniyordu. Bu, bireylerin ve toplulukların söylediklerinin ve açıkladıklarının gerisinde, kendilerinin bile farkında olmadıkları başka, *gerçek* nedenler olduğunu varsayan bir bakış açısıydı. Dolayısıyla, ideolojiyi "yanlış bilinç", "yanılsama" veya "çarpıtma" olarak ele alan yaklaşımın rahatça uyuşabileceği bir bakış açısı. Psikanaliz, uzun bir süre, ideolojiyi bozguncu bir fanatizm olarak gören muhafazakâr yaklaşımlara donanım sağladı. Öte yandan Freud'un aykırı öğrencilerinden başlayarak, psikanalizi eleştirel bir toplumsal analizde kullanan bir ekol de oluştu. Bu ekol, ruhsal güdülerle ve bilinçdışı yönelimlerle zihinsel ve rasyonel süreçler arasındaki karmaşık ilişkiyi, zaten karmaşık olan toplumsal yapıları çözümlemenin bir düzlemi olarak görmüştür. İdeolojinin yerleştirdikleri yer de tam bu düzlemdir.

FAŞİZM VE İDEOLOJİ

Sorel'in düşüncenin yerine mitselleştirmeyi koyan bakışı, sosyalistlerden çok Birinci Dünya Savaşı sonrası oluşan faşist hareketi etkiledi. İtalyan faşizminin lideri Mussolini, doğrudan Sorel'den ilham aldı. Almanya'da nasyonalsosyalist

hareketin kaynakları arasındaki milliyetçi-muhafazakâr akım da benzer bir anti-rasyonalist düşünsel geleneği sürüklüyordu.

Faşizmin ve nasyonalsosyalizmin ideolojik etkinliğe verdikleri kilit önem, maddî ve manevî açıdan 'darda' olan kitlelerin (işçiler, yoksullar, köylüler, işsizler, prestij kaybına uğradığını düşünen orta sınıflar) tehdit algılarını 'okşayarak' onları seferber ederek yükselen hareketler olmalarından kaynaklanır. İdeolojik etkinliği, bu kitlelerin zihnini kazanmak için temel alet olarak görmüşlerdir. Bu alet, Sorel'de gördüğümüz gibi, düşündüren, 'aydınlatan' değil heyecana, galeyana getiren, açıkça *fanatikleştiren* bir alet olmalıdır. Faşistler ve Naziler, *propagandaya*, siyasal ideolojik faaliyetlerde o zamana kadar alışılagelenden farklı bir boyut getirmişler, gerçekten 'beyin yıkama' terimini akla getiren muazzam bir propaganda tazyiki yaratmışlardır. Nazi iktidarında müstakil bir Propaganda Bakanlığı'nın kurulmuş olması ve kilit bakanlıklardan biri olması, bu konuda başlıbaşına fikir vericidir. Nazilerin Propaganda Bakanı Joseph Goebbels'in şiarlarından biri, *tekrar*dır. "*Hiç durmadan damlayan su, taşı bile deler*", der. Zihinlerin tekrarlar yoluyla zaptedileceğine ve fanatikleştirileceğine inanır. İdeolojik propaganda, söz konusu olan içeriği ve anlamı unutturacak veya ehemmiyetsizleştirecek şekilde, hep tekrarlarla, bir 'doğru'yu, bir kesin inancı kafalara kakmalı, bilinçaltına döşemelidir. Akla değil ancak "sarsılmaz inanç"a güvenilebileceğini, insanların inançlarını bileyerek onları sâfi güdü haline getirmek gerektiğini düşünen Goebbels'in şu sözleri, onun ideolojiye ve propagandaya bakışını özetler:

> "Partiyi ayakta tutmak istiyorsak, yine kitlenin ilkel güdülerine seslenmeliyiz."
>
> "Kitleler aklını yitirmiş bir sarhoşluk içinde. Böyle devam etmeli."
>
> "Entelektüalizm, her nevi propagandanın en feci düşmanıdır."
>
> "İyi bir demagoji asla horlanmaması gereken bir şeydir; büyük bir hedef için yapıldığında ahlâki bir temele de sahip olur."

Goebbels'in sözlerindeki entelektüalizm ve entelektüel karşıtlığına dikkat edelim. Faşizmin ve nasyonalsosyalizmin ideoloji anlayışındaki rasyonalizm (akılcılık) karşıtlığından söz ettik. Anti-entelektüalizm de buna bağlıdır. Onlara göre entelektüel bakış yapaydır, soyuttur, gayrı samimîdir, züppecedir, kıvırtır, *kadınsıdır*. Oysa "doğru değerleri" savunan dil basittir, somuttur, açık seçik konuşur, dobradır, *erkekçedir*. Faşizmin ve nasyonalsosyalizmin halkın veya avamın dilini kullanması, hatta bir 'harbilik' işareti olarak saldırgan, hakaretâmiz bir dile meyletmesi, duygulara ve *güdülere* hitap eden ideolojik söylemiyle uyumludur. Yukarıda bahsettiğimiz gibi, madden-mânen yoksulluk ve yoksunluk altındaki, tehdit algısı yükselmiş kitlelerin acz duygusuna, paniğine 'iyi gelen' bir güç ve iktidar söylemidir bu. Faşist ve Nazi ideolojisinde düşüncenin yerini, yalın *güç ve iktidar isteminin* aldığını söyleyebiliriz. Mussolini'nin, programlarını soranlara verdiği cevap bunun örneğidir:

"Programımız basittir: İtalya'yı yönetmek istiyoruz. İtalya'nın sorunlarını çözmek için erkek adamlara ve irade gücüne ihtiyaç var, programa değil."

EGEMEN İDEOLOJİ

Zamanımızın yaratıcı siyaset felsefecilerinden Etienne Balibar (doğ. 1942), "*egemen ideoloji, her zaman aşağıdakilerin ideolojisidir*" der. Yani aşağıdakilerin, yönetilenlerin diliyle konuşan, onların özlemlerine hitap eden, öncelikle de onların *tanınma* talebini karşılayan bir söylemdir, egemen ideoloji.

Eleştirel Teori'nin üstadlarından Theodor W. Adorno (1903-1969), "Dolaysız tahakküm ilişkilerinin hüküm sürdüğü yerde ideolojinin de olmayacağını" söylemişti. Ona göre ideoloji, esas itibarıyla *meşrulaştırma* demektir. Elinde sopasıyla hükmünü yürüten bir iktidarın kendini meşrulaştırmak için lâf anlatmaya, zihninleri 'kazanmaya' ihtiyacı yoktur. Yine Adorno'nun fikrince: Gerçek anlamda ideolojiye ancak şeffaf, başka deyişle açık seçik olmayan, dolaylı mekanizmalara dayanan, dolayısıyla şu veya bu ölçüde yumuşamış iktidarların ihtiyacı vardır.

Modern dünya da, hayatın gittikçe daha hızlı aktığı, toplumsal ilişkilerin gayrı şahsileşerek anonimleştiği, ilerleyen işbölümüyle insan etkinliklerinin ayrışması sonucu anlam evreninde bir bütünlük duygusu kurmanın zorlaştığı, insanlık tarihinde görülmemiş derecede karmaşık bir dünyadır. Bu dünyada bir siyasal ve toplumsal iktidar, ancak bu karmaşıklığın hakkını veren, dolayımlar kuran karmaşık mekanizmalarla egemen olabilir. Egemen ideoloji için de aynısını söyleyebiliriz. Nitekim, egemen ideolojinin güçlü olmasının önemli bir koşulu, toplumsal nüfuz kabiliyeti yüksek olan gündelik/sıradan ideolojiyle iç içe geçmesi, onunla eklemlenmesidir.

Egemen ideolojiyle *resmî ideoloji* arasındaki ayrımı da tam bu noktada tespit edebiliriz. Resmî ideoloji, adı üstünde, resmiyetin sıkı elbisesini giyinmiştir, çoğunlukla kuru, soğuktur. Klişeleşmiş deyişlere, hamaset sözlerine dayanır. Belirli bir karmaşıklık düzeyine ulaşan, otoriter ve totaliter kalıplara sığmayıp çoğulculaşan toplumlarda, en az bunun kadar önemlisi, 21. yüzyılın televizyon ve eğlence odaklı kültürlerinde, resmî ideolojiler egemen ideoloji konumunu sürdürebilmek için esnekleşmeye, cazibelerini artırmaya, bir bakıma 'sivilleşmeye' ihtiyaç duyarlar. Türkiye'de özellikle 28 Şubat 1997'deki örtülü askerî müdahale döneminde Atatürkçülüğü veya "Atatürk milliyetçiliğini" sivil kampanyalarla popülerleştirme girişimleri, buna bir örnek olarak düşünülebilir.

Kısacası, egemen veya *hegemonik* ideoloji, dolayım düzeyi ve uyarlanma kabiliyeti yüksek, *olağanlaşmış* bir ideolojidir. Hasımlarını bile kendi kavramsal çerçevesine, kendi anlam evrenine çeker, kendi kelimeleriyle 'konuşturur'. Sözgelimi son zamanlarda "rekabet edebilirlik" ve "verimlilik" kavramının kazandığı tartışılmaz itibar, bunun ötesinde ekonominin nihai ölçüt olarak benimsenmesi, neoliberalizmin hegemonik etkisini gösterir.

Siyasal ideoloji

Bütün siyasal ideolojiler elbette belirli bir tutarlılık gözetirler. Kimilerinin zayıf, ikincil, kimilerinin ekolleşmiş derinlikte teorik temelleri, veya felsefeleri vardır.

Felsefe: İnsanlığın tarih boyunca ve evrensel düzlemde cevabını araştırdığı sorularla, İnsan'la, varlıkla, anlamla ilgili 'büyük' meselelerle bir bağı olan düşüncedir.

Teori: Eski dilde nazariye; bakmakla, 'seyir'le, gözlemekle ilgilidir. Felsefeye hayli yakındır, kimi düşünce tarihçisine göre felsefenin devamıdır. Varsayımlar koyan, pratiğe zorunlu gönderimi olmayan, spekülatif boyuta da açılabilen düşüncedir.

Teorik-felsefi bir temelin zihniyet yapılarına oturarak süzülmesini de *dünya görüşü* olarak tanımlayabiliriz.

Dünya görüşü: Topluma, dünyaya ilişkin, sadece bilgiye değil deneyime ve duyguya da dayanan hükümler ve tasavvurlar toplamıdır.

Egemen ideolojinin esneme yeteneğinden, dolayım düzeyinin ve uyarlanma kabiliyetinin yüksekliğinden söz ediyoruz. Nitekim egemen ideolojiler epeyce muğlaktırlar. Felsefî, teorik düşüncelerin tutarlılığından uzaktırlar.

Bir siyasal ideolojinin bir felsefesinin olması, bir teorik temele oturması, deneyimlerin imbiğinden geçerek bir dünya görüşüne dönüşmesi ve böylece bütünlüklü ve tutarlı bir düşünsel ağ örmesi, kuşkusuz onu güçlü kılar. Fakat bir siyasal ideolojinin gerçekten etkili olması, *hegemonya* kurma kabiliyeti kazanması, salt böyle bir güce bağlı değildir. Gündelik/sıradan ideoloji yapılarına sinmesi gerekir. Az evvel söyleneni tekrarlarsak, hele çağımızın gerek çoğullaşan, karmaşıklaşan toplumsal ilişkileri gerekse ekonomik ve toplumsal süreçlerin olağanüstü hızlanması karşısında, farklı-çoğul çıkarlara ve değişen durumlara hitap edebilmek için dinamik ve pragmatik bir karakter kazanması gerekir. Bunu İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra eski sınıf/dava partilerinin yeni alan kitle partileri olgusuyla beraber düşünmeliyiz. Yaygınlaşan depolitizasyon, hayatın fragmanlaşması, gerek toplumsal gerek bireysel deneyim ve ilgilerin dağılması vb. koşullarında, bir siyasal ideolojinin esnekliği hatta bir ölçüde tutarsızlığı, *eklektikliği*, onun için avantaja dönüşüyor.

İDEOLOJİNİN KISKACI MI?

İdeolojinin, esas olarak da kapitalist düzenin egemen ideolojisinin karşı konulmaz bir etkileme kapasitesine eriştiğine dair analizler ve yorumlar, sosyal bilimler literatüründe ciddi bir birikim oluşturmakta.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra tüketim ve kitle iletişim endüstrilerinin muazzam gelişmesi üzerine, Theodor W. Adorno, kapitalizmin egemen ideolojinin altından kalkılmaz bir basınç oluşturduğuna ilişkin karamsar bir görüş geliştirmişti. Adorno'ya göre ideoloji, dünyaya ilişkin bütünsel bir görüş ortaya koyan ve böyle bir görüşe sahip olmayı telkin eden felsefenin zıddına, tikel deneyimlerin ve tikel çıkarların ifadesi olan düşüncelerdir. İşbölümünün gitgide ilerlediği meta üretimi toplumunun doğal sonucudur bu zihin ayrışması. Öte yandan, bu ayrışmaya ve karmaşıklaşmaya mukabil, geç dönem kapitalizmde *mutlak* bir ideolo-

jinin hâkimiyeti vardır. İnsanların yabancılaştırıcı deneyimleri içinde yanılsamalara kapıldıkları nesnel süreç bile ikincilleşmiştir burada; belirleyici olan, zihinleri sistemin denetimi altına alan öznel etkidir. Kapitalist sistemin mantığına uyarlanan *aklın araçsallaşmasıyla*, Aydınlanmanın ve Aklın doğa üzerinde kurduğu hâkimiyet, bizzat düşünen özneyi de kapsayan bir hâkimiyete dönüşmüştür. Her şeyi aynılaştıran, 'düzleyen' işleyişiyle kültür endüstrisi, halihazırın, mevcut durumun olağanlaştırılmasına ve kaçınılmaz olarak kabullenilmesine dayanan bu ideolojik hâkimiyeti an be an inşa eder. Geç kapitalizmin mutlak ideolojisi, farklı deneyimleri, farklı ilişkileri soğurup bir kalıba döker. Kendi kapalı sistemine uyduramadığı düşüncelerden, düşünme tarzlarından nefret eder; çoğullukları ve biriciklikleri-farklılıkları mutlaka kendi sistemine indirgemek ister.

Eleştirel Teori'nin Adorno'dan sonraki ikinci kuşağından Herbert Marcuse (1898-1979), *Tek Boyutlu İnsan*'da (1964) bu analizi radikalleştirecektir. Marcuse'ye göre gelişmiş kapitalist toplumlarda insanlar, tüketimciliğin yol açtığı konformizm (uyumculuk) ve kitle iletişim araçları vb.'nin manipülasyonu (yönlendirmesi) sonucu, eleştirel aklın tamamen körleştiği, yapay ihtiyaçların güdümlendiği, tekbiçimlileştirici bir denetim ideolojisinin tutsağıdırlar. Daha da sonra, özellikle kitle iletişimiyle meşgul olan ve medyanın olağanüstü artan yönlendirici etkisine odaklanan sosyal bilimciler, bu karamsarlığı derinleştirdiler. Televizyon için *öldüren eğlence* kavramını ortaya atan ABD'li teorisyen Neil Postman (1931-2003), televizyonun her şeyi yüzeysellestiren ve duygu istismarına taşıyan formatının, politika ve kültürün içini boşaltarak yurttaşları reşit bireyler olmaktan çıkarttığını ileri sürdü.

Sistemin/yerleşik/egemen olanın her alanı ve her anı kaplayan ideolojisinin kıskacından kurtulmanın pek kolay olmadığını düşündüren bu karamsarlığa mukabil, iyimser yaklaşımlar da vardır. 'Klasik' ya da 'eski' modernliğin bütünlüklü ve düz çizgisel tasavvurunun yerini, ikici (ya o ya bu) kalıplara sığmayan, parçalı, olumsal (olabilir ama olmayabilir de), muğlak-değişken bir tasavvurun aldığını söyleyen kimi düşünürler, ideolojik mücadelelerin de bu yeni gerçekliğe uyarlanması gerektiği ve zaten uyarlandığı fikrindedirler. Bu istikrarsız postmodern durum, sadece iktidarlara/egemen ideolojilere değil, muhalif/radikal veya marjinal ideolojilere de her yere sızabilme olanağı açmaktadır.

Kuşku götürmeyen bir şey varsa, o da, ideolojilerin analizinin ve eleştirisinin, sosyal teori ve siyasetbilimi açısından bereketli bir bilgi kaynağı olmayı sürdürdüğüdür.

TARTIŞMA SORULARI

- ☐ *İdeoloji kavramı, yaygın gündelik ve politik kullanımı itibarıyla neden "tedirgin" edicidir?*
- ☐ *İdeolojinin, ideolojilerin tamamen devre dışı kaldığı bir siyasal ve toplumsal ortam söz konusu olabilir mi?*

- ☐ *İdeolojiler bağlamında "nesnelliği" nasıl tanımlayabiliriz? İdeolojiler ne kadar "nesnel" olabilir veya ideolojilerin varlığı bize "nesnellik" hakkında ne söyler?*
- ☐ *İdeolojileri nasıl tasnif etmek size anlamlı görünür?*
- ☐ *Gündelik/sıradan ideolojilerle siyasal akımların ideolojik içerikleri arasındaki ilişki nasıl kurulur, bu ilişkiyi nasıl yorumlayabiliriz?*
- ☐ *"Gizli" veya örtülü ideolojik etkilerle açık ideolojik söylemler arasındaki ilişkiyi nasıl tasarlayabiliriz?*
- ☐ *Egemen ideoloji kendini nasıl gösteriyor; Türkiye örneğinde tartışınız.*
- ☐ *Organik ideolojiler kendini nasıl gösteriyor; Türkiye örneğinde tartışınız.*

KAYNAKÇA

Adorno, Theodor W., "Beitrag zur Ideologienlehre", *Soziologische Schriften I*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt a. M., 1997.

Adorno, Theodor W. ve Max Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, çev. Oğuz Özügül, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 1995.

Althusser, Louis, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, çev. Alp Tümertekin, İthaki Yayınları, İstanbul, 2008.

Baker, Ulus, "Marx'ın bir çift sözü var", *Aşındırma Denemeleri*, Birikim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 126.

Bauman, Zygmunt, *Yasa Koyucular ile Yorumcular*, çev. Kemal Atakay, Metis Yayınları, İstanbul, 1996.

Bora, Tanıl, "'Bayrak Denizi'... ve Linç", *Birikim* 214, Şubat, 2007.

Çelik, Nur Betül, *İdeolojinin Soykütüğü - Marx ve İdeoloji*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2005.

Eagleton, Terry, *İdeoloji*, çev. Muttalip Özcan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1996.

Habermas, Jürgen, *"İdeoloji" Olarak Teknik ve Bilim*, çev. Mustafa Tüzel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1993.

Maalouf, Amin, *Çivisi Çıkmış Dünya - Uygarlıklarımız Tükendiğinde*, çev. Orçun Türkay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009,

Laclau, Ernesto, *İdeoloji ve Politika*, çev. Hüseyin Sarıca, Belge Yayınları, İstanbul, 1985.

Laclau, Ernesto ve Chantal Mouffe, *Hegemonya ve Sosyalist Strateji*, çev. Ahmet Kardam, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008,

Lenk, Kurt, *Ideologie. Ideologiekritik und Wissenssoziologie*. Campus Verlag, Frankfurt a.M., 1984.

Mannheim, Karl, *İdeoloji ve Ütopya*, çev. Mehmet Okyayuz, De Ki Basım Yayın, Ankara, 2008.

McLellan, David, *İdeoloji*, çev. Barış Yıldırım, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005.

Orwell, George, *1984*, çev. Nuran Akgören, Can Yayınları, İstanbul, 2001.

Therborn, Göran, *İktidarın İdeolojisi ve İdeolojinin İktidarı*, çev. İrfan Cüre, İletişim Yayınları, İstanbul, 1989.

Scott, James C., *Tahakküm ve Direniş Sanatları*, çev. Alev Türker, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1995.

Türk, Bahadır, "'Sihirden nefret eden bir illüzyonist': Bourdieu, gelenek ve ideoloji", *Ocak ve Zanaat - Pierre Bourdieu Derlemesi*, G. Çeğin, E. Göker, A. Arlı, Ü. Tatlıcan (der.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2007. s. 605-626.

Žižek, Slavoj, "İdeoloji Hayaleti", *Kırılgan Temas*, çev. Tuncay Birkan, Metis Yayınları, İstanbul, 2002, s. 45-83.

Dünya Görüşü ve İdeoloji

Ahmet Murat Aytaç

NELER ÖĞRENECEĞİZ?

- İdeolojik akımlar
    - Dünya görüşü ve ideoloji arasındaki ilişkiler
    - İdeoloji tanımının öğeleri
    - İdeolojik akımların genel nitelikleri
- Liberalizm
    - Liberalizm ve özgürlük anlayışı arasındaki bağlantı
    - Liberalizmin genel ilkeleri
    - Liberalizmin farklı akımları arasındaki ilişkiler ve gerilimler
- Muhafazakârlık
    - Muhafazakârlık ve değişim arasındaki ilişki
    - Muhafazakârlığın dört temel ilkesi: İnsanın kusurlu olduğu varsayımı, organik toplum görüşü, gelenekçilik ve siyasal şüphecilik
    - Geleneksel muhafazakârlıktan yeni muhafazakârlığa geçiş
- Sosyalizm
    - Sosyalizm ve eşitlik talebi arasındaki bağlantı
    - Marksizmin sosyalist gelenek içindeki konumu
    - Sosyal demokrasi ve komünizm arasındaki gerilim
    - Yeni sol: Sosyalizm içindeki alternatif arayışları
- Diğer ideolojik akımlar
    - Anarşizmde devlet karşıtlığı ve farklı anarşist akımların ilişkileri
    - Faşizmin üç farklı eleştirişi: Tarihsel faşizm yaklaşımı, Marksizm ve totalitarizm
    - Ekolojizmin insan ve doğa ilişkilerini sorunlaştırma biçimi
    - Feminizmin farklı kuşakları arasındaki geçişler
- İdeolojilerin evrenselliği ve geleceği
    - Batılı ideolojik akımların evrenselleşmesinin yarattığı etkiler
    - Batılı olmayan toplumların "kendilik" arayışlarının ideolojik sonuçları
    - İdeolojinin sonu tartışmasının kaynakları ve türleri
    - İdeolojinin geleceği ile modernliğin akıbeti arasındaki zorunlu ilişki

Herkesin bir dünya görüşü vardır. Diğer insanlarla ve doğayla kurduğumuz ilişkiler içindeki konumumuz dünyayı hangi açıdan göreceğimizi de belirler. Bu yüzden, insanlar arasındaki görüş ayrılıkları dünyaya farklı açılardan bakmalarının kaçınılmaz ve doğal sonucu olarak görülmelidir. İnsanlar gündelik meselelere, toplumsal olaylara ve hatta doğal felaketlere bile birbiriyle çatışan anlamlar yükleyebilirler. Toplumda var olan fikir ayrılıklarının temelinde yatan şey de insanların dünyaya birbiriyle çatışan farklı anlam çerçeveleri içinden bakmasıdır.

Toplumdaki fikir ayrılıklarının bu yönü, 2011 yılında gerçekleşen Van depremi sırasında çok açık bir sekilde ortaya çıktı. Depremin nedenleri, etkileri, etkilerin nasıl giderileceği konusundaki tartışmalar, farklı gruplardaki insanların olayı çok farklı şekillerde anlamlandırdıklarını gösterdi. İlk olarak, depremin uzun yıllardır devleti yıkmaya uğrasan bir topluluğa verilmiş ilahi bir ceza olduğu düşüncesinde olan bir topluluğun varlığı dikkat çekti. İkinci bir grup, depremin yaralarının sarılmasının iç savaşın eşiğindeki ülkede kardeşliğin yeniden tesis edilmesi için bir fırsat sunduğunu düşünüyordu. Son olarak da, depremin yarattığı maddi ve toplumsal yıkımın ülkede uzun eşitsizlik ve baskı geçmişiyle olan ilişkisini kuran, yardım ve kurtarma çalışmalarının nasıl bu ilişki tarafından çarpıtıldığını vurgulayan üçüncü bir kanaat kümesi kendini belli etti.

Deprem konusunda ortaya çıkan bu üç farklı yaklaşım, Türkiye'de doğa olayları konusundaki kanaatlerin bile nasıl dünya görüşlerinin etkisi altında şekillendiğini gösteriyor. Kanaatler bizim dünyayı nasıl anladığımızı gösterdiğinden, onların dünya görüşümüzün bir yansıması olduğunu söyleyebiliriz. Öte yandan, dünya görüşleri zaten bu gibi kanaatlerin bileşik etkisinden ibaret olduğu için, onların dünya görüşlerinin oluşturucu öğesi olduğunu söylemek de yanlış olmaz. *Kanaatler, deneyimlerimizin, inançlarımızın, çıkar veya ilgilerimizin dışavurumu olan yargılardan oluşurlar.* Dolayısıyla kanaatlerin dünyayı olduğu gibi resmetme veya ahlâki bakımdan olumlu bir tutum ortaya koyma gibi bir endişesi yoktur. Dünya görüşü açısından önemli olan, nesnel ve doğru bir bakış açısı sunmaktan çok, tutum ve davranışlarımızı ilgilerimizle tutarlı kılacak bir anlamlandırma çerçevesi oluşturabilmektir.

İnsanların siyasal davranışları büyük oranda dünyaya bakış açılarının etkisinde şekillendiğinden, modern toplumda dünya görüşleri üzerinde hâkimiyet kurmak büyük önem taşımaktadır. İnsan davranışlarını üstün bir yaratıcının kural koyucu otoritesi altında düzenlemek isteyen çoğu dinsel inanışın bu hâkimiyet mücadelesinde çok köklü bir geçmişi vardır. Öte yandan, insanları batıl inançların etkisinden kurtarmak ve davranışlarına *akılcı* bir temel kazandırmak Aydınlanma'nın en dikkat çekici iddialarından biriydi. Günümüzde doğal afetlerden ekonomik krizlere, cinsellikten çocuk yetiştirmeye kadar her konuda bilim insanlarının görüşlerine başvurulması, Aydınlanma Çağı'nın mirası olan *akılcılığın* dünya görüşlerinin temelini oluşturması gerektiği inancından kaynaklanır.

İdeoloji, dünya görüşleri üzerinde hâkimiyet kurup insanların kanaatlerini

belirlemek ve bu yoldan insanların tutum ve davranışlarına yön vermek çabasının belirgin olduğu bu düzeyde işlerlik kazanır. Bu açıdan ideoloji, bilim veya din gibi alternatif düşünüş biçimleri ile bazen rekabet ve çatışma, bazen de işbirliği ve tamamlayıcılık ilişkileri çerçevesinde etkisini icra eder. İdeoloji, dünyanın nesnel ve akılcı bir temsilini oluşturmayı zorunlu olarak hedeflememesiyle bilimden, kendi bütünlüğünü dünyevi sorunlara yaptığı atıfla sağlamamasıyla da dinden ayırt edilebilir. Bu farklılıklarına rağmen, ideolojinin dünya görüşleri üzerinde diğer düşünce biçimlerine göre çok daha fazla etkili olduğunu belirtmek doğru olur.

Siyaset biliminde ideoloji kavramı çok geniş kapsamlı ve heyecanlı tartışmalara neden olmaktadır. Bu durum, ideolojilerin dünya görüşleri üzerindeki güçlü etkisiyle izah edilebilir. Günümüzde ideoloji, birbirinden çok farklı mekânlarda ve toplumlarda varlığını hissettiren neredeyse evrensel bir olgu görünümündedir. İdeolojilerin doğası ve geleceği ile ilgili olan tartışmalar büyük oranda bu evrenselliğin etkisi altında şekillenmektedir. Ancak bu etkiyi tam olarak kavrayabilmek ve bir ideoloji tanımının öğelerini oluşturabilmek için, öncelikle kavramın ortaya çıkış koşullarını ve hangi aşamalardan geçerek bugünkü düzeye ulaştığını açıklamak gerekli gibi durmaktadır. Siyasal ideolojilerin farklı dünya görüşleriyle nasıl ilişki kurduğunu ve bu ilişkilerin yol açtığı farklı eklemlenme tarzlarının ideolojiyi nasıl çeşitlendirdiğini de sadece bu tarihsel çerçeve içerisinde anlamak mümkün olabilecektir.

İDEOLOJİ TANIMININ ÖĞELERİ

İdeolojiler insanların kanaatlerini belirleyerek onların davranışları üzerinde etkili olmak isterler. Dolayısıyla ideolojinin gücü, düşüncelerin eyleme yön verebilme kabiliyetinde olmasından ileri gelir. Ancak düşünce ve eylem arasındaki bu bağın tarihi insanlık kadar eskiye gitse de, ideolojinin nispeten modern bir olgu olduğuna dikkat etmemiz gerekmektedir. Bu yüzden ideolojinin günümüz toplumlarında sahip olduğu etkiyi sadece onu tarihsel bir gelişim çerçevesi içine yerleştirerek anlayabiliriz. Bu yaklaşım siyasal açıdan işlevsel bir ideoloji tanımı elde etmek için bir ön gereklilik gibi görünüyor.

Modern olmayan toplumların temel bir özelliği bu toplumlarda siyasetin çok dar bir seçkinler grubu tarafından gerçekleştirilen bir etkinlik olmasıydı. Geniş toplumsal kesimler, siyaset sahnesinde gerçekleşen olaylara, bu olaylar onların yaşamı üzerinde doğrudan bir etki yaratmadığı müddetçe ilgisiz kalmışlardı. İnsanların büyük bir kısmı geleneklerin belirleyici etkisi altında hayatlarını sürdürüyordu. Gelenek, önceki kuşaklar tarafından bulunmuş ve zamanın sınavından geçtiği için yeni kuşakların deneme yanılma alanından çıkarılmış olan kuralları temsil eder. Bu kuralların önemli bir özelliği toplumsal grupların üyelerinin davranışlarına öngörülebilirlik kazandırmalarıdır. Böylelikle gelenekler, bir yandan yönetenler ve yönetilenler arasındaki bağa bir istikrar kazandırırken, diğer yandan insanların ortak hayatını bir dengeye kavuştururlar.

Oysa modern dünya, nispeten durağan bir toplum idealine sahip olmayı gerektiren böylesi bir düzenlenişten yoksundur. Tarihsel olarak modern toplumlar kapitalizmin yarattığı dinamikler tarafından şekillendirilmiştir. Söz konusu dinamikler, büyük insan kitlelerini içinde yaşadıkları güvenli konumlarından çıkardılar. Modern toplumlarda, halk kalabalıkları önceden görülmemiş bir biçimde siyasete katılmaya başladılar. Bu gelişmeye ek olarak, kalabalıkların tutum ve davranışlarına önceden yön veren geleneksel bağlar da çözülünce, istikrar ve denge ideali yerini sınırsız değişim dinamiğine bırakmıştır. Bu yer değiştirme geleneksel anlam çerçevelerinin tümüyle çözülmesine yol açmış ve modern toplumlarda büyük bir boşluğun ortaya çıkmasına neden olmuştu.

İşte ideoloji, böylesi bir boşluğun dengelerini bozduğu bir dünyada yaşamı yeniden anlamlı kılmak ihtiyacından ötürü bir tarihsel gereklilik halini almıştı. Bu ihtiyacın giderilmesi, öncelikle geniş insan topluluklarının davranışlarına yön verebilecek yeni anlam çerçevelerinin oluşturulmasını gerektiriyordu. Yapılacak ilk iş, sürekli değişim dinamiğinin neden olduğu belirsizliği gidermek olacaktı. Bu yüzden değişim sorunu *ilerleme* ideali çerçevesinde yeniden anlamlandırıldı. Tarihin ilerleyen bir süreç olduğu fikri, bugünün dünden, yarının da bugünden daha iyi olacağını söylüyordu. İdeoloji, insanlığın tarih içindeki seyrine ilerleme ideali çerçevesinde bir anlam katarak, kalabalıkların davranışlarına da bir öngörülebilirlik kazandırmış oluyordu. Immanuel Wallerstein (2009: 77), ideolojinin "artık kaçınılmaz, düzenli olarak meydana gelen bir şey olarak görülmeye başlayan siyasi değişmenin normalleşmesine" verilmiş bir tepki olduğunu söylerken bu bakımdan son derece haklı gibi duruyor.

Gerçekten de ideoloji kavramının radikal bir siyasi değişim süreci başlatan Fransız Devrimi'nin ilk yıllarında ortaya çıkması bir rastlantı olmasa gerektir. İdeoloji terimini, Antoine Destutt de Tracy isimli Fransız düşünürü, 1796 yılında "idea" (düşünce) ve "logos" (akıl, dil, bilim) kelimelerini birleştirerek icat etmişti. Tracy, insanların düşüncelerine ve davranışlarına yön verecek, onları yanılgılardan kurtaracak bir "düşünce bilimi" oluşturmanın mümkün olduğuna inanıyordu (Hawkes, 2004: 59-61). Ancak ideolojiyi pozitif bir bilim olarak kurma yönündeki ısrarlı çabaları, insanların kanaatlerine egemen olmak iddiasındaki siyasetçilerle "ideologları" zorunlu olarak karşı karşıya getirmişti. Bu yüzden Napolyon, ideologları "insan kalbinin bilinen yasalarına ve tarihin verdiği derslere" aykırı düşünmekle suçluyor ve siyasi başarısızlıklarının büyük bir kısmını onların kötü niyetli çabalarına bağlıyordu.

Böylelikle terim, mucidinin niyetine aykırı bir şekilde, kötü bir anlam kazanmış oldu. Günümüzde de etkili olmaya devam eden *olumsuz ideoloji yaklaşımları* için gereken temel de bu aşamada atıldı. İdeolojinin bu eleştirel kavranışını devralıp derinleştiren ve kendi düşüncesinin parçası haline getiren ilk düşünür Karl Marx olmuştu. Marx (1987: 44), "her ideolojide insanlar ve onların ilişkilerinin, bize, tıpkı bir *camera obscura*'daymış gibi baş aşağı" görüneceği iddiasındaydı. Böylelikle, ideolojinin aslında gerçeklerin çarpıtıldığı bir tür *yanlış bilinç* formu olduğunu göstermeye çalışıyordu. Ona göre tarih, geniş insan

gruplarının üretim ilişkileri içinde konumlarına göre oluşan *toplumsal sınıflar* arasındaki çatışma tarafından belirlenmektedir. Bu çerçevede egemen düşünceler, her zaman egemen sınıfın düşünceleri olduğu için, egemenlerin çıkarlarını koruyacak yanılsamalardan oluşan bir yanlış bilinç formu olarak değerlendirilmelidirler.

Daha sonra Karl Mannheim, Marx'ın ideoloji ile toplumsal ve tarihsel koşullar arasında kurduğu bağlantıyı daha da öteye taşıyacak olan eserini 1929 yılında *İdeoloji ve Ütopya* başlığıyla kaleme aldı. Marx, bir toplumda birden fazla ideolojinin var olmasını açıklamaya değer bulmamıştı. Oysa Mannheim, bir çağda birbiriyle rekabet halinde olan birden fazla ideolojinin var olabileceğini ileri sürüyor ve ideolojik yanılsamaların karşısına tabi toplumsal grupların kurtuluş umutlarını temsil eden bir ütopya vizyonunu çıkarıyordu.

Ancak 20. yüzyıl başlarından itibaren ideolojinin bu eleştirel amaçlı kullanımı dışında, bir *olumlu ideoloji yaklaşımının* gelişmeye başladığı görülmektedir. Bu yaklaşımın ilk önemli temsilcisi İtalyalı Marksist düşünür Antonio Gramsci olmuştu. Gramsci, *Hapishane Defterleri* adıyla yayımlanan çalışmalarında özgün bir hegemonya kuramı geliştiriyor ve ideoloji kavramını da onunla bir arada ele alıyordu. Ona göre ideolojik hegemonya, sadece devletin *zor* araçları vasıtasıyla değil, yönetilenlerin *rıza* göstermesini sağlayacak bir dizi kültürel aracın da devreye sokulması vasıtasıyla kurulabilecekti. Bu da aslında ideolojinin sadece yanılsamalardan ibaret olmayıp, kendi çıkarlarını müzakere eden toplumsal kesimlerin başvurdukları bir politik araç olarak da işlev görebildiğini göstermekteydi.

Burada ideolojinin olumlu kavranışına katkı yapan bir başka önemli siyaset bilimci olarak Fransız düşünürü Louis Althusser'in düşüncelerini de anmak gerekmektedir. Althusser (1971: 162), ideolojinin katıksız bir yanılsama olmadığını, "bireylerin gerçek varoluş koşullarıyla kurdukları hayali ilişkiyi temsil" ettiğini söyler. Bu bakımdan ideoloji insanların belli bir şekilde aydınlanıp kendisinden kurtulabilecekleri bir yük değildir, o insan zihninin işleyiş biçiminden zorunlu olarak kaynaklanır. Diğer yandan, ideoloji varoluşunu okul veya ibadethaneler gibi "devletin ideolojik aygıtları" aracılığıyla gerçekleştirir. Dolayısıyla iktidarın işleyişinde ideolojinin maddi bir varoluş kazanması da söz konusu olabilecektir.

İdeolojinin doğasıyla ilgili bu tartışmalar çok daha geniş bir alana yayılmış olsa da, bu aşamada ideolojik akımların siyasal işlevini açıklamamıza elverecek düzeyde bir tarihsel çerçeve oluşturmuş olmayı yeterli kabul edeceğiz. *Siyasal ideoloji, işlevsel açıdan, geniş toplumsal kesimlerin tarihin seyri içindeki konumlarını ve siyasal değişmeye verdikleri tepkileri anlamlandırmalarını sağlayacak bir zihinsel çerçeve olarak tanımlanabilir.* Bu anlamlandırma işlevini yerine getirirken her siyasal ideoloji dört temel koşulu da yerine getirmelidir: 1) Büyük toplumsal grupların üyelerinin kanaatlerine yön verecek temel düzeydeki inanç, fikir ve ilkeleri geliştirmek, 2) Aynı toplumsal gruba üye olanların ilgileri ve çıkarlarını nispeten tutarlı bir bütün arz edecek şekilde bir araya getirmek,

3) Farklı toplumsal kesimler arasındaki uzlaşmazlıkları ve çatışma alanlarını tanımlamak, 4) Bütünleştirdiği toplumsal gruplara, siyasal toplumu kendi amaçları doğrultusunda etkilemelerini sağlayacak düzeyde bir eylem kapasitesi sağlamak. Bundan sonraki ideoloji çözümlemelerini bu tanım çerçevesini aklımızda tutarak değerlendirmemiz yararlı olacaktır.

LİBERALİZM

Siyasi ideolojilerin incelenmesine liberalizmi analiz ederek başlayacağız. Bir ideolojik akım olarak liberalizmin gücü, insanların mutluluğu ve refahındaki artış ile bireysel özgürlükler arasında zorunlu bir bağ olduğunu savunmasından kaynaklanır. Liberalizm, "özgürlükle ilgili" olmayı anlatan Latince *liberalis* kelimesinden türetilmiştir. *Liber*, Roma'da köle olmayan özgür insanları tanımlamak üzere kullanılırdı (Heywood, 2007: 31). Bu durumda liberalizmin adı gibi, merkezi tartışma temasının da özgürlük sorunuyla ilgili olduğunu söyleyebiliriz.

> ***Negatif ve pozitif özgürlük***
>
> Özgürlük kavramı liberal düşünce geleneğinde iki farklı anlamda kullanılmıştır. İlk liberaller, özgürlük derken insan iradesi önüne engel konmamasını anlatmak istemişlerdi. Özgürlük sadece bir başkasının özgürlüğü tarafından sınırlandırılabilirdi. Ancak nispeten daha yeni olan ikinci yaklaşım, bu açıklamayı yetersiz bulmaktaydı. Buna göre özgürlük, insanın kendini gerçekleştirmesi ve kişisel özerkliğe sahip olmasını içeren daha geniş bir kavramdır. Isaiah Berlin, özgürlüğü müdahale yokluğuyla tanımladığı için ilk yaklaşımı *negatif özgürlük*, "bireyin kendisinin efendisi olması isteğinden türemiş" (Berlin, 2008: 63) olduğu için de ikinci yaklaşımı *pozitif özgürlük* olarak adlandırmayı önermektedir.

Özgürlük savunusu, iktidarın kullanımından kaynaklanabilecek tehlikelere karşı duyarlı olmayı gerektirir. Bu yüzden liberaller en büyük güç odağı olan devletin müdahale alanını kısıtlamaya özel bir önem verirler. Özgürlüğün var olabilmesi için *iktidarın sınırlandırılması* gerekir. Sınırlandırmaysa, sadece devlet iktidarını herkesten kabul görmüş temel bir yasal çerçeveye dayandırdığımızda etkili olabilir. Bu temel yasal çerçeve *anayasa* olarak adlandırılır ve anayasalar devlet iktidarının kaynaklarını ve kullanım esaslarını belirlemeye yararlar. Yönetimin halkın *rızasına* dayanması gerektiğini ve tanımlanmış haklar ve özgürlükler alanının sınırlarının ihlal edilemeyeceğini savunan *anayasacılık* hareketleri, bu yüzden liberalizmin temel bir bileşeni olarak kabul edilmiştir.

İktidarın sınırlandırılmasının önemi, esasen bireylerin özgürce seçim yapmasının önündeki belirsizliklerin ortadan kaldırılmasından ileri gelir. Buradan da liberal özgürlüğün *seçme özgürlüğü* ile yakından ilişkili olduğu sonucu çıkar. Liberaller bireyin önceliğine inanır ve toplumların onları oluşturan bireylerin varoluşunu aşan bir hayatı olamayacağını düşünür. Özgürlük sorunu da temelde bireylerin kendi seçimlerini yapabilme sorunu olarak öne çıkar. İktidarın önceden belirlenmiş kurallar ile sınırlandırılması, seçim yapma kapasitesi olan

tüm bireylerin aynı kurallara tabi olmasını sağlayacağı için liberalizm eşitlik sorununa da *fırsat eşitliği* veya *yasa önünde eşitlik* anlayışları çerçevesinde ***biçimsel*** bir çözüm sunmuş olur.

Liberalizmin özgürlük tartışmasının ilerleme ideali ile olan bağı bu aşamada artık daha net görülebilir. Liberaller, *akılcı* varlıklar olan bireylerin kendileri için en iyi olanı tercih etmeye yöneleceğini düşünürler. Toplumun bireylerden ayrı bir varoluşu olamayacağına inanan Mill (2000: 152), "bir devletin değeri, uzun vadede, onu oluşturan bireylerin değerinden ibarettir" görüşünü ileri sürer. Bu yüzden insanların bireysel gelişiminin sınırlanmaması durumunda, ortak hayatımızın daha da iyiye doğru gideceği inancı liberalizmin temel varsayımlarından birini oluşturur. Özgürlük savunusunun esas dayanağını, bu yoldan insanlığın gelişerek hep daha iyiye doğru ilerleyeceğine duyulan iyimser inanç oluşturur.

Görüldüğü üzere liberalizm, *özgürlük, eşitlik, sınırlı iktidar, rıza, anayasacılık, akılcılık* ve *bireycilik* gibi bir dizi ilkeye dayanmaktadır. Ancak bu ilkelerin bütünlüğü ve tutarlılığını genel olarak ilerleme ideali sağlamaktadır. Liberalizm zaman içinde farklı aşamalardan geçmiş ve mekâna göre de çok farklı biçimler kazanmıştır. Ancak yine de tüm liberal akımların düşünsel çerçevesini ana hatlarıyla bu genel ilkeler belirlemektedir. Bunu aklımızda tutarak liberalizmin tarihsel gelişimini üç farklı aşamaya ayırarak ele alacağız: Klasik liberalizm, sosyal liberalizm ve neoliberalizm. Bu gelişimi incelerken, tartışmayı belirlediğimiz genel ilkelerle bağlantılı bir şekilde geliştirip liberal ideolojinin bütünlüklü bir görünümünü elde etmeye çalışacağız.

Klasik liberalizm

Klasik liberalizm bazı düşünürler tarafından "eski" liberalizm olarak da adlandırılmıştır. Eski liberallerin ilgisi devletin özgürlüğü kısıtlayıcı etkilerinin nasıl giderileceği sorusuna odaklanmıştı. Önceden belirttiğimiz üzere, liberaller özgürlük alanının genişlemesinin insanların mutluluğu ve refahını artıracağına inanırlar. Refahın artırılmasıysa insanların maddi yaşam koşullarının geliştirilmesine özel bir önem vermeyi gerektirir. Bu yüzden özgürlüğün siyasi boyutunu ele alan *siyasi liberalizm* kadar, meselenin iktisadi boyutunu öne çıkaran *iktisadi liberalizmi* de ele almak yararlı olacaktır.

İktisadi liberalizmin temelleri Adam Smith tarafından *Ulusların Zenginliği* isimli eserde atılmıştı. Bu anlayış, insanın maddi refahını artırmak için ekonomik rasyonaliteyi hayatının merkezine koyan bir *homo economicus* olduğunu kabul eder. "Ekonomik insanın" özgürlüğü, özünde mübadele ve girişim etkinliklerinin devlet müdahalesinden kurtarılması özgürlüğüdür; çünkü müdahale piyasanın verimli işlemesinin önünde bir engel oluşturur. Piyasada herkes kendi çıkarını en üst düzeye çıkarmak isteyeceğinden ötürü hiçbir müdahaleye gerek kalmadan ekonomik verimlilik sağlanacaktır. Sanki bir "*görünmez el*" piyasayı dengeye getirecek ve toplumun genel refahını artıracaktır. Bu yüz-

den iktisadi liberalizm, "bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler" anlamına gelen "*laissez faire, laissez passer*" anlayışını temel bir özgürlük ilkesi olarak benimsemiştir.

Siyasi liberalizmin düşünsel kaynaklarıysa *doğal hukuk* kuramları ve *faydacılık* olmuştur. Doğal hukukçular temel olarak herkesin insan doğasından kaynaklanan, vazgeçilmez ve devredilmez haklara sahip olduğu görüşünü savunurlar. Faydacılığın kurucusu olan Jeremy Bentham bu düşünceyi "yüceltilmiş saçmalık" olarak görür ve kendi görüşlerini doğal hukuk kuramının eleştirisi üzerine oturtur. Ona göre her insan acıdan kaçıp hazza yönelir ve bu yüzden herkes mutluluğunu artırmaya çabalar. Siyaset "doğal haklara" değil, sadece "fayda hesabına" dayandırıldığında insanların en üstün mutluluğu yakalaması mümkün olabilecektir.

Ancak birbiriyle çatışan bu düşünce gelenekleri, devletin siyasi işlevini sınırlandırmak söz konusu olduğunda ortaklaşmaktaydı. Doğal haklar, devletin hiçbir zaman müdahale edemeyeceği bir özgürlük alanı tanımlamak üzere kullanılırken, faydacılık bireyler için neyin yararlı olduğuna devletin değil yine bireylerin kendisinin karar verebileceğini ileri sürüyordu. Klasik liberalizmin görüş açısından bakıldığında, geriye devlet için güvenliği sağlama dışında bir işlev kalmamaktadır. Bu yüzden devletin kişiler arasında rızaya dayalı olan ilişkilere, çalışma dünyasına, ekonomiye müdahale etmemesi gerekir. Alman sosyalisti Ferdinand Lassalle, "*gece bekçisi devlet*" yakıştırmasıyla bu kavrayışı eleştirmişti. Ne var ki daha sonraları bazı liberal teorisyenler bu yakıştırmaya olumlu bir anlam yükleyerek benimsemiş ve asıl görevi güvenliği sağlamakla sınırlı, olabildiğince küçük bir kurumsal yapısı olan bir *minimal devlet* anlayışını bu çerçevede dile getirmişlerdir.

Sosyal liberalizm

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren "toplumsal sorun" olarak da adlandırılan yoksulluk meselesi ekseninde çok yaygın ve sert siyasi mücadelelerin gerçekleştiği dikkati çekmektedir. Bu mücadelelerin etkisi ve yükselen sosyalist akımların baskısı 20. yüzyılın ilk yarısında liberal düşünce üzerinde etkilerini göstermeye başladı. Bu çerçevede şekillenen sosyal liberalizm, özgürlük ve devlet müdahalesi arasındaki ilişkinin farklı bir biçimde ele alınmasıyla "eski" liberalizmden ayırt edilebilir. T. H. Green, L. T. Hobhouse ve J. A. Hobson gibi düşünürler tarafından temsil edilen bu yaklaşım, meseleyi pozitif özgürlüğün görüş açısından ele almıştır. Onlara göre özgürlük, basitçe engellerin kaldırılmasına indirgenemez, aynı zamanda daha az avantajlı durumda olanların güçlendirilmesini gerektirir. Bu yaklaşım, yoksul ve genel olarak eşitsiz durumda olanlar yararına koşulları dengeleyecek devlet müdahalelerinin özgürlük için gerekli olduğu sonucunu verecektir.

Rawls'un farklılık ilkesi, eşitlik ve özgürlük ilişkisinin adalet kavramı zemininde ele alındığı önemli bir tartışmanın başlamasına yol açmıştır. Bu tartışma-

Rawls ve Farklılık ilkesi

Sosyal liberalizmin nispeten çağdaş ve oldukça etkili bir başka temsilcisi olan Amerikalı düşünür John Rawls, *Bir Adalet Kuramı* isimli eserinde meseleyi *sosyal adalet* açısından tartışmaktadır. Rawls, *hakkaniyet olarak adalet* adıyla geliştirdiği yaklaşımı kaynakların yeniden bölüştürülmesi için bir yöntem olarak sunar. Ona göre, insanların sosyal statüleri veya kimlikleri adalet sorununa tarafsız yaklaşmalarını engeller. Oysa söz konusu niteliklerin bir kenara bırakıldığı, yani "cehalet peçesinin" arkasından soruna bakmamızı sağlayacak bir "başlangıç durumu" varsayabiliriz. Bu durumda herkes eşitlikçi bir toplumu hakkaniyete daha uygun bulacaktır ve daha elverişsiz durumdakileri güçlendirecek olan eşitsizlik uygulamaları hakkaniyete aykırı görülmeyecektir. Sadece bu gibi eşitsizliklere müsamaha göstermemizi buyuran ilkeyi Rawls, "farklılık ilkesi" olarak adlandırır. Farklılık ilkesi sosyal adalet uygulamalarının meşru ve özgürlük ile bağdaşır nitelikte olduğunu kabul etmemizi ister.

ya önemli bir katkı da *komüniteryen* bakış açısından gelmiştir. Komüniteryen yaklaşım, cemaatin bireyleri şekillendirmedeki belirleyici rolüne vurgu yapmaktadır. Bu çerçeveden bakıldığında, sosyal adalet sorunlarını Rawls'un yaptığı gibi evrensel olarak geçerli olan bir "başlangıç durumu" varsayarak çözemeyiz. Adalete, var olan toplumların uygulamalarından ve normlarından hareketle ulaşılabilir ve bu yüzden de onun anlamı toplumdan topluma değişir. Adaletin toplumsal temelini dikkate almayan yaklaşımlar politik açıdan hiçbir sonuç doğuramazlar. Yapılması gereken, bireyci ve soyut şemalar üretmek değil, adaleti bireylerin şekillendirici zemini olan cemaatler bağlamında ileri sürmektir. Bu da hem eşitlikçi bölüşüm politikalarını, hem de bir tür ahlâkçılığı savunan bir dünya görüşü oluşturmayı gerektirmektedir.

Neoliberalizm

Neoliberalizm, 1980'lerden itibaren siyasal hayat üzerinde hâkimiyet kurmaya başlayan bir düşünce biçimini adlandırmaktadır. Bu düşünce, klasik liberalizmin devlet ve özgürlük arasında olumsuz bir ilişki olduğu görüşüne yeniden geçerlilik kazandırılması talebiyle ortaya çıkmıştır. Bu yüzden, görüşleri eski liberalizme özgü olan piyasaların kendi kendini düzenleyebileceği inancı üzerine temellenmiştir. Ancak bu görüşleri, ortaya çıktığı dönemde uygulanan adalet eksenli sosyal ve ekonomik politikalara tepki olarak yeniden düzenledikleri için "neo" ön ekiyle bir arada "yeni" liberalizm olarak adlandırılmıştır. Neoliberalizm, liberal ekonomik modelin suç, aile, seçim, eğitim, güvenlik gibi insan hayatının ve toplumsal ilişkilerin tüm yönlerini açıklayacak genel açıklama ilkesi olduğunu kabul eder. Bu çerçevede insanın ekonomik bir varlık olarak tanımlanması, serbest piyasa ve ticaretin kökten savunusu ve bunun gereklilikleriyle uygun şekilde devlet müdahalelerinin sınırlandırılması neoliberalizmin ayırt edici özellikleri olarak öne çıkar.

Neoliberalizmin "kurucuları"

20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Friedrich von Hayek ve Milton Friedman gibi liberal iktisatçıların devlet müdahalelerine yönelik olarak geliştirdiği eleştiriler neoliberal anlayışın oluşumunda çok önemli bir rol oynamıştır. Hayek, devlet müdahalelerinin insanlığı despotizme götürecek "kölelik yolu" olduğuna inanıyor ve müdahaleciliğin dayandığı mantığı "toplum mühendisliği" kavramı üzerinden eleştiriyordu. Friedman ise ekonomiye devlet müdahalelerinin ekonomik ve toplumsal maliyetinin sürekli enflasyon olarak yaşandığını, bunun çözümünün ise sıkı para politikaları uygulanması ve merkez bankalarının hükümet karşısında özerk bir yapı kazanması olduğunu savunuyordu. Daha sonra sosyalist devletlerin yıkılışı ve küreselleşme süreciyle beraber ulusal ve uluslararası düzeyde ekonomiye yön veren kuruluşlar bu düşünceleri standart olarak kabul ettiler. Böylelikle neoliberalizmin kurumsal çerçevesi ve uygulama ilkeleri de şekillenmiş oldu.

Neoliberalizmin uygulamalarını *deregülasyon*, *liberalizasyon* ve *özelleştirme* gibi üç ilkeden hareketle açıklamak mümkün gözüküyor (Steger/Roy, 2010: 14). Deregülasyon, devlet müdahalesinin azaltılması için ekonomik hayatta devlet tarafından olabildiğince az düzenleme yapılması gerekliliğini anlatmaktadır. Liberalizasyon ise ilk yaklaşımla uyumlu bir şekilde ticaret ve iş ilişkilerinin serbestleştirilmesini öngören uygulamalar bütününe verilen addır. Özelleştirme uygulamalarıysa devlete ait olan ekonomik girişimlerin, daha etkin ve kazançlı işleyebilmesi için özel sektöre devredilmesini içermektedir. Bu ilkeler, devletin ekonomi ve toplum hayatındaki rolünün azalmasıyla özgürlük alanının genişlemesini ve böylelikle toplumsal refah ve mutluluğun artırılmasını hedeflemektedir.

MUHAFAZAKÂRLIK

Düşünsel kaynakları biraz daha geriye gitse de muhafazakârlık bir ideolojik akım olarak 19. yüzyılın başlarında ayırt edilebilir bir nitelik kazanmaya başlamıştır. Bu niteliği kazandığı andan itibaren, siyasal yaşamda büyük etki yaratmış olmasına rağmen, muhafazakârlığın bir ideolojik yapı olarak bütünlüğü ve tutarlılığı hep tartışma konusu yapılmıştır. Söz konusu tartışmanın ortaya çıkmasında muhafazakârlığın karşıtlarının eleştirileri kadar, bizzat muhafazakâr düşünürlerin bu tarz düşünsel yapılar karşısında şüpheci bir tutum takınarak kendileriyle "ideolojiler" arasına mesafe koyma isteği de rol oynamıştır. Bu yüzden Oakeshott (1962: 168) gibi bazı muhafazakâr düşünürler, muhafazakârlığı "bir inanç veya öğreti olarak değil, bir eğilim" şeklinde ele almayı önermişlerdir.

Hiç şüphesiz bu durum, muhafazakârları birleştiren bazı genel ilkeler olmadığı anlamına gelmemektedir. Muhafazakârlığın genel olarak insanı geçmişten gelen ve süreklilik arz eden kurulu toplumsal düzenin parçası olarak ele alma "eğilimi" içinde olduğu rahatlıkla görülebilir. Bu yüzden muhafazakârlığın temel gerilimini değişme ile insanların istikrar ve düzen arayışı arasındaki çatış-

ına oluşturur. Muhafazakârlığın ilerleme kavramına mesafeli, hatta eleştirel bir tutum almasının nedenini de bu gerilim oluşturur. Ancak bu eleştirel tutumu, mutlak bir değişme karşıtlığı veya geçmişin tavizsiz bir savunusu şeklinde değerlendirmek doğru olmaz. Muhafazakâr endişe, insanların içinde yaşadıkları güvenli ve rahat ilişkilerden, daha iyi olacağı vaat edilen geleceğin belirsiz yararları uğruna vazgeçmenin içerdiği tehlikelere verilmiş bir tepkidir. O halde muhafazakârların amacı, bütünsel bir değişme karşıtlığı yapmaktan çok, tarihin hep daha iyiye doğru giden, zorunlu ve tek yönlü bir değişme içinde olduğunu savunan *ilerlemecilik* anlayışına karşı çıkmaktır.

Muhafazakâr dünya görüşünün oluşturucu ilkeleri dört başlık altında toplanabilir: İnsanın kusurlu bir varlık olduğu inancı, organik toplum anlayışı, siyasal şüphecilik ve gelenekçilik (Quinton, 1978: 16). İnsanın eksik bir varlık oluşu, hem onun zihinsel kapasitelerinin sınırlılığıyla hem de ahlâki açıdan taşıdığı zaaflarla ilgili iki boyutlu bir sorundur. Toplumsal hayat, birçok faktörün etkisi altında şekillenen karmaşık bir yapıda olduğundan, hiçbir insanın aklı onu en ince ayrıntılarına kadar kavrayacak bütünsel bir anlayış gücüne sahip değildir. Bu yüzden, insanların toplum hayatı içindeki tutum ve davranışlarına özgürlük veya eşitlik gibi bazı soyut idealler aracılığıyla yön vermeleri veya toplum düzenine müdahale etmeleri her zaman için başarısızlığa mahkûm olacaktır. Öte yandan, insanları harekete geçiren niyetler ne kadar iyi olursa olsun, her insanın taşıdığı zaaflar eninde sonunda bu sürecin ahlâki açıdan istenilmeyen bir şekilde sonuçlanmasına sebebiyet verecektir (Quinton, 1978: 13).

Bu bağlamda muhafazakârlığın toplum kavrayışının ne olduğunun anlaşılması büyük bir önem taşımaktadır. Muhafazakârlar, toplumu bireylerin *mekanik* bir şekilde bir araya gelmesiyle oluşmuş bir yapı olarak düşünmezler. Onlar için toplum, kişilerin kendisine kopmaz bağlarla bağlı olduğu *organik* bir bileşimdir. Bu yüzden toplumu yaşayan canlı bir organizma gibi düşünmek gerekir. Toplumsal hayatta *düzen*, bir organizmayı oluşturan organların tamamlayıcı ilişkisine benzer bir şekilde, parçaların karşılıklı uyumu ve işbirliği sayesin-

Gelenekçilik

Gelenekçiliğin toplumsal ve siyasal önemi insani yetersizlik ve muhafazakâr düzen anlayışlarının çerçevesi içinde daha net bir şekilde anlaşılabilecektir. Belli bir anda bireylerin davranışlarına yön veren geleneklerin toplamı, insanların ortak olarak içinden geçtikleri deneyimlerin birikiminden oluşan toplumsal aklı temsil eder. Bu yönüyle gelenek sınırlılıklarından ötürü bazen doğruyu göremeyebilecek olan bireylerin yanlışa sapmasına engel olur. Diğer yandan, geçmişten bugüne, bugünden de geleceğe uzanan bir köprü olarak gelenekler kurumlara süreklilik kazandırırlar. Böylelikle toplumda düzenli bir hayatın ortaya çıkmasına katkı yaparlar. Şüphesiz yeni geleneklerin ortaya çıkması her zaman için mümkündür. Dolayısıyla insan ilişkilerini düzenleyen kuralların değişmesi muhafazakârların bakış açısından da olanaklıdır. Ancak bu değişme yavaş ve öngörülebilir bir tempoda olmalı, hızlı ve ani bir şekilde gerçekleşen devrimci dönüşümlerin yarattığı türden yıkıcı sonuçlara yol açmamalıdır.

de kendiliğinden tesis edilir. Bu açıdan insan ilişkilerinde hiyerarşileri ve eşitsizlikleri, düzen gerekliliğinin doğal sonucu olarak görmek gerekir. Böylelikle bireyler, içinde gömülü oldukları aile, statü grubu, sınıf, tarikat gibi kurumlar aracılığıyla bir biçim kazanır ve ortak hayatın gereklerine uygun şekilde birbirlerine bağlanırlar.

Bu durumda toplumsal sorunların çözümünde, şu veya bu düşünürün zihninde şekillenen düşünceleri hayata geçirmeye çalışan yaklaşımlara yönelik *siyasal şüphecilik* muhafazakâr yaklaşımın vazgeçilmez bir bileşenini oluşturacaktır. Muhafazakârlar, siyasal bakımdan doğru ve yararlı olanın insanların ortak deneyimi tarafından şekillendirileceğini düşünürler. Bu yüzden benimsenen siyasi tutumların, akılcı çözümlerden çok, varolan deneyimden hareket etmesi gerekir. Dolayısıyla muhafazakâr siyaset, toplumsal gerçekliği kendine hareket noktası seçen, *esnek* ve *pragmatik* bir yaklaşımı esas almayı önermektedir. Aksi takdirde toplumsal gerçeklikle bağdaşmayan siyasi çözümlerin baskıcı sonuçlar vermesi kaçınılmaz olacaktır.

Muhafazakârlığı açıklarken ele aldığımız bu genel ilkelerin tamamı ilerleme inancına verilen tepkiyle tutarlı bir bütün oluşturur. O halde, ülkelerin farklı tarihsel koşullar içinden geçmesinden ötürü değişik muhafazakârlık modellerine sahip olmaları mümkün olsa da, esasen değişme karşısında istikrar ve düzen arayışı olarak muhafazakâr eğilimin tüm bu modellerin ortak paydasını oluşturduğunu söyleyebiliriz. Bu çerçevede ilk olarak 19. yüzyıl başında ortaya çıkan bazı akım ve düşünceleri geleneksel muhafazakârlık başlığı altında inceledikten sonra yeni muhafazakârlığa özgü bazı meseleleri ele alarak muhafazakârlığa dair incelememizi tamamlayacağız.

Geleneksel muhafazakârlık

Muhafazakârlığın temel sorununu değişme ve düzen arayışı arasındaki dengenin nasıl kurulacağı meselesi oluşturmaktaydı. Bu bakımdan muhafazakâr düşüncenin gelişiminde tarihsel açıdan belirleyici olan gelişme Fransız Devrimi olmuştu. İngiliz düşünürü Edmund Burke, *Fransız Devrimi Üzerine Düşünceler* adlı eserinde muhafazakâr bakış açısının bazı önemli ilkelerini de ortaya koymuştu. Eserde "eski rejimi" (*ancien régime*) devrim yoluyla yıkarak geleneklerini terk eden Fransa, geleneklerine bağlı bir ülke olan İngiltere'yle kıyaslanır. Burke, toplumsal değişmenin kaçınılmaz olduğunu kabul eder, ancak değişmenin eskinin bütünüyle yıkılması anlamına gelmeyeceğini özenle vurgular. Ona göre toplum, "sadece yaşayanlar arasında değil, yaşayanlar, ölüler ve henüz doğmamış olanlar arasında" yapılmış bir sözleşmedir. Bu yüzden Fransız devrimcilerinin "özgürlük, eşitlik, kardeşlik" gibi soyut ilkelere dayanarak toplumsal yaşamı zorla değiştirmeye kalkmaları mutlaka yıkıcı sonuçlar verecektir. Asıl yapılması gereken davranışımızı "zamanın sınavından" geçmiş doğruları temsil eden gelenekler ve ortak aklı oluşturan tarihsel deneyimler ışığında belirlemektir.

Bu yönüyle muhafazakârlık özellikle Fransa, Almanya ve Rusya gibi ülkeler-

de *otoriter* bir görünüme büründü. Ancak tarihsel değişmenin ekonomik etkilerini 19. yüzyılda göstermesiyle "toplumsal sorun" muhafazakâr düşünüş içinde de önemli bir gündem maddesi olmaya başladı. Sanayi devrimi ve kapitalistleşmenin yıkıcı sonuçları toplumsal alana yansımaya başlayınca, yoksulluk sorunu kendini muhafazakârlara da hissettiriyordu. İngiltere başbakanı Benjamin Disraeli, zenginler ve yoksullar arasındaki ayrımı, ülkenin "aralarında hiçbir etkileşim ve duygudaşlık bulunmayan iki ulusa" bölünmesi kadar tehlikeli bir olay olarak niteliyordu. Sorunun çözümüyse, tıpkı bir aile babasının evlatlarını gözetmesinde olduğu gibi, yoksulların ekonomik olarak gözetilebileceği bir *paternalist muhafazakârlık* modeli oluşturulmasında yatıyordu. Bu model, ne liberal yaklaşımın savunduğu "bırakınız yapsınlar" anlayışına ne de sosyalist yaklaşımlarda olduğu gibi eşitsizlik karşıtı bakış açısına dayanıyordu. Paternalizmin özünü, devleti ve ekonomik gücü elinde bulunduranları ahlâki bakımdan yoksul insanları desteklemekle yükümlü kılması oluşturuyordu. Böylelikle muhafazakârlığa özgü bir orta yol bulunmuş ve mevcut eşitsizlik ilişkilere rağmen düzenin istikrarlı şekilde sürdürülebilmesi sağlanmış oluyordu.

Yeni muhafazakârlık

20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, önceki dönemlerde uygulanan sosyal liberal politikaların bazı sonuçları toplumun muhafazakâr kesimlerince düzensizlik ve çöküntü olarak deneyimlenmişti. Bu deneyim daha sonra *yeni sağ* olarak da adlandırılan bir ideolojik tepkinin doğmasına yol açacaktı. Yeni sağ, içinde bulunulan ekonomik, siyasi ve ideolojik krizi neoliberal ve yeni muhafazakâr yaklaşımların bazı öğelerini sentezleyerek çözmeye çalışmaktaydı. Söz konusu sentezin iktisadi yanını neoliberalizm, siyasi yanını ise yeni muhafazakârlık oluşturuyordu. Yeni muhafazakârlık, geleneksel yaklaşımın ekonomik paternalizm anlayışından vazgeçerek, mevcut siyasi sorunları düzeni yeniden sağlayacak kararlı bir otoritenin tesisiyle çözmeyi amaçlıyordu.

Yeni muhafazakârlığın geliştirdiği model, İngiliz düşünürü Stuart Hall tarafından *otoriter popülizm* olarak adlandırılmıştı. Otoriterlik boyutu, 1970'lerde Thatcher hükümetinin yönetimin ağırlık merkezini rıza kültüründen baskıcı politikalara kaydırmasından kaynaklanıyordu. Bu otoriterlik anlayışının ayırt edici yanı, uluslararası göç, gençlik alt kültürleri veya suç oranlarındaki artışın yarattığı "ahlâki paniğe" dayalı olarak kendini meşrulaştırmasında yatıyordu (Hall/Critcher, 1978). Yeni muhafazakârlığın belli başlı uygulamaları arasında *yasa ve düzen* talebinin sert yasal önemler ve cezalarla karşılanması, *kamu ahlâkının* geliştirilmesi için aile değerlerinin vurgulanması ve *milli kimliğin* onun için bir tehdit oluşturduğuna inanılan göçmenler karşısında korunması gibi uygulamaları sayabiliriz.

Yeni muhafazakârlığın 11 Eylül saldırılarından sonra özellikle ABD'de farklı bir boyutu daha öne çıkmaya başlamıştır. Bu boyut, muhafazakâr düşünür Leo Strauss'un "doğal hak" ve "erdem siyaseti" hakkındaki görüşlerine dayanmak-

taydı. "Neo-con" olarak adlandırılan Amerikan muhafazakârlarının siyaset anlayışı Strauss'un görüşlerinden önemli ölçüde etkilenmişti. Strauss, doğal hak kavrayışının modern hayata hâkim olan kültürel göreceliliğe alternatif olacak nesnel bir ölçüt sunduğuna inanıyordu. Ona göre doğal hak anlayışı, insan doğasının gerçek bilgisine sahip olanın yönetebilmesi için nesnel bir temel sağlıyordu. Bu bakış açısına göre egemenlerin gücü sahip oldukları bilgeliğin sağladığı erdeme dayanmalıydı. Böylesi bir erdem siyaseti, tiranlık ve baskıya karşı çıkmayı gerektiriyordu ki yeni muhafazakârlık en dikkat çekici sonuçlarından birini bu alanda vermiştir. Yeni muhafazakârlar, "şer ekseni" olarak tanımladıkları ülkeleri de kapsayacak bir savaşı, uluslararası örgütlerin ve dünyanın büyük bir kesiminin muhalefetine aldırmadan "teröre karşı savaş" adı altında yürütmüşlerdir. Burada temel dayanak, uluslararası örgütlerin zaten kültürel göreliliğin kurumlaşmış ifadesi olduğu ve bu yüzden tiranlığa karşı çıkmanın erdemi neyi gerektiriyorsa yalnız kalma pahasına onu uygulamanın kaçınılmaz olduğu inancı olmuştur.

SOSYALİZM

Sosyalist ideoloji, sanayi devriminin toplumsal sonuçlarıyla kapitalist üretim ilişkilerinin kesiştiği tarihsel uğrakta doğdu. Sosyalizm bu uğrağa denk gelen 19. yüzyılda ortaya çıkan işçi sınıfının siyasal taleplerinin sözcüsü olarak tarihsel yolculuğuna başladı. Bu bağlamda sosyalist düşüncelerin gücünü toplumsal eşitsizlikler konusundaki eleştirel tutumundan aldığını söyleyebiliriz. Sosyalistler, Fransız Devrimi'nin temel amacı olan "özgürlük, eşitlik, kardeşlik" idealinin gerçek anlamına kavuşabilmesi için eşitlik idealine merkezi bir önem vermek gerektiğine inandılar ve düşüncelerini bu hedef doğrultusunda geliştirdiler.

Görüldüğü üzere *eşitlik* sorununun kavranabilmesi sosyalizm açısından fazlasıyla önem taşımaktadır. Sosyalistlerin eşitlik anlayışı, sadece *fırsat eşitliğini* öngören liberal yaklaşımdan özsel biçimde ayrılır. Fırsat eşitliğinin varlığı, toplumda mevcut olan yapısal eşitsizlikler ile çelişmez, aksine bu anlayış toplumsal eşitsizliklerin normal kabul edilmesine dayalıdır. Amaç insanların toplumsal hiyerarşinin farklı basamaklarına nasıl geleceğinin, doğum gibi aristokratik ilkelerle önceden belirlenmemesidir. Böylelikle tüm bireylerin aynı koşullarda rekabet etmesini sağlayan bir *biçimsel eşitlik* koşulu sağlanılacağına inanılır. Sosyalistlerin eşitlik talebi, tüm toplumsal hiyerarşilerin kaldırılmasını ve ortak olarak biriktirilmiş değerlerin insanların ihtiyaçlarına göre dağıtılmasını savunur. Sosyalistler, yasa karşısında eşitlik sağlamakla yetinen biçimsel anlayışın ötesine geçmek istediği için bu kavrayış *tam eşitlik* anlayışı olarak adlandırılır.

Bu bağlamda sosyalistlerin özgürlük anlayışı, eşitliğin gerekleriyle özgürlük arasında bir denge kurmayı gerektirir. İnsanlar arasında eşit ilişkilerin yokluğu durumunda özgürlüğün esas olarak güçlü olanın zayıfı ezmesi anlamına gelmesi kuvvetle muhtemeldir. Sadece insanların davranışları önüne engel konmaması anlamındaki negatif özgürlük yaklaşımı, sosyalistler açısından yeterli ka-

bul edilemez. Bu haliyle özgürlük bir tür *seçme özgürlüğü* veya *girişim özgürlüğü* olmanın ötesine geçemeyecektir. İnsanların kendini gerçekleştirebilmeleri için esas olan bireylerin seçim yaptıkları koşulların içerdiği eşitsizliklerin giderilmesidir. Bu bağlamda, sosyalistlerin pozitif özgürlük anlayışına daha yakın durduğu görülmektedir. Sosyalistler için bu özgürlük ve eşitlik kavramları arasında bir çelişkiden çok, bir tamamlayıcılık ilişkisi mevcuttur.

Bu yaklaşımların tamamlayıcısı olan önemli bir başka düşünce de insanın toplumsal bir varlık olduğu görüşünden kaynaklanır. Sosyalistlere göre bireyler içinde yaşadıkları toplumsal ilişkiler tarafından şekillendirilir. Bu yüzden *toplumun birey karşısında varoluşsal bir önceliği* vardır. Zaten "sosyalizm" adı, ismin mucidi olan Henri de Saint-Simon tarafından toplumun birey karşısındaki bu önceliğinden ötürü tercih edilmişti. Siyasal açıdan *toplumsal sınıfların* önemi de bu yaklaşımın bir sonucu olarak öne çıkıyor. Sınıflar, maddi hayatın üretimi sürecinde birbirine benzer koşullarda yaşayan insanların oluşturdukları sosyal ve ekonomik grupları anlatmaktadır.

Bu durumda bireyleri belli bir şekilde davranmaya iten sabit ve zorlayıcı bir insan doğası olduğu varsayımı sosyalistler tarafından kabul edilemez. Sosyalizmi eleştirenler, insanları bencil veya kendi çıkarlarını gözeten varlıklar olarak kabul ettikleri için sosyalistlerin savunduğu eşitlik anlayışının insan doğasına aykırı olduğunu düşünürler. Oysa sosyalistler söz konusu insan anlayışlarını belli toplumsal ilişkilerin sonucu olduğunu kabul ederler. Toplumsal ilişkiler değiştiğinde insanların da sonuç olarak değişmesi mümkündür. Anlaşılacağı üzere sosyalizm insanlığın geleceği konusunda iyimser bir bakış açısına sahiptir. Bu bakış açısına göre insanların eşitliğe doğru gidişi tarihin genel eğilimini temsil eder. Dolayısıyla sosyalizmin eşitlik ilkesi üzerinden ilerleme inancını daha da derinleştirdiğini söylemek yanlış olmaz.

Görüldüğü üzere eşitlik, özgürlük, toplumun önceliği, sınıflar, emek gibi bir dizi sosyalist kategorinin tutarlılığı ve birliği ilerleme tarafından tayin edilmektedir. Şüphesiz, sosyalistler arasında bu konularda önemli fikir aykırılıkları olduğunu da belirtmemiz gerekmektedir. Ancak genel olarak bu çerçevenin sosyalistler için açıklayıcı olduğu kabul edilebilir. Bu çerçevede sosyalist akımların incelenmesine öncelikle Marksizmi ele alarak başlayacağız. Tarihsel olarak bu aşamayı, bir kısmı Marksizmden kopmuş, bir kısmı da zaten Marksist olmayan bazı sosyalist akımların bir arada oluşturduğu sosyal demokrasi ile Marksizmin özünü savunduğu iddiasında olan komünizm arasındaki gerilim izlemektedir. Bu aşamadan sonraysa yeni solu ele alarak sosyalizmin incelenmesini tamamlayacağız.

Marksizm

Marksizm sosyalist geleneğin en etkili olan ideolojik akımı olarak kabul edilmektedir. Kurucuları olan Karl Marx ve Friedrich Engels'in çalışmaları, sosyalist düşünceler üzerinde gerçekten de büyük bir etki yaratmıştır. Sosyalizm,

ezilen toplumsal kesimlerin hoşnutsuzluklarını ifade etmekle kısıtlı bir yaklaşım olmanın ötesine bu çalışmalar sayesinde geçebilmiştir. Marx ve Engels, modern felsefe ve bilimin yarattığı birikimle sosyalizmi birleştirmeye çalışmış ve böylelikle sosyalizmi günümüz düşüncesinin bir parçası haline getirmişlerdir. Ancak zaman içersinde Marksizm dünyanın farklı bölgelerinde değişik yorum ve uyarlama biçimleri sayesinde büyük bir çeşitlilik kazanmış ve kimi zaman birbiriyle çelişkili olan Marksizm anlayışlarıyla karşılaşmak mümkün hale gelmiştir. Bu yüzden kendimizi ilkin "klasik Marksizm" olarak da adlandırılan ve Marx ve Engels'in kendi görüşlerini esas alan yaklaşımı ele almakla sınırlandıracağız.

Marx ve Engels tarafından 1848 yılında yayımlanan *Komünist Parti Manifestosu* Marksizmin görüşleri açısından halen başvuru kaynağı olarak kabul edilen eserler arasındadır. *Manifesto*, Avrupa'da siyasi durumu işçilerin görüş açısından çözümledikten sonra bazı talepler ileri sürer ve şu sloganla noktalanır: "Bütün ülkelerin işçileri birleşin!" Ancak şüphesiz *Manifesto*'nun düşünsel boyutlarını kavrayabilmek için bundan daha kapsamlı bir yaklaşıma ihtiyaç vardır. Marksizm düşünsel açıdan üç farklı kaynaktan beslenir: Alman felsefesi, İngiliz ekonomi politiği ve Fransız sosyalizmi (Lenin, 1990: 79). Bu durumda Marksizmi *felsefi*, *ekonomik* ve *politik* olarak üç ayrı düşünsel düzeyde ele almak bir gereklilik halini almaktadır.

Felsefi açıdan bakıldığında Marksizmin Alman felsefi geleneğinin mirasını sahiplendiğini söyleyebiliriz. Özellikle idealist filozof Hegel'in *diyalektik* düşüncesinin Marksizm üzerinde özsel bir etkisi mevcuttur. Marx, diyalektiğin değişme sorununu açıklamak için mükemmel bir yöntem olduğunu düşünüyor, bunun dışındaki tüm idealist düşünceleri gizemcilik olarak niteleyip reddediyordu. Marx'ın düşüncesi *materyalist* bir temele sahipti. İdealistler fikirlerin dünyayı belirlediğine inanıyordu, oysa Marx'a göre bunun tam tersi doğruydu. Bu bakımdan idealist dünya görüşü dünyayı gerçekte olduğunun tam tersi biçimde temsil ediyordu. Marx (1986: 28), idealizmde "diyalektik baş aşağı duruyor... Onun yeniden ayakları üzerine oturtulması gerekir" görüşünü ileri sürecekti. Bu yaklaşım toplumsal bilinç biçimlerinin maddi hayatı değil, maddi hayatın bilinç biçimlerini belirlediği anlamına geliyordu.

Maddi hayatın devam ettirilebilmesi, yani insan ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için insanların üretim yapması gerekiyordu. Bu durumda üretim faaliyetinin insan ilişkilerinde öncelikli bir konum kazanması kaçınılmazdı. Marksizm, bu etkiyi, ekonomi politik aracılığıyla açıklamaya yöneliyordu. Marx, kapitalist üretim sürecinin temel birimine *meta* adını veriyordu. Meta, insan ihtiyaçlarını giderdiği için bir *kullanım değeri* olan ve başka metalarla değiştirilebildiği için de bir *değişim değeri* taşıyan üründü. Marksist teoride değerin kaynağı emek olarak görülür. Bu yüzden bir metanın değişim değerini onun üretilmesi için toplumsal açıdan gerekli olan emek zamanı belirler. Ancak işçiye harcadığı emeğin karşılığı tam olarak ödendiğinde kapitalistler kâr edemeyeceği için, bu emeğin bir kısmına el konması gerekir. İşçilerin karşılığı ödenmemiş emeğinin

yarattığı birikime *artı değer* adı verilir. Bu durumda işçilere ödenen ücret ile onların gerçekte ürettiği değer arasında bir fark olduğu ortaya çıkar. İşte bu fark, Marksizm tarafından *sömürü* olarak adlandırılır.

Marx'ın ekonomi politiği eleştirisi sadece kapitalizmin bir sömürü düzeni olduğunu göstermez, buradan hareketle *üretim tarzlarının* genel analizinin yapılabilmesi için gerekli kavramları da geliştirir. Bir üretim tarzının niteliği insan ihtiyaçlarının karşılanması için izlediği yola, yani *üretici güçler* ve *üretim ilişkileri* arasında nasıl bir etkileşim olduğuna bakılarak belirlenirler. Üretici güçler, insan emeği ve emeğin verimini arttıran üretim araçlarının toplamını anlatır. Üretim ilişkileriyse üretim sürecinde insanların birbirleriyle kurduğu tüm maddi ilişkiler olarak tanımlanabilir. Üretim ilişkilerinin temelini üretim araçlarının mülk edinilme biçimi oluşturmaktadır. Bu yüzden, toplumsal sınıflar da üretim ilişkileri içinde nerede bulunduklarına bağlı olarak belirlenirler. O halde bir üretim tarzı, üretim araçlarının mülkiyet biçimine ve bunun etkisiyle ortaya çıkan temel sınıflar arasındaki ilişkilere bağlı olarak ayırt edilebilir. Örneğin modern kapitalist toplumun temel sınıfları, üretim araçlarının özel mülkiyetine sahip olan *burjuvazi* ile emeğinden başka bir şeye sahip olmayan işçi sınıfı veya *proletaryadır*.

Üretici güçler ve üretim ilişkileri bir arada toplumun ekonomik *altyapısını* oluştururlar. Buna karşılık gelen hukuki, siyasi ve kültürel biçimlerse *üstyapı* olarak adlandırılır. Üstyapı altyapı tarafından belirlenir, ancak bu belirleme son aşamada gerçekleşir ve o aşamaya kadar üstyapı da altyapı üzerinde etki eder. Marx, altyapı ve üstyapı ilişkisini bir toplumun *siyasal* ilişkilerini açıklamak amacıyla kullanır. Üretici güçlerin gelişkinlik düzeyiyle üretim ilişkilerinin durumu arasında bir çelişki ortaya çıktığında mevcut üstyapının yıkılması kaçınılmaz olur. Marx bu altüst oluşa *devrim* adını vermektedir. Ona göre devrim, *proletarya diktatörlüğü* ola-

Sınıf

Sınıf kavramı, Marx ve Engels'in eserlerinde kapsamlı ve sistematik bir çözümlemeye tabi tutulmamasına rağmen merkezi önem taşıyan bir kavramdır. Marksizmde sınıflar üretim araçlarının mülkiyetine, emeğin toplumsal organizasyonu içinde işgal edilen yere, gelir düzeyine ve son olarak bilinç biçimlerine bağlı olarak tanımlanırlar. Son ölçüt sınıf olmanın "öznel" boyutu olarak görülürken, diğer ölçütlerin "nesnel" boyutu temsil ettiği düşünülmektedir. Sınıf kavramının tartışmalı alanlarından biri kapitalist toplumun "temel sınıfları", yani işçi sınıfı ve burjuvazi ile "ara sınıflar" arasındaki ilişkinin ne olacağıdır. Tarihsel gelişmenin ara sınıfları ortadan kaldıracağı ve temel sınıflar arasındaki çelişkinin açık bir görünüm kazanacağı görüşü "kutuplaşma" veya "proleterleşme" kuramı olarak adlandırılır. Eduard Bernstein gibi düşünürler ara sınıfların ortadan kalkmak şöyle dursun, giderek daha da geliştiğini söyleyerek kutuplaşma iddiasına itiraz etmiştir. Günümüzdeyse sınıf kavramının siyasetteki öncelikli ve merkezi konumuna "yeni sol" akımların getirdiği itirazlar yeni bir tartışma alanı açmış durumdadır. Bu gelişme cinsiyet, etnisite, ırk gibi toplumsal grupların siyasette ağırlığının artması sonucunda "kimlik" ve "sınıf" kavramları arasındaki ilişkinin tanımlanması sorunu olarak da görülebilir.

rak da adlandırılabilecek *sosyalist* bir düzen kurulmasına neden olacaktır. Bu aşamadan sonra, tüm sınıfların, dolayısıyla da toplumsal eşitsizliklerin ve devletin ortadan kalktığı bir *komünist* aşama gelecektir. Marx bu aşamada toplumsal üretimi ve kaynakların bölüşümünü belirleyen ilkenin "herkesten yeteneğine göre, herkese ihtiyacı kadar" olacağını söyler.

Marksist ideolojinin ana hatlarını bu şekilde açıklamak yanlış olmamakla beraber, Marksizmin sonraki gelişiminde etkili olduğu için Marx'ta mevcut olan iki farklı kuramsal yaklaşımı da vurgulamakta yarar vardır. Bunlardan ilki felsefi bir sorun olan ve Marx'ın gençlik dönemlerinde geliştirdiği yabancılaşma kuramıyla ilgilidir. Burjuva toplumda yabancılaşma çok farklı düzeylerde gerçekleşen karmaşık bir süreçtir. Ancak genel olarak, insanın kendi yaşam koşullarına uzaklaşması şeklinde anlaşılabilir. Böylesi koşullarda çalışma insana zevk veren bir uğraş olmaktan çıkar, insanlar için katlanılması gereken bir zorunluluk gibi görülmeye başlanır. Bu yüzden kapitalist toplumda insanların birbirleriyle sahici ilişkiler kurmaları imkânsız hale gelir ve yabancılaşma sadece sınıfsız toplumda aşılabilir. İkinci yaklaşım Marx'ın olgunluk dönemlerinde geliştirdiği farklı bir devlet yaklaşımıyla ilgilidir. Marx, *Louis Bonaparte'ın On Sekiz Brumaire'i* isimli eserinde siyasetin altyapı ve üstyapı modelinden daha farklı bir analizini sunar. Eserde siyaset *göreli özerkliğe* sahip ve kendine özgü bir işleyişi olan bir etmen olarak değerlendirilir. Burada devlet, egemen sınıfa ait çıplak bir baskı aracı olmaktan çok, çatışan sınıflar arasında denge sağlayan özerk bir yapı olarak görülür.

Sosyal demokrasi ve komünizm

Sosyalizmin 20. yüzyıl başlarında ortaya çıkan iki ana akımını sosyal demokrasi ve komünizm temsil eder. Bu sosyalist akımlar arasındaki ayrılık klasik Marksizmin devrim anlayışının nasıl yorumlanacağı ve Birinci Dünya Savaşı karşısında takınılması gereken sosyalist tutumun ne olduğu konusundaki uzlaşmazlıklar yüzünden ortaya çıkmıştı. Marksistler *Komünist Parti Manifestosu* yayımlandığında aşağıdan gelen işçi sınıfı hareketini, o dönem için bir seçkinler hareketi olarak görülen sosyalizmden ayırt etmek için kendilerini "komünist" olarak adlandırmayı seçmişti. Ancak zamanla kurdukları siyasi partiler aracılığıyla demokratik sistemin içinde yer almış, bu yüzden de gerçek bir demokrasinin ancak toplumsal bir nitelik taşıdığında mümkün olabileceğini göstermek üzere *sosyal demokrat* nitelemesini benimsemişlerdi.

Günümüzdeki anlamıyla sosyal demokrasi veya aynı anlama gelmek üzere *demokratik sosyalizm* Marksizmin 20. yüzyılın koşullarına uygun bir şekilde yeniden düzenlenmesi talebinin ileri sürülmesiyle doğdu. Bu yeniden düzenleme talebi yüzünden Alman sosyal demokratı Eduard Bernstein'ın başlattığı akım, karşıtları tarafından *revizyonizm* olarak adlandırıldı. Bernstein, *Evrimci Sosyalizm* adıyla da bilinen kitabında kapitalizmdeki dönüşümlerin artık zorunlu bir devrim anlayışını gereksiz kıldığını ileri sürüyordu. Ona göre "sosyalizm libe-

ralizının meşru mirasçısı" (Bernstein, 1993: 147) olduğundan ötürü, işçiler düzeni aşama aşama ve parlamenter yollardan dönüştürmeliydiler. Böylesi bir dönüşümün sonucunda ortaya çıkan şey bir proletarya diktatörlüğü olmayacaktı. Esasında sosyalizmi, liberal kurumları eşitlik ilkesi merkezinde tekrar düzenleyen bir "örgütlü liberalizm" (Bernstein, 1993: 150) anlayışı olarak da tanımlamak mümkündü.

Bernstein, bu görüşlerin bir revizyon içerdiğini düşünmüyordu; çünkü Marx'ın teorik sistemi içindeki çelişkili düşüncelerin bu yorumlara da elverdiğine inanıyordu. Ancak onun düşüncesi üzerinde Marksizm dışı sosyalist geleneklerin, özellikle İngiliz sosyal demokrasinin de esasını teşkil eden Fabian sosyalizminin etkisi de büyüktü. Fabianlar, adlarını bir savaşın ani ve kesin bir hamleyle değil, adım adım ilerleme yoluyla kazanılacağına inanan Romalı komutan Fabius Maximus'tan alıyorlardı. Bu görüşler esasında sosyalizm ile kapitalizmin bir arada var olabileceğini savundukları için, Marksizmin ilerleme anlayışının devrimci bir bakış açısından evrimciliğe dönüştürülmesini talep etmek anlamına geliyordu. Dolayısıyla radikal bir dönüşümü temsil ediyordu. Bu dönüşüm, dünya savaşı sırasında sosyal demokratların milliyetçi bir çizgiye çekilmeleriyle bir arada etkide bulunduğunda, sosyal demokrasinin yeni bir ideolojik akım olarak kabul edilmesi gerekli hale geldi.

Sovyetler Birliği'nin kurulmasıyla sonuçlanan Ekim Devrimi'nin (1917) politik ve düşünsel önderi olan Vladimir İ. Lenin, kendi bakış açısını sosyal demokratlardan ayırmak için komünist sıfatına yeniden hayatiyet kazandırdı. Lenin'in görüşlerinin uluslararası sosyalist hareket üzerinde etki yaratmasının önemli nedenlerinden biri, sosyalistlerin savaşı emperyalist bir paylaşım mücadelesi olarak görüp reddetmesi gerektiğini savunmasıydı. Ama daha da önemlisi, Lenin sosyalizme geçiş için devrimin vazgeçilmez olduğunu ve onu da bir proletarya diktatörlüğü aşamasının izlemesinin kaçınılmaz olduğunu ileri sürüyordu. Bu iki görüş, Ekim Devrimi'nin yarattığı heyecan ile birleşince diğer ülkelerdeki bazı sosyalistlerin komünist adını benimseyerek bu fikirler etrafında örgütlenmiş komünist partiler kurması gibi bir sonuç ortaya çıktı.

Ancak komünist hareket de, Sovyetler Birliği'nde yaşanan iç çatışmaların yarattığı üç gerilim ekseninde ayrıştı. Bu gerilimleri *tek ülkede sosyalizm, sosyalizmden komünizme geçiş* ve *enternasyonalizm* tartışmaları çerçevesinde ele almak mümkün. Tek ülkede sosyalizm görüşü, sadece tek ülkede gerçekleşen bir devrimle sosyalizmin devam ettirilmesinin mümkün olmadığına inananların savunduğu *sürekli devrim* fikrini savunanlara karşı geliştirilmişti. Sosyalizmden komünizme geçiş, ilk aşamada var olan devletin, sınıfsız bir topluma geçiş için gerekli koşulları oluşturduktan sonra ortadan kalkmasını gerekli kılıyordu. Oysa Sovyetler Birliği'nde komünizmin kurulmuş olduğu düşünülmesine rağmen, son derece etkili ve güçlü bir devlet aygıtı varlığını korumaya devam ediyordu. Enternasyonalizm tartışmasının özünüyse farklı ülkelerin komünist partileri arasındaki ilişkilerin dar milli çıkarların ötesinde düzenlenmesi sorunu oluşturuyordu. Lenin'den sonra gelen Joseph Stalin'in izlediği politikalar, tek ülke-

de sosyalizm anlayışını baskıcı devlet uygulamaları ile sentezlemişti. SSCB'yi tüm komünistlerin öncelikli olarak savunması gereken "*sosyalist anavatan*" olarak ilan etmesi de enternasyonalizm açısından sorun yaratıyordu. Komünist hareketin 20. yüzyılın ikinci yarısındaki tartışmaları üzerine, sonradan *Stalinizm* olarak adlandırılan bu politikalar bütünü damgasını basmıştı.

Yeni sol

Bir yandan Marksizmin kapitalist topluma yönelttiği eleştirilerin günümüz kapitalizminin içinde bulunduğu durumu açıklamak için yeterli gelmemeye başlaması, öte yandan da Stalinist uygulamaların ve gerçekleşen sosyalizmin yarattığı hayal kırıklıkları 1960'lardan itibaren yeni arayışların önünü açtı. Yeni sol düşünce, bu arayışların 68 hareketinin yarattığı siyasal zeminle kesiştiği yerde doğdu. Yeni sol, bütünlüklü ve tutarlılık arz eden bir ideolojik yaklaşım oluşturmaktan çok, sosyalizmde o güne kadar hâkim olan yaklaşımların dışındaki arayışların bütününü anlatmak üzere kullanılmaktadır. İster sosyal demokrat ister komünist olsun, 20. yüzyıldaki sosyalist yaklaşımların özünü ekonomi ve sınıf siyasetinin belirleyiciliğine duyulan inanç oluşturuyordu. Bu bakımdan yeni sol yaklaşımları ortaklaştıran zemin, sosyalizm açısından sınıf kavramına merkezi bir değer vermenin gerekli olmadığını kabul etmeleri olmuştur.

Burada ilk olarak kısaca Frankfurt Okulu adıyla bilinen Frankfurt Sosyal Araştırmalar Enstitüsü düşünürlerini anmak gerekiyor. Frankfurt Okulu düşünürleri, toplumsal dönüşüm açısından bilinç biçimlerinin önemini vurguluyordu. "Eleştirel teori" adını verdikleri yaklaşımlarının toplumsal ilişkilerin anlaşılmasını ve böylelikle dönüştürülmesini mümkün kılacak bir yapıda olduğunu düşünüyorlardı. Bu yaklaşımda sınıf kavramının günümüz toplumlarını açıklamak için önem taşımadığı ve daha karmaşık açıklama çerçevelerine başvurmanın gerekli kabul edildiği görülüyordu. Yeni sol düşünceler üzerindeki etkisinden ötürü özellikle adı anılması gereken bir Frankfurt Okul düşünürü Herbert Marcuse'dir. Marcuse, *Eros ve Uygarlık* isimli çalışmasında günümüz baskıcı toplumlarında cinsel özgürleşim ile toplumsal kurtuluşun bir arada olabileceğini savunuyordu. Öte yandan, *Tek Boyutlu İnsan* adlı çalışmasında da, ileri sanayi toplumlarında muhalefetin imkânlarının giderek ortadan kaldırıldığını ve işçi sınıfının bu yüzden iktidar yapılarıyla bütünleştirildiğini ileri sürdü. Marcuse, gerçek devrimci dönüşümün etnik azınlıklar, cinsel gruplar veya radikal aydınlar gibi kapitalist toplumun "dışarıda" tuttuklarından ileri gelebileceğine inanıyordu.

Diğer taraftan görüşlerini 20. yüzyıl başında kaleme alan Antonio Gramsci, yeni sol tartışmalar çerçevesinde tekrar gündeme gelmeye başladı. Gramsci, *hegemonya* kavramını burjuvazinin gücünün toplumda rıza yaratma kabiliyetinden ileri geldiğini anlatmak üzere geliştirmişti. Hegemonya görüşü, egemen olabilmek için ideolojik ve kültürel faktörlerin önemini kabul etmeyi gerektiriyordu. Buna göre devrimci muhalefetin imkânı sadece bu alanlarda *karşı hegemon-*

ya tesis edebilmekten geçiyordu. İşte Stuart Hall ve Raymond Williams isimli İngiliz düşünürleri bu görüşleri yeniden değerlendirerek kültürü bir siyasal mücadele alanı olarak tanımlamaya çabaladılar. Böylelikle sosyalist siyaset için sınıf mücadelesinin geleneksel araçlarının sunduğundan çok daha geniş bir zemin oluşturulacağını umut ediyorlardı.

Yeni sol, 1970'lerde etkili olmaya başlayan yeni toplumsal hareketlerin tanımladığı siyasal sorunlarla bütünleşince, sadece sosyalist akım içerisinde bir entelektüel hareket olmanın ötesine geçerek toplumsal bir güce dönüştü. Çevre hareketi, nükleer karşıtı hareket, savaş karşıtı hareket gibi yeni toplumsal hareketler sosyalizmin farklı mücadele biçimleriyle zenginleştirilmesi gerektiğini savunuyorlardı. Ancak bu çeşitlilik, farklı mücadele biçimleri arasında hiçbir öncelik sırası olmadığı, dolayısıyla hepsinin eşit bir çerçevede ele alınması gerektiği savunusuna dayandırılıyordu.

Bu görüşler, bir bakıma, ekonominin ve dolayısıyla sınıfın önceliğinin olmadığı düşüncesinin doğal sonucuydu. Artık işçi sınıfı mücadelesinin, kadın mücadelesine veya çevre mücadelesine göre bir önceliği olduğunu iddia etmek için bir sebep kalmamış gibi görünüyordu. Dolayısıyla işçi sınıfının merkezi önemini kaybetmesi, sosyalist hareketin *merkezsizleşmesi* sonucunu vermeliydi. Yeni solun sosyalist harekete müdahalesinin oluşturduğu tartışma, büyük oranda bu merkezsizleşme eğiliminin yarattığı parçalanma endişesi üzerine inşa edilmiş gibi durmaktadır.

ANARŞİZM

Tarihsel açıdan bakıldığında anarşizm, modern dünyanın özgürlük ve eşitlik vaadinin başarısızlığa uğramasına bir tepki olarak gelişmişti. Fransız Devrimi, tüm özgürlük vaatlerine rağmen ağır bir "terör" döneminden geçerek imparatorluk kurmakla sonuçlanmıştı. Üstelik toplumsal eşitsizlikler de halen varlığını korumaktaydı. Çoğu anarşist düşünür, bu sonucun toplumsal eşitsizliklere dayanan ve bu eşitsizliklerin süreklilik kazanmasına yol açan devlet kurumunun merkezi rolünden kaynaklandığına inanıyordu. Kendi başına bırakıldığında doğal olarak örgütlenebilecek olan toplumun üstünde bir kurum olarak devlet, tüm özgürlüklerin temelden zedelenmesine sebep olmaktaydı. Bu bağlamda, anarşizmin temel sorununu devlet karşıtlığının oluşturduğunu söyleyebiliriz. Zaten anarşi sözcüğü de, "iktidara karşı olmak" veya "yöneticisi olmama" anlamına gelen Yunanca *anarkhia* teriminden türetilmiş bir sözcüktü. Anarşi kelimesi, 19 yüzyılda ilk kez Fransız düşünürü Pierre-Joseph Proudhon tarafından kendini tanımlamak üzere kullanılıncaya kadar olumsuz bir anlam taşıyordu (Ward, 2004: 1).

Anarşist fikirlerin gelişiminde de önemli bir rol oynayan bazı düşünürler, modern siyasal dünyamızda özgürlük ve eşitlik adına yürütülen politikalara ilham kaynağı olacak bazı düşünceler ileri sürmüşlerdi. Bu bağlamda, öncelikle "mülkiyet hırsızlıktır" görüşünü ileri sürerek modern kapitalist toplumdaki

eşitsizliklerin kaynağını eleştiren Proudhon'u anabiliriz. Rus anarşisti Mikhail Bakunin (1867), kendi anlayışını "sosyalizm olmadan özgürlük imtiyaz ve adaletsizlik, özgürlük olmadan sosyalizm kölelik ve vahşettir" şeklinde özetliyordu. Önemli bir başka Rus anarşisti olan Pyotr Kropotkin (1927) ise anarşizmi, "hükümetsiz komünizm" olarak tanımlamıştı.

Her ne kadar devlet karşıtlığı ve toplumun doğal düzeni gibi bazı ortak temaları olsa da anarşizmin, somut siyasal konularda farklı tutumlar benimsenmiş olmasından ötürü çeşitli düşünsel geleneklere ayrıldığını söyleyebiliriz. Bu bakımdan en güçlü ve köklü anarşist geleneği *anarşist komünizm* temsil etmektedir. Anarşist komünizm, toprak ve üretim araçları üzerindeki özel mülkiyetin, gevşek bağlarla birbirine bağlı olan yerel siyasi topluluklara devri yoluyla kaldırılmasını savunan bir anarşizm türüdür. Sosyalist gelenekten merkezi bir iktidar aygıtı olan devleti hiçbir aşamada gerekli görmemeleri yoluyla farklılaşırlar. Marksizm ile anarşist komünizm arasındaki en önemli ayrım devlet konusunda ortaya çıkar. Marksistler komünizme geçiş için proletarya diktatörlüğünü gerekli görürken, anarşist komünistler böyle bir ara aşamanın gerekli olduğunu düşünmezler.

Anarşizmin etkili olmuş bir başka akımı, sanayi işçilerinin örgütlenmesi ve bu örgütler yoluyla yönetimi devralması gerektiğini savunan *anarko-sendikalizm* akımıdır. Öte yandan, *bireyci anarşizm* geleneğinin komünist yaklaşımdan farklılaşan bir akım olarak vurgulanması önem taşımaktadır. Alman düşünürü Max Stirner gibi filozofların da içinde yer aldığı bu yaklaşım, her bireyin kendi özgürlüğünü savunmasını tüm insanların gelişimi için ön koşul olarak kabul eder. Onlara göre toplum hayatı, diğer insanlarla karşılıklı yarar ve dayanışma çerçevesinde kurulacak bir ortaklığa dayalı olmalıdır. Vurguyu eşitlikten çok özgürlük lehine yapan bu yaklaşımın savunucuları, 20. yüzyılda anlam değişikliğine uğrayıncaya kadar *liberter* olarak adlandırılıyordu. Son olarak, anti militarist ve savaş karşıtı olması bakımından anarşizmin devlet karşıtlığı ilkesini tutarlı sonuçlarına vardırmaya çalışan *pasifist anarşizm* geleneğini de burada belirtmemizde yarar bulunmaktadır.

Bu anarşist gelenekler günümüzde etkilerini farklı siyasal alanlarda halen sürdürmektedir. Eski sosyalist ülkelerdeki deneyimlerin başarısızlığa uğramasından sonra, anarşizmin devlete yönelttiği eleştirilerin günümüzde sosyalist gelenek açısından büyük bir önem kazandığını söylemek yanlış olmaz. Ayrıca savaş karşıtlığı üzerinden geliştirilen ve zorunlu askerliğe karşı çıkış için temel oluşturan vicdani ret hakkının bir insan hakkı olarak tanınmasında anarşistlerin etkisini belirtmek gerekir. Vicdani reddin bir tutum olarak yaygınlaşmasında ve savunulmasında da anarşistler halen önemli bir rol oynamaktadırlar. Diğer yandan, küreselleşme sürecinin derinleştirdiği toplumsal eşitsizlikler karşısında uluslararası anarşist hareket etkin ve sert bir muhalefet işlevi üstlenmiş ve günümüzde küreselleşme karşıtı hareketin belirleyici bir bileşeni haline gelmiştir. Hiç şüphesiz, bu örnekler anarşizmin günümüzün etkin bir ideolojisi olarak varlığını koruduğunu göstermektedir.

FAŞİZM

Faşizm kavramı, etrafı bir deste çubukla sarılı olan bir baltayı adlandıran Latince *fascia* teriminden türetilmiştir. Kendini faşist olarak tanılayan ilk parti, İtalya'da 1919 yılında Benito Mussolini önderliğinde kurulan Faşist Parti olmuştur. İtalya'da faşistlerin 1922 yılında iktidara gelişini, 1933 yılında kısaca Nazi Partisi olarak da bilinen ve Adolf Hitler'in öncülüğündeki Nasyonal Sosyalist İşçi Partisi'nin Almanya'da iktidara gelişi izledi. İki dünya savaşı arası dönemde Avrupa'nın başka bazı ülkelerinde de faşistlerin iktidara gelmesiyle faşizm dünya çapında etkili bir ideolojik akım haline gelmiş oldu. Bu dönemde izlenen politikaların yol açtığı insani yıkımın yarattığı endişe, bu durumun bir daha tekrar etmemesi için yapılması gerekenler konusunda bazı tartışmaların ortaya çıkmasına yol açtı.

Faşizm deneyimlerini açıklamak üzere bu tartışmalarda geliştirilen yaklaşımların belli başlı üç tanesine burada değinmek yararlı olabilir. İlk yaklaşım, *tarihsel faşizm* anlayışı olarak adlandırabileceğimiz, faşizmin belli bir tarihsel döneme özgü istisnai bir gelişme olduğu görüşünü ileri süren bir yaklaşımdır. Bu yaklaşıma göre, faşizmin ortaya çıkışında, Birinci Dünya Savaşı'nın yarattığı yıkım, söz konusu ülkelerin demokratik geleneklerinin zayıf olması ve komünizm tehlikesinin yarattığı endişe gibi dönemsel nedenler belirleyici olmuştu. İkinci yaklaşım, faşizmi kapitalizmin yaşadığı yapısal bunalımlarla ilişkilendiren Marksist açıklamalardan hareket etmektedir. Marksistler, faşizmi mevcut krizin giderilmesi için sermaye sınıfı tarafından geliştirilen otoriter ve baskıcı bir çözüm olarak kabul etmekteydiler. Üçüncü yaklaşım ise, faşizmi toplum üzerinde topyekün bir iktidarı hedeflediği, özel hayat ile kamusal hayat ve devlet ile toplum arasındaki ayrımları ortadan kaldırdığı için *totalitarizm* başlığı altında, komünizmle bir arada ele alan açıklamalar tarafından temsil edilmektedir.

Her ne kadar bu gibi yaklaşımlarından genel bir senteze varmak kolay olmasa da, tarihsel faşizm deneyimlerini açıklayan yaklaşımların ortak bir zemine dayandığını ileri sürmek yine de yanlış olmayacaktır. Buna göre faşizmin, modernleşmenin yarattığı huzursuzluklara ve sosyalist düşüncelerin güçlü alternatif olarak öne çıkmasına verilmiş bir tepki olduğunu söyleyebiliriz. İlerleme inancının dayanağını oluşturan akılcılık, eşitlik, özgürlük, bireycilik gibi ideallerin reddi faşizm açısından belirleyici bir önem taşımaktadır. Faşistler, insanları temelde biyolojik varlıklar olarak gördükleri için akıldan çok duyguların ve içgüdülerin belirleyiciliğine inanırlar. Bu yüzden insanlar arasında eşitsizliklerin varlığını doğal ve gerekli görürler. Böylesi bir kavrayış, toplumun organik bir bütünlük olarak tasarlanmasını ve bireyin bu bütünlüğe tabi kılınmasını gerektirecektir. İşte bireysel özgürlüklerin reddi bu çerçevede zorunlu olarak gündeme gelecektir.

Tarihsel faşizm deneyimleri açısından bakıldığında *ırkçılık* veya *aşırı milliyetçilik* öğelerinin fazlasıyla öne çıktığı görülmektedir. Irkın, bazı faşist yakla-

şınlar tarafından, toplumun biyolojik kavranışından hareketle temel bir siyasi birim olarak kabul edilebildiği görülmüştür. Öte yandan, millet kavramı da bazen ırk unsuru bazen de tarihsel ve kültürel tanımlamalar üzerinden radikalleştirilerek faşizmin temel unsurlarından biri haline getirilir. Faşizm, millet unsurunun bu halini, siyasi açıdan en üstün, hatta tek aidiyet çerçevesi olarak kabul edebilmektedir. Bu yüzden tarihsel yönüyle faşizmi, "*tümüyle biyolojik, kültürel ve/veya tarihi terimlerle tanımlanmış olan milleti en üstün sadakat kaynağı*" (Passmore, 2002: 31) olarak kabul eden bir ideoloji şeklinde tanımlayabiliriz. Esasında faşizm, modernleşmeye bir tepki olsa da, millet ve ırk gibi modern hayatın buluşu olan unsurlara dayandığı için, bu çerçevede modernliğin sonucu olarak da kabul edilebilir.

Faşizmin modernlikle ilgili olan bu boyutu, faşizmin tarihe mal olmuş bir olgu olmaktan çok, halen güçlü bir siyasal alternatif olarak varlığını korumasından da anlaşılabilir. Günümüzde de birçok siyasi hareketin bu tarihsel faşizm deneyimleriyle bazen açık bazen de örtük bir süreklilik ilişkisi içinde varlığını sürdürdüğü görülmektedir. *Neo-faşist* olarak adlandırılabilecek bu hareketlerin bazı faşist tutumları günümüz koşullarına uyarlayarak yeniden ileri sürdükleri görülmektedir. *Yeni ırkçılık*, çoğu zaman biyolojik formda olmaktan çok, kültürel veya dini terimlerle tanımlanmaktadır. Bu haliyle ırkçılık, yabancı düşmanlığı, göçmen karşıtlığı veya İslâm düşmanlığı gibi görünümler altında küreselleşmenin yarattığı hoşnutsuzlukları örgütleyebilmekte yahut Avrupa uygarlığının savunusu gibi savlarla bir arada yürütülebilmektedir. Bazı neo-faşist partilerin önemli seçim başarılarına imza attıkları da dikkate alındığında, faşizmin bir ideolojik akım olarak güncelliğini halen koruduğu rahatlıkla görülebilir.

EKOLOJİZM

"Çevrecilik" veya "yeşil hareket" gibi isimlerle de bilinen ekolojizm, 1960'lı yıllarda ileri sanayi ülkelerinde ortaya çıkan ve buradan bütün dünyaya yayılan siyasal hareketin ideolojisini adlandırır. Ekoloji, Yunancada ev anlamına gelen "oikos" ve bilim anlamına gelen "logos" kelimelerinin birleştirilmesiyle elde edilmiş bir kavramdır. Buna göre, ekoloji tüm varlıkların kendi doğal çevreleri içinde ele alınmasını talep eder. İşte ekolojizm, bu ilke doğrultusunda organize olmuş düşünceler bütünü tarafından tanımlanır. Ekolojizm, en derinden bakıldığında, insanın mutluluğu ve özgürleşmesi için onu çevreleyen doğa üzerinde hâkimiyet kurmanın zorunlu olduğunu kabul eden modern anlayışa verilmiş bir tepkidir. Ekolojizm, insan ve doğa ilişkilerinin sorgulanması yoluyla günümüz uygarlığının dayandığı birçok ilkenin yeniden ele alınmasını sağlamayı hedeflemektedir.

Ekolojistler *kitlesel üretim, gelişkin iş bölümü* ve *sınırsız büyüme* idealine dayalı olan toplum modelini savunan yaklaşımı *endüstriyalizm* olarak adlandırırlar. Sağ veya sol dünya görüşleri, kapitalist veya sosyalist toplum biçimleri endüstriyalist olmaları bakımından ortak bir zeminde birleşirler. Bu yaklaşım, sı-

nırsız büyüme amacına uygun olarak doğal kaynakların giderek daha yüksek oranlarda tüketilmesine yol açmıştır. Endüstriyel uygulamaların ortaya çıkardığı sorunların birikimli yapısı, ekolojizmin çok köklü değişim önerileri geliştirmesine yol açmıştır. Bu öneri temelde doğal varlıkların insan yararına sömürülmesini olanaklı kılan modern bilim ve teknolojideki ilerlemelerin yararları konusundaki güçlü bir eleştiriden hareketle geliştirilir. Böylelikle ekolojistler, *insan merkezli* bir dünya anlayışı yerine, insanı doğanın bir parçası olarak gören *çevre merkezli* anlayışın ön plana çıkarılmasını talep ederler.

Ekolojik yaklaşımda, belli bir çevrede yaşayan tüm canlıların ve onlarla etkileşim halindeki cansızların oluşturduğu bütüne *ekosistem* adı verilir. Tüm ekosistemlerin bir arada oluşturdukları katman, yani yaşam küresiyse *biyosfer* olarak adlandırılır. Çevre merkezliliğin radikal bir biçimi, tüm ekosistemlerin karşılıklı bağımlılık içinde olduğunu, dolayısıyla insanın diğer türlerden üstün olmadığını ileri süren *derin ekoloji* yaklaşımı tarafından temsil edilir. Derin ekolojistler, insanın diğer varlıkları desteklemek üzere var olduğuna inanırlar. Diğer ekolojist yaklaşımlar bu görüşü derin ekolojistler kadar uç noktalara vardırmasalar da, evrenin *bütüncül* bir yapı içinde olduğunu kabul ederler. Onlara göre, modern ilerleme anlayışının geliştirdiği sınırsız büyüme ideali, yerini *sürdürülebilir* olan büyüme hedefine bırakmak zorundadır. Burada amaç, üretim süreçlerinde doğal varlıkların karşılıklı bağımlılık ilişkileri içinde olduğu gerçeğini gözeten daha dengeli bir insan ve doğa ilişkisi oluşturabilmektir.

Öte yandan, ekolojizmin sadece insan ve doğa ilişkilerinin yeniden düzenlenmesi talebiyle sınırlı bir hareket olduğunu düşünmek doğru olmaz. İnsanın doğa içindeki yerinin ekolojist taleplere uygun olarak düzenlenmesi şüphesiz bazı toplumsal sonuçlar yaratacak veya yeni toplumsal düzenlemeler yapılmasını gerekli kılacaktır. Bu sonuçlar veya gerekliliklerle ilgili politikalar da yeşil hareketin siyasi programı içinde yer alır. Bu politikalar arasında, refah toplumu, savaş ve silahlanma karşıtlığı, ayrımcılık uygulamalarının eleştirisi ve insan hakları sorunları gibi alanlardaki bazı ekolojist öneriler sayılabilir. Bu politik öneriler çerçevesinde gelişmiş ülkelerde yeşil partilerin etkili siyasi örgütler haline geldikleri, özellikle Almanya'da dikkate değer bir başarı elde ettiği görülmektedir.

FEMİNİZM

Feminizm, toplumsal hayatta mevcut olan cinsiyet eşitsizliklerinin eleştirisi ve bu eşitsizliklere dayalı olan iktidar ilişkilerinin dönüştürülmesi amacına odaklanmıştır. Esasen cinsiyet eşitsizliğinin geçmişi çok eskilere dayansa da, bunun bir siyasal sorun olarak algılanması nispeten modern bir olaydır. Bu konuda etkili çalışmaların, Amerikan Devrimi veya Fransız Devrimi gibi önemli tarihsel gelişmeler sonucunda "insana" tanınan haklar ve özgürlüklerden kadınların dışlanmasına bir tepki olarak doğduğu söylenebilir. Ne var ki feminizmin etkili bir siyasal hareket olarak ortaya çıkabilmesi için 20. yüzyılı beklemek gerekmiştir.

Gelişimi açısından bakıldığında feminizmin üç büyük tarihsel dalga üzerinden ele alınabilmesi mümkündür. Birinci dalga feminizm, temelde kadın ve erkeklerin eşit siyasi ve hukuki haklara sahip olması amacına dayalı bir siyasi akım olarak değerlendirilebilir. Modern feminizmin ilk önemli eseri kabul edilen *Kadın Haklarının Gerekçelendirilmesi* kitabının yazarı olan İngiliz düşünürü Mary Wollstonecraft, kadın ve erkeklerin eşit olmasının baskıcı yönetimlere karşı verilen mücadelenin zorunlu sonucu olduğunu ileri sürüyordu. Wollstonecraft'a (2007: 63) göre, "kralların tanrısal iktidar sahibi oldukları savına olduğu gibi, kocaların *tanrısal iktidar* sahibi oldukları savına da" karşı çıkmak aydınlanmış bir çağın gereğiydi. Birinci dalga feminizmin eşit haklar ve aktif yurttaşlık talebinin en somut formu kendini oy hakkı uğruna verilen mücadelede gösteriyordu. Ancak şaşırtıcı bir şekilde, kadınların oy hakkını elde etmeye başlamasıyla, birinci feminist dalganın siyasal enerjisinin de tükendiği görüldü.

Siyasi ve hukuki hakların elde edilmesinin yeterli olmadığının görülmesiyle beraber feminizm 1960'lı yıllarda yeni bir ivme kazandı ve böylelikle ikinci dalga feminizm başlamış oldu. *Kadınlığın Gizemi* isimli çalışmasıyla bu canlanışa önemli bir katkıda bulunan feminist düşünür ve eylemci Betty Friedan, ileri sanayi toplumlarında kadınların "tam-zamanlı ev kadını" olarak yaşadığı hayatın yol açtığı insani yıkımı eleştiriyordu. Bu aşamada, feminist hareketin ilgisi, siyasi ve hukuki alandaki biçimsel eşitlik taleplerinden çok, yaşamının bütününe yayılmış olan ayrımcılık uygulamalarına yöneldi. Ne var ki 1990'larda, ikinci dalga feminizmin üst sınıf beyaz kadınların hayat deneyimini, sanki bütün kadınlık durumunu temsil eden bir olguymuş gibi genellediği yönünde eleştiriler gündeme gelmeye başladı. Böylelikle üçüncü dalga feminizm olarak adlandırılan farklı bir feminizm akımı daha ortaya çıkmış oldu. Üçüncü dalga feministler, cinsiyet ayrımcılığının ırk, sınıf ve kültür farklılıklarıyla iç içe işleyen bir "tahakküm matrisi" oluşturduğunu savunuyor ve kadın özgürleşmesinin ancak bu karmaşık baskı aygıtının çözülmesi yoluyla mümkün olabileceğini ileri sürüyordu.

Tarihsel açıdan çok farklı yönelimlere ve ilkelere sahip feminist akımlar ortaya çıkmış olsa da, feminist düşünüş açısından ortak zemin olarak kabul edilebilecek bazı temalar olduğunu söylemek yanlış olmaz. İlk olarak, "*kişisel olan politiktir*" ifadesinde özetlenen feminist bir siyaset yapma tarzından söz edebiliriz. Feminizm, siyasi alanın kapsamının cinsel, duygusal ilişkilerin yanı sıra başka insani ilişkileri de kapsayacak şekilde genişletilmesini talep etmektedir. Bu talep, modern siyasal hayatın kurucu öğelerinden olan kamusal ve özel ayrımına yönelik köklü bir eleştiri içermektedir. İkinci olarak, *cinsiyetçilik* eleştirisinin feministler açısından ortak bir başka tema olarak öne çıktığını görmekteyiz. Cinsiyetçilik, cinsiyet farklılıklarının iktidar ilişkilerini temellendirmek üzere kullanılmasını anlatmakta ve erkeğin üstün cins olarak tanımlanmasını hedef almaktadır. Cinsiyetçilik eleştirisinde, temel cinsiyet rollerinin doğal olmaktan çok sosyal ilişkiler tarafından belirlendiğini anlatan *toplumsal cinsiyet* (gender) kavramı büyük önem taşımaktadır. Son olarak, *ataerkillik* eleştirisinin de femi-

nizm açısından ortak bir tema olarak öne çıktığını belirtmemiz gerekiyor. Kelime anlamı itibarıyla "babanın yönetimi" anlamına gelen ataerkillik, feministler tarafından toplumsal hayattaki erkek egemenliğini anlatmak için de kullanılmaktadır.

İDEOLOJİLERİN EVRENSELLİĞİ SORUNU

Tarihsel açıdan bakıldığında ideolojiler, Batı Avrupa'nın yaşadığı büyük toplumsal ve siyasi dönüşümlerin ürünü olarak kabul edilebilirler. Bu yüzden şimdiye kadar izah edilen ideolojilerin Batılı toplumların dünya anlayışlarını yansıttığını söylemek yanlış olmaz. Öte yandan, Avrupa ve dünyanın geri kalanı arasındaki etkileşimi *Batılılaşma* biçiminde düzenleyen bir bütünleşme sürecinin işlediği de muhakkak. Batılılaşma, dünyanın geri kalanının yaşam biçimi, üretim süreçleri, devlet ve toplum ilişkileri gibi konularda Batılı tarzların hâkimiyeti altına girmesini anlatır. Bir taraftan sömürgecilik gibi yayılmacı faaliyetler, diğer taraftan tek dünya pazarı veya küreselleşme gibi olgular, diğer toplumların Avrupa ile etkileşime girmesini sağlayan bazı hızlandırıcı etmenler Batılılaşmanın bir tarihsel olgu olarak ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Söz konusu etkileşim Avrupalı olmayan toplumların tarihinde, Avrupa'nın tarihsel gelişimiyle tam olarak çakışmasa da, bazı yönlerden ona benzeyen bir dönüşüm sürecinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Modernleşme, Avrupalılaşma ve kapitalistleşme gibi değişik adlar altında da tartışılabilen Batılılaşma süreci, tarihsel ilerleme meselesinin Avrupalı olmayan toplumlarda iki farklı ideolojik boyutta etkili olmasına yol açmıştır. İlk boyut, yaşanan etkileşimin yarattığı dönüşümlerin nasıl anlamlandırılacağı sorunuyla ilgili olmuştur. Bu boyutta, liberalizm veya sosyalizm gibi Avrupa kaynaklı ideolojik akımları yaratan etmenlere benzer etmenlerin ortaya çıkması ölçüsünde, o akımların Avrupa dışında da geliştiği ve evrenselleştiği gözlemlenmiştir. İkinci boyut, Avrupalılarla etkileşimin, yani Batılılaşma yönünde ilerlemenin sınırlarının ne olacağıyla ilgiliydi. Bir başka deyişle, Avrupalı olmayan toplumlar, "ne ölçüde Avrupalılara benzeyeceğiz, ne ölçüde kendimiz olarak kalacağız" sorunuyla karşı karşıya kalmışlardı. Bu boyutta, Batılılaşma sürecine "kendin olma" veya "öze bağlılık" gibi kaygılar çerçevesinde direnç gösteren eğilimlerin kendilerini ifade edebilecekleri ayrı bir ideolojik düzeyin ortaya çıktığı görülmektedir.

O halde, ilk olarak, liberalizm, muhafazakârlık veya sosyalizm gibi ideolojilerin dünyanın nerdeyse her ülkesinde temsil edildiğine bakarak onların evrensel bir yan taşıdığını teslim edebiliriz. Fakat bu ideolojilerin, Avrupalı olmayan toplumlarda hiçbir zaman kaynaklandıkları koşulların etkisini tam olarak yansıtamadıklarını da görmemiz gerekir. Söz konusu ideolojik akımlar, yeniden ortaya çıktıkları toplumlarda ne gibi itirazlarla karşılaştıklarına, onların koşullarına nasıl uyarlanabileceklerine bağlı olarak önemli dönüşümler geçirmişlerdir. Bu dönüşümler sayesinde, ideolojik akımlar farklı anlamlar kazanmış, içinde bulunduğu koşulların ihtiyaçlarına göre yeniden üretilmişlerdir. Hatta bazen

kökendeki anlamlarının tam karşıtı olan noktalarda sonuç verebilmişlerdir. Örneğin Japon liberalizmi 19. yüzyılda hissedilen ilerleme gereksinimi yüzünden geleneksel yapının dönüştürülmesi talebiyle ortaya çıkmıştı. Oysa 20. yüzyıla gelindiğinde liberal adı Japonya'daki muhafazakâr eğilimi adlandırmak üzere kullanılmaya başlanmıştı. Bugünkü Liberal Demokrat Parti'nin Japonya'nın muhafazakârlarını temsil ettiği konusunda çok az tartışma bulunmaktadır.

Benzer bir durum Türkiye'deki ideolojik akımlar için de söylenebilir. Bir örnek olarak Türkiye'de sosyal demokrasinin gelişim süreci ele alınabilir. Avrupa'da sosyal demokrasinin klasik Marksizmin krizine, yine Marksizm içinden verilmiş bir yanıt olduğuna önceden değinilmişti. Oysa Türkiye'de kendini sosyal demokrat olarak tanımlayan akım, tarihsel olarak laikleşme, Batılılaşma ve ulus-devlet inşasına özgü tarihsel sorunların, 1960'larda Avrupa sosyalizminin etkisiyle kesiştiği uğrakta ortaya çıkmıştır. Bu yüzden Marksizm içinden çıkmış bir hareket olmaktan çok, Türkiye'deki Batılılaşma ideolojisini temsil eden Kemalizmin yeni koşullara uyarlanması ve bazı sosyalist değerlerle sentezlenmesi olarak görülebilir. Hiç şüphesiz benzer analizleri kendini liberal veya muhafazakâr olarak adlandıran diğer akımlar için de yapmak mümkündür. Ancak burada asıl görülmesi gerek yan, ideolojilerin kaynaklandıkları koşullardan nispeten özerk bir biçimde, kabul gördükleri topluma özgü koşullara uyarlanarak yeniden üretilmek yoluyla evrenselleşebildikleridir.

İkinci olarak, farklı toplumlar arasındaki etkileşimlerin koşullarını ve yönünü kavramaya çalışan ideolojik tartışma boyutunun ele alınması gerekmektedir. Bu boyutta ele alınması gereken ilk yaklaşım *Avrupamerkezcilik* olarak adlandırılır. Sömürgelerin tasfiyesi sürecinde ortaya atılan bu kavram günümüzde Mısırlı düşünür Samir Amin tarafından eleştirel amaçlarla yeniden canlandırılmıştır. Avrupamerkezcilik, Avrupa'yı tüm dünya tarihinin merkezine koyarak, diğer toplumların varoluşunun değerini Avrupa üzerinden ölçen yaklaşımı anlatır. Bu yaklaşımın özünü Avrupa'nın dünyanın geri kalanından üstün olduğuna duyulan inanç oluşturur. Avrupa'nın üstünlüğüne dayalı bir başka tutum *şarkiyatçılık (orientalism)* olarak adlandırılan ideolojik yaklaşım tarafından savunulmaktadır. Şarkiyatçılık kavramı, "şark" olarak kabul edilen bölgeyi Batı'ya göre daha aşağı olanı temsil eden bir çerçeve içine yerleştirir. Kavram, bu yaklaşımı olanaklı kılan kural, bakış açısı ve eğilimleri anlatmak üzere Filistin kökenli düşünür Edward Said tarafından yeniden tanımlanmıştır.

Batı'nın üstünlüğüne dayalı olan bu Avrupamerkezci veya şarkiyatçı kavrayışlara bir tepki olarak ortaya çıkan "kendilik kaygısı" ise süreç içerisinde çok farklı ideolojik formlar içinde ifade imkânlarına kavuşabilmiştir. İlk başlarda milliyetçilik, Üçüncü Dünyacılık gibi farklı ideolojik tepkilere yol açan söz konusu özgünlük arayışının, günümüzde etkili olan bir ifade ediliş biçimine "siyasi İslâm" adı verilmektedir. Siyasi İslâmın gelişimindeki önemli bir dönüm noktasını İran Devrimi (1979) temsil etmektedir. İran Devrimi, *nativizm* olarak da adlandırılan ve Batı'nın üstünlüğü inancına duyulan tepkiyi yerli olanın yüceltilmesi üzerinden ortaya koyan bir ideolojik tutumun ürünü olmuştu. Ancak

burada nativizm, kendini dini merkeze alan bir yerlicilik övgüsü üzerinden ifade ederek siyasallaştırmıştı. Çoğu Batılı düşünür, siyasi İslâmı hoşgörüsüzlük ve özgürlük karşıtlığıyla ilişkilendirerek *fundamentalizm* kavramı üzerinden eleştirmektedir. Ancak küreselleşme sürecinin de etkisiyle siyasi İslâm Batı üstünlüğüne yönelik etkili bir meydan okuma olma niteliğini halen korumaktadır.

İDEOLOJİLERİN GELECEĞİ

İdeolojilerin geleceği tartışması, ideolojik tutum ve düşüncelerin siyasi geleceğimiz içinde bir yeri olup olmayacağını ele almayı gerektirmektedir. İdeoloji kavramının ortaya çıkışından beri, onların varlığına eşlik eden eleştirel bir söylemin de var olduğunu önceden işaret etmiştik. Bu olumsuz söylemin temel dayanağını ideolojinin esasında bir yanılsama olduğu ve günün birinde bu yanılsamanın mutlaka sona ereceği inancı oluşturuyordu. Örneğin Marx, ideolojinin egemen sınıfların çıkarlarını korumak üzere geliştirilmiş yanılsamalardan oluştuğuna inandığı için, sınıfsız bir toplumda ideolojinin hiçbir yerinin olamayacağını savunmuştu. İdeolojik yanılsamaların ortadan kalktığı yerdeyse, bilimin önü açılacak ve hakikat hüküm sürecekti.

Doğrudan ideolojinin kendisini hedef alan bu gibi eleştiriler, bilim veya din gibi belli bir hakikate sahip olduğu iddiasından ötürü, dünya görüşlerimiz üzerinde hâkimiyet kurma arayışındaki alternatif düşünüş tarzlarının ideolojinin yerini alacağı varsayımına dayanırlar. Ancak "ideolojinin sonu" tartışmasının, özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısında başlayan sosyalizmin ideolojik kriziyle ilgili olan daha dolaylı bir türünün olduğunu da burada belirtmek gerekiyor. Amerikalı düşünür Daniel Bell, *İdeolojinin Sonu* ismiyle 1960 yılında yayımlanan eserinde sosyalizmin başarısızlıklarından hareketle ideolojinin artık siyaseti anlamak için yararlı bir kavram olmaktan çıktığını savunuyordu. Diğer yandan Doğu Avrupa'da sosyalist rejimlerin 1989'dan sonraki çöküşü ve Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki protesto hareketleri Amerikalı düşünür Francis Fukuyama'yı *Tarihin Sonu ve Son İnsan* isimli eserinde benzer bir düşünceyi savunmaya yöneltmişti. İdeolojinin sonunu iddia eden bu gibi yaklaşımlar, temelde liberalizmin diğer ideolojik akımlar karşısında zafer kazandığını göstermeyi amaçlarlar. Dolayısıyla ileri sürdükleri görüş, doğrudan ideolojinin kendisinin sonu olmaktan çok, ideolojik rekabetin ortadan kalkmasından ötürü ideolojinin dolaylı olarak işlevini yitireceğini iddia etmenin ötesine geçemez.

Ancak doğrudan veya dolaylı yollardan ideolojinin sonunu ilan eden her iki yaklaşımın da gözden kaçırdığı temel nokta ideolojinin geleceğinin sıkı sıkıya modernliğin geleceğine bağlı olduğudur. İdeolojinin modern dünyada istikrarı bozulmuş insan ilişkilerine yeniden istikrar kazandıran ve böylelikle geniş toplumsal kesimlerin siyasete katılımını olanaklı kılan bir zihinsel çerçeve olduğuna önceden değinilmişti. Bu kavrayış çerçevesinde ideolojinin sonunun geldiğini ileri süren görüşler iki nedenden dolayı pek kabul edilebilir gibi durmamaktadır. İlk olarak, kendisi de modern dünyanın kurucu bir öğesi olan bi-

limin ideolojiyi gereksiz kılacağını veya ideolojik rekabetin bilinen türlerinin gerilemesinin, zaten modernliğe özgü bir gereksinim olan ideolojiyi ortadan kaldıracağını düşünmek çelişkilidir. İkinci olarak, ideolojinin sonunun geldiğini ileri sürmek, geniş kalabalıkların siyasete katılımına dayalı siyaset yapma tarzının bittiğini ileri sürmekle eş anlamlı olacaktır. Halbuki günümüzde siyasete yönelik kitlesel bir ilgisizlik yerine, yeni kamusallık biçimleri geliştirildiği, bu biçimlerin siyasete müdahil olmak için yeni araçlar oluşturduğu, günümüze özgü farklılıklar üzerinden yeni kitlesel katılım formlarının ortaya çıktığı görülmektedir.

Gerçekten de gelişmeler, ideolojinin muhtemel sonundan çok, siyasal alanda yeni ideolojik tutum ve rekabet alanlarının ortaya çıkacağını işaret ediyor gibidir. Bu açıdan küreselleşme karşıtlığı, neo-faşizm, ekolojizm, siyasal İslâm gibi güncel akımlar, siyasi geleceğimizin nasıl ideolojik farklılıklar üzerinden şekilleneceğinin ifadesi olarak kabul edilmelidir. Öngörülebilir bir gelecekte, ideolojinin geniş toplumsal kesimlerin siyasete katılımını olanaklı kılan gerekli ve yararlı bir araç olarak varlığını koruyacağını tahmin edebiliriz. İdeolojilerin kaderi, modern toplumda kalabalıkların siyasette oynadığı rolle yakından bağlantılıdır. Sonuç olarak, siyaset kitleler tarafından şekillendiği müddetçe ideolojinin de hayatımızda bir rol oynamaya devam edeceğini söylemek yanlış olmayacaktır.

TARTIŞMA SORULARI

- ☐ *Sizce ideolojilerin kanaatlerimize yön verici gücünden kaçınabilmek mümkün müdür?*
- ☐ *Hoşgörü, liberalizmin hangi ilkelerinden türer? Sizce hoşgörü kavramının çelişkileri neler olabilir?*
- ☐ *"Tarihten öğrendiğimiz tek şey, ondan hiçbir şey öğrenmediğimizdir." (Hegel) görüşünü muhafazakâr bakış açısından nasıl değerlendirirdiniz?*
- ☐ *Yeni sol düşüncenin, toplumdaki gerilimleri ekonomik olmayan gerekçelerle açıklaması, sosyalizmin toplumsal eşitlik idealiyle ne ölçüde tutarlıdır? Tartışınız.*
- ☐ *Faşizmin içinde geliştiği tarihsel koşullardan farklı bir dönemde tekrar egemen olması mümkün müdür? Nedenlerini tartışınız.*
- ☐ *"Kendine yabancılaşmadan Batılılaşmak" mümkün müdür? Bu düşünceyi ilerleme ideali ve muhafazakâr düşünce ile ilişkili olarak tartışınız.*

KAYNAKÇA

Althusser, Louis, "Ideology and Ideological State Apparatuses", *Lenin and Philosophy, and Other Essays*, çev. B. Brewster, New Left Books, Londra, 1971.

Bakunin, Mikhail, *Federalism, Socialism, Anti-Theologism*, 1867, http://www.marxists.org/reference/archive/bakunin/works/various/reasons-of-state.htm (Erişim: 29/2/2012).

Berlin, Isaiah, "Iki Özgürlük Kavramı", *Kirpi Ile Tilki, Seçme Makaleler*, çev. Z. Mertoğlu, Istanbul Bilgi Üni. Yay., Istanbul, 2008. s. 49-107.

Bernstein, Eduard, *The Preconditions of Socialism*, çev. H. Tudor, Cambridge University Press, Cambridge, 1993.

Freeden, Michael, *Ideology: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Londra, 2003.

—, *Ideologies And Political Theory: A Conceptual Approach*, Clarendon Press, Oxford, 2008.

Hall, Stuart, Crithcer,Chas vd., *Policing the Crisis*, The MacMillan Press, Londra, 1978.

Hawkes, David, *Ideology*, Routledge Pub, Londra, 2004.

Heywood, Andrew, *Siyasî İdeolojiler, Bir Giriş*, çev. A. K. Bayram vd., Adres Yay., Ankara, 2007.

Kropotkin, Pyotr, *Anarchist Communism: Its Basis and Principles*, (ed.) R. Baldwin, 1927. http://dwardmac.pitzer.edu/Anarchist_Archives/kropotkin/revpamphlets/anarchistcommunism.html (Erişim: 29/2/2012)

Lenin, Vladimir I., *Marx-Engels-Marksizm*, çev. V. Erdoğdu, Sol Yay., Ankara, 1990.

Mill, John Stuart, *Özgürlük Üstüne*, çev. A. Ertan, Belge Yay. Istanbul, 2000.

Marx, Karl, *Kapital: Kapitalist Üretimin Eleştirel Bir Tahlili*, cilt 1, çev. A. Bilgi, Sol Yay., Ankara, 1986.

Marx, Karl - Engels, Friedrich, *Alman İdeolojisi, Feuerbach*, çev. S. Belli, Sol Yay, Ankara, 1987.

Oakeshott, Michael, "On Being Conservative", *Rationalism in Politics*, Metuen&Co, Londra, 1962, s. 168-96.

Passmore, Kevin, *Fascism: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Londra, 2002.

Quinton, Anthony, *The Politics of Imperfection*, Faber&Faber, Londra, 1978.

Steger, Manfred B. - Roy, Ravi K., *Neoliberalism: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Londra, 2010.

Ward, Colin, *Anarchism: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Londra, 2004.

Wallerstein, Immanuel, *Liberalizmden Sonra*, çev. E. Öz, Metis Yay., Istanbul, 2009.

Wollstonecraft, Mary, *Kadın Haklarının Gerekçelendirilmesi*, çev. D. Hakyemez, İş Bankası Yayınları, Istanbul, 2007.

Devletin Örgütlenmesi

Alev Özkazanç

NELER ÖĞRENECEĞİZ

- Kuram ve yönteme dair
- Devlet nedir? (devlete geçiş sorunu; devlet, adalet ve mülkiyet)
- Farklı devlet biçimleri
- Modern devlet (modern devletin doğuşu, kapitalist devlet, devletin kurumsal biçimi, siyasi mücadeleler)
- Modern kapitalist devletin kıyısındaki devlet biçimleri (reel sosyalist devlet, sömürge devlet, tutmamış devlet)
- Modern devletin geleceği

Devlet, binyıllardır siyasal varlığımızın ve siyasi düşüncenin en merkezi figürü olagelmiştir. Varolduğu süre boyunca çok çeşitli biçimler almış olan bu olguyu tüm karmaşıklığı içinde anlamak oldukça zordur. Geçmişten günümüze devlet hakkında o kadar farklı siyasal aktörler tarafından o kadar çok şey söylenmiştir ki "devlet nedir" sorusuna yanıt arayan birinin yolunu kaybetmesi işten bile değil. Bu nedenle önce sıkı bir yönteme ihtiyacımız var.

Devlet kuramının karşılaştığı temel zorluklardan ilki, devletin farklı soyutlama düzeylerinin karmaşık bir sentezi olarak ele alınması gereğidir. Çağdaş devlet kuramcılarından B. Jessop'ın önerisini izleyerek devleti soyuttan somuta giden bir kavramsal hiyerarşi içinde ele alalım. İlk olarak en soyut düzeyde "devlet" nedir sorusu gelir. İlkel fetih devleti ile Antik Mısır'ı (M.Ö. 4 bin), Antik Yunan'ı (M.Ö. 7. yüzyıl), Prusya devletini (18. yüzyıl) ve Türkiye Cumhuriyeti'ni "devlet" adı altında birleştiren nedir? Bu kadar farklı çağ ve coğrafyalarda ortaya çıkan farklı biçimlerin hepsine birden neden ve nasıl "devlet" diyebiliyoruz? Bir sonraki soyutlama düzeyi daha somut olarak şu soruya yanıt vermeyi gerektir: Devlet biçimlerini neye göre sınıflandırabiliriz? Devlet ile toplumsal formasyon arasındaki ilişki nedir? Örneğin köleci ya da feodal topluma özgü tipik devlet biçimleri var mıdır? Ya da kapitalist bir toplumsal formasyona özgü devlet biçimi nedir? Araştırma sorumuzu daha da somutlaştırsak, verili bir toplumsal formasyona özgü bir devlet biçiminin, o formasyonun farklı gelişim evrelerinde nasıl farklı biçimler aldığı sorusu gündeme gelir. Örneğin kapitalizmin 19. yüzyıldaki serbest piyasacı evresi ile 20. yüzyıl başındaki tekelci kapitalizm evresi ya da 21.yüzyıldaki neo-liberal evresine ait devlet biçimleri nasıldır? Son olarak, normal ve istisnai devlet biçimleri arasında bir ayrım yapmak ve ayrıca belirli bir devlet biçimi içinde değişen siyasi rejim türlerini de ayırt etmek gereklidir.

Kısaca söylersek, somut bir devleti, hiçbir indirgemeye başvurmaksızın bu farklı analiz düzeylerinin karmaşık bir sentezi olarak kavramsallaştırmak gerekir.

Devlet kuramının karşılaştığı bir diğer zorluk şudur: "Devlet" ile "devlet olmayan", yani "devlet" ile "toplum" arasındaki ayrım aslında hiç de net değildir. Devleti tanımlamak için gerekli görünen bu ayrımın bizzat kendisi açıklanması gereken bir olgudur. Geçmişten günümüze birçok devlet kuramcıları, devlet-toplum ayrımını veri almış ve devleti, devlet merkezli bir perspektifle açıklamaya çalışmışlardır. Buna göre devlet demek, her şeyden çok asker, polis, mahkeme ve bürokrasi demektir. Öte yandan başka bazı kuramcılar devlete bakınca asıl olarak geri plandaki toplumsal ilişkilere işaret etmişler, devleti daha toplum merkezli bir yaklaşımla ele almışlardır. Marksist ya da liberal türleri olan bu yaklaşıma göre, devlet, ya sınıf egemenliği demektir ya da çoğul toplumsal güç ilişkilerini düzenleyen bir hakemdir.

Oysa devletin karmaşık gerçeğini, ne salt devletin görünür kurumsal biçimine odaklanan devlet merkezli yaklaşımlarla ne de salt geri plandaki toplumsal güç ilişkilerine bakarak anlamak mümkündür. Aslolan kurumsal biçim ile ona

can veren toplumsal-siyasal mücadeleler arasındaki zorunlu ve karşılıklı ilişkileri analiz etmektir.

Şimdi bu kuramsal ve yöntemsel ilkeleri izleyerek devlet sorusuna bir yanıt aramaya başlayabiliriz. O halde en soyut düzeyde "devlet nedir?" sorusu ile başlayalım. Bu soru bizi zorunlu olarak devletin kökeni sorusuna götürüyor...

"DEVLET" NEDİR?

Devlete dair ilk akla gelen soru, elbette devletin kökeni sorusudur. Kadim devletlerin ortaya çıktığı Mezopotamya'dan, Hint ve Çin'e, Antik Yunan ve Roma'dan modern çağa ve günümüze kadar tüm siyasi düşünceler tarihinde bu soruya bir yanıt aranmıştır. Mitsel, dinsel ya da bilimsel düşünceler farklı yanıtlar önermiştir. Ancak, devletin varlığını tanrısallaştıran ya da doğallaştıran en eski düşünceler dâhil hepsinde devlet öncesi bir "doğal durum" düşüncesi olduğunu görürüz.

Hükümranlığın ve kralların var olmadığı bu devlet öncesi durum, ya eşitliğin ve huzurun hüküm sürdüğü bir altın çağ olarak düşünülmüştür; ya da tam tersine şiddetin hüküm sürdüğü korkunç bir anarşi ortamı olarak. Buna bağlı olarak devletin doğuşu, ya önceki altın çağa son veren bir çöküş ve yozlaşma hikâyesi olarak anlatılır; ya da barış ve adaletin tesis edilmesi olarak. Bu iki farklı görüş arasındaki çatışmayı tüm siyasi düşünceler tarihi boyunca görürüz. Antik Yunan'da Stoa ile Epiküros arasında, modern çağda Hobbes ile Rousseau arasında aynı gerilim vardır.

Demek ki devlet öncesi durumun nasıl resmedildiğine bağlı olarak, devlet öncesinden devlete geçişe dair farklı anlatılar ve dolayısıyla devletin niteliğine dair farklı kavrayışlar gelişmiştir. Vahşi olan hangisidir? Devlet mi, devletsiz yaşayan insan mı? Devlet, herkesin herkese karşı savaşına son veren bir barış ve adalet aracı mıdır, yoksa insanın doğal toplumsallığını bozarak şiddeti ve tahakkümü kurumsallaştıran bir zor aygıtı mı? Devlet aynı anda her ikisi de olabilir mi acaba? Ya da barış, adalet, yasa ile şiddet, savaş, tahakküm, zor arasındaki karmaşık ilişki nedir? En soyut düzeyde "devlet nedir" sorusuna yanıt vermek işte bu zor soruyu kuramsal olarak araştırmayı gerektirir.

Devlete geçiş sorusu

Benzer şekilde siyasal düşüncede, geçişin niteliğine dair iki farklı görüş daima çatışma halinde olmuştur. İlk görüşe göre, toplum ile devlet arasında bir süreklilik vardır ve devlet, toplumsallık ilkesinden evrimci bir şekilde doğmuştur. Bu düşüncenin en iyi ifadesini Platon ve Aristo'da görüyoruz. Örneğin Platon, *Devlet* kitabında şöyle der:

> "Öyleyse bir insan bir eksiği için bir başkasına başvurur, başka bir eksiği için de bir başkasına. Böylece birçok eksikler birçok insanların bir araya toplanmasına

yol açar. Hepsi yardımlaşarak bir ortaklık içinde yaşarlar. İşte bu türlü yaşamaya toplum düzeni (devlet) deriz, değil mi?"

Tarihsel gerçeğe daha yakın olan ikinci görüş ise devletsiz toplum ile devlet arasında niteliksel bir fark olduğundan ve birinden ötekine geçişin zora dayanan çatışmalı bir süreç olduğundan sözeder. Çağdaş siyasal antropoloji, bu geçişin ve dolayısıyla devletin niteliğini açığa çıkarmaya çalışır...

Bu açıdan Cemal Bali Akal *Yasa ve Kılıç* adlı kitabında (1991) üç toplum tipinden sözeder. Öndersiz toplumlar, kutsal öndere sahip toplumlar ve kurumsallaşmış siyasi iktidarlı toplumlar yani devletli toplumlar.

Devlet, tarihsel olarak radikal bir oluşumdur, çünkü devletli toplumda ilk iki toplumun kurucu ilkesine tamamen aykırı olan bir şey gerçekleşmiştir. Devlet öncesi toplum türlerinde, yasa ile onun yaptırımı, kutsal olan ile olmayan, asa ile kılıç, yani siyasi iktidarın ilkesi ile iktidarın kullanımı ayrı tutulmuştur. Devlet ise, bu iki ilkenin tek bir kurumsal aygıtta birleştirilmesini ifade eder.

"Siyasi iktidarlı toplumda" ayırdedici unsur zorlayıcı güç olacaktır. Meşru şiddet kullanma tekeli ya da kutsallığın kutsal olmayanla, Yasa'yı söyleyenin, dolayısıyla Yasa'nın uygulamayla birleşmesi...

Başka bir deyişle devlet demek, kurumsallaşmış siyasi iktidar olarak hem Yasayı söyleyen hem de uygulayan bir Egemenin ortaya çıkması demektir. O halde bu geçişin zor yoluyla olduğu açıktır.

Demek ki Leviathan'ın bir elinde asa, öteki elinde kılıç vardır. Devlet, mitolojideki iki yüzlü Janus gibidir: Bir yüzüyle kılıç, zor, şiddet ve tekil çıkarları; öteki yüzüyle yasa, barış ve genel çıkarı temsil eder. Devleti anlamanın zorluğu tam da onun bu ikili niteliğinden kaynaklanır. Siyasal düşünceler tarihi ve siyaset kuramı sıklıkla devleti kuran bir gerilimin taraflarından birine –diğerini göz ardı ederek– odaklanan açıklamalarla doludur. Oysa ki asıl olan bu ikisi arasındaki gerilimli ilişkiyi anlamak olmalıdır.

O halde şimdi bu ilişkiye daha yakından bakalım.

> ***Zorun rolü***
>
> Devletin oluşumunda zorun rolünü öne çıkaran en önemli devlet kuramcılarından biri olan F. Oppenheimer *Devlet* (1909) adlı ünlü kitabında şöyle yazar: "Devlet oluşunu sırasında tümüyle, varlığının ilk aşamalarında ise özünde ve neredeyse tümüyle, zafer kazanmış bir insan grubunun yendikleri üzerindeki egemenliğini bir düzene bağlamak ve kendini içten gelecek ayaklanmalarla dıştan gelecek saldırılara karşı güvenceye almak amacıyla, yendiği gruba zorla kabul ettirdiği bir toplumsal kurumdur. Bu egemenliğin sonul amacı yenilenlerin yenenler tarafından ekonomik alanda sömürülmesinden başka bir şey değildir."

Devlet, adalet ve mülkiyet

Peki, nasıl olmuştur da zordan düzen doğmuştur? Zordan hukuka giden, zordan toplumsal bütünleşmeye giden yol nasıl döşenmiştir? Egemenin ortaya çıkışından sonra zor ile yasa arasındaki ilişki nasıl kurulmuştur?

Oppenheimer'a göre "fatihin, kurbanının yaşamını, onu üretici işte sürekli olarak sömürebilmek için ilk olarak bağışladığı an, önemi başka olaylarla karşılaştırılamayacak kadar önemli bir andı". O tarihsel andan itibaren devlet, geri planında zora dayanan bir yasa ve düzen ilkesi olarak gelişmiştir.

Ancak en baştan itibaren devlet ile yasa-toplumsal düzen arasındaki ilişki iki yönlü ve sorunlu olmuştur. Yasa, hem devleti kuran hem de onu sınırlandıran ilkedir. Peki ama nasıl? Hukuk mu devlete bağlıdır, devlet mi hukuka bağlıdır?

Siyasi düşünceler tarihinde devlet ile hukuk-adalet arasındaki bağlantının mülkiyet üzerinden kurulduğunu görürüz. Osmanlı-Türk geleneğinde bu bağlantı, "Adalet mülkün temelidir" anlayışıyla ifade edilmiştir. Aynı felsefeyi Batı geleneğinde de görüyoruz: "Justitia fundamentum regnonum", yani "Krallıkların temeli adalettir."

Devletin hukuka dayandığı fikrinin kaynakları çok eskidir. Antik çağda ve Ortaçağ düşüncesinde devlete bağlı bir pozitif hukuk fikri değil de devleti önceleyen, aşan ve onu sınırlayan bir doğal hukuk düşüncesi hâkim olmuştur: Her tür dünyevi iktidarı aşan bir ilkeden kaynaklanan ve dünyevi iktidar üzerinde tam bir bağlayıcılığa sahip doğal hukuk fikri. Doğal hukuk tanrısal hukukun dünyevi amaçlara özgülenmiş hali olarak görülmüş ve hem tanrı hem de akıl tarafından dayatılmıştır. Pozitif hukuk (sivil hukuk) ise egemen güce mutlak bağlılık içinde düşünülmüştür. Yani Egemenin ayırt edici özelliği odur ki Egemen hiçbir insan yapısı yasayla bağlı değildir. Pozitif hukuk egemenin iradesidir.

Sonuç olarak en soyut düzeyde devlet kavramı hakkında şu sonuca varıyoruz: Devlet, zorla ele geçirdiği zor tekeli yoluyla Yasa ve düzeni temsil eden bir egemenlik aygıtıdır. İlkel fetih devleti ile modern devleti ortaklaştıran temel nitelik bu olmakla birlikte, devletin egemenlik aygıtı olma vasfının en olgun biçimini modern devlet ile kazandığını söyleyebiliriz.

Şimdi farklı devlet biçimleri sorusuna ve modern devlet öncesi devlet biçimlerine odaklanalım.

FARKLI DEVLET BİÇİMLERİ: MODERN DEVLET ÖNCESİ DEVLETLER

Antik siyasi düşünce, devlet biçimlerini, belirli bir iyilik-yozlaşma kriteri üzerinden ve devlet yönetimini elinde tutanların özelliklerine göre sınıflandırmıştır. Platon ve Aristo'nun yaptığı sınıflandırma modern çağa kadar tüm siyasi düşüncede etkili olmuştur.

Platon'a göre, her yönetim biçimi sonunda yozlaşıp yokolmasına neden olan kusurlara sahiptir ve sonunda ideal devlet dışında hepsi kötüdür. İyiden kötüye doğru bir sıralamayla bu farklı devlet biçimleri şunlardır: Monarşi (tek kişinin yasalı yönetimi) ve aristokrasi, (azınlık yönetimi) timokrasi, (askerlerin yönetimi) oligarşi, (zenginlerin yönetimi) demokrasi (yoksulların yönetimi) ve tiranlık (tek kişinin zorba yönetimi).

Aristo ise mutlak bir iyi kötü üzerinden değil, farklı halklara farklı neden-

lerle uygun düşen farklı yönetim biçimlerinden sözeder. Yönetimler ortak iyiliği mi belirli kesimlerin iyiliğini mi amaçladıklarına göre iyi ya da kötü olurlar. Aristo, iktidarı elinde tutanların sayısı ya da niteliğine bağlı olarak üçü iyi üçü kötü olmak üzere altı yönetim biçimi sayar: Monarşi, (bozulmuş hali olarak tiranlık) aristokrasi, (bozulmuş hali olarak oligarşi) politeia, (bozulmuş hali olarak demokrasi).

Farklı devlet biçimlerine dair Platon ve Aristo'nun düşüncesinde gördüğümüz çeşitlilik çarpıcıdır. Gerçekten de modern dönem öncesi dünya devlet biçimleri açısından çok büyük bir çeşitlilik sergilemiştir. Geleneksel devletleri sınıflandırmak amacıyla S. Eisenstadt, patrimonyal imparatorluklar, göçebe ya da fetih imparatorlukları ve merkezi tarihsel bürokratik imparatorluklar arasında ayrım yapar. Çakışmalar ve iç içe geçmeler mümkündür. En küçüğü şehir-devlet en büyüğü büyük tarım imparatorlukları olan çok çeşitli türler mevcuttur.

Tüm bu farklı devlet biçimlerini, sınıflara bölünmüş köleci ya da feodal sosyal formasyonlara özgü devlet biçimleri olarak sınıflandırmak mümkündür.

A.Giddens, *Ulus-Devlet ve Şiddet* (1985) kitabında "sınıflara bölünmüş toplumlarda" ortaya çıkan bu modern devlet öncesi biçimlerin ayırdedici niteliklerini şöyle sıralıyor: Siyasal ve ekonomik alanlar ayrışmamıştır, sınıf çatışması açık ve kurumsallaşmış değildir, emek piyasaları yoktur, egemen sınıflar devlete doğrudan hâkimdir ve devletin halk üzerinde geniş ve despotik bir iktidarı vardır. "Fakat devlet, tebaasını gündelik yaşamını modern devletlerin yapabileceği ve yaptığı biçimde yönetemez". Temel yaptırım aracı şiddet araçlarının denetimine dayanır. Askeri güç bu devletlerin esasıdır ve devlet ile tebaa arasındaki bağ vergi üzerinden kurulur. Bu devlette egemen sınıfın başlıca uğraşı savaş olmuştur ve bu ilkel savaştan farklıdır, ancak şiddet araçlarının üzerindeki tekel iddiası da sınırlıdır. Geleneksel devletlerin sınır boyları (bir devletin merkezi siyasi otoritesinin dağınık ya da zayıf olduğu çeper bölgeleri) ulus-devletlerin ise sınırları vardır. Bu devletler esasında çok parçalıdırlar ve merkezi devlet aygıtının oldukça sınırlı bir idari otoritesi sözkonusudur.

Geleneksel devletlerin özellikle Asya'ya özgü olan türleri literatürde "Doğu Despotizmi" kavramının gelişmesine yol açmıştır. K. A. Wittfogel *Doğu Despotizmi* (1957) kitabında bu kavramı önermektedir. Marx'ın Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) tartışmasını ve Weber'in Çin ve Hint üzerine geliştirdiği hidrolik-bürokratik devlet tartışmasını izleyen Wittfogel, Asya'da devlet ve toplum yapılarının büyük sulama projelerine ve buradan türeyen bürokratik yapılara dayandığını ileri sürer. Bürokratik yapı, despotik, çok güçlü, istikrarlı ve zengin olmak için sivil toplumu ve devlete karşı çıkabilecek tüm özerk güçleri bastırmaya yönelmiştir. ATÜT tartışması Türkiye'de de Osmanlı-Türk devlet geleneğinin özgüllüğünü açıklamak için başvurulan bir yaklaşım olmuştur.

MODERN DEVLET: DEVRİM, EGEMENLİK VE KAPİTALİZM

Modern devletin doğuşu

Modern devletin ilk biçimi 16. yüzyılda Batı'da ortaya çıkan mutlakiyetçi devlettir. P. Anderson'a göre (*Lineages of the Absolutist State*, 1974) kapitalizmin ortaya çıkışı tarafından üstbelirlenmiş olan bu yeni devlet biçimi, idari, hukuki ve en önemlisi askeri merkezileşmenin en üst noktaya vardığı modern devletin ilk biçimidir. Aslen savaş için düzenlenmiş bir aygıt olarak öne çıkan mutlak devlette, bir yandan hukuki ve bürokratik ayağıyla idari modernleşme, bir yandan da devletin gücünü savaşa, savaşın başarısını devletin zenginliğine, zenginliği de genişleyen bir pazar için yapılan meta üretimine bağlayan merkantilist bir ekonomi anlayışı egemen olmuştur.

Mutlakiyetçi devlet olgusu ile Hobbes ve Bodin gibi modern düşünürlerin mutlakiyetçilik bağlamında geliştirdikleri egemenlik kuramı birlikte ele alındıklarında modern devlet biçimini anlamak için temel bir başlangıç noktası teşkil ederler. Ancak modern devleti tüm çelişkileriyle birlikte anlamak için daha temel bir dinamik vardır: Devrim, kriz ve modernlik.

M. Hardt ve A. Negri *İmparatorluk* (2000) adlı eserlerinde modern egemenlik aygıtının oluşmasında devrimci krizin önemine dikkat çekiyorlar. Onlara göre, iki farklı ve çatışan modernlik vardır ve aşkın bir kurulu iktidarı ve düzeni temsil eden egemenlik aygıtı, aslında modernliğin radikal devrimci sürecine karşı gösterilen bir reaksiyondur. Mutlakiyet rejimi, 17. yüzyıldaki büyük devrimci krize bir tepki olarak gelişmiş ve özgürlüğe giden yolu tıkamıştır. Ancak bu kriz hiç bitmeyecek ve modern devleti hep sıkıntıya sokmaya devam edecektir..

Hükümranlığın gücü ve devamını her ilkenin üzerinde gören egemenlik düşüncesinin en mükemmel kuramcısı hiç kuşkusuz 17. yüzyıl düşünürü Thomas Hobbes olmuştur. 1651'de yayınlanan *Leviathan* (mutlak devleti sembolleştirenve İbranice bir sözcük olan Leviathan, Eski Ahit'de adı geçen dev gibi bir su canavarıdır) adlı kitabı egemenlik kuramının şaheseridir.

Ona göre devlet, herkesin herkese karşı savaşı durumuna son vermek

> ***Machiavelli ve siyasi iktidar***
>
> Modern çağın ilk siyasal kuramcısı sayılan Machiavelli 1513 tarihli *Prens* (Hükümdar) adlı çığır açıcı eserinde o dönemde mutlak devlet biçimine bürünmüş olan modern siyasi iktidarın çıplak gerçekliğine ışık tutmuştur. Machiavelli hükümdara, örf ve âdet hukuku ile tanrısal hukukun sınırlarından kurtulup kendine özgü bir devlet yönetme sanatı olarak bakması yolunda öğütler vermiştir. Burada Machiavelli'nin ortaya koyduğu mantık, devletin, toplumdan ve dinden yani devleti aşan herhangi dışsal bir kaynaktan gelen iyilik ve doğruluk kurallarından ayrı, kendine has bir akılı olduğu görüşüdür ki hükümdarın temel görevi bu akıl doğrultusunda hareket ederek hükümranlığını korumak olmalıdır. "Devlet aklı" (reason d'etat, hikmet-i hükümet) açısından bakıldığında, neyin adil olduğu, neyin zulüm olduğu belirsizleşmektedir. Adil gibi görünen şey, zulme, zulüm gibi görünen adalete dönüşebilir.

Hobbes'da egemenliğin hakları

Uyruklar yönetimin biçimini değiştiremezler, egemen erk kaldırılamaz, çoğunluğun onayladığı egemenliğin kuruluşuna hiç kimse adaletsizlik etmeden karşı gelemez, uyruklar egemenin eylemlerini adalete uygun olarak suçlandıramazlar, egemen ne yaparsa yapsın, uyruk tarafından cezalandırılamaz, egemen uyruklarının barış ve korunması için neyin gerekli olduğuna karar verir, egemen karşısında uyrukların erk ve şerefi kaybolur, egemen erk yokluğu kadar zararlı değildir.

üzere insanlar arasında yapılan bir sözleşmeyle kurulmuştur. İnsanlar, bir kez kendini yönetme hakkını tüm diğerleriyle birlikte başka bir kimseye ya da kurula bıraktıklarında artık o Leviathan yani ölümlü Tanrı karşısında hiçbir hak sahibi olamazlar. Hobbes'un egemenliğin hakları olarak sıraladığı özellikler, 17. yüzyılda modern iktidarın tebası üzerinde nasıl bir mutlak devlet biçimi olarak kurulduğunu gösterir.

Hobbes'da gördüğümüz bu egemenlik şeması, sadece mutlak devleti savunmak için geliştirilmiş olmakla kalmamış, aynı biçimde daha sonradan "ulus" ve "halk" da egemen olarak kavramsallaştırılmıştır. Nitekim halk egemenliği kavramını geliştiren ve düşünceleriyle Fransız Devrimi'ne ilham veren Jean Jacques Rousseau 1762 tarihli *Toplum Sözleşmesi* kitabında şöyle der:

> "Üyelerinden her birinin canını, malını bütün ortak güçle savunup koruyan öyle bir toplum biçim bulmalı ki, orada her insan hem herkesle birleştiği halde yine kendi buyruğunda kalsın, hem de eskisi kadar özgür olsun". İşte toplum sözleşmesinin çözüm bulduğu ana sorun budur. ... Toplum sözleşmesi şöyle özetlenebilir: "Her birimiz bütün varlığımızı ve bütün gücümüzü bir arada genel iradenin buyruğuna verir ve her üyeyi bütünün bölünmez parçası kabul ederiz."

Ulusal egemenlik fikri de, halk egemenliği fikri de temelde egemenlik kavramının mükemmelleştirilmiş şeklidir. Böylece, modern devlet, ulus-devletin egemenliği olarak ifade bulmuştur.

Peki bu egemenlik kavrayışı ve onun biçimlendirdiği modern devlet aygıtı ile sınıf egemenliği, özel mülkiyet ve kapitalizm arasındaki ilişki nedir? Başka bir deyişle modern devletin biçimi ile içeriği arasındaki ilişki nedir?

Amerikan ve Fransız Devrimlerinin felsefi geri planını oluşturan ve toplum sözleşmesi fikrine geliştiren düşünürlerin eserlerinde devletin biçimi ile içeriği arasındaki bu bağlantıyı çok net olarak görebiliyoruz. Onlara göre devlet biçimsel olarak özünde tek bir şeydir: Toplum içindeki şiddetin ya da potansiyel şiddetin emilip belirli bir merkeze tahsis edilmesiyle kurulan meşru zor tekeli. Öte yandan sözkonusu bu biçimin ancak belirli bir içeriğe referansla savunulduğunu görürüz ki bu da mülkiyetin korunmasıdır. Bu görüşün en net ifadesini liberal demokratik devletin temel kuramcısı olan John Locke'da buluruz. Locke'a göre "insanların devletlerde birleşmelerinin ve kendilerini yönetimlerin altına sokmalarının asıl amacı, mülkiyetlerinin korunmasıdır".

Sonuç olarak modern devleti analiz etmek için hem biçimine hem de içeriğine odaklanmak gerektiği açıktır. Ancak her iki analiz de daima bir başka ekse-

ne bağlı olarak anlam kazanır. Modern devlet, ancak onu önceleyen, onun içinden geçen ve onu aşan siyasi mücadeleler bağlamında anlaşılabilir. Çünkü kurucu ve yaratıcı kuvvetlerle aşkın iktidar arasındaki çatışma devam etmektedir.

Şimdi sırayla bu üç eksen üzerinden modern kapitalist ulus-devleti analiz etmeye başlayalım. Önce devletin içeriği (kapitalizmle olan ilişkisi), sonra kurumsal biçimi, en son olarak da devleti kuran ve aşan siyasi mücadelelere odaklanacağız.

Modern kapitalist ulus-devlet

Kapitalist devlet

Modern devlete dair temel tartışma eksenlerinden birisi onun kapitalizme olan ilişkisi sorusudur. Özellikle Marksist gelenek, modern devleti, asıl olarak "kapitalist devlet" olarak analiz etmeye yönelen farklı kuramsal yaklaşımlar geliştirmiştir. Buradaki temel tartışma konusu şudur: Siyasi ve ideolojik tahakküm ile üretim ilişkileri ve sınıf mücadelesi arasındaki ilişki nedir? Siyasi tahakküm ekonomik tahakkümün doğrudan bir sonucu mudur yoksa göreli ya da değil, ama özerk bir yapısı var mıdır? Varsa, bu özerkliğin anlamı ve sınırları nasıl belirlenebilir?

Bu çerçevede Marx'ın metinlerinden başlayarak günümüze kadar gelen gelenek içinde üç farklı yaklaşım tarzının olduğunu söyleyebiliriz.

Araçsalcı yaklaşım

Araçsalcı yaklaşıma göre devlet, doğrudan egemen sınıfın kontrolünde olan bir sınıf tahakkümü aracıdır. Üstyapısal bir aygıt olarak devlet, egemen sınıfın elinde olan ve doğrudan onun çıkarlarına hizmet eden bir araçtır. *Komünist Manifesto*'nun çok alıntılanan ifadesiyle "modern devletin idari aygıtı, tüm burjuvazinin ortak işlerini yöneten bir komiteden başka bir şey değildir". Bu yaklaşımın geri planında keskin bir altyapı-üstyapı ayrımı ve üstyapı olarak görülen devletin doğrudan egemen sınıf çıkarlarına bağlandığı bir neden-sonuç ilişkisi varsayımı vardır.

Lenin *Devlet ve Devrim* (1917) kitabında devleti "bir sınıfın diğer sınıf üzerindeki tahakküm aygıtı", yani sermayenin emeği sömürmesi için gerekli olan özel bir baskı aygıtı olarak görür. Bürokrasi ve ordu, tahakkümün temel araçlarıdır.

Devlete dair araçsalcı perspektifin 1970'li yıllarda öne çıkan kuramcısı olan R. Miliband, *Kapitalist Toplumda Devlet* (1969) kitabında şöyle der:

> "Kapitalist toplumda yönetici sınıf, üretim araçlarına sahip olan ve buradan aldığı ekonomik güç sayesinde devleti, toplumu tahakküm altına almak için bir araç olarak kullanma becerisine sahip olan sınıftır".

Demek ki devletin kapitalist amaçlara hizmet etmesini sağlayan şey, bizzat kapitalist sınıfın devlet aygıtında doğrudan temsili ve kişisel ilişkiler yoluyla onu denetim altında tutmasıdır. Kapitalist sınıf, hem yönetici pozisyonları elinde tutar hem de partiler, medya, ordu, üniversiteler gibi iktidar merkezleri üzerinde etkin bir güce sahiptir.

Yapısalcı yaklaşım

Marx'ın siyaset üzerine yazıları, araçsalcı yaklaşımdan çok daha incelikli bir kuramın nüvelerinin varolduğunu gösterir. Marx, *1844 El Yazmaları, Alman İdeolojisi* (1847) ve *Kutsal Aile* (1845) gibi eserlerinde devleti, egemen sınıfın elindeki bir araca indirgemeksizin, maddi toplumsal yaşam ve üretim ilişkileri temelinde daha yapısal terimlerle ele alır. Ona göre "Devlet, kamusal yaşayış ile özel yaşayış arasındaki, genel ve özel çıkarlar arasındaki çelişkinin üzerine kurulmuştur (*1844 El Yazmaları*).

Marx, devlet ile toplumsal yaşam arasındaki karmaşık ilişkiye dair fikirlerini, *Louis Bonaparte'ın Onsekiz Brumaire'i* (1852) adlı eserinde sunduğu Bonapartizm tartışmasıyla taçlandırır. Bu tartışmada devlet, burjuvaziden büyük ölçüde bağımsızlaşan bir aygıt olarak çözümlenir. Marx şöyle yazar:

> "Askeri ve bürokratik muazzam örgütü ile, karmaşık ve yapma devlet mekanizması ile, yarım milyon insandan bir memur ordusu ve bir ikinci beşyüz bin askerlik ordusu ile bu yürütme gücü, Fransız toplumunun bütün bedenini bir zar gibi saran ve bütün deliklerini tıkayan bu korkunç asalak yapı, mutlak krallık döneminde meydana geldi... ancak önceleri bürokrasi egemen sınıfın bir aleti iken, ... Bonaparte zamanındadır ki, devlet, tamamıyla bağımsız olmuş gibi görünür."

Devleti egemen sınıfın elinde bir araç olarak değil de toplumsal güç dengelerine bağlı olarak özerklik kazanan bir mücadele zemini olarak gören bu yapısalcı yaklaşım 1970'li yıllarda N. Poulantzas tarafından geliştirilmiştir. A. Gramsci ve L. Althusser'in kuramlarından etkilenen Poulantzas, *Siyasi İktidar ve Toplumsal Sınıflar* (1968) ve *Devlet, İktidar ve Sosyalizm* (1978) gibi eserlerinde Miliband'ın araçsalcı yaklaşımına karşı devletin kapitalist olma vasfını yapısalcı terimlerle ele almayı önerir. Devlet, bir yandan kendi içinde farklı fraksiyonlara bölünmüş olan hâkim sınıfların birliğini sağlamak öte yandan da hâkim sınıfın hegemonyasına karşı çıkabilecek olan sınıfların siyasi gücünü kırmak işlevini görür. Ancak devlet, bizzat kendi meşruiyet sınırlarını aşmadan bu işlevi görebilmek için hâkim sınıflardan göreli olarak özerk olmak zorundadır. Poulantzas aynı zamanda devletin sermaye için işlevsel olmasını sağlayan yapısal eğilimleri barındırmakla birlikte, monolitik bir yapı olmadığını, devletin, aslen sınıf dengelerini yansıtan ve sınıfsal mücadelelerin verildiği bir zemin olduğunu belirtir.

Stratejik-ilişkisel yaklaşım

Marksist devlet kuramının günümüzde geldiği aşamada, devleti bir araç ya da kendi başına iktidar kullanan bir özne olarak değil de "çatışan sınıfsal güçlerin özel bir biçimde yoğunlaşması" olarak gören stratejik-ilişkisel bir yaklaşımın hâkim olduğunu söyleyebiliriz. Büyük ölçüde Poulantzas'ın rotasını izleyen B. Jessop'un geliştirdiği bu kurama göre, "devlet iktidarı belirli bir konjonktürde karmaşık güçler dengesini yansıtan, biçimsel olarak belirlenmiş bir toplumsal ilişkidir".

Bu yaklaşıma göre devlet aygıtı ve işlevlerinin kapitalizm için işlevsel olmasını garantileyen hiçbir şey yoktur. Farklı kapitalist devlet biçimleri, her bir sermaye kesimi için özgül fırsatlar yaratırken aynı zamanda özgül riskler de barındırır. Devletin yapısal biçimi, onun sermaye için işlevini garantilemez tersine sorunlu kılar. Devletin bu yapısal biçim (ekonomiden ayrışmış olması ve tüm toplumu temsil iddiasında olması) sermaye birikimi açısından özgül bir taraf-girlik yarattığı kadar özgül sorunlar da yaratır.

Peki öyleyse, tarihsel olarak yolları ayrışmış olan sermayenin mantığı ile devletin mantığının birleşmesi nasıl mümkün olabilir? Bu sorunun yanıtı "strateji" ve "hegemonya" kavramlarında gizlidir. Ancak belirli birikim stratejileri ve hegemonik stratejiler yoluyla tekil çıkarlar birbiriyle eklemlenebilirse devlet kapitalizm için işlev görebilir. Devlet, başarılı birikim stratejileri ve hegemonik stratejilerin geliştirilmesine zemin olduğu sürece sermaye birikimi için gerekli koşulları yaratıp, koruyabilir ve bunu yapabildiği ölçüde kapitalisttir. Devletin mevcut biçimi ve aygıtın özellikleri sınıf ilişkileri üzerinde belirli etkiler doğursa bile, bu mevcut biçimin kendisi de geçmiş mücadelelerin ve toplumsal ilişkilerin bir sonucudur ve yeni güçler tarafından dönüştürülmeye açıktır.

Devletin kurumsal biçimi

Kapitalist ulus-devletin tipik yapısal-kurumsal özellikleri olarak şunları sıralamak gerekir: Devletin kapitalist üretimden kurumsal olarak ayrışmış olması, anayasal meşru zor tekeline sahip olması, vergi devleti olması, hukuk devleti olması, rasyonel-yasal bürokrasi olarak örgütlenmesi. Jessop'ın ifadesiyle söylersek, "devlet aygıtının çekirdeği, ortak çıkar ve genel irade adına kolektif olarak bağlayıcı kararları tanımlamak ve dayatmakla yetkilendirilmiş olan, toplumdan kurumsal olarak ayrışmış olan bir kurumlar bütünüdür". Dolayısıyla yazının bundan sonraki kısmında bu kurumsal biçimi şu başlıklar altında inceleyeceğiz: Ulus-devlet, hukuk devleti, idari-bürokratik devlet, savaş aygıtı olarak devlet, ataerkil devlet.

Ulus-devlet

Ulus-devlet, belirli bir toprak parçası (territory) üzerinde, merkezileşmiş, farklılaşmış ve özerk siyasi yapılar yoluyla yönetim ve denetim sağlayan bir dev-

let biçimidir. Sınırlar içinde yaşayan halkın güçlü bir ulusal kimlik ile devlete bağlanmasıyla ortaya çıkan ulusal-devlet ise ancak Fransız Devrimi'nden sonra gelişmiştir.

C.Tilly, *Avrupa'da Devrimler* (1993) adlı eserinde bin yıllık Avrupa tarihini inceleyerek şu sonuca varmıştır: Avrupa diye bilinen yer ve Avrupa'nın ürettiği ulus-devlet biçimi aslında çok uzun bir sürede oluşan Avrupa devletler sisteminin bir sonucudur. Bu devletler sistemi ancak 1648 Westphalia Antlaşması'yla netleşmiş ve sonraki tüm gelişmelere damgasını vurmuştur. Bu sistemin gelişmesiyle, önceki imparatorluk ya da kent-devleti gibi biçimler yerini ulus-devlete bırakmıştır. Böylece, 16. yüzyılda sayıları 500'e yaklaşan bağımsız siyasi birim yerini 20. yüzyılın ilk çeyreğinde sadece 25 ulus-devlete bırakmıştır.

Her biri egemen olan az sayıda büyük ve güçlü siyasi birimler arasındaki (yeni yeni kurulan ulus-devletler arasındaki) mücadelenin gerekirlikleri, devletin içyapısının süreklilik, bütünsellik, güvenilirlik ve etkinlik yönünde yapısallaşmasına yol açmıştır. Tilly, 18. yüzyıldan itibaren hâkim olmaya başlayan "büyük, farklılaşmış, heterojen bölgeleri doğrudan yöneten, maliye, para, yargı, yasama, askerlik ve kültür alanlarında yurttaşlarına üniter bir sistem uygulama iddiasında olan" bu pekişmiş devlet yanında daha önceki devletlerin hemen hepsi önemsiz kalırdı diyor.

Savaş ve sömürgecilik

Ulus-devletin hâkim modern devlet biçimi olarak ortaya çıkmasının arka planında savaş ve sömürgecilik gerçeği yatar.

Savaşın ulus-devlet biçimi üzerinde üç temel etkisi olmuştur. En temel sonucu hiç kuşkusuz, her bir siyasal birimi egemen ulus-devlet biçimini almaya zorlamış olmasıdır. Güçlü bir düzenli orduyu oluşturacak beşeri, ekonomik ve örgütsel kaynakları harekete geçirmeyi başaran siyasal birimler, bu yeni devlet biçimini diğerlerine de dayatmış oldular.

İkinci olarak savaş olgusu, emperyalizm ve sömürgecilik yoluyla, tüm bir uluslararası sistemin, "aralarında eşitsiz mübadele ve hâkimiyet ilişkilerinin kurulduğu bir merkez ve çevre etrafında" örgütlenmesiyle sonuçlanmıştır. F. Braudel ve I. Wallerstein, savaş ile ulus-devlet biçimi arasındaki ilişkiyi "tarihsel kapitalizm" kavramıyla düşünmeyi öneriyorlar. "Tarihsel kapitalizm", soyut sermaye mantığı değil, emperyalizm, savaş ve sömürgeleştirmeyle eklemlenen kapitalizm anlamına gelir. "Bir anlamda her modern ulus, sömürgeleştirmenin bir ürünüdür: Aşağı yukarı daima ya sömürgeci ya sömürge, bazen de ikisi birden olmuştur." Ulusal birimler, küresel bir dünya ekonomisi yapısından yola çıkarak, orada belli bir dönemde oynadıkları role göre merkezden başlayarak, merkezin çevre üzerindeki hâkimiyetinin rakip araçları olarak birbirine karşı oluşur.

Savaşın üçüncü önemli sonucu, ulus-devletin kendi sınırları içinde yaşayan insan topluluklar üzerinde giderek artan ve yoğunlaşan bir denetim ve homojenleştirme kapasitesi edinmesi olmuştur. Tilly'nin ifadesiyle "devletlerin, yurttaşlarının büyük bölümünün günlük –ve gecelik– hayatına ulaşacak kadar palazlanması" ancak pekişmiş ulus-devlet sisteminde gerçekleşmiştir.

İdari denetim ve ulus-oluşumu

Ancak ulus-devletin edindiği bu muazzam denetim kapasitesi, tek taraflı olmamış, devletin savaş nedeniyle toplumdan artan beklentiler içine girmesi, kaçınılmaz olarak devletin de topluma karşı sorumluluk ve yükümlülüklerinin artmasıyla sonuçlanmıştır. Sürekli savaşması beklenen bir "ordu-ulus"a dair genel refah, eğitim ve sağlık sorunları giderek daha fazla devletlerin ve siyasetin ana konusu olmaya başlamıştır. A. Giddens modern dönemde devlet ile toplum arasındaki bu yeni ilişki biçimini "denetim diyalektiği" olarak adlandırıyor. Buna göre, bir yandan devletler gündelik yaşama daha fazla nüfuz ederken öte yandan toplum, devlet eylemleri konusunda daha talepkâr, sorgulayıcı ve katılımcı olmaya başlamıştır.

"Ulus-devlet" biçimi, ulus ile devletin iç içe geçtiğini gösteren bu terimin de ifade ettiği üzere, ulus-oluşumu ile devlet-oluşumu süreçlerini sıkı biçimde birbirine bağlamıştır. Ulus-devletin edindiği bu yeni nüfuz ve denetim kapasitesi, daha öncesinde siyasi, idari ve kültürel olarak dağınık biçimde yaşayan farklı din, dil, etnik gruptan çok çeşitli insan topluluklarını "ulus" ve "halk" olarak yeniden harmanlayan temel faktördür.

Ulus-devlet, egemenliğinin temelini ulusa dayandıran bir oluşumdur. Ulus-devlet, devletin tüm aygıtlarını ve tüm bir toplumsal-siyasal düzeni ulus, ulusal irade ve ulusal kültür üzerinden biçimlendirmeye çalışır. Devlet eliyle ulusun yaratılması, milliyetçilik söylemi yoluyla gerçekleşir. Milliyetçilik söylemleri, ulusun ezeli ve ebedi bir varlık olduğunu iddia ederler. Oysa ki ulus, devlet ve devlet-dışı aktörlerin eylemleriyle tarihsel olarak kurulan bir oluşumdur. Ulus, hem dışarıda, diğer ulus-devletler ve ulus-üstü aktörlerle karşıtlık içinde, hem de içeride, ulus-altı siyasi oluşumlar, aidiyetler, kültür ve kimlik odaklarına karşı yürütülen mücadelelerle kurulur.

Milliyetçilik kuramcısı E. Gellner'e göre milliyetçilik, siyasal birim ile ulusal birimin örtüşmesi gerektiği kabulüne dayanır. Yani, her ulusa bir devlet, her devlete bir ulus ilkesi. Gellner, modern devleti, Weber'in "meşru zor tekeli" şeklindeki ünlü tanımına nazireyle "meşru eğitim tekeli" olarak tanımlar (*Uluslar ve Ulusçuluk*, 1983).

Modern ulusal devletlerin tümünde farklı düzey ve biçimlerde de olsa ikili bir yönelim vardır. Devletler, bir yandan ulusu, devlete tabiiyet statüsü olarak yurttaşlık üzerinden tanımlarken, öte yandan dar hukuki-siyasal tanımın ötesine geçerek, ulusu belirli bir kültür ve kimlikle, yani etnik bir içerikle de tanımlamaya yönelirler. Bu anlamda tüm ulus-devletler, hâkim etnik grubun ulusun özü olarak göründüğü ve diğerlerini baskıladığı etnik bir yönelim sergilerler. Ulusun siyasi-hukuki tanımı ile etnik tanımı arasında daima gerilimli bir etkileşim vardır.

E. Balibar devletin özellikle okul ve aile politikaları yoluyla, dil ve ırk üzerinden bir etniklik kurguladığını işaret eder. Ona göre bu kurgusal etniklik, "devletin önceden varolan bir birliğin ifadesi olarak görülmesine, sürekli olarak ulu-

sun hizmetinde olma tarihsel misyonuyla değerlendirilmesine ve sonuçta siyasetin idealleştirilmesine olanak sağlayan" şeydir (*Irk, Ulus, Sınıf*, 1990).

İdari-bürokratik aygıt olarak devlet

Modern kapitalist ulus-devleti, özellikle onun kurumsal-biçimsel aygıtına ağırlık vererek tanımlayan temel gelenek Weberci gelenek olmuştur. Bu gelenekte devletin iki temel biçimsel özelliği olan rasyonel-yasal bürokrasi ve meşru zor tekeli öne çıkarılmıştır. Devlet bir yandan idari-bürokratik yönüyle, öte taraftan askeri aygıt olarak ele alınmıştır.

> **Weber'e göre devlet**
>
> Weber'in modern devleti "meşru zor tekeli" olarak tanımlaması, o tarihten itibaren devlet kuramında en etkili kavramsallaştırmalardan birisi olmuştur. Ona göre modern devlet, her ne kadar kapitalizmin gelişmesiyle rasyonel bürokrasi arasında doğrudan bir bağ olsa da, kapitalist gelişmenin bir sonucu değildir, tersine kapitalizmin gelişimine yardımcı olmuştur. Öte yandan Weber, zor öğesini öne çıkarmış olsa da aynı zamanda bunun meşru bir zor olduğunu ifade ederek, devletin tanımında meşruiyeti de vurgular. Modern devletin meşruiyeti, geleneksel ya da karizmatik meşruiyet biçiminden farklı olarak yasal-rasyonel bürokrasiye dayanır. Ona göre, çok karmaşık ve gelişkin bir işbölümüne ve kapitalist ilişkilere dayanan büyük toplumlarda, devletin dev bir merkeziyetçi idari bürokrasi olarak örgütlenmesi kaçınılmazdır.

Weber'i izleyen gelenek, devleti kendine özgü bir aklı, işleyiş tarzı, güç kaynakları olan ve toplum üzerinde bağımsız bir güç kaynağı olarak etki yaratan bir özne olarak kavramaktadır. Devleti, toplumdaki güçlerden önemli ölçüde özerk davranan, kendi başına bir güç kaynağı olarak yorumlayan bu yaklaşımda devlet, öncelikle idari ve askeri bir örgüt olarak ele alınır. Belirli bir toprak parçası üzerinde meşru zor tekeline sahip, uzmanlaşmış merkezileşmiş bir idari aygıt olarak devlet.

Günümüzde T.Skocpol ve Nordlinger gibi düşünürlerin geliştirdiği neo-Weberci literatürde şu temel temalar çalışma konusu olarak öne çıkarlar: Uluslararası devletler sistemi içindeki konumunun, devlet yapı ve eylemlerini nasıl etkilediği; modern devletin doğuşunda savaş ve askerliğin rolü; devletin topluma müdahale etme, onu dönüştürme ve tüm toplumu bağlayıcı kolektif kararlar alma ve yaptırım kapasitesini sağlayan kendine özgü iktidarı; devlet yöneticilerinin kendine özgü çıkarları ve kapasiteleri.

Skocpol'a göre devlet, bağımlı değil, bağımsız değişken olarak ele alınmalıdır. Devlet ne yapısal-işlevselcilerin yaptığı gibi, devletin yeniden-üretim için gördüğü işlevlerle ne de çoğulcu yaklaşımın varsaydığı gibi, toplumdaki çoğul güç kaynaklarının mücadele zemini olarak görülemez. Devletler, devletler sistemi içindeki konumunun gerekirleri, kanun ve düzeni sağlama sorumluluğu, toplumsal güçlerle zayıf ilişkileri olan yüksek devlet görevlilerinin eylemleri, özellikle kriz dönemlerinin gerekliliklerine bağlı olarak artan ya da azalan bir özerklikten faydalanırlar (*Devletler ve Toplumsal Devrimler*, 1979).

Hukuk devleti

Almancadan gelen hukuk devleti (*Rechtsstaat* ya da *state of law*)) kavramı ile Anglo-Amerikan gelenekten gelen "hukukun üstünlüğü" (*rule of law*, *supremacy of law*) kavramlarının, modern devletin temel vasfı olduğunu çok duymuşsunuzdur. Gerçekten modern kapitalist ulus-devletin en önemli ve ayırdedici biçimsel özelliklerinden birisi onun hukuk devleti olarak örgütlenmiş olmasıdır. Hukuk devleti derken kavramı geniş ve dar anlamıyla iki farklı ama ilişkili biçimde ele almakta fayda vardır.

Geniş anlamıyla hukuk devleti demek, modern devletin, meşru zor tekeli ve yaptırım gücüne sahip gayri-şahsi hukuki özne olması anlamına gelir. Hukuk devleti, özel kişilerin üzerinde yeralan, gayri-şahsi kamusal bir otoritedir. Bu, modern toplumda insani varoluşun özel ve kamusal alan arasında, devlet ile toplum arasında bölünüşüne denk gelir. Çatışan özel çıkarlar arasındaki birlik ancak bu çatışmaların üzerine çıkan kamusal bir otorite tarafından sağlanabilir.

Marksist gelenek, devletin bu hukuksal biçimini, ya sermayenin mantığıyla ya da daha yapısal terimlerle açıklamaya çalışır. Örneğin Pashukanis'e göre, hukuki öznenin çekirdeği mülk sahibi kişidir ve ekonomik piyasa ilişkisinden türeyen formel eşitlik ve özgürlük varsayımı, sivil toplum ve devletin diğer alanlarına da genelleştirilmiştir. Poulantzas ise, temsili demokratik devletin anayasal hukuki yapısının, hem bağımlı sınıflar üzerinde bir izolasyon etkisi yarattığını, hem de sermaye sınıfını bütünleştirdiğini iddia eder.

Daha dar anlamıyla hukuk devleti demek, biçimsel ve maddi olarak devletin hukuka bağlı olması demektir. Peki ama hukuk nedir? Yasa ile hukuk aynı şey değildir. Biçimsel bir bakışa göre, bir yönetimin yasalara dayalı olması onu hukuk devleti yapmaya yeter. Oysa hukuk devletinin maddi bir içeriği vardır, yani yasalar, belirli bir insan hakları ve demokrasi düzenini korumadıkları sürece, hukuka uygun olarak görülemezler. Dolayısıyla insan haklarına dayalı bir hukuk devletinde şu ilkelerin tümüne riayet edilmesi gerektiği kabul edilir: Yasalar açık, genel ve geriye yürümez olmalı; sık sık değiştirilmemeli, yasaların nasıl yapılacağı kesin kurallara bağlanmalı, yargı bağımsızlığı sağlanmalı, adil yargılanma haklarına riayet edilmeli, siyasi iktidarın tüm eylemleri dâhil her şey yargı denetimine açık olmalı, mahkemeler herkese açık ve adalete erişim tam olmalı, kolluk kuvvetlerinin yasayı ihlal edecek keyfi davranışları önlenmeli; herkesin hukuk karşısında eşit olması sağlanmalı.

Modern devletin tipik olarak anayasal bir devlet olarak örgütlendiğini görüyoruz. Anayasalar, (yazılı ya da yazılı olmayan modern anayasalar) hem devletin farklı bölümleri (ya da federal bir devletin federe devletleri) arasındaki ilişkileri kurup düzenleyen hem de devlet-toplum ilişkisinin temelini oluşturan insan hak ve özgürlükleri sistemini belirleyen temel metinler olarak ortaya çıkmışlardır. Hem devletin iç örgütlenmesi hem de devlet-toplum ilişkileri açısından hukuk devletinin temel özellikleri geçerlidir. Hükümetin farklı organlara bölünmüş olması ilkesinin gerisinde, hukukun üstünlüğünü sağlamak, siyasi iktidarı

Devlet aklı

"Devlet aklı", devlet gücü ve otoritesinin her şeyin üzerinde ve gerekirse aleyhinde korunması gereken temel değer olarak savunulmasıdır. Buna göre, hukuk da, ilgili etik değerler de varolmak için meşru zor tekeline sahip olan bir devlet yapısına ihtiyaç duyar. Devlet olmazsa, etik de hukuk da olmaz.

Daha önce Machiavelli'de devlet aklı kavrayışının nasıl doğduğunu göstermiştik. Bu kavrayışın doruk noktasını ise Hegel'de buluyoruz. Hegel'e göre "Devlet iyi ve kötüye, utanç verici ve bayağıya, hile ve aldatmaya ilişkin hiçbir soyut kural kabul etmeyen kendinden emin bir saltık tindir" (*Hukuk Felsefesi*, 1821).

Devletin gücünü sınırlandırmaya çalışan doğal hukuk ve demokrasi fikirlerine karşı devleti kutsallaştıran bu söylem, modern anayasaların içine çeşitli şekillerde girmiştir. Modern anayasalar, olağanüstü hal ve sıkıyönetim gibi istisnai durumları öngörmüş ve bu gibi durumlarda insan hak ve özgürlüklerinin sınırlanacağını belirtmişlerdir. Öte yandan modern tarih, devletlerin, anayasal ve hukuki sınırları da ihlal ederek, başka ülkeler ve kendi vatandaşları aleyhine hukuk-dışı baskı ve zor kullandıklarına da bolca tanık olmuştur. Derin devlet yapılanmaları, para-militer güçlerle kurulan bağlantılar, devlet terörü, katliam ve işkence gibi uygulamalar her devletin işleyişinde değişik düzey ve biçimlerde tespit edilebilir. Devletin bu karanlık yüzü, daima iş başında olmuş, özellikle de devletin sınıfsal, etnik ve emperyalist yapısıyla birleşerek, öncelikle sömürge halklarına, emekçilere, etnik ve dinsel azınlıklara ve muhalif hareketlere karşı kullanılan açık ve gizli şiddet devletin asli özelliklerinden birisi olagelmiştir.

Devletin hukuk devleti ile devlet aklı arasındaki salınımı, normal ve istisnai devlet biçimleri arasındaki ayrımla da ilgilidir. Burjuva hegemonyasının istikrarlı olduğu normal rejimlerden farklı olarak hegemonya krizinin gündeme geldiği istisnai durumlarda devlet, bağımlı sınıflara karşı açık bir fiziksel saldırı aracı haline dönüşebilir. Böyle durumlarda, devletin diğer aygıtları devletin zor aygıtına bağımlı olarak işlemeye başlar. Poulantzas'a göre, istisnai devletler, normal demokratik yollarla çözülemeyecek kadar yoğun bir siyasi kriz durumunda iktidar bloğunu ve bağımlı sınıflarla olan ilişkileri yeniden düzenlemek üzere ortaya çıkarlar.

denge ve denet sistemi içinde sınırlandırılmak ve insan haklarına dayalı bir düzeni keyfi müdahalelerden korumak kaygısı vardır.

Eşitlik, özgürlük, insan hakları gibi temel kavramlara dayalı bir hukuk düzeninin, modern devleti tanımlayıcı bir unsur olması durumu nasıl değerlendirilmelidir? Böyle bir hukuk düzeni ile devletin temelindeki zor unsuru arasında nasıl bir ilişki vardır? Bu soru bizi modern devletin doğuşu bahsinde işaret ettiğimiz "devlet aklı" kavramına (hikmet-i hükümet, *raison d'etat*) geri götürüyor.

Ataerkil devlet

Modern ulus-devletin hukuksal biçimine temel sağlamış olan, insan, birey, rasyonalite ve haklar kavrayışını, eşitlik, yurttaşlık ve kamusal alan kavramlarını, nüfus politikalarını, ulus ve etnikliği ve elbette savaş, şiddet ve sömürü iliş-

kilerini toplumsal cinsiyet ve ataerkilliğe bağlamaksızın anlamak mümkün değildir.

Devlet ile kan bağı, aile ve soy arasında her zaman sıkı bir ilişki olmuş, evlilik ve aileyi düzenleyen kurallar ilk devletten itibaren devletin ve hukuk düzeninin en temel yetki alanı olarak görülmüştür. J. Stevens *Devletin Yeniden Üretimi* (1999) adlı kitabında şöyle yazıyor:

> "Evliliği kontrol etmekteki ısrarıyla devlet kendisini kuşaklararası varlık biçimlerinin kurucusu yerine koyar. Neyin günah (zina, gayrimeşru çocuklar) neyin kutsal (evlilik içi cinsellik, meşru çocuklar) olduğunu belirleme ayrıcalığı devletindir... Kan bağı sistemlerinin asli işlevi erkeklerin çocuklarla ilişkisini kurmaktır. Politik toplumlar erkeklere aksi halde elde edemeyecekleri bir otorite vermek üzere el uzatır."

Batı'da yüzbinlerce kadının katledildiği cadı avlarının modern mutlakiyetçi devletin doğuşu momentine denk gelmesi bir tesadüf değildir. Modern devlet ve uygar toplum, ilk kuruluş momentinde kadınları özgül biçimde dışlayan modern bir ataerkil mantığa dayanmıştır. Kadınlara, sözleşme yapabilecek kişiler olarak hukuki-medeni statü tanınmadığı gibi, yeni gelişen yurttaşlık tanımından da dışlanmışlardır. C. Pateman'a göre modern uygar toplumu kuran "toplum sözleşmesi erkek hane reisleri arasında yapılmış olan bir sözleşmedir" (*Cinsel Sözleşme,* 1988). Kadınların hem modernliğin kuruluş momentinde hem de demokratik devrim çağında kamusal alandan dışlanmış olmalarının temel nedeni, modern siyaseti kuran özel alan-kamusal alan ayrımıdır. 18. yüzyılda demokratik devrimler çağında kamusal alan, eşit yurttaşlık hakları üzerinde şekillenirken, özel alan ataerkil tahakküme terkedilmiştir. Kadınlar devrimci hareketlere katılmış olmalarına rağmen, ne tam insan ne de tam yurttaş olarak kabul görmüşlerdir.

Kadınlar uzun bir mücadele sonucunda ancak 20. yüzyılın başlarında oy hakkına kavuşmuşlardır. Ancak ne yazık ki kadınların eşit haklara kavuşmaları, yani politik kurtuluşları, cinsiyetçilik gerçeğini değiştirmemiştir. Günümüzde dahi aile içi şiddet ve tecavüz hâlâ birçok devletin yasalarında karanlık nokta olarak kalmaya devam etmektedir. Devletler açıkça bu alandaki hak ihlallerini kadınlar lehine ortadan kaldırmaktan kaçınarak, eril niteliğini açığa vurmaktadır. Devletin ve hukukun eril karakteri konusuna dikkat çeken en önemli feminist kuramcılardan birisi olan C. MacKinnon'a göre çağdaş liberal hukuk devletinin ataerkilliğinin en iyi kanıtı, "tecavüz, pornografi, fahişelik, ensest, dayak, kürtaj, eşcinsel hakları gibi konuların hiçbirinin yasalardaki cinsiyet eşitliğinin konusu" olmamasıdır (*Feminist Bir Devlet Kuramına Doğru,* 1989).

Siyasi mücadeleler: Devrim, demokrasi ve yurttaşlık

Şimdiye kadar modern devleti anlamak için gerekli olan iki ekseni ele aldık; Devletin kapitalizmle olan ilişkisini ve ulus-devlete özgü biçimsel-kurumsal

özellikleri inceledik. Şimdi bu iki ekseni tamamlayacak olan üçüncü eksene geçebiliriz: Devleti kuran, aşan ve onun tarafından biçimlenen toplumsal-siyasal mücadelelere. Bu bölümü şu başlıklar altında inceleyeceğiz. Hegemonya kavramı, devrim, yurttaşlık ve demokrasi, sivil toplum ve kamusal alan.

Modern devlet ve hegemonya mücadelesi

Ulusal devletlerin kuruluşunu açıklayan şeyin saf kapitalist iktisadi mantık değil, sınıf mücadelesinin somut biçimleri olduğuna işaret eden E. Balibar, ulus biçimi ile hegemonik mücadeleler arasındaki ilişkiye dair şunları yazar:

> "Ulus biçiminin ayrıcalığı, yerel olarak heterojen sınıf mücadelelerine hâkim olunmasında ve bunlardan yalnızca bir kapitalist sınıf değil, burjuvazilerin ya da daha doğrusu aynı zamanda hem siyasal, hem iktisadi hem de kültürel hegemonya kurabilen ve bu hegemonyanın sonucu olan devlet burjuvazilerinin ortaya çıkmasına izin vermiş olmasındadır" (*Irk, Ulus, Sınıf*).

Demek ki kapitalist üretim ilişkilerinden ulus biçimini çıkarsamak mümkün değildir. Dahası, ulus-devlet biçiminin kapitalizm için nasıl ve hangi koşullarda işlevsel olabildiği sorusunun yanıtı da ancak somut mücadelelere bakarak verilebilir.

En genel ve soyut tanımıyla hegemonya kavramı, tekil çıkarlardan bir kolektif çıkar, bir genel çıkarın nasıl oluşturulduğu sorusuyla ilgilidir.

Modern siyaset, zorunlu olarak hegemonya siyaseti olarak oluşmuştur. Daha önce de belirttiğimiz üzere, bunun nedeni, kapitalizmle birlikte, siyasal olan ile ekonomik olan arasında bir kurumsal ayrımın ortaya çıkmış olmasıdır. Bu koşullarda ekonomik egemenlik ile siyasi egemenlik arasındaki bağlantı ancak stratejik olarak, yani hegemonya projeleri dolayımıyla kurulabilir. Siyasi olarak hegemonik olmak için, ekonomik egemenlik yetmez, hegemonya ancak siyasi mücadelelerle, siyasi araçlarla, siyasi bir mantıkla sağlanabilir. Üstelik sadece egemen sınıf değildir hegemonik olan, ezilen sınıf da karşı-hegemonya kurabilir.

Devleti, hegemonya kavramı çerçevesinde ele alan en önemli Marksist kuramcı A. Gramsci'dir. Devlet içinde, devlet yoluyla ve devlet dışında verilen siyasi mücadelenin önemine dikkat çeken Gramsci'nin fikirleri, sonradan Althusser'in "devletin ideolojik aygıtları" kavramını geliştirmesinde, Poulantzas'ın ve Jessop'un devlet kuramında da etkili olmuştur.

Gramsci, hegemonya mücadelesinde başarılı olmadan, büyük devrimlerin gerçekleşmeyeceğini ve yeni bir devlet kurulamayacağını söyler. O, *Hapishane Defterleri* (1929-1935) adlı çığır açıcı eserinde bütünsel anlamda devleti, zor+hegemonya olarak tanımlar. Bir başka ifadeyle, devleti, politik toplum+sivil toplum olarak kavramsallaştırır. Sivil toplum, "özel" diye anılan organizmalar bütünüdür ve toplumdaki ideolojik ve kültürel ilişkiler ve kurumların bütününe işaret eder. Bu alan, dar anlamda devletin dışında görülen aile, piyasa ilişki-

leri, din ve özellikle kültürel ve ideolojik ilişkileri kapsar. Sivil toplum, yönetici grubun toplumsal yapının tümü üzerinde uyguladığı hegemonya işlevine; siyasi toplum ya da devlet ise, yönetici grubun devlet ve hukuksal iktidar yoluyla uygulanan doğrudan egemenlik ya da komuta işlevine tekabül eder. "Bütünsel" anlamıyla devlet ise bu ikisini birlikte içerir. Hegemonya ise yönetici sınıfın, diğerleri üzerinde sivil toplumda tesis ettiği ahlâk, siyasi, entelektüel liderliğini anlatır.

Hegemonya asıl olarak, aydınlar yoluyla ve sivil toplumda kurulur. Gramsci'ye göre, ekonomik olarak egemen olan sınıf, ancak rızanın örgütlenmesi yoluyla siyasi olarak hegemonik olabilir. Bunun için de kendi özsel çıkarlarına dokunmayan ekonomik ödünler vermesi gerekir. Bir sınıf, ancak böylece, bağımlı sınıfların çıkarlarını da bir ölçüde kendi çıkarlarına eklemleyerek, ulusal-popüler bir kolektif iradeyi yaratabilir ve kendini (ve devleti) bu iradenin bir temsilcisi olarak kurabilir.

Hegemonya projeleri, çok farklı biçimler alabilir. Gramsci, "pasif devrim" ile "genişleyen hegemonya" arasında bir ayrım yapmıştır. Ayrıca farklı kapitalizmin farklı evrelerindeki birikim stratejileriyle ilişkili olarak da hegemonik projeler farklılaşabilir. Örneğin, serbest piyasa ilişkilerinin hâkim olduğu 19. yüzyılda liberalizmin hegemonyası sözkonusu olmuşken; refah devletinin güçlendiği dönemde sosyal demokrasinin hegemonyası, neo-liberal dönemde de neoliberal hegemonya biçimleri gündeme gelmiştir. Jessop, tüm ulusu tek bir kolektif irade olarak bütünleştirmeye çalışan tek-ulus hegemonya projeleri ile, toplumu kendi içinde ikiye bölen daha dışlayıcı olan iki-ulus hegemonya projelerini ayırır.

Hegemonyanın kurulması garanti değildir ve çoğu zaman istikrar ve denge yerine, çatışma ve krizin başat duruma geçtiği hegemonya krizleri sözkonusu olur. Mevcut hegemonyanın sarsılıp yeni bir hegemonyanın da ortaya çıkamadığı durumlar, baskı ve zorun öne çıktığı istisnai devlet biçimlerine yol açarken, karşı-hegemonyanın güçlendiği durumlar da devrimci durumlara ve yeni bir devlet oluşumuna zemin sağlayacaktır.

Devrim

Devrim deyince ilk akla gelen paradigmatik örnek hiç kuşkusuz Fransız Devrimi'dir. Hobsbawn'ın ifadesiyle "1789 ile 1917 yılları arasında Avrupa (hatta dünya) siyaseti, geniş ölçüde 1789'un ya da ondan daha bile kundakçı olan 1793'ün ilkelerinden yana ve onlara karşı mücadeleden ibaret kalmıştır."

Devrim, hiç kuşkusuz Eski Rejim'e ve onun temsil ettiği her şeye karşı, radikal ve kurucu bir başkaldırıyı temsil eder ve bu niteliğiyle modern devletin demokratikleşmesi doğrultusunda etkili olmuştur.

Öte yandan Eski Rejim ve onun mutlak devlet anlayışı ile Devrim-demokratik devlet arasında bir süreklilik olduğuna da işaret edilmiştir. Bu tür bir eleştiriyi ilk kez güçlü biçimde dile getiren Tocqueville'ye göre, devrimi ve Jakobeniz-

mi mümkün kılan şey, Eski Rejim'in merkeziyetçiliği olmuş, Devrim de merkezileşme işini mükemmelleştirmeye soyunmuştur (*Eski Rejim ve Devrim*, 1856). Tocqueville, hiyerarşiden, aracı kurumlardan ve her tür ayrıcalıklardan nefret eden materyalist bir eşitlikçilik ideolojisinin, devlet ve kamu gücünün sınırsızca artma eğiliminde olduğu bir "demokratik despotizm" tehlikesi yarattığını düşünmüştür. Aynı şeyi Marx da vurgular *Louis Bonaparte'ın On Sekiz Brumaire'i* adlı eserinde. Ona göre "bütün siyasal devrimler, bu makineyi kıracakları yerde, yetkinleştirmekten başka bir şey yapmamışlardır".

Gerçekten de, devrimler ile devlet arasındaki ilişkinin yakın zamana gelene kadar, modern devlet iktidarını pekiştiren bir nitelik kazanmış olduğu söylenebilir. Wallerstein, modern zamanların Fransız Devrimi'ni izleyen üç büyük ideolojisi olan muhafazakârlık, liberalizm ve sosyalizmin 1968-1989'a gelene kadar giderek birbirlerine yakınlaşmalarının nedeni olarak, her birinin devlet yapılarını pekiştirmek konusundaki benzer tutumları olduğunu söyler. Bunların üçü de devlet merkezli tedrici ya da hızlı reform programları olmaya soyunmuşlardır (*Liberalizmden Sonra*, 1995).

Öte yandan devrim ve devrimin sürekliliğinin modern devleti daima tedirgin kılan bir güç olduğunu ve ayrıca devletin devrimci söylemlerin radikal potansiyellerini hiçbir zaman tam olarak budamayı başaramadığını da belirtmek gerekir. Örneğin "Devletin tepesinde keman çalındığı zaman, aşağıdakilerin oynamaya koyulmamalarını nasıl bekleyebilirsiniz?" diye soran Marx, *Onsekiz Brumaire*'de burjuvazinin devrimciliğinin nasıl kendisine karşı döndüğünü şöyle anlatır:

> "Burjuvazi, kendisinin feodalizme karşı yaptığı bütün silahların, şimdi bizzat kendisine karşı döndüğünü... Ve kendi yarattığı tanrıların hepsinin şimdi kendisini yüzüstü bıraktıklarını fark ediyordu. Bütün sözde burjuva özgürlüklerinin ve diğer kurumların kendi sınıf egemenliğini, hem toplumsal tabanda, hem de siyasal zirvede yıprattıklarını ve onu tehdit ettiklerini görüyordu, dolayısıyla bunlar "sosyalist" olmuşlardı."

1968 devrimci hareketinden itibaren, devrim ile modern devlet arasındaki (devlet aygıtını güçlendiren) ilişkinin tersine dönmeye başladığını görüyoruz. 1968 ile 1989 Devrimlerini aynı sürecin parçaları olarak gören ve bu tarihsel olayla birlikte kapitalist dünya ekonomisinin büyük hegemonik ideolojisi olan liberalizmin sonunun geldiğini düşünen Wallerstein, bu andan itibaren toplumsal hareketlerin mantığının değişmeye başladığını vurgular. Artık devrimci hareketler, giderek artan biçimde hem Batı'daki refah devleti modelinin hem de Doğu'da komünist devlet modelinin altını oymaya başlamışlardır. Günümüzde devrimci eylemler, devlet merkezli bir ulusal kalkınma modeli yerine, devlet, ulus ve kapitalist kalkınma kavramlarını sorgulayan bir nitelik kazanmışlardır.

Yurttaşlık ve demokrasi

Fransız Devrimi'nden başlayarak tüm modern siyasi tarihe damgasını vuran çok farklı siyasal ve toplumsal mücadeleler yurttaşlık hakları etrafında şekillenmişlerdir.

O dönemden günümüze kadar toplumsal mücadelelerin söylemleri farklı biçimler almıştır. Yakın zamanlara kadar modern demokrasiyi ulus-devlet bağlamında güçlendirmeye yaramış, günümüzde ise ulus-devlet sınırlarını aşmaya yönelmiş olan bu hareketler başlıca şunlardır: Devrimci halk hareketleri, milliyetçi hareketler, evrensel oy talebi hareketi, işçi sınıfı hareketi, kadın hareketi, ulusal bağımsızlık hareketleri, cinsel özgürlük hareketi, azınlık hakları, etnik demokrasi ve kültürel haklar talep eden hareketler, çevre hareketi, göçmen hareketi. Bu mücadelelerin her biri yurttaşlığın farklı bir boyutuyla ilgili sorunları gündeme getirmiş, temel insan hakları, siyasi hak ve özgürlükler ve sosyal ve ekonomik hakların kapsam ve içeriğini yeniden tanımlamaya çalışmışlardır.

Yurttaşlığın kapitalizm ve devlet gibi egemenlik yapılarıyla nasıl bir ilişkisi olduğu sorusu çok tartışılmıştır. Örneğin T. H. Marshall gibi bazıları yurttaşlığın eşitsizliği sınırlayarak toplumsal bütünleşmeye yaradığını savunurken, M. Mann gibi başka düşünürler ise yurttaşlığın yöneticilerin uyguladıkları bir egemenlik stratejisi olduğuna dikkat çekmişlerdir. Her iki görüşe karşı, yurttaşlığın dinamik ve çelişkili karakterini vurgulamak gerekir. Modern Yurttaşlık, ne eşitlik ve kamusallık ilkesinin tam gerçeklenmesi ne de sınıf egemenliğinin perdelenmesi olarak görülebilir. Yurttaşlığın öngördüğü eşit statü ilkesi ile varolan somut eşitsizlikler arasındaki çatışma, modern tarih boyunca toplumsal mücadeleleri körüklemiştir. Yurttaşlık, egemen ve bağımlı sınıfların çatıştığı sürekli yenilenen bir mücadele zemininin temel söylemi olagelmiştir.

Bu nedenle yurttaşlık mücadelelerinin hep gerilimli bir zemin yarattığı söylenmelidir. Haklar mücadelesi bir yandan devrimci bir potansiyel taşımış, öte yandan zaman zaman bizzat devrimci dönüşümler yoluyla ulus-devlet ve egemenlik mantığına eklemlenmiştir. Yurttaşlık 19. yüzyıl ulus-devletinin istikrara kavuşup meşrulaşması sürecinde anahtar bir güç haline gelmiştir. R. Bendix'in işaret ettiği gibi İsveç'teki oy hakkı tartışmalarında "her erkeğe bir oy, bir silah" sloganı oy hakkı ile askere alma arasındaki bağı çok iyi yansıtmaktadır.

Genel olarak yurttaşlık hakları üçlü bir sınıflandırmaya tabi tutulmuştur. Kişisel-temel hak ve özgürlükler (yaşam hakkı, adil yargılanma hakları, mülkiyet hakkı, sözleşme hakkı, ifade ve inanç özgürlüğü) siyasal haklar (seçme-seçilme, yönetime katılma ve örgütlenme hakları) ve sosyal ve ekonomik haklar (eğitim, sağlık, sosyal güvenlik hakları) yurttaşlığın üç türünü oluşturur. Batı'da belirli bir kronoloji içinde birbirini izleyen bu hakların gelişimi ve kurumsallaşması aynı zamanda modern devlet biçiminin üç farklı yönüne işaret eder. İlk haklar dizgesi hukuk devletinin temel kurumlarını; ikinci haklar dizgesi temsili demokratik devletin temel kurumlarını, nihayet sosyal haklar da sosyal refah devletinin temel kurumlarını pekiştirmiştir.

Kamusal alan ve sivil toplum

Modern devleti ve siyasal mücadelelerin yapılanışını anlamak için çok önemli olan bir başka kavram-kurum olan kamusal alandan sözedelim şimdi de.

Kamusal alanın anlam ve önemini kavramak için onun ilgili diğer iki kavramla farkını netleştirmek gerekir: Devlet ile sivil toplum kavramları.

J. Habermas'ın *Kamusallığın Yapısal Dönüşümü* (1962) adlı eserinde işaret ettiği üzere kamusal alan, 18. yüzyılın Devrim öncesi Fransız siyasetinde sivil toplum ile devlet arasında konumlanan yeni bir alan olarak ortaya çıkmıştır. "Sivil toplum", tekil çıkarların çatışma alanını, devlet siyasi tahakküm alanını temsil ederken, kamusal alan ise demokratik bir ortak çıkarın oluşturduğu alan olarak öne çıkar.

Habermas, ilk ortaya çıktığı haliyle burjuva kamusal alanın asıl işlevinin, akılcı eleştirel-tartışma ve ikna yoluyla siyasi egemenliği eleştirmek ve demokratikleştirmek olduğunu söyler. Ayrıca, kamusal alan hem burjuva toplumunun hem de burjuva liberal hukuk devletinin kurumsallaşmasında merkezi bir önem taşır. Hakkın öznesi olarak rasyonel, özerk birey, çoğulculuk, aleniyet, ifade ve örgütlenme özgürlükleri, tüm diğer temel haklar dizgesi liberal hukuk düzeninin sacayaklarını oluşturmuştur. 19. yüzyıl boyunca süren devrimci dönüşümler sonucunda devlet böylece "demokratikleşmiştir".

19. yüzyılda ise Habermas'ın "kamusal alanın yapısal dönüşümü" diye tarif ettiği bir dönüşüm gerçekleşmiştir. Bu dönüşüm 1848'den itibaren başlayan ve giderek güçlenen daha temel bir dönüşümle ilgilidir: Liberal hukuk devletinden sosyal refah devletine doğru olan geçişle. Bu bağlamda, tek tek eşit bireyler arasındaki eleştirel faaliyet yerini, büyük çıkar örgütleri ile siyasi partilerin devletle işbirliği içinde medyatikleştirilmiş bir kamuoyunun pasif rızasını almaya çalıştıkları bir halkla ilişkiler pratiğine bırakmıştır.

Günümüzde ise, kamusal alan tartışması, devletten bağımsız bir alanda yurttaşların eleştirel faaliyet yoluyla demokrasinin derinleşmesini sağlamak için kurdukları ilişkiler anlamında yeniden canlanmaktadır. Kamusallık ilkesi, her türlü özel ya da kamusal bürokrasiye, ekonomik ve siyasi egemenlik ve tahakküm aygıtlarına karşı yurttaşların kendi dar çıkarlarını aşan ortak bir eleştirel alanı güçlendirmeleri anlamına gelir. Demokratik bir anayasa, özgür örgütlenmeler yoluyla yurttaşların devleti denetlemeleri ile kamusal politikaların oluşumuna katılmalarını mümkün kılacak koruma ve düzenlemeler içermelidir.

Günümüzde sivil toplum ve kamusal alan kavramları çoğu zaman birbirinin yerine geçen kavramlar olarak kullanılmaya başlansa da aslında farklı anlamları vardır. Sivil toplum kavramı, Marx için üretim ilişkileri alanını ifade eder. Liberal düşünce geleneğinde de sivil toplumun özü piyasa ilişkileri olarak görülmüştür. Ancak her iki düşünce geleneği de zaman içinde piyasa ilişkilerinin yanı sıra ve daha öncelikli olarak kavramı, devlet dışında yeralan her türlü "özel" oluşumu da kapsayacak şekilde geliştirmiştir. Böylece, sivil toplum, aile, din, medya, meslek örgütleri, sanat ve kültür, her türlü dernek, vakıf, özel işletme,

cemaat, hareket gibi yapıları kapsar. Siyasi partiler ise bir yanıyla sivil toplum içinde, öte yanıyla devlet içinde değerlendirilebilecek olan ara-yapılardır. Sendikalar ve meslek örgütleri de, refah devleti çerçevesinde devlet aygıtının bir parçası gibi konumlandıkları ölçüde ara-yapılar olarak görülebilirler.

Bu alanda varolan farklı kurum ve örgütlerin devletle olan ilişkileri farklı olabilir ya da zamanla farklılaşabilir, bazıları bir baskı grubu gibi örgütlenirken, diğerleri parti ya da hareket yoluyla mevcut devlet yapısını hedef alabilir. Bazıları tekil çıkarları savunurken, diğerleri daha genel amaçlar peşinde koşabilir. Bazıları devlet içinde ayrıcalıklı bir konum edinirken, diğerleri dışlanabilir, baskı altına alınabilir. Bazısı kamusal politikaların oluşumda daha fazla etkili, diğerleri etkisiz ve marjinal kalabilir. Yani, aslında devlet ile sivil toplum arasındaki ayrım kesin ve net olarak çizilemez. Kesin olan şey, bu mücadelelerin devletin işlev, yapı ve kurumsallığını belirleyen somut mücadeleler olmasıdır.

MODERN DEVLETİN KIYISINDAKİ BİÇİMLER

Bu bölümde yaptığımız devlet tartışması büyük ölçüde Avrupa merkezli kapitalist bir ulus-devlet yapısının analizine odaklanmıştır. Bu biçim, Avrupa'da doğmuş olmakla birlikte, kapitalizm ve sömürgecilik yoluyla 16. yüzyıldan itibaren merkezden çevreye yayılmıştır. Ancak kapitalist dünya ekonomisinin çeperlerinde burada ele aldığımız tipik devlet biçiminden farklı devlet biçimlerinin ortaya çıktığını görüyoruz. Bu çerçevede önce reel sosyalist devleti, sonra da sömürge devlet ve tutmamış devleti (failed state) konu edineceğiz.

Reel sosyalist devlet

1917 Devrimi ile kurulan SSCB deneyimi, tüm bir 20.yüzyıla damgasını vurmasının yanı sıra kuramsal olarak da önemli tartışmalara yol açmıştır. Yeni oluşan bu devlet biçiminin ve onun içinde yeraldığı toplumsal formasyonun niteliğinin ne olduğuna dair farklı kavramsallaştırmalar önerilmiştir. "Reel sosyalizm", "devlet sosyalizmi", "devlet kapitalizmi", "işçi devleti", "yozlaşmış işçi devleti", "bürokratik kolektivizm", "totaliter devlet" gibi farklı kavramsal açıklamaların varlığı sorunun ne kadar karmaşık olduğuna işaret eder.

Nasıl adlandırılırsa adlandırılsın bu yeni toplumsal formasyon ve ona özgü devlet biçimi, kapitalist devletin kurucu ayrımları olan devlet-sivil toplum; özel alan-kamusal alan; siyasal-ekonomik alan gibi ayrımların ortadan kalkmasına dayalı olarak şekillenmiştir. Proletarya devrimiyle birlikte sınıflarla birlikte siyasal alanın ve devletin de ortadan kalkacağı, devletin yerini basitçe "şeylerin idaresine" bırakacağı şeklindeki Marksist öngörü doğrulanmamış, tam tersine yeni bir sınıfsal sömürü biçimi ve çok güçlü bir devlet tahakkümü ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla SSCB rejimi ile ortadan kalkan şey devlet değil, sivil toplum, kamusal alan ve hukuk devleti olmuştur.

Bu yeni devlet biçiminin temel belirleyeni, devletin üretim alanı üzerindeki,

bütünsel ve katı hâkimiyetidir. Bu hâkimiyet, devletin tüm toplumsal süreçleri kendi içinde soğurduğu güçlü bir bürokratik kontrol aygıtının oluşmasına yol açmıştır. Farklı açıklama çabalarının ortak olarak işaret ettikleri gerçek, bu yeni devlet biçiminde bürokrasinin olağanüstü ekonomik ve siyasi işlevler edinmiş olmasıdır. Bürokratik devlet gücünü, tek parti diktatörlüğünden, güçlü bir zor aygıtından ama en önemlisi, tüm bir toplumu proletarya olarak indirgeyen, proletaryanın da parti yani devlet tarafından mükemmelen temsil edildiğini savunan bir devlet ideolojisinden almıştır.

Reel sosyalizmde devlet konusundaki Marksist yaklaşımlar daha ziyade, bu bürokratik diktatörlüğün sınıfsal anlamını anlamaya odaklanırken, Marksist olmayan yaklaşımlar devletin toplum üzerindeki bütüncü denetimi sorununa odaklanmışlardır. Marksist literatürdeki temel tartışma konusu, üretimi kontrol eden devlet bürokrasisinin bir kast mı yoksa bir sınıf mı oluşturduğu tartışmasıdır. Örneğin, Troçki'nin ileri sürdüğü "yozlaşmış işçi devleti" tezine göre ortada kastlaşmış, yozlaşmış bir bürokrasi vardır ve işçiler kendi devletlerinin yönetiminden dışlanmışlardır. Öte yandan çağdaş Troçkistlerden Tony Cliff ise devlet bürokrasisinin mülk sahibi sınıfın yerine geçtiği bir "devlet kapitalizmi"nden sözeder. Her durumda bürokrasi, bölüşümden daha fazla pay almanın yanı sıra siyasi hâkimiyet de elde etmiştir.

Başka bazı kuramcılar, ekonomik ve teknokratik bürokrasinin yanı sıra eğitimli ama mülksüz profesyonellerin ya da entelektüellerin oynadığı siyasi role de dikkat çekmişlerdir. Devlet iktidarının çeşitli biçimlerinin ne kadar önemli ayrıcalıklar getirdiği ve ne kadar büyük bir siyasi önem kazandığı düşünülürse Rizzi'nin "bürokratik kolektivizm" tezini dikkate almak gerekir. Buna göre Sovyet rejiminde devlet iktidarının bizzat kendisi bir sınıf tarafından kolektif olarak sahiplenilebilen bir tür mülkiyet biçimi halini almıştır.

Reel sosyalizmde devlet sorununda dair Marksist olmayan yaklaşımlar içinde öne çıkan kavram totalitarizm kavramı olmuştur. Bu yaklaşımda siyasi iktidarın tek elde yoğunlaşması ve toplumdaki çoğulluğun bastırılmasına özel bir açıklayıcı önem verildiği görülür. Bu çerçevede, din ve sendikalar dâhil olmak üzere, tüm sivil toplumun aşırı baskılanması, devletin tüm toplumu resmi devlet ideolojisi doğrultusunda örgütlemesi ve denetlemesi, hukukun kişi hak ve özgürlüklerini ihlal eden doğrudan bir baskı aygıtı olarak işlerlik kazanması, kişilik kültüne dayalı otoriter bir yönetim anlayışı, gizli polis örgütünün faaliyetleri gibi özellikler devletin "totaliter" karakterini belirleyen temeller olarak öne çıkarılır. Ancak Stalin dönemi temel alınarak yapılan bu değerlendirmeler, hem Stalin öncesi hem de sonrası rejim dönüşümlerini göz ardı etmektedir. Nitekim özellikle Stalin sonrası rejimdeki gelişmeler, komünist devlet ile Batılı devletlerin sanayi toplumu çerçevesinde birbirlerine benzemeye başladıklarına dair tezlerin gelişmesine yol açmıştır.

Sömürge devlet

Ulus-devlet biçiminin sömürgecilik yoluyla çevre ülkelere dayatılması özellikle Afrika kıtasında farklı bir tür devlet yapısının oluşmasına neden olmuştur. Sömürgecilik döneminde kurulan bu devlet biçiminin Afrika ülkeleri bağımsızlıklarını kazandıktan sonra da etkili olmaya devam ettiklerini söyleyebiliriz.

Sömürge devlet yapısının sınırları ve kurumları tamamen, Avrupalı sömürgeci güçlerin emperyalist rekabetleri çerçevesinde, askeri zorla ve keyfi olarak belirlenmiştir. Böylece sömürge yönetimleri aslen askeri yönetimler olarak kuruldular ve bir ordu gibi yapılandılar. "Bürokratik yönetimin kıtası" olarak Afrika'da "yönetim, sadece halkın dışında değil, aynı zamanda halka rağmen yönetim" anlayışına dayanıyordu.

İkinci Dünya Savaşı'nın bitimini izleyen on yılda sömürgesizleşme süreci başladı ve tüm kıtaya yayıldı. Asıl olarak Cezayir'in verdiği şiddetli bağımsızlık savaşı, sömürgeci güçlerin geri çekilmesinde etkili oldu. Franz Fanon'a göre sömürgeciler, uyanmaya başlayan halkları dizginlemek amacıyla hızlı bir sömürgesizleştirmeye soyundular. Sömürgesizleştirme giderek isyankâr olan bir coğrafyada yeni istikrar odakları yaratma harekâtı oldu. Afrika'nın hızlı bağımsızlaşma süreci büyük umutlar ve iyimserlikle başlamıştı ama hüsranla sonuçlandı.

Sömürgelikten kurtulma sürecinde siyasi güç, siyasi iktidar yapısında ve kurumlarında temel dönüşümler olmaksızın el değiştirdi. Bağımsızlık süreci ne yazık ki eski sömürge geçmişini silmeyi başaramadı, farklı bir biçimde de olsa bağımlılık ilişkileri devam etti. Sömürgeciliğin sürekliliği ordu, hükümet ve siyasi sistemin yapısında kazınmış olarak devam etti.

Sömürgeciliğin devlet yapısı üzerinde süregelen etkisinin yol açtığı birinci sonuç, orduların yeni devlet yapısı içindeki ağırlığı sorunudur. Afrika orduları ulusal gibi görünse de aslında sömürgeci ordunun uzantılardır ve Cezayir ve Tunus dışında bağımsızlık mücadelesinde de rol almamışlardır.

İkinci sonuç, İngiliz, Fransız ya da Belçika tarzı anayasal sistemlerin dayatıldığı bu yeni rejimlerde seçime dayalı çoğulcu sistemin büyük bir yozlaşmayla sonuçlanması oldu. Siyasi ve yönetsel yozlaşmanın temeldeki nedeni, siyasi sistemin halkın tamamen dışlandığı siyasi elitler arası kuralsız bir rekabete dönüşmüş olmasıydı. Devrimlere önderlik etmiş olan sınırlı bir elit kesimin kendi tekil çıkarlarını her şeyin üstünde tuttukları bu siyasi rejimler sık sık siyasi krizlerle sarsılmış ve ordunun müdahalesiyle sonuçlanmıştır. Ayrıca bu siyasal rekabet, sömürge yönetimlerinin böl ve yönet taktiğinin kışkırttığı yerel, bölgesel ve etnik farklılıkları da kendine dayanak almıştır.

Sonuçta, sömürgeci mirasından kurtulamayan Afrika'daki devlet yapısı, sık sık yapılan askeri darbeler, ciddi siyasi ve iktisadi yozlaşma ve giderek şiddetlenen etnik çatışmalar nedeniyle günümüzde "tutmamış devlet" görünümü sergilemektedir.

Tutmamış devlet

Siyasi literatüre yeni giren terimlerden birisi olan "tutmamış devlet" (*failed state*) modern ulus-devlet idealine uymak konusunda en başarısız olan devlet biçimlerine işaret etmektedir. Bu devletler, modern ulus-devletin varlık koşulları ve egemen özelliklerine sahip değildir. Bu tür devletlerin özellikleri şöyle sıralanmaktadır:

Kendi ülke toprakları üzerinde fiziksel kontrolü kaybetmiş olmak ya da meşru zor tekelini kaybetmiş olmak, bağlayıcı kararları almaya muktedir meşru otorite olma vasfını büyük ölçüde yitirmek, kamusal hizmetleri makul düzeyde sağlamaktan bile aciz olmak, diğer devletlerle uluslararası toplumun eşit (egemen) bir üyesi olarak ilişki kurma yetisini kaybetmiş olmak.

Daha somut olarak söylersek, tutmamış devletlerdeki rastlanan olgular olarak, zayıf ve aciz bir merkezi hükümet, savaş lordları, paramiliter gruplar, terörist gruplar, yaygın bir devlet terörü, başka devletlerin müdahalelerine açıklık, kamusal hizmetlerin sağlanamaması, yaygın siyasi ve iktisadi yozlaşma ve suç, yaygın insan hakları ihlalleri, kitlesel insan göçleri, mültecilik, zorunlu göç hareketleri ve şiddetli bir iktisadi kriz sayılabilir.

Elbette bu tanım nesnel olmaktan ziyade siyasi ve tartışmalı bir tanımdır, üstelik bazı devletlerin böyle sınıflandırılmasının önemli jeopolitik sonuçları da olabilmektedir. Nitekim bu yeni kavram aslen bir Amerikan düşünce kuruluşu olan Fund for Peace tarafından geliştirilmiştir ve Amerikan *Foreign Policy* dergisi, geliştirilen bir indekse göre her yıl "tutmamış" devletlerin listesini yayınlamaktadır. Bu indeks sosyal, ekonomik ve siyasi toplam 12 gösterge üzerinden devletin "tutmamışlık" vasfını ölçmeyi amaçlar. Buna göre BM'ye üye olan egemen devletler baz alındığında, bu listenin yayınlandığı ilk yıl olan 2005'te 76 olan devlet sayısı 2009'da 177 olarak listelenmiştir. Bunlar arasında vahim durumda olanlar olarak gösterilen devletlerin neredeyse tümü Orta Afrika devletleridir. Diğerleri ise Irak, Afganistan, Pakistan, Yemen ve Bangladeş'tir.

MODERN DEVLETİN GELECEĞİ

16. yüzyıl modern devletin ilk biçimi olan mutlakiyetçi devletin çağıydı. Bu devlet biçimi, 18. yüzyılın demokratik devrimleri yoluyla yerini liberal-demokratik anayasal devlete bıraktı. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan ve tüm bir 20. yüzyılda egemen olan siyasi ve iktisadi gelişmeler sonucunda yeni bir devlet biçimi olan Keynesci sosyal refah devletinin geliştiğini görüyoruz. Bunların her biri kapitalist bir toplumsal formasyonun farklı evrelerine uygun farklı devlet biçimleridir. Günümüzde ise 1970'li yıllardan itibaren hızla gelişen neo-liberalizm ve küreselleşme bağlamında devletin yeniden yapılanması sürecine tanık oluyoruz. Bu çerçevede, ulus-devletin bizzat kendisinin değilse bile, en azından Keynesci ulusal devletin sonuna geldiğimizi ve bu evrede neo-liberal bir devlet yapısının hâkim olduğunu söyleyebiliriz.

Modernliğin örgütlü yapılarının çözüldüğü içinden geçtiğimiz bu dönem o kadar çok boyutlu ve derin dönüşümlere sahne oluyor ki, modern ulus-devlet biçimi bile aşınmaya başlıyor. Modern kapitalist ulus-devletin bu yazıda ele almaya çalıştığımız üç temel eksenine (devletin kapitalizmle olan ilişkisi, kurumsal biçimi ve devleti kuran ve aşan siyasi mücadeleler) dair çok sarsıcı dönüşümler meydana geliyor.

Günümüz siyaset kuramının çok büyük bir bölümü, ulus-devlet egemenliğini pek çok açıdan sarsan bu dönüşümlerin analizine odaklanmış durumda. Elbette bu tartışmada çok farklı açıklama tarzları, farklı öngörüler ve farklı siyasi konumlar sözkonusu. 1990'ların başında hâkim olan, ulus-devletin yerini pürüzsüz biçimde yeni bir neo-liberal dünya düzeninin alacağı beklentisi artık kabul görmüyor ve bu tartışma ulus-devletlerin yokolmasından ziyade, bu modelin geçirdiği işlevsel ve yapısal dönüşümün analizine odaklanıyor. Ancak sözkonusu dönüşümlerin modern kapitalist ulus-devletin bu yazıda incelenen tarihsel mantığını ve dinamiklerini büyük ölçüde değişime zorladığı temel bir gerçek olarak saptanmalıdır. Ulus-devletin geçirdiği dönüşüm büyük ölçüde kapitalizmin dönüşümüyle bağlantılı ve ona destek olacak şekilde olsa da, ne bu dönüşüm ne de gelecekteki yönelimler sadece bu dinamikle açıklanabilirler. Güncel siyasi mücadelelerin ve devrimci hareketlerin değişen mantığının da ulus-devletin sınırlarını zorladığını unutmamak gerekir. Sonuç olarak, modern devletin geleceği asıl olarak bu yeni mücadelelere bağlı olarak şekillenecektir.

Biyo-iktidar ve imparatorluk

Çağdaş siyasi düşüncede iktidar kavrayışımızı en fazla etkilemiş olan düşünürlerden M. Foucault, devlet-merkezli düşünceye ciddi bir eleştiri getirmiştir. Foucault, 18. yüzyıldan itibaren Batı'da devlet ve egemenlik aygıtının, onu aşan ve üst-belirleyen bir başka iktidar yapısı tarafından çevrelenmeye başladığını söylüyordu. Foucault bu yeni iktidar yapısını disiplin, yönetimsellik ve "biyo-iktidar" kavramlarıyla düşünür. Biyo-iktidar iktidarın bireylerin bedeni ve kolektif bedenlerin yaşamı üzerinde giderek derinleşen nüfuzunu ve denetimini ifade eder. Günümüzde yaşanan büyük dönüşümü, 19. yüzyıldan itibaren adım adım gelişen biyo-iktidar mantığının artık küresel bir egemenlik aygıtına dönüşmeye başlamasıyla açıklayabiliriz. Hardt ve Negri'nin "İmparatorluk" adını verdikleri bu yeni oluşum, günümüzde ulus-devletin egemenliğinin yerini, çok farklı olgulara bırakmaya başladığını gösteriyor. Klasik emperyalizmden farklı bir emperyal egemenliğin geliştiği günümüzde, hem küresel kontrol toplumunun idaresi için yeni teknik ve taktikler gündeme geliyor hem de imparatorluğa karşı güçler (çokluk) yenileniyor.

TARTIŞMA SORULARI

- ☐ *Devlet-toplum ayrımı üzerinde düşünün. Günümüzde neler devlete, neler topluma dair olarak görülüyor? Böyle bir ayrımın varlığına ve gücüne ya da tam tersine bunların aslında iç içe geçtiğine işaret eden ne gibi olgular*

ve süreçler var? Hangi siyasi söylemler bu ayrıma dayanıyor, hangileri bunu aşındırıyor?

- ☐ *Günümüzde varolan somut bir siyasi rejim seçerek, bu rejimi en soyuttan en somuta doğru ilerleyen farklı analiz düzeylerinde analiz etmeye çalışın.*
- ☐ *Devleti şiddet, savaş, çöküş ve yozlaşma gibi terimlerle düşünenler ile barış, adalet ve hukuk temelinde görenler arasındaki ezeli tartışma günümüzde nasıl şekilleniyor? Hangi söylem ve ideolojiler hangi tarafa yakın duruyor?*
- ☐ *Devletsiz bir toplum fikrini düşünmekte neden zorlanıyoruz? Önce neden zorlandığımızı analiz etmeye çalışın, sonra da devletsiz bir toplumu tahayyül etmeye çalışın.*
- ☐ *Osmanlı-Türk siyasal düşüncesindeki "Adalet mülkün temelidir" anlayışı üzerinde tartışın. Adalet ile mülk arasında nasıl bir ilişki kurulmuş olabilir? Buradaki mülk ile ne kastedilmektedir?*
- ☐ *Devletin gücü kavramı üzerinde tartışın. Geleneksel devlet ile modern devleti farklı güç ve zaafları ve kırılganlıkları açısından karşılaştırın.*
- ☐ *Türkiye'de yapılan ATÜT tartışmalarını araştırın.*
- ☐ *Merkezileşme neden modern devlet için çok kurucu bir dinamik olmuştur? Merkezilik, modern devlete ne gibi güçler ve ne gibi kırılganlıklar katar?*
- ☐ *Türk siyasi kültüründe devlet aklı (hikmet-i hükümet) anlayışının yeri ve önemini tartışınız.*
- ☐ *Devletin egemenliği, ulusal egemenlik ve halk egemenliği kavramları arasındaki ilişkiler ve farklar üzerinde tartışın.*
- ☐ *Türkiye'de kapitalist sınıf ile devlet arasındaki ilişki tarihsel olarak nasıl şekillenmiştir? Size göre bu ilişki, araçsalcı, yapısalcı ya da stratejik yaklaşımlardan hangisiyle daha iyi açıklanabilir, neden?*
- ☐ *Marx'ın* Onsekiz Brumaire *eserindeki Bonapartizm analizini araştırın.*
- ☐ *"Devletin göreli özerkliği" kavramını tartışın. Özerklik nasıl göreli olabilir, özerklik varsa devletin kapitalizm için işlevsel olması nasıl mümkün olabilir?*
- ☐ *Sermayenin mantığı ile devletin mantığının büyük ölçüde birleştiği ya da ayrıştığı farklı tarihsel örnekleri (dünya ve Türkiye tarihinden) tartışın.*
- ☐ *T.C. devletinin kuruluşunda savaşın oynadığı rolü araştırın. Batılı devletler ile benzerlik ve farklar üzerinde durun.*

- ☐ *Devletin temel unsuru olarak meşru zor tekeli ile meşru eğitim tekeli tezlerini karşılaştırın. Bunlardan hangisi daha doğru görünüyor, neden?*
- ☐ *T.C. devletinin kuruluşunda ve anayasal yapısında etnik ulus tanımı ile siyasi ulus tanımının nasıl etkili olduklarını araştırın. Güncel anayasa değişikliğine dair tartışmaları bu çerçevede değerlendirin.*
- ☐ *Hegemonya krizi ve istisnai durumlar için tarihsel örnekler bulun.*
- ☐ *Hegemonya kavramı ile egemenlik kavramı arasındaki ilişki ve farklar üzerinde tartışın.*
- ☐ *SSCB'de reel sosyalist devletin çözülüşü sürecini ve Doğu Avrupa Devrimlerini araştırın.*
- ☐ *Günümüzde ulus-devlete yönelik alttan (devlet altı, bölgesel, yerel) ve üstten (devlet üstü, bölgesel, küresel) gelen baskıları tartışın. Bu tür dinamiklere karşı gösterilen milliyetçi-ulusalcı tepkilerin başarı şansını ya da yol açtığı tehlikeleri değerlendirin.*
- ☐ *Günümüzde Ortadoğu'dan Kuzey Amerika'ya, Latin Amerika'dan Avrupa'ya kadar geniş bir coğrafyada patlak veren toplumsal direnişler ve halk hareketlerinin devlet ve demokrasi açısından etkilerini tartışın.*
- ☐ *Günümüzde pek çok yerde yaşanan toplumsal ayaklanmaları ve diğer gelişmeleri komplo olarak gören anlayışları tartışın. Komplo teorilerinin ve komplocu zihniyetlerin neden bu kadar popüler olduğunu açıklamaya çalışın. Türkiye'den örnekler üzerinde durun.*

KAYNAKÇA

Ağaoğulları, Mehmet Ali, *Eski Yunan'da Siyaset Felsefesi*, Verso Yayınları, Ankara, 1990.

Akal, Cemal Bali, *Devlet Kuramı*, (der.), Dost Yayınları, Ankara, 2000.

—, *Yasa ve Kılıç*, Afa Yayınları, 1991.

Anderson, Perry, *Lineages of the Absolutist State*, Verso Books, 1979.

Balibar, Etienne - Wallerstein, Immanuel, *Irk, Ulus, Sınıf*, çev. Nazlı Ökten, Metis Yayınları, 1995.

Bendix, Reinhard, *Nation-building and Citizenship: Studies of Our Changing Social Order*, Anchor Books, 1967.

Cassirer, Ernest, *Devlet Efsanesi*, çev.Necla Arat, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1984.

de Tocqueville, Alexis, *Eski Rejim ve Devrim*, çev. Turhan Ilgaz, Kesit Yayıncılık, 1992.

Eisenstadt, Samuel N., *The Political System of Empires*, Free Press, 1969.

Evans, Peter - Rueschemeyer, Dietrich - Skocpol, T., (der.), *Bringing the State Back in*, Cambridge University Press, 1985.

Foucault, Michel, *İktidarın Gözü*, çev. Işık Ergüden, Ayrıntı Yayınları, 2003.

—, *Hapishanenin Doğuşu: Gözetim Altında Tutmak ve Cezalandırmak*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Yayınları, 1991.

Gellner, Ernest, *Uluslar ve Ulusçuluk*, çev. Büşran Ersanlı ve Günay Göksu Özdoğan, Hil Yayınları, 2008.

Giddens, Anthony, *Ulus-Devlet ve Şiddet*, çev. Cumhur Atay, Kalkedon Yayınları, 2008.

Gramsci, Antonio, *Seçme Yazılar*, çev. İbrahim Yıldız, Dipnot Yayınları, Ankara, 1992.

—, *Hapishane Defterleri*, çev. Adnan Cemgil, Belge Yayınları, 1992.

Habermas, Jürgen, *Kamusallığın Yapısal Dönüşümü*, çev. Tanıl Bora ve Mithat Sancar, İletişim Yayınları, 1997.

Hardt, Michael - Negri, Antonio, *İmparatorluk*, çev. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, 2001.

Hobbes, Thomas, *Leviathan: Bir Din ve Dünya Devletinin İçeriği, Biçimi ve Kudreti*, çev. Semih Lim, Yapı Kredi Yayınları, 1992.

Jessop, Bob, *Devlet Teorisi: Kapitalist Devleti Yerine Oturtmak*, çev. Ahmet Özcan, Epos Yayınları, Ankara, 2008.

—, *Hegemonya, Post-Fordizm ve Küreselleşme Ekseninde Kapitalist-Devlet*, der. ve çev. Alev Özkazanç-Betül Yarar, İletişim Yayınlar, İstanbul, 2005.

—, *State Theory: Putting the Capitalist State in Its Place*, Polity Press, Cambridge, U.K., 1990.

Keane, John, *Sivil Toplum ve Devlet*, çev. Ahmet Çiğdem, Aksu Bora, Ayşe Nur, Erkan Akın, Levent Köker, Mehmet Küçük, Ayrıntı Yayınları, 1993.

Machiaevelli, Niccolo, *Prens*, çev. Nazım Güvenç, Anahtar Kitaplar, 1994.

MacKinnon, Catharine, *Feminist Bir Devlet Kuramına Doğru*, çev. Sabir Yücesoy ve Türkan Yöney, Metis Yayınları, 2003.

Marx, Karl, *Alman İdeolojisi*, çev. Olcay Geridönmez ve Tonguç Ok, Evrensel Basım Yayın, 2013.

—, *Louis Bonaparte'ın On Sekiz Brumaire'i*, çev. Tanıl Bora, İletişim Yayınları, 2010.

—, *1844 El Yazmaları*, çev. Murat Belge, Birikim Yayınları, 2000.

Miliband, Ralph, *The State in Capitalist Society*, Basic Books, 1969.

Oppenhemier, Franz, *Devlet*, çev. Alâeddin Şenel ve Yavuz Sabuncu, Kaynak Yayınları, 1984.

Parkinson, C. Northcote, *Siyasal Düşüncenin Evrimi*, çev. Mehmet Harmancı, Remzi Kitabevi, 1984.

Pasukanis, Evgeny, *Genel Hukuk Teorisi ve Marksizm*, çev. Onur Karahanoğulları, Birikim Yayınları, 2003.

Platon, *Devlet*, çev. Sabahaddin Eyüboğlu ve M. Ali Cimcoz, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1985.

Poulantzas, Nicos, *Devlet, İktidar ve Sosyalizm*, çev. Turhan Ilgaz, Epos Yayınları, 2006.

—, *Siyasi İktidar ve Toplumsal Sınıflar*, çev. L. Fevzi Topaçoğlu, Belge Yayınları, 1992.

Rousseau, Jean Jacques, *Toplum Sözleşmesi*, çev. Vedat Günyol, Adam Yayınları, 1990.

Skocpol, Theda, *Devletler ve Toplumsal Devrimler: Fransa, Rusya ve Çin'in Karşılaştırmalı bir Çözümlemesi*, çev. S. Erdem Türközü, İmge Yayınları, 2004.

Stevens, Jacqueline,, *Devletin Yeniden Üretimi*, çev. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, 2001,

Tilly, Charles, *Avrupa'da Devrimler 1491-1992*, çev. Özden Arıkan, Literatür Yayınları, 2005.

Wallerstein, Immanuel, *Liberalizmden Sonra*, çev. Erol Öz, Metis Yayınları, 2003.

—, *Tarihsel Kapitalizm*, çev. Necmiye Alpay, Metis Yayınları, 1995.

Wittfogel, Karl, *Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power*, Yale University Press, New Haven, 1957.

Siyasal Şiddetin Örgütlenmesi

EVREN BALTA

NELER ÖĞRENECEĞİZ?

- Devletin meşru şiddet tekeli
- Şiddet tekelinin siyasal etkileri
- Devletin baskı aygıtları
- Orduların yapısı ve zorunlu askerlik
- Orduların işlevleri
- Askeri darbeler ve orduların sivil denetimi
- Polis ve iç düzenin tesisi
- Hukuk devleti, polis devleti?
- Devlet baskısının biçimleri ve nedenleri
- Kurumsallaşmış devlet dışı baskı aktörleri
- Mafya
- İsyancı gruplar ve iç çatışma
- Terörizm
- Siyasal şiddetin örgütlenmesinde yeni eğilimler
- İnsani müdahale ve uluslararası aktörler
- Güvenliğin özelleşmesi ve özel ordular
- Profesyonel ordu
- Siyasal şiddet ve toplumsal cinsiyet

GİRİŞ

Bu bölümde şiddet ve siyaset arasındaki ilişkinin tarihsel olarak nasıl örgütlendiği, devletin siyasal şiddeti örgütlemesinin modern biçimleri, devlet-dışı şiddet aktörleri ve son olarak da yeni ortaya çıkmakta olan siyasal şiddet süreçleri tartışılacaktır.

Modern siyaset bilimi, siyaseti farklı haklar ve çıkarlara sahip olan grupların devam eden şiddet dışı müzakeresi olarak algılama eğilimindedir. Bu yaklaşım şiddetin zaman zaman siyasal müzakerenin bir aracı olarak kullanıldığını kabul etse de, siyasetin temel hedefini siyasal sürecin şiddetten arındırılması olarak görür. Dolayısıyla bu yaklaşımlarda siyaset ve şiddet birbirinden radikal biçimde farklı mantıklara sahip apayrı süreçler olarak görülür. Siyaset denildiğinde akla siyasal partiler, seçimler, çıkar grupları gibi şiddet dışı siyasal araçlar gelir. Şiddet denildiğinde de terör, mafya, savaş gibi siyaset dışı sayılan aktörler ve süreçler kast edilir. Tam da bu nedenle gündelik hayatta sık sık rastladığımız gibi siyasetçiler bir siyasal yöntem olarak şiddet kullanan aktörleri "siyasete" geri çağırır ve sorunlarını şiddet değil, siyaset yoluyla çözmelerini önerirler. Oysa siyasetin şiddet dışı bir süreç olarak anlaşılması, şiddetin gündelik siyasette oynadığı kurucu rolün anlaşılmamasına yol açacaktır.

Modern siyaset teorisinin gelişimi boyunca Niccolo Machiavelli (1469-1527), Carl von Clausewitz (1780-1831), Karl Marx (1818-1883), Max Weber (1864-1920), Michael Foucault (1926-1984) gibi düşünürler şiddet ve siyasetin birbirinden farklı alanlar olduğuna dair yaygın kabul gören bu yaklaşımları eleştirmiş ve şiddetin modern siyasetin kurucu unsurlarından olduğunu iddia etmişlerdir. Örneğin Machiavelli başarılı bir devlet yönetimi için şiddetin gerekli bir araç olduğunu iddia ederken, Max Weber modern devletin temelinde şiddet aygıtlarının meşru tekeli olduğunu ileri sürmüştür. Karl Marx kapitalist toplumsal ilişkilerin kuruluşunun özgür iradeye değil, zora ve çıplak şiddete dayanan ve üreticilerin mülksüzleştirilmesiyle sonuçlanan bir ilksel birikim süreci ile gelişebildiğini ifade etmiştir. Carl von Clausewitz *Savaş Üzerine* adlı eserinde "savaş siyasetin başka araçlarla sürdürülmesidir" diyerek savaşın temelde bir siyaset yapma biçimi olduğuna vurgu yapmıştır. Michael Foucault bu sözü tersine çevirerek "siyaset savaşın başka araçlarla sürdürülmesidir" demiş ve siyaset ile şiddet arasındaki derin bağa dikkat çekmiştir. Kuşkusuz bahsi geçen bu yazarlar şiddet ve siyaset arasındaki derin ve kopmaz bağa dikkat çeken pek çoklarından sadece bazılarıdır.

DEVLET VE ŞİDDET

Devletin meşru şiddet tekeli

Devlet şiddetin en organize ve en yoğun biçimini temsil eder. İnsanın ruhu vardır, ama devlet ruhsuz bir makine olduğu için varlığını borçlu olduğu şiddetten kendini asla arındıramaz.

– Mahatma K. Gandhi, 1935

Şiddetin siyasetin bir aracı olarak kullanılması kuşkusuz modern devlet ile birlikte ortaya çıkan bir gelişme değildir. Farklı çıkar, kimlik ve niyetlere sahip aktörlerin bu çıkarlarını gerçekleştirmek için kullandıkları bir araç olarak şiddet, toplumsala içkindir. Modem devletin ortaya çıkması ise tarihte daha önce hiç görülmeyen bir gelişmeye yol açmış ve şiddetin meşru kullanım tekeli ilk kez bir üst siyasal otorite tarafından ele geçirilmiştir.

Tarihsel olarak şiddetin kamusal otorite tarafından tedarik edilmesi bir norm değil, istisnadır. Modern öncesi devletlerde siyasal merkez şiddetin meşru tekeline sahip değildir. Korsanlık, eşkıyalık, kan davaları, düello farklı toplumsal aktörler tarafından farklı yerellerde uygulanan özel şiddet pratiklerdir. Üstelik pek çok siyasal birimde yerel yöneticiler (ağalar, sipahiler, lordlar gibi) meşru bir biçimde bağımsız askeri güçlerini, dolayısıyla yerel şiddet aygıtlarının kontrolünü ellerinde tutarlar. Bu güç onlara savaş zamanlarında siyasal merkezle pazarlık yapma, siyasal merkezin kararlarına direnme imkânı tanır. Bu dönemde daimi ordu bulundurmamak ve çatışma zamanlarında uzmanlığı savaşmak olan kişilerin hizmetlerini satın alma yoluyla savaşmak da yaygın bir pratiktir. Dolayısıyla bu ilk dönemde şiddetin rekabetçi ve kontrolsüz bir biçimde yağmacı gruplar tarafından özel çıkarlar için kullanılması yaygın bir pratiktir.

Ancak, 16. yüzyılın sonlarından

Vatandaşlık hakları ve savaş

Pek çok araştırmacı savaş ve vatandaşlık haklarının genişlemesi arasında da bir bağ olduğunu ifade ederler. Charles Tilly, Göran Therborn ve Douglas North Avrupa'da ulus-devlet ve demokrasi arasındaki ilişkiye değinen çalışmalarında devletin savaşları sürdürmek için gereken para ve insan kaynaklarında yaşadıkları sıkıntıların yöneticileri yurttaşlarla bir tür pazarlık yapmak zorunda bıraktıklarını gösterirler. Bu görüşe göre, daha çok kan (savaşlarda ölenlerin yurttaşlar olması) ve daha çok para karşılığında (savaşların vergilerle finanse ediliyor olması) devletler yurttaşlarına giderek genişleyen temsili haklar verdiler. Böylece yurttaşlar kendi yöneticilerinin aldığı savaş kararlarında kendilerini yalnızca pasif birer alıcı olarak görmeyecek, aynı zamanda savaş kararının kurucu parçası olduklarını da düşüneceklerdi. Üstüne üstlük kendi devleti/vatanı için kanını akıtan çoğunluğu yoksul kesimin oluşturduğu yurttaşlar ordusunu savaştan geri geldiklerinde tek bekleyenin sadece işsizlik ya da yoksulluk olması düşünülemezdi. Diğer bir deyişle Avrupa'da demokratik hakların genişlemesi ve refah devletinin kuruluşu devlet ve yurttaşlar arasında savaş süreçleriyle sıkı sıkıya bağlı ama çoğu zaman üstü örtük bir pazarlığın sonucu olarak anlaşılmalıydı.

itibaren özellikle Avrupa kıtasında şiddet giderek merkezi ve kamusal olarak tedarik edilmeye başlanmıştır. Bu durum var olan siyasal merkezlerin şiddet tekelini ellerinde toplayabildikleri oranda güçlenmesine, başarılı bir biçimde hasımlarını ortadan yok ederek siyasal şiddet tekelini ele geçiren yeni siyasal merkezlerin oluşmasına ve bunu başaramayanların da yok olmasına neden olacaktır. Tam da bu süreç sonunda Max Weber'in, "devlet, belirli bir toprakta meşru fiziki güç kullanma tekelini elinde tuttuğunu (başarıyla) iddia eden insan topluluğudur" tanımı Avrupa devletleri için bir anlam taşımaya başlar. Bir diğer deyişle, bu dönemde devlet şiddet kullanımını sınırlayan teritoryal temelli bir tekel olarak ortaya çıkmıştır. Bu anlamda modern devletin kendisi şiddet tekelinin merkezde toplanması ve parçalı güç odaklarının silahsızlandırılması ile doğrudan ilişkilidir.

Şiddet tekelinin siyasal etkileri

Fiziksel şiddet araçlarının bu şekilde devlet tarafından tekelleştirilmesi ve denetlenmeye başlamasının ilk sonucu şiddet ile ticaret arasına keskin bir sınır çizilmesi olmuştur. Bir diğer deyişle şiddet bu dönemde tamamen kamusal bir hizmet olarak devlet tarafından sağlanmaya başlanmış ve yöneticilerin savaş dönemlerinde hizmet satın alma yoluyla ilişkiye geçtikleri şiddet piyasaları devri tedricen de olsa ortadan kalkmıştır.

Fiziksel şiddetin sadece egemen devletler tarafından örgütlenmesinin bir diğer sonucu savaşın merkezi ve tamamen devletler arasında cereyan eden bir sürece dönüşmesidir. Nitekim 17. ve 20. yüzyıllar arasında devletler tarafından şiddetin meşru tekelinin ele geçirilmesiyle birlikte yerel şiddet dramatik bir biçimde azalır ve bağımsız askeri güçler zemin kaybederken, devletler giderek daha fazla oranlarda yıkıcı uluslararası savaş yapmaya başlamışlardır. Savaş biçiminin bu şekilde dönüşüme uğraması devletlerin hem finansal hem de insan gücü anlamında geniş kaynakları seferber edebilme kapasitesini genişletmesini gerekli kılmıştır. Bunun yolu da topyekûn seferberlik durumunun sadece savaş zamanı ile sınırlı tutulmamasından ve "barış" dönemlerinde de savunma ilkesi üzerinden sürekli bir savaş hazırlığı içerisinde olmaktan geçmektedir. Charles Tilly bu durumun baştan niyet edilmeyen bir sonuç yaratarak devlet kapasitesinin ve teritoryal eriminin genişlemesine yol açtığını iddia eder. Nitekim savaş hazırlığı süreci, savaş zamanlarında orduları finanse edecek hazine, iaşe hizmetleri, askere alma düzeni, vergi daireleri gibi pek çok idari görevin de devlet tarafından geniş olarak yüklenilmesini ve devletin idari kapasitesini genişletirken siyasal gücün merkezden çepere doğru genişlemesini de zorunlu kılmaktadır.

Fiziksel şiddet araçlarının tekelleşmesinin bir diğer sonucu devletlerin kendi sınırları içinde ve dışında uyguladıkları şiddet pratiklerinin keskin bir biçimde farklılaşmaya başlamasıdır. Şiddet tekelini elinde bulunduran devletler, kendi tebaalarının güvenliğini sağlamaktan sorumlu hale gelirler. Bu durum içeride

devlet dışı her tür şiddet ediminin suç olarak kodlanmasını ve merkezi otorite tarafından iç hukuk normları aracılığıyla cezalandırılmasını beraberinde getirirken, savaş temelde sınır dışı alana ait bir pratik haline gelir. Savaş artık sadece egemen bir otorite tarafından ancak bir diğer egemen otoriteye karşı yapılabilen bir edim olmuştur. Savaşın ulusal-toplumsal alandan dışlanması ve sadece devletlerarası, dış çatışmalarla sınırlandırılması aynı zamanda dış güvenliği sağlayan ordu, iç güvenliği sağlayan polis gibi kurumsal ayrımların da oluşmasına neden olmuştur.

> ***Vicdani ret***
>
> Vicdani ret, bir bireyin politik görüşleri, ahlâki değerleri veya dinsel inançları doğrultusunda zorunlu askerliği reddetmesidir. Vicdani ret hakkı, günümüzde Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonu ve Avrupa Parlamentosu tarafından temel insani hak olarak kabul edilmiştir. Bu hakkın uygulanması ülkelere göre farklılık gösterebilmektedir. Bazı ülkeler vicdani ret nedeniyle zorunlu askerlik hizmeti yapmak istemeyenleri askerlikten muaf tutarken, bazı ülkeler de zorunlu askerliğe alternatif olarak vicdani retçilere kamu hizmetinde bulunma olanağı sunarlar. Buna karşın pek çok ülke vicdani reddi bir insan hakkı olarak tanıyacak düzenlemeleri henüz yapmamıştır. Kuşkusuz vicdani ret hakkı ancak zorunlu askerlik uygulaması varsa anlamlıdır.

DEVLETİN BASKI AYGITLARI

Bütün devletler belirli bir oranda zorlayıcı bir güç kullanarak ayakta kalırlar. Bu zorlayıcı gücün kurumları ve işlevleri siyasal rejimlerin yapısına göre farklılık gösterebilir. Siyasal rejimlerin zor aygıtları arasındaki en temel ayrım ordu ve polis arasındakidir. Teknik, organizasyonel, personel vb. yapıları farklı rasyonellere göre inşa edilen bu kurumlardan orduların temel görevi ulusal savunmayı desteklemek ve dış güvenliği sağlamak iken, polisin temel görevi iç düzeni sağlamak olarak tanımlanabilir. Ancak bu fonksiyonel görev paylaşımı mutlak değildir. Nitekim orduların pek çok durumda içeriden gelen tehditlere karşı kullanılması ile ordu bütün bir 20. yüzyıl boyunca pek çok ülkede iç siyasetin belirleyici bir faktörü haline gelmiştir. Polisin fonksiyonları da özellikle günümüzde giderek daha fazla oranda uluslararasılaşmaktadır.

Orduların yapısı ve zorunlu askerlik

Modern orduların oluşumu devletlerin meşru şiddet tekelini ellerinde toplamaya başlaması ile paraleldir. Bu süreçte ordular profesyonel bir liderliğe sahip olan, sürekli ve uzmanlaşmış bir kurum haline gelmeye başlamıştır. Modern ordular bugünkü biçimini temelde 19. yüzyılda almıştır. Bu dönemde ordular yalnızca belirli bir liderliğe sahip, kalıcı ve profesyonel kurumlar haline gelmekle kalmamış, aynı zamanda bütün yurttaşları ulus bağı üzerinden harekete geçirebilecek devasa örgütlere dönüşmüşlerdir.

Zorunlu askerlik modeli olarak adlandırılan bu model bir siyasal sisteme vatandaşlık bağıyla bağlı olan yurttaşların belirli bir süre için orduya katılmasını

öngörmektedir. Orduda aktif olarak hizmet verenler, bu hizmetlerinden sonra rezerv güçlerine dâhil olurlar ve savaş, doğal afet gibi ulusal olağanüstü hallerde göreve çağrılabilirler.

"Yurttaş-orduları" ortaya çıkaran zorunlu askerlik modeli 19. yüzyılda Avrupa'nın pek çok ülkesinde kullanılmaya başlanmıştır. Fransız Devrimi'nden hemen sonra 1789'da askeri teorisyen Edmond Dubois-Crancé, Paris Ulusal Kongresi'ne seslendiği konuşmasında "her vatandaşın asker, her askerin de vatandaş" olması gerektiğini belirtmektedir. Zorunlu askerlik fikri bu dönemde siyasal elitler arasında yaygınlaşsa da, halk arasında bu fikre karşı büyük bir direnç söz konusudur. Bu toplumsal direnç ancak 1793'te Fransa'nın İngiltere, Hollanda ve Avustralya'ya karşı Napolyon liderliğinde yürüttüğü savaşla kırılabilmiştir. Yurttaş-ordu modeline dayanan kitlesel bir seferberlik ile kazanılan bu zafer sonrasında, 1798'de Fransa'da zorunlu askerliğe yasal bir geçerlilik kazandırılmıştır. Fransa'yı Prusya ve daha sonra Kıta Avrupası'ndaki diğer ülkeler izlemiştir. Zorunlu askerlik sisteminin pek çok ülkede uygulanmaya başlaması Birinci Dünya Savaşı'nın yol açtığı kitlesel mobilizasyon esnasında gerçekleşecektir. 20. yüzyılda bu ordu modeli neredeyse ulusal ve uluslararası siyasetin evrensel bir bileşeni haline gelecektir.

Militarizm

Militarizm kavramı zaman zaman ordunun kendi meşru fonksiyonlarını suiistimal etmesi ve normalde sivil siyasetçilere verilmiş olan sorumlulukları gasp ettikleri darbe durumlarına göndermede bulunularak kullanılsa da, bundan çok daha geniş bir kavram olarak anlaşılmalıdır. Bu anlamda askeri yönetimlerin olmadığı, demokratik toplumlarda dahi militarizm etkili bir siyasal fenomendir.

Her şeyden önce militarizm kavramı askeri önceliklerin, ideallerin ve değerlerin toplum geneline yayıldığı kültürel ve ideolojik bir fenomene işaret eder. Militarizm silahlı kuvvetlerin övülmesi, yüceltilmiş bir yurtseverlik anlayışı, ulus adına fedakârlık ve kahramanlık yapmanın kutsal bir değer sayılması, bu anlamda savaşın meşru bir siyaset aracı olarak kabul edilmesine dayanır.

Militarizmin bu kültürel ve ideolojik boyutlarının yanı sıra ekonomik bir boyutu da vardır. Bu ekonomik boyut, savaşın sanayileşmesiyle birlikte askeri harcamaların ve savaş sanayinin sermaye birikimi için ve kapitalizmin krizlerini aşma girişimlerindeki işlevselliğine vurgu yapar.

Orduların işlevleri

Zorunlu askerlik modeli bölgesel, dinsel ya da sınıfsal özelliklerinden bağımsız olarak erkekleri ilk gençlik dönemlerinde "yurtları için" askeri eğitimden geçirerek ulusa atfedilen değerin artmasında da kurucu bir rol oynamıştır. Zorunlu askerlik sisteminin yerleşmesi aynı zamanda ulusu eğiten bir kurum olarak ordunun da toplum içindeki rolünün artmasına neden olmuştur. Zorunlu askerlik eğitimi esnasında ordular askeri eğitimin yanı sıra temel okur-yazarlık eğitimleri, rejimin temel değerlerine sadık makbul yurttaşlar yaratılması için gereken vatandaşlık eğitimlerini vermektedirler. Özellikle ulus-devletin kurulmasının ilk dönemlerinde örgün eğitimin yaygın olmadığı üçüncü

dünya devletlerinin önemlice bir kısmında orduların bu toplumsallaştırma işlevi son derece belirgindir.

Her şeyden önce orduların temel işlevi ulusal güvenliği dışarıdan gelen veya gelebilecek olan tehditlere karşı savunmaktır. Ordular bir dış tehdit durumunda hem savunma hem de saldırı amaçlı olarak kullanılabilirler. Tam da bu nedenle modern ordular genellikle savunma ve saldırı hedeflerini yerine getirebilecek şekilde örgütlenmişlerdir. Bu durumun istisnaları elbette mevcuttur. Örneğin İsviçre ordusu, ülkenin tarafsızlık geleneğinin bir sonucu olarak, daha ziyade savunma rolüne odaklanmıştır. Japonya ordusu da İkinci Dünya Savaşı sonrasında müttefik devletler tarafından temelde savunma amaçlı bir ordu olarak inşa edilmiştir. Orduların savunma ve saldırı arasında kurduğu denge ve bu görevlerden hangisini öncelikli olarak gördüğü orduların yapısını, işleyişini ve personelini etkileyen önemli bir faktör olarak öne çıkmaktadır. Özellikle orduların yayılmacı ve saldırgan bir tutum izlediği durumlarda, ordulara bu saldırgan pozisyona paralel bir şekilde daha fazla mali kaynak aktarılmakta ve ordu toplumsal mobilizasyonda önemli bir propaganda aracı olarak işlev görmeye başlamaktadır. Kuşkusuz yayılmacı ve saldırgan politikalar belirli bir toplumsal destek de gerektirir, bu toplumsal destek ise ancak bütün bir toplumun askeri değerler ile tanıştırıldığı militarist bir kültüre sahip olması ile mümkün olacaktır.

Temel görevleri her ne kadar dış tehditlere karşı ulusal güvenliği sağlamak olarak ifade edilmiş olsa da, ordular pek çok durumda iç düzenin tesisinde de rol oynayabilmektedirler. Bu iç rollerden kimileri ihtilaflı değildir. Örneğin ordular doğal afetler veya başka felaketlerde sivil savunmaya destek olabilmektedirler. Ama orduların kimi durumlarda iç siyasette oynadıkları rol çeşitli çelişki ve çatışmalı durumlara da neden olmaktadır. Bu tarz ihtilaflı rollerden ilki orduların halk ayaklanmalarını bastırmakta kullanılmasıyla ilgilidir. Ordular isyanların bastırılmasında kullanıldığında düşman kategorisinin içeriğinin ve sınırlarının belirlenmesi oldukça güçtür. Örneğin Rusya ordusunda Çeçenler de görev yapmaktadır, ama aynı Rusya ordusu Rus-Çeçen Savaşlarında (1994-1996 ve 1999-2001) Çeçen isyanının bastırılmasında görev almıştır. Üstelik isyancılar üniforma giymedikleri için hangi grupların isyanı desteklediği hangilerinin sivil olduğunu ayırmak son derece güçtür. Böylesi durumlarda ordular ayrımsız şiddet uygulayabilmekte ve yarattıkları insan hakları ihlalleri yüzünden pek çok eleştiriye maruz kalmaktadırlar. Kimi isyan ve ayaklanma durumlarında da ordular saf değiştirip, yöneticiler için baskı uygulamayı reddedebilmektedirler. Pek çok durumda isyanların zaferle sona ermesi orduların isyancı gruplara karşı savaşmayı reddetmesi sonucu mümkün olmuştur. 1979 İran Devrimi'nde Şah'ın ordusunun halka silah sıkmayı reddetmesi, 2011 Arap Baharı'nda benzer bir biçimde Mısır ordusunun isyancıları desteklemesi ve onlara karşı güç kullanmayı reddetmesi ayaklanmaların başarılı olmasını sağlayan temel faktörlerden olmuştur.

Orduların iç siyasetteki ihtilaflı rollerinden ikincisi orduların dolaylı ya da

Pretoryanizm

Pretoryen tarihte ilk kez eski Roma'da imparatoru korumakla görevli seçkin askerlerden kurulu bir gücü anlatmak için kullanılmış bir kavramdır. "Pretorlar"ın temel görevi imparatoru dışarıdan gelen tehlikelere karşı korumaktır. Pretorlar en seçkin ve yetenekli askerler tarafından oluşturulur ve bizzat İmparator tarafından seçilirler. Fakat imparatora yakın olmanın ve onu koruma ayrıcalığına sahip olmanın yarattığı etki ile bu kuvvetler giderek güçlenmiş ve kendilerini devlet üzerinde hak sahibi gerçek devlet "muhafızları" olarak görmeye başlamışlardır. Bu tarihsel yapıya referansla pretoryanizm günümüzde ordunun kendini devletin ve rejimin bekçisi olarak gördüğü siyasal yapıları anlatmak için kullanılmaktadır.

doğrudan sivil siyasete müdahil oldukları durumlarla ilgilidir. Ordular çıkarları olmayan tarafsız ve dilsiz siyasal kurumlar olmadıklarından her zaman dolaylı yollardan da olsa siyasete müdahildirler. Fakat orduların etkileme kapasitesinde diğer kurumlara oranla çok net bir avantajı vardır. Her şeyden önce sahip oldukları devasa askeri güç onları diğer bütün bürokratik kurumlar içinde biricik hale getirir. Orduların diğer bürokratik kurumlara kıyasla siyaseti etkileme konusunda sahip olduğu bir diğer avantaj disiplinli ve hiyerarşik bürokratik kurumlar olmasıyla ilgilidir. Bu disiplin ve hiyerarşi orduların belirli konularda bir bütün olarak fikir üretebilmesini ve bu fikirlerin savunuculuğunu yapmasını kolaylaştırır. Üstelik pek çok ordu yetkilisi çeşitli siyasa üretici organlarda temsil edilmekte ve/veya bu organlarda yer alan kişilerle yakın ilişki içerisinde bulunmaktadır. Bütün bunlar demokratik siyasal sistemlerde dahi orduyu önemli bir baskı grubu haline getirir.

Ordunun bir baskı grubu olarak oynadığı rol kimi durumlarda rutinleşip, kurumsallaşabilir. Bir diğer deyişle ordular kendi çıkarları ve fikirleri doğrultusunda siyaseti etkileme rollerini kurumlarda elde ettikleri ayrıcalıklar üzerinden olağan siyasetin bir parçası haline getirebilirler. Bu tarz yapılarda ordular siyasal olarak hiperaktif pozisyonlarını sürekli olarak güncel tuttukları potansiyel düşmanlar üzerinden yaparlar. Bu tarz bir ordu yapısı genellikle bir toplumsal ve siyasal aktör olarak ordunun sosyo-politik yapıda sivillere nazaran hâkim unsur olduğu pretoryen yapıları doğurur.

Ordular kimi durumlarda sivil siyasetçileri etkileyerek veya onlar üzerinden siyaset yaparak hareket etmek yerine, siyaseti doğrudan kendi ellerine almak isteyebilirler. Bu durumun en dramatik biçimi askeri darbe ile siyasi iktidarın görevden uzaklaştırılmasıdır. Askeri darbeler sonrasında askerler tarafından kurulan ve temel siyasal gücü orduya devreden hükümet biçimine askeri diktatörlük adı verilir. Askeri darbeler sonrasında genellikle askeri diktatörlükler kurulsa da askeri diktatörlüğe giden tek yol askeri darbelerden geçmemektedir. Örneğin Saddam Hüseyin'in Irak'ta ya da Kim Il-Sung'un Kuzey Kore'de kurdukları askeri diktatörlük rejimleri tek-parti rejimi olarak başlamış, fakat zaman içinde liderlerin ordunun komutanı olarak öne çıkmaları ve üniforma giyerek yönetmeye başlamalarıyla askeri diktatörlük biçimine evirilmiştir.

Kimi durumlarda da askerler giderek sivil siyasetin çeşitli aktörlerini yönetimin içine katarak ya da sivil siyaset araçları yoluyla iktidarlarını meşrulaştırarak kısmi bir sivilleşmeye gidebilirler. Örneğin Pakistan'da Pervez Müşerref (1999-2008) referandum yoluyla kendisini Pakistan Cumhurbaşkanı seçtirmiştir.

Türkiye'de askeri darbeler

Türkiye tarihinde ordunun devlet yönetimi üzerinde her zaman önemli bir etkisi olmuştur. Bu etki ordunun siyaset mekanizması içerisinde kendisine açtığı kurumsal mekanizmalar üzerinden olduğu gibi, bu kurumsal mekanizmaları da aşan ve yönetimi tamamen ele geçirmeye yönelik askeri darbeler yoluyla da olmuştur. Modern Türkiye tarihinde ordu 27Mayıs 1960 ve 12 Eylül 1980 tarihlerinde darbe yaparak yönetimi resmen devralmıştır. 27 Mayıs 1960 ihtilalinden sonra ordu 15 Ekim 1961 tarihinde yapılacak olan genel seçimlere kadar ülkeyi 38 kişiden oluşan Milli Birlik Komitesi eliyle yönetmiştir.12 Eylül darbesinden sonra da ordu Milli Güvenlik Konseyi eliyle ülkeyi 1983 seçimlerine kadar yönetecektir. 27 Mayıs ve 12 Eylül darbelerinin ikisinde de seçimlerden önce ordunun siyaset içerisindeki kurumsal nüfuzunu artıran ve halk oylamasına sunulan anayasalar oluşturulmuştur. 27 Mayıs sonrası hazırlanan anayasa 9 Temmuz 1961 tarihinde % 61.7'lik bir oyla kabul edilirken, 12 Eylül'den sonra hazırlanan Anayasa 7 Kasım 1982'de % 92'lik bir oyla kabul edilmiştir. Bu iki darbenin dışında 12 Mart 1971 ve 28 Şubat 1998 müdahalelerinde ordu doğrudan yönetimi ele geçirmek yerine, siyasete müdahale ederek, hükümet değişikliğine sebep olmuştur.

Askeri darbeler ve orduların sivil denetimi

Modern sosyal bilim çalışmalarında ordu üzerine yapılan çalışmalarda özellikle İkinci Dünya Savaşı'nı takip eden on yıllar boyunca asker-sivil ilişkileri ya da asker-siyaset ilişkileri denen çalışma alanı en önemli yeri kaplamıştır. Askerler ne zaman iktidara el koyar? Askerlerin sivil denetimi hangi koşullar altında mümkündür?

Tarihsel olarak asker-sivil ilişkilerini irdeleyen literatür üç ana döneme ayrılabilir. İlk dönem hemen İkinci Dünya Savaşı sonrasında başlamış ve 1970'li yıllarda özellikle Latin Amerika ülkelerinde yaşanan askeri darbe süreçlerine kadar devam etmiştir. Modernleşme kuramı/ideolojisi etkisi altındaki bu literatürün erken dönemlerinde, modernleşme süreci ilerledikçe ordu-sivil ilişkilerinin de kendiliğinden liberal bir düzenleme çerçevesine çekileceği ve sivil denetime tabi olacağı düşüncesi hâkimdir. Ancak bu durum gerçekleşene kadar geç kalkınmakta olan ülkelerde orduların modernleşmeci bir rol oynaması gerektiği inancı bu literatüre egemendir. Geç kalkınan ülkelerde, ordu dışındaki diğer kurumların "geri kalmış" olduğu ve bu toplumlarda orduların kalkınmacı, ulusal toplum ve devlet inşası yönündeki pratiklerinin önemli olduğu ifade edilmektedir. Ancak orduların bu görevi geçici olarak görülür. Ordular reformist-ilerlemeci görevlerini yerine getirecek ve bu görevi yerine getirdikten sonra siyasal sahneden çekilerek, siyaseti sivillerin denetimine bırakacaktır.

Ancak modernleşmeci iyimserlik içinde ordulara reformist-ilerlemeci bir rol atfeden bu hayal kısa süre içinde dağılır. Zira kapitalist modernleşme sürecinin ilerlemesi orduların depolitizasyonunu beraberinde getirmez, onun yerine yükselen toplumsal hareketlilik ve sınıf mücadeleleri karşısında siyasal hayata darbeler başta olmak üzere milli güvenlik devleti yapılanması yoluyla daha fazla müdahil oldukları bir süreç başlar.

Bu tarihsel gelişmeler karşısında modernleşme kuramı da kendini yenilemek durumunda kalmıştır. Samuel P. Huntington'ın çalışmalarının öncülük ettiği bu yeni modernleşme kuramı okuması artık orduların ilerici, dönüşümcü yönüne değil, düzeni koruyucu yönüne vurgu yapmaya başlar. Huntington toplumsal kesimlerin "aşırı siyasallaşmasını" ve daha önce siyaseten dışlanan kesimlerin artan katılım taleplerini, bu siyasallaşma taleplerini soğuracak "kurumsallaşma düzeylerinin" olmaması sebebiyle ortaya çıkan toplumsal hareketliliği "siyasal çürüme" ve "düzen bozucu" bir gelişme olarak nitelendirir ve askerlerin "mevcut düzenin muhafızları" olarak oynadıkları rolü yüceltir.

Buna rağmen Huntington da orduların sivil denetiminin erken modernleşme kuramlarında olduğu gibi nihai olarak demokrasinin temel belirleyici unsurlarından olduğu fikrine katılır. Liberal demokrasilerde ordu-siyaset ilişkilerinin "objektif sivil denetim" üzerinden yürümesi gerektiğini ileri sürer. Objektif sivil denetimin kurulabildiği durumlarda siviller güvenlik politikasının ana hatlarını belirlerler, fakat bu politikanın nasıl gerçekleştirileceğine dair somut hedeflerin neler olduğunun saptanmasını, konularında uzman profesyonel askerlere bırakırlar. Dolayısıyla *profesyonelleşme* kilit kavramdır. Askerler yeterince profesyonelleştiklerinde sivil otoritenin denetiminde olan (yani ulusal güvenlik ile ilgili olmayan) konularda karar ve uygulama yetkisini sivil otoritenin mutlak denetimine bırakır. Bir diğer deyişle, demokratik otorite kendi alanını ilgilendiren hususlarda askerin etki alanına girmeden davranabilen otoritedir ve demokratik toplumlarda asker siyasi alanda dilsizdir.

Kısacası hem erken hem de geç dönem modernleşmeci kuramlar orduların siyasal hayata müdahalelerini kapitalist modernleşmenin az gelişmesinden doğan bir gereklilik olarak görür ve modernleşme süreci ilerledikçe bunun kendiliğinden çözüleceğini, orduların geçici ve modernleşmeci bir misyonla hareket ettiklerini varsayarlar. Fakat 1960'lı yıllarla birlikte yaşanan kanlı ve baskıcı darbe deneyimlerinden sonra orduların modernleşmeci rolüne ilişkin duyulan iyimserlik sona erecektir. Bu dönemden sonra askeri darbeler üzerine odaklanan kuramcıların ordular konusundaki fikri modernleşme kuramcılarının aksine olumsuzdur. Orduların siyasete müdahalesini eşitsiz ve bağımlı kapitalist gelişmenin bir sonucu olarak görürler. Özellikle ulusal elitlerin kapitalist merkezlerin elitleriyle kurduğu ilişkinin darbe süreçlerinde önemli bir rol oynadığını ileri sürerler. Bu çalışmalarda darbe lehindeki uluslararası konjonktür askeri darbelerin neden olduğunu anlamak için en önemli faktör olarak karşımıza çıkar. Şili'deki Pinochet darbesinde bu durum açıkça yaşanmıştır. ABD Merkezi İstihbarat Teşkilatı (CIA) dönemin seçilmiş Şili Başkanı Salvador Allende'yi

ABD'nin küresel ekonomik çıkarlarını tehdit eden bir sosyalist olarak değerlendirmiş ve Allende karşısında açık olarak Pinochet'yi desteklemiştir. Bu destek sayesinde Augusto Pinochet 1973 yılında Şili'de bir askeri darbe ile yönetimi ele alacak ve 1990 yılına kadar 17 yıl ülkeyi yönetecektir.

Bu dönemin bir diğer önemli kuramcısı Guillermo O'Donnell ise askeri darbelerin ekonomik kriz ve dönüşüm üzerinden anlaşılması gerektiğini işaret eder. *Bürokratik otoriteryanizm* adını verdiği modelde askeri darbelerin ekonomik kriz dönemlerini aşmak için önemli bir araç olduğunu ifade eder. Bu modele göre askeri darbelerden önce iş başında olan sivil siyasetler yeniden seçilebilmek için geniş halk kitlelerini iktisadi ve siyasi olarak kalkındırmaya yönelik popülist stratejiler uygularlar. Bu stratejiler ekonomik kriz ve daralma dönemlerinde uygulanamaz hale gelir. Egemen sınıfların bu dönemlerde ihtiyaç duyduğu yeni kalkınma stratejilerinin kurumsallaşması ancak askeri darbelerin ve askeri rejimlerin inşa ettiği bürokratik otoriter devlet formları eliyle olmaktadır. O'Donnell'a göre profesyonel silahlı kuvvetler tam da profesyonellikleri yüzünden devam eden ekonomik krizleri yeni bir siyasal kalkınma stratejisini kurumsallaştırarak aşarlar. Böylelikle O'Donnell, Huntington'ın aksine, orduların siyasete müdahalesinin hiç de profesyonelleşme eksiliğinden değil tam da profesyonelleşmenin tamamlanmasından ileri geldiğini iddia etmiş olur.

Profesyonelleşme kuramına eleştiri getiren bir başka kuramcı Alfred Stepan da erken modernleşme kuramının ordu içinde profesyonelleşme düzeyi arttıkça orduların siyaseten dilsizleşeceği ve salt dar anlamıyla dış güvenlik sorunlarıyla ilgileneceği tezini eleştirir. Ona göre de ordular aslında Soğuk Savaş yıllarının anti-komünist politikaları çerçevesinde sosyo-ekonomik ve sosyo-politik düzeni korumak anlamında iç güvenlikten sorumlu tutulmuştur.

Üçüncü kuşak çalışmalar ordunun siyasete müdahalesini orduların iç kurumsal özelliklerine; subayların toplumsal kökenlerine, temel ideolojileri ve zihniyetlerine yönelerek anlamaya çalışırlar. Bu yeni modellerde sivil-asker ayrımı mutlak bir ayrım değildir. Örneğin Rebecca Schiff askerler, siyasal elitler ve yurttaşlar arasındaki ilişkinin formunun farklı ülkelerde farklı biçimlerde kurulduğunu iddia eder. Mühim olanın bu üç önemli toplumsal aktörün siyasal karar alma mekanizmaları gibi temel toplumsal konularda uzlaşmasıdır. Askeri darbeler ancak bu uzlaşma bozulduğunda söz konusu olur, bu uzlaşmanın olduğu durumlarda askerler siyaseten dilsizleşecek ve yönetimi kendileri ile aynı fikirde oldukları inancına sahip oldukları sivillere bırakacaklardır.

Bu bölümdeki tartışmadan da görüleceği gibi her ne kadar modern devlet baskı aygıtlarını içerisi ve dışarısı olarak işlevsel bir ayrışmaya tabi tutmuş olsa da, bu ayrım her durumda mutlak değildir. Nitekim ordular hem Batılı ülkelerde hem de kalkınmakta olan ülkelerde her daim önemli iç işlevler üstlenmişlerdir.

Polis ve iç düzenin tesisi

Polis devletin zor aygıtlarının asli unsurlarından biridir ve temel görevi en geniş anlamıyla ülkenin içerisinde *iyi düzeni* sağlamaktır. Her ne kadar polis çalışmalarındaki genel eğilim polis aygıtının kuruluşunu 19. yüzyılın başlarında beliren bir olgu olarak ele almak şeklinde olsa da, polisin kamusal zor aygıtı olarak ortaya çıkması feodalizmin giderek zayıfladığı ve devlet egemenliğinin içerisi ve dışarısı arasındaki biçiminin farklılaşmaya başladığı 16. yüzyıla rastlar. Hatırlanabileceği gibi bu dönem aynı zamanda devletin diğer devletlere karşı savaş yapmada kullanacağı orduların da profesyonelleşmeye başladığı dönemdir.

Bir üretim tarzı olarak feodalizmin belirleyici özelliği ekonomik ve politik egemenliğin birliğidir. Ticaretin ve sanayinin gelişmesiyle birlikte işbölümünün ve emek hareketliğinin artması ve para ekonomisinin giderek önem kazanmasıyla birlikte zümrelere bağlı toplumsal düzen ve ona bağlı olarak lordun serflere karşı uyguladığı politik ve ekonomik baskının birlikteliği zayıflamaya başlar. Bunun yanı sıra daha önce ifade edilmiş olduğu gibi devletin içeride uyguladığı baskı ve dışarıda uyguladığı baskı biçimleri arasında giderek fonksiyonel bir farklılaşma oluşmaya başlar. Sonuç olarak politik zor merkezîleşerek ulusal düzeyde toplanır ve içerisi ve dışarısı olarak ayrılır. Polis ulusal sınırlar içerisinde iç düzenin sağlanmasından sorumlu kamusal bir aygıt olarak inşa edilir.

Bu dönemde endüstriyelleşme ve ticaretin genişlemesi aynı zamanda hem işgücünün topraktan bağımsızlaşarak serbest dolaşımını sağlarken hem de geniş kitleler için yoksullaşma ve geleneksel güvence biçimlerinden yoksun kalma anlamına gelmektedir. Artan eşitsizlik, toplumsal dışlanma ve toplumsal mobi-

Çalışma evleri

İngiltere'de 19. yüzyılda yoksulların veya çalışamayacak durumda olanların yerleştirildiği bir çalışma evi. Çalışma evleri yoksulluğun artan toplumsal maliyeti azaltmak amacıyla 1834 Yoksulluk Yasası ile kurulmuşlardı. Kanuna göre yoksulların yardım alabilmesi için bu evlerde oturmaları ve çalışmaları gerekmektedir. Gerçekte birer hapishaneden farksız olan bu evlerde aileler erkekler, kadınlar ve çocuklar olarak ayrılmaktaydı. Giriş ve çıkışlar izne tabiydi. Bütün gündelik hayat planlanmıştı. Çocuklar kısmi bir eğitim alsalar da genellikle çocuk işçi olarak fabrikalarda çalışmaya gönderiliyorlardı. Çalışma Evleri 1930'da kapatıldı.

lizasyon sonucunda 16. yüzyılda pek çok Avrupa ülkesinde geniş çaplı iç isyanlar yaşanır. 1524-1526 Alman köylü ayaklanmaları, 1525-1528 İngiliz tekstil işçilerinin isyanları, hemen bütün Avrupa'yı etkisi altına alan kent ayaklanmaları geniş kitlelerin yeni toplumsal düzenden duyduğu hoşnutsuzluğun işaretleridir. Geleneksel denetim biçimlerinin etkisini giderek kaybetmesi yönetici sınıflarda yeni yönetim formlarına yönelik bir ihtiyaç yaratır. Polis aygıtı böylelikle devletin merkezileştiği, ulusal sınırların keskinleşmeye başladığı ve feodalizmin yerini giderek kapitalist üretim ilişkilerine bıraktığı bu yeni toplumsal düzenin yarattığı iç huzursuzluğu zapt etmek hedefiyle oluşturulur.

Polis aygıtının oluştuğu ilk dönemlerde polis güvenlik meselesini *ad hoc* tarzda çözmektedir. Bir diğer deyişle polisin temel işlevi çoğunlukla ortaya çıkan toplumsal problemleri ve krizleri yatıştırmaktır. Bu anlamda polis acil durumlarda, çoğu zaman bu duruma uygun "acil durum yasaları" etrafında göreve çağrılmıştır. Fakat 17. yüzyılın sonlarından itibaren polis erki giderek nüfusun genel refahı ve ortak iyiliğini temel alan toplumsal düzenlemeleri sağlamaya yönelik aktif ve kalıcı bir forma evirilmiştir. Bu tarihten itibaren polis artık sadece düzeni koruyucu değil aynı zamanda düzeni sağlayıcı, düzen yaratıcı aktif bir güç haline gelir. Polis kanunun tatbik edilmesinin bir aracı olduğu kadar, toplumu yönetmenin, gözetim ve denetim altında tutmanın da bir aracıdır artık.

Bu dönemde Avrupa'da devletler aktif ve müdahaleci rolü giderek artan ve geniş bir yelpazede iş gören polis teşkilatları tesis etmeye başlarlar. 1667'de Paris'te *Lieutenant de Police*, Rus Çarı Petro tarafından Rusya'da 1733'te Kraliyet Polis İdaresi (*Politsiia*), 1742'de II. Frederich tarafından Polis Direktörlüğü bu dönemde oluşturulan polis teşkilatlarından bazılarıdır. Bu yeni tesis edilen polis teşkilatlarında polise verilen düzen kurucu yetkiler polise çok geniş bir aralıkta toplumsal hayata müdahale etme yetkisi tanımaktadır. Kamu düzeninin sağlanmasından, kamu mallarının bakımına, trafikten, alkolün denetlenmesine kadar pek çok konu giderek daha fazla oranda polisin görev ve sorumluluk alanına girecektir. Fakat bu dönemde polisin en önemli yetki ve görev alanlarından birisi hiç kuşkusuz yoksulluğun denetim altında tutulmasıdır. Yoksulluğun denetimi görevinde polis sadece işsiz gezenlerin şehir dışına atılması, kırbaçlanması veya kürek cezasına çarptırılması gibi önlemleri uygulamaz, aynı zamanda çalışmayı empoze etmek ve özendirmek polisin asli görevlerinden biri sayılmıştır.

Yine bu dönemde Avrupa'da yaygın olan çalışma evleri aracılığıyla başıboşlar ve dilencilerin yarattığı huzursuzluk kontrol altına alınmaya çalışılır. Polis bir yandan çalışmayanları denetlerken, diğer yandan da çalışanların isyanlarının bastırılmasında önemli roller oynar. 19. yüzyılda bütün dünyayı sarsan grev ve devrim dalgaları polis teşkilatlarının müdahalelerine sahne olur. Artan iç huzursuzluklar polis teşkilatının merkezileşmesini ve yetkilerini dünya tarihinde görülmedik bir biçimde genişletecektir. Bu genişleme 20. yüzyılda giderek artan oranda keyfi polis uygulamalarının engellenmesine yönelik mücadele ve taleplere yol açacaktır.

Uluslararası polis

Polis teşkilatının iç asayişi sağlamak hedefiyle kurulması her ne kadar doğru olsa da suç eylemlerinin önemlice bir kısmının uluslararası bir niteliğe sahip olması, suçun ve suçlunun önlenmesinde ulusal karakterli polis teşkilatlarını yetersiz bırakmaktadır. Bu nedenle ilk olarak 1923 yılında *INTERPOL (Uluslararası Polis Teşkilatı)* polis teşkilatları arasında uluslararası işbirliği sağlamak amacıyla kurulmuştur. INTERPOL birkaç üye ülkeyi kapsayan kamu güvenliği ve terörizm, organize suçlar, yasadışı madde üretimi ve madde kaçakçılığı, insan kaçakçılığı, sahte para üretimi, finansal ve teknolojik suçlar ve yolsuzluk gibi alanlarda yoğunlaşır.

EUROPOL (Avrupa Polis Ofisi) Avrupa Birliği üyesi ülkeler ile birliğin ortaklık kurduğu diğer ülkelerin güvenlik güçleri arasında, uluslararası organize suçlar ve terörizm konusunda iş birliği ve etkili çalışma ortamı sağlamak amacıyla kurulmuş bir birimdir. Merkezi Hollanda'nın Lahey kentinde bulunan Avrupa Polis Ofisi, 1976 yılında kurulan TREVI (Terorism-Racism-Violence-International) olarak adlandırılan hükümetler arası bir kuruluşun temelleri üzerine kurulmuştur. Europol adı ilk olarak Haziran 1991'de düzenlenen Lüksemburg Zirvesi'nde gündeme gelmiş ve 1992 tarihli Maastrich Anlaşması K-3. maddesi çerçevesinde kurulması öngörülmüştür. Kuruluşun sözleşmesi 1995'te hazırlanmış ve 1999'da yürürlüğe girmiştir.

Hukuk devleti, polis devleti?

20. yüzyılda polis kavramı yeniden bir dönüşüme uğrayarak bugün anladığımız şekline kavuşur. Bir yandan polis teşkilatları iç düzenin tesisinde temel yetkilidirler ama öte yandan temel tartışma bu yetkilerin sınırlarının da olması gerektiği üzerinedir. Özellikle liberal teoriye göre polisin sınırsız yetkisinin olduğu durum yerini kanunun hâkimiyetinin vatandaşları devletin aşırı müdahalesinden bir haklar sistemi üzerine bina edilen hukuk devletine bırakmalıdır.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bu fikir yaygınlaşmaya ve hem içeride hem dışarıda devletin zor aygıtları aracılığıyla güç kullanımı kanunla sınırlanmaya başlar. Bu dönemde polis kamu düzenini sağlamak adına sınırsız güçlerle donatılmış umumi bir kuvvet değil, açıkça tarif edilmiş yetkilerle donatılmış bir güç olarak yeniden kurgulanmıştır. Kanun hâkimiyetinin temel bir özelliği, vatandaşların keyfi tutuklama ve hapisten azade olmaları ve gözetim altındaki şüphelilerin iyi muamele görmeleridir. Tutuklama yalnızca şüphelinin bir yargıcın önüne getirilmesine yarayan bir mekanizmadır, sorgulama zorlayıcı olmamalıdır. Bu dönemde işkence gibi gönülsüz sorgulamanın en yoğun ve sistematik şiddet içeren formları uluslararası antlaşmalar yoluyla da yasaklanır ve bireyin devlet erkini uygulayan temel kurumlardan biri olan polis karşısındaki haklarını genişler. Aynı dönemde gelişen sosyal devlet ve refah politikaları ile yoksulluğun denetimi polisin elinden alınarak bu görev devletin diğer bürokratik kurumlarına devredilir.

Kanunu uygulamak ve uygulatmakla yükümlü ama kanun tarafından kendisi de sınırlandırılan polis fikrinin yaygınlaşması hukuk devleti ve polis devleti olarak iki devlet biçiminin birbirinden ayrı olarak tartışılmasına neden olmuş-

tur. *Polis devleti* kavramı polis güçlerinin yasal yapının dışında işlediği ve ne kamuoyu ne de hukuk önünde hesap verdikleri duruma göndermede bulunur. Fakat polis devletinde polis gücü iktidarı askeri darbelerde orduların ele aldığı gibi kendi ellerine almaz. Daha ziyade siyasi iktidarların onayı ve desteği ilc kanunun keyfi olarak uygulanması söz konusudur. Hatta siyasi iktidarlar kanunu polisin yetkilerini genişletecek biçimde revize ederler, böylelikle bireylerin hakları polis karşısında kısıtlansa da polis aygıtının kullanımı kanunlar çerçevesinde kalmaya devam eder. Polis devletlerinin uç örneklerinde polis aygıtları geniş haber alma ağları ile toplumun bütün alanlarına sızan ve neredeyse tüm toplumu gözetleyen, fişleyen ve böylelikle rejim muhaliflerini etkisiz hale getirmeyi hedefleyen istihbarat teşkilatları kullanmışlardır. Romanya'da *Securitata* ve Doğu Almanya'da *Stasi* bu istihbarat teşkilatlarının baskıyı ve gözetlemeyi en mükemmelleştirmiş örnekleridir.

Burada hemen şunu ifade etmek gerekir ki, polis erkinin kısıtlanmasına yönelik yasaların varlığı dahi, polise verilen takdir yetkisinin sınırlarını tamamen daraltamamaktadır. Nitekim polis memurları işlerinin doğası gereği bütün kamu personeli içerisindc takdir yetkisini en geniş anlamda uygulayan ve bu uygulama nedeniyle yasanın sınırlarından kaçabilen kamu grubunu oluştururlar.

Bu takdir yetkisinin kullanılmasında polis güçlerinin ırksal ve kültürel kodlardan etkilendiğini pek çok araştırma ortaya koymuştur. Polislik mesleğinin büyük oranda suçun önlenmesi ilkesine dayanması, polislerin suçlu profilleri üzerinden davranmasını gerektirir. Ancak bu profiller her zaman hâkim toplumsal eşitsizlikler üzerinden örtük ya da aleni olarak işlemektedir. Örneğin siyahların suçla daha fazla ilişkili olduğunun düşünüldüğü ırkçı toplumsal örüntülere sahip toplumlarda polisler siyahları potansiyel olarak suçlu olarak görüp, buna uygun davranabilirler. ABD'de genç siyahların diğer gruplara nazaran polis tarafından şüphelenilerek durdurulma olasılıkları daha fazla olduğunu pek çok araştırma ortaya koymuştur. Yine aynı grubun polisin rutin kontrolü esnasında vurulması vakalarında da gözle görülür bir fark bulunmaktadır. Kanunlar pek çok durumda *makul şüphe kuralı* içerisinde polise geniş ihtiyari yetkiler verecek kadar esnek hazırlanmıştır.

20. yüzyılın ikinci yarısında polis aygıtı bireysel ve grup hakları üzerinden sınırlandırılmıştı. Aynı zamanda yoksulluk gibi önemli toplumsal sorunların denetimi refah politikaları üzerinden çözülmeye çalışıldığından, özellikle refah devleti uygulamalarının geniş olduğu toplumlarda, polisin siyasal huzursuzluğu bastırıcı ve düzenleyici rolünde fiili bir azalma olmuştu. Ancak günümüzde küresel düzeyde polisin görev ve yetkilerinde yeniden bir genişleme söz konusudur. Loic Wacquant devletin sosyal politika alanından çekilmesiyle birlikte yoksulluğun ve artan kitlesel hoşnutsuzluğun zapt edilmesi görevinin giderek artan oranlarda polis erkine devredildiğini ve uzun bir gerileme döneminden sonra Batı toplumlarında iç huzurun polis ve hapishane eliyle korunduğu kurumsal yapının yeniden ön plana çıktığını iddia etmektedir. Nitekim 2000'li yıllarla birlikte dünya genelinde hapishane nüfusunda ciddi bir artış söz konusudur.

Üstelik polis teşkilatları günümüzde giderek daha fazla oranda askeri niteliğe bürünmekte ve yarı-askeri operasyon tarzları egemen hale gelmektedir. Polis teşkilatları içinde kurulan Siyasi Şubeler özellikle 11 Eylül saldırıları sonrasında küresel tehditleri de içerecek şekilde yeniden düzenlenmiş, devletlerin tehdit tanımına göre biçimlendirilmiş "terörle mücadele birimleri" olarak yeniden tanımlanmışlardır. Terörle mücadele birimlerine hemen her ülkede geniş hak ve yetkiler verilmiş ve vatandaşların bu birimler karşısındaki hakları bu hakların tesis edildiği Batı Avrupa liberal demokrasilerinde dahi önemli ölçülerde kısıtlanmıştır. Bu durum pek çok kuramcının özellikle Batılı liberal devletlerde ileri derecede gözetleme ve denetlemeye dayalı polisiye yöntemlerin başat hale gelmesiyle hukuk devleti/ polis devleti ayrımının artık sonuna geldiğimizi iddia etmesine yol açmıştır.

Şu ana kadar devletin baskı aygıtları olarak orduyu ve polisi inceledik. Peki devlet bu sahip olduğu devasa baskı aygıtlarıyla ne türde baskı uygulamaktadır? Baskı devletin kendi nüfuz alanı içerisinde olan birey, örgüt ya da gruplara karşı fiziksel yaptırım uygulanması ya da uygulama ile tehdit edilmesidir. Devlet baskısı gözetim, yasaklama, sansür, zorunlu göç, işkence, kaybedilme, hukuk dışı muamele ya da soykırım gibi çok çeşitli biçimler alabilmektedir. Bu biçimlerden hangisinin hangi durumlarda, hangi sıklıkta ve yoğunlukta kullanıldığı değişim gösterse de değişmeyen şey hemen bütün devletlerin çeşitli baskı biçimleri uyguladığı gerçeğidir. Devlet şiddetinin neden belirli biçimlerde ortaya çıktığı ve bu biçimlerin toplumsal dokuda yarattığı dönüşümler siyaset biliminin sorduğu önemli sorulardan biridir. Neden bazı devletler soykırım yapar? Neden bazı devletlerde işkence yaygınken bazı devletlerde işkence ve kötü muamele kanunlarla ve uygulamayla sınırlandırılmıştır? Hangi dönemlerde devletler daha fazla baskıcı politikalar uygulamaktadırlar? Bir sonraki alt bölüm bu soruları tartışmayı hedefliyor.

DEVLET BASKISININ BİÇİMLERİ VE NEDENLERİ

Devletin kendi nüfuz alanında uyguladığı baskı mekanizmasını anlamaya çalışan kuramlardan ilki devletin baskı mekanizması ile düzeni tehdit eden gruplar ya da fikirlerin ortaya çıkması arasında bir ilişki kurar. Bu ilişkiye göre "baskıcı cevap verme yasası" (*law of coercive responsiveness*) hemen her devlette geçerli bir mekanizmadır. Bu yasaya göre eğer bir devlet kendi varlığına ve kurulu düzene yönelik ciddi bir tehdidin varlığını hissederse baskı uygular. Yine aynı yasaya göre devletler hissettikleri veya karşılaştıkları tehditlerin niteliğine ya da doğasına göre baskının biçimini ve dozunu artırırlar. Bu yaklaşım neden benzer türde tehditlere maruz kalan devletlerin benzer türde cevap vermediklerini açıklamakta yetersiz kalır. Bir diğer deyişle toplumsal düzene tehdit algılayan devletler bu tehditleri başka bazı devletlerde olduğu gibi baskıcı yöntemlerle çözmemektedirler. Örneğin etnik muhalefetin olduğu kimi devletlerde bu muhalefet bazı devletlerde soykırımla, bazı başkalarında ise kurumsal reformla sonuçlanabilmektedir.

Tehdit ve baskı arasında ilişki kuran bu ilk yaklaşıma yönelik itirazlar yükselten kimi siyaset bilimciler baskının varlığının ve niteliğinin o devletin rejim tipi ile açıklanabileceğini ileri sürmüşlerdir. Bu yaklaşıma göre devletin baskı mekanizması otoriter devletlerde çok daha gelişkinken demokrasinin kurumsallaştığı devletler baskı mekanizmasını harekete geçirmekte ve baskının dozunu ayarlamakta zorlanabilirler. İç demokratik barış teorisi olarak da adlandırılabilecek bu teoriye göre demokrasi iç barışın sağlanması ve baskı mekanizmasına nadiren başvurulması anlamına gelir. Demokrasiler baskı mekanizmasına daha az başvururlar, çünkü demokratik kurumlar baskıyı hükümetler için daha az kabul edilebilir ve daha maliyetli bir strateji haline getirir. Baskı daha az kabul edilebilir bir stratejidir, çünkü demokrasi genellikle uzlaşma, tolerans, iletişim gibi değerler üzerinden var olur. Daha maliyetlidir çünkü baskı mekanizmasının orantılı bir biçimde kullanılmaması hükümetlerin bir kez daha seçilebilmesini riske atar. Son olarak hükümetler demokrasilere katılım ve muhale-

Soykırım ve siyasi kırım

Soykırım (genocide) ulusal, etnik, ırksal ya da dinsel bir grubu, kısmen ya da tamamen ortadan kaldırmak amacıyla işlenen suçlara karşılık gelen bir terimdir. Birleşmiş Milletler'in 9 Aralık 1948'de onayladığı Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi'nde (Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide) soykırımı resmen bir uluslararası insanlık suçu olarak tanımıştır. Bu anlaşmaya göre aşağıdaki fiillerden herhangi biri, soykırım suçunu oluşturur:(a) Gruba mensup olanların öldürülmesi,(b) Grubun mensuplarına ciddi surette bedensel ya da zihinsel zarar verilmesi,(c) Grubun bütünüyle ya da kısmen, fiziksel varlığını ortadan kaldıracağı hesaplanarak, yaşam şartlarını kasten değiştirmek,(d) Grup içinde doğumları engellemek amacıyla önlemler almak, (e) Gruba mensup çocukları zorla bir başka gruba nakletmek. Soykırım temelde devletin sistematik ve kasıtlı bir planla gerçekleştirdiği bir fiil olarak anlaşılmalıdır.

Soykırımdaki bilinçli bir plan ile öldürme hedefinin her tür etnik katliamda bulunmaması, kimi uzmanların etnik temizlik kavramını kullanmasına yol açmıştır. Etnik temizlikte hedef belirli bir etnik grubun somut bir toprak parçasından kültürel ve maddi izlerinin silinmesidir ancak bu hedefin soykırımda olduğu gibi bilinçli ve planlı bir şekilde yapıldığının kanıtlanmasına gerek yoktur.

Soykırım terimi siyasi nedenler yüzünden ya da siyasi bir gruba mensup oldukları için devletin hedefi haline gelen grupları kapsamamaktadır. Örneğin Endonezya'da Suharto rejiminin bir milyonu aşkın 'komünist'i imha etmesi ya da Kamboçya'da Pol Pot rejiminin 1970'lerde bir milyondan fazla 'anti-komünist'i katletmesi siyasî niteliklerinden dolayı Birleşmiş Milletler'in soykırım tanımına girmemektedirler. Bu nedenle son yıllarda siyaset bilimciler etnik ya da kültürel özellikleri dışında rejime ya da egemen gruplara muhalefetleri nedeniyle hedef alınan grupları kapsaması için *siyasi kırım (politicide)* kavramını önermektedirler. Siyasi kırım sadece bir siyasi gruba mensup olanların öldürülmesini anlatmak için değil aynı zamanda muhalif grupların bağımsız bir siyasi varlık haline gelmesini engellemek için yapılan sistematik baskıyı işaret etmek için de kullanılmaktadır.

fet gibi alternatif mekanizmalar aracılığıyla toplumsal kontrolü sağlarlar. Toplumsal kontrolün bu mekanizmalar aracılığıyla sağlanması da çatışma olasılığını azaltır denmektedir.

Baskının rejim tipi üzerinden anlaşılmasına yöneltilen eleştiriler ise aynı rejim tipinde farklılaşan baskı biçimleri olabileceğini, rejim değişikliği olmadan da baskı mekanizmasının dönüşüme uğrayabileceğini ifade etmektedirler. Bu anlamda baskı mekanizmasının göreli bir özerkliği vardır ve egemen kurumlar, uluslararası sistem, kültürel doku, elitlerin siyasi kültürü ve sosyalizasyon gibi çeşitli faktörlerin etkisi ile anlaşılabilecek karmaşık bir dokusu olan baskı rejimlerinden bahsetmek gerekmektedir.

Bu çerçevede özellikle uluslararası faktörler ülkenin baskı rejiminin dönüşümünde önemli rol oynamaktadır. Uluslararası hukuk ikna ve baskı mekanizması yoluyla devletlerin baskı mekanizmasının uygulanmasında dönüşüme yol açabilirler. Bu konuda yapılan çalışmalar katı standartları, uygulama ve izleme pratikleri olan uluslararası antlaşmalara taraf devletlerin baskı mekanizmasını daha az kullandığını göstermiştir. Devletlerin uluslararası topluluk ile olan bağlarının sıklığı ve yoğunluğunun yine devletlerin baskı mekanizmasına başvurmasını önemli ölçüde azalttığı da bir diğer bulgudur.

KURUMSALLAŞMIŞ DEVLET DIŞI BASKI AKTÖRLERİ

Modern devlet şiddetin meşru tekelini eline alma iddiasında olsa da modern siyasette şiddet sadece devlet tarafından kullanılmaz. Ordu ve polis gibi kurumsallaşmış resmi baskı aktörlerinin yanı sıra, tam da devletin meşru şiddet tekelinin yarattığı açıklarda iş gören mafya ya da devletin meşru şiddet tekelini paralel şiddet odakları kurma yoluyla ortadan kaldırmaya çalışan isyancı gruplar modern siyasetin belirleyici özneleri olmaya devam etmektedirler. Özellikle var olan düzenin dönüştürülmesinde ya da o düzene karşı çıkışlarda devlet-dışı şiddet aktörlerinin önemi büyüktür. Siyasal rejim değişiklikleri, devrimler gibi önemli toplumsal olayların önemlice bir bölümü devletin meşru şiddet tekeline karşı şiddeti bir strateji ve politik hedef olarak kullanan gruplar tarafından yapılmıştır. Bu alt bölüm hırsızlık, soygun, öldürme gibi kurumsallaşmış kişisel şiddet eylemlerini bir kenara bırakacak ve temelde devlet-dışı kurumsallaşmış şiddet biçimlerine odaklanacaktır.

Mafya

Devlet dışı şiddet odaklarından ilki mafyadır. Mafya devletin yerine getirmekle yükümlü olduğu ya da yerine getirmeye talip olduğu fonksiyonları yerine getiren devlet dışı organize bir şiddet örgütlenmesi olarak anlaşılabilir. Mafya grupları belirli bir bağlılık ve haraç karşılığında ilişkide bulundukları grup ya da kişilere temelde bir koruma hizmeti sunarlar. Bu anlamda mafya grupları "koruma"yı meta haline getiren güvenlik girişimcileridir.

Mafyanın neden bazı devlet ya da bölgelerde güçlü olduğunu anlamaya yönelik teoriler mafyanın devletin güçsüzlüğünden beslendiğini ileri sürmektedirler. Bir diğer deyişle devletin güçsüz olması, zayıflaması ya da bozulması mafya yapılarını ortaya çıkaracaktır. Örneğin Vadim Volkov Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından sonraki dönemde Rusya'da mafyanın güçlenmesinin temel nedeni olarak devletin geçiş döneminde şiddet tekelini kuramaması ve kanunlar ve mahkemeler yoluyla özel mülkiyetin korunmasını garanti altına alamaması olduğunu iddia eder. Benzer bir şekilde Strazzari İtalya'da özellikle Sicilya'da mafyanın güçlü olmasının temel nedeninin devletin bu bölgeye yeterince nüfuz edememesi olduğunu ileri sürer.

Şiddet aktörlerinin sınıflandırılması

Kurumsallaşmış resmi baskı aktörleri: Ordu, polis, korucular.

Kurumsallaşmış devlet-dışı baskı aktörleri: Paramiliter güçler, gerillalar, savaş ağaları, mafya, korsanlar, terör grupları.

Kurumsallaşmamış şiddet aktörleri: Hırsızlar, katiller gibi bireysel suç eylemlerinde bulunan aktörler.

Bazı diğer görüşler mafyanın ortaya çıkmasının temel nedeninin piyasa ekonomisi ile ilişkili olduğunu, özellikle piyasa ekonomisinin girmediği ya da girmesinin kanunla yasaklandığı meta alanlarında alternatif güç odaklarının doğduğunu ileri sürmektedirler. Örneğin ABD'de alkolün yasaklandığı 1920'li yıllar İtalyan mafyasının son derece güçlendiği dönemlerdir. Temelde yasak olan meta alanları bu durumundan yüksek kârlılık sağlayabilecek grupların ortaya çıkmasına yol açmaktadır.

Son olarak bir diğer yaklaşım ise mafyaya fonksiyonları üzerinden bakmak yerine suç kültürü üzerinden bakmak gerektiğini ileri sürer. Örneğin Caroline Humphrey mafyanın sadece özel koruma fonksiyonlarını yerine getirmediğini ama aynı zamanda yerel bağlamlardan ortaya çıkan kültürel olarak ayrıksı otorite teknikleriyle iş gören dayanışma grupları olduğunu ileri sürmektedir.

İsyancı gruplar ve iç çatışma

Devletin meşru şiddet tekeline sahip olması aynı zamanda devlet iktidarını almaya yönelik alternatif şiddet odaklarını da berberinde getirmiştir. Fakat devlet meşru şiddet tekeli iddiasında bulunan bir siyasal örgüt olduğundan, devletin nüfuz alanı içerisindeki başka grupların şiddet uygulaması her zaman ihtilaflı ve siyasi bir konudur. Hükümetler kendilerine isyan eden grupların hemen tamamını ayrım yapmaksızın terörist ya da suçlu olarak adlandırırken bu gruplar kendilerini gerilla, özgürlük savaşçısı gibi tanımlarla ifade etme eğilimindedirler.

Özellikle iç çatışma durumları devletin şiddet tekeline meydan okuyan isyancı grup ya da grupların varlığına işaret etmektedir. İç çatışma devlet (ya da devleti temsil iddiasında olan grubun) aktörleri ile kurumsallaşmış devlet dışı şiddet aktörleri arasında seyreder. Bu çatışmaların hedefi hükümetin kontrolünü ele geçirmek, bir coğrafi bölgede iktidarı ele geçirmek ya da hükümet poli-

tikalarını radikal bir biçimde değiştirmek olabilir.

Bugüne kadar isyanların nedenleri üzerine pek çok araştırma yapılmıştır. Hiç kuşkusuz var olan bütün isyanları açıklayabilecek genel bir kuram bulmak mümkün değildir ama en genelde bu araştırmaları iki grup halinde sınıflandırmak mümkündür. İlk grup açıklamalar toplumsal sistemin yarattığı eşitsizlik ve adaletsizliğe vurgu yaparlar. Bu yaklaşımlara göre var olan sosyo-ekonomik sistem belirli dışlama ve içerme mekanizmaları üzerinden yürümektedir. Bu mekanizmaların dışında kalanlar ya da toplumsal dağıtım ve bölüşümden eşitsiz bir biçimde yararlandıklarını düşünen sınıfsal, dini, bölgesel ya da etnik gruplar kurulu düzene baş kaldırabilmektedir. Örneğin belirli bir grubun dinini ya da dilini destekleyen devlet politikaları bu dinsel ya da dilsel gruptan olmayanlar arsında adaletsizlik ve eşitsizlik duygusu yaratarak, isyana neden olabilir.

Diğer grup açıklamalar eşitsizlik ve adaletsizlik mekanizmalarının varlığını sorgulamasalar da bu mekanizmaların isyanlarda kurucu bir rol oynayabilmesinin ancak bu eşitsizlikleri söylemsel olarak yeniden inşa eden siyasal elitler aracılığı ile mümkün olduğunu ifade ederler. Siyasal elitlerin niyetleri aslında kendilerine yeni iktidar alanları açma ve/veya ekonomik kazanç elde etmektir. Ancak bu siyasal elitler toplumsal mobilizasyonu gerçekleştirebilmek, bir başka deyişle kendi hedeflerine destekçi bulabilmek için, toplumsal eşitsizlik ve adaletsizlik söylemlerini kullanırlar.

Hiç kuşkusuz toplumsal eşitsizlik örüntüleri ve siyasal elitlerin motivasyonları arasında kuramsal alanda kurulan bu karşıtlık pek çok isyanda belirgin bir biçimde ortaya çıkmamaktadır. Nitekim hemen her isyan farklı grupların farklı motivasyonlarına ve farklı nedenlere dayanır. Son dönemlerde bu nedenle pek çok araştırma analiz odağını isyanın nedenlerinden daha çok hangi tipte devletlerin toplumsal isyanlara açık olduğu sorusuna yöneltmiştir.

Bu araştırmalar isyan ile devletin meşruiyet sağlama mekanizmaları, rejim tipi, ülkenin coğrafi yapısı, etnik heterojenlik, devletin temel gelir kaynaklarının neler olduğu arasında yakın bir ilişki kurarlar. Örneğin periferisinde geniş ve nüfuz edilemez dağlık bölgelere sahip devletlerin, ekonomik gelirleri tek bir değerli madenin ticaretine dayalı devletlerin, etnik olarak heterojen devletlerin isyana daha açık olup olmadığı önemli bir tartışma olarak devam etmektedir. Bunun dışında isyana en açık rejimlerin demokrasi ve otoriteryanizm arasında yer alan gri alanlardaki devletler olduğu da iddia edilmektedir. Bu kurama göre demokrasilerde rıza ve baskıcı rejimlerde zor kapasitesi gri alanda kalan rejimlere

İç savaş oranları

Soğuk Savaş sonrasında bu tanıma uyan iç çatışmaların sayısı giderek artmaktadır. Örneğin 1990'ın başından 1999'a kadar dünya çapında yaşanan yaklaşık olarak altı milyon kişinin ölümüne yol açan ve 80 tane devletin içinde bulunduğu 118 silahlı çatışmadan sadece 10 tanesi uluslararası çatışma statüsündedir. Bu durum artık temel mücadelenin devletler arasında olduğunu değil, devlet iktidarını ele geçirmeye ya da değiştirmeye çalışan gruplar ve devletler arasında olduğunu göstermektedir.

göre daha fazladır ve bu iki kapasiteyi de yeterince harekete geçiremeyen devletler isyana daha fazla açıktırlar.

Terörizm

Bir diğer önemli devlet dışı kurumsallaşmış şiddet biçimi terördür. Ancak terör son derece ihtilaflı bir konudur. Bugüne kadar terörizm konusunda pek çok farklı tanım ortaya atılmış, ancak bu tanımlardan hiçbiri evrensel kabul görmemiştir. Öte yandan terörizm siyasal hayatta sıklıkla kullanılan bir terimdir ve tam da bu nedenle analitik bir tanımının yapılması ve sınırlarının belirlenmesi gerekir. Charles Tilly terörizmi belirli bir rejimde rutin olarak gerçekleşen siyasal mücadele biçimlerinin dışına düşen bir şekilde düşmanlara karşı tehdit ve asimetrik şiddet kullanmak olarak tanımlar. ABD Federal Soruşturma Bürosu'na (FBI) göre terörizm belirli bir kişi, grup ya da devleti belirli davranışa sevk etmek ya da bir davranıştan alıkoymak için hukuka aykırı bir biçimde güç kullanmak demektir. Amerikan Savunma Bakanlığı'na göre ise terörizm belirli hedefe ulaşmak ve özellikle de zarar vermek, ölçüsüz korku ve endişe yaratmak için belirli miktarda kuvvet kullanmak demektir. Birleşmiş Milletler'in 2004'te açıkladığı tanımsa terörizm herhangi bir hükümeti veya uluslararası bir kuruluşu, bir şeyi yapmaya ya da yapmamaya zorlamak amacıyla halkın gözünü korkutmaya yönelik hareketler kapsamında ortaya çıkan ve sivil veya silahsız kişilerin ölümüne yol açan ya da bedensel olarak ciddi zarar veren hareketler olduğu şeklindedir.

Bu tanımların ortaklaştığı nokta terörün siyasi hedeflerin gerçekleştirilmesi için bilinçli şiddet kullanımı olduğudur. Ancak bütün bu tanımlar önemli siyasal tartışmalara konu olmuştur. En önemli fikir ayrılığı terörizmi kimin icra edebileceği üzerinedir. Örneğin muhalif gruplar kadar devletler de terörizme başvurabilir mi? Uluslararası örgütlerin ve devletlerin tanımları devletin meşru şiddet tekeline sahip olduğu verisi üzerinden hareket etmekte ve terörizmi yalnızca devlet dışı aktörlere ait bir siyasal strateji olarak tanımlamaktadır. Buna karşı yapılan itirazlarda belirli gruplara özgü olmayan bir siyasal strateji olarak terörizmi devletler de dâhil her tür grubun ya da aktörün belirli dönemlerde kullanabileceği vurgulanmıştır. Bu görüşe göre terörizm bir şiddet kategorisi değil, bir siyasal şiddet stratejisidir.

İkinci anlaşmazlık noktası terörizmin hedefi üzerinedir. Herhangi biri terörizmin hedefi olabilir mi ya da hedefi sadece siviller olduğunda mı terörden bahsetmek gerekir? Çeşitli tanımlar sadece sivillerin terörizmin hedefi olabileceğini ifade ederken, diğer bazıları askerler, ordular, polisler de dahil olmak üzere hemen herkesin terörizmin hedefi olabileceğini ifade eder.

Pek çok araştırmacı da terörizm kavramının negatif içeriğine ve politik özüne göndermede bulunarak terörizm ile ilgili net bir tanımlamanın yapılamayacağını iddia etmiştir. Zira onlara göre yapılan tanımların çoğu 'şiddet olayları' ile terörist eylemleri birbirine karıştırmaktadır. Ayrıca terörizm tanımı konuyla ilgilenenlerin bakış açısına göre de değişiklik göstermektedir. Sözgelimi belirli

bir ülkede yaşanan bir olay o ülke yöneticileri tarafından "terörist eylem" olarak değerlendirilirken, devletlere karşı verilen mücadele de bazı gruplar tarafından "özgürlük mücadelesi" olarak adlandırılabilmektedir. Örneğin İsrail'e göre Hamas terörist bir gruptur, ama Filistinlilere göre Hamas Filistin halkının desteğini almış meşru bir siyasal harekettir.

SİYASAL ŞİDDETİN ÖRGÜTLENMESİNDE YENİ EĞİLİMLER

Bu bölümde devletin şiddet tekelini eline almasının 16. yüzyıldan itibaren devletin merkezileşmesi ile birlikte ortaya çıkan ve düello, kan davası gibi cezalandırmanın özelleşmiş biçimlerinin yasaklanmasından bütün bir nüfusun silahsızlandırılmasına kadar ilerleyen, uzun erimli bir süreç olduğunu gördük. Hatırlanacağı gibi, bu durum iç/dış, ulusal/uluslararası gibi ayrımların da bu tarihsel sürece paralel olarak ortaya çıkmasına neden olmuştu. Şiddetin kamusal tedariki ve bu tedarikin temelde içeride (ulusal sınırlar) ve dışarıda (uluslararası alan) farklılaşması ise polis ve asker arasındaki geleneksel ayrımın ve bu ayrıma denk düşen orduların sivil denetimi ya da içerideki ve dışarıdaki adaletin farklılaşması gibi kimi liberal demokratik değerlerin oluşumuyla da ilişkiliydi. Bu süreç devlet dışı şiddet aktörlerinin de ulusal ve uluslararası arenada bir meşruiyet sorunu ile yüz yüze gelmesine ve hukuk dışı ilan edilmesine neden olmuştu. Aynı süreç tanımlanmış bir toprak parçasında ancak tanımlanmış bir otoritenin tekelinin olduğu ve tam da bu nedenle uluslararası aktörlerin devletlerin iç işlerine müdahalesini engelleyen bir egemenlik kavramı ile de taçlandırılmıştı. Ancak bugün hem şiddetin devlet eliyle kamusal tedariki hem de uluslararası aktörlerin bir devletin iç işlerine müdahale edememe ilkesi dönüşüme uğramaktadır.

İnsani müdahale ve uluslararası aktörler

İnsani müdahale kavramı bir "egemen" devletin ya da bir uluslararası aktörün, başka bir egemen devlete "insani nedenlerle" müdahalesini anlatmak için kullanılmaktadır. Bir yandan modern ulus-devlet, kendi ulusal sınırları içerisinde meşru şiddet uygulama tekeline sahip olan yegâne aktör olarak kurgulanır ve diğer bütün toplumsal şiddet türleri, gayrimeşru ilan edilir. Ama öte yandan insan hakları, hukukun gelişmeye başlamasıyla birlikte devletlerin kendi nüfuslarını polisiye yöntemlerle idaresinde, kayıtsız şartsız bir egemenliğe sahip olmadıkları fikrini yeşertmeye başlar. Buna göre, devlet şiddeti de dâhil olmak üzere her tür şiddet, ancak ahlâki bir temeli varsa ve uluslararası normlara uygunsa meşrudur. Bu temeller ortadan kalktığında uluslararası toplumun insan hakları lehine egemenlik ilkesini yok sayması yalnız meşru değil, aynı zamanda gereklidir de.

Özerk egemenlik ve mutlak demokrasi arasındaki bu gerilim Birleşmiş Milletler Antlaşması'nda da nihai olarak çözülememiştir. Nitekim BM'nin kurulu-

şunu takiben yapılan erken dönem insani müdahale operasyonları tam da bu gerilimin üzerine inşa edilir ve müdahale mutlak egemenlik hakkı ilga edilmeden yapılmaya çalışılır. Tam da bu nedenle bu ilk kuşak operasyonların en önemli ilkesi müdahale edilen devletin rızasının alınması gerekliliğidir. Böylelikle devletin egemenlik hakkının zarar görmediği düşünülür.

Rıza ilkesi Soğuk Savaş sonrası döneme kadar geçerli olacak ve bu ilke üzerinden yapılan müdahaleler *birinci kuşak barış operasyonları* olarak adlandırılacaktır. Tam da bu ilke nedeniyle Soğuk Savaş döneminde son derece sınırlı sayıda müdahale gerçekleşmiştir.

Ancak Soğuk Savaş'ın sona ermesinden sonra soykırım ya da benzer insani felaketleri önlemek için çatışmanın taraflarının rızasını alma ilkesinin etkili bir biçimde ilga edilmeye başlanmıştır. Bu dönemle birlikte egemenlik, mutlak bir ilke olarak değil, tam da ancak iç otorite ile taçlandırıldığında tesis edilebilecek olan bir değişken olarak algılanmaya başlanır. Nitekim insan hakları ihlallerinin ya da soykırımları mümkün kılan iç savaşların, temelde devlet egemenliğinin tesis edilememiş olmasından kaynaklandığı düşünülür ve uluslararası aktörlerin de bu kendi egemenliğini bile tesis edemeyen aktörlere, "egemen" sıfatını vermesi anlamlı bulunmaz. İnsani müdahalenin, kendi nüfusuna asgari düzeyde güvenlik ve istikrar sağlayamayan devletlere karşı yapılması, müdahalenin bir egemene karşı değil, bizzat egemenliğin olmadığı durumlarda yapıldığı iddiasına yol açar.

Böylelikle, Soğuk Savaş sonrasında uluslararası müdahale sayısında gözle görülür bir artış yaşanır. Bugüne kadar olan 66 tane Barış Gücü operasyonunun sadece 13 tanesi 1948-1987 döneminde gerçekleşmiştir. Soğuk savaş sonrasında Barış Gücü operasyonlarının sayısı artmakla kalmaz, aynı zamanda yeni egemenlik anlayışıyla bağlantılı olarak bu misyonların niteliği de dönüşüme uğrar. 1988 sonrasında gerçekleşen misyonların sadece dördünde görev tanımı, "bir sınırı ya da ateşkes hattını izlemek" olarak belirtilir. Geri kalanların tamamı, bulundukları ülkede seçimlerin yapılmasından ordunun inşasına, radyo istasyonlarının kurulmasından eğitimin örgütlenmesine kadar geniş bir yelpazede tanımlanan kapsamlı görev ve sorumluluklara sahiptirler. Hatta çoğu durumda BM güçleri, devletin yürütme organlarının işlevlerini de üzerlerine almaya başlarlar.

Müdahale, sorun çözme süreçlerinin güçlendirilmesini içeren kapasite inşası; devlet yapıları, yönetimleri ve hükümetlerin güçlendirilmesini içeren devlet inşası; hükümet kuruluşlarının şeffaflık, yolsuzluklara bulaşma ve hukukun üstünlüğü gibi ilkelere bağlılığını içeren "iyi yönetişim" inşası gibi kamusal hayata dair neredeyse hiçbir şeyi dışarıda bırakmayan son derece kapsayıcı süreçleri içermeye başlamıştır. Bu durum, barışı koruma sürecinin (*peacekeeping*), barış yapma süreci (*peacemaking*) olarak yeniden adlandırılmasına neden olur. Kapsamın genişlemesi, beraberinde bu misyonların büyümesini ve çok büyük bir çeşitlilik içeren örgütsel yapıların oluşmasını getirir. Yine kapsamın genişlemesi, müdahale eden aktörlerin sayısı ve niteliğinin de değişmesine neden olur; diğer devletle-

rin askeri güçleri, uluslararası ve bölgesel örgütler, hükümetler dışı örgütler, şirketler ve özel askeri şirketler yeniden yapılanma sürecinde aktif rol almaya başlarlar. Dolayısıyla Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte egemenliğin, mutlak bir ilke olarak değil, tam da ancak iç otorite ile taçlandırıldığında tesis edilebilecek olan bir değişken olarak algılanmaya başlandığı ifade edilebilir. Bu durum uluslararası aktörleri iç siyasette daha doğrudan aktörler haline getirmiştir.

Güvenliğin özelleşmesi ve özel ordular

Şiddetin örgütlenmesine dair bir diğer önemli değişim ise devletlerin yüzyıllar boyunca kamu tekelinde toplamaya çalıştıkları güvenlik hizmetlerinin giderek özelleşmesidir. Nitekim iki binli yılların başından itibaren güvenlik piyasası dünyada en çok gelişen, en kârlı sektörlerden biri haline gelmiştir. Öyle ki bugün hem personel hem de piyasada dönen para anlamında İngiltere, Amerika gibi ülkelerde özel güvenlik sektörü kamu sektörünü geçmiş durumdadır. İngiltere'de örneğin özel güvenlik piyasasında çalışan 500 bin civarında kişi varken, polis teşkilatında yalnızca 136.000 kişi çalışmaktadır. ABD'de özel güvenlik alanında çalışanların sayısı polis sayısının üç katı, Hong Kong'da ise beş katıdır. Türkiye'de ise 2010 yılı verilerine göre faaliyet izni alan 1.270 özel güvenlik şirketi, özel güvenlik şirketlerine eleman yetiştiren 712 tane eğitim kurumu bulunmaktadır. Türkiye'de 232 bin polis görev yaparken, 168.975 özel güvenlik elemanı çalışmaktadır.

Güvenliğin özelleşmesinde hiç kuşkusuz yaşanılan en önemli gelişme sözleşmeli ordulardır. İki binli yıllarda giderek yaygınlaşmaya başlayan özel orduların temel ayırıcı özelliği bunların her birinin faaliyetlerini açıkça ilan eden, ihalelere giren, kontratlar yapan yani kâğıt üzerinde tıpkı başka bir alanda faaliyet gösteren herhangi bir şirket gibi olmalarıdır. Bu şirketleri geleneksel güvenlik şirketlerinden ayıran en önemli özellik ise sundukları hizmetlerin birebir savaş alanında çarpışmaktan askeri eğitime kadar savunmanın hemen her alanına yayılıyor olmasıdır. Bir diğer deyişle bu ordular daha çok kâr etmek için ürünlerini çeşitlendiriyorlar, talebe göre piyasaya ürün sürüyorlar, kim daha çok para verirse ona hizmet edip, hangi çatışma daha kârlıysa oraya giden tipik bir kapitalist şirket gibi işlemektedirler.

Özel orduları üç temel şirket grubuna ayırmak mümkündür. Bunlardan ilki özel ordu şirketleri olarak bilinen ve doğrudan müşterilere taktiksel askeri danışmanlık sağlayan şirketlerdir. Bu şirketler cephede doğrudan savaş hizmeti de vermektedirler. Örneğin Güney Afrika'da eski ırkçı rejimin işsiz kalmış askerlerini istihdam eden *Executive Outcomes* adlı şirket Angola, Kongo ve Sierra Leone'de çatışmalara doğrudan katıldı. Bir diğer grup ise ordularını modernleştirmek isteyen müşterilere danışmanlık ve eğitim hizmeti veren şirketler. Üçüncü gruptaki şirketler ise silahlı kuvvetlere istihbarat, lojistik destek ve idame sağlamaktalar. Özel askeri hizmetler dünyada bugün en az 50 kadar ülkede kullanılıyor ama bu şirketlerin hizmetlerinden yararlananlar yalnız-

ca devletler değil. Aynı zamanda uluslararası örgütler, insani yardım kuruluşları da çatışma bölgelerinde güvenliklerini sağlamak için özel şirketlere başvuruyorlar. Soğuk Savaş sonrası ABD'nin bütün askeri operasyonları (Körfez savaşı, Somali, Haiti, Zaire, Bosna ya da Kosova) bir şekilde özel askeri şirketlerin katılımı ile gerçekleşmiş idiyse de bu orduların yaygın kullanımı Irak işgali ile birlikte gerçekleşmişti.

Güvenliğin kamusal otoriteden özel otoriteye devredilmesi, basitçe bir "özel güvenlik" meselesi değildir. Esasen bütün bir 20. yüzyılı belirleyen özel/kamusal, iç/dış, asker/polis gibi ayrımların; zorunlu askerlik ya da profesyonel ordu gibi pratiklerin; orduların sivil denetimi gibi liberal değerlerin dönüşümüyle birlikte tartışılması gereken bir meseledir. Tam da bu nedenle güvenliğin özel tedarikinde yeni ama giderek yaygınlaşan bir eğilim olarak ortaya çıkan özel ordular devlet-vatandaş, sivil-asker, kamusal-özel ayrımlarını yeniden inşa etmeye muktedir yapısal bir dönüşümün varlığını işaret etmektedir.

Profesyonel ordu

Özel orduların savaşlarda birer aktör haline gelmesinin yanı sıra pek çok ülke de zorunlu askerlik hizmetini kaldırarak, ordusunu profesyonelleştirme eğilimine girmiştir. 20. yüzyıl boyunca zorunlu askerlik ve kitlesel ordu, ulusal askeri doktrinlerin temel taşlarıydı. 1949'da NATO'yu kuran 12 kurucu üyeden sadece Kanada'da zorunlu askerlik uygulaması yoktu. Bütün Varşova Paktı üyelerinde de zorunlu askerlik uygulaması geçerliydi.

Ancak günümüzde bu durum giderek değişmektedir. İspanya 2001'de zorunlu askerliği kaldırırken, zorunlu askerliğin anavatanı Fransa'da bu uygulamaya 2002 yılında son verildi. Fransa ve İspanya'yı Avrupa'nın diğer ülkeleri izledi. Çek Cumhuriyeti (2004), Macaristan (2004), İtalya (2005), Slovakya (2005), Bulgaristan (2008), İsveç (2010) zorunlu askerliği kaldırdı.

Yurttaş ordulardan profesyonel ordulara doğru olan bu dönüşümün iki temel nedeni vardır. Bu nedenlerden ilki savaş biçimlerinde ve teknolojisindeki dönüşümlerle ilgilidir. Endüstriyelleşmiş topyekün savaş olasılığının azalması, Avrupa devletlerinin kendi içlerindeki çatışmaların ortadan kalkması ve nükleer silahların konvansiyonel silahların yerini alması artık cephe savaşı düzenine dayanan geleneksel taktiklerin ve operasyonel kavramların geçerli olmadığını ve askeri avantajın teknik olarak yüksek donanımlı, uzmanlaşmış, esnek askeri birliklerden yana olduğu fikrinin kabul görmesine yol açmıştır.

Bu dönüşümün ikinci nedeni ise özellikle Vietnam savaşı sonrasında Batılı demokratik kamuoyunun giderek artan oranlarda savaş faaliyetlerine katılmayı reddetmesidir. Düşük doğum hızları, küçük aileler ve demokratik siyasetin genişlemesi Batılı hükümetler için savaş kararı almayı daha zor ve maliyetli hale getirmiştir. Bütün bu dönüşümler bir arada yurttaş ordulardan giderek artan oranlarda küçük, esnek ve profesyonel ordulara geçişe yol açmıştır.

SİYASAL ŞİDDET VE TOPLUMSAL CİNSİYET

Toplumsal cinsiyet ilişkileri siyasal şiddetin işleyiş mekanizmalarının oluşumunda ve olağanlaşmasında kurucu önemdedir. Pek çok araştırmacı siyasal şiddetin toplumsal cinsiyet perspektifi olmadan anlaşılamayacağını ifade etmişlerdir.

Siyasal şiddet ve toplumsal cinsiyet arasındaki en açık ilişki orduların yapısında görülebilir. Bu bölümün başlarında ifade edildiği gibi ulusal aidiyetin kurulmasında ve yerleşmesinde son derece önemli bir rol oynayan zorunlu askerlik hizmeti toplumsal cinsiyet rollerini veri alır ve bu roller üzerinden işler. Zorunlu askerlik rolünü yerine getirenler genellikle erkeklerdir. İsrail ordusu gibi bazı ordularda kadınlara da zorunlu askerlik hizmeti tanımlanmış olsa da, genel uygulama askerliğin sadece belirli bir yaş grubuna giren erkeklere zorunlu tutulması şeklindedir. Bugün dünyadaki sayıları 23 milyona varan askerin sadece 500.000'i kadındır.

Zorunlu askerlik hizmeti ve vatandaşlık hakları arasında otomatik ve doğrudan bir ilişki yoktur, ama yine de zorunlu askerlik hizmeti devlet ve vatandaşlar arasındaki temel yükümlülük ilişkilerinden bir tanesidir. Tam da bu nedenle kadınların askerlik hizmetinin dışında bırakılmış olması en azından sembolik olarak onların ulusal topluluğun eşit üyeleri olarak görülmedikleri mesajını taşımaktadır. Askerliğin erkeklere ait bir alan olarak kurgulanmasının bir diğer sonucu askerliğin kadınlara ve erkeklere ait olduğu düşünülen özelliklerin olağanlaştırılmasıdır. Erkeklik savaşçı ve güçlü olarak kurgulanırken, kadınlık fedakâr, itaatkâr ve korunmaya muhtaç bir kategori olarak kodlanır. Erkekler ulusun savunucusu ve koruyucusu olurken, kadınlara ulusun kültürel ve biyolojik yeniden üreticisi olma görevi verilir. Bu görev dağılımı savaşların kadınlar ve çocuklar uğruna yapıldığı iddiasına bir temel oluşturur ve savaşın normalleşmesine ve onaylanmasına katkıda bulunur.

Farklı askeri mücadeleler ve savaşlar birbirinden büyük ölçüde farklı da olsa kadınlar her zaman ordularda ve özellikle ulusal kurtuluş savaşlarında son derece hayati roller oynamışlardır. Ancak romantikleştirilmiş az sayıdaki kadın kahramanı dışarıda bırakırsak, kadınların askeri emek piyasasına girişleri tıpkı askeri olmayan emek piyasasına girişleri gibi eşitsiz ve cinsiyetçidir. Savaşlarda ön ve arka cephe ayrımı varsa, kadınlar genellikle arka cephelerde yer alırlar. Çok azı dövüşmek ve öldürmek gibi asıl askerlik işi olarak görülen rolleri yerine getirir. Kadınlara biçilen roller genellikle cephe gerisindeki aşçılık, hemşirelik gibi toplumsal cinsiyet rollerinin devamı niteliğindeki destek hizmetleri olmaktadır.

Kadınların savaşa katılımı kadar savaşların etkileri de her zaman cinsiyetlendirilmiştir. Örneğin bugün dünyadaki savaşlar yüzünden mülteci durumuna gelen toplam nüfusunun yüzde sekseni kadınlardan ve çocuklardan oluşmaktadır. Erkekler genellikle ya cephede savaşmaya giden ilk ve en önemli grubu oluştururlar ya da düşman kuvvetleri tarafından asıl tehlike olarak görüldükle-

ri için seçici bir şekilde yakalanır ve/veya öldürülürler. Bu durumlarda eve, çocuğa bakmak, toprağı işlemek ve toplumsal hayatı devam ettirmek kadınların ve yaşlıların işi haline gelir.

Üstelik savaş sadece cephede devam etmez. Geride kalan kadınlar pek çok çatışmada düşman askerlerinin tecavüzüne karşı savunmasızdırlar. Savaşlarda cinsel şiddet ve tecavüz militaristleşmiş erkekliğin kabul edilebilir bir özelliği haline gelir. Militarist milliyetçilik erkeklerin kadınlara şiddet uygulamasına sadece izin vermez, onları bunu yapmak zorunda bırakır. Özellikle etnik çatışmalarda tecavüz düşman askerleri tarafından karşı tarafın "etnik temizliğini" bozmanın sistematik bir aracı olarak uygulanmıştır. Düşman tarafın kadınları etnik grubunun kuruluşunda ve devamlılığında kurucu bir role sahip oldukları için özellikle hedef alınırlar.

Savaşta tecavüz 1990'lı yılların artan etnik çatışmaları esnasında Bosna'da 50 bin, Kongo'da 200 bin ve Ruanda'da 500 bin kadının düşman tarafın askerlerinin tecavüzüne uğraması sonucu önemli bir hak ve kolektif güvenlik sorunu olarak gündeme gelebilmiştir. Bu savaşlardan önce uluslararası dokümanlarda dahi tecavüz yaygın ve kitlesel bir savaş şiddeti olarak değil, bireysel bir suç eylemi olarak görülmektedir. İlk kez Eski Yugoslavya için Uluslararası Suç Mahkemesi tecavüzü kendi içinde bir savaş suçu ve insanlığa karşı işlenen suç olarak ele almış ve Ruanda için kurulan Uluslararası Mahkeme ise tecavüzü bir soykırım aracı olarak tanımıştır.

Askerliğin ve orduların değişen doğasına paralel olarak bugün kadınların da orduya ve savaşa katılımı da biçim değiştirmektedir. Her şeyden önce zorunlu askerliğin yaygın bir model olmaktan çıkmaya başlamasıyla birlikte kadınların orduya katılımı artmaktadır. Nira Yuval-Davis Batılı ordularda ancak askerlik hizmetinin vatandaşlığın bir göstereni olmaktan çıktığında, yani askerlik zorunlu olmaktan çıktığında, kadınların katılımının kalitesi ve oranı sorunun tartışılmaya başlandığını ifade eder. Ancak Yuval-Davis'e göre ABD ve NATO ordularında çok sayıda kadının orduya girişinin teşvik edilmesi bu orduların toplumsal açıklığın ve eşitliğin sembolleri olduğunu göstermemektedir, tam tersine kadınların yedek gücün en istenmeyen grubu olduğunun işaretidir.

Bunun yanı sıra bugün artık savaş teknolojileri de dönüşüm geçirmektedir. Savaşlar artık giderek artan oranlarda aynı anda ve çok hızlı bir biçimde ağır kayıplar verdiren hava saldırıları, hassas güdümlü füzeler, radar sistemleri, bilgiyi toplayıp, işletip, dolaşıma sokan teknolojik sistemler ve otonom silahlar üzerinden yürümektedir. Savaşın bilgisayarlaşması yüz yüze çatışma olasılığını ve bunu müteakip fiziksel gücün ve dayanıklılığın önemini azaltmaktadır. Bu durum kadınların ordularda daha fazla istihdam edilmesine yol açmakta olan önemli dönüşümlerden biridir.

TARTIŞMA SORULARI

- ☐ *Devletin meşru şiddet tekeli ne demektir?*
- ☐ *Devletlerin meşru şiddet tekeline sahip olmasının sonuçları nelerdir?*
- ☐ *Zorunlu askerlik sistemi savaş pratiklerini ve devlet-yurttaş ilişkisini nasıl bir dönüşüme uğratmıştır?*
- ☐ *Militarizm ve pretoryanizm kavramlarının birbiri ile ilişkisi nedir?*
- ☐ *Ordu hangi durumlarda iç siyasete müdahil olur?*
- ☐ *Ordunun iç siyasete müdahalesinin nedenleri nelerdir?*
- ☐ *Polis kurumunun tarihsel olarak ortaya çıkmasının nedenleri nelerdir?*
- ☐ *Hukuk devleti ve polis devleti ayrımı nasıl yapılmaktadır?*
- ☐ *Bazı devletlerin diğer devletlere göre baskı aygıtını kullanmaya daha yatkın olduğu iddia edilebilir mi?*
- ☐ *Devlet dışı şiddet aktörlerinin kurumsallaşması ne demektir?*
- ☐ *Mafya hangi durumlarda ortaya çıkar?*
- ☐ *Terör ve isyan arasında bir fark var mıdır?*
- ☐ *İnsani müdahale kavramı devletin şiddet tekelini nasıl bir dönüşüme uğratmaktadır?*
- ☐ *Profesyonel ve özel ordular arasındaki fark nedir? Bu eğilimlerden hangisi devletin şiddet tekeli ile daha fazla ilgilidir?*
- ☐ *Profesyonel orduların yaygınlaşması vatandaşlık haklarında bir dönüşüme yol açabilir mi?*
- ☐ *Toplumsal cinsiyet siyasal şiddetin analizinde neden önemlidir?*

KAYNAKÇA

Abrahamsen, Rita ve Michael C. Williams, "Securing the City: Private Security Companies and Non-State Authority in Global Governance", *International Relations*, no: 21, 2007, s. 239.

Ayoob, M., "Humanitarian Intervention and State Sovereignity", *The International Journal of Human Rights*, cilt 6, no: 1, 2002.

Balta Paker, Evren, "Güvenliğin Özel Tedariki", *Birikim*, no: 274, 2012, s. 72-80.

—, *Küresel Güvenlik Kompleksi*, İletişim Yayınları, 2012.

Çam, Esat, *Siyaset Bilimine Giriş*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1977.

Davenport, Christian, "State Repression and Political Order", *Annual Review of Political Science*, no: 10, 2007, s. 1-23.

Davis, Diane E. ve Anthony W. Pereira, *Irregular Armed Forces and their Role in Politics and State Formation*, Cambridge University, 2005.

Diamond, Larry ve Marc F. Plattener, *Civil Military Relations and Democracy*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, MD, 1996.

Fearon, James D. ve David Laitin, "Ethnicity, Insurgency, and Civil War", *American Political Science Review*, 97(1), 2003, s. 75-90.

—, ve David Laitin, "Neotrusteeship and the Problem of Weak States", *International Security*, cilt 28, no: 4, Bahar 2004, s. 10-11.

Finnemore, Martja, "Constructing Norms of Humanitarian Intervention", *The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics*, Peter J. Katznetstein (der.), Columbia University Press, 1996. s. 153-185.

Frazer, Elizabeth ve Kimberly Hutchings, "Virtuous Violence and the Politics of Statecraft in Machiavelli, Clausewitz and Weber", *Political Studies*, no: 59, 2011, s. 56-73.

Goodwin, Jeff, "Devrimci Terörizmi Anlamak" Ferdan Ergur ve Ayşen Uysal (der.) *Tarihsel Sosyoloji: Stratejiler, Sorunsallar, Paradigmalar*, Dipnot, Ankara, 2007.

Harff, B. ve T. R. Gurr, "Toward Empirical Theory of Genocides and Politicides: Identification and Measurement of Cases since 1945", *International Studies Quarterly*, no: 32, 1988, s. 359-371.

Heywood, Andrew, *Politics*, Palgrave, 2007.

Kaldor, Mary, *New and Old Wars: Organised Violence in Global Era*, Polity Press, 2001.

Kalyvas, Stathis, *The Logic of Violence in Civil War*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006.

Kydd, Andrew ve Barbara Walter, "The Strategies of Terrorism", *International Security*, cilt 31, no:1, 2006, s. 49-80.

Lee, Alexander, "Who Becomes a Terrorist?", *World Politics*, cilt 63, no: 2, 2011, s. 203-245.

Mckenn, J. Justin, "Towards the Army of the Future: Domestic Politics and The End of Conscription in France", *West European Politics*, cilt 20, no: 4, 1997, s. 125-145.

Neocleous, Mark, *The Fabrication of Social Order: A Critical Theory of Police Power*, Pluto Press, 2000.

O'Donnell, Guillermo, *Modernization and Bureaucratic-Authoritarianism: Studies in South American Politics*, Institute of International Studies, University of California, Berkeley, 1973.

Pion-Berlin, David, *Civil-Military Relations in Latin America: New Analytical Perspectives*, University of North Carolina, Chapel Hill, 2001.

Sanchez-Cuenca, Ignacio ve Luis de la Calle,, "Domestic Terrorism: The Hidden Side of Political Violence", *Annual Review of Political Science*, no: 12, 2009, s. 31-49.

SCHIFF, Rebecca L., *The Military and Domestic Politics: A Concordance Theory of Civil-Military Relations*, Routledge, New York, 2008.

Tilly, Charles, *The Politics of Collective Violence*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003.

—, *Coercion and Capital in the European States*, Wiley-Blackwell, 1992.

Türköne, Mümtaz'er, *Siyaset*, Lotus Yayınları, İstanbul, 2003.

Volkov, Vadim, *Violent Entrepreneurs: The Use of Force in the Making of Russian Capitalism*, Cornell University Press, 2002.

Wacquant, L., *Prisons of Poverty*, University of Minnesota Press, 2002.

Weinstein, Jeremy, *Inside Rebellion: The Politics of Insurgent Violence*, Cambridge University Press, New York, 2007.

Yual-Davis, Nira, *Cinsiyet ve Millet*, çev. Ayşin Bektaş, 3. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

Demokrasi

Menderes Çınar

NELER ÖĞRENECEĞİZ

- Antik Yunan demokrasi paradigmasının başlıca özelliklerini
- Modern demokrasinin liberal paradigmasının (iradi seküler toplum, birey, negatif özgürlük, sınırlı devlet, anayasacılık, güçler ayrılığı gibi *kavramsal* ve *kurumsal* temellerini
- Liberal paradigma içinde demokratik katılımın niteliklerini, sınırlarını ve amaçlarını
- Liberal demokrasinin neden kendi içinde gerilimli bir kavram ve pratik olduğunu
- Türk demokrasisinin neden yarı-demokratik bir rejim olarak değerlendirilebileceğini
- Seçkinci, çoğulcu ve katılımcı demokrasi modellerinin ana hatlarını ve bazı eleştirilerini
- Temsili demokrasinin sorunlarını/aksaklıklarını ve onu "doğrudanlaştırma" girişimlerini
- Toplumsal ve düşünsel gelişmenin bir sonucu olarak geliştirilen yeni, müzakereci ve agonistik demokrasi modellerini
- Globalleşme ile birlikte geliştirilmeye çalışan global/kozmopolitan demokrasi modelini
- Popülizmin demokrasiyle ilişkisini
- Modernleşme/demokratikleşme çalışmalarında öne sürülen bazı demokrasi ön şartlarını ve bunların eleştirilerini

Demokrasi modern siyasetin belki de en karmaşık ve anlaşılması en zor temel kavramlarından biridir. Bunun bir nedeni yaklaşık 25 yüzyıl önce icat edilmiş olan kavramın ve pratiğin, geçen zaman içinde toplumsal, kurumsal ve düşünsel değişimlere bağlı olarak gelişip, dönüşerek çok katmanlı ve bileşenli bir hal almış olmasıdır. İkincisi, demokrasi günümüzde pek az kimsenin açıkça karşı çıktığı bir siyasal rejim tipi haline gelmiştir. Böylece demokrasi, kimi zaman iktidar mücadelesinin bir aracı olmaktan öteye gidemeyerek suiistimal edilen, görecelileşen ve içi boşaltılan bir kavram haline gelmiştir. Demokrasi uğruna [uluslararası] hukuku yok sayarak yapılan [tek taraflı] askeri müdahaleler; demokratikleşmeyi savunurken, otoriter rejimleri pekiştirecek söylemlere başvurulması ve işbirliklerine girilmesi; demokrasi adı altında otoriter yönetimler kurulması kavramın muğlâklaşmasına neden olan bazı olgulardır.

Kavramın anlaşılmasını zorlaştıran üçüncü unsur, normatif boyutunun marjinalleştirilmesidir. Reel sosyalist rejimlerin çökmesinden sonra "liberal demokrasi" dışında bir alternatif kalmadığı iddia eden "tarihin sonu" tezi, betimleyici demokrasi teorileri ve az gelişmiş ülkelere yönelik modernleşme teorisi, demokrasiyi belli bir toplumsal örgütlenmeye özgü belli bir kurumsal konfigürasyon olarak değerlendirir. Böylece, demokrasi kavramı varolan demokrasiye indirgenir ki, bu mevcut demokratik rejimlerin dahi iktidar pratikleri içerdiğini göz ardı etmektir. Bu gözden kaçırma, insanın insan üzerindeki egemenliğini kaldırmayı amaçlayan Aydınlanmacı özgürleşme/özneleşme (emansipasyon) idealini, demokrasinin bu ideali gerçekleştirmeyi amaçlayan bir *ideoloji* olduğunu ve demokratikleşme/özneleşme mücadelesinin haklılığını reddetmek anlamına gelir.

Türkiye'nin kendine has bazı özellikleri de demokrasi kavramının ve pratiğinin anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. Siyasetin özerk bir toplumsal faaliyet alanı olarak 'kurumsallaşamamış' olması ve buna bağlı olarak toplumun siyasetsizleş(tir)me ile aşırı-siyasallaş(tır)ma arasında salınması nedeniyle Türk siyaseti, ya kavramsızlıkta kavrulmuş ya da kavram kargaşasında boğulmuştur. Hal böyle olunca, bizzat kavramların kendisi kirletilmiştir. Silahlı Kuvvetler'in de-

Siyasal rejim

Siyasal rejim en kaba ifadesiyle devlet ve toplum arasındaki ilişkinin biçimini tanımlar. Maurice Duverger, yönetenlerle yönetilenler arasındaki ayrımın biçimini siyasal rejim olarak tanımlar. Siyasal rejimler sınıflandırılırken, kimlerin, nasıl yönetici olduğuna ve yönetimin bağlayıcı kararlar alırken hangi usul ve kurallara uyduğuna bakılır. Dolayısıyla, bir siyasal rejimin niteliği devletin yönetim makamlarına kimler ve nasıl gelecek, devlet bağlayıcı kararlar alırken hangi usul ve kurallara uyacak, devlet ve toplum etkileşimini ne türden kodlar belirleyecek gibi sorularla saptanır. Siyasal rejim, (1) yöneten ve yönetilen arasındaki etkileşime, (2) yönetilenler arasındaki etkileşime, (3) yönetim kurumuna ve (4) yönetim kurumları arasındaki ilişkilere hükmeden kabul edilmiş, yerleşik ve kurumsallaşmış kurallar, kültür ve normlar ekseninde tanımlanır.

mokrasinin koruyucusu olduğunu iddia eden toplum kesimlerinin –üstelik bazı seçkin siyasetçileri de içerecek kadar– çok olduğu; toplumun seçkin olmayan tabakalarının bile "halkımız cahil" diyerek elitist bir yaklaşım sergilediği; demokrasinin –"sandıktır" denilerek– serbest seçimlerle özdeşleştirildiği; demokratik tutumun askeri darbelere ve vesayete direnmeye indirgendiği; siyasal *kişilere* güven veya güvensizlik üzerine kurulan *ad hominem*[1] tartışmalarla demokratik *kuralların, mekanizmaların ve değerlerin* anlamsız ve değersiz kılındığı sığ bir siyaset bağlamında, demokrasi kavramını/idealini açmak ve anlaşılır kılmak zordur. Fakat bir o kadar da şart.

KAVRAM VE PRATİK OLARAK DEMOKRASİNİN KÖKENİ VE TARİHSEL EVRİMİ

Antik Yunan *Demokratia*sı

Antik Yunanlılar, M.Ö. 500-300 yılları arasında sayıları 100'ü bulan ve en önemlisi Atina olan *polis* (site ya da şehir) olarak adlandırdıkları siyasal birimlerde uyguladıkları yönetim pratiklerini *demokratia* olarak kavramsallaştırmışlardır. *Demos* (halk/kitle) ve *Kratos* (yönetim, iktidar kullanma, egemenlik) kelimelerinden oluşan *demokratia*, halkın doğrudan kendi kendini yönetmesi, öz yönetim anlamında "halk yönetimini" ya da "halk egemenliğini" ifade etmektedir. Halktan anlaşılan ise, sadece 20 yaşını geçmiş, eli silah tutan yerli erkek polis üyeleri olmuştur. Kadınlar, nesiller boyu şehirde yaşamış olsalar dahi şehrin yerlilerinden sayılmayan yabancılar (*metik*) ve köleler *demos*'tan hariç tutulmuştur. Dolayısıyla, Antik Yunan'da sadece belli şartları sağlayan erkekler siyasal haklara sahip "vatandaşlar"dır. Aşağıda belirtilecek diğer niteliksel farklılıkları da vurgulamak amacıyla Antik Yunan demokrasisi bundan sonra *demokratia* olarak anılacaktır.

*Demokratia*da, Halk Meclisi (*eklesia*), genelde oy kullanma hakkına sahip olan 40.000 civarında vatandaşın 5.000-6.000'inin katılımıyla, eğer Beşyüzler Konseyi tarafından olağanüstü toplantıya çağırılmadıysa, yılda 10 kez düzenli olarak toplanmış ve basit çoğunlukla aldığı kararlar ile yasaların ve geleneklerin üzerine çıkabilen bir egemen olarak tezahür etmiştir. Atina'da seçimle gelen 10 General ve tüm diğer yöneticiler Meclis'e karşı sorumludur. *Demokratia*da yönetim faaliyeti ile ilgili esas erk, Beşyüzler Konseyi ve Mahkemeler tarafından kullanılmıştır. Yürütme gücüne sahip olan Beşyüzler Konseyi, Meclis'e yasa önerileri sunabilmiş, tıpkı bir mahkeme gibi hapis ve ölüm cezaları verebilmiş ve maliyeyi kontrol etmiştir. Ayrıca donanma ve cephanelikler de bu konseye bağlıdır. Mahkemelerde ise her yıl 30 yaşını doldurmuş vatandaşlardan oluşan 6.000 kişilik bir grup görev almıştır. Bu grup içinden seçilen 501 kişi bir mahkeme heyetini oluşturmuş ve davanın taraflarını dinleyerek, suç ve ceza hakkında karar vermiştir. Görevi sona eren idarecilerin yaptıkları işler, inceleme-

1 Söze değil sözü söyleyen kişiye odaklanan tartış(a)ma(ma) biçimi.

Polis *ve devlet*

Kavramlar ve bağlamlar birbiriyle ilişkilidir. "Devlet" modern siyasetin bir kavramıdır ve Antik Yunan'ın *polis* örgütlenmesini *şehir devleti* olarak anmak ancak "devlet" kavramında bazı önemli eksiltmeler yaptıktan sonra mümkün olabilecektir. Örneğin, devlet kavramına içkin kurumsal farklılaşma ve özerklik, Antik Yunan siyasal örgütlenmesinde yoktur. Antik Yunan siyasal örgütlenmesi toplumun üzerinde duran ve onu yasalar yaparak ve uygulayarak yöneten bir örgütlenmeyi (devleti) ifade etmez. Antik Yunan düşüncesinde, siyasetin bir hâkimiyet alanı olarak değil, eşitliğin ve ortak karar almanın alanı olarak düşünülmesi de bunun bir sonucudur. Bu nedenlerle, Antik Yunan siyasal örgütlenmesini sadece *polis* olarak anmak yerinde olacaktır.

ye tabii tutulmak üzere Mahkemelere gönderilebilmiştir. Mahkemeler ayrıca *magistrates* olarak anılan idari görevlilerin halkın parasını nasıl kullandıklarını denetlemişlerdir. Özetle, *demokratia*da, vatandaşlar birçok idari makamda görev almış; yetkilerin süre ve alanı kısıtlanmış, yönetsel roller üstlenen vatandaşlar makamlarındaki eylemlerinden sorumlu tutulmuş ve harcamalar halk tarafından denetlenebilmiştir. Bütün bu süreçlerde dikkat edilmesi gereken husus, sadece sayıları sınırlı bazı görevlere seçimle gelindiğidir. Bunun dışında, vatandaşların bizzat kendileri sırayla veya kur'ayla yönetimde rol almıştır.

Pericles, Peleponessos Savaşlarının ilk yılının sonundaki ünlü Cenaze Töreni söylevinde *demokratia*yı şöyle tarif eder:

> "Bizde aynı adamlar hem kendi işlerine hem de devlet işlerine bakarlar; bu, şu, öteki başka bir işle uğraştığı halde bütün yurttaşları ilgilendiren meselelerdeki bilgi ve anlayışları kıt değildir. Yalnız biz Atinalılar devlet işlerine karışmayanlara kendi işi gücü ile uğraşan sessiz bir yurttaş değil, hiçbir işe yaramayan biri gözüyle bakıyoruz. Sözlerin işler için zararlı olmadığını, yapılması gereken işlere girişmeden önce iyice bilmemenin çok kötü olduğunu sandığımızdan şeyleri düşünüp taşındıktan sonra bir karara bağlıyoruz."

Heredot Tarihi'nde ise *demokratia*; monarşinin haset, kibir, tutarsızlık, gelenekleri ve yasaları çiğnemek, insanları yargılamadan öldürtmek, kadınları kendi zevklerine hizmet etmeye zorlamak gibi olumsuzluklarından muaf bir yönetim biçimi olarak yeğlenir ve şöyle tanımlanır:

> "Bir kere o [halkın yönetimi], adların en güzeliyle, *isonomia* yani yasa önünde eşitlik adıyla anılır, sonra erki elinde tutan halk monarkların yaptığı şeylerden hiçbirini yapmaz. Bir halk hükümetinde kur'a ile bir yönetici atanır ve makamlardaki hareketlerinden sorumlu tutulur, bütün sorular açık tartışmaya sunulur. Bu nedenlerden ötürü, ben monarşiyi bırakıp, halkı iktidara geçirmeyi öneriyorum; çünkü devlet [polis], zaten halk demektir."

Gerçekte *demokratia*, daha çok varlıklı vatandaşların katıldığı; kişisel ihtiras konularının gündeme hâkim olduğu; siyasetin oldukça sert ve şiddetli bir taraftarlar mücadelesine dönüştüğü; aile ve dostların isteklerine hizmet etme isteği-

nin çoğu zaman öncelikli olduğu; siyasal tartışmaların daha çok belagati güçlü olan önderler tarafından yürütüldüğü; vatandaşların toplumdan dışlanabildiği (*ostrakismos*), dolayısıyla hak kavramından yoksun ve deyim yerindeyse keyfiliği 'demokratikleştirmiş' istikrarsız bir yönetim pratiği olmuştur. Muhtemelen bu nedenle *demokratia*yı savunan bir Antik Yunan düşünürü yoktur. Buna rağmen, *demokratia* zaman zaman romantize edilen bir rejim olmuştur. Bunun tek nedeni *demokratia*nın bir doğrudan demokrasi tecrübesini, yani bizzat halkın kendi kendisini yönetmesi idealini ifade etmesi değildir.

> ***Ostrakismos***
>
> Ostrakismos ya da Çanak Çömlek Mahkemesi, vatandaşların yılın belli bir gününde tiran olmasından korktukları kimselerin adlarını çömlek parçalarına yazıp, çanaklara atmasını ve adı altı bin vatandaş tarafından yazılanların 10 yıl sürgüne gönderilmesini mümkün kılmıştır. Sivrilen vatandaşların olası tiranlık girişimlerini önlemek için kurulan Çanak Çömlek Mahkemesi zamanla rakipleri sürgün etme aracına dönüşmüştür.

Söz konusu romantizasyonda belki de daha belirleyici olan, *demokratia*nın içinde gerçekleştiği paradigma, yani sorgulanmadan kabul edilen anlayışlar dizisine dayanan işleyiş çerçevesi olmuştur. Her ne kadar kendisi demokrasiyi savunmamış olsa da Aristoteles, *demokratia*nın kavramsal çerçevesini oluşturan Antik Yunan siyaset anlayışını en yetkin biçimde ifade etmiştir. Aristoteles'e göre diğer yaratıklardan farklı olarak "rasyonel söz söyleme" (*logos*), yani faydalı-zararlı, adil-adil olmayan ve iyi-kötü arasındaki farkı kavrama ve bu kavrayışını başkalarına gösterme/anlatma yeteneğine sahip olan insan, ereği (*telos*u) *polis*te yaşamak olan siyasal hayvandır (*zoon politikon*). Daha doğrusu, ereği –kendisine halk meclisi önünde "söz söyleme" imkânı veren– poliste yaşamak olduğu için siyasal hayvandır. *Polis* siyasal olarak örgütlenmiş bir toplumu ifade eder ve bu toplumu bir araya getiren basit bir çıkar birliği değil, daha yüksek bir mutluluğa ve erdeme ulaştıracak bir vizyon birliğidir. İnsanın böyle bir vizyon birliğine katılması ereği gereğidir, yani insan, kendisini ancak ve *doğal olarak* bir siyasal topluluğun üyesi olarak gerçekleştirebilir. Zira insan kendisini diğer yaratıklardan ayıran "söz söyleme" yeteneğini ancak poliste kullanabilir. Tam da bu nedenle, Aristoteles siyaseti en yüksek insan faaliyeti, siyaset bilimini de bilimlerin efendisi olarak değerlendirir. Nitekim Antik Yunan bağlamında, aile ve özel mülk gibi varlıklar şehir hayatına aktif katılımla elde edilebilecek olan daha büyük iyiyi, yani 'ortak iyi'yi sağlamak için birer araçtan ibarettir. Pericles'in söylevinde ifade ettiği gibi sadece kendi işliyle uğraşan, kamu hayatıyla ilgilenmeyen vatandaşlar "işe yaramaz" olarak değerlendirilir. Antik Yunanlıların yönetimle ilgilenmeyen bu "özel şahıslara" uygun gördüğü deyim *idiot*tur.

Bu kısa tartışmanın ışığında *demokratia*nın üç önemli mirası olduğunu söyleyebiliriz. Birincisi, toplum kavramsallaştırmaları ve örgütlenmeleri ile demokrasi/siyaset anlayışı/pratiği arasında belirleyici ilişkiler kurulabileceğidir. İkincisi, vatandaşların yönetime katıldıkça, siyasal/kamusal hayatla ilgilendikçe kendilerini gerçekleştirebileceklerini, özneleşebileceklerini savunan (pozitif) öz-

gürlük ve *aktif vatandaşlık* anlayışıdır. Üçüncüsü, istisnasız ve ayrıcalıksız tüm vatandaşların kur'a ve rotasyon ile idari makamlara gelebilmesinden ve bütün vatandaşların egemen Meclis'in doğal üyeleri olmasından anlaşılacağı üzere *eşitlikçilik*tir. *Demokratia*'nın eşitlikçiliği yönetim faaliyetinin ayrı ve özel bir bilgi veya meziyet (uzmanlaşma) gerektirmediği ya da bütün vatandaşların bu bilgi ve meziyetler bakımından eşit oldukları görüşüne dayandırılabilir.

Modern demokrasi ilk bakışta sadece dolaylı olması –halkın yönetime temsilcileri vasıtasıyla katılması ve bu anlamda halk yönetimini değil, halkın seçtiği temsilcilerin halk adına ve halk için yönetimini ifade etmesi– açısından *demokratia*dan farklılaşıyor gibi görünmektedir. Gerçekte modern demokrasi, *demokratia*dan tamamen farklı bir paradigma üzerine kurulmuştur. Dolayısıyla, modern demokrasinin toplum, siyaset, özgürlük ve eşitlik anlayışları farklıdır. Bu nedenle, örneğin, çoğunluğun tiranlığı gibi bazı meseleler *demokratia*nın değil, modern demokrasinin meselesidir. Modern demokrasinin içinde işlediği söz konusu yeni paradigma 16. yüzyıldan itibaren gelişen ve post-feodal bir ideoloji olan liberalizmdir. Ancak, bundan önce feodalizmin katkısına değinmek gerekir, zira bazı liberal temaların kökeni feodalizme kadar uzatılabilir.

Feodalizmin katkısı

Modern demokrasinin (bundan sonra sadece demokrasi olarak anılacaktır) kökeni, 13. yüzyıl Avrupa'sına kadar uzatılabilir. 13. yüzyılda feodal şehirlerin gelişmesiyle birlikte canlanan toplumsal hayat Aristotelesçi kavramlarla açıklanmaya başlamıştır. Böylece, toplumsal hayatı günahkârlığın bir sonucu olarak kavramsallaştırarak değersizleştiren Hıristiyan siyasal düşüncesinin hâkimiyeti çözülme sürecine girmiş; siyasal olarak örgütlenmiş toplumun, dolayısıyla da siyasal hayatın, kendiliğinden değerli olduğu savunulmuş, toplumsal hayat yüceltilmiştir. Bu dünyanın, öbür dünyaya hazırlık dönemi olmadığı; dünyevi/siyasi otoritenin meşruiyetinin Kilise'den kaynaklanmadığı ve Tanrı veya onun bu dünyadaki temsilcisi olan Kilise için/adına değil, toplum için/adına varolduğu; dolayısıyla yönetimin amacının Tanrı'nın rızasını değil, halkın rızasını kazanmak olduğu gibi düşünceler Aristoteles'e göndermede bulunarak haklılaştırılmıştır.

Seküler toplumsallığın Aristotelesçi kavramlarla savunulması aynı zamanda toplumun/toplumsallığın "doğal" bir durum olarak değerlendirilmesi anlamına gelmiştir. Feodal Avrupa'da "siyasal" ya da "doğal" toplum, *sivil toplum* kavramıyla ifade edilmiştir. Burada kastedilen, lordlar ve vassallar, lordlar ve kentliler, kent yetkilileri ve kentliler arasındaki bir dizi feodal sözleşme ilişkisine dayanan ve düşünsel düzlemde Hıristiyan ya da teokratik toplumun dışında (ve karşısında) yer alan toplumdur. Bir dizi sözleşmeye dayanması nedeniyle (sivil) toplum, biçimsel de olsa asgari bir eşitlik anlayışına dayanmış, karşılıklı bazı hakları ve yükümlülükleri içermiş, dolayısıyla rıza ve onay gibi kavramları barındırmıştır. Nitekim (1) iktidarın topluma ait olduğu; yönetimin, Kilise veya

Tanrı gibi bir üst makam tarafından delege edilmiş bir iktidarı değil, yetkili organlar tarafından toplum adına üstlenilen bir idari rolü ifade ettiği ve yöneticilerin toplumun hizmetlileri olduğu; (2) toplumun, bütün üyelerden oluşan tüzel bir bütün olduğu ve bütünün (toplumun) organlarının bütünden (toplumdan) küçük olduğu; dolayısıyla hiçbir kimsenin ya da grubun tek başına bütün toplumu temsil edemeyeceği ve son sözü söyleyemeyeceği gibi uzlaşmacı yönetim anlayışları feodal dönemde oluşmaya başlamıştır.

15. yüzyıl itibarıyla toplumun tüzel kişiliğini ifade eden ve *parlamento*, *diet* veya *estates* deyimleriyle ifade edilen temsili niteliğe sahip feodal meclisler Avrupa'da yönetimin bir karakteristiği olmuştur. Feodal temsil, feodal tüzel kişiliklerin yetkilileri tarafından temsilini ifade etmiştir. Temsilcilerin halk tarafından seçilmesi söz konusu değildir. Ancak temsilcinin, temsil kurumuna (meclise) temsil ettiği tüzel kişiliği bağlayacak karar alma kapasitesi ile katılması, yani temsil ettiği tüzel kişiliği tam yetki ile temsil etmesi; temsil kurumunun (meclisin), tüm üyelerini --dolayısıyla üyelerin temsil ettiklerini– bağlayıcı *çoğunluk* kararları alabilmesi feodal dönemde mümkün olmuştur. Bu noktadan hareketle, temsil kurumunun feodal kökenli bir kurum olduğunu söyleyebiliriz.

Feodalite ve temsil

Temsil mekanizmasının kralların vergi toplamayı kolaylaştırmak ve merkezi yönetimi etkin kılabilmek için vergi verecek ve kararları uygulayacak veya kararlara uyacak tüzel kişilik yetkililerini divanına katmasıyla geliştiği söylenir. Bu tarihsel tecrübe literatürde "*no taxation without representation*" (temsiliyet yoksa vergi de yok) deyimi ile ifade edilir.

"Sivil toplum"un feodal sözleşme hukukuna dayanmasının etkisiyle, insan ereğinin sonucu olan doğal toplum kavramsallaştırması, insan iradesinin sonucu olan iradi/gönüllü/yapay toplum kavramsallaştırmasıyla sonuçlanacak bir metamorfoz sürecine girmiştir. Örneğin, yaşadığı dönemde Aristotelesçiliği en ileri noktalara taşımış olan Padovalı Marsilyo, (sivil) toplumu *insanların akıllarını kullanıp, doğaya öykünerek gerçekleştirdikleri yapay* (artefact) *bir bütün* olarak tanımlamıştır. Marsilyo, söz konusu iradi toplum kavramsallaştırmasına dayanarak yöneticilerin, iktidarlarını Tanrı'dan ve onun bu dünyadaki temsilcisi Kilise'den değil, toplumdan aldıklarını; toplum adına hareket eden bir delege/fail olduklarını ve yasaların kaynağının toplum olduğunu savunmuştur. Marsilyo'nun yasalara kaynak olacak toplumdan kastettiği ise daha çok toplumun "ağırlıklı" kesimleri, yani aristokratlar ve asillerdir. Nitekim tüccar ve zanaatkâr orta sınıfın hâkim olduğu Kuzey İtalya şehirlerinde gelişen Yurttaş Cumhuriyetçiliği (*civic republicanism*), fakir sınıfların yönetimi olarak tanımladığı demokrasiye karşı, Aristo ve Çiçero'nun karma hükümetçi fikirlerini savunmuştur. Bununla birlikte, Yurttaş Cumhuriyetçiliği, Antik Yunan'ın katılımcı ideallerini bu kez araçsal nedenlerle yeniden canlandırmıştır: Devlet, vatandaşların ortak hayatının ve kültürünün ifadesidir; kişisel özgürlüklerin, ailenin, akraba ve arkadaşların, mal varlıklarının kaderi devletin özgürlüğüne bağlıdır; özgür devlet ise kamu hayatına aktif

katılımı, iyi vatandaşlık için gerekli ahlâki ve siyasal özellikleri (erdemi) elde etmeye ve kullanmaya gönülden bağlı olmayı gerektirir.

Yukarıdaki tartışmanın ışığında 13. yüzyıldan itibaren (1) toplumun Kilise iktidarından ve Hıristiyan teolojisinden özerk ve seküler bir ontolojik temelde kavramsallaştırıldığından ve bu kavramsallaştırma yapılırken başvurulan Aristotelesçi doğal toplum anlayışının da bir metamorfoz sürecine girdiğinden; (2) bununla bağlantılı olarak siyasal otoritenin seküler temelde, toplum adına, toplumun rızasını/onayını kazanmak için ve/veya kazanarak iş gören bir işlev olarak tanımlandığından; (3) temsil kurumunun geliştiğinden bahsedebiliriz. Söz konusu metamorfoz süreci yapay toplum kavramsallaştırmasıyla sonuçlanmıştır ki bu modern demokrasinin dayandığı toplum kavramsallaştırmasıdır.

Demokrasinin liberal paradigması

Yeni "yapay" toplum kavramsallaştırması, Aristotelesçi (ereği siyasal toplulukta yaşamak olan) insan doğası anlayışının bir kenara bırakılıp, insanın birey olarak tanımlanması, daha doğrusu Helenistik düşünceden itibaren (örneğin Stoacılıkta) varolan "birey-insan" kavramının bir değer olarak benimsenmesiyle mümkün olmuştur. Birey, Grotius ile başlayan Modern Doğal Hukuk ile bir değer haline gelmiştir. Aristotelesçiliğin ve Klasik Doğal Hukukun aksine Modern Doğal Hukuk, insanı siyasal/toplumsal bir varlık olarak değil, herhangi bir toplumsal/siyasal ilişkiden bağımsız bir varlık olarak değerlendirir. Buna göre insan, kendi kendine yeterli olan, varlığı toplumsal ilişkilere bağlı olmayan, başka bir insanın iradesine tabi olamama bakımından "eşit" ve "özgür" olan, Yaratan'ın Akıl ile donattığı, rasyonel hareket etme kapasitesine sahip bireydir. Dolayısıyla, insan birey de olsa, birey basitçe "bir insan" demek değildir. Birey, kendi ahlâki kararlarını alabilen, kendisi için neyin iyi olduğunu bilebilen, kendi tercihlerine göre hareket eden, rasyonel, doğası itibarıyla toplumsal olmayan ve varlığını da topluma borçlu olmayan (bağımsız) insandır.

Eğer insan toplumdan bağımsız birey ise; toplum, varolan bir otoriteye/hükümdara itaat sözleşmesi (*Herrschaft*) ile açıklanamaz. Zira siyasal otorite bir toplumsal düzeni varsayar ve eğer böyle bir düzen var kabul edilirse, başlangıç noktası toplumsal ilişkilerden bağımsız "birey" anlayışı olamaz. Oysa modern birey kavramı, bireyin toplumdan önce geldiğini ve toplumsal düzenin bireyden türetilmesi gerekliliğini ifade eder. Bu durumda, bireylerin olduğu fakat toplumun olmadığı *heuristic* bir doğa durumu kurgulanır. Doğa durumundan çıkış, topluma geçiş, rasyonel, eşit ve özgür bireylerin bilinçli tercihlerini ifade eden bir toplum sözleşmesi ile açıklanır. Birey-insanı, toplumu ve dolayısıyla itaat edecekleri otoriteyi kurmaya sevk eden "doğa" veya doğaya öykünme değil, yapılan tercihlerdir. Bireyler olmak zorunda oldukları için değil, öyle bir "irade" gösterdikleri için ya da öyle bir irade göstermeleri kendi menfaatlerine olduğu için siyasal/toplumsal olurlar. Bu açıdan, toplumu/otoriteyi kuran sözleşme eşitler arasında bir işbirliği/yoldaşlık sözleşmesi (*Gennosenschaft*) niteliğindedir ve

birey, bireyin mutluluğu, kendi hayatını istediği gibi örgütlemesi, kendi amaçlarını seçmesi ve kendisinin iyi olduğunu düşündüğü yöntemlerle bu amaçları takip etmesi kurulan otorite (ve demokrasi) için olmazsa olmaz bir değerdir.

Hobbes, Locke ve Rousseau'nun toplum sözleşmesi kuramlarıyla olgunlaşan iradi toplum kavramsallaştırması modern demokratik devletin düşünsel temelidir. Her şeyden önce, modern demokratik devlet, siyasal otoritenin ortak bir girişim olduğu, toplumu oluşturan bireylerin iradesini temsil ettiği ve onların rızasına dayandığı anlayışlarına dayanır. İkincisi, iradi/gönüllü toplum kavramsallaştırması ile insan kendi hayatını kuran bir fail olarak belirginleşmiştir. Artık siyasal topluluğu açıklayan ne Tanrı'nın iradesi, ne de insanın ereği/doğasıdır. İnsan kendi hayatını kuran ve yeniden ve yeniden kurabilecek bir faildir. Modern siyasetin kurucu düşünürü sayılan Machiavelli tam da bu nedenle siyasal hayatı düzenleyecek Tanrısal veya doğal bir çerçeve olmadığını savunur.

Üçüncüsü, toplumu kuran yoldaşlığın ne anlama geldiği ve bununla bağlantılı olarak bireyin değerinin nasıl korunacağı konularındaki görüşler farklıdır. Yoldaşlık, Rousseau'da olduğu gibi bir vizyon birliği (genel irade) yoldaşlığı olabileceği gibi, Locke ve Hobbes'da olduğu gibi kendi iyisini tanımlayan ve kendi çıkarları peşinde koşan bireylerin birlikte varoluşlarını tesis edecek düzeni sağlamakla görevli otoriteyi kurma yoldaşlığından ibaret de olabilir. Cumhuriyetçi ya da gelişmeci olarak da adlandırılan Rousseaucu yaklaşım, *demokratia*dan esinlenerek bireyin kendisini ancak ve ancak "ortak iyi" siyasetine *katılarak* gerçekleştirebileceğini savunur. Hobbes ve Locke ise bireyin kendisini ortak iyi siyasetine katılarak değil, özel alanda kişisel tercihlerini/çıkarlarını takip ederek ve "yoldaşlarıyla" rekabet ederek gerçekleştirebileceğini savunur. Bu yaklaşım bazı yorumcuların korumacı olarak adlandırdığı liberal yaklaşımdır.

Bu bağlamda, dördüncüsü, iyi hayatın özel alanda kişisel çıkarları takip etmek mi yoksa ortak iyi siyasetine katılmak mı olduğu konusunda kesin bir karar demokratik olarak alınamaz. Demokrasi verili ve değişmez bir ortak iyi anlayışına sahip *olmaması* bakımından *demokratia*dan farklılaşır. Bu aynı zamanda, antik siyasetin aksine modern siyasetin temel kriterinin "erdem" değil, "özgürlük" (*liberty*) olmasının nedenlerinden biridir. Demokrasi belli bir iyi hayat anlayışına ve onun gerektirdiği erdeme dayanmaz. Demokrasi, özgürlük kriterinin başarılmasına dayanır ki bu insanın kendi hayatını kuran bir özne-birey olarak tanınmasını ve bununla bağlantılı olarak iyi hayat anlayışının görecelileşmesini ve siyasallaşmasını gerektirir. Demokratik siyaset, birbirlerini dışlayan iki iyi hayat anlayışını aynı anda barındıran, barındırmak zorunda olan ve tam da bundan kaynaklanan gerilimle beslenen bir siyasettir. Bu siyasette, bireyin kendisini sadece özel alanda gerçekleştireceğini söylemek siyasal topluluğu; sadece siyasette gerçekleştireceğini söylemek ise bireyselliği ikincilleştirecektir. Demokratik siyaset vatandaşları bir erdem siyasetine zorlamadan, yani bireyselliği kaybetmeden toplumsallığı kuran ve koruyan siyasettir.

Beşincisi, iradi/gönüllü toplum kavramsallaştırması *demokratia*nın belli kriterleri tutturan erkeklerle sınırlı eşitlik anlayışını evrenselleştirmiştir. Doğal

hukuktan kaynaklanan ve "kurucu eşitlik" olarak değerlendirebileceğimiz bu eşitlik anlayışı Fransız Devrimi sırasında ilan edilen İnsan ve Vatandaş Hakları Deklarasyonu'nda (1789) ve Amerikan Haklar Bildirgesi'nde (1789-1791) ifade edilmiştir. İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi (1948) ile kurucu eşitlik pozitif hukuka taşınmış ve formelleştirilmiştir. Fakat kurucu eşitliğin formelleşmesi zaman almış, daha sonra formel eşitliğin nasıl yorumlanacağı ve demokratik eşitlik için yeterli olup olmadığı daima tartışma konusu olmuştur. Örneğin, kurucu eşitliğin mantıki/doğal sonucu olarak değerlendirebileceğimiz tüm yetişkin vatandaşların eşit oy hakkına sahip olması ilkesi 19. yüzyıl sonunda kabul görmüştür. Bununla beraber, "hiçbir kimsenin kendi iradesini bir başkasına satacak kadar fakir olmadığı ve hiçbir kimsenin başkasının iradesini satın alacak kadar zengin olmadığı" demokratik toplum anlayışını savunan Rousseau ve ondan esinlenen katılımcı demokratlar için genel ve eşit oy hakkı demokrasi için yeterli değildir. Katılımcı demokratlar genel ve eşit oy hakkının ifade ettiği siyasal/statü eşitliğine ekonomik eşitliği de dâhil ederek formel eşitlik anlayışına içerik kazandırmak isterler. Modern demokrasinin tarihi –İkinci Dünya Savaşı sonrasında hâkim olan refah devleti/sosyal demokrasi uygulamalarının yerini 1980'li yıllarda neo-liberal politikaların alması örneğinde olduğu gibi– formel eşitliğe içerik kazandırmayı amaçlayan ortak iyi siyasetlerinin yükselişlerinin ve düşüşlerinin tarihi olarak da okunabilir. Bu aynı zamanda modern demokratik siyasetin birbirini dışlayan iki farklı siyaset anlayışından kaynaklanan gerilimle beslendiğinin göstergesidir. Çağdaş demokrasi tartışmalarında eşitlik kavramının kapsamı dağıtıcı adalet yoluyla sağlanacak ekonomik eşitliğin ötesine gider ve kimliklerin/farklılıkların tanınmasını da içerir.

Demokrasinin liberal hükümet biçimi

Kurucu eşitliğin hukuki/siyasi bir statü olarak formelleşmesinin zaman almasının ve eşitliğe içerik kazandırmaya yönelik girişimlerin (örneğin, özgürlükleri tehdit ettiği iddiasıyla) "demokratik" niteliğinin sorgulanmasının başlıca nedeni demokrasinin liberal bir işleyiş çerçevesine sahip olmasıdır. Nitekim tarihsel olarak, demokratik pratikler daha önceden kurumsallaşmış olan liberal ilkelere eklemlenerek gelişmiştir. Eşitlik, bireyin kendisini siyasal alanda, siyasete katılarak ve "ortak iyi"nin oluşumuna katkıda bulunarak gerçekleştireceğini savunan katılımcı/cumhuriyetçi demokratların daha çok vurguladığı bir ilkedir. Liberalizm ise siyaseti bir özneleşme, kendini gerçekleştirme alanı olarak görmez. Liberalizme göre siyaset, en iyi ihtimalle, bireylerin siyaset öncesinden belli olan çıkarlarını gerçekleştirmesinin bir aracıdır. Liberal birey-insan kendisini kişisel, ailevi, dini ve ticari faaliyetlerini yürüterek, yani özel hayatta mutluluk arayarak gerçekleştiren insandır. Dolayısıyla, liberalizm birey-insanı demokratik siyasetin öznesi olarak düşünmez. Tam aksine, siyaset bu insan için katlanılması gereken bir zorunluluk ve yüktür. Bu nedenle, liberalizmin eşitlik anlayışı siyasal eylemden/katılımdan bağımsız formel bir statüyü ifade eder.

Bu durum, liberalizmin, (negatif) özgürlük ve "sınırlı devlet" ilkesi arasında kurduğu olumlu ilişki vasıtasıyla açıklanabilir. Liberalizm otoriteyi/devleti her şeyden önce ontolojik olarak sınırlandırır: Devletin müdahale edemeyeceği (özel) alanlar ve dokunamayacağı haklar vardır, çünkü birey-insanlar kendi iyilerini ya da ahlâki tercihlerini *serbestçe* takip etmek ve böylece kendilerini gerçekleştirebilmek amacıyla toplumu/siyasal otoriteyi kurmuşlardır. Devletin/siyasi otoritenin varlık nedeni bireylerin kendilerini barış içinde gerçekleştirebilecekleri serbestlik alanını (özel alanı) korumaktır. Altını çizelim: Kurmak değil, korumaktır, çünkü Lockeçu liberal öğretiye göre otorite/devlet/siyasal topluluk, siyaset öncesinde özgür olan bireylerin özgürlüklerini güvence altına almak amacıyla aralarında anlaşarak kurdukları yönetim aygıtıdır. Hobbes'un *Leviathan*'ı (devleti) ise mutlak fakat sınırlı egemendir. Bireyin hak ve özgürlüklerini tehdit etmemek ve bireylerin kendilerini özel alanda gerçekleştirmesini mümkün kılan düzenli ve istikrarlı ilişkileri sağlamak devletin varlık nedenidir. Devlete itaat onun bu varlık nedenlerine sadık kalmasına bağlıdır. 1789 İnsan ve Vatandaş Hakları Deklarasyonu bu ilkeyi şöyle ifade eder: "Toplumların uğradığı felaketlerin ve yönetimlerin bozulmasının tek nedeni insan haklarının bilinmemesi, unutulmuş olması ya da hor görülüp dikkate alınmamasıdır." Liberal öğretiye göre, devletin kapsayıcı bir ortak iyi anlayışını benimsemesi veya bir erdem siyaseti izlemesi, bireysel özerkliği tehdit etmek ve dolayısıyla meşruiyet sınırlarını aşmak anlamına gelecektir.

Liberalizm sınırlı devlet ilkesini savunurken, özgürlüğü siyasetten ve yönetimden bağımsızlık ya da hukukun suskunluğu gibi negatif terimlerle tanımlar. Negatif özgürlük, bireyin diğer bireylerden serbest olmasını ve siyasal iktidarın dışsal zorlamalarına ve/veya müdahalelerine maruz kalmamasını ifade eder. (Negatif) Özgürlüğün derecesi iktidardan bağımsız olduğu düşünülen özel alanların genişliği ile doğru orantılıdır. (Negatif) Özgürlük, bireyin kendisini özel alanda gerçekleştirebileceğini, özgürlüğün mutlaka siyasal eylem eşitliği gerektirmediğini ifade eder. Nitekim Montesquieu, Locke ve Hobbes gibi liberal düşünürler de siyasal özgürlüğün bir çeşit siyasal eşitlik gerektirdiğini savunmamışlardır. Negatif özgürlük, misyonu düzeni sağlamakla sınırlı olan bir devleti gerektirir. Devletin düzeni sağladığı toplumda bireysel etkileşimler (bir görünmez el vasıtasıyla) kendiliğinden oluşan adaletli bir denge ile sonuçlanacaktır.[2] Böylece piyasa, sivil toplumun kendi kendini düzenleme mekanizması olarak değerlendirilir ki bu toplumsal iktidar ilişkilerinin gayrı-şahsileştirilmesi ve belli bir bireysel özerklik idealiyle/anlayışıyla perdelenmesi anlamına gelir. Zira değerleri dağıtanın yönetsel iradeler değil, bireysel özerkliğe izin veren "anti-hiyerarşik" piyasa örgütlenmesindeki sayısız etkileşimler olduğu iddia edilir.

Sınırlı devlet ile (negatif) özgürlük arasında kurulan bu pozitif korelasyonun

2 Toplumsal dengenin kendiliğinden oluşmadığının ve toplumsal dengesizliklerin toplumsal düzeni tehdit ettiğinin anlaşılmasıyla beraber bu minimal devlet anlayışı revizyona uğramıştır. Özellikle Keynes, Hobhouse ve Green gibi liberaller devletin dengeleyici bazı müdahalelerde bulunabileceğini savunmuşlardır. Devlet, eğitimde ve sağlıkta bugün kanıksadığımız bazı sorumlulukları bu revizyon sayesinde üstlenmiştir.

kökeninde, bürokrasinin ve merkezi ordunun gelişmesiyle oluşan mutlakıyetçi (otoritesi sınırlandırılmamış) devletlere ve Kilise iktidarına karşı, onlardan bağımsız bir özgürlük alanı (özel alan) kurma hedefi yatar. Aynı zamanda, Protestan reformu da liberal negatif özgürlükçü savların gelişmesine hem kurumsal hem de düşünsel açıdan katkıda bulunmuştur. Protestan reformu dini birliği bozarak, dünyevi otorite karşısında dengeleyici bir güç olan Kilise'yi zayıflatmış ve böylece mutlakıyetçi dünyevi otoritelerin gelişmesini kolaylaştırmıştır. Öte yandan, yine dini birliği bozması nedeniyle, Protestan reformu –kendilerini dini birliği sağlamakla görevli sayan ve dini inançların farklı fakat siyasal sadakatlerin tek olabileceğini düşünemeyen– mutlakıyetçi otoriteleri zayıflatmıştır. Netice itibarıyla, yaşanan dini çatışmalar mutlakıyetçilik aleyhine olan liberal tolerans politikaları ve siyasal ve dini sadakatlerin birbirinden bağımsızlaşmasıyla sonuçlanmıştır. Bu süreçte, Protestanlar sıradan insanların kendi selamete erme yollarını belirleme kabiliyetine sahip, kendi eylemlerinin tek egemeni ve eylemlerinden dolayı doğrudan Tanrı'ya karşı sorumlu olduğu gibi savlar öne sürerek *(negatif) özgürlükçü ve bireyci* liberalizme katkıda bulunmuşlardır. Ancak bu Protestanların mutlaka liberal olduğu anlamına gelmez. Zira söz konusu savlar daha çok siyasal otoritenin Protestanlaştırılamadığı yerlerde öne sürülmüştür.

Liberalizm otoritenin ontolojik sınırlılığını çeşitli kurumsal düzenlemelerle garanti altına almaya çalışır. Diğer bir deyişle, liberalizm iyi yönetimi, ki kastettiği sınırlı yönetimdir, yönetici kişilerin iyiliğine/erdemine bırakmaz. Dahası, liberalizmin iktidarı sınırlandırmak için önerdiği kurumsal düzenlemelerden hiçbiri siyasal eylemi/katılımı içermez. Bu durum, liberal paradigma içinde demokrasinin vatandaşların yerine getirdiği bir siyasal pratik olmaktan çıkıp, bir hükümet biçimine dönüştüğünün göstergelerinden biridir.

Anayasacılık, liberal iyi (sınırlı) yönetim anlayışını kurumsal bir düzenlemeye bağlama yöntemlerinden biridir. Locke'un düşüncelerinde en yetkin ifadelerini bulduğumuz Anayasacılık hareketi, pozitif/siyasal durumda varolan bireysel hak ve özgürlüklerin Anayasanın sonucu değil, nedeni olduğunu savunarak devlet otoritesini sınırlandırır. Anayasa, bireylerin toplumdan önce ve bağımsız olarak sahip olduğu (doğal) hakları korumak için vardır ve Anayasal devlet yasa yapma yolu da dâhil olmak üzere hiçbir şekilde bu haklara dokunamaz. Dolayısıyla, her yasal veya yasalarla düzenlenmiş yönetim mutlaka Anayasal/liberal değildir, çünkü bazı yasalar doğal hukuka aykırı olabilir ve bu nedenle sınırlı iktidarın/devletin kurulmasına hizmet etmeyebilir. Liberalizmin amacı meşruiyeti doğal hukuka sadakate bağ-

> ***İktidarı sınırlandırma mekanizması olarak siyasal katılım***
>
> Siyasal katılım sadece bir kendini gerçekleştirme yöntemi değil, aynı zamanda bir iktidarı sınırlandırma ve (negatif) bireysel özgürlükleri koruma mekanizması olarak da değerlendirilebilir. Örneğin, kararların oy birliği ile alınması şartını koyduğumuzda, hiç kimseye kabul etmediği, kendi iradesini yansıtmayan bir politika empoze edilemeyecektir. Rousseau'nun itaat=özgürlük denklemi bu mantığa dayanır.

lı olan hukukun egemenliği ve bu vesile ile devletin sınırlandırılması, negatif özgürlüğün sağlanması ve ani ve keyfi uygulamalardan korunmaktır.

İktidarın coğrafi veya işlevsel olarak bölünmesi, yani federalizm ve güçler ayrılığı da liberalizmin iktidarı sınırlandırma biçimleridir. Güçler ayrılığı fikrinin öncüsü Montesquieu'dur. Montesquieu'nun güçler ayrılığından kastettiği daha çok istikrarlı, kesin ve tutarlı yasaların *bağımsız mahkemeler* tarafından uygulanması, yani yargının bağımsız bir erk olarak ortaya çıkmasıdır. Montesquieu'ya göre, eğer böyle bir durum varsa, sıradan insanlar, yönetime katılmasalar bile özgürdürler. Modern siyasette güçler ayrılığı ilkesi, yasama, yürütme ve yargı erklerinin birbirlerinden ayrılarak, birbirlerini dengelemesi ve böylece sınırlı yönetimin sağlanmasını ifade eder. Egemenliğin merkezi yönetim ve coğrafi birimler arasında paylaşılması anlamına gelen federalizm ise aynı zamanda güçler ayrılığı ilkesini de savunan –Amerikan demokrasisinin kurucu babalarından– Madison'un önerdiği bir diğer iktidarı bölerek sınırlandırma yöntemidir. Federalizm olmasa da, güçler ayrılığı ve Anayasal devlet, dolayısıyla sınırlı devlet ve negatif özgürlük anlayışları demokrasinin olmazsa olmaz liberal unsurlarıdır.

> ***Hukukun üstünlüğü***
>
> Anayasacılıktan kaynaklanan hukukun üstünlüğü kavramı yönetimde keyfiliği engellemek ve hukukun mutlak egemenliğini kurmak amacıyla, herkesin aynı yasalara tabi olmasını; yönetimin usulüne uygun çıkarılmış yasalara uygun bir şekilde yapılmasını; suçların yasallığını ya da uygulandığı dönemde yasal olan eylemlerin sonradan suç sayılamamasını, bağımsız yargı organlarında yargılanmadan kimsenin suçlu sayılmaması ilkelerini ifade eder.

Liberal hükümetin demokratikleşmesi ve demokratik katılımın liberalleşmesi

Halkın yönetimi ve halk egemenliği gibi kavramlar liberal kavramlar değildir. *Halk*, liberal yönetime 18. yüzyıldan itibaren, birçok rezervasyonla ve kademeli olarak eklemlenen son unsurdur. Erken liberal düşünürler mutlakıyetçiliğe karşı hukukun egemenliğini savunurken, demokrasiyi cahil kitlelerin, ayak takımının ya da baldırı çıplakların yönetimi olarak değerlendirmeye devam etmişlerdir. Örneğin, Montesquieu'da yasa koyucuların halkı temsil etmesi ve halka karşı sorumlu olması gibi bir düşünce yoktur. Yönetimin halka hesap verebilir ve halk tarafından değiştirilebilir olması gerektiğini düşünen liberallerin ise, hesap verilecek halktan anladıkları mülk sahibi olarak "rasyonel" olduğunu ispatlamış toplum kesimleri olmuştur. Tüm halkı yönetimden hesap sorma kapasitesine sahip "vatandaş" olarak gören "genel oy" ilkesi kabul edildiğinde ise "eşit oy" ilkesi kabul edilmemiştir. Örneğin, Jeremy Bentham ve John Stuart Mill, tüm halkın eşit olmadığını, bu nedenle mülk sahibi ve eğitimli bireylerin daha fazla siyasal ağırlığa (oy hakkına) sahip olması gerektiğini savunmuştur. Bu türden argümanların bir nedeni, mülksüz ve eğitimsiz sıradan insanların eşit siyasal katılımının özel mülkiyet haklarını ve bireysel özgürlükleri riske sokacağıdır.

Eğitim düzeyinden ve mülk sahipliğinden bağımsız olarak herkese düşüncelerini ve iradesini kamu politikalarında hissettirme hakkı tanıyan evrensel katılım ilkesi, özellikle işçilerin ve kadınların yoğun ve zaman zaman şiddetli mücadelesi sonucu 19. yüzyıl sonlarında yaygın kabul görmüş, 1918'den sonra da fiili olarak tanınmaya başlamıştır. Böylece, Doğal Hukukun siyaset öncesinde kurduğu "kurucu eşitlik" en azından bir dereceye kadar siyasal alana taşınmıştır. Çağdaş demokrasiler, eğitim, mülkiyet, cinsiyet ve benzeri özelliklerden bağımsız olarak tüm halkın eşitliği ilkesi üzerine kuruludur. Bu eşitlik, genel ve eşit oy hakkını da içeren bir dizi dokunulmaz hak ve özgürlükle ifade edilir. Genel oy, bütün vatandaşların oy hakkına sahip olmasına, eşit oy ise her vatandaşın oyunun eşit ağırlıkta olmasına işaret eder ki bu "bir vatandaş, bir oy" ilkesi ile ifade edilir. Dolayısıyla, çağdaş demokrasinin normu tüm vatandaşların (ve hatta son zamanlarda vatandaş olmasa da o ülkede yaşayanların) eğitim gibi kazanılmış ve cinsiyet gibi doğal özelliklerden bağımsız olarak eşit oy hakkına sahip olmasıdır. Demokratik rejimlerde, iktidar/yönetme gücü bir ırkın (nazizm, apartheid), soyun (hanedanlık), cinsiyetin (ataerkillik), belli bir tecrübe (yaş, devlet büyüğü) veya bilgi düzeyinin (filozof, aydın), kültürel grubun (Beyaz Adam ve Beyaz Türk) ve zenginlerin ayrıcalığı değildir. Bununla beraber, Amerika Birleşik Devletleri'nde 1960'lara kadar Siyahların, İsviçre'de 1970'lere kadar kadınların oy hakkı olmadığı ve 1990'larda Singapur Başkanı Lee Kuan Yew'in 40 yaşını aşmış evli ve çocuklu vatandaşların çift oya sahip olması gerektiğini savunduğu akılda tutulmalıdır.

Halkın liberal yönetime eklemlenmesi ile liberalizm demokratikleşmiştir. Ancak, liberal paradigma içinde demokrasi, *demokratia*nın aksine, halkın kendi kendisini yönetmesini, özyönetimi veya halk egemenliğini ifade etmez. Demokraside hem halkın yönetime katılma biçimi, hem de halkın yönetime katılmasından amaçlananlar *demokratia*dan farklıdır. Halkın yönetime katılımından amaç, halkın kamu işleri ile ilgilenmesini ve bu vesile ile bireysel ahlâki gelişimini sağlamak ve özyönetimi kurmak değildir. Tekrar edersek liberalizm, birey-insanın kendisini özel alanda bireysel çıkarlarını takip ederek gerçekleştirmesini öngörür.

Halkın yönetime katılımından amaç yönetimi yönetilenlere *hesap verebilir* kılmaktır. Yönetimi yönetilen halka hesap verebilir kılma anlayışı, yönetimin ayrı bir faaliyet alanı olarak düşünüldüğünü ve yöneten-yönetilen ayrımının sorgulanmadan kabul edildiğini gösterir. Yönetimin ayrı bir faaliyet alanı olarak ele alınmasının başlıca nedeni Antik Yunan'da görmediğimiz yasalar yaparak ve uygulayarak yöneten modern devletlerin feodal dönemden başlayarak oluşmuş olmasıdır. Sınırları dâhilinde egemen, şiddet gücüyle desteklenmiş bağlayıcı kararlar alan, tek ve merkezi bir iktidar yapısını ifade eden modern devletler, geniş bir coğrafyaya yayılmış büyük ve karmaşık toplumları yönetirler. Bu nedenle, yönetimin uzmanlık gerektiren ayrı bir faaliyet alanı olarak farklılaştığı, özerkleştiği ve kurumsallaştığı ve bunun da yöneten-yönetilen ayrımının somut gerekçeleri olduğu öne sürülür.

Yöneten-yönetilen ayrımı kabul edildiği ölçüde; yönetimin, halkın yetkilendirdikleri tarafından yerine getirilen bir işlev olması ve Tanrı'ya, yaşlılar heyetine veya (vesayetçi) devlet büyüklerine değil de, halka hesap vermesi demokrasi için yeterli sayılır. Hesap verebilir yönetimden kastedilen, kendisini eylem ve davranışlarını açıklamakla görevli sayan ve başkaları tarafından eleştiriye açık olan yönetimdir. Hesap veren yönetimin halkın taleplerine karşı duyarlı olacağı, rızaya dayanacağı ve iktidarı suiistimal etmeyeceği savunulur. Böyle bir yönetimin ise yönetim mekanizmasının başında bulunanları belli aralıklarla halkın onayına/seçimine tabi tutarak sağlanabileceği söylenir. Nitekim John Stuart Mill gibi düşünürleri temsili hükümet fikrini savunmaya sevk eden motivasyon, gelişen ve genişleyen bürokrasi sayesinde aşırı büyüyen modern (monarşik) devletleri hesap verebilir kılmaktır.

Temsili hükümet vasıtasıyla giderek bürokratikleşen yönetimi hesap verebilir kılma amacı, demokrasiyi halk yönetiminden halk için yönetime dönüştürmüştür. Nitekim demokrasi, halkın yönetime katılım biçimi açısından da *demokratia*dan farklılaşır. Demokraside halk, yönetim mekanizmasını işletecek ve kendisi adına karar alacak muktedirleri ve onları denetleyecek muhalif temsilcilerini belirler. Başka bir ifade ile demokraside katılım dolaylıdır. Temsilcilerinin birer delege değil de vekil olmaları, yani halktan talimat almadan, kendi muhakemelerini kullanarak, özerk hareket etme kapasitesine sahip olmaları bu dolaylılığı güçlendirir. Halk, kendisi adına hareket edecek vekil temsilcilerini bir seçim sürecinde belirler. Seçimler ise ancak bazı şartları karşılıyorsa demokratiktir.

Demokratik seçimler her şeyden önce yönetime kimin geleceğini belirleyen, yani belirleyici seçimler olmalıdır. Bu açıdan, örneğin, askeri bir darbe yönetiminde veya otoriter bir rejimde görebileceğimiz, varolan bir iktidarın danışacaklarını belirleyen Danışma Meclisi seçimleri demokratik seçimler değildir. Zira demokrasi, iktidarın halk tarafından yetkili kılınanlarca kullanıldığı ve denetlendiği rejimdir. Bunun dışında, demokratik seçimler, *genel ve eşit oy* hakkına dayanan, belirli aralıklarla (*dönemsel*) ve *düzenli* olarak yapılan, alternatif seçenekler arasında *rekabeti* içeren, *serbest* ve *adil* (*free and fair*) bir biçimde yürütülen seçimlerdir. Dahl'a göre serbest seçimler ifade ve örgütlenme özgürlüğü; gizli oy verme; oy sandığına serbestçe gidebilme; şikâyet edebilme; seçmen, aday ve parti üyesi olabilme; seçime katılmaya zorlanmama şartlarını yerine getiren seçimlerdir. Adil seçimler ise seçimlerin partizan olmayan bir biçimde yürütülmesi; seçim yasasının Anayasal güvence altında olması; evrensel oy ve sandığa gitme hakkı; açık ve şeffaf oy sayımı; partilere eşit davranma; kampanya kaynaklarına eşit ulaşım şartlarını yerine getiren seçimlerdir. Demokratik seçimlerle, sınırlı devlet ilkesiyle kısıtlanmış bir iktidar halkın yetkilendirdiği vekil temsilciler tarafından, halka karşı duyarlı ve sorumlu bir şekilde ve belli bir süre için kullanılır. Bu sürenin çok uzun olması temsil eden ile edilen arasındaki mesafenin artmasına, kısa olması ise yönetim işlevinin zorlaşmasına neden olur.

Demokrasi, *demokratia*dan farklı bir "halk yönetimi" pratiğine işaret etmesine rağmen, liberal ilkelerin korunması açısından yeni bir kaygıya ve bu kaygıyı

giderecek yeni arayışlara neden olmuştur. Demokrasinin halk egemenliği veya halkın yönetimi anlamına geldiğini hatırlarsak, söz konusu kaygı, popüler oya dayanan –meşruiyetinin halktan kaynaklandığını, halkın iradesini temsil ettiğini iddia edebilen– bir yönetimin sınırlı devlet ilkesini ve dolayısıyla (negatif) özgürlükleri kolaylıkla tehdit edebileceğidir. Stuart Mill ve Tocqueville, bu kaygıyı "çoğunluğun tiranlığı" veya despotizm riski olarak ifade ederler. Burada dikkat edilmesi gereken husus, sınırlı devlet ve negatif özgürlük arasında kurulan olumlu ilişkinin otoritenin kaynağından bağımsız bir nitelik kazanmış olmasıdır ki diğerlerinin yanında bu da liberalizmin demokrasinin paradigması haline geldiğini gösterir. Siyasal otorite, ister bir hanedanlıktan, ister gelenekten, isterse de halktan kaynaklansın, mutlaka sınırlandırılmalıdır, çünkü özgürlük hukukun suskun, otoritenin sınırlı olduğu durumda mümkündür. Dolayısıyla, sınırlı devlet ilkesi ve onun güçler ayrılığı gibi kurumsal boyutları demokratik olarak seçilmiş hükümetlere karşı da korunmalıdır.

Tocqueville ve Madison çoğunluğun tiranlığı/despotizm riskine karşı, anayasacılık ve güçler ayrılığı gibi kurumsal düzenlemelere ek olarak, toplumsal örgütlenme düzeyinde de bazı tedbirler alınabileceğine dikkat çekerler. Tocqueville benzer istekleri dile getiren bireylerin bir araya geldiği sivil toplum kuruluşlarının, Madison ise birbirini dengeleyecek rakip toplumsal grupların (hiziplerin) çoğunluğun tiranlığı riskinin gerçekleşmesini önleyeceğini savunmuştur. Tocqueville'e göre sivil toplum, bireyleri ve bireysel özgürlükleri demokrasilerde mutlak egemen olan ve merkezi yönetimi etkisine alan kamuoyundan koruyacaktır. Sivil toplumu mümkün kılan unsurlardan biri ise diğer insanlara karşı görevlerimizi hatırlatan, serbestliğimizi ehlileştirerek kötü bir şey yapmamızı engelleyen dindir. Böylece, Tocqueville demokrasi ve kültürün ilişkili olduğunu iddia eder. Madison ise, insanların çıkarcı-rekabetçi bireyler olması nedeniyle toplumda kısmi çıkarları temsil eden hiziplerin oluşmasının kaçınılmaz olduğunu, bunun bir veri olarak alınması ve hizipler arasındaki rekabetin teşvik edilmesi gerektiğini, böylece herhangi bir hizbin tek başına egemen olmasının engellenebileceğini savunur. Madison'un bu yaklaşımı çoğulcu demokrasi teorisine kaynaklık eder ve doğru olduğu ölçüde "birlik ve beraberlik" tutkusunun demokratik olmadığını gösterir.

Toparlarsak, liberal demokrasi kavramsal ve kurumsal olarak sınırlandırılmış iktidarın, halkın seçtiği yöneticiler/siyasetçiler tarafından kullanılmasını ve yine halkın seçtiği muhalif temsilciler, sivil toplum, düşünce ve ifade özgürlüğü gibi mekanizmalar sayesinde denetlenmesini öngörür. Demokrasinin liberal paradigması, eğer demokratikleşme olacaksa aşındırılması gereken ve eğer demokrasi olacaksa aşındırılmaması gereken iki boyutta incelenebilir. İkincisi, yukarıda belirttiğim gibi, sabit bir kapsayıcı "ortak iyi" anlayışını imkânsız kılan bireye dayalı toplum kavramsallaştırmasıdır. Gerek kurucu eşitlik, gerekse bireyin kendi hayatını kuran bir özne/fail olarak tanımlanması, sabit bir iyi hayat anlayışına dayanan erdem siyasetini imkânsız kılar. Bu da, liberalizmin aşındırılabilir, aşındırılması gereken boyutuna işaret eder. Demokrasi, katılımı talileş-

tiren, iyi hayatı bireysel çıkarların/tercihlerin özel alanda serbestçe takibine indirgeyen ve "ortak iyi"yi misyonu bireyler arasındaki ilişkileri düzenlemekten ibaret olan devlete indirgeyen liberal bir siyaset anlayışının mutlaklaştırılmasına dayanamaz. Zira liberal dahi olsa mutlaklaştırılmış siyaset anlayışı aslında bireyi belli bir erdem siyasetine sevk eden sabit bir ortak iyi anlayışını ifade eder. İnsanı özneleştirecek demokratik siyaset, düzeni korumaya değil kurmaya yönelik bir siyaset olmak durumundadır. Bu da, liberal kavramların, kurumların ve iyi hayat anlayışının eleştirel bir perspektiften gözden geçirilebilmesini gerektirir. Siyaset ancak böylelikle ortaklığımızı yeniden ve yeniden kurabildiğimiz, toplumsallığımızı idrak edebildiğimiz ve topluca özgürleşebildiğimiz "demokratik" bir faaliyet alanı haline gelebilir. Zira demokrasi, insanın içinde bulunduğu toplumu ve kendi hayatını yeniden ve yeniden kurarak özneleşebilmesini öngören ve buna imkân tanıyan bir rejim olmak durumundadır. Buradan yola çıkarak, demokrasinin siyasal-toplumsal özgürleşme sorunlarının "yokluğunda" değil, "nasıl ele alındığında" belirginleşen bir rejim olduğunu söyleyebiliriz. Demokratik rejimler, toplumsal/siyasal sorunların özneleşmeye ve özgürleşmeye elverişli biçimde ele alınmasını teşvik eden, aksi tutum ve davranışları hoş görmeyen ve "daha fazla demokratikleşme" idealini gerçekleştirmeye yönelik çabalara izin veren rejimlerdir. Demokrasi, iktidar pratiklerini ve bunların yarattığı çatışmaları, kurumsallaşmış barışçıl siyasal süreçlere kanalize ederek azalttığımız sürece vardır. Üstelik iktidar pratikleri seçilmiş hükümetlerin yönetimine veya devletin hâkimiyetine indirgenemeyecek pratikler olduğu için, demokrasi; sadece yönetici seçkinleri değil, toplumun değerlerini, efsanelerini, yapısını ve kurumlarını değiştirmeye imkân tanıyan ve böylece "normal" siyasal faaliyeti "devrimci" kılabilen rejimdir.

TÜRKİYE'DE DEMOKRASİ

Bu tartışmanın ışığında Türkiye'nin demokrasi/demokratikleşme tecrübesi üzerine bir değerlendirme yapacak olursak ilk işaret etmemiz gereken, yarı-demokratik bir rejimden bahsetmemiz gerektiğidir. Bunun bir nedeni siyaset sınıfının ne topluma ne de birbirlerine karşı demokratik tutum ve davranış olmamasıysa; diğeri de demokratik rejimin düzenli askeri darbelerle kırılmış olmasıdır. Türkiye'nin yarı-demokratik rejiminin en somut göstergesi serbest seçimlerle oluşan hükümetlerin, iktidarlarını demokratik kontrol ve denge mekanizmasının unsurlarından olmayan kurumlarla ve seçkinlerle paylaşmak zorunda kalması olmuştur. Türk Silahlı Kuvvetleri'nin siyasal özerkliği onun sadece sivil yönetimlerin denetimden kurtulmasına değil, aynı zamanda kendi seçtiği konularda sivillerin izleyeceği siyasetin parametrelerini belirlemesine hizmet etmiştir. Dolayısıyla, Türkiye'nin 1950'den bu yana nispeten başarıyla yürüttüğü serbest seçimler demokrasilerde gördüğümüz kadar *belirleyici* olmamıştır. Silahlı Kuvvetler'in üzerinde sivil siyasetin denetimi ve kontrolü olarak ifade edilen demokrasi şartı Türkiye'de yerine getirilememiştir.

Bu durum genelde askeri-sivil bürokrasinin yürüttüğü tepeden inme Türk modernleşmesinin olumsuz bir mirası olarak değerlendirilir. Ancak, demokratikleşme açısından anlamlı soru bu mirasın nasıl ve neden korunabildiğidir. Kendilerini rejimin koruyucusu ilan eden askeri-sivil "devlet büyükleri" tarafından Cumhuriyetin kurucu *ideolojisi* sayılan Kemalizm siyasal alanı kısıtlayan tarihi mirası sürdürmenin bir aracıdır. Devlet büyüklerinin tekeli altında ahlâkileştirilmiş bir Kemalizm anlayışı, siyaset kurumu ve siyasal aktörler tarafından sorgulamadan kabul edilmesi ve yeniden üretilmesi gereken bir iyi hayat anlayışını ifade eder hale gelmiştir. Bu da, siyasal faaliyetin doğasına aykırı olan bir "demokratik siyaset" beklentisiyle ve siyasete düzenli "düzeltici" müdahaleler yapılmasıyla sonuçlanmıştır. Demokratik siyasetin verili bir ortak iyi anlayışını sorgulamaya ve yeniden tanımlamaya dayandığı hatırlandığında, Türkiye'de siyasetten beklenenler ile demokratik siyasetin doğası arasındaki doku uyuşmazlığı daha iyi anlaşılabilir. Kitlelerin taleplerine duyarlı olmanın rejimin istikrarını zedeleyeceği düşüncesinin, böyle bir duyarlılığı gösteren siyasetçilere güvenilemeyeceği inancının, dolayısıyla siyasetçilerin ülkeyi yönetme kapasitesinden yoksun oldukları iddiasının kökeninde bu doku uyuşmazlığı vardır. Sonuçta, ahlâkileştirilerek siyasetin önüne konulan ortak iyi anlayışı, siyasetin özerk, meşru ve saygıdeğer bir faaliyet olarak kurumsallaşmasını zorlaştırmış; siyasal faaliyetin işleyişinde çeşitli aksaklıklara, eksikliklere ve darboğazlara neden olmuş ve son kertede siyaseti boğmuştur.

Siyasal alanı daraltan, siyasal faaliyeti değersizleştiren ve siyasetçiyi aşağılamasa bile küçümseyen bu Kemalist çerçeve belli bir siyasetçi/siyaset anlayışını mümkün ve makbul kılmıştır. Genellikle "merkez" siyaset olarak anılan bu siyaset, sorumlu ve hesap verebilir olmayan odakların çizdiği parametreler içinde kalma ve bu odaklarla iktidarı paylaşmaya hazır olma şartlarını kabul eden siyasettir. Tam da bu nedenle, Türkiye'nin merkez siyasal aktörlerinin başlıca iştigal alanı kurucu bir faaliyet olan siyaset yerine, uygulayıcı ve/veya durumu sürdürücü bir faaliyet olan idare olmuştur. Türkiye'de merkez siyaset, toplumsal meselelerde "kurucu siyaset" niteliği barındıran alternatifler geliştir(e)meyen, dolayısıyla demokratik toplum vizyonundan yoksun "idareci" bir siyasettir. 1980 öncesinde sola, 1980 sonrasında İslâm ve Kürt kimliklerine karşı takınılan tutum aslında bu idareciliğin sonuçlarıdır. Aksi takdirde, toplumsal meselelere yaklaşırken militarizmden başka bir yol bilmeyen Ordu ile örtüşen bir siyaset izlenerek örneğin sosyalist Türkiye İşçi Partililerin seçim propagandası yapmak üzere bulundukları şehirden kovalanması istenmez, devletin şiddet tekeli hilafına sol karşıtı silahlı militanların yetiştiği komando kamplarına göz yumulmaz, Kürtlerin ve İslâmî kimliğin iç düşmanlaştırılması kolaylaştırılmazdı.

Siyasetin fiili olarak idareye indirgendiği bu vizyonsuzluk durumunda, siyaset sınıfı siyaset için değil de siyaset sayesinde var olmuştur. Bu, kayıp toplumsallığı popülist-himayeci ilişkiler vasıtasıyla kazanma çabasını ifade eder. Popülizm konusuna aşağıda değinilecek, ancak burada himayeci ilişkilerin, siyasal destek karşılığında kamu kaynaklarını dağıtmaya, yani performansa dayanan,

eşitsiz bir karşılıklılık (değiş tokuş) ilişkisi olduğunu, kamusal ilişkileri özelleştirdiğini ve toplumsal dayanışma/ortaklık duygusunu zayıflattığını belirtmek gerekir. Toplumla himayeci ilişkiler vasıtasıyla kurulan bağ son kertede demokratik olmayan bir baba devlet anlayışını yeniden üretmiştir. Ancak söz konusu baba devlet, "devletçi" CHP'nin devleti gibi vatandaşları Batılı hayat tarzı yönünde eğitmez. Popülist himayeci baba-devletin taleplere duyarlılık ve kaynak dağıtma yönleri ağır basar. Dolayısıyla, merkez sağ siyasetlerin popülist himayeciliği bir yandan anti-vesayetçi bir söylemle devlete/bürokratik oligarşiye karşı milleti, millet iradesinin üstünlüğünü vurgularken, diğer yandan milleti temsil etme, onun taleplerine duyarlı olma biçimiyle vesayetçi paternalizmi belki biraz şefkatli bir şekilde yeniden üretir. Her ahvalde, devlet vatandaşların oluşturduğu tüzel bir kişilik değildir; toplum bağımsız ve aşkın bir varlık olarak algılanmamaktadır ve Türkiye "toplumu" daha çok çeşitli himaye cemaatlerinden oluşan, cemaatleri aşan bir dayanışmayı ve ortaklığı kuramayan bir birimi ifade etmektedir.

Sonuçta, Türkiye'de demokrasi tartışması vesayetçi bir vesayetçilik karşıtlığına hapsolmuştur. Gerek arka planı, gerekse izlediği siyaset itibarıyla yerleşik merkez-sağ partilerden farklı görünen AKP'nin bu tartışmanın seviyesini yükselttiğini söylemek ise mümkün değildir. AKP mevcut tartışma parametreleri içerisinde merkez sağ siyasetlerden farklı ve başarılı bir siyaset izleyerek, bürokratik oligarşi dediği güç odaklarına bir üstünlük kurmuştur. Ancak AKP'nin vesayetçiliğe karşı "demokratik" mücadelesinin bir tercih mi, yoksa bir zorunluluk mu olduğu tartışmalıdır. Zira AKP 2002 yılında iktidara geldiği andan itibaren bir varoluş ve tanınma mücadelesine zorlanmıştır. AKP'nin vesayetçilikle mücadelesinin motivasyonu nispeten önemsiz olabilir. Daha önemlisi, AKP'nin paternalizmi bir kenara bırakıp çeşitli toplum kesimlerinin kendisinden özerkleşmesine tahammül edip etmediği, edip etmeyeceğidir. On iki yıllık iktidarı boyunca AKP'nin bu husustaki tutumu oldukça tartışmalıdır. AKP'nin bu tartışmalı boyutunun tartışılmamış olmasının bir nedeni Türkiye'de demokrasi tartışmasının anti-vesayetçiliğe indirgenmiş olmasıdır. Bununla beraber, vesayetçi iktidar yapısı etkisini yitirdikçe, AKP'nin demokrasi anlayışının ve ufkunun ne kadar sınırlı olduğu belirginleşmiştir. 2011 seçimleri sonrasında başlayan "Yeni Anayasa" sürecinde, demokrasinin olmazsa olmazlarından güçler ayrılığı ilkesini çiğneyen bir "Türk usulü" başkanlık sistemine geçilmesini önerebilmesi; temsilde adalet ilkesini ağır bir şekilde yaralayan, dolayısıyla bazı milli irade bileşenlerini parlamentodan uzak tutan % 10 seçim barajını açıkça savunabilmesi; "bir haksızlık varsa, karşısında önce ben dururum" diyerek, haksızlıkları kendi karşısında durduklarıyla sınırlandırması, hakkaniyeti tekeline alması ve (başka/alternatif) hak arayışlarını hakkaniyetine hakaret veya kötü niyet göstergesi olarak kişiselleştirmesi/değerlendirmesi; egemen devletin enstrümanlarını ve kendi destekçilerini "hak arayanlara" karşı seferber ederek Hammurabi'nin "kısasa kısas"ını adaletin temel ilkesi haline getirmesi, söz konusu anlayış/ufuk sınırlılığının göstergelerinden bazılarıdır. AKP, "serbest seçim varsa mesele bitmiş-

tir" şeklinde özetlenebilecek bir demokratik meşruiyet anlayışına sahip olduğu için, yani demokratik meşruiyeti iktidarın yetkilendirme biçimine ve anına indirgediği için, dolayısıyla sandıktan başka demokratik meşruiyet kaynağı olmadığı için sandığı bu kadar çok vurgulamaktadır. Sandığın demokratik meşruiyetine ve kutsallığına ciddi tehditler çok olduğu için değil.

DEMOKRASİ MODELLERİ

Demokrasi modelleri ya da teorileri yöntemleri açısından normatif ve betimleyici olarak sınıflandırılabilirler. Betimleyici demokrasi teorileri gerçekçi olduklarını iddia ederek demokrasi idealini varolan demokrasiye indirgeyen liberal teorilerdir. Dolayısıyla, betimleyici demokrasi teorileri aslında sadece betimlemekle kalmayan, varolan demokrasi ile yetinmemizi salık veren teorilerdir. Bu nedenle, betimleyici teoriler iddia ettiklerinin aksine güçlü bir normatif mesaj taşırlar fakat bunu kabul etmezler. Cumhuriyetçi gelenekten ödünç alan katılımcı demokrasi teorileri ise mevcut demokrasi pratiklerini yetersiz bulmaları bakımından eleştirel-normatif teorilerdir. Bunlara ek olarak, son yıllarda yaşanan toplumsal ve düşünsel değişim sonucu ortaya çıkan iki yeni demokrasi modeli (müzakereci ve agonistik) hem liberal hem de cumhuriyetçi unsurlar barındıran, karma, fakat mevcut demokrasi pratiklerini yetersiz görmeleri açısından normatif modellerdir. Yine bu bağlamda, globalleşme sürecinin mümkün ve zorunlu kıldığı bir global demokrasi arayışından bahsetmek gerekmektedir.

Seçkinci/liberal demokrasi

Seçkinci veya bazı yorumcuların deyimiyle liberal demokrasi teorisi betimleyicidir, çünkü eşitlik, özgürlük ve katılım gibi demokrasi değerlerini gerçekleştirmeye yönelik bir amacı yoktur. Seçkinci demokrasi teorisi, halkın sadece kendisi adına karar alacak yönetici seçkinleri belirleyen, hatta onaylayan, pasif bir makam olarak tezahür etmesini normalleştirir ve olumlu bulur, çünkü halkın siyasal meselelerde yargıya varma kapasitesine sahip olduğundan şüphe duyar. Dolayısıyla, seçkinci demokrasi teorisi yönetim mekanizmasının başına geçecek seçkinlerin belli aralıklarla halkoyu için rekabet ederek seçilmesini ve böylece hesap verebilir kılınmasını demokrasi için yeterli sayar. Bu durumda demokrasi, halk yönetiminden çok, halkın taleplerine duyarlı ya da halk için yönetimi ifade eder ki bu demokratik meşruiyeti daha çok yönetimin performansında/çıktılarında/sonuçlarında arama eğilimine neden olur. Seçkinci demokrasinin anti-demokratik olmadığı ise iktidarın kimseye mal olmadığı ve seçkin pozisyonunun soy, din, aile, cinsiyet vb. özelliklerden değil, iktidarın örgütlenme biçiminden, dolayısıyla temsilcinin toplum adına gördüğü işlevden kaynaklandığı ve herkese açık olduğu öne sürülerek savunulur.[3]

---

3 Buna karşılık Mills, Miliband ve Bowles ve Gintis'in araştırmaları demokratik saydığımız toplumlarda dahi benzeri eğitim ve sosyalleşme sürecinden geçenlerin toplumsal hiyerarşinin en üst makam-

Weber seçkinci demokrasiyi sosyolojik bir analiz çerçevesine oturtur. Buna göre, modern devlet/bürokratikleşme, halk egemenliği anlamında demokrasi için çok kısıtlı bir alan bırakmıştır. Bu kısıtlı alanda, demokrasinin işlevi seçilmiş temsilciler ve parlamentolar vasıtasıyla bürokratik yönetime bir miktar açıklık kazandırmaktan ibarettir. Fakat demokrasinin kendisi bürokratikleşmiş ve dönüşmüştür, çünkü genel ve eşit oy hakkı parti siyasetine, bir örgütlenmeyi içermesi nedeniyle kaçınılmaz olarak bürokratikleşmeyi ifade eden parti siyaseti ise kariyer siyasetçilerine ve siyasal liderlerin öneminin artmasına neden olmuştur. Dolayısıyla, parti sadakati önemli hale gelmiş, bürokratikleşmeye karşı bir miktar açıklık sağlaması beklenen parlamentolar rasyonel tartışma platformu olmaktan çıkmıştır. Bu ortamda demokrasi, belli liderlik gruplarının popülaritesini ve güvenilirliğini test etmeye yarayan plebisiter bir liderlik demokrasisi, bir çeşit seçimli diktatörlüktür. Demokratik süreçler, ancak kişisel yeteneği ile kitleleri etkileyebilen "karizmatik" otoriteleri üretirler. Bir başka seçkinci demokrasi kuramcısı olan Schumpeter ise kamu adına karar alma iktidarına belli aralıklarla halkın oyu için rekabet edilerek ulaşılan rejimleri demokratik sayar. Schumpeter'e göre halkın rolü politikaları değil, politikaları belirleyecek olanları belirlemektir, çünkü halk manipülasyona açıktır, siyasal meselelerde doğru bir yargıya varamaz, dolayısıyla siyasa alternatiflerinden birini seçemez.

Seçkinci demokrasi teorisi daha çok seçkinlerin/siyasetçilerin halk onayı için rekabetine odaklanır. O kadar ki, halk adına karar verecek olanlar halkın onayını almak için birbirleriyle rekabet ettikleri sürece, halkın siyasete bir miktar ilgisizliği demokratik istikrar açısından olumlu bulunur. Ancak, seçkinci demokrasi teorisinin bazı varsayımlarını dikkate aldığımızda bu rekabet siyasal avantaj sağlamak için idari etkinliği ve verimliliği zedeleyen "yıkıcı" bir rekabet haline gelebilir. Zira seçkinci demokrasi teorisine göre halk faydalarını maksimize etmeye çalışan rekabetçi-çıkarcı bireylerden oluşmakta; siyasetçiler seçmene bir "müşteri" gibi yaklaşan "girişimci"leri andırmakta ve toplum belli bir rasyonel ya da ortak iyi anlayışında birleşememektedir. Dolayısıyla, halk oyunu almak için girişilen rekabeti ehlileştiren bir unsur yoktur. Bu durumda, Weber değerlerin rekabetini ve seçme özgürlüğünü ilerleten mekanizmalar olmaları bakımından liberal prosedürlerin önemli olduğunu ve demokrasinin liberal siyasal kültürün başarılması için gerekli olan kurumsal düzenlemelerden başlıcası olduğunu öne sürer. Schumpeter ise rekabetin yıkıcı olmaması ve dolayısıyla demokrasinin mümkün olabilmesi için bazı şartlar öne sürer: Siyasetçiler ve bürokrasi yüksek nitelikli olmalı; taraflar aşırı eleştiriden, tutkulu konuşmalardan, kişisel saldırıdan, şiddetten ve öngörülmez davranışlardan kaçınarak kendi kendilerini kontrol etmeli ve görüş farklılıklarını hoş gören bir siyasal kültür olmalıdır. Sartori ise demokrasinin kalitesinden ve istikrarından muktedir ve muhalif seçkinleri sorumlu tutarak, halkın taleplerine duyarlılığın bir derecesi olması gerektiğini savunur. Zira siyasetten pek anlamayan halkın taleplerine aşırı du-

---

larını kontrol eden bir iktidar eliti oluşturduğunu ve iktidarın daima bu elit kesim arasında paylaşıldığını göstermiştir.

yarlılık demokratik rejimin sağlığı, istikrarı ve kalitesi açısından risklidir. Dolayısıyla, halkın seçtiği/onayladığı seçkinler sadece duyarlı değil, sorumlu da olmalıdır. Schumpeter'in belirlediği demokrasi şartlarından belki de en önemlisi rekabetin sınırlı sayıda siyasal mesele ekseninde gerçekleşmesi şartıdır. Her ne kadar kendisi mümkün olmadığını söylese de bu son şart demokrasinin aslında bir rasyoneli/oydaşmayı gerektirdiğini ima eder. Zira eğer zorlayıcı tedbirlere başvurmayacaksak, rekabetin sınırlı sayıda mesele etrafında dönebilmesi ancak belli meseleleri siyasetin dışında tutan bir rasyonelin veya oydaşmanın varlığına bağlıdır.

Çoğulcu demokrasi

Tıpkı seçkinci demokrasi modeli gibi, demokrasinin ayırt edici özelliğinin lideri seçme metodu olduğunu savunan ve demokrasi idealini varolana indirgeyen bir başka betimleyici demokrasi modeli çoğulcu demokrasidir. Ancak çoğulcu demokrasi teorisi, demokratik işleyişin ve istikrarın seçkinlerin işi olduğunu savunan seçkinci demokrasi anlayışından farklı olarak toplumsal yapının ve siyasetin çoğulcu bir şekilde düzenlenmesini, böylece herhangi bir toplumsal grubun tek başına hâkimiyetinin engellenmesini savunur. Dolayısıyla, seçkinci demokraside göremediğimiz aracı kurumlar, çıkar/baskı grupları/örgütleri çoğulcu demokrasi modelinde birer demokratik aktör olarak yer alırlar. Çoğulcu demokratların siyasetin çoğulcu bir şekilde düzenlenmesinden kast ettikleri ise, zaten varolan –faydacı-çıkarcı birey kavramsallaştırması nedeniyle "var" sayılan– çıkar farklılıklarının yarattığı siyasal parçalanmanın tanınması/normalleştirilmesi ve örgütlenerek amaçlarını takip etmelerinin kolaylaştırılması, hatta teşvik edilmesidir.

Örgütlenme, çoğulcu demokrasi teorisinin özellikle vurguladığı bir husustur. Zira örgütlenme bir güç kaynağıdır ve örneğin ekonomik güçten yoksun toplumsal gruplar *örgütlenerek* birer güç odağı haline gelebilir. Dolayısıyla, çoğulcu demokrasi modeline göre, toplum örgütlendikçe, iktidar topluma dağılır. Bu açıdan, Marksistlerin iddia ettiğinin aksine çoğulcu demokratik toplumda tek bir güçlü karar alma odağı yoktur. Yönetimin/devletin temel görevi, çıkar gruplarının çıkarlarını gerçekleştirebilme özgürlüğünü korumak ve bir grubun diğerinin özgürlüğünü tehdit etmesini engellemektir. Çoğulcu demokrasi teorisi siyaseti örgütlenmiş çıkarların çatışma, müzakere ve işbirliği süreci olarak tanımlar. Böyle bir siyasette, toplumsal gruplar birbirlerini dengeleyecek, iktidar sınırlandırılacak ve böylece çoğunluğun tiranlığı gereksiz bir korku haline gelecektir. Böylece, çoğulcu demokrasi teorisi parlamentoları ve vekil temsilcileri demokratik siyasetin tek odağı olmaktan çıkarır. Burada dikkat edilmesi gereken husus, çoğulcu demokrasinin halkın siyasete katılımından çok, çıkar gruplarının rekabetini gerektirdiğidir. Çoğulcu demokrasi teorisi bu rekabette hiçbir grubun tam olarak egemen olamayacağını savunur. Nitekim çoğulcu demokrasi kuramcılarından olan Dahl'ın demokrasi yerine kullandığı "poliarşi" kavramı

karar merkezlerinin ve karar alıcıların veya karar sürecini etkileyen önderlerin çokluğu durumunu ifade eder.

Çoğulcu demokrasi teorisi, demokrasinin etkili bir şekilde işleyebilmesi için çatışan toplumsal gruplar arasında temel değerlere ilişkin bir oydaşmanın şart olduğunu iddia eder. Demokrasiyi en başta mümkün kılan bu değer uzlaşmasıdır. Burada oydaşmadan kastedilen tüm toplumsal grupların demokrasi üzerinde uzlaşmaları, demokrasiyi bir ideal olarak benimsemeleri değildir. Aksi takdirde Dahl, demokrasinin bir ideal olarak benimsenmesine ek olarak, temel değerlerde kalıcı bir oydaşmayı poliarşinin şartları arasında saymazdı. Temel değer oydaşması, demokratik süreçlerin kuralları, siyasa seçenekleri ve siyasal faaliyetin meşru sınırları hakkında bir uzlaşmayı ifade eder. Bahsedilen temel değer oydaşması aslında siyasetin parametrelerini belirleyen; bazı seçeneklere izin vermeyen, bazı şeyleri de eleştirmeyen bir nitelik taşır. Dolayısıyla, temel değer uzlaşması Anayasa ve güçler ayrılığı gibi kurumsal düzenlemelerin dışında ve ötesinde bir siyaseti/iktidarı sınırlandırma mekanizması olarak işler. Zira çoğulcu demokrasi teorisi, varsaydığı temel değerlerimizin bize belli bir siyaset anlayışını dikte ettiğini iddia eder. Örneğin mülkiyet hakkını veya laikliğin dini sembolleri ve pratikleri kamusal alanın dışında tutmayı gerektirdiğini demokratik tartışmaya açmayız. Daha doğrusu, iddia edilen temel değer oydaşması gereği bunları sorgulamamız beklenir.

Temel değer oydaşması, ideolojik ve yapısal iktidar bağlamının göz ardı edilmesine, gözlemlenemeyen iktidar pratiklerinin demokratik siyasetin dışında tutulmasına yol açar. İktidarın sadece zorlamaya değil rıza üretmeye de dayandığını ve sivil toplumda kurulduğunu ifade eden hegemonya kavramı değer oydaşmasının güçlü bir eleştirisidir ve demokratikleştirici açılımlar için yol gösterici niteliktedir. Çoğulcu demokrasi teorisi, temel değer oydaşmasının demokrasi için bir ön şart olduğunu öne sürerek aynı zamanda demokrasiyi bir siyasal kültür meselesi haline getirir. Fakat demokrasiyi istikrarlı kılanın siyasal kültür olup olmadığı; demokratik siyasal kültürün demokrasiden önce gelip gelmediği; siyasal kültürün oluşma alanı olarak ele alınan özel alanın iktidardan bağımsız olup-olmadığı daima tartışmalı konulardır. Ayrıca, çoğulcu demokrasi teorisi ne toplumsal örgütlerin üyeleriyle olan ilişkilerine, ne de farklı örgütlerin politikaları etkileme gücüne dair bir değerlendirme yapmaz. Oysa örgütün, örgütlenenleri sadece temsil değil, aynı zamanda kontrol ettiği hatırlandığında, örgütlerin üyeleriyle ilişkisinin ne derece demokratik olduğu önemlidir. Aynı şekilde, ekonomik sistemin kapitalist olduğu hatırlandığında bütün örgütlerin siyasal karar alma süreçlerinde eşit etki gücüne sahip oldukları tartışmalıdır. Sermayenin yoğunlaşarak merkezileştiği ve kârlılığın ekonomik sağlığın ölçüsü haline geldiği kapitalist toplumlarda eşitsizlikler artar ki bu demokratik eşitlik aleyhinedir. Üstelik örgütlü olsa dahi eşitlik taleplerinin politikaları etkileme gücü sermaye/iş çevrelerinin kârlılık taleplerinden daha az olabilir. Zira hükümetler "başarılı" ekonomiye, başarılı ekonomi ise sermayenin yatırım ve istihdam kararlarına bağlıdır. Dolayısıyla, kapitalist birikim rejimini korumak zo-

rında olan hükümetler, kapitalizmin demokratik eşitliğe aykırı sonuçlarını hiçbir zaman tam olarak gideremezler. Nitekim karar alma süreçlerine çıkar gruplarının tepe örgütlerinin (federasyon, konfederasyon, birlik) hâkim olması nedeniyle parlamentoları marjinalleştiren demokratik korporatizm tecrübesi, bazı yorumculara göre yükselen işçi hareketini sendikal örgütler vasıtasıyla kontrol etmeye yardımcı olmuş ve sınıflar arası gelir dağılımı politikasını hiçbir zaman içermemiştir.

Lindblom gibi yeni çoğulcular ve sonradan yaptığı bir çalışmasında Dahl, bu eşitsizlikçi durumu tanırlar. Özellikle Dahl, bu noktadan hareketle büyük şirketlerin gücünü dönüştürmek için demokrasi ilkelerinin ekonomiye ve çalışma hayatına taşınmasını önerir ki bu tema katılımcı demokrasi modelinin ana temasıdır. Öte yandan, güçlü ekonomik grupların siyasa kararlarını etkileme gücünün daha fazla olduğunun anlaşılmasıyla, "doğru" politikanın grup çıkarlarının toplamından farklı olduğunu, dolayısıyla katılımı gerektirmediğini savunan yaklaşımlar da 1980'li yıllarda kabul görmeye başlamıştır. İngiltere Başbakanı Margaret Thatcher ile özdeşleşen "yeni sağ" demokrasi tam da bu noktadan hareket eder ve sendika gibi grupların baskı gücünü kırmayı amaçlar. Böylece, yeni sağ demokrasi, politikalarını tarafların katılımıyla değil de teknokratlarla oluşturan, misyonu düzeni sağlamaktan ibaret olan bir devlet anlayışını savunur ve toplumsal eşitliği kurma fikrini reddeder.

Katılımcı demokrasi modeli

Katılımcı demokrasi teorisi, özgürlüğü eyleme geçme gücü, katılım olarak değerlendiren Rousseau'dan ve demokratik katılımı kişisel ahlâki/akli gelişimin ve kalkınmanın bir aracı olarak gören Stuart Mill'den ilham alır. Katılımcı demokratlar formel hak ve eşitliği yeterli bulmaz. Zira eyleme geçme güçleri bakımından kadın ve erkek, sermayedar ve emekçi, siyah ve beyaz gibi toplumsal gruplar arasında eşitsizlikler vardır. Dahası, katılımcı demokratlara göre devlet bizzat bu eşitsizlikleri üreten iktidar ilişkilerinin bir parçasıdır. Dolayısıyla, devletin tarafsız olduğunu iddia ederek ya da hak ve özgürlüklerin formel düzeyde tanındığına işaret ederek eşitsizlikleri siyasetin dışına itmek doğru değildir.

Katılımcı demokrasi teorisinin iki boyutlu bir önerisi vardır. Birincisi, bizzat iktidar ilişkilerinin bir parçası olan devleti demokratikleştirmektir. Devleti demokratikleştirmek ise parlamentoyu, bürokrasiyi ve siyasal partileri daha açık ve hesap verebilir kılmayı gerektirir. Bu açıdan, katılımcı demokrasi teorisi temsili demokrasiyi –örneğin burjuva demokrasisi diyerek– reddetmez, ancak onun kurumlarını demokratikleştirmek ister. İkincisi, katılımcı demokrasi teorisi, demokratik katılım pratiklerini formel siyaset alanının dışına, fabrika, okul ve benzeri toplumsal alanlara yaymak ve bu vesile ile bizzat toplumu hesap verebilir kılmak ister. Örneğin, Macpherson bir yandan parti sisteminin daha az hiyerarşik kılınarak halka hesap verebilir hale getirilmesini isterken, diğer yandan yerel örgütlerde özyönetim pratiklerinin geliştirilmesini ve böylece demok-

rasinin gündelik hayata taşınmasını savunur. Katılımcı demokrasi teorisinin katılım pratiklerini yerel toplumsal örgütlere taşımak istemesinin tek nedeni, büyük ölçekli toplumlarda bunun daha pratik olması değildir. Katılımcı demokratlara göre, demokrasi eğer sadece hükümet alanı ile sınırlı tutulursa seçkinci demokrasinin ötesine gidilemez, çünkü ulusal düzeyde halkın rolü kaçınılmaz olarak sınırlı kalacaktır. Bu sınırlı rol, halkta görüşlerinin dikkate alınmadığı algısına, dolayısıyla siyasal yabancılaşmaya ve katılmamaya neden olacaktır. Oysa toplumun alt düzeyleri bireylerin hayatını doğrudan ilgilendirir ve bu nedenle bireylere daha somut katılma gerekçeleri sunar. Üstelik bu alt düzeylerde, bireylerin etkide bulunma ve kendi hayatlarını düzenleme etkenliğine/zevkine erişme ihtimali de çok daha fazladır.

Katılımcı demokratlara göre, insanlar katılım için fırsatlar olduğunu bildiklerinde, katılmaya değer olduğunu düşünecekler ve aktif olarak katılacaklardır. Bu açıdan katılımcı demokratlar, kendisini özel alanda gerçekleştiren çıkarcı-rekabetçi liberal vatandaş veya Macpherson'un deyimiyle tüketici-sahiplenici birey anlayışını eleştirirler. Katılımcı demokratlar birey-insanı kendi kapasitesini geliştiren ve kullanan insan olarak tanımlayarak Cumhuriyetçi aktif vatandaş idealine yaklaşırlar. Siyasal iradelerin siyaset öncesinde oluştuğunu varsayan li-

Siyasal katılım

Katılım, kimin karar alacağını/yöneteceğini veya hangi kararların alınacağını etkilemek için girişilen faaliyet olarak tanımlanabilir. Böyle tanımlandığında sadece seçimlerde veya referandumda oy vermek değil, sokak gösterisi yapmak, boykot yapmak ya da alınan bir kararı mahkemeye götürmek birer katılım faaliyeti olarak değerlendirilebilir. Standart liberal demokratik katılım dolaylı ve gönüllüdür, yani karar alma süreçlerine değil, karar vericilerin seçimine katılımdır ve katılma kararı ve biçimi bireyin tercihine bırakılmıştır. Katılım derecesinin, kurumsal yapıdan, bireysel katılımcının niteliklerinden ve mobilize/seferber edici örgütlerden kaynaklanan belirleyicileri olduğu söylenebilir. Siyasal hak ve özgürlükler, seçim sistemi, seçmen kaydı ve oy verme imkânları, seçimlerin sıklığı, düzeyi ve zamanı ve seçme ve seçilme hakkının genişliği kurumsal yapının unsurlarıdır. Potansiyel bireysel katılımcı düzeyinde ise; eğitim, yaş, sosyo-ekonomik statü, zaman, motivasyon gibi faktörler katılım derecesini etkilemektedir. Parti ve aday örgütleri; dernek ve sendika gibi örgütler; aile ve arkadaşlar gibi sosyal ağlar; tarikatlar, aşiretler ve medya bireyleri seferber (mobilize) ederek onların siyasal süreçlere katılmasını sağlayabilir. Mobilizasyon/seferberlik, katılımın dışarıdan gelen bir uyarıya dayandığını gösterir ve katılımın kendiliğindenliğine gölge düşürdüğü için bazı liberal demokrasi teorisyenleri tarafından olumsuzlanır. Müzakereci demokrasi teorisinde katılım kamusal alanda iletişimsel eyleme (müzakereye) girme faaliyetidir. Müzakere, çıkarlarımızı ve normlarımızı farklı/karşı görüşler ışığında yeniden tanımlayabileceğimiz bir süreç olarak tasarlandığı için ve, özel alanın bir iktidar alanı kabul edildiği ölçüde, özel alandaki iktidar pratiklerinin müzakere sürecine taşınması yerleşik normların yeniden tanımlanmasına hizmet edeceği için, söz konusu iktidar pratiklerinin mağdurlarının kişisel hikâyelerini kamusal alanda paylaşması da bir "yeni" katılım biçimi olarak değerlendirilebilir.

beral görüşün aksine, katılım sürecinde bireysel iradenin ve çıkarın yeniden ve yeniden tanımlanacağını savunurlar. Dolayısıyla, katılımcı demokratlara göre siyaset, siyaset-öncesi çıkarların kaydedildiği ve/veya toplandığı (*aggregate*) bir süreç olarak tanımlanamaz. Tam aksine siyaset, bir öğrenme ve aydınlanma sürecidir. Bu süreç bazı işlevsel yararlarına değinilerek de savunulur. Buna göre, katılımcı demokrasi yönetmeyi zorlaştırmayacak, aksine iktidardan yabancılaşmayı azaltacak, ortak sorunlara yönelik bir kaygı oluşmasını sağlayacak, yönetim işiyle ilgilenen aktif ve bilgili vatandaşlarla sonuçlanacak ve kamu yararına uyumlu davranışları ve toplumsal çatışmaların çözümünü kolaylaştıracaktır.

Katılımcı demokrasi teorisi, en azından bazı insanların sadece bireysel çıkarlarını takip etmek isteyen ve düzeyi ne olursa olsun siyasetle ilgilenmek istemeyen bireyler olabileceğini gözden kaçırır. Kaldı ki, Mancur Olson'un "beleşçilik" olarak kavramsallaştırdığı durumu dikkate alırsak, bireyler kendi çıkarlarına olsa dahi, siyasete katılmaktan uzak durabilirler. Olson'a göre, bir ortak çıkarın varlığı katılım için yeterli değildir, çünkü bireyler aynı çıkarlara sahip başka insanların katılımıyla oluşacak kamusal politikalardan, o politikayı oluşturma sürecine hiç katılmadan faydalanabilirler. Zira kamu politikaları sadece politikaları üretme süreçlerine katılanları değil, toplumda yaşayan herkesi etkileyen politikalardır. Dolayısıyla, fırsatların ve motivasyonların varlığı katılmak için yeterli değildir. Bu durumda katılımcı demokrasi pratikleri sadece bir grup "meraklı" insanın katılımıyla sınırlı kalabilir; bu grubun tartışmasız hâkim olduğu bir iktidar alanının oluşmasına, kararların kalitesinin düşmesine ve istikrarsızlığa neden olabilir.

Temsil sorunları ve demokrasiyi "doğrudanlaştırma" çabaları

Temsili demokrasi, temsilin derecesine ve demokrasinin niteliğine dair bir dizi tartışma konusu gündeme getirir. Öncelikle, seçimlerin sonucunun seçim sisteminin[4] bağımlı değişkeni olduğu hatırlanmalıdır ki aslında bu temsili demokrasilerde bir "temsilde adalet" sorunu olduğuna işaret eder. Türkiye'den bir örnek verirsek, 18 siyasal partinin katıldığı 2002 seçimlerinde, halen yürürlükte olan % 10 ülke barajlı d'Hont sistemi ile sadece iki partinin adayları parlamentoda temsil hakkı kazanabilmiştir. Oysa Tuncer ve Danacı'nın hesaplamalarına göre, eğer Milli Bakiye sistemi uygulansaydı, seçime katılan partilerin tümü; barajsız d'Hont uygulansaydı, seçime katılan partilerin yarısı; % 5 ülke barajlı d'Hont uygulansaydı seçime katılan partilerin 7'si parlamentoda temsil hakkı kazanmış olacaktı. Buna bir de milletvekili seçilmek için gerekli oy sayısının örneğin Bingöl'de İstanbul'dakinin yarısı kadar olduğu eklenmelidir. Ayrıca, temsili demokrasi vasıtasıyla yönetimin yönetilenlere duyarlı kılınabileceği iddiası, halkın retrospektif oy kullandığı, yani temsilcinin performansına bakarak ter-

4 Seçim sistemi, Lijphart'a göre seçim formülüne (nispi temsil, çoğunluk vb.) ek olarak seçim çevrelerinin büyüklüğü (seçilecek temsilci sayısı anlamında), seçim barajları ve meclis üye sayısı değişkenleri tarafından belirlenir.

cih yaptığı varsayımına dayanır. Oysa yalnızca birer seçmene indirgenmiş olan halk, temsilcisini seçerken alışkanlıklarına veya bağlılıklarına göre tercih belirtebilir. Halkın oy kullanırken adaya mı, partiye mi, parti liderine mi, yoksa parti programına mı oy verdiği de tartışmalıdır. Seçmenin tercihini parti programına göre yaptığını varsaydığımızda ise, programı bütünüyle onayladığını kesin olarak iddia edemeyiz, çünkü programın pek çok başlığı fakat seçmenin tek bir oyu vardır. Seçmen her bir program başlığı için oy kullanma hakkına sahip olsaydı, seçim sonuçları farklı tecelli ederdi. Buna ek olarak, parti örgütlenmesinin kendisinin demokrasiye aykırı olduğu düşünülebilir. Michels, bütün örgütler gibi siyasal partilerin de oligarşik eğilimleri olduğunu; Ostrogorski ise –bürokratikleşmeyi, örgütsel amaçların ideolojilerin önüne geçmesini ve ideolojik farklılıkları azaltarak seçim kazanmaya odaklanmayı ifade ettikleri için– süreklilik arz eden parti örgütlerinin anlamlı tercih yapma imkânlarını ortadan kaldırdığını, bunun da demokrasiye aykırı olduğunu savunur. Ostrogroski'ye göre demokrasi için süreklilik arz eden parti örgütlerinin kaldırılması gerekmektedir. Son olarak, hem vekâlete dayanan temsil mekanizması, hem de modern yönetimin dinamik ve karmaşık doğası iktidara gelen partilerin deklare ettikleri programı sadakatle uygulamasını imkânsız kılar. Bu da halk ve temsilcileri arasındaki mesafenin artmasına ve dolayısıyla temsili demokrasinin/seçim süreçlerinin, yönetimlere meşruiyet kazandırma işlevini yerine tam olarak getirememesine neden olur.

Son yıllarda uluslararası finans kurumları başta olmak üzere çeşitli uluslararası kuruluşlar ve örgütler tarafından teşvik edilen yönetişim (*governance*) modeli, siyaset/yönetim ve halk arasındaki mesafeyi azaltma yöntemi olarak değerlendirilebilir. Yönetişim, yönetim kavramının içerdiği hiyerarşiyi zayıflatmayı amaçlar. Bu amacını gerçekleştirmek için de siyasa kararlarının heterojen sivil toplum örgütlerinin etkileşim içinde bulunduğu bir ağ (*network*) içinde oluşmasını öngörür. Yönetişim kararları, devletin belirlediği normlar hiyerarşisinden kaynaklanan yönetim kararlarından farklı olarak, ulusal ve uluslararası hukuku bir araya getiren çoğulcu ve heterojen normlardan kaynaklanır. Siyasal kararların profesyonel siyasetçilerin ve kapalı kurumların ayrıcalığı olmaktan çıkarılıp, sivil toplum ile etkileşim içinde oluşturulmasıyla yönetim yönetişime dönüşür. Yönetişim, daha çok örgütlü ve gündemde bulunan meselelerle ilgili grupların katılımını artırma eğiliminde olması ve vatandaşların siyasal meselelerde bilgilenmesine ve siyasete katılmasına yönelik özel bir vurgusunun olmaması açılarından eleştirilir.

Normatif bir perspektiften; temsili demokrasi, seçenekleri halkın oluşturmasına pek de imkân vermeyen bir sistem olarak değerlendirilebilir. Zira politika üretim sürecinde inisiyatif siyasal seçkinlerdedir. Üstelik bunlar parti şeklinde örgütlenmiştir ki, bu seçkin de olsa tepe noktalarında bulunmayanların inisiyatif alamayacağı anlamına gelebilir. Rousseau, vekil temsilcilerin belli aralıklarla hesap verdiği temsili demokrasi anlayışına benzeri nedenlerle karşı çıkmıştır. Eğer, demokrasi halk egemenliği demekse, halk ancak yönetime katıldığı sürece

ve ölçüde egemen olacak ve kalacaktır. Dolayısıyla Rousseau'ya göre, egemenlik ne devredilebilir ne de temsil edilebilir. Eğer mutlaka bir temsilci olacaksa, temsilciler en fazla halktan aldığı talimatlar doğrultusunda hareket eden delegeler olabilir. Bu demokrasi anlayışının altında Rousseau'nun toplum sözleşmesi anlayışında gördüğümüz ahlâki tercihleri vardır. Buna göre, birey toplum sözleşmesine kendisini ve kendisinin iyiliğini savunacak bir birlik kurmak için katılır. Böyle bir birlik, bireylerin kendi hayatlarını ilgilendiren meselelerde karar verebildiği birliktir. Bireylerin kendi hayatlarını ilgilendiren kararlara katılması, kararın kendi iradesini yansıtması, karara itaatin kendi iradesine itaat, dolayısıyla özgürlük anlamına gelmesidir. Rousseau'nun bundan başka bir özgürlük anlayışı yoktur. Bu nedenle, özyönetim özgürlüğün tek yoludur.[5]

Temsili demokrasinin normatif ve pratik bazı aksaklıklarına dikkat çeken kimi doğrudan demokrasi yandaşları, gelişen iletişim teknolojilerinden hareketle (internet, telefon) büyük ve karmaşık toplum yapısının artık temsili demokrasinin mazereti olmaktan çıktığını iddia ederler. Buna göre, vatandaşların bizzat kendisi sandık başına gitmeden referanduma sunulacak siyasa konularında tercih belirtebilirler. Böylece halk yönetime doğrudan katılmış olur. İletişim teknolojilerinin gelişmesinden bağımsız olarak, referandum İsviçre Kantonlarında ve Amerika Birleşik Devleti'nin Kaliforniya eyaletinde sıklıkla başvurulan bir karar alma yöntemidir. Her ne kadar doğrudan demokrasi idealini sürdürmesi bakımından çekici olsa da, ister sandığa giderek isterse sandığa gitmeden olsun, referandumlu demokrasi eleştirilen bir yöntemdir. Referandumlu demokrasi, demokratik tartışmanın gerektirdiği taviz ve uzlaşma esnekliğini sona erdireceği; siyaseti bir tarafın kazancının, diğer tarafın kaybı olan sıfır toplamlı bir oyuna dönüştüreceği ve karizmatik liderlerin otokratik yönetimine meşruiyet kazandırmaya hizmet edeceği gerekçeleriyle eleştirilir. Bununla beraber, taviz ve uzlaşmanın ol(a)madığı bir ortamda, siyaset son kertede bir güç kullanma meselesi ise; referandum, kullanılacak gücü halka dayandırma çabası olarak anlam kazanır.

Rousseau doğrudan demokrasiyi savunurken, geniş coğrafyaya yayılmış büyük toplumları düşünmemiştir. Büyük toplumlarda temsil mekanizmasının kaçınılmaz olduğu genel kabul gören bir görüştür. Yine de, vekil temsilcileri delegeleştirerek veya bizzat halkın siyasa girişimleri yapmasına imkân tanıyarak, halk ve temsilciler/yönetim arasındaki mesafeyi azaltmayı, demokrasiyi doğrudanlaştırmayı amaçlayan bazı yaklaşımlar olduğu not edilmelidir. Örneğin, dar bir seçim bölgesinden seçilecek temsilcilerin, bir siyasa konusunda karar vermeden önce seçmenlerine danışmasını, danışma veya verdiği karardan dolayı

5 Buna karşın, karar alma süreçlerine katılımın tek katılım biçimi olmadığı öne sürülerek, temsili demokrasilerde vatandaşın pasifleştiği iddiasının pek doğru olmadığı da iddia edilebilir. Örneğin Rosanvallon'a göre halk, temsilcilerini denetleyerek, onların siyasa önerilerini (oluşturduğu negatif koalisyonlarla) engelleyerek ve bazı meseleleri yargıya taşıyarak (böylece yönetimi hesap verebilir kılarak) egemenliğini kullanmaktadır. Ancak, bu türden bir aktif vatandaşlık gerçekte temsilciler ve halk arasında açılan mesafeyi ve güvensizliği gidermekten çok pekiştiren, siyasetten yabancılaşmayı yeniden üreten, kurucu siyasetin büyük projelerini imkânsız kılan bir "karşı-demokrasi" biçimidir.

hesap sorma amacıyla seçmenleri tarafından çağrılabilmesini ve hatta süresi bitmeden görevden alınabilmesini öngören alternatifler bu bağlamda değerlendirilebilir. Bu türden imkânlar ve pratiklerle temsilcilerin temsil ettiği vatandaşlara yaklaşacağı düşünülür. Marx'ın komün demokrasisi de bu bağlamda hatırlanmalıdır. Marx, komün dediği en küçük birimlerin kendi kendini yönettiği ve daha büyük idari birimlere (bölge, şehir) temsilci seçtiği, bunların da daha büyük (ulusal) yönetime temsilci gönderdiği bir demokrasi mimarisi düşünmüştür. Marx'ın kurduğu piramit yapıda bütün temsilciler kendi bölgelerinden aldıkları bağlayıcı talimatlara göre hareket eden ve her an geri çağrılabilen delegelerdir. Dolayısıyla, Marx'ın demokrasisi özyönetim olamadığı yerde, delege demokrasisidir. Gerçek tartışmanın, ancak karşı fikirleri dinledikten sonra kendi fikrimizi değiştirmemize izin veren şartlarda mümkün olduğunu kabul ettiğimiz ölçüde, talimatlarla hareket eden delegelerin demokrasisi de tıpkı referandumlu demokrasi gibi demokratik tartışmaya elverişli değildir.

> ***"Geri-çağırma"***
>
> Amerika Birleşik Devletleri'nin Kaliforniya, Arizona, Colorado ve Nevada eyaletlerinde gördüğümüz geri çağırma (*recall*) uygulamasında kayıtlı seçmenler bir dilekçe vererek daha önce seçtikleri adayı görev süresi bitmeden bir çeşit güven oylamasına tabi tutarak, görevden alabilirler. Buna göre, belli bir sayıda dilekçe toplandığında, söz konusu temsilcinin seçimi yenilenir ve bu seçimde seçmenler başka bir adayı seçebilir. Kaliforniya Valisi Gray Davis, geri çağırma dilekçeleri sonucunda 2003 yılında yapılan seçimlerde görevini Arnold Schwarzenegger'e devretmek zorunda kalmıştır.

Son olarak demokrasiye doğrudanlık boyutu eklemeyi amaçlayan dikkate değer güncel bir girişime değinilmelidir. Nasıl işleyeceği henüz açıklığa kavuşmasa da, Avrupa Birliği'nin Lizbon Anlaşması'nda yer alan Avrupa Vatandaşlarının İnisiyatifi (*European Citizen's Initiative*) Avrupa vatandaşlarına, bir milyon imzalı bir dilekçe ile bir siyasa oluşturma sürecini başlatma hakkını tanımaktadır. Böylece, halkın AB yönetimi ile doğrudan bağ kurması ve AB yönetimindeki demokrasi açığının bir miktar kapatılması düşünülmektedir. Avrupa Vatandaşları İnisiyatifi'nin öngördüğüne benzer bir pratik İsviçre'de uygulanmaktadır. İsviçre'de belli bir sayıda halk bir siyasa sürecini başlatabilir ve parlamento tarafından kabul edilmiş bir yasanın referanduma sunulmasını sağlayabilir.

DEĞİŞEN SİYASET VE YENİ DEMOKRASİ MODELLERİ

Son 30-40 yılda yaşanan siyasal, toplumsal ve düşünsel değişimler sonucunda iktidar ve dolayısıyla siyaset yeniden tanımlanmış, bu da bazı yeni demokrasi modelleri ile sonuçlanmıştır. Demokrasinin hâkim paradigması olan liberalizm, siyaseti toplumsallığın kendisi veya bütünleştirici bir faaliyet olarak değil, yönetimle ilgili bir boyutu olarak ele alır. Ekonomiyi, kültürü ve aile hayatını siyasetten bağımsız (olması gereken) alanlar olarak ayrıştıran liberalizm, siyaset dışı bir toplum anlayışını siyaset karşısında yüceltir. Negatif özgürlük anlayışı

da aslında bu yüceltmenin kodudur. Siyaset karşısında, siyaset-dışı olarak kavramsallaştırılan toplum anlayışının yüceltilmesinin bir nedeni modern özel hayatın çok zengin olmasıdır. Bu zengin özel hayat, mutluluğun siyasal katılımla özdeşleştirilmesini imkânsız kılar. Ancak liberalizmin siyaseti dışlayan toplumsallık ve özgürlük anlayışı kaçınılmaz olarak toplumdaki iktidar ilişkilerini görmezden gelmeye dayanır. Böylece, Antik Yunan düşüncesindeki özgürlük ve hâkimiyet alanları yer değiştirmiş olur: Antik Yunan'da özgürlüğün alanı olan kamusal/siyasal alan artık sınırlandırılması gereken bir hâkimiyet/iktidar alanıdır; bir hâkimiyet alanı olan özel alan ise artık özgürlüğün alanıdır. Toplumdaki iktidar ilişkilerini göz ardı eden ve kamusal alandaki hâkimiyeti katılım dışı mekanizmalarla sınırlandırmayı amaçlayan liberal yaklaşım, netice itibarıyla Aydınlanma'nın emansipasyon (özgürleşme) idealini sınırlar. Zira sınırlı devlet ve negatif özgürlük ilkeleri aynı zamanda toplumsal ve kurumsal iktidarlara dokun(a)mayan bir siyasetle sonuçlanır. İşte son 30-40 yıldaki demokratik gelişmenin ve yeni demokrasi modellerinin ana kaynağı, toplumun iktidardan arındırılmış olduğu anlayışını sorunsallaştıran, toplumsalı siyasallaştıran gelişmeler olmuştur.

Yukarıda bahsettiğim katılımcı demokrasi teorisi toplumsalı siyasallaştırma yönünde atılan adımlardan birisidir. Katılımcı demokrasi teorisi, hem katılım ve eşitlik arasında bir ilişki olduğunu öne sürerek, toplumsal eşitsizlikleri siyasetin konusu haline getirmiş; hem de katılım pratiklerini fabrika, okul gibi alt düzeylere genişletilmesini savunarak kamusal/özel alan ayrımının muğlâklaşmasına ve bazı toplumsal pratiklerin siyasallaşmasına katkıda bulunmuştur. Feminist hareket ve teori "kişisel olan siyasaldır" derken, aile ilişkilerinde, cinsellikte, okulda ve işyerinde ataerkil iktidar pratikleri olduğuna dikkat çeker ve dolayısıyla liberal özel alanın aslında bir iktidar alanı olduğunu savunur. Foucault, iktidarın disipline edici normlar üzerine kurulduğunu ve toplumdan, aşağıdan yukarıya yükseldiği iddiasıyla; Gramsci'nin çağdaş takipçileri ise hegemonyanın sivil toplumda kurulduğu iddiasıyla toplumsalın siyasallaştırılmasına katkıda bulunmuşlardır. Son olarak kapitalist gelişme süreci parti, dernek, sendika gibi kolektif eylem biçimlerini mümkün kılan kategorileri çözmüş, siyasal kimliklerin oluşumu giderek karmaşık bir hal almış, geleneksel siyasal kurumlar Yeni Toplumsal Hareketler karşısında gerilemiştir. İdeoloji, örgütlenme, taban ve katılım biçimleri bakımından farklı olan Yeni Toplumsal Hareketler postmateryalist değerleri savunarak yeni bir toplumsal paradigmayı ve kaybettiği değerleri siyasete yeniden kazandırmayı amaçlarlar. Bu açıdan, Yeni Toplumsal Hareketler siyaseti enstrümantal ve teknik bir faaliyet olarak değerlendirmezler. Böylece, çevre ve şehir gibi konular siyasetin gündemine gelir, yaşam kalitesi sadece bireysel olarak sahip olduklarımızla ölçülmekten çıkar. Bu açıdan, Yeni Toplumsal Hareketler dar bir çıkar grubu hareketi değil, farklı çıkar gruplarını da kapsayan geniş toplumsal kesimlere hitap eden, partizan olmayan hareketlerdir. Ayrıca, bu yeni hareketler geleneksel siyasal örgütler gibi hiyerarşik olarak değil, ağ biçiminde (*network*) örgütlenirler. Bu değişimler ve toplumsalın siyasal-

laşınası bağlamında değerlendirebileceğimiz iki yeni demokrasi modeli, müzakereci ve agonistik demokrasi modelleridir.

Dikkat edilmesi gereken bir başka gelişme, ulus-devlet odaklı siyasetin giderek iktidarsızlaşmasıdır. Bunun bir nedeni, bazı yeni sorun alanlarının veya konuların sınırları aşan niteliğidir. Örneğin küresel ısınma bütün dünyayı etkilemektedir ve ne kadar güçlü olursa olsun tek devletin alacağı kararlarla çözülecek bir sorun değildir. Bununla bağlantılı olarak, yağmur ormanlarının kesilerek tarım arazisine dönüştürülmesi küresel ısınmayı hızlandıracağı için artık sadece egemen Brezilya devletinin iç işi değildir. Sayıları ve bağlayıcılıkları günden güne artan uluslararası örgütler ve yine sayıları giderek artan bağlayıcı çok taraflı anlaşmalar vasıtasıyla egemen ulus-devletlerin birer aracı/taşıyıcı konumuna gelmesi de bu bağlamda dikkate alınmalıdır. Dolayısıyla, ulus-devlet düzeyinde siyaset, hayatımızı ilgilendiren birçok konuda ya yetersiz bir karar alma düzeyi haline gelmekte, ya da karar alma düzeyi olmaktan çıkmaktadır. Bazı politika alanlarında halkın taleplerine duyarlılık veya halkın desteği alakasızlaşmakta ve halk artık hesap verilecek bir makam olmaktan çıkmakta; diğer bazı politika alanlarında ise halkın taleplerinin taşıyıcısı olmak sonuç almak için yeterli olmamaktadır. Bu gelişmeler, demokrasiyi global düzeyde düşünmeyi hem mümkün, hem de zorunlu kılmaktadır. Nitekim global demokrasi literatürü çağdaş demokrasi teorisinin giderek genişleyen bir kısmıdır.

Müzakereci demokrasi

Müzakereci demokrasi, Benhabib'in tanımıyla, topluluğun iyiliğini ilgilendiren kararların, ahlâken ve siyasi olarak eşit sayılan bireyler arasında geçen serbest ve mantıklı müzakere sürecinin somut bir sonucu olarak oluşturulmasını mümkün kılan demokrasi modelidir. Müzakereci demokrasi teorisinde, katılımcı demokrasi teorisinde gördüğümüz katılım sayesinde fikirlerin yeniden şekillenebileceği ve ortak zemin arayışının güçlenebileceği iddiası radikalleşir. Buna göre, eğer özgürlükten (emansipasyon) bahsedeceksek, adalet, hakikat, ahlâk, rasyonalite ve meşruiyet ancak ve ancak tarafların eşit ve serbest müzakeresinin sonucu olmalı, örneğin doğal hukuk gibi müzakere-dışı, "dışsal" bir normdan çıkarsanmamalıdır. Bu radikalleşme, tamamen farklı bir toplum, siyaset ve özne(leşme) kavramsallaştırmasına dayanır.

Benhabib, Gutman, Dryzek ve Fiskin gibi müzakereci demokrasi teorisyenlerini bir kenara bırakıp, müzakereci demokrasi teorisinin öncüsü sayabileceğimiz Habermas'ın formülasyonuna odaklanalım. Habermas'a göre toplum liberal gelenekte olduğu gibi özerk bireylerin kendi çıkarlarını serbestçe ve güven içinde takip etmeleri için veya Cumhuriyetçi gelenekte olduğu gibi özsel (*substantive*) bir "iyi hayat" hayat anlayışını gerçekleştirmek için kurulmamıştır. Habermas bu toplum ve ondan kaynaklanan siyaset anlayışlarını devlet merkezli bulur: Devlet, cumhuriyetçi siyasette ahlâki topluluğun, liberal siyasette piyasa toplumunun koruyucusu olarak merkezdedir ve toplum devlette merkezileşmiştir.

Mead'in sembolik etkileşimciliğinden etkilenen Habermas'a göre toplum hem "sistem" hem de "yaşam dünyası"dır. Sistem, idari ve parasal veya devlet ve piyasa veya "hâkimiyet" ve "emek" eylem alanları olmak üzere iki alt sisteme ayrılır. Sistemde eylem biçimi maksatlı-rasyoneldir (*purposive-rational*).[6] Habermas'a göre bu eylem biçiminin dili monolojik ve soyuttur; kuralları ve stratejileri ise toplumsal etkileşim (veya toplumsallaşma) sürecinde değil, teknik yetenekleri ve mesleki kalifikasyonları aktaran ihtisas (yapma/öğrenme) mekanizmaları içinde kazanılır. Yaşam dünyası ise bir toplumun sembolik etkileşimine hükmeden normlardan oluşan kurumsal çerçevedir ve anlam üretiminin, meşruiyetin, toplumsal bütünleşmenin, kültürün, kişiliğin ve sembollerin alanıdır. Bu alanda eylem biçimi iletişimsel eylem veya sembolik etkileşimdir. İletişimsel eylem, başarıya ve etkili olmaya değil, karşılıklı anlamaya çalışan diyalojik (öznelerarası) eylemdir. Maksatlı-rasyonel eylem insan ihtiyaçlarını karşılamaya hizmet ederken, iletişimsel eylem öznenin kendisini diğerlerinin gözünden gördüğü ve böylece öz-bilinç kazandığı süreci tarif eder. Eylem biçimleri farklı olduğu için bu iki ayrı alanın rasyonelleşmesi birbirine karıştırılmamalıdır. Maksatlı eylemin rasyonelleşmesi (maksatlı-rasyonel eylemin iyileşmesi) ile yaşam dünyasında tahakkümsüz etkileşimi besleyecek normların gelişmesi arasında bir ilişki yoktur. Maksatlı eylemin bilim, teknik, araçsal mantık vasıtasıyla rasyonelleşmesi ancak üretkenliği ve verimliliği artırabilir. Oysa Habermas'ın deyimiyle, açlıktan ve sefaletten kurtulmak, kulluktan ve aşağılanmaktan kurtulmakla mutlaka örtüşmez.[7] Habermas'ın projesi; iletişimsel eylemi rasyonelleştirerek –bürokratikleşme ve parasallaşma vasıtasıyla yaşam dünyasını sömürgeleştiren ve böylece özgürlük ve anlam kaybına, meşruiyet ve toplumsal bütünleşme krizine, anomi ve psikopatolojiye neden olan– sistemin egemenliğini geri ittirmek, normatif yapıları geliştirmek ve nihayetinde özgürlüğü (emansipasyon) sağlamaktır. Örneğin, iletişimsel eylem vasıtasıyla ihtiyaç ve isteklerimizi şekillendiren kültür ve toplumsallaşma sürecini eleştirerek, onları yeniden tanımlayabilir ve yeniden tanımlanmış ihtiyaç ve istekleri yansıtan yeni bir kurumsal adalet kurabiliriz.

Dayandığı eylem biçimi nedeniyle sistemin anlam üretmesi ve kendi içinden demokratik olarak dönüştürülmesi mümkün değildir; ancak iletişimsel eylem rasyonelleştirilerek, normatif yapılar geliştirilebilir ve yaşam dünyası yine yaşam dünyasının içinden yeniden kurulabilir. İletişimsel eylemin rasyonelleşmesi ise

---

6 Maksatlı-rasyonel eylem, "araçsal" ve "stratejik eylem" olmak üzere iki başlıkta incelenebilir. Birincisi, amaca yönelik araçların uygun olup olmadığına, ikincisi ise alternatif tercihlerin doğru değerlendirmesine yöneliktir.

7 Habermas burada kendisinin de üyesi bulunduğu Frankfurt Okulu'nun modern kapitalist toplum eleştirisinden ödünç almaktadır. Frankfurt Okulu'na göre modern toplum, merkezileşmenin ve atomlaşmanın arttığı; toplumsal pratik ve kurumların özerkliklerini yitirdiği; bürokrasinin kaçınılmaz olarak tırmandığı; teknik uzmanlar ordusunun filizlendiği; bilginin manipüle edilen bir metaya dönüştüğü; hareket alanı bırakmayan çok iyi bütünleşmiş bir sistemi ifade etmektedir. Frankfurt Okulu bunları araçsal rasyonalitenin hâkimiyeti ile açıklaması nedeniyle Weberci bir yöne sahiptir. Zira Weber (araçsal) rasyonalitenin ve bürokratikleşmenin ilerlemesi ile insanların birer makine dişlisine dönüşeceğini iddia etmiştir.

iletişimi sistematik olarak çarpıtan iç ve dış engellerin kaldırılmasına bağlıdır. Birincisi, öznenin kendisini ve başkalarını kandırmamasını, niyetinin samimiyetini eylemleriyle gösterebilmesini; ikincisi ise, eylem normlarıyla ilgili geçerlilik iddialarının gerçekten geçerli olmasını; iletişime, özneler arası bariyerler koyarak stabilize edilmemiş olmasını gerektirir. İletişimi dışarıdan sistematik olarak çarpıtan, aldatmalarla baskı mekanizmalarını gizleyen ideolojilerdir. Aldatmalar ise örtük/gizli geçerlilik iddialarını söylemsel tematizasyonun dışında bırakarak karşılıklı hesap verebilirliği bir kurguya çevirirler. Oysa iletişimsel eylem pratik hesap verebilirlik sayesinde rasyonelleşir. Bunun içinde tüm normatif geçerlilik iddialarının açıkça müzakere konusu olabilmesi gerekir.

İletişimsel eylem (müzakere) yaşam dünyasında yer alan kamusal alanda gerçekleşir. Kamusal alan, kamuoyunun oluştuğu, adalet ve özgürlük mücadelelerinin verildiği, anlamın üretildiği, siyasi iradenin oluştuğu ve siyasal iktidarın meşrulaştırıldığı iletişimsel eylem alanıdır. Müzakereci demokrasinin kamusal alanı söylemseldir. Bu, kamusal alanda gerçekleşen iletişimsel eylemin konusunun bilgi alışverişi ve tecrübe paylaşımından ziyade, normatif iddialar olduğu anlamına gelir. Habermas, normların kamusal ve sınırsız tartışma süreçlerinde yaratılmasını amaçlar. Dolayısıyla kamusal alan, toplumsal norm ve politik kararlardan etkilenen herkesin, bunların formülasyonunda ve kabulünde söz sahibi olmasına imkân veren tarafsız, açık, eşitlikçi ve baskıcı olmayan bir demokratik prosedürü, müzakere sürecini gerektirir.

İletişim tanımı itibarıyla özneler arası olduğu için diyalojik demokrasi de denilen bu modelde, *adil* ve *özgür* bir diyalog süreci hakikat ve adalet gibi üzerinde anlaşamadığımız normatif/politik meselelerde rasyonel oydaşma ile sonuçlanacaktır. Adil diyalogdan kasıt, hakların katılımcılar arasında karşılıklı ve simetrik dağıtılmasıdır. Diyalog etiği, eşitlikçi karşılıklılık veya ideal konuşma durumu da bu durumda her katılımcı (1) iletişimi başlatmak ve sürdürmek açısından; (2) açıklama yapmak, öneride bulunmak, iddia öne sürmek ve haklılaştırmalara itiraz etmek açısından; (3) hislerini, arzularını ve niyetlerini ifade etme açısından; (4) buyruk verme, yasaklama, itaat etme ve reddetme açısından eşit şansa sahip olmalıdır.[8] Özgür diyalogdan kasıt ise, yalnızca daha iyi argümanın/kanıtın gücüne teslim olmaktır ki ideal konuşma durumunda söylemin sonucunun daha iyi argüman olacağı öngörülür. Zira müzakere süreci, tarafların iddialarını haklılaştırmak için savlar öne sürdüğü, karşı-savları reddederken neden belirttiği, karşı-savlar ışığında pozisyonlarını/çıkarlarını yeniden tanımladığı bir süreçtir. Böyle bir diyalog/müzakere süreci sonucunda ortaya çıkacak rasyonel oydaşma, örneğin tarafların çatışan çıkarlarını toplayarak (*aggragate*) veya çıkarlarından ödün vererek elde edecekleri uzlaşmadan niteliksel olarak farklıdır,

8 Bunlara ek olarak, yaşam dünyasında/kamusal alanda iletişimsel eylemi veya müzakereyi mümkün kılan bir arka plan mutabakatı varsayılır. Buna göre, sözler içtendir (*sincerity*) ve kavranabilirdir (*intelligible*); sözlerin önerme bileşenleri hakikidir (*truth*), edimsel boyutu doğrudur/uygundur (*correct*). Birincisi, söz söyleyenin -mış gibi yapmadığını, kandırmadığını; ikincisi ne demek istediğinin ve nasıl anlaşılacağının açık olduğunu; üçüncüsü ve dördüncüsü ise sözün gerçekten söylendiği gibi olmasını, doğru olmasını ifade eder.

çünkü müzakere süreci bir pazarlık süreci olarak değil, müzakere öncesi belirlenmiş çıkarların yeniden tanımlandığı bir öğrenme süreci olarak işlemektedir. Dolayısıyla, müzakereci demokrasi, liberal yaklaşımda olduğu gibi değişmez insan doğasından türetilmiş –fayda maksimizasyonu gibi– sabit bir "çıkar" anlayışına dayanmaz. Söylemler, diyalog, çıkarlarımız üzerinden pazarlık yapma süreci değildir, çıkarlarımızı yeniden tanımladığımız, yeni ihtiyaç ve çıkarları ortaya çıkardığımız süreçtir. Tam da bu nedenle müzakere sürecinden (katılımdan) bağımsız bir rasyonalite, hakikat, meşruiyet ve adalet yoktur.

Müzakereci demokrasi teorisinin varsaydığı iletişimsel eylem normu öznenin yine liberal paradigma içinde kavramsallaştırıldığını gösterir, çünkü kamusal alanda tartışmaya katılacak vatandaşların, siyasal katılımdan önce –toplumsallaşma ve piyasa toplumu alanında– gelişmelerini tamamladıklarını varsayar. Bu açıdan, demokrasi pratiklerine bağlılık da dâhil olmak üzere siyasal kimlik, kamusal alanda değil, iktidardan bağımsız olduğu varsayılan özel alanda kurulur ki, bu son kertede demokrasinin bir siyasal kültür meselesi olarak ele alınmasına neden olabilir. Benhabib, Habermas'ın müzakereci demokrasi teorisinde (her bireyi kendimize atfetmek istediğimiz hak, ödev ve akla sahip bir varlık olarak gören) "genelleştirilmiş öteki" perspektifinin hâkim olmasını eleştirerek, (her bireyi somut hikâyesiyle, kimliğiyle ve duygusal oluşumu ile birlikte akıl sahibi bir varlık olarak gören) "somut öteki" perspektifini müzakereci demokrasi kapsamına alır. Fraser, Habermas'ın burjuva kamusallığına dayanan modelini çağdaş kapitalist toplumlardaki eşitsizliği göz ardı etmesi; tek ve kapsayıcı bir kamusal alanı çoklu kamusallıklara tercih etmesi; "özel" meseleleri, "özel" çıkarları konu etmeyi sakıncalı bulması; ve devlet ve sivil toplum arasına kesin bir ayrılık çizgisi koyması nedenleriyle eleştirir. Müzakereci demokrasi modeli, müzakere süreçlerinin tarafsız ve açık olduğu; katılımcıların mutlaka bir oydaşmaya varacağı, bu oydaşmanın mutlaka meşru/rasyonel olacağı, rasyonel oydaşmanın arzulanan bir hedef olduğu varsayımları nedeniyle eleştirilebilir. Özellikle rasyonel oydaşma fikri iktidarın ortadan kalkabileceğini ima eder ki agonistik demokrasi teorisi tam da bu noktanın eleştirisi üzerine kurulmuştur.

Eleştiriler bir yana, müzakereci demokrasi teorisi bazı müzakereci demokrasi projelerine ilham vermiştir. "Avustralya Vatandaşlar Parlamentosu" (2009) ve Büyük Britanya'daki "Power 2010" kampanyası bu bağlamda değerlendirilebilecek iki örnektir. Birincisi, "Avustralya'nın siyasal sitemini halka daha iyi hizmet edecek bir şekilde nasıl güçlendirebiliriz" konusunu müzakere etmek ve toplumu yöneten liderlere öneriler sunmak amacıyla 150 vatandaşın bir araya getirilmesiyle oluşmuştur. İyi örgütlenmiş grupların veya motivasyonu yüksek vatandaşların müzakere süreçlerine hâkim olmasını engellemek amacıyla katılımcılar, geldikleri bölgeyi temsil etme kabiliyetine sahip kişiler arasından rastlantısal olarak seçilmiştir. Vatandaş meclisinin üyeleri önce yerel düzeyde hazırlık toplantılarına katılmış, internet ve kütüphane gibi bilgi kaynaklarını kullanarak müzakere konuları hakkında bilgi edinmiş, internette kurulan tartışma forumunu izlemiş ve tartışmalara katılmıştır. Parlamento toplantısında, katılım-

cılar öncelikle müzakere konuları hakkında detaylı ve dengeli bir şekilde bilgilendirilmiş, tarafsız moderatörlerin yönetiminde sırasıyla küçük gruplar ve genel kurul düzeylerinde müzakereler yapmış ve önerilerini oluşturmuştur.

Power 2010 kampanyası ise, esasen Stanford Üniversitesi'nden James Fiskin'in geliştirdiği "müzakereci anket" (*deliberative polling*) yöntemini kullanarak Birleşik Krallık'ta siyasetin nasıl değişmesi gerektiği konusunda öneriler oluşturmayı ve bu önerilerin genel seçimlerde aday parlamenterler tarafından benimsenmesini sağlamayı amaçlamaktadır. Böylece, parlamentonun reformlar yapması ve bu reformların halk tarafından belirlenmiş olması amaçlanmaktadır. Müzakereci anket, müzakereden önce ve sonra anket uygulanmasını ifade eder. Power 2010 kampanyasında, öncelikle 4.000 kişiden müzakere konusu olabilecek fikirler toplanmış ve bu fikirler akademisyenlerin yardımıyla 58 başlıkta toplanmıştır. Daha sonra rastlantısal olarak seçilmiş 200 civarında vatandaş toplanarak 58 konu başlığını iki gün boyunca müzakere etmiştir. Müzakere sürecinde, katılımcılar örneğin nispi temsil seçim sistemi gibi tüm alternatiflerin olumlu ve olumsuz yönleri hakkında ayrıntılı olarak bilgilendirilmiştir. Önce küçük gruplarda, sonra tüm katılımcıların ortak toplantısında tarafsız moderatörler tarafından yürütülen müzakereler yapılmıştır. Bundan sonra yapılan bir anketle katılımcıların görüşleri alınarak, Power 2010 kampanyasının gerçekleştirmeye çalışacağı beş gündem maddesi belirlenmesi amaçlanmıştır. Bunların dışında, Kanada ve Avustralya'da bazı yerel projeler için geçici halk meclisleri/jürileri oluşturulduğuna, bunların gündemdeki konu hakkında bilgilenerek ve/veya bilgilendirilerek müzakereler yürüttüğüne, siyasa önerileri veya tavsiye kararları oluşturduğuna dikkat çekebiliriz. Bu türden örneklerde vurgulanması gereken husus, siyasal kararların müzakereci demokrasi modelinin ruhuna uygun bir şekilde –yani karar alternatiflerinin avantajları ve dezavantajları hakkında bilgilenerek, onları ve savunucularını müzakere sürecinde anlayarak ve bu anlama ışığında pozisyonumuzu gözden geçirerek ve değiştirerek– alınmasıdır.

Agonistik demokrasi

Chantal Mouffe, Bonnie Honig, Jane Mainsbridge gibi kuramcılar tarafından savunulan agonistik, çekişmeci ya da radikal demokrasi modeli, postyapısalcı bir çerçeveden hareket eder ve demokrasiyi açık-uçlu, sonu ve garantisi olmayan, iktidar ilişkilerini, bölünmeleri ve çatışmaları hiçbir zaman ortadan kaldıramayacak bir proje olarak değerlendirir. Habermas'ınki gibi rasyonel oydaşmayı amaçlayan projeler veya Rawls'unki gibi adaletin makul olan herkesin üzerinde anlaştığı rasyonel bir temeli olabileceğini savunan yaklaşımlar, agonistik demokrasi teorisine göre demokrasiyi tehdit eden yaklaşımlardır. Zira antagonizmayı reddetmek modern (liberal) demokrasinin olmazsa olmazı olan ve onu *demokratia*dan ayıran çoğulculuğu reddetmektir, çünkü antogonizmasız bir çoğulculuk mümkün değildir.

Agonistik demokrasi teorisine göre, toplumsal nesnellik/ilişkiler her daim ve kaçınılmaz olarak çatışmacı (antagonist) bir boyutu içerir. Bu antagonist boyut aynı zamanda "siyasal olan" olarak anılır ve bir iktidar pratiğine işaret eder. Agonistik demokrasi, söz konusu antagonizmayı/siyasal olanı tanıyan ve onu agonizmaya[9] (çekişmeye, yarışmaya) çevirerek ehlileştiren bir demokratik siyaseti amaçlar: İktidar kaçınılmazsa, en demokratik olanı onu rakiplerin çekişmesine/yarışmasına açmak, çekişmeli/yarışmacı kılmaktır. Dolayısıyla agonistik demokrasi, ideal veya rasyonel olarak değerlendirip siyasal mücadele/çekişme alanının dışına taşınmış "liberal demokrasi" gibi toplumsal nesnellikleri yeniden siyasallaştırma ve böylece liberal demokrasiyi radikalleştirme projesi olarak değerlendirilebilir. Agonistik demokrasi liberal demokrasiyi radikalleştirme projesidir, çünkü toplumsal düzeni sil baştan yeniden kuracak bir kuruluş eylemi olanağını kesinlikle kabul etmez.

Agonsitik demokrasinin antagonizmanın ortadan kaldırılamayacağı iddiası, toplumsalın kuruluşunu, yani kimlik, özne, toplum, iktidar ve benzerinin kuruluşunu postyapısalcı bir şekilde kavramsallaştırmasından kaynaklanır. Buna göre; örneğin siyasetin öznesi, faydalarını maksimize etmeye çalışan, çıkarcı rasyonel birey örneğinde olduğu gibi evrenselleştirmiş bir insan doğası değildir veya toplum/iktidar Marx'ta olduğu gibi bir altyapının yansıması değildir. Agonistik demokrasi teorisine göre toplumsal formasyonların altyapı gibi bir maddi temeli yoktur, çünkü toplumsal formasyonlar söylemseldir. Söylemde fikir düzlemi ile gerçek objeler arasındaki ayrım ortadan kalktığı için toplumsal formasyonlar maddi bir temelde açıklanamaz. Söylemsel olarak kurulan toplumsal formasyonlar aynı zamanda sabit, tek ve tutarlı bütünler de değildirler, çünkü daima bir farklılık olarak (ve başka bir farklılıkla) antagonist bir ilişki içinde kurulurlar. Toplumsal formasyonların antagonist bir ilişki içinde kurulmaları onların yeniden kurulmasını kaçınılmaz, onlara bir "öz" atfetmeyi ise imkânsız kılar. Diğer bir ifade ile söylemsel düzeyde, saf bir toplumsal varlık/mevcudiyet yoktur. Bütün toplumsal varlıklar/vücutlar antagonist bir ilişki içinde birer farklılık olarak kurulmuşlardır ve dolayısıyla kurucu olan bölünme ve antagonizma ilişkisidir.

İktidarın ebedi kaçınılmazlığını savunan bu yaklaşım Mouffe'un kimlik/iktidar anlayışından yola çıkarak biraz daha açılabilir. Eğer kimlikler birer farklılık olarak kuruluyorsa, yani ilişkiselse iktidar ilişkisi önceden (siyaset öncesinden) kurulmuş olan iki kimlik arasındaki ilişki değildir. Mouffe'a göre, iktidar ilişkisi, kimliğin dış ilişkisi, dışarıyla ilişkisi değil, bizzat kimliğin kendisini kuran ilişkidir. Derrida'dan ödünç alan bu yaklaşıma göre, esasen birer boş alan olarak değerlendirilen kimlikler, "dışsal bütünleyici" (*constitutive outside*) denilen ve hâkim söylemden dışlanan farklılıklar ve anlamlar vasıtasıyla kurulur. "A" kimliğinin söylemsel olarak inşa edilmiş dışsal bütünleyicisi "B" veya

9 Agon, Antik Yunan'da halk meclisi ve yarışma anlamında kullanılmıştır. Agonizma, bizden olmayan ötekilerin düşman değil, saygıdeğer ve meşru rakipler/muhalifler olarak değerlendirildiğini ve onlarla mücadelenin kendisinin onlara karşı hileli bir zaferden daha iyi olduğunun düşünüldüğünü ima eder.

"A olmayan" değil, "anti-A"dır. Dolayısıyla, kimliği kuran dışsal bütünleyici aynı zamanda onu tehdit eden veya tehdit ettiği düşünülendir. Dışsal bütünleyici kimliğin içi ve dışı olduğunu, fakat "iç"in "dış"tan daha ayrıcalıklı veya önemli olmadığını gösterir, çünkü kimlik mutlaka "dış"a gönderme ile kurulmaktadır. Tam da bu nedenle Mouffe, "kimlik, kuruluşuna hükmeden dışlamanın izlerini taşır" der. Üstelik dışsal bütünleyici kimliğe bir tehdit olarak kurulduğu için, kimlik ve dışsal bütünleyici arasındaki ilişki bir mücadele ilişkisi olduğu için, kimlik daima antagonisttir. Bu durumda, antagonizmanın, çatışmanın ve bölünmenin olmadığı bir düzen yaratma çabası nafiledir, çünkü –dışsal bütünleyici olmadan kurulamayan– kimliklerin kendisi antagonisttir. Kimliklerin antagonist olması hiçbir zaman bitmeyecek bir çekişmeyi ve siyasetin ebediliğini garantiye alır. Aynı zamanda, kimlik özdeşleşmelerinin geçici olduğunu, kimliklerin alt üst edilip, yeniden kurulabileceğini gösterir.

Agonistik demokrasi, ilişkisel kimlik/antagonist farklılık olarak kodlayabileceğimiz bu kimlik anlayışıyla, siyaseti "onlar"a karşı "biz"in kurulması temelinde tanımlar. Bu açıdan siyaseti dost/düşman ilişkisi temelinde tanımlayan Schmitt'e yaklaşır. Ancak agonistik demokrasinin amacı (ve sonucu) biz/onlar ilişkisinin dost/düşman ilişkisine dönüşmesini engellemektir. Bu, öncelikle biz/onlar ayrımını ortadan kaldırmayı (agonistik demokrasi teorisine göre imkânsızı) amaçlayan demokrasi anlayışlarından vazgeçmeyi; iktidarın, dolayısıyla biz/onlar ayrımının kaçınılmazlığını kabul etmeyi gerektirmektedir. Bu kabullenme ile tüm biz/onlar ayrımları veya toplumsal nesnellikler veya iktidar pratikleri, siyasal rekabete/çekişmeye açılabilecek, böylece potansiyel düşmanlık ilişkileri hasımlık ilişkisine çevrilebilecektir.

Global/kozmopolitan demokrasi

Global demokrasi, global ilişkileri düzenleyen mevcut kurum ve örgütlerin demokratikleş(tiril)mesini; yeni demokratik global kurumlar kurulmasını; bu kurumlara yeni katılım yollarının açılmasını ve etkili bir uluslararası zorlayıcı (askeri) güç oluşturulmasını hedefler. Global ilişkileri düzenleyen mevcut kurumların demokratikleşmesi iki anlamda anlaşılabilir. Birincisi, gayrıdemokratik rejimlerin demokratikleş(tiril)mesidir. Bu dünya düzenine hâkim olan devletlerin, kendi ülkelerinde demokrasiyi geliştirmek isteyen hükümetleri, siyasal partileri ve toplumsal hareketleri ve örgütleri desteklemesini gerektirir. Bu amaçla, gelişmiş demokrasi düzeyine sahip olan "hâkim" devletlerin demokratikleş(tir)me gündemini kısa vadeli çıkarları için feda etmemesi beklenir. Global demokrasi taraftarları, bir rejimin (örneğin işgal yoluyla) zorlanarak demokratikleştirilebileceğini iddia etmezler. Bunun yerine, araçsal düşünen insanlara da hitap etmesi bakımından demokratikleşmenin aynı zamanda çıkarlara da hizmet ettiğinin gösterilmesi gerektiğini savunurlar. Bu ise, ekonomik yardımları ve yatırımları belli demokratikleşme "şartlarına" bağlayan teşvik politikalarıyla sonuçlanır.

Global ilişkileri düzenleyen Uluslararası Örgütlerin demokratikleşmesi, onları tek veya bir grup ülkenin gündemini ve kararlarını belirlediği örgütler olmaktan çıkarmayı gerektirir. Bu doğrultuda, örneğin, Birleşmiş Milletler örgütünde kalkınmakta olan ülkeler lehine bazı reformlar yapılması, Güvenlik Konseyi'nin beş daimi üyesinin veto haklarının kısıtlanması gibi öneriler yapılmaktadır. Bu bağlamda bir başka demokratikleştirici öneri, uluslararası örgütleri sadece ulus-devletlerin rol oynadığı bir alan olmaktan çıkararak uluslararası/global sivil toplumun katılımına açmaktır. Buradaki motivasyon, dünyanın neresinde olurlarsa olsunlar vatandaşların sadece kendi hükümetlerine değil, aynı zamanda uluslararası ilişkilere katkı verdiği kozmopolit demokratik örgütlenmeyi başarmaktır. Avrupa Birliği Parlamentosu'na benzer bölgesel (Latin Amerika, Afrika) parlamentoların ve Birleşmiş Milletler Genel Meclisi'ne paralel olacak bir Uluslararası Parlamento'nun, bir Dünya Parlamentosu'nun kurulması da bu bağlamda yapılan öneriler arasındadır. Uluslararası düzeyde hukukun üstünlüğünün sağlanması global demokrasinin belki de en önemli unsurudur. Zira hukuk bir kez yapıldıktan sonra özerkleşip, kendisinin yapımında belirleyici rol oynayan hegemon devletleri de kısıtlayabilecektir. Yetkileri artırılıp, global bir zorlayıcı güçle desteklendiklerinde Uluslararası Adalet Divanı ve Uluslararası Ceza Mahkemesi global hukukun üstünlüğü doğrultusunda işleyebilecek iki önemli kurumdur. Ancak, özellikle G. W. Bush yönetimi altında ABD'nin izlediği başka ülkeleri işgale varan tek taraflı politikalar global hukukun üstünlüğü yönünde atılan ve atılacak adımları sekteye uğratmıştır.

SEMPTOM İLE HASTALIK ARASINDA POPÜLİZM

Popülizm, genellikle geçiş toplumlarında görülen ve modernleşme sürecini yavaşlatan bir eksik modernleşme tezahürü olarak değerlendirilir. Bununla beraber popülizm aslında liberal demokrasilerde de zaman zaman görülen hem bir hastalık, hem de bir semptomdur. Popülizm, liberal demokrasiyi aşındırdığı için demokrasinin hastalığı olarak değerlendirilir, fakat aynı zamanda liberal demokrasilerdeki demokrasi eksikliğinin bir semptomu olarak da okunabilir. Zira demokrasinin liberal paradigması hem kurumsal, hem de kavramsal olarak halkın egemenliği ve özneleşmesi idealini talileştirmiştir. Üstelik liberal temsili demokrasi pratiği halkın temsiliyeti, halka hesap verme, halkın taleplerine duyarlılık ve şeffaflık gibi "performans" kriterleri açısından vaatlerinin gerisinde kalmaktadır. Dolayısıyla, temsili demokrasilerde halk egemenliğine dayanan demokratik meşruiyetin sağlanıp sağlanmadığı tartışmalıdır. Popülizm, tam da bu noktadan beslenen, halk egemenliğini savunan ve meşruiyetini bu savunuya dayandıran bir reaksiyondur. Demokrasinin "halksızlığını" sorun etmesi, onu "halklı" kılmak istemesi açısından popülizm demokratiktir.

Ancak popülizm, organik bir bütün olarak tanımladığı halkı daha ziyade seçim dönemlerinde ve genellikle yerleşik siyasetçileri ve aydınları da içeren bir seçkinler grubuna karşı seferber ederek siyasete katar. Üstelik bu 'katılım' he-

Popülist siyasetin sınırları

Popülist siyaset liberal temsili demokrasiyi dört şekilde aşındırır. Birincisi, popülizm halkın egemenliğini savunarak, liberal demokraside gördüğümüz hukukun üstünlüğü kavramını aşındırır. İkincisi, popülizm yasama ve yargıyı halkın egemenliğinin gerçekleşmesini engelleyen ayak bağları olarak görme eğilimindedir. Dolayısıyla, popülizm yürütmenin üstünlüğünü savunan, liberal güçler ayrılığı ilkesini zayıflatan bir harekettir. Popülizmin bu yönünü, Başkanlık Sisteminin uygulandığı Latin Amerika ülkelerinde halkoyu ile seçilen başkanların diğer erklere karşı tutumlarında veya AKP'nin "Türk usulü" başkanlık sistemi önerisinde çok rahat gözlemleyebiliriz. Üçüncüsü, popülizm "sallandıracaksın birkaç tanesini, bak bir daha oluyor mu" ya da "faiz lobisi olmasa, Gezi protestoları; spekülatörler olmasa, enflasyon olmazdı" türünden yaklaşımlarda olduğu gibi karmaşık meseleleri basitleştirir. Böylece, popülizm meselelerin çok boyutluluğunu göz ardı eder, nüanslı düşünmeyi reddeder ve demokratik tartışma ve uzlaşma sürecinin gereksiz olduğunu ilan eder. Dördüncüsü, popülizm organik toplum anlayışından hareket eder ve seçkinlere karşı bu organik toplumu (sessiz yığınları) temsil ettiğini iddia eder. Dolayısıyla, popülist siyaset, toplumdaki bölünmeleri ve farklılıkları değersizleştirir, yok sayar. Popülistlere göre, bir seçkinler grubu ve onların karşısında yer alan yekpare bir halk vardır. Karizmatik-kurtarıcı popülist liderler bu yekpare halkın içinden çıkmıştır, onları tümüyle temsil eder. Üstelik bunlar kurtarıcımız oldukları için, siyaset yapmazlar, bunlar için siyaset onarıcı bir faaliyettir. Toplumsal farklılıkların ve bölünmelerin demokratik siyasetin gerekçeleri olduğu dikkate alınırsa, popülizm demokratik siyasetin şartlarını reddeder.

men her zaman, "kendimiz yönetemiyorsak, bizden biri yönetsin" diyen kitlelerin karizmatik bir liderin arkasında toplanması şeklinde gerçekleşir: İslâmköylü Demirel çobandır, Erdoğan milletin(in) dilini konuşan dindar bir Siyah Türk'tür. Dahası, söz konusu karizmatik lider aynı zamanda kurtarıcımızdır. "Biz" halk ancak bu karizmatik lider sayesinde, seçkinlerin (örneğin bürokratik oligarşinin) zulmünden kurtulup, selamete ereriz. Dolayısıyla popülizm, halkı kurtarıcı-karizmatik liderin arkasında toplanarak ve ona itaat ederek egemen olmaya ve kurtuluşa davet eder.

Özellikle az gelişmiş demokrasilerde popülistler, gerçekte dışlanmış olduğunu düşünen küskün toplum kesimlerini, himayeci ilişkiler vasıtasıyla siyasete katar ve yeniden dağıtım ağına eklerler. Bu bir entegrasyon değil, eklemedir çünkü popülistler için sosyal adalet ve eşitlik gibi kavramlar daha çok dışarıda kalan toplum kesimlerini sadece ve sadece kendi himayelerinde sisteme dâhil etmenin kılıfıdır. Dolayısıyla, ortada bir karşılıklılık ilişkisi vardır: Bir kısım halk kamu kaynaklarından *ayrıcalıklı* olarak yararlanma (himaye) karşılığında, o kaynağı dağıtan hükümet partisine oy/destek verir. Bu karşılıklılık ilişkisi enstrümantaldir, fakat halkı özerkleştirmez, bağımlı kılar ve kurnazlığa sevk eder, çünkü kaynak dağıtımının yasal-kurumsal bir ilkesi yoktur, keyfidir. Biz de vatandaş olduğumuz için değil, "destekçi" olduğumuz için pay alırız ve bu payı almamız en başta keyfiyetin devamına bağlıdır. Karizmatik-kurtarıcı lider

arkasında toplanarak siyasete katılma ile beraber düşünüldüğünde, bu durum kişinin kendi hayatını kontrol etme ve yeniden kurma kapasitesini tanımasına değil, unutmasına veya küçümsemesine neden olur. Çoban Sülü aynı zamanda kendisine minnettar olduğumuz 'Baba'mızdır. Biz onun iradesiyle harekete geçer, seferber oluruz, ama kendi inisiyatifimizle bir eylemde bulunamayız. Bunu ne ceberrut olan devlet babamız, ne de cömert olan çoban babamız hoş karşılar. Dolayısıyla, "biz, halk" özneleşemeyiz, demokratik yetişkinliğe hiçbir zaman erişemeyiz, demokratik tartışmanın yarattığı kişisel gelişim olanaklarından mahrum kalırız. Tam da bu nedenle, popülizm bir yandan demokrasinin genişlemesini, halkın egemenliğini vaat ederken, diğer yandan bu vaadi reddeder.

MODERNLEŞME OLARAK DEMOKRATİKLEŞME

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Amerika Birleşik Devletleri'nde gelişen karşılaştırmalı siyaset incelemelerinin bir alt disiplini olan modernleşme/siyasal gelişme çalışmaları, anti-komünist ideolojinin büyük katkısıyla modernliği liberal/kapitalist Batı toplumlarıyla özdeşleştirmiş ve Batı'nın toplumsal örgütlenmesini, Batılı olmayan ülkelerin benimsemesi gereken bir model olarak evrenselleştirmiştir. Dolayısıyla, Batı ve onun liberal-demokratik siyasal sistemi, Batı-dışı toplumlar için bir norm haline gelmiş, modernleşmenin demokratikleşme ile sonuçlanması gerektiği iddia edilmiştir. Burada dikkat edilmesi gereken birinci husus demokrasi idealinin sabitlendiğidir. Tıpkı betimleyici demokrasi teorileri gibi modernleşme/siyasal gelişme teorileri de demokrasi idealini Batı'da varolana indirgemiş ve bunu geri kalmış toplumların önüne bir hedef olarak koymuştur. İkincisi, demokrasinin Batı kültürünün ve ekonomik gelişiminin bir sonucu olduğu iddia edilmiş, Batı demokrasilerinin özelliklerinden yola çıkarak az gelişmiş ülkelerin demokratikleşmesi için sahip olması gereken şartlar türetilmiştir.

Dolayısıyla, demokrasinin bazı sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel şartları vardır: Ulusal bütünlüğün sağlanmış olması; homojen bir toplum yapısı; güçlü bir orta sınıf; kapitalist ekonomik gelişme; demokratik değerlerle uyumlu (uzlaşmacı ve eşitlikçi) bir seküler kültür; yüksek bir eğitim seviyesi; bireylere toplumsal mobilite imkânları tanıyan açık toplumsal yapılar; kentleşme, istikrarlı ve hesap verebilen siyasal kurumlar (partiler, hükümetler), canlı bir sivil toplum yapısı vb. Bu şartlar demokrasinin belli bir toplumsal yapının sonucu olarak değerlendirildiği, yani sosyolojik determinizm anlamına gelir. Şartlar sağlandığında demokrasi gerçekleşecek, istikrar kazanacak veya iyileşecektir. Böylece, demokrasinin şartları söylemi askeri diktatörlükler gibi gayrı-demokratik rejimleri veya vesayetçilik gibi gayrı-demokratik pratikleri, demokrasinin şartları yok diyerek meşrulaştırma vasıtası haline gelebilir.

Ancak, söz konusu şartların hemen hepsi tartışmalıdır. Örneğin, Lijphart'ın ortaklaşmacı demokrasi (*consociational democracy*) modeli ulusal kimliğin kurulmadığı, toplumun etnik ve dini olarak bölündüğü durumlarda da demokrasinin işleyebileceğini gösterir. Whitehead, ulusal bütünlüğün ve demokrasinin

Demokratikleşme ve İslâmlaşma

Demokratikleşme çalışmalarında tarihi birikimi dikkate alan bazı yaklaşımlar yine Batı tecrübesinden yola çıkarak, Batı-dışı toplumları tarihsel açıdan demokrasi için gerekli şartlardan yoksun bir "eksiklikler bütünü" olarak tanımlar. Batı'da parçalanmış iktidar yapısı nedeniyle uzlaşmacı pratikleri ve uzlaşma kültürünü teşvik eden feodalizm, Doğu'da yoktur. Batı'da temsil kurumunu ve onunla beraber gelen hesap verebilirlik ilkesinin gelişmesine zemin hazırlayan feodalizm, Doğu'da yoktur. Batı'da liberal "tarafsız" devlet için bastıran burjuva, Doğu'da oluşmamıştır. Batı'da çift kılıç doktrini ile sekülerleşmeyi kolaylaştıran Hıristiyanlık, Doğu'da yoktur. İslâm'ın tevhid ilkesi seküler ve demokratik kültürün gelişmesini zorlaştırmış, İslâm dininin siyasal davranışların tek belirleyicisi olmasına neden olmuştur.

Bu eksikliklerden ve/veya farklılıklardan hareketle, bazı siyaset bilimciler demokrasinin sadece Batı kültürüne has bir rejim olduğunu ve aynı tecrübelere sahip olmayan başka kültürlerin demokratik siyaseti hiçbir zaman hazmedemeyeceğini iddia ederler. Bununla karşılaştırıldığında, modernleştirici seçkinlerin vesayetçi yönetimi veya sömürgecilik vasıtasıyla Doğu'da demokrasinin şartlarının hazırlanabileceği görüşü iyimserdir. Fakat demokrasi için şartların olgunlaştığı kararı, aynı zamanda bu kararı verecek olanların iktidarlarını paylaşmaya hazır oldukları karardır. Bu durum, eksiklikler bütünü olarak tanımlanan Doğu'nun demokratikleşmesini ertelemeyi kolaylaştırır ya da bazı durumlarda Doğu demokrasilerinin en fazla ikinci sınıf bir demokrasi olabileceği iddiasına neden olur. Bazı yorumcular, İslâm ülkelerinde genel ve eşit oy hakkına dayanan serbest seçimlerin, İslâmcılığın iktidarı ele geçirmesi ile sonuçlanacağından korkarlar. Demokratik seçim yapılan bazı İslâm ülkelerinde ise seçilerek hükümet olanları, vesayetçi/modernleştirici seçkinlerle iktidarı paylaşmaya zorlayan kurumsal düzenlemelerin, demokrasinin garantisi olduğu öne sürülür. Bazı toplumların demokrasiyi diğer bazı toplumlar kadar hak etmediğini ve edemeyeceğini ima eden bu türden yaklaşımlar, insanın özneleşmesi ve demokrasi ideallerinin evrensel idealler olduğunu açık veya örtük bir biçimde reddeden ırkçı yaklaşımlardır. Dikkat edilmesi gereken demokrasinin herhangi bir toplumun veya zümrenin ayrıcalığı olmayacak kadar demokratik bir ideal olduğudur.

aynı anda sağlanabildiğini belirtmiştir. 1970'lerin Latin Amerika'sı sosyo-ekonomik gelişmenin demokrasi ile sonuçlanacağı iddiasını yanlışlar. O'Donnell'a göre Latin Amerika'da sosyo-ekonomik gelişme demokrasi ile değil, bürokratik-otoriteryen rejimlerle sonuçlanmıştır. Demokrasinin dayandığı toplumsal temel olarak değerlendirilen orta sınıfların da her zaman demokratikleşmeyi destekleyeceklerini gösteren kesin bir kanıtımız yoktur. Batı'da son yıllarda yükselen aşırı-sağcı, göçmen karşıtı ve İslamofobik hareketlerin ve argümanların sadece alt sınıflara dayandığını söyleyemeyiz. Çin'de, Malezya'da ve Türkiye'de olduğu gibi varlığını mevcut gayrı-demokratik, etnik-ayrımcı veya yarı-demokratik sisteme borçlu olan statükocu bir orta sınıf söz konusu olabilir. Yine Türkiye'den bir örnek verirsek, toplumun yüksek eğitimli üst-orta sınıflarının, örneğin Silahlı Kuvvetler'in "koruyucu" vesayetini normalleştiren siyasetleri destekleme olasılıkları daha yüksektir. Dolayısıyla, eğitim seviyesi ile demokratik tutum ve

davranışlar ters orantılı da olabilir. Ayrıca, ekonomik gelişmenin mi demokrasiyi, yoksa demokrasinin mi ekonomik gelişmeyi kolaylaştırdığı konusunda her iki tezi de destekleyecek örnekler bulmak mümkündür. Bütün bunlar, demokrasinin şartları söylemiyle bilimselleştirmeye çalışılan siyasetin, aslında değişmez yasaları olan bilimsel bir faaliyet olmadığını bir kez daha gösterir.

Sosyolojinin belirleyici olmadığının anlaşılması ile demokratikleşme çalışmaları, demokratik kurumların tasarımına ve aktörlerin tutum ve davranışlarına odaklanmıştır. Buna göre, iktidarın coğrafi dağılımı (federalizm ve üniter devlet), erkler arasındaki ilişkinin düzeni (parlamenter sistem ve başkanlık sistemi), Anayasanın niteliği (kolay değiştirilebilen yumuşak veya zor değiştirilebilen sert), seçim sistemi (çoğunlukçu veya nispi temsil sistemi), bürokrasinin kalitesi ve siyasal partilerin kurumsallaşma derecesi gibi faktörler demokratikleşmenin kaderini belirleyen kurumsal düzenleme boyutları olarak değerlendirilmiştir. Örneğin, Latin Amerika'da Başkanlık sistemi, popülist liderlerin güçler ayrılığı ilkesini çiğneyen davranışlarını kolaylaştırmış ve gayrı-liberal bir "delegeci demokrasi" modeli ile sonuçlanmıştır. Aktörlere odaklanan yaklaşımlar, demokratikleşmenin selameti açısından bütün aktörlerin demokrasiye ve hesap verebilirlik ilkesine bağlı olması gerektiğini, demokrasiden başka bir siyasal oyunu kabul etmemesi gerektiğini vurgular. Demokratikleşmenin başarısı, bu şartları yerine getirmeyen siyasal aktörlerin tasfiyesine veya pasifleştirilmesine bağlıdır. Son olarak, doğru kurumlar ve aktörler mevcut olsa da, demokratikleşmenin başarısı demokratik rejimin performansına da bağlıdır. Demokratik rejimler, ekonomik gelişmeyi sağladıkları, toplumsal/siyasal şiddeti önledikleri, yolsuzlukları azalttıkları ve suç oranlarını düşürdükleri sürece meşruiyet ve destek kazanırlar. Bununla beraber dikkat edilmesi gereken bir başka husus demokratikleşmenin ve demokratik istikrarın sadece bir performans, kültür veya denge meselesi değil, aynı zamanda davranışımızı düzenleyen ve seçeneklerimizi şekillendiren bir ideolojik bağlılık meselesi olduğudur ki, bu sendelemelere ve hayal kırıklıklarına rağmen demokraside ısrarcı olmayı gerektirir. Böyle bir ısrar demokrasinin etkin ve verimli bir rejim olmasından değil, insanın mükemmel olmamasından kaynaklanmak durumundadır. Zira demokrasi mükemmel bir rejim değildir, fakat insanın gayrı-mükemmelliğinden kaynaklanan eksiklikleri, aksaklıkları ve başarısızlıkları açıkça konuşabildiğimiz ve böylece kendimizi topluca iyileştirebildiğimiz tek rejimdir.

TARTIŞMA SORULARI

- ☐ *Müzakereci demokrasi, demokrasinin yeni paradigması olarak değerlendirilebilir. Tartışınız.*
- ☐ *Halk adına karar alacak yönetici seçkinlerin, serbest seçimlerle halk tarafından belirlenmesi demokrasi için olmazsa olmazdır, fakat yeterli değildir. Neden?*

- ☐ *Antik Yunan demokrasisi ile modern demokrasi arasındaki farkları tartışınız.*
- ☐ *Modern demokratik katılımın dolaylı olması sadece pratik nedenlerle açıklanamaz. Neden?*
- ☐ *Katılımın dolaylı ve gönüllü olması, modern demokrasileri daha az demokratik kılmaz. Tartışınız.*

FAYDALI WEB SAYFALARI

Active Democracy: http://www.activedemocracy.net/

Avustralya Ulusal Üniversitesi, Müzakereci Demokrasi ve Global Yönetişim Merkezi: http://deliberative-democracy.anu.edu.au/index.html

Building Global Democracy: http://www.buildingglobaldemocracy.org/

Center for Study of Islam and Democracy: https://www.csidonline.org/

Citizens' Parliament: http://www.citizensparliament.org.au

Deliberative Democracy Consortium: http://www.deliberative-democracy.net/

Democracy Digest: http://www.demdigest.net/

International Association for Public Participation: http://www.iap2.org/index.cfm

New Democracy: http://www.newdemocracy.com.au/

Open Democracy: http://www.opendemocracy.net/

Power 2010 Kampanyası: http://www.power2010.org.uk/

Stanford Üniversitesi, Karşılaştırmalı Demokratikleşme Projesi: http://democracy.stanford.edu/

Stanford Üniversitesi, Müzakereci Demokrasi Merkezi: http://cdd.stanford.edu/

The National Coalition for Dialogue and Deliberation: http://thataway.org/

Türk Demokrasi Vakfı: http://www.demokrasivakfi.org.tr/

KAYNAKÇA

Archibugi, Daniele vd., "Global Democracy: A Symposiuim on a New Political Hope", *New Political Science*, cilt 32, no: 1, 2010, s. 83-121.

Archibugi, Daniele ve Held, David, *Cosmopolitan Democracy: An Agenda for a New World Order*, Polity Press, Cambridge ve Oxford, 1995.

Archibugi, Daniele, Held, David ve Köhler Martin, *Re-Imagining Political Community: Studies in Cosmopolitian Democracy*, Polity Press, Cambridge ve Oxford, 1998.

Arditi, Benjamin, *Liberalizmin Kıyılarında Siyaset: Farklılık, Popülizm, Devrim, Ajitasyon*, çev. Emine Ayhan, Metis Yayınları, İstanbul, 2010.

Axtmann, Roland, *Liberal Democracy into the Twenty-First Century*, Manchester University Press, Manchester, 1986.

Bellamy, Richard, "Liberalism," *Contemporary Political Ideologies* içinde, R. Eatwell ve A. Wright (der.), Pinter, Londra, 1999.

Benhabib, Seyla (der.), *Demokrasi ve Farklılık: Siyasal Düzenin Sınırlarının Tartışmaya Açılması*, çev. Zeynep Gürata ve Cem Gürsel, Dünya Yerel Yönetim ve Demokrasi Akademisi, İstanbul, 1999.

—, *Eleştiri, Norm ve Ütopya*, çev. İsmet Tekerek, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

Bowles, Samuel ve Gintis, Herbert, *Demokrasi ve Kapitalizm: Mülkiyet, Cemaat ve Modern Toplumsal Düşüncenin Çelişkileri*, çev. Osman Akınhay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1996.

Canovan, Margaret, "Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy," *Political Studies*, cilt 47, no: 1, 1999, s. 2-16.

Cizre, Ümit, *Muktedirlerin Siyaseti*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.

Çınar, Menderes, *Siyasal Bir Sorun Olarak İslâmcılık*, Dipnot Yayınları, Ankara 2005.

Dahl, Robert A., *A Preface to Economic Democracy*, University of California Press, Berkeley, CA, 1985.

—, *Demokrasi ve Eleştirileri*, çev. Levent Köker, Türk Demokrasi Vakfı, Ankara, 1993.

—, *On Democracy*, Yale University Press, New Haven, 1998.

Diamond, Larry, *Developing Democracy: Toward Consolidation*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore ve Londra, 1999.

Dumont, Louis, *Essays on Individualism: Modern Ideology in Anthropological Perspective*, The University of Chicago Press, Chicago, 1992.

Duverger, Maurice, *Siyasal Rejimler*, çev. Teoman Tunçdoğan, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1986.

Goodin, Robert E. ve Klingemann, Hans-Dieter, *A New Handbook of Political Science*, Oxford University Press, Oxford, 1996.

Gould, Carol C., *Rethinking Democracy: Freedom and Social Cooperation in Politics, Economy and Society*, Cambridge University Press, Cambridge, 1988.

Gutmann, Amy ve Thompson, Dennis, *Democracy and Disagreement*, The Belknap Press, Cambridge, MA, 1996.

Held, David, *Democracy and the Global Order: From Modern State to Cosmopolitan Governance*, Polity Press, Cambridge ve Oxford, 1995.

—, *Models of Democracy*, 2. baskı, Stanford University Press, Stanford, CA, 1996.

Holden, Barry, *Liberal Demokrasiyi Anlamak*, çev. Hüseyin Bal, Liberte Yayınları, Ankara, 2007.

Kennedy, Ellen, *Constitutional Failure: Carl Schmitt in Weimar*, Duke Univeristy Press, Durham, 2004.

Keyder, Çağlar, "İmparatorlukta Hukuk ve Meşrutiyet", *Toplum ve Bilim*, 100, 2004, s. 65-83.

Koselleck, Reinhart, *Kavramlar Tarihi: Politik ve Sosyal Dilin Semantiği ve Pragmatiği Üzerine Araştırmalar*, çev. Atilla Dirim, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

Köker, Levent, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.

—, *Demokrasi, Eleştiri ve Türkiye*, Dipnot Yayınları, Ankara, 2008.

Kymlicka, Will, *Çağdaş Siyaset Felsefesine Giriş*, çev. Ebru Kılıç, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004.

Lijphart, Arend, *Demokrasi Motifleri: Otuz Altı Ülkede Yönetim Yapıları ve Performansı*, çev. Güneş Ayas ve Utku U. Bulsun, Salyangoz Yayınları, İstanbul, 2006.

Lipset, Seymour M., "The Social Requistes of Democracy Revisited", *American Sociological Review*, cilt 59, no: 1, 1994, s.1-22.

Lipson, Leslie, *Demokratik Uygarlık*, çev. Haldun Gülalp ve Türker Alkan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1984.

Macpherson, C. B., *Demokrasinin Gerçek Dünyası*, çev. Levent Köker, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1984.

McGowan, John, *Postmodernism and Its Critics*, Cornell University Press, Ithaca, 1991.

Miliband, Ralph, *Kapitalist Devlet*, Belge Yayınları, İstanbul, 1989.

Mills, C. Wright, *İktidar Seçkinleri*, çev. Ünsal Oskay, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1979.

Moore, Barrington, *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri*, çev. Şirin Tekeli ve Alaeddin Şenel, Verso Yayınları, Ankara, 1989.

Mouffe, Chantal, *Siyasal Üzerine*, çev. Mehmet Ratip, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

—, *Demokratik Paradoks*, çev. A. Cevdet Aşkın, Epos Yayınları, Ankara, 2002.

Norris, Pippa, *A Virtuous Circle: Political Communication in Postindustrial Societies*, Camhridge University Press, Cambridge, 2000.

O'Donnel, Guillermo, *Counterpoints: Selected Essays on Authoritarianism and Democratization*, Univerisly of Notre Dame Press, Notre Dame, IN, 1999.

Özbek, Meral, (der.), *Kamusal Alan*, Hil Yayın, İstanbul, 2005.

Papadopoulos, Yannis, "Populism, the Democratic Question and Contemporary Governance", *Populism* Çalıştayında sunulan tebliğ Rohert Schuman Centre for Advanced Studies, European University Institute, 14-15 Ocak 2000.

Rahe, Paul A., *Republics, Ancient and Modern Volume I: The Ancien Regime in Classical Greece*, The University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1994.

Raynaud, Philippe ve Rials, Stephane, *Siyaset Felsefesi Sözlüğü*, çev. İsmail Yerguz, Necmettin Kamil Sevil, Emel Ergun ve Hüsnü Dilli, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

Rosanvallon, Pierre, *Counter Democracy: Politics in an Age of Distrust*, çev. Arthur Goldhammer, Cambridge University Press, Cambridge, 2008.

—, *Democracy's Past and Future*, (ed.) Samuel Moyn, Columbia University Press, New York, 2006.

Sartori, Giovanni, *Demokrasi Teorisine Geri Dönüş*, çev. Tuncer Karamustafaoğlu ve Mehmet Turhan, Türk Demokrasi Vakfı, Ankara, 1993.

Schimidt, Manfred G., *Demokrasi Kuramlarına Giriş*, çev. M. Emin Köktaş, Vadi Yayınları, Ankara, 2001.

Schumpeter, Joseph A., *Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi*, çev. Tunay Akoğlu, Varlık Yayınları, İstanbul, 1966.

Singlewood, Alan, *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*, çev. Osman Akınhay, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1998.

Somers, Margret R., "What's Political ahout Political Culture and the Public Sphere: Towards an Historical Sociology of Concept Formation", *Sociological Theory*, cilt 13, no: 2, 1995, s. 113-144.

Şenel, Alaeddin, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1996.

Taggart, Paul, *Popülizm*, çev. Barış Yıldırım, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004.

Thompson John B., *Critical Hermeneutics: A Study in the Thought of Paul Ricoeur and Jürgen Habermas*, Cambridge Univerisly Press, Cambridge, 1981.

Trend, David, (der.), *Radical Democracy: Identity, Citizenship, and the State*, Routledge, Londra, 1996.

Tuncer, Erol ve Danacı, Necati, *Çok Partili Dönemde Seçimler ve Seçim Sistemleri*, TESAV, Ankara, 2003.

Tunçay, Mete, *Batı'da Siyasal Düşünceler Tarihi 1*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010.

Young, Iris Marion, *Justice and the Politics of Difference*, Princeton University Press, Princeton, N.J., 1990.

Vincent, Andrew, *Modern Siyasal İdeolojiler*, çev. Arzu Tüfekçi, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2006.

Weintraub, Jeff ve Kumar, Krishan. *Public and Private in Thought and Practice*, The University of Chicago Press, Chicago, 1997.

Whitehead, Laurance, *Democratization: Theory and Practice*, Oxford University Press, Oxford, 2002.

Zuckert, Michael P., *Natural Rights and the New Republicanism*, Princeton University Press, Princeton, 1994.

Siyasetin Toplumsal Aktörleri

Murat Yüksel

NELER ÖĞRENECEĞİZ?

- Siyasi aktör müyüm?
- Siyasal aktör olarak birey
- Siyasal yaşam içinde küçük grupların yeri ve önemi
- Baskı ve çıkar grupları
    - Baskı ve çıkar gruplarının kullandığı yöntemler
        - Doğrudan baskı yöntemleri
        - Dolaylı baskı yöntemleri
    - Toplumsal sınıflara dayalı baskı grupları
        - İşçi sendikaları ve Türkiye'de işçi sınıfı hareketi ve sendikalar
        - İşveren/sermaye örgütleri
    - Uluslararası baskı grupları
- Toplumsal hareketler
- Toplumsal hareket sendikacılığı
- Siyasal bir aktör olarak ordu

SİYASİ AKTÖR MÜYÜM?

"Kürtajı bir cinayet olarak görüyorum." Bu sözler dönemin başbakanı ve AK Parti Genel Başkanı Recep Tayyip Erdoğan'a ait. 2012 yılı Mayıs ayı sonunda, Türkiye'nin gündemi Irak Kürdistan'ı sınırındaki Şırnak'ın Uludere ilçesine bağlı Roboski (Ortasu) köyünde kaçakçılık yaptıkları iddia edilen 35 sivil insanın savaş uçakları ile bombalanarak öldürülmesi ile meşgulken, Başbakan Erdoğan, bu açıklamasıyla dünyanın her demokratik ülkesinde belirli yasal sınırlamalarla da olsa bir hak olarak kabul edilen kürtaj hakkını Türkiye'de yasaklamak için bir kampanya başlatılacağının ilk sinyalini vermiş oldu. Nitekim öyle de oldu. İktidar olan siyasal partinin liderinin isteği üzerine hükümetin ilgili bakanlıkları ve bürokrasi kürtajı yasaklamaya yönelik bir uygulama için hemen bir çalışma başlattılar. Bu kürtaj karşıtı kampanyanın amacının gerçekten kürtajı tamamen yasaklamak mı yoksa siyasi gündemi değiştirmek mi olduğunu kestirmek güç. Ancak bu açıklamanın hemen ertesinde oluşan toplumsal tepkiye bakılacak olursa en önemli ve güçlü siyasal aktörlerin bile kürtaj hakkını tamamen yasaklamak gibi radikal bir politikayı kolay kolay hayata geçiremeyeceklerini söylemek yanlış olmaz. Bu bölümün yazıldığı tarihte Başbakan Erdoğan'ın kürtaj yasağı kampanyası henüz tam istenilen sonucu vermemiş ve şimdilik yerini daha öncelikli başka politikalara bırakarak arka plana itilmiş gibi görünse de, bir süre daha Türkiye'deki siyasal gündemi meşgul edecek gibi görünüyordu. Biz de bu olaydan hareketle bu bölümün konusu olan siyasetin toplumsal aktörleri üzerine tartışmamızı bir örnekle başlatmış olalım:

Şimdi kendinizi Başbakan Erdoğan'ın kürtaj karşıtı açıklaması öncesinde ama O'nun aksine kürtaj hakkı taraftarı biri olarak düşünün. Ne sebeple olursa olsun sizin için kürtaj ve kürtaj hakkı dünyanın en vazgeçilmez hakkı olsun. Ve sizin yaşadığınız ülkede de kürtaj hakkı yasal sınırlamalar içinde belli bir süreye kadar serbest bırakılmış olsun. Kürtaj hakkının vazgeçilmez bir hak olduğunu ve hiçbir koşulda yasaklanamayacağını düşünen biri olarak kürtaj hakkının korunması için ne yapardınız? Simdi seçeneklerinizi de aşağıda sırlamaya çalışalım:

1) Hiçbir şey yapmazdım.
2) Kürtajın yasaklanmasını engellemek için tek başıma Boğaz Köprüsü'nde eylem yapardım.
3) Benim gibi düşünenlerle bir araya gelip kürtajın yasaklanması engellemek için kitlesel eylem yapardım.
4) Benim gibi düşünenlerle bir araya gelip, bir grup oluşturup gerek medyayı kullanarak gerek başka yollarla kürtaj hakkının korunması için kamuoyu oluşturarak siyasal iktidar sahipleri üzerinde baskı kurup kürtajın yasaklanmasını engellemeye çalışırdım.
5) Varsa, hâlihazırda var olan kürtaj hakkı taraftarı bir siyasi partiye üye olup, sonra iktidar olmasına ve nihayet de kürtaj hakkının korunmasına çalışırdım.

6) Yoksa, benim gibi düşünenlerle bir araya gelip, yeni bir siyasal parti kurup önce iktidarı ele geçirmeye veya iktidar partisine muhalefet ederek kürtaj hakkının korunmasına çalışırdım.

Tebrikler! Eğer 1'i veya 2'yi seçmediyseniz siz de artık siyasal bir aktör olma yolunda adaysınız demektir. 5. veya 6. seçenek sizi siyasetin en önemli ve güçlü aktörlerinden biri olan siyasal partilere götürecektir. Eğer maddi kaynaklarınız, zamanınız ve destekleyenleriniz yeterli ise amacınıza ulaşmanızda en etkin yol da bunlardan biri olacaktır. Ancak ne var ki amacınız sadece ve sadece kürtaj hakkının korunması ise, bunun için yeni bir siyasal parti kurmaya veya var olan siyasi partileri değiştirip dönüştürmeye çalışmak kısa dönemde pek mümkün olamayacaktır. Diğer bölümlerde (Bölüm X: Siyasal Partiler) detaylı olarak tartışıldığı gibi doğrudan devlet yönetimini ele geçirmeyi hedefleyen siyasal partiler bir ülkede yaşanan bütün sorunlara dair kapsamlı bir programa, örgütlenmeye, geniş kaynaklara ve toplumsal desteğe sahip olmak zorundadırlar. Kürtaj örneğimize dönecek olursak, eğer sizin durumunuzda kürtaj hakkı hâlihazırda parti programında olan bir siyasal parti mevcut ise elbette ki bu partiye katılmak ve eğer henüz iktidarda değilse iktidar olmasını sağlamaya çalışmak en etkili yöntem olacaktır. Ancak yine örneğimiz ve yukarıda verdiğimiz seçenekler üzerinden gidecek olursak kürtaj hakkının korunması ve geliştirilmesi için yeni bir siyasal parti kurmak veya var olan siyasal partilerden birine katılmaktan başka yollar da vardır. Örneğin yukarıda sıralanan seçeneklerden üçüncüsü bizi siyasetin diğer toplumsal aktörlerinden biri olarak inceleyebileceğimiz toplumsal hareketlere, dördüncüsü ise çıkar ve baskı gruplarına götürecektir.

Bu bölümde önce siyasal alanda etkili olan parlamento dışı toplumsal aktörlerin genel bir çerçevesi çıkarılacak, daha sonra da bu aktörlerden en önemli olduklarını düşündüklerimizin detaylı tartışması yapılacaktır. Aslında merkezinde insan olan her toplumsal alanda olduğu gibi siyasal alanda da tüm aktörler toplumsaldır. Buradaki kullanımı ile 'siyasetin toplumsal aktörleri' başlığı ile kastedilmek istenen öncelikle siyasetin toplumsal dinamiklerine vurgu yapmak, aynı zamanda da toplumsal aktörlerin hangi etkenlere göre siyasal alan içinde konumlandıklarını, siyasal süreçlere ne ölçüde katıldıklarını ve siyasal süreçleri ne derecede etkilediklerini ve tüm bu süreçte birbirleriyle olan etkileşimlerini sistematik bir biçimde ortaya koyma gerekliliğine işaret etmektir.

Siyaset dar anlamıyla, yani kamu politikalarının belirlenmesi ve kamusal kaynakların kullanımının paylaşılması/dağıtılması süreci olarak düşünüldüğünde etkin aktörleri arasında genellikle devlet kurum ve organları, siyasal partiler; çeşitli ölçeklerde örgütlü ekonomik, etnik, dinsel, kültürel çıkar ve baskı grupları, sendikalar, ulusal ve çokuluslu şirketler, sivil toplum kuruluşları ilk sıralarda anılır. Bu saydığımız toplumsal aktörlerin arasında önemli ve belirgin farklar olmasına rağmen en önemli ortak paydaları kamu politikalarının belirlenmesi ve uygulanması süreçlerini etkileyebilecek kaynaklara, araçlara ve yetkinliğe sahip olmaları; bu politikalarının belirlenmesi sürecine doğrudan veya dolaylı,

resmi veya yarı-resmi kanallardan katılabilme potansiyeline ve fırsatına biçimsel de olsa sahip olmaları ve örgütlü bir devamlılıklarının olmasıdır.

Eğer siyaseti dar anlamıyla değil de daha kapsayıcı bir şekilde bir mücadele ve çekişme alanı olarak tanımlarsak, sadece yukarıda saydığımız unsurların değil bir şekilde kolektif hareket edebilen her toplumsal grubun, her ne kadar formel siyasal süreçlere katılımları, sahip oldukları veya ulaşabildikleri kaynakların sınırlı olması bakımından, diğer siyasal aktörlere kıyasla görece kısıtlı olsa da, birer siyasal aktör olabileceği kabulüne dayalı toplumsal hareketler perspektifini de tartışmamıza katmamız mümkün olacaktır.

SİYASAL AKTÖR OLARAK BİREY

Gerek siyaset alanı içinde gerekse dışında tüm toplumsal öğelerin bireylerden oluştuğu düşünülürse, siyasal aktörlerinin en başında bireylerin geldiğini söylemek kanımızca yanlış olmaz. Yalnız burada önemli bir uyarıda bulunmakta fayda var. Birey ve siyaset arasındaki ilişkiden bahsederken siyasetin ve diğer toplumsal alanların tek tek bireylerin ve bireysel davranışların toplamından oluştuğunu, bireyi her zaman ve her durumda merkez olarak alan ve toplumsal ve siyasal yaşamın irdelenmesinde öncelliğini varsayan *bireyselci* yanılgıya düşmemek gerekir. Her ne kadar her bir birey özgün ve benzersiz olsa da toplumsal ve siyasal yaşamı mümkün kılan özgün ve benzersiz bireyler arasındaki ortak paydalar ve birbirleriyle olan ilişkileri ve etkileşimleridir.

Bireyleri siyasetin toplumsal aktörleri arasında saymamızın sebebi bireylerin kişisel özellikleri değildir. Bireyi siyasal aktör yapan kişisel veya kişiliksel özellikleri değil, diğer bireylerle olan ilişkileri, üyesi olduğu grup veya gruplar içindeki konumu ve bu gruplar içindeki siyasal sosyalizasyonudur. Başka bir deyişle bireylerin siyasal yaşam içindeki yeri ve önemini belirleyen faktörler bireysel değil toplumsal ilişkiler ve süreçlerdir. Bu sebepledir ki bir siyasal aktör olarak bireyin konumu ve rolü toplumdan topluma ve zamana göre farklılık gösterebilir. Bireyleri birer toplumsal aktör yapan sosyal ilişkileri ve bu ilişkilere bağlı gelişen toplumsallaşma sürecidir. Siyasal toplumsallaşma da toplumsallaşma sürecinin önemli bir bölümünü oluşturur. Siyasal toplumsallaşma, siyasal inanç, değer ve davranış biçimlerinin birey tarafından öğrenilip benimsenmesi ya da toplum tarafından bireye öğretilme süreci olarak tanımlanabilir. Siyasal toplumsallaşma, toplumsal-siyasal çevre ile bireyin arasında yaşam boyu süren dolaylı veya doğrudan etkileşim sonucunda, bireyin içinde bulunduğu siyasal sistemle ilgili görüş, davranış, tutum ve değerlerinin gelişmesidir.

Bireyselcilik

İnsan davranışını bireylere içkin özelliklerle anlamaya ve açıklamaya çalışan; toplumun tek ve benzersiz bireylerden bir araya gelmesiyle oluştuğunu kabul eden, dolayısıyla toplumsal olguların ancak bireylerin içkin özellikleri ve davranışları ile açıklanabileceğini, bireysel eğilim ve yatkınlıklara indirgenemeyen açıklamaların gerçerli olamayacağını savunan yaklaşım.

Bu çerçevede aşağıdaki bölümde birey ve siyaset arasındaki ilişkiyi daha iyi anlayabilmek için iki temel eksende ele almaya çalışacağız. Birincisi birey (zaman zaman özne veya fail olarak da adlandırılan) ile bireyin içinde bulunduğu toplumsal koşullar ve kurumsal yapılar, bireyi çevreleyen tarihsel süreçler arasındaki ilişkinin niteliğine nasıl yaklaşılması gerektiği ile ilgili. Literatürde bu ilişkiye üç farklı şekillerde yaklaşılmaktadır. Birey ile siyaset arasındaki ilişkiye *birey merkezli bakış açısı* ile yaklaşanlar, toplumsal ve siyasal kurumlar dahil olmak üzere her tür toplumsal oluşumun tek tek bireylerin istek ve eylemlerine bakılarak anlaşılabileceğini iddia ederler. Daha basit bir ifadeyle toplum dediğimiz şey aslında kendisini oluşturan tek tek bireylerin toplamından başka bir şey değildir. Dolayısıyla da aslında tek bir siyasal aktörden söz edilebilir, o da bireyden başkası değildir. Diğer tarafta ise bunun tam tersini iddia eden yapısalcı bakış açısı bulunur. *Yapısalcı bakıs açısına* göre bireylerin konumları, kimlikleri ve eylemleri, bireyleri çevreleyen toplumsal yapılar tarafından belirlenir. Gerek bireylerin gerekse toplumsal grupların siyasal alan içindeki konum ve rollerini de belirleyen yine toplumsal yapılardır. Toplumsal yapıların dinamikleri, kuralları ve işleyişi bireylerden bağımsızdır. Bireyler tek tek eylemleriyle bu yapılara herhangi bir etkide bulunamazlar. İnsanların toplumsal ve siyasal konumları daha dünyaya geldikleri ilk günde büyük ölçüde bellidir. Örneğin kapitalist bir toplumsal sistemde asgari ücretle geçinmeye çalışan bir işçi ailesinin çocuğu olarak dünyaya gelen birinin maddi olanakları hep sınırlı olacak, iyi bir eğitim alamayacak, belki de çocuk yaşta çalışmaya başlamak zorunda kalacaktır. Böyle birinin ne kadar çalışırsa çalışın, ne kadar çabalarsa çabalasın, tek başına içinde bulunduğu toplumsal, ekonomik veya siyasal süreçlerin işleyişini etkilemesi, değiştirmesi mümkün olamayacaktır. Dolayısıyla da yapısalcı bakış açısı bireyi bir toplumsal/siyasal aktör olarak kabul etmez.

Elbette ki birey ve siyaset arasındaki ilişkiyi anlamak ve açıklamak sadece iki aşırı uçta bulunan bu *indirgemeci* bakış açılarıyla sınırlı değildir. Birey/yapı arasındaki bu ikilemi aşmak için son yıllarda bazı sos-

Yapısalcılık

İnsana ilişkin olayların çözümlenmesinde, tek tek bireylerden çok bütünselliğe, olayların onları üreten insanla ve insanın yaratıcılığıyla olan bağıntısından çok, tamamlanmış ve biçimselleştirilebilir yaratılar oluşuna önem veren düşünce akımıdır. Yapısalcılık ve yapısalcı yöntem toplumsal ve siyasal olguları incelerken yüzeydeki görüntünün altında, derinde yatan kuralların ve yasaların olduğu kabulüne dayanır. Yapısalcılığın temel kavramları Ferdinand de Saussure'ün dilsel olguların incelenmesi üzerine ortaya attığı düşüncelerden hareket alır. Bir kavram olarak yapısalcılığın kurumlaşması dilbilimciler ve yazın incelemecileri tarafından oluşturulan Prag Dilbilim Okulu'na rastlar. 20. yüzyılın ortasında Claude-Levi Strauss'un yapısalcılık yöntemini sosyal antropoloji alanındaki çalışmalarına uygulamasının da etkisiyle yüzyılın yarısında yapısalcılık, Batı ülkelerinin hemen hepsinde tartışma gündemi yaratan bir akıma dönüşmüştür. Siyaset Bilimi literatüründe de etkili olmuş olan yapısalcı yaklaşımın en belirgin örnekleri "siyasal sistem" analizlerinde bulunabilir.

yal bilimciler tarafından önerilen bir başka bakış açısı ise ilişkilere ve ilişkiler üzerinden işleyen etkilere odaklanan *ilişkisel* yaklaşımdır. Karl Marx'ın ifadesi ile "toplum bireylerden oluşmaz; bireylerin kendilerini içinde buldukları bağların ve ilişkilerin toplamının bir ifadesidir." İlişkisel yaklaşım öncelikle toplumsal ve siyasal hayatın daha dinamik ve çok yönlü olduğuna dikkat çekmektedir. Böylelikle ilişkisel yaklaşım gerek bireylerin gerekse grupların pratiklerini hem olanaklı kılan hem de kısıtlayan toplumsal yapıları birbirleriyle olan ilişkilerini, bağlantılarını ve etkileşimlerini de göz önüne alarak değerlendirmeyi önermektedir. Bu açıdan ilişkisel yaklaşım toplumsal ve siyasal değişimin dinamiklerini ne bireylere ne de yapılara indirgemeden anlamaya çalışan ve aynı zamanda çoğulculuğu da destekleyen bir yaklaşımdır. İlişkisel yaklaşımda bir şeyin failliği (bizim konumuz açısından siyasal süreçleri etkileme derecesi) içinde bulunduğu ilişki ağlarındaki konumuna göre değerlendirilir. Bu açıdan değerlendirildiğinde toplumsal ilişki ağlarının merkezinde konumlanmış bir kişi aynı ilişki ağlarının çeperindeki bir kişiden siyasi olarak daha etkili olacaktır. Ancak bu etki içkin bireysel özelliklerinden değil bireylerin içinde bulunduğu toplumsal ilişkilerin niteliklerinden ve bu ilişki ağları içindeki konumuna bağlı olarak sahip olduğu sosyal bağlardan ve bağlantılardan kaynaklanan bir durum olarak değerlendirilmelidir. Benzer şekilde toplumsal gruplar da aynı şekilde değerlendirilmelidir. En önemli siyasal aktörler olarak anılan siyasal partiler de dâhil olmak üzere hiçbir toplumsal grup içkin, kendinden menkul, sabit/değişmez ve bağımsız bir siyasal aktör olarak ele alınamaz.

İlişkiselcilik (relationalism)

Gerek bireyleri, gerek grupları gerekse toplumsal yapıları bağımsız ve değişmez nesnelermiş gibi analiz etmek yerine, hem birbirleriyle ilişkileri içinde, hem de tarihsel bir süreç içindeki etkileşimlerini ele almanın gerekliliğine vurgu yapan yaklaşım.

SİYASAL YAŞAM İÇİNDE KÜÇÜK GRUPLARIN YERİ VE ÖNEMİ

Toplumsal ve siyasal yaşamda, bireyden sonra gelen boyutu küçük gruplar oluşturur. Birey bir anlamda içinde ait olduğu küçük gruplar aracılığıyla toplumsallaşır. Siyasal tutum ve davranışların oluşmasında (ve değişmesinde) küçük grupların önemli bir yeri vardır. Bu nedenle de küçük grupların yapıları ve işleyişleri anlaşılmadan siyasal yaşamın dinamikleri de tam olarak anlaşılamaz. Gerek küçük grupların iç dinamik ve işleyişleri gerekse gruplar arası ilişkilerin dinamikleri hem bireyin siyasal toplumsallaşmasının hem de genel anlamda siyasal yaşamın anlaşılması açısından oldukça önemlidir.

Küçük gruplar aralarında belirli türden, sık ve sürekli ilişkiler bulunan az sayıda kişiden oluşan belirli bir dayanışma ve doğrudan ilişkilere sahip toplumsal oluşumlardır. Aile böyle bir grup olduğu gibi, okulda veya işte oluşan arkadaş grupları da küçük grup kategorisinde incelenebilir. Bunların dışında belirli aralıklarla bir araya gelen komşular, spor veya müzik yapmak için bir araya gelenler de zamanla küçük grup oluşturabilirler. Küçük grupların en temel niteli-

ği üyeleri arasında doğrudan ve sürekliliği olan ilişkiler kurulmuş olması ve yine üyeleri arasında belirli bir düzeyde dayanışma olmasıdır. Örneğin ayda bir kere sadece halı saha maçı yapmak için bir araya gelenler küçük grup olarak nitelendirilemez. Ancak zamanla bunlar arasında bir dayanışma ilişkisi de gelişir, başka aktiviteler için de bir araya gelmeye, ortak eylemlerde bulunmaya ve bir grup kimliği oluşturmaya da başlarlarsa bir küçük grup oluşmaya başladığından söz edilebilir.

Küçük grupları, üyeleri arasındaki ilişkilerin yoğunluğuna ve niteliğine göre birincil gruplar ve ikincil gruplar olarak ikiye ayırabiliriz. Birincil grupların temel özelliği, üyeleri arasında yüz yüze, doğrudan ve çok amaçlı ilişkilerin olmasıdır. Üyeler arasındaki ilişki aynı zamanda duygusal bir nitelik de taşır. Birincil grupların oluşması zaman ister ve üyeleri kolay kolay değişmezler. Birincil gruplara örnek olarak aileyi ve yakın arkadaş gruplarını sayabiliriz. Birincil gruplarda karar verme mekanizmaları hızlı işler ve ortak hareket etme potansiyeli yüksektir.

İkincil gruplarda ise üyeler arasındaki ilişkiler daha çok dolaylıdır ve duygusal olmaktan uzaktır. İlişkiler daha çok belirli alanları kapsar. İkinci gruplar belirli bir amaca yönelik olarak oluşur ve birincil gruplara göre üyeler daha sık değişir. Aynı iş yerinde çalışanlar, dernekler, siyasal partiler, sendikalar ikincil gruplar kategorisinde incelenirler. İkincil gruplara ancak belirli bir amaç için üye olunur ve ikincil grupları oluşturanlar birbirlerinin ancak bu belirli amaçla ilgili yanlarını bilirler. İlişkiler daha resmi ve sınırlıdır. İkincil gruplarda karar verme mekanizmaları birincil gruplara göre daha yavaş işler. Ortak hareket etme potansiyelleri de daha düşüktür. Böyle olmasına rağmen yine de birincil gruplarla karşılaştırıldıklarında ikincil gruplar siyasal anlamda daha etkin toplumsal aktörlerdir. İç tutarlılıkları, ortak hareket etme yetkinlikleri ve süreklilikleri daha fazla olsa da birincil gruplar gerek insan gücü gerekse maddi kaynaklar bakımından oldukça sınırlıdırlar. Bu sebeple de ciddi siyasal etkiler yaratmaları veya siyasal değişimlere kayda değer bir direniş göstermeleri pek olanaklı değildir.

BASKI VE ÇIKAR GRUPLARI

Siyasal alan içerisindeki en etkin aktörler siyasal iktidar olma hedefi ile hareket eden siyasal partilerdir. Siyasal alan içerisindeki iktidar mücadelesinin çoğunlukla en etkin ve önemli aktörleri olmalarına rağmen siyasal partilerin siyasal yaşamın tek ve her zaman en etkin aktörleri olduğunu söylemek mümkün değildir. Siyasal alan içerisindeki çekişmeler ve iktidar mücadelelerinde, siyasi kararların alınmasında ve uygulanmasında zaman zaman siyasal partiler kadar, hatta bazen daha da fazla, etkinlik kazanabilen başka toplumsal aktörler de vardır. Bunlardan biri günümüzde gerek sosyal bilimler literatüründe gerekse gündelik kullanımda yaygınlaşmış bir terim olan "baskı ve çıkar grupları" olarak anılan toplumsal aktörlerdir. Amaçları her zaman öncelikle ve doğrudan siyasal

mücadele ve iktidar olmasa da özellikle Kapitalizmin gelişim sürecinde giderek karmaşıklaşan toplumsal yapı ve siyasal mekanizmaların zorlukları insanları siyasal partiler dışında pek çok farklı gruplar oluşturmaya yöneltmiştir. Böylece günümüz Kapitalist toplumlarda siyasal iktidar mücadelesinin esas aracı olan siyasal partilerin yanı sıra, farklı toplumsal grupların çıkarları, hak ve özgürlükleri için mücadele yürüten değişik tür ve yapılarda örgütlenme biçimleri ortaya çıkmıştır. 20. yüzyıl başından itibaren kapitalist liberal demokrasilerde sayıları ve siyasal karar verme mekanizmaları üzerindeki etkileri giderek artan bu tür gruplar ve oynadıkları roller günümüz siyaset bilimcilerinin önemli çalışma alanlarından birini oluşturmaktadır.

Üyelerinin kısmi veya tüm çıkarlarını korumak, savunmak ve/veya geliştirmek için oluşturulmuş örgütlü veya yarı-örgütlü grupları çıkar grupları olarak tanımlayabiliriz. Çıkar kavramı, ortak maddi veya ekonomik bir menfaate tekabül edebileceği gibi, ortak bir ideali, fikri, doktrini veya davayı da ifade edebilir. Örneğin savaş karşıtlığı, hidroelektrik santrallerin yasaklanması, hayvan haklarının, fikir ve düşünce özgürlüğünün savunulması herhangi bir ekonomik fayda veya zarar barındırmasa bile, insanların çıkar grupları oluşturmaları için yeterli olabilir. Çıkar grupları eğer üyelerinin çıkarları için siyasi iktidar ya da ülkede mevcut olan siyasal sistem ve kurumları üzerinde dolaylı veya dolaysız yollardan ve göreli bir süreklilik arz eden bir şekilde baskı yapmaya, etki oluşturmaya başlarlarsa baskı grubuna dönüşmüş olurlar. Başka bir deyişle amaçlarına ulaşmak için siyasal karar mekanizmalarını etkileme çabasına girişen, hükümet, parlamento veya bürokrasi üzerinde baskı oluşturarak, onları kendi çıkar ve hedefleri doğrultusunda etkilemeye ve yönlendirmeye çalışan gruplar baskı grupları olarak adlandırılabilir. Bu çerçevede her türlü dernekler, işçi ve işveren sendikaları, meslek örgütleri, fikir ve düşünce grupları, dinsel gruplar, etnik gruplar çıkar ve/veya baskı grubu olarak değerlendirilebilir.

Baskı ve çıkar gruplarını siyasal partilerden ayıran en önemli fark, siyasal partilerin aksine baskı ve çıkar grupları doğrudan siyasi iktidar ve otorite pozisyonu peşinde olmamalarıdır. Siyasi partilerin başlıca amacı siyasi iktidarı elde etmek ve dolaysız kullanmakken, baskı ve çıkar grupları ise genellikle iktidarı elde etme ve doğrudan kullanma amacı gütmezler. Çoğunlukla iktidar üzerinde dışarıdan etki ederek, yani iktidara baskı yaparak kamu politikalarının kendi istekleri ve çıkarları doğrultusunda alınmasını sağlamaya çalışırlar. Siyasal partilerin en temel çabalarından biri iktidar konumlarına kendi üyelerini getirmek iken, baskı ve çıkar grupları doğrudan doğruya kendi temsilcilerinin iktidar konumuna gelmeleri gibi bir çabaları yoktur. Her ne kadar çoğu zaman güçlü baskı gruplarının üyeleri parlamentolarda ve hatta hükümetlerde yer alsalar da, bu kişilerle üyesi bulundukları baskı grupları arasında açık ve resmi bir bağ bulunmaz. Baskı ve çıkar grupları sürekli olarak siyasi faaliyet göstermezler. Siyasal alandaki faaliyetleri, siyasi iktidar üzerindeki etki çabaları sınırlı ve geçicidir. Bu bakımdan bir siyasal aktör olarak baskı ve çıkar grupları siyasal partiler gibi açık, kesin ve sürekli bir kategori teşkil etmezler. Her toplumsal grup, kurum

ve kuruluş, normal şartlar altında siyasi faaliyet göstermeseler bile belli durumlarda, özellikle de kendi varlık ve çıkarları söz konusu olduğunda baskı grubuna, dolayısıyla da bir siyasal aktöre dönüşebilirler.

Baskı grupları ile siyasal partiler arasındaki ayrışma her zaman çok net olmayabilir. Bir baskı grubu ile bir siyasal parti arasında sürekli ve organik bir bağın bulunduğu durumlara rastlamak mümkündür. Literatürde bunun en tipik örneği İngiliz İşçi Partisi ve İngiliz işçi sendikaları arasındaki ilişkidir. İngiliz İşçi Partisi üyelerinin büyük bir çoğunluğu İngiliz işçi sendikalarıdır. İngiliz İşçi Partisi'nin hem üyelerinin, hem yönetici kadrosunun, hem de finansal desteğinin büyük bölümünü İngiliz işçi sendikaları sağlar.

Baskı grupları ile siyasal partiler arasındaki doğrudan ilişkiye başka bir örnek ise çevreci harekettir. 20. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan ve son birkaç on yılda etkili bir toplumsal baskı grubu olarak güçlenen çevreci hareketler günümüzde birçok ülkede siyasal partiye dönüşmüşlerdir. Almanya'da koalisyon ortaklığı yapacak kadar güçlenen Yeşiller Partisi bunun en iyi örneğidir.

BASKI VE ÇIKAR GRUPLARININ KULLANDIĞI YÖNTEMLER

Birer siyasi aktör alarak baskı grupları hedefledikleri sonuca ulaşmak için, yani siyasi otoriteden istekleri doğrultusunda kamu politikaları üretmelerini sağlamak ya da halihazırda uygulamadaki politikalarda, bazen aktif üyelerinin ancak bazen de temsil ettikleri toplumsal kesimin genelinin yararına değişiklikler yaptırabilmek (veya değişimi engellemek) için çok çeşitli doğrudan veya dolaylı etkiye neden olabilecek araç ve yöntemlere başvururlar. Baskı gruplarının ne tür araçlara nasıl bir yöntemle başvurabilecekleri pek çok etkene bağlıdır. Başta grubun kendi yapısı, ideolojisi, örgütlenme biçimi ve etki yaratmak istenilen konunun/sorunun niteliği, içeriği ve boyutu başta olmak üzere; mevcut siyasal rejimin ve ekonomik sistemin yapısı; etkilenmek istenilen hedefin yapısı önemli belirleyici unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin liberal demokratik bir siyasal rejimde parlamentodan belirli bir yasanın geçmesi için kullanılabilecek araç ve yöntemler ile otoriter ve baskıcı bir rejimde daha fazla ifade ve fikir özgürlüğü elde etmek için kullanılan araç ve yöntemler birbirinden çok farklı olacaktır. Demokratik bir rejimde protesto gösterileri yaygın ve etkin bir baskı yöntemi olarak kullanılabilirken, otoriter ve baskıcı rejimler toplu protesto eylemlerinin bir baskı aracı olarak kullanılmasına pek fırsat tanımazlar. Buna ek olarak başka önemli bir nokta da aynı rejimde, aynı baskı grubu tarafından başvurulan baskının biçimi ve hedefi de süreç içinde, baskı grubunun hem kendi içindeki değişmelere hem de diğer siyasal aktörlerle etkileşimine bağlı olarak değişebilir.

Baskı grubunun kendi niteliksel özellikleri de uygulayabileceği baskı türlerinin belirlenmesinde etkili olur. Grubun üye sayısı, örgütlenme biçimi, sahip oldukları kaynaklar ve hatta grup üyelerinin bilgi, birikim ve becerileri de uygulanacak baskı yöntemini etkiler. Tüm bunlar göz önüne alındığında baskı gruplarının kullandıkları ve kullanabilecekleri baskı araçları ve yöntemleri nerdeyse

sonsuz sayıda olabilir. Bir sonraki bölümde önemli olduklarını düşündüğümüz baskı araç ve yöntemlerini doğrudan ve dolaylı baskı yöntemleri olarak iki başlıkta inceleyeceğiz. Bu sınıflandırmadaki ölçüt, baskı grubunun hedef alınan karar organı ile doğrudan etkileşime ve iletişime geçip geçmediğidir. Örneğin bir grubun parlamentoda çıkarılması istenen bir yasa tasarısı ile ilgili bir talebi varsa bu talep çeşitli yöntemlerle doğrudan doğruya parlamento üyelerine, siyasal parti gruplarına iletilmeye çalışılıp bir etki yaratılmaya çalışılıyorsa doğrudan baskı söz konusudur. Ancak söz konusu baskı grubu direk yasa yapıcı unsurları hedeflemeyip taleplerini başka yollardan dile getiriyorsa (mitingler, protestolar düzenlemek, medyada taleplerinin propagandasını yapıp kamuoyu oluşturmaya çalışmak gibi), bu durumda dolaylı baskı yöntemi uygulanması söz konusudur.

Doğrudan baskı yöntemleri

Doğrudan baskı yöntemlerinde doğrudan siyasi iktidar organları, hükümet üyeleri, parlamenterler, yerel yöneticiler, bürokratlar, idari yöneticiler üzerinde yapılan baskı faaliyetleri söz konusudur. Doğrudan yapılan baskı faaliyetleri açık açık yapılabileceği gibi gizli olarak da yapılabilir. Bunların arasından en çok başvurulanları ikna ve inandırma, müzakere, maddi çıkar sağlama, tehdit ve engelleme olarak sıralayabiliriz. İkna ve inandırma yöntemiyle baskı grupları iktidar odaklarını kendi isteklerinin haklı olduğuna, kendi grup çıkarlarının genel çıkarı ve hatta iktidar sahiplerinin çıkarlarını da temsil ettiğine inandırmaya ve ikna etmeye çalışırlar. Örneğin işverenler ve sermaye örgütlerinin temsilcileri işçi ücretlerinin artmasının ülke ekonomisine ve gelişimine vereceği zararları çoğunlukla kendilerinin desteklediği birtakım yandaş bilimsel/akademik çalışmalara ve sözde tarafsız verilere dayandırarak parlamento ve hükümet üyelerini asgari ücretin artmasına engel olmaları ve hatta bunun yaratacağı tepkileri de öngörerek gelecek tepkileri engellemek için de birtakım yasal düzenlemeler yapılması için ikna etmeye çalışırlar. Hatta bunun için kendilerinin de özveride bulunup çıkarlarına ters bile olsa ücretlerde minimum bir artışı kabul edebilecekleri şeklinde müzakereci bir tavır bile sergileyebilirler. Bu amaçla hükümet üyelerinden bazılarına maddi çıkar sağlamayı ve hatta rüşvet bile teklif edebilirler. Bunun üzerine son çare olarak siyasi veya ekonomik ambargo tehdidinde de bulabilirler. Şimdi tüm bu yol ve yöntemleri de içinde bir şekilde barındıran ve literatürde üzerinde en çok durulan doğrudan bir baskı yöntemi olan lobicilik faaliyetlerine bir göz atalım.

Doğrudan ve açık baskı yöntemi olarak lobicilik

Baskı gruplarının siyasal kararların kendi istek ve amaçları doğrultusunda alınmasını veya uygulanmasını sağlamak için doğrudan doğruya siyasal otorite üzerinde etki yapma yöntemlerinden biri lobicilik faaliyetleridir. Lobicilik siyaset bilimi literatürüne Amerika Birleşik Devletleri'ndeki baskı gruplarının parla-

mento ve hükümet üzerinde doğrudan etki yaratmaya yönelik tüm faaliyetlere verilen genel bir terim olarak girmiştir. İngilizce kelime kökeni hol, koridor veya kulis anlamına gelen "lobby" kelimesidir. Her ne kadar Türkiye siyasetinde farklı bir anlama gelse de zaman zaman kulisçilik olarak da adlandırılır. Amerika Birleşik Devletleri'nde başlangıçta Kongre Binası koridorlarında çeşitli çıkar ve baskı gruplarının temsilcilerinin Meclis üyeleri ile doğrudan temas kurarak çıkacak kanunlar üzerinde etkili olmaya çalışma faaliyetleri anlamında kullanılan lobicilik, zamanla daha geniş bir anlam kazanarak parlamento ve hükümet üzerinde doğrudan veya dolaylı olarak kurulmaya çalışılan her türlü açık baskı ve etki yöntemlerini kapsayan bir kavram olarak kullanılmaya başlanmıştır. Amerika'da lobicilik faaliyetleri uzun süre hem açık hem gizli olarak yürütülmekteydi. Ancak lobicilik faaliyetleri 1946 yılında "Federal Regulation of Lobbying Act" ile yasal bir çerçeve içine alınarak gizli lobicilik faaliyetlerinin mümkün olduğunca engellenmesi hedeflenmiş ve lobicilik Amerikan siyasal sisteminin önemli ve vazgeçilmez bir unsuru haline getirilmiştir. Ne var ki bunun uygulamadaki başarısı tartışmalıdır, çünkü hâlâ birçok gizli lobicilik faaliyetlerinin yapıldığı bilinmektedir. Bunlar arasında partilere yapılan örtülü para yardımları, parlamento üyelerine ve kamu görevlilerine birtakım kişisel menfaatler sağlanması veya tehdit ve şantaj yapılması örnek olarak gösterilebilir.

Günümüzde uluslararası profesyonel lobicilik örneklerine de rastlanmaktadır. Buna uluslararası lobicilik ajansı olan Market Access Europe S.A.'nın yürüttüğü faaliyetler örnek olarak verilebilir. Bu ajans, büyük bir İngiliz tüketim malları şirketi lehine yürüttüğü eylem çerçevesinde, Brüksel'de, söz konusu şirketin ürünlerini tehdit eden bir talimatnamenin içeriğini değiştirtmeyi başarmıştır. Yine aynı ajans, Avrupa'nın bankacılığa ilişkin yasası bağlamında, doğrudan Avrupa Komisyonu üzerinde baskı kurarak, ortak pazarın bankacılık çevrelerinin korunması için gereken değişiklikleri yaptırtmıştır. Günümüzde bir baskı yöntemi olarak lobicilik faaliyetleri artık ulusal sınırları çoktan aşmış ve küresel bir boyut kazanmıştır.

Dolaylı baskı yöntemleri

Ne yazık ki tarihsel olarak toplumsal grupların çok azının iktidar sahiplerine doğrudan ulaşma, taleplerini iletme ve nihayetinde bir etki ve değişim yaratma imkân ve olanakları olmuştur. Baskı grubu olsun olmasın toplumsal grupların büyük çoğunluğu iktidar sahiplerine doğrudan ulaşmalarını sağlayabilecek kaynak ve imkânlardan yoksundurlar. Bu açıdan bakıldığında aslında doğrudan baskı araç ve yöntemlerinin toplumun sadece bunlara erişebilecek kaynaklara ve güce sahip çok küçük bir kısmının kullanımına açık olduğunu söylemek mümkündür. Toplumun çoğunluğunu oluşturan ve doğrudan baskı yöntemlerine başvurmak için yeterli kaynaklara sahip olmayan diğer gruplar ancak dolaylı yollardan siyasal karar alma süreçlerini etkileyebilirler. Bunlardan en önemlileri kamuoyu oluşturmak ve kitlesel eylem olarak sıralanabilir. Kimi

zaman egemen gruplar tarafından da kullanılan ve doğrudan etkileri de olabilecek bu iki temel yöntem özellikle alt sınıfların siyasal karar alma süreçlerine etki edebilecekleri güçlü ve etkili yöntemler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yukarıda sıralanan çeşitli baskı ve etkileme yöntemlerin hangilerinin, hangi gruplar tarafından, ne zaman ve nasıl kullanıldığı veya kullanılabileceği bir yandan hâkim siyasal rejimin yapısına ve özelliklerine diğer yandan ise baskı grubunun türüne, yapısına ve sahip olduğu kaynaklara, baskı grubunun diğer politik aktörlerle olan ilişkilerine bağlı olarak değişkenlik gösterir. Ayrıca her baskı grubu çoğunlukla birden fazla baskı ve etkileme yöntemini bir arada kullanırlar. Baskı yöntemlerinin kullanımı dönemsel olarak da değişkenlik gösterebilir. Örneğin daha demokratik dönemlerde lobicilik, müzakere, ikna yöntemlerinin kullanımı öne çıkarken rejimin otoriterleştiği dönemlerde tehdit, engelleme, kitlesel eylem ve zor ve şiddet yöntemlerinin kullanımının artığı görülebilir.

TOPLUMSAL SINIFLARA DAYALI BASKI GRUPLARI

Her türlü toplumsal grubun baskı grubu olarak siyasi birer aktöre dönüşebileceğini belirtmiştik. Şimdi siyasal alandaki en önemli baskı gruplarından biri olduğunu düşündüğümüz toplumsal sınıflara dayalı baskı gruplarına bakacağız.

Her ne kadar çoğu siyasal amaçla örgütlendiklerini kabul etmeseler de işçi ve işveren sendikaları, işveren birlikleri, mesleki gruplar, esnaf ve sanatkâr kuruluşları, tüccar ve sanayici kuruluşları, çiftçi birlikleri ve tarım kooperatifleri toplumsal sınıfa dayalı baskı grupları kategorisinde değerlendirilebilirler. Tüm bu saydığımız toplumsal grupların en öncelikli amacı üyelerinin sınıfsal çıkarlarını korumak ve kamu politikalarını bu yönde etkilemeye çalışmaktır. Şüphesiz buna bağlı olarak geliştirdikleri fikir ve değerler de önem kazanır ancak sınıfa dayalı baskı gruplarında temel eksen öncelikle ekonomik çatışma ve çekişme odaklıdır.

Sınıf temelli baskı grupları arasında en kitlesel ve özellikle liberal demokratik sistemlerde en etkili olanları işçi sendikalarıdır. İşçi sendikaları, işçilerin ve emekçilerin ekonomik, siyasi ve toplumsal çıkarlarını korumak ve iyileştirmek için bir araya gelerek kurdukları örgütlerdir. İşçi sendikaları işçilerin hak ve çıkarları korumak ve geliştirmek için hem işverenlerle mücadele eder hem de işçilerin karşılaştıkları temel sorunların giderilmesi için siyasi iktidar üzerinde sürekli girişim ve etkide bulunmaya çalışırlar. Gücünü temel olarak üye sayısından, örgütlenme yapısı ve disiplininden ve grev gibi kitlesel eylemlerden alan işçi sendikaları bu anlamda belki de hem ekonomik hem de politik alanda en önemli ve etkili aktörlerden birisidir.

İŞÇİ SENDİKALARININ DOĞUŞU VE GELİŞİMİ

Her ne kadar işçi ve emekçi örgütlenmelerin tarihi Ortaçağ'a kadar uzanırsa da bugün bilinen anlamıyla modern sendikalar ilk olarak Sanayi Devrimi ile İngiltere'de ortaya çıkmış ve Kapitalizmin gelişmesiyle bugünkü şeklini almıştır. Sa-

nayi Devrimi'yle buhar gücü insanın kullanımına sunulmuş, böylece makineler buhar gücüyle çalıştırılmaya ve sınırlı sayıda işçinin çalıştığı küçük atölyelerin yerini çok sayıda işçinin çalıştığı, kitlesel üretimin yapıldığı fabrikalar almaya başlamıştır. Sanayi Devrimi'nden önce insan ve hayvan gücüne dayalı aletlerle üretim gerçekleştirildiği için üretim düşüktü. Ama fabrika sisteminde makinelerle çalışılması ve işbölümü üretimde büyük bir artış sağlamıştı. Ayrıca fabrika sisteminde çok daha fazla sayıda işçiye gereksinim duyulmaktaydı. Böylece işçilerin sayısı giderek artmaya başladı. Bu ise sanayinin geliştiği kentlerin çevrelerinde büyük işçi yerleşimlerinin doğmasına yol açtı. Ayrıca hızla gelişen sanayileşmenin getirdiği yeni işbölümü ve organizasyonu işçiler için giderek zorlaşan çalışma koşullarına sebep oldu. Kapitalizmin üzerine kurulu olduğu ucuz işgücüne dayalı emek sömürüsü, sermaye sahibi sınıfları giderek güçlendirirken işçilerin çalışma koşullarınınsa giderek kötüleşmesine sebep oldu. İşçiler son derece ağır koşullar altında çalışmakta, buna karşılık çok düşük ücret almaktaydılar. Günlük iş süresi 16, hatta daha fazla saatlere kadar ulaşıyordu. Kırdan kente giderek artan işçi göçü ve hareketliliği işçiler arasında rekabeti artırıyor, iş bulma imkânlarını ise giderek zorlaştırıyordu. İşçi sayısının giderek artmasına rağmen, çalışma koşulları giderek ağırlaşıyor ve ücretler azalıyordu. İşçiler herhangi bir iş güvencesine ve güvenliğine sahip değillerdi. Büyük çoğunluğu feodal tarımsal üretimden kapitalist sanayi üretimine geçmiş olan işçiler başlangıçta bu yeni çalışma koşullarıyla mücadele edebilecek tecrübe ve donanıma sahip değillerdi. Zaman zaman bireysel mücadele örnekleri ve geçici birleşmeler ile çalışma koşullarını iyileştirmeye ve ücretlerini arttırmaya çalışsalar da işçiler arasındaki yoksulluk ve sefalet giderek artmaya devam etti.

Tüm bu zorluklara ve imkânsızlıklara rağmen, aynı zorlukları paylaşan işçiler arasında daha fazla ücret almak, daha kısa çalışmak ve çalışma koşullarını iyileştirmek için ortak ve toplu bir mücadele yürütme fikri giderek daha fazla kabul görmeye ve sahiplenilmeye başlandı. İşçiler arasında birlik ve dayanışma duygusu giderek daha da gelişmeye başladı. İşçiler önceleri küçük ölçekli dayanışma dernekleri, yardım sandıkları kurmaya başladılar. Başlıca amaçları hastalık, kaza, işsizlik gibi her işçinin her an başına gelebilecek olaylara ya da olası bir ölüm sonrasında, ölen işçinin eşinin dul, çocuklarının yetim kalmasına karşı üyelerine yardımcı olmaktı. İlk başta böylesi bir içerikte kurulan bu oluşumlar zamanla, ücretlerle ve çalışma koşullarıyla ilgilenmeye başladılar.

İdeal olarak öncelikle ve her zaman üyelerinin, yani emekçilerin hak ve çıkarlarını korumak olan işçi sendikaları ne yazık ki günümüzde her zaman bu işlevi yerine getirememektedirler. Zaman zaman işçilerin çıkarlarının tersine hareket eden işçi sendikalarına da rastlanmaktadır. Bunun sebepleri çok çeşitli olabilir. Örneğin mevcut siyasal ve yasal rejimin yapısı sendikaların bağımsız hareket etmesine engel olabilir. Bunun yanı sıra iktidardaki siyasi partiler kâğıt üzerinde bağımsız ancak pratikte kendine bağımlı sendikalar kurup açık veya örtük yasal ve yasal olmayan çeşitli mekanizmalarla işçi sendikalarının muhalefetini ve baskısını engellemeye çalışabilirler.

Aslında sendikaların gerek siyasi partilerle gerekse diğer politik aktörlerle her zaman çok yakın ilişkileri olagelmiştir. Bu ilişkiler yerine ve zamanına göre farklı şekillerde ortaya çıkabilir. Aşağıda Türkiye'de sendikal hareketin tarihine bakarken detaylandırmaya çalışacağımız gibi bu ilişki bazen çok güçlü bir işbirliği olarak karşımıza çıkabileceği gibi çok ciddi çatışmalar barındırabilir.

TÜRKİYE'DE İŞÇİ SINIFI HAREKETİ VE SENDİKALAR

Türkiye'de işçilerin ekonomik ve toplumsal çıkarlarını korumak amacıyla örgütlenmeleri 19. yüzyılın sonlarında başlar. Osmanlı İmparatorluğu'nda sanayileşme sürecinin geç başlaması işçilerin sayısının ve dolayısıyla da örgütlü işçi hareketinin sınırlı kalmasına yol açmıştır. Ama özellikle İstanbul'da yabancı şirketlere bağlı işyerlerinde gittikçe artan sayıda işçi çalışmaktaydı. 18. yüzyılın ortalarında bu işçiler tıpkı İngiltere ve ABD'de olduğu gibi daha fazla ücret, daha iyi çalışma koşulları için grevlere başvurdular. 1872 Ocak ayında tersane işçilerince gerçekleştirilen ilk grevi bir grev dalgası izledi. Henüz sendika biçiminde örgütlenme olmadığı için işçiler gezici birlikler, grev komiteleri ya da derneklerde bir araya geliyorlardı. 1866'da Batı'nın etkisinde kalan aydınlarca Amelperver Cemiyeti kurulmuştu, ama bu örgüt yoksul işçilere yardım etmeyi, işsizlere iş bulmayı amaçlayan hayırsever bir dernek olmaktan öteye geçemedi. Ayrıca o günlerde Abdülhamid döneminin baskıcı yönetimi her türlü örgütlenmeyi yasaklamıştı. Buna karşın, 1894'te Tophane'deki fabrikalarda çalışan işçiler gizlice Osmanlı Amele Cemiyeti'ni (Amele-i Osmani Cemiyeti) kurdular. Ama derneğin yöneticileri bir yıl sonra yakalanarak sürgüne gönderildiler.

İşçilerin örgütlenmeleri, dernek kurma hakkının tanındığı 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanıyla birden hızlandı. Aynı yılın Ağustos ve Eylül aylarında işçilerin yoğun olduğu büyük kentlerde bir grev dalgası yükseldi. Bu durum karşısında kârlarında düşme olan ve işçileri kendi belirledikleri koşullarda çalıştırmaya alışmış yabancı şirketler Osmanlı yöneticilerine başvurarak acele önlem alınmasını istediler. Sonunda Ekim ayında bir geçici yasa, 1909 ortalarında ise Tatil-i Eşgal Kanunu ile işçilerin örgütlenmelerine önemli kısıtlamalar getirildi. Bu arada, 1908'de kurulan ve Osmanlı Amele Cemiyeti'nin devamı olarak kabul edilen Osmanlı Terakki-i Sanayi Cemiyeti'nin yanı sıra tramvay, basım, demiryolu, tütün, maden gibi değişik işkollarındaki işçiler sendikalarda ya da sendika dışı işçi kuruluşlarında örgütlenmişlerdi. Yine 1908'de kurulan Anadolu Bağdat Demiryolları Memurin ve Müstahdemin Cemiyet-i Uhuvvetkârisi Osmanlı İmparatorluğu'nda işçi, memur ve müstahdeminin en önemli ortak örgütü olarak kabul edilir. Sonuç olarak Tatil-i Eşgal Kanunu işçilerin örgütlenmelerine ve etkinliklerine büyük sınırlamalar getirmekle birlikte tümüyle engel olamamıştır.

Birinci Dünya Savaşı (1914-18) süresince işçi hareketlerinde bir gerileme ve işçi örgütlerinde bir dağılma yaşandıysa da savaş sonrasında yeniden bir harekelenme gözlendi. Savaş süresince yaşamlarını sürdürebilen işçi örgütleri eylem ve etkinliklerini canlandırırken yeni işçi örgütleri de kuruldu. 1913'te ku-

rulan Türkiye İşçi Derneği, Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası'nın paralelinde hareket etmekteydi. Daha çok devlet fabrikalarında örgütlenmiş olan bu derneğin yanı sıra, İstanbul'da Beynelmilel İşçi İttihadı adı altında birleşen deniz işçileri, marangozlar ve yapı işçilerinin örgütlerinden başka Mürettibin-i Osmani Cemiyeti, Tütün Rejisi İşçileri Cemiyeti gibi örgütler de çalışmalarını sürdürmekteydi. Ayrıca İzmir, Edirne, Zonguldak, Eskişehir, Adana, Konya ve Bursa'da da değişik işkollarında örgütler kurulmuştu. Ne var ki Türkiye İşçi Derneği'nin bu işçi örgütlerinin bir "birlik" oluşturmasına yönelik girişimi başarılı olamadı.

Cumhuriyetin ilanından sonra yürürlüğe giren 1924 Anayasası toplanma ve dernek kurabilme hakkı kapsamında sendika kurabilme hakkını da öngörmekteydi. Bu arada İstanbul Amele Birliği gibi örgütler kurularak siyasi iktidarla uyumlu bir işçi hareketi yaratılmaya çalışıldı. 1923'te Türkiye İşçi Birliği'nin kapatılması üzerine aynı yıl Amele Teali Cemiyeti adıyla yeni bir örgüt kuruldu. Bu arada, Türkiye ölçeğinde bir örgüt oluşturmak için, İstanbul Amele Birliği Anadolu'daki birkaç örgütle birleştirilerek Türkiye Amele Birliği kuruldu.

Bu dönemin önemli olaylarından biri 1923'te toplanan İzmir İktisat Kongresi'ydi. Bu kongrede diğer toplumsal kesimlerle birlikte işçiler de temsil edilmişti. Kongrede işçilerle ilgili olarak 1 Mayıs'ın işçi bayramı kabul edilmesi, amele yerine işçi sözcüğünün kullanılması, çalışma yaşamıyla ilgili çeşitli yasaların çıkartılması ve sendika hakkının tanınması gibi kararlar alındı. Ama sendikal örgütlenmeye ve etkinliklere olanak tanıyan bu ortam uzun sürmedi. 1925'te çıkartılan Takrir-i Sükûn Kanunu ile sendikal etkinlikler yasaklandı. 1928'de Amele Teali Cemiyeti'nin de kapatılmasıyla Türkiye'de sendikal yaşama uzunca bir süre ara verildi. 1933'te Ceza Yasası'nda yapılan bir değişiklikle grev suç olarak kabul edildi. 1938'de yürürlüğe giren Cemiyetler Kanunu ise işçilerin sendikalarda örgütlenmesini tümüyle yasakladı.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında 1946'da çok partili yaşama geçilmesiyle bazı yasalarda yapılan değişiklikler sendikal hareketin yeniden canlanmasına yol açmıştır. Bu dönemde uluslararası alanda her yönden demokratik bir ülke görünümü kazanmaya özen gösterilmekteydi. Türkiye Birleşmiş Milletler'e ve bundan ötürü Uluslararası Çalışma Örgütü'ne (ILO) üye olunca sendikal örgütlenmeyi yasaklayan yasalar da değiştirildi. Bu gelişmenin sonunda kısa sürede Türkiye İşçiler Derneği, İstanbul İşçi Sendikaları Birliği gibi sendikaların da içinde bulunduğu 100'e yakın sendika kuruldu. Ama Aralık 1946'da Sıkıyönetim Komutanlığı, siyasetle uğraştıkları gerekçesiyle birçok sendikayı kapattı. 1947'de, içinde toplusözleşme, grev gibi hakların yer almadığı ve sendikaların siyasetle uğraşmasını yasaklayan Sendikalar Kanunu çıkartıldı. Bu sendikacılık anlayışına karşı çıkan bazı işçi sendikaları Hür İşçi Sendikaları Birliği'ni kurdular. Bu yeni örgüt, iktidara geldiğinde grev ve toplusözleşme hakkını tanıyacağını açıklayan muhalefetteki Demokrat Parti'yi desteklemekteydi. Ama 1950 seçimlerini kazanmasına karşın Demokrat Parti bu hakkı tanımadı. 1952'de ilk işçi konfederasyonu olan Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu (TÜRK-İŞ) kurul-

du. O günkü yasal koşullar ve kamu kesiminde örgütlenmeye izin verilmemesi sendikal hareketin cılız kalmasına yol açtı. Demokrat Parti Hükümeti TÜRK-İŞ'i kendi kontrolünde tutmaya özen göstererek bunun için her türlü önlemi almaya çalıştı. Cumhuriyet Halk Partisi'nin de sendikalara ve sendikacılığa yaklaşımı çok farklı değildi. Bir gözlemcinin belirttiği gibi, çok partili döneme geçilmiş olsa da 1950'li yıllar "vesayet sendikacılığının" inşa edilmeye çalışıldığı yıllar olmanın ötesine geçemedi. Gerek Demokrat Parti gerekse CHP çeşitli yöntemlerle sendikacılığın gelişmesine ve sendikaların bağımsız hareket etmelerine engel olmaya çalıştılar. Tüm kısıtlama ve baskılara rağmen işçi örgütleri düşük ücretler ve zor çalışma koşullarını her fırsatta ve değişik biçimlerde protesto etmeyi sürdürdü.

27 Mayıs 1960 askeri müdahalesinden sonra hazırlanan ve temel hak ve özgürlükleri kısmen güvence altına alan 1961 Anayasası Türkiye'de sendikal hareket için bir dönüm noktası oldu. Yeni anayasa tüm çalışanlar için sendika kurma özgürlüğü, işçilere toplu pazarlık ve grev hakkı getiriyordu. Yalnız şunu da belirtmek gerekir ki, bu dönemdeki kazanımların 1961 Anayasası'nın sağladığı imkânlar kadar aynı zamanda toplumsal sınıfların mücadelelerinin de bir sonucu olarak değerlendirilmesi gerekir. Örneğin 31 Aralık 1960'ta 100 bin civarında işçinin katıldığı Saraçhane mitingi ile işçilerin sendikal örgütlenme. toplu pazarlık ve grev gibi taleplerini güçlü bir biçimde duyurması, bu hakların 1961 Anayasası'nda yer bulmasında etkili olduğunu söylemek gerekir. Bu tür mücadele ve kazanım örneklerini 1961 Anayasası'nın kabulünden sonra görüyoruz. 1961

Vesayet sendikacılığı

Sarı sendikacılık olarak da anılan, sendikal faaliyetleri ve örgütlenmeyi yasaklamak yerine devlete bağımlı ve kontrol altında tutmaya çalışan sendikacılık anlayışı. Bu anlayışa göre sendikalar grev ve toplu pazarlık hakkı gibi haklardan yoksun korporatist örgütler olmalı, sendikaların temsil edecekleri çıkarların ve ifade süreçlerinin "milli menfaatlere" uygun ve devlet denetimine tabi olması gerekmektedir. 1947 yılında bu amaca uygun olarak Sendikalar Kanunu çıkarılmış, işçi örgütlenmesini devlet kontrolünde gerçekleştirmek için CHP tarafından "İşçi Bürosu" kurulmuştur. Her ne kadar Sendikalar Kanunu sendikalara toplu sözleşme hakkı tanıdıysa da 25 Ocak 1950 tarihinde sendikalara toplu iş uyuşmazlığı çıkarma ve toplu iş uyuşmazlığına aracılık etme hak ve salahiyeti tanınıncaya kadar sendikalar daha çok işçi yardımlaşma dernekleri niteliği taşımışlardır. Aynı zamanda iktidar partisi CHP, sendikalara siyasetle uğraşma yasağı getirilmiş olmasına rağmen, sendikalarla yakından ilgilenmiş, kuruluşlarına yardımcı olmuş, yandaşı olan sendikaları gözetmiş, hatta parasal destekte bulunmuştur. Siyaset yasağı sadece CHP yandaşı olmayan sendikalara uygulanmış, böylelikle sendikalar CHP'nin vesayeti altına alınmak istenmiştir. Her ne kadar sendikalaşma oranında önemli bir artış olduysa da Demokrat Parti iktidarı döneminde de benzer vesayet uygulamaları devam etmiş, sendikalar yasal ve finansal baskı mekanizmaları ile siyasal iktidarın tercihlerine uygun tutum almaya ve hareket etmeye zorlanmışlardır. Kimi yazarlara göre vesayet siyaseti ve sendikacılığı günümüzde hâlâ etkili olmaya devam etmektedir.

Anayasası kabul edildiğinde yürürlükteki İş Kanunu'nda grev yasağı sürmekteydi ve anayasaya uygun yeni iş yasasının hazırlanması geciktirilmekteydi. Bu nedenle işçiler yeni bir yasanın hazırlanması için girişim ve eylemlere başladılar. Bunlardan, Kavel işçileriyle Zonguldak kömür ocaklarında çalışan işçilerin gerçekleştirdikleri direnişler kamuoyu üzerinde de etkili olunca 274 sayılı Sendika Kanunu ile 275 sayılı Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu 1963'te yürürlüğe girdi. Bu yasalarla işçilere grev hakkı tanınıyor, sendikal ödentilerin işverence kaynaktan kesilerek işçi sendikalarına aktarılması sağlanıyordu. Böylece sendikalar, grev hakkına sahip oldukları için, toplu pazarlık sürecinde işveren karşısında daha güçlü bir konuma gelirken, üye ödentisi toplamak gibi güç bir parasal sorunu da kökünden çözmüş oluyorlardı. Bu, sendikaların güçlenerek bir baskı grubu durumuna gelmesine yol açtı. Öte yandan 1965'te memurlara da sendika kurma hakkının tanınmasıyla Türkiye Öğretmen Sendikaları Konfederasyonu (TÖS) gibi güçlü örgütler doğdu. Sendikaların grev hakkına sahip, toplusözleşme yapan örgütler durumuna gelmesi sendikalı işçilerin daha yüksek ücret almalarına ve daha iyi koşullarda çalışmalarına yol açtı. Bunun sonucu olarak da işçilerin sendikalaşması hızlandı. Bu dönemde TÜRK-İŞ hızla gelişen bir örgüt durumundaydı. Ama, içinde belirli görüş ayrılıklarını da taşımaktaydı. TÜRK-İŞ yönetimi çalışma yaşamında daha uzlaşmacı bir tutum takınmaktan yanaydı. İşçilerin demokratik haklarının sağlanmasını geri plana atmakta, 1947 sendikacılığını benimsemekteydi. Ayrıca 1965'ten sonra yönetim ABD hükümetinin çeşitli organlarıyla ve sendikalarıyla yoğun bir ilişki içine girmişti. Bir yandan bazı sendika yöneticileri eğitim için ABD'ye gönderilirken, öte yandan sendika çok büyük tutarlarda ABD yardımı almaktaydı. TÜRK-İŞ üzerindeki bu ABD etkisi TÜRK-İŞ yönetiminin partiler üstü bir politika izleme kararı almasına yol açtı. Bunun anlamı sendikaların siyasal bir güç ya da baskı grubu olmasının engellenmesiydi. Oysa 1961 Anayasası sendikaların siyasal alanda etkin bir demokratik güç olarak işlev görmelerine olanak sağlamaktaydı. 1966'da toplanan TÜRK-İŞ 6. Genel Kurulu'nda yönetimin bu görüşlerini paylaşmayan bir grup TÜRK-İŞ üyesi sendika yöneticisi bu örgütten ayrılarak bağımsız sendikalarla birlikte 1967'de Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nu (DİSK) kurdular.

DİSK kurulmasını izleyen günlerde hızlı bir gelişme gösterdi. Özellikle TÜRK-İŞ'e bağlı sendikalardan DİSK'e kitlesel katılımlar oldu. Hükümet 1970'te DİSK'in bu gelişmesini önlemek için 274 ve 275 sayılı yasalarda değişiklikler yaparak sendikal örgütlenmeler konusunda birtakım kısıtlamalar getirdi. Kanunun asıl amacı, TÜRK-İŞ'ten DİSK'e üye akışını engellemek ve DİSK'in zayıflamasını sağlamaktı. Örgütlenme haklarına getirilen bu kısıtlamalar işçiler tarafından tepkiyle karşılandı. DİSK'in çağrısına uyan işçiler 15 Haziran'da İstanbul şehir merkezine doğru yürüyüşe geçtiler. İstanbul ve Kocaeli'de 15-16 Haziran 1970'te on binlerce işçinin katıldığı büyük protesto gösterileri düzenlendi. Gösterilere 75 bin dolaylarında işçi katıldı. 16 Haziran'da Gebze'den başlayan işçi yürüyüşü, Kartal'dan katılan işçilerle birleşerek Bağdat Caddesi üzerinden Ka-

dıköy İskele Meydanı'na kadar ulaştı. Burada polis işçilere ateş açtı, çok sayıda işçi hayatını kaybetti ve yaralandı. Bu gelişmeler üzerine Bakanlar Kurulu sıkıyönetim ilan etti. Sıkıyönetimin ilan edilmesiyle beraber DİSK başkanı Kemal Türkler, radyodan yaptığı konuşma ile direnişin bittiğini ilan etti. Bunun sonucu olarak hükümetin yaptığı değişiklikler muhalefet partilerinin başvurusu üzerine Anayasa Mahkemesi'nce iptal edildi.

12 Mart 1971 askeri müdahalesinin grevleri yasaklaması ve toplusözleşme düzenini askıya alması sendikal örgütlenmede bir duraklama yarattı. Ayrıca bu dönemde anayasada yapılan değişiklikle sendika hakkının "çalışanlara" değil de "işçilere" tanınması, memurların sendika kurma hakkı ortadan kaldırıldı. 1973 seçimlerinden sonra sendikal yaşamda yeniden bir canlanma başladı. Bazı işyerlerinde TÜRK-İŞ'ten DİSK'e doğru kayışın doğurduğu yetki anlaşmazlıkları üzerine, DİSK işçilerin diledikleri sendikayı özgürce seçebilmeleri için referandum hakkının alınması yolunda bir mücadele başlattı. 1976'da bağımsız Tekstil ve Bank-Sen sendikalarıyla TÜRK-İŞ'e bağlı Genel-İş Sendikası DİSK saflarına geçti. 1977 yılına gelindiğinde DİSK'in üye sayısı yarım milyonu geçmişti. Ayrıca bu dönemde, 1970 yılında Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu (MİSK) ile 1976 yılında Hak İşçi Sendikaları Konfederasyonu (HAK-İŞ) adıyla iki yeni konfederasyon daha kurulmuştur. Her ne kadar doğrudan doğruya siyasal hareketler tarafından kurulmuş olsalar da bu konfederasyonların kurulmuş olmaları bile işçi örgütlerinin siyasal alanda giderek artan etkilerine birer örnek teşkil etmeleri bakımından önemlidir.

12 Eylül 1980 askeri müdahalesinin ardından sendikal yaşam tam bir durgunluk içine girdi. DİSK ve MİSK kapatıldı. DİSK yöneticileri tutuklandı ve mallarına el kondu. Grev ve toplusözleşme haklarının kullanılması durduruldu. Toplu iş uyuşmazlıklarını çözme yetkisi yönetimce Yüksek Hakem Kurulu'na verildi. Bu dönemde TÜRK-İŞ yönetimi askeri yönetimi destekleyerek oluşturulan hükümete Sosyal Güvenlik bakanı olarak TÜRK-İŞ genel sekreteri Sadık Şide'yi verdi. 1982 Anayasası ve ona uygun olarak çıkarılan 2821 ve 2822 sayılı yasalar sendikal örgütlenme ve sendikal etkinlik alanlarını önemli ölçüde kısıtladı. 1961 Anayasası'nın sağladığı birçok hak geri alındı. Sendikalara genel grev, siyasal grev, dayanışma grevi, hak grevi yapma yasakları getirildi. Hükümetin grev erteleme yetkisi genişletildi. Grevlerin yasaklanması durumundaki anlaşmazlığı çözmede Yüksek Hakem Kurulu yetkili kılındı. Sendikaların siyasetle ilgilenmesi yasaklandı. Kısaca, hâlâ yürürlükte olan 1982 Anayasası'nın getirdiği yeni yapı içinde sendikaların işlevleri büyük oranda kısıtlanmış oldu.

1980'den sonraki yıllar işçi sınıfı hareketi ve sendikalar için dramatik bir gerileme dönemi oldu. Sosyal haklar ve özgürlükler olağanüstü derecede geriledi. Örneğin, kıdem tazminatı hakkına ilişkin birçok sınırlama getirildi. İzin ve tatil süreleri azaltıldı. İş sağlığı ve güvenliği konusunda işverenlere getirilen yükümlülükler ve denetimler azaltıldı. Sendikal faaliyetlere ciddi kısıtlamalar, grev dışı eylem biçimlerine cezalar getirildi. Sendikacılara siyaset yasağı konuldu. Sendikalar devletin yakın takibine alındı. Bunun yanı sıra maaş ve ücretlerin gelir da-

ğılımındaki payı ciddi oranda düştü. 1980'lerin sonunda Türkiye dünyada gelir dağılımının en bozuk olduğu altıncı ülkeydi.

1980'den sonrasında sendikal hareket kendini toparlamakta oldukça güçlük çekti. Her ne kadar özellikle DİSK'in 1991 yılında yeniden faaliyetlerine başlamasından sonra etkilerini arttırmaya çalışıyorlarsa da günümüzde sendikalar maalesef hâlâ devlet ve sermaye sahibi sınıfların vesayetinden kurtulmuş, bağımsız bir toplumsal mücadele verebilecek bir konuma gelememişlerdir. Ancak bu durum aşağıda dünyadaki Toplumsal Hareket Sendikacılığı örneklerinde detaylıca tartışılacağı gibi sendikal hareketlerin toplumsal mücadelelerde daha aktif ve etkin bir rol oynayamayacağı anlamına gelmemektedir.

İŞVEREN/SERMAYE ÖRGÜTLERİ

Şüphesiz ki etkin bir baskı grubu olmanın en önemli kriteri baskı yapmak isteyen grubun yeterli kaynaklara sahip olmasıdır. Her ne kadar üye sayısı ve örgüt disiplini baskı grupları için önemli kaynaklar teşkil etseler de etkin bir baskı grubu olmak için yeterli maddi kaynaklara da sahip olmak gerekir. Siyasal karar alma organları üzerinde baskı yaparak kamu politikalarının istenilen yönde olmasını sağlamaya çalışma oldukça pahalı bir iştir. Bu sebeple sermaye sahiplerinin kurduğu örgütler, az sayıda olmalarına rağmen gerek dolaylı gerekse doğrudan yöntemler kullanarak her zaman etkili birer baskı grubu olmuşlardır.

Sermaye sahiplerinin birikimlerini sürekli olarak arttırmaları sanılanın aksine serbest pazar mekanizmaları ve rekabet ile değil birebir devlet desteği ve işbirliği ile mümkün alabilmektedir. Karl Polanyi'nin de ortaya koyduğu gibi Kapitalizmin ortaya çıkışından beri "serbest pazar" denilen şey hiçbir zaman serbest olmamış, her zaman siyasal mekanizmalarla desteklenmiş, ekonomik faaliyetler hep devlet müdahalesi ve kontrolü altında şekillenmiştir. Dolayısıyla da her ne kadar devleti sermaye sahiplerinin kontrolündeki bir araç olarak tanımlayamasak da, ekonomik ilişkiler ve süreçlerde siyasal kararların etkisi-

Karl Polanyi (1886-1964)

İlk kez 1944 yılında yayınlanan ancak 1980'li yıllarda neo-liberal politikaların eleştirilerinin gündeme gelmesi ile etkisini arttırmış *Büyük Dönüşüm* adlı kitabın yazarı Macar asıllı sosyal bilimci, iktisatçı ve düşünürdür. Polanyi ekonominin kendinden menkul bir alan olduğunu ve toplumdan, kültürden ve siyasetten bağımsız kendine özgü kurallarla işlediğini ileri süren klasik iktisadi anlayışa karşı çıkar ve ekonominin toplumsal ilişkilerin, dolayısıyla kültürün ve siyasetin içine yerleşmişliğine (*embeddedness*) vurgu yapar. Serbest piyasa ekonomisinin 'doğal' bir sonuç olduğunu savunan liberal görüşe karşı Polanyi, serbest piyasa denilen şeyin sadece bir efsaneden ibaret olduğunu, bunun da ötesinde toplumsal ilişkilerden kopuk bir piyasanın insan doğasına aykırı ve toplumsallığa zıt olduğunu iddia eder. Serbest olduğu iddia edilen piyasa her zaman siyasal mekanizmalarla desteklenmiş, ekonomik faaliyetler her zaman devlet müdahalesi ve kontrolü altında şekillenmiştir ve şekillenmektedir.

ni göz ardı edemeyiz. Bu sebeple sermaye sahiplerinin sürekli olarak siyasal karar alma organları üzerinde etki ve baskı yapmaya çalışmaları da siyasetin olağan bir parçası olarak karşımıza çıkmaktadır.

Türkiye'de sermaye sahibi grupların çıkarlarını temsil eden en etkili baskı grupları arasında Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) ve Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği (TÜSİAD) ilk başta gelenlerdir.

1952 yılında kurulan ve bugün Türkiye'de özel sektörün mesleki üst kuruluşu ve yasal temsilcisi olan TOBB'un halen, yerel düzeyde, ticaret, sanayi, ticaret ve sanayi, deniz ticaret odaları ve borsalar şeklinde oluşmuş 365 üyesi bulunmaktadır. Tüm ülke çapında yayılmış olan oda ve borsalara, çeşitli büyüklüklerde ve bütün sektörlerden 1 milyon 200 binin üzerinde kayıtlı firma bulunmaktadır. TOBB'un kendi tüzüğündeki ifadesiyle görevleri arasında sayılan su maddeler bile nasıl bir siyasal rol üstlendiğini ortaya koymaya yeterlidir:

- Özel sektörün ihtiyaçları doğrultusunda siyasi güce görüş ve çözümlerini iletir.
- Kanunlar ve düzenlemeler ile ilgili görüşlerini ilgili bakanlıklara, meclis komisyonlarına sunar.

Yine kendi yayınlarından birinde ise şu ifadeler geçmektedir: "Türkiye'de kanunların oluşmasında TOBB'un ayrı bir önemi vardır. Hükümetler özellikle ekonomik alanda ürettikleri politikaları, kanunları, TOBB ile istişare etme ihtiyacını hissederler veya TOBB'un kanun tekliflerini veya kanun değişiklik önerilerini dikkate alırlar. Bunun nedeni, TOBB'un Türkiye'nin en büyük sivil ekonomik örgütü olmasıdır."

Türkiye'de sermaye sahibi sınıfların en güçlülerinin temsilcisi ise 1971 yılında kurulan ve o günden beri Türkiye siyasetinde oldukça etkili bir aktör olmaya devam eden Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği'dir (TÜSİAD). Bugün TÜSİAD, Türkiye'nin en büyük sanayicilerinden 600 kadarının üye olduğu bir büyük sermaye grupları örgütüdür. TÜSAİD'ın ekonomik gücünü ortaya koymak için birkaç veri bile yeterli olur. Bugün TÜSİAD üyelerinin sahip olduğu şirketler Türkiye'de sanayi üretiminin % 65'ini, enerji ithalatının dışarıda bırakıldığında, TÜSİAD üye kuruluşları toplam dış ticaretin % 80'ini gerçekleştirmektedir. Tarım ve kamu dışı kayıtlı çalışanların yaklaşık % 50'si TÜSİAD üyelerine bağlı kuruluşlar tarafından istihdam edilmektedir. Bu rakamların biraz abartılı ve taraflı olduğunu düşünsek bile yine de TÜSİAD üyelerinin sahip olduğu çoğu insan için tasavvur bile edilemeyecek ekonomik kaynaklar ve buna bağlı olarak siyasal süreçleri etkileme potansiyelleri aşikârdır.

TÜSİAD'ın bir baskı grubu olarak etkisine ve siyasetteki rolüne birkaç örnek vermek gerekirse, ilk olarak 1979 yılında yürütülen ve Ecevit Hükümeti'nin istifasında kısmen etkili olduğu iddia edilen kampanyadan bahsedebiliriz. TÜSİAD, 5 Mayıs 1979'da gazetelerde başlattığı "Gerçekçi Çıkış Yolu" başlıklı ilan kampanyası ile Ecevit Hükümeti'ni istifaya kadar sürükleyen bir süreci başlat-

mış ve böylece kamuoyunun hafızasında "hükümet düşüren müessese" olarak yer almıştır.

Bunun yanında 24 Aralık 1995 tarihinde yapılan erken genel seçimlerden sonra TÜSİAD'ın, merkez sağdaki partileri, seçmenin uyarısını da dikkate alarak, bir uzlaşmaya çağırması ve arkasında da TÜSİAD'ın 26. Genel Kurulu'nun açılış konuşmasında "güçlü bir hükümet" istenmesi bu grubun gücünü göstermesi açısından ilginç örneklerden biri olarak anılabilir.

Örgütlü ve güçlü baskı gruplarının ortak hareket etmesinin ne denli önemli siyasi sonuçları olabileceğine bir örnek ise 28 Şubat süreci olarak adlandırılan, birçok yazar tarafından Kemalist ve seküler askeri ve sivil bürokrasinin Türkiye'de demokratikleşme sürecine yaptıkları "post-modern" bir darbe olduğunu söyledikleri ve 1997 yılı Haziran ayında Refahyol Hükümeti'nin istifası ile sonuçlanan süreçte Refahyol Hükümeti'nin muhalifleri tarafından "Beşli Girişim", taraftarları tarafından ise "Beşli Çete" olarak adlandırılan grubun faaliyetleridir. Bu Beşli Koalisyon'u Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu (TÜRK-İŞ), Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK), Türkiye Esnaf ve Sanatkârlar Konfederasyonu (TESK), Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) ve Türkiye İşverenler Sendikası Konfederasyonu (TİSK) oluşturmaktaydı.

TÜRK-İŞ'in Refah-Yol Hükümeti'nin bazı politikalarından ve uygulamalarından duyduğu rahatsızlıkları tepkisini ifade etmek için "Türkiye'ye sahip çık, demokratikleşme için mücadele et!" sloganıyla 21Aralık 1996'da İstanbul'da, 5 Ocak 1997'de de Ankara'da düzenlediği kitlesel mitingler ile başlayan ve sonrasında DİSK ve TESK'in katılımıyla hareket etmeye başlayan bu koalisyon, daha sonra TOBB ve TİSK'in katılımıyla Refahyol Hükümeti'ne karşı daha da güçlü ve etkin bir kampanya yürütmeye başladılar. Bu sırada Milli Güvenlik Kurulu 28 Şubat 1997 günkü toplantısı sonrasında laiklik vurgusu ile Hükümet politikalarını sert bir dille eleştiren kararlarını yayınlayarak, irticai faaliyetlerin durdurulması için Hükümete birçok öneri şeklinde talimat verdi. Bundan sonra askeri ve sivil bürokrasi ve hatta Yüksek Yargı üyeleri ardı ardına Hükümet karşıtı açıklamalarda ve eylemlerde bulunmaya başladılar. Buna paralel olarak "Beşli Girişim" koalisyonu ise miting ve gösteriler düzenleyerek, toplu grev eylemleri yaparak, işyerlerinde bildiriler yayınlayarak ve dağıtarak, siyasal parti liderlerine ve cumhurbaşkanına ziyaretlerde bulunup görüşmeler yaparak, milletvekillerine ortak imzalı mektuplar göndererek, gazetelere ilan vererek, ortak açıklamalar yaparak ve diğer kitle örgütleriyle toplantılar düzenleyip ortak hareket etme çağrılarında bulunarak Refahyol Hükümeti'ne karşı kampanyalarını sürdürdüler.

Bazı işyerlerinde bir saat süreyle iş durdurulup ortak bildiri metni bazı değişikliklerle okunduysa da Beşli Girişim'in 6 Haziran 1997 eylemi istenildiği kadar başarılı olamadı. Ancak, Kemalist ve seküler bürokrasiye ve Beşli Girişim'in işveren ve sermaye sahibi ortaklarına yakın popüler medyanın desteği sayesinde, Beşli Girişim'in eylemleri kamuoyuna güçlü bir şekilde yansımayı başardı.

Tüm bu süreç 18 Haziran'da Refahyol Hükümeti'nin istifası ile sonuçlanacaktı. Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, hükümet kurma görevini o sırada arkasında TBMM çoğunluğu olan DYP lideri Tansu Çiller'e vermeyip, ANAP Genel Başkanı Mesut Yılmaz'a verecek, Mesut Yılmaz, Bülent Ecevit ve Hüsamettin Cindoruk'la birlikte ANASOL-D Hükümeti'ni kuracaktı.

Adına ister Girişim, ister Çete, ister başka bir şey diyelim, bu örnekten yola çıkarak burada örgütlü ve kitlesel çıkar ve baskı gruplarının siyasal süreçlerdeki etkisi hakkında çıkarılacak çok önemli birkaç sonuçtan bahsetmekte fayda var:

- Çıkar ve baskı grupları her zaman üyelerinin birincil çıkarlarını temsil etmeyebilirler. Örneğimizde olduğu gibi, normal şartlar altında ekonomik çıkarları için mücadele etmek amacıyla örgütlenmiş ve ekonomik çıkarları birbirine tamamen zıt olan işçi ve işveren örgütleri bile koşullara bağlı olarak ortak hareket edebilir ve siyasi süreçleri tek başlarına yapabileceklerinden çok daha sarsıcı bir şekilde etkileyebilirler.
- Baskı grupları çoğunlukla birden fazla çıkar ekseni etrafında hareket ederler ve stratejilerini koşullara bağlı olarak belirlerler. Hangi tür çıkarların öne çıkacağı zamana, mekâna, toplumsal grupların diğer toplumsal aktörlerle olan ilişkilerin ve etkileşimlerin dinamiğine bağlı olarak değişiklik gösterebilir. Örneğimizde bahsettiğimiz işçi ve işveren örgütleri arasındaki resmi ve bunların oluşturdukları koalisyon ile askeri ve sivil bürokrasi arasındaki gayrı resmi ittifak, en ekonomik sayılabilecek ilişkilerin bile ideoloji ile nasıl yeniden şekillenebileceğine çok iyi bir örnek teşkil etmesi bakımından önemlidir.
- Ordu ve sivil bürokrasi hem birer siyasi karar alma organı hem de birer baskı grubu olarak hareket edebilirler.

ULUSLARARASI BASKI GRUPLARI

Birçok alanla ve anlamda giderek küreselleşen günümüz dünyasında artık sadece yerel ve ulusal aktörler değil bölgesel ve küresel gruplar, kurumlar ve kuruluşlar da siyasal süreçlerde oldukça etkili olabilmektedirler. Özellikle çok uluslu şirketler sahip oldukları devasa ekonomik güç ve istihdam ettikleri insan sayısı ile çok etkili birer baskı gruplarıdır. Çok uluslu şirketler birçok ülkede maliyetleri azaltma amacıyla faaliyet yürütmektedirler. Dolayısıyla yatırım yaptıkları ülkelerdeki siyasi kararları ve kamu politikalarını kendi siyasi ve ekonomik çıkarları doğrultusunda etkilemek için uğraşmaktadırlar.

Çok uluslu şirketlerin yanı sıra Birleşmiş Milletler, Uluslararası Çalışma Örgütü, Uluslararası Para Fonu, Dünya Ticaret Örgütü, Dünya Bankası, NATO, Avrupa Birliği, Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı gibi uluslararası ekonomik veya siyasal oluşumlar da etkili birer aktör olarak siyaset alanında baş göstermektedirler.

Uluslararası medya da çok etkili bir baskı grubudur. Medya kökenli baskı

gruplarının etkisi ise yalnızca onun sahip olduğu ekonomik güçten kaynaklanmaz. Medya kökenli baskı gruplarının sahip oldukları asıl güç onların kamuoyu oluşturabilme ve kamuoyunu etkileme güçleridir.

TOPLUMSAL HAREKETLER

"Toplumsal hareketler halkın iktidara meydan okuduğu durumlardır."
- Howard Zinn

Siyaset yapmayı bir grup siyasal elitin işi ve görevi, diğer insanların siyasetle olan ilişkisini de sadece var olan siyasal partilere üye olma ve seçimlerde oy vermek olarak algılayan tepeden inmeci dolaylı siyaset anlayışının aksine siyasal alanı aslında yeterli koşullar ve kaynaklar sağlanması halinde herkesin bir şekilde katılabileceği bir mücadele ve çekişme alanı olarak da tanımlamak mümkündür. Bir çekişme alanı olarak siyaset irili ufaklı birçok aktörün taleplerini dile getirdikleri ve bu taleplerinin (bu talepler genellikle ekonomik, kültürel ve sosyal hak ve özgürlükler kategorileri altında incelenebilir) gerçekleşmesi için verdikleri mücadelelerin bir bütünü olarak da değerlendirilebilir. Böylelikle, her ne kadar var olan çeşitli toplumsal eşitsizlikler bu mücadelenin seyrinde etkili olsalar da, bu tür bir siyaset algılayışında her sıradan insanın siyasete daha etkin ve doğrudan katılımını daha net bir şekilde görmek mümkün olacaktır. İşte, siyasete bu ikinci perspektiften yaklaşıldığında aşağıda "toplumsal hareketler" başlığı altında inceleyeceğimiz oluşumların da siyasetin etkin aktörleri arasında sayılması gerektiği daha iyi ortaya çıkar.

Her ne kadar farklı şekillerde tanımlanagelmiş olsa da bir oluşumun "toplumsal hareket" olarak tanımlanabilmesi için aşağıdaki unsurlara sahip olması gerektiğini söyleyebiliriz: 1) Toplu veya ortak eylem, 2) değişim odaklı hedefler, 3) bir miktar örgütlenme, 4) bir miktar devamlılık, 5) bir miktar kurumsal olmayan toplu eylem; ya da en azından kurumsal ve kurumsal olmayan toplu eylemlerin bir karışımı (örneğin siyasal lobi hareketi ve sokak eylemini beraber gerçekleştirmek). Bu unsurlardan hareketle içinde bulundukları toplumu değiştirmek (veya değişmesini engellemek) için toplu eylemde bulunmak amacıyla bir araya gelenlerin oluşturdukları, bir miktar örgütlü ve devamlılığı olan toplulukları toplumsal hareketler olarak tanımlayabiliriz.

Günümüzde toplumsal hareketler olarak nitelediğimiz oluşumlar formel yollardan veya resmi/kurumsal kanallardan siyasete katılma yolları olmayan (veya çok kısıtlı ve biçimsel) olan sıradan insanlar, azınlık veya marjinal konumunda olan gruplar için siyasal süreçlere katılmalarının ve kamu politikalarının belirlenmesinde etkili olmanın en önemli araçlarından biridir. 1960'lı yılların ikinci yarısına kadar ana akım sosyal bilimlerde pek rağbet görmeyen bir kavram olan toplumsal hareketler özellikle 68 hareketi olarak anılan ve Türkiye dahil dünyanın birçok ülkesinde önemli hak ve özgürlük kazanımları sağlayan toplumsal hareketlerden sonra daha çok önemsenmeye başlanmıştır. 1968

hareketi ile birlikte öncesinde siyasal liberallerin bireysel olarak veya egemen çıkar/baskı grupları ve siyasal partiler aracılığıyla, Marksistlerin ve sosyalistlerin ise sınıf hareketi ve mücadelesiyle elde edilebileceğini öngördükleri toplumsal ve siyasal değişimin çok farklı şekillerde mümkün olabileceği, sadece ekonomik çıkarların ve taleplerin değil örneğin kimliğe veya yaşam tarzına dayalı taleplerin de insanları harekete geçirmekte ve ortak hareket etmelerini sağlamakta etkili mekanizmalar yaratabileceğinin görülmesi ile birlikte toplumsal hareketler çalışmaları giderek daha da önem kazanmaya başlamıştır. Toplumsal hareketler literatüründe 20. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan hareketler daha çok kimlik ve otonomi üzerinde durmaktadırlar ve temel olarak muhalif ve sistem karşıtıdırlar. Bu hareketler farklı içerik ve taleplere sahip, daha demokratik ve katılıma açık hareketlerdir. Özgün yanlarından bazıları ise formel-kurumsal siyasi kanalların dışında oluşmaları, toplumsal cinsiyet, ırk, etnik kimlik, hayat tarzı ve ahlâk duyarlılıkları üzerine vurgu yapmalarıdır. Örneğin, günümüzde kadın hareketleri, çevreci hareketler, barış hareketleri hatta etnik ve dini kimliğe dayalı hareketler her ne kadar tarihsel kökenleri çok eskilere dayansa da gerek dile getirdikleri yeni talepler, gerek esnek örgütlenme biçimleri gerekse farklı mücadele stratejileri kullanımları bakımından yeni özellikler göstermekte ve dolayısıyla da şimdiye kadar siyasi süreçlerden dışlanmış grupların siyasete daha etkin katılımlarını sağlayabilmektedirler.

Genellikle toplumsal hareketlerle karıştırılan toplumsal siyasal aktör kategorisini daha önce tartıştığımız çıkar grupları oluşturmaktadır. Çıkar grupları, toplumsal hareketler olarak nitelediğimiz oluşumlar ile bazı açılardan oldukça benzer özellikler taşırlar. Örneğin hem çıkar grupları hem de toplumsal hareketler toplumsal değişim yaratmak (veya toplumsal değişimi engellemek) veya kamu politikalarını etkilemek için toplu ve ortak eylem odaklıdırlar. İç örgütlenme yapıları bakımından da aralarında benzerlikler bulunur. Ancak çıkar gruplarını toplumsal hareketlerden ayırt eden önemli farklar da vardır. Bu farkların en önemlisi çıkar gruplarının ve toplumsal hareketlerin var olan hâkim siyasal kurumlarla olan ilişkilerinin niteliğiyle ilgili olarak karşımıza çıkar. İçinde bulundukları hâkim siyasal çevreler ve kurumlar tarafından (çoğunlukla) meşru aktörler olarak kabul edilen çıkar gruplarının bu kurumlarla ve çevrelerle ilişkileri daha yakın ve iç içedir. Çıkar gruplarının hedeflerini gerçekleştirmek için başvurduğu yol ve yöntemlerin hemen hemen hepsi tamamen meşru kabul edilen ve resmi/yasal yol ve yöntemlerdir. Toplumsal hareketlerin ise siyasal sistem içindeki konumları ve dolayısıyla hâkim siyasal kurum, kuruluş ve çevrelerle ilişkileri çıkar gruplarından farklıdır. Çıkar gruplarının aksine toplumsal hareketler olarak nitelendirilen oluşumlar siyasal sistemin çeperinde bulunanlar, sistem tarafından dışlananlar, istek, hak ve taleplerini resmi/kurumsal kanallardan duyuramayanlar tarafından oluşturulduklarından hâkim siyasal aktörlerle ve kurumlarla ilişkileri, dolayısıyla da siyasal süreci etkileme amacıyla başvurdukları (veya başvurabilecekleri) yöntemler ve kullandıkları araçlar ve taktikler da farklılık göstermektedir.

19. yüzyılda daha çok bir toplumsal hareket örgütlenmesi niteliği taşıyan sendikal hareketler özellikle 1970'ten sonra neo-liberal politikaların giderek hâkimiyetini arttırınasıyla birlikte tüm dünyada bir tür durağanlığa girmiş, sadece ekonomik alanda değil siyasi alanda da etkileri giderek azalmaya başlamıştır. Bu sebeple hâlihazırda var olan ve geleneksel sendikacılık anlayışını benimseyen işçi sendikaları, Yeni Toplumsal Hareketler kuramının savunucuları da dâhil olmak üzere birçok çevre tarafından artık muhalif karakterlerini yitirmekte oldukları, siyasi ve ideolojik misyonlarını yerine getiremedikleri, bürokratik merkeziyetçi örgütlenme yapısı ve reformist ve uzlaşmacı yaklaşımları ile değişen koşullara ayak uyduramadıkları sebebiyle eleştirilmeye başlanmıştır. Bu eleştirilere göre tüm bu süreç sendikaları yapısal olarak yenilenme zorunluluğu ile karşı karşıya bırakmıştır. Ancak oldukça sancılı geçen bu yeniden yapılanma süreci sendikaların krize girmesine sebep olmuştur.

Sendikal krizin en önemli sebebi neo-liberal politikalar ve bu politikalara bağlı olarak yaşanan ekonomik küreselleşmedir. Özellikle 1980'lerden itibaren, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ağırlık kazanan müdahaleci sosyal devlet modelinden vazgeçilerek, neo-liberal politikaların uygulanması, çalışma ilişkilerinde köklü dönüşümleri meydana getirmiştir. 20. yüzyılın ikinci yarısında kapitalizmin derinleşen ekonomik krizi ve buna bağlı olarak sermaye sahiplerinin hızla azalan kâr oranlarını arttırmak ve sermaye hareketinin önündeki tüm engellerin kaldırılması için çözüm arayışı içindeki merkez ülkelerden ABD'de Reagan ve İngiltere'de Thatcher'ın iktidara gelmesiyle hızla hayata geçirilmeye başlanan neoliberal politikalar ile kamu hizmetleri küçültülmeye; asgari ücret, işsizlik yardımı vb. uygulamalar kesintiye uğramaya başlamıştır. Takiben gerek merkez gerekse çevre ülkelerde hayata geçen özelleştirme ve kuraldışılaştırma politikalarına, sendikasızlaştırma ve taşeronlaştırma politikaları da eklenmiştir.

Kapitalizmin küresel olarak yeniden yapılandırılması karşısında etkili mücadele stratejileri geliştiremeyen geleneksel sendikacılık anlayışına ve sendikal krize tepki olarak 1990'ların başında, neo-liberal politikalardan nasibini fazlasıyla alınış Brezilya, Güney Afrika, Filipinler ve Arjantin gibi gelişmekte olan ülkelerde yeni ve alternatif bir sendikal anlayış ortaya çıkmaya başlamıştır. Güney Afrika'da Güney Afrika Ulusal Kongresi'nin omurgasını oluşturarak Irkçı rejimin sona ermesinde etkili olan Güney Afrika Sendikalar Kongresi (Congress of South African Trade Unions - COSATU), siyasal-toplumsal güç dengelerini etkili bir şekilde dönüştürerek askeri diktatörlüklerin sona ermesinde kilit rol oynayan Brezilya'da Merkezi İşçi Birliği (Central Unica Dos Trabalhadores - CUT), Güney Kore'de Kore Sendikalar Konfederasyonu (Korean Confederation of Trade Unions - KCTU) ve Filipinler'de 1 Mayıs Hareketi (Kilusang Mayo Uno - KMU) tecrübeleri üzerinden, daha sonra emek araştırmacıları tarafından "Toplumsal Hareket Sendikacılığı" (THS) olarak adlandırılan yeni işçi hareketleri hem geleneksel sendikal hareketlerin krizi olarak tarif edilen duruma hem de

işçi sınıfı hareketlerini eskimiş ve geçerliliklerini yitirmiş olmakla itham eden "Yeni Toplumsal Hareketler" anlayışına alternatif olarak değerlendirilebilir.

THS sendikal alanda verilen mücadelenin klasik emek-sermaye çatışmasının ötesine taşınması gerekliliğini savunmaktadır. Bu bakımdan ortaya çıkan sorunlara da toplumsal eksende yaklaşarak çözüm aramaktadır. Sendikal hareketin sadece işçiler ve işyerleri ile sınırlı kalmaması gerektiğini öne süren bu yaklaşım, çalışanlar, işsizler, yoksullar, öğrenciler gibi çok çeşitli toplumsal grupları içine alan bir mücadeleyi öngören örgütlenme anlayışını savunmaktadır.

1980'lerin sonunda Güney Afrika örneğinden hareketle THS anlayışını ilk kez ortaya koyan Peter Waterman'a göre sendikalar, sokaklarda olduğu gibi politikada da aktif, diğer toplumsal hareketlerle müttefik oldukları koalisyonlar kuran, sınıf kimliğine dayalı ve üyelerini aktif hale geçiren, kendi kendine hareket etmeyi daha az becerebilenleri (yoksullar, işsizler, yerel hareketler) organize işçiler önderliğinde hareket ettiren bir anlayıştır. Waterman'ı takiple THS'yi sınıf ve siyah hareketi bileşimi çerçevesinde Güney Afrika pratiğinde değerlendiren Rob Lambert ve Eddie Webster, bu yeni hareketin başarısında örgütsel olarak geleneksel politik-ekonomik ayrımının aşılmasının ve devlete karşı sürekli bir direniş sergileyebilmek için diğer toplumsal hareketlerle yapısal ittifak kurmanın ve ulusal kampanyalar örgütlenmesinin önemli etkisi olduğunu ifade etmektedirler.

THS'nin bir başka örneği olan Filipinler'deki 1 Mayıs Hareketi'ni (KMU) inceleyen Kim Scipes ise THS'yi, işyerini tek temel alan olarak almayan, ekonomik ve politik talepleri birleştiren, üyelerinin aktif katılımını sağlayan, diğer toplumsal hareketlerle ittifaklar kurarak devlete karşı ulusal direniş kampanyaları örgütleyen ve siyasal partilerden bağımsız bir sendikacılık olarak tanımlamıştır. Scipes'a göre işyeri, siyasal mücadele ve toplumsal değişimin tek ve öncelikli yeri değildir; bu nedenle de diğer toplumsal hareketlerle eşit ilişki temelinde ittifaklar arayıp, kurmalıdır. Üyeleri tarafından demokratik bir şekilde kontrol edilirler ve dışarıdan hiçbir örgüt ile bağımlılık ilişkisine girmez. THS'de işyeri koşulları ve ücret için mücadele toplumsal, politik ve ekonomik koşullarla ilişkilendirilir.

THS'nin genel bir formülasyonunu geliştirmeye çalışan Kim Moody'e göre ise THS, işkolu ya da meslek sendikacılığının özelliklerini taşımayan, kapitalist küreselleşmeye başkaldıran, bürokrasiye karşı, üyelerinin aktif katılımına dayalı, siyasette ve sokakta sınıf içerikli aktif hareketlerde bulunan, yoksullar ve işsizler vb. içinde kendiliğinden başlayan toplumsal hareketleri yönlendiren bağımsız bir sendikacılıktır.

THS, ücret ve toplu pazarlık gibi geleneksel sendikal mücadelesini sürdürürken, bunların da yanında, tüm toplumu ilgilendiren yoksulluk, işsizlik, ayrımcılık, ırkçılık, çevre kirliliği, göç politikaları, kentsel dönüşüm programları, eğitim politikaları gibi çok daha geniş bir mücadele perspektifine sahiptir. Bu nedenle THS, kendisi gibi sorunlarla mücadele eden diğer tüm unsurlarla işbirliğine açıktır. Bu işbirliğini yaparken ne kendisi bir başka parti veya örgütün de-

netimi altına girer ne de başka bir örgütü kendi denetimi altına almaya çalışır. THS, toplumsal muhalefeti bir araya getiren, sorunlarla mücadelede bir merkez görevi üstlenir. THS, ayrıca geniş bir uluslararası dayanışmayı gerektirir. Çünkü mücadele ettiği sorunlar yerel sınırları aşmış durumundadır. THS'nin hedef kitlesi ve tabanı sadece mavi yakalı sanayi işçileri ile sınırlı değildir. Ev kadınlarından işsizlere, evde çalışanlardan yarı zamanlı çalışanlara, tarım işçilerinden zanaatkârlara, LGBT gruplarından etnik gruplara çok farklı toplumsal kesimler bu hareketin hedef kitlesini oluşturmaktadır.

THS'nin bir başka önemli özelliği de ortaya çıktığı bölgelerin ve ülkelerin kendine has özelliklerini taşıdığı için evrensel ve değişmez bir anlayış olmamasıdır. Aslen pratikten doğan bir hareket olduğu için yukarıda özetlemeye çalıştığımız özelliklerine, ortaya çıktığı bölgeye göre yeni unsurlar da içerebilir.

Giderek küreselleşen ve toplumsal eşitsizliklerin arttığı neo-liberal kapitalist dünya sisteminde anlamlı bir değişim ancak sürekli ve sürdürülebilir bir toplumsal mücadele ile mümkün olabilir. Her ne kadar şimdiye kadar sınırlı sayıda da olsa, gerek pratiğe ve eylemliliğe, gerek toplumsal sınıf temelli mücadeleye gerekse ekonomik ve siyasal alandaki mücadelelerin bütünselliğine yaptıkları vurguyla dünyadaki THS deneyimleri böyle bir değişimin gerekli ve aynı zamanda mümkün olabileceğini göstermesi açısından oldukça önemlidir.

SİYASAL BİR AKTÖR OLARAK ORDU VE ASKERLER

Egemen bir siyasal yapı olarak kabul edilen devletin, özellikle de ulus-devletin varlığını devam ettirebilmesi, Charles Tilly'in de Max Weber'i takip ile belirttiği gibi büyük ölçüde fiziksel şiddet araçlarının meşru kullanımını tekeli altında tutabilmesine bağlıdır. Bu anlayışa göre devletler tarihsel olarak savaşlar neticesinde ortaya çıkmış ve varlıklarını devam ettirebilmek, gerek iç gerekse dış rakipleriyle mücadele etmek için de birer savaş makinesi olarak hareket etmeye devam etmişlerdir. Charles Tilly'e göre devlet inşası ve savaş hep el ele süregelmiştir. Başka bir deyişle tarihsel olarak devlet yönetimi her zaman şiddet içermiştir ve devletler gerektiğinde şiddet kullanmaktan geri durmamışlardır. Zaman içinde devlet başka fonksiyonlar ve görevler üstlenmiş ise de temel fonksiyonu fiziksel şiddeti tekeli altında tutmak olmaya devam etmiştir. Düzenli orduların da ortaya çıkışı büyük ölçüde bu zorunluluktan kaynaklanmış, hatta günümüzde ulus-devletlerde ortaya çıkmış olan demokrasi ve eşit vatandaşlık hakları, devletlerin sürekli savaş halinde olmasalar bile sürekli savaş hazırlığı içinde olmaları zorunluluğunun bir sonucu olarak ortaya çıkmış ve gelişmiştir. Devlet yöneticilerinin sürekli savaş hazırlığını devam ettirebilmeleri kendi düzenli ve sürekli ordularını oluşturabilmelerine, bunun içinse giderek artan miktarda maddi kaynaklara, daha da önemlisi insan gücüne ihtiyaçları vardı. Bazı devletler bunu tebaalarını zor ve baskı yöntemiyle kendileri için savaşmaya, ekonomik kaynakları daha zengin olanlar ise profesyonel askerler kiralayarak, bazıları ise bu iki stratejiyi beraber ve dengeli bir şekilde uygulamaya çalışarak

becermeye çalıştılar. Ne sadece zor ve baskı, ne de sadece parayla asker satın alarak savaşmak uzun vadede işe yaramış, sadece her ikisini de başarılı ve dengeli bir şekilde uygulayabilen devletler ayakta kalabilmişti. Günümüzde ulus-devlet olarak tabir edilen devlet formunun temellerini de işte bu ayakta kalabilmiş devletler atmıştır. Devletlerin zamanla daha çok asker ve kaynağa gerek duyması ise ilk önce sermaye sahibi sınıflarla müzakere etmelerine olanak sağlamıştır. Bunun sonucunda devlet yöneticileri devlete daha çok kaynak aktarmaları karşılığında sermaye sahibi sınıflara birtakım sosyal ve siyasal haklar tanımışlar, böylece sermaye sahibi sınıflar ilk defa devlet yönetiminde söz sahibi olmaya başlamışlar ve zamanla devlet yönetiminde giderek güçlenerek önemli birer siyasal aktör olarak yerlerini almaya başlamışlardır. Ne var ki sürekli kiralık askerlerle savaş hazırlığı hali eldeki maddi kaynakların mütemadiyen yetersiz kalmasına sebep olmuş ve devlet yöneticileri problemi çözmek için daha sürekli bir arayış içine girmişlerdir. İşte milliyetçilik ideolojisi ve buna bağlı olarak kutsal millet ve vatan mefhumlarının icadı bu arayışın bir sonucu olarak ortaya çıkmış, sıradan insanların vatan ve milletleri için devletlerin düzenli ordularına devletin güdümü ile ama neredeyse gönüllü olarak katılmalarına imkân sağlamıştır. Kısaca savaş devleti, devlet milliyetçiliği, milliyetçilik milleti ve orduyu yaratmıştır. Bu durumda devletlerin ve devlet yöneticilerinin iktidarının devamlığının bir zorunluluğu olarak, devlet elitleri tarafından kurulan düzenli ordular bağımsız birer siyasal aktör olarak düşünülebilir mi?

Charles Tilly (1929-2008)

Devlet inşası, kolektif şiddet, çatışma, eşitsizlik, toplumsal ve siyasal değişim ve mücadeleler, demokrasi ve milliyetçilik üzerine yaptığı tarihsel ve sosyolojik araştırmalarla 20. yüzyılın en üretken ve önemli sosyal bilimcilerinden biridir. Tarihsel süreçlerin ilişkisel analizi yönteminin en önemli temsilcisidir. Avrupa'da devlet inşası üzerine olan çalışmasında yaptığı "devletler savaşları, savaşlar devletleri yapar" tespiti bu alanda çığır açıcı olmuştur. Ayrıca toplumsal hareketler literatürüne çok sayıda yeni kuram ve kavram kazandırmıştır. Kaynak mobilizasyonu kuramının kurucusudur. "Eylem repertuarı" kavramını toplumsal hareketler literatürüne kazandırmış ve yaygınlaştırmıştır.

Özelikle siyaseti devlet yönetimi olarak değerlendiren, devleti ve devlet kurumlarını bir bütün olarak ele alan sosyal bilimcilere göre ordu devlet yapısının vazgeçilmez bir öğesidir. Devletin sivil ve askeri bürokrasisi bir bütündür. Birbirlerinden ayrı ve bağımsız olarak değerlendirilemezler. Böyle olunca da ordu zaten devletin sivil kurumlarından bağımsız bir siyasal aktör olarak ele alınamaz.

Ancak başka bir görüşe göre devlet yekpare bir yapı değildir. Devleti oluşturduğu iddia edilen grup ve kurumlar aslında sürekli bir çekişme ve çıkar çatışması içindedirler. Örgütlü bir grup olarak da ordu ve üyeleri her şeyden önce kendi çıkarlarını korumak adına hareket ederler. Bu yüzden de her zaman sivil iktidar odaklarına ve karar alma organlarına kendi istekleri ve çıkarları doğrultusunda kararlar alınması ve uygulanması için baskı yaparlar. Bu baskı liberal demokratik rejimlerde çoğunlukla dolaylı yollardan gerçekleşirse de günümüz-

de askerlerin dünyanın çeşitli yerlerinde siyasal hayata doğrudan müdahalelerde bulundukları, hatta askeri darbelerle siyasal yönetimi tamamen ele geçirdikleri de görülmektedir. Bu noktada belki de Samuel E. Finer'ı takiple şu soruyu sormamız yararlı olabilir: "Ordu tüm diğer siyasal güçlerden yüz kere daha iyi örgütlenmiş olduğuna ve modern silahlara sahip olduğuna göre, askerlerin neden bazen siyasal yaşama müdahale ettiklerini sormak yerine, neden her zaman müdahale etmediklerini araştırmak daha doğru olmaz mı?"

Kimi yazarlara göre ise modern demokratik toplumlarda ordu siyasal bir aktör olarak ele alınamaz. Ordunun doğrudan veya dolaylı yollardan siyasete müdahalesi "normal" değildir. Ordu sivil otorite kontrolü altında, ona hizmet eden, hesap vermesi gereken ama bir o kadar da zorunlu bir unsurdur. Eğer öyle değilse bu ya normal olmayan koşullara veya ekonomik veya kültürel geri kalmışlığa bağlanır. Ordunun doğrudan doğruya iktidar olduğu durumlarda artık militarist bir rejim, askeri bir diktatörlük söz konusudur. Militarist rejimlerde ve askeri diktatörlüklerde sivil siyasetin kuralları artık işlemez. Siyaset, zor ve baskı ile eşanlamlı hale gelir.

Ancak bu tür sadece zora ve baskıya dayalı rejimler aynı zamanda en istikrarsız ve kırılgan rejimlerdir. Antonio Gramsci'nin belirttiği gibi bir iktidar zor ve rızanın hassas dengesi üzerine kurulu bir hegemonya inşa edemezlerse, zor, insanların gönüllü rızası ile desteklenip kabul edilmezse istikrar ve süreklilik sağlayamaz. İktidar sahipleri sadece zora başvurur, toplumsal rızayı üretemez ve sürekli kılamazlarsa kısa zamanda daha güçlü bir zorba ile yer değiştirmek zorunda kalırlar. Her ne kadar Gaetano Mosca'nın belirttiği gibi "mızrakları ve tüfekleri taşıyanlar kendi kurallarını mütemadiyen kürekleri kullananlara ve mekikleri dokuyanlara dayatmaya çalışsalar" da, bu dayatma eğer toplum tarafından kabul görmez ise kalıcı ve sürekli bir nitelik kazanamaz. O halde şiddet araçlarını kontrol eden askerlerin etkili olabilmeleri için öncelikle diğer siyasal aktörler tarafından kabul görmesi ve desteklenmesi gerekir. Bu sebeple, doğrudan iktidarda olmasa bile ordunun siyasetteki rolünü anlamak için diğer siyasal ve toplumsal aktörlerle olan ilişkisine ve etkileşimine bakmak gerekir. Ordu ve dolayısı ile şiddet ve zor kullanımı en demokratik ve liberal rejimlerde bile hiçbir zaman siyasetin dışında düşünülemez. Savunma ve güvenlik ideolojilerinin egemen olduğu günümüzde devletler şiddet araçlarının kullanımını meşru olarak tekelleri altında tutmaya devam

Gaetano Mosca (1858-1941)

İtalyan siyaset bilimci, gazeteci ve bürokrat. Elitizm kuramının kurucuları arasında sayılan Mosca, *Yönetici Sınıflar* adlı kitabında ilkel toplumlardan bu yana her toplumun sayısal olarak azınlıkta olan bir "siyasi sınıf" tarafından yönetildiğini göstermeye çalışır ve bunun evrensel bir durum olduğunu iddia eder. Mosca'ya göre modern bürokratik toplumlarda siyasi sınıfı örgütsel becerileri daha üstün olanlar oluştururlar. Ne var ki elit sınıfına üyelik kalıtsal değildir. Elitler toplumun her kesiminden oluşabilir. Ayrıca elitler arasında da sürekli bir rekabet sözkonusudur. Bunun sonucu da örgütlenme becerilerine bağlı olarak elitler arasında daimi bir dolaşım olmasıdır.

ettikleri müddetçe de modern ordular ve üyeleri etkili birer siyasal aktör olmaya devam edeceklerdir. Kaldı ki, Türkiye örneğinde olduğu gibi ordular zaman içerisinde devletlerin birer şiddet aygıtı olmanın ötesine geçip, birer ekonomik aktör haline de gelmişlerdir. Türkiye'de ordunun (Türk Silahlı Kuvvetleri) bir yardımlaşma aracı olarak kurulan Ordu Yardımlaşma Kurumu (OYAK), zamanla faaliyetlerini genişleterek, devlet bürokrasisinin yardımı ve uluslararası şirketlerin de desteği ile Türkiye'deki en güçlü ekonomik kuruluşlardan biri haline gelmiştir. Global düzeyde de silah sanayi bugün en güçlü ekonomik aktörlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Günümüzde orduların bu çok yönlü faaliyetleri, sivil bürokrasi ve hükümetler dâhil diğer toplumsal aktörlerle olan karmaşık ilişkileri, siyasal karar alma süreçlerindeki etkilerini oldukça karmaşık bir hale getirmektedir.

TARTIŞMA SORULARI

- ☐ *Herhangi bir siyasal süreci veya uygulamayı etkilemek veya değiştirmek isterseniz nasıl bir yol izlerdiniz?*
- ☐ *Sizce birey siyasi bir aktör olarak değerlendirilebilir mi? Tartışınız.*
- ☐ *Bireyselci, yapısal ve ilişkisel yaklaşımları kısaca özetleyip karılaştırmalı olarak eleştirerek tartışınız? Sizce bunlardan hangisi veya hangileri toplumsal olguları anlamak ve açıklamakta daha yararlı olabilir? Sebeplerini belirterek tartışınız.*
- ☐ *Baskı ve çıkar gruplarının siyasal yaşamdaki önemini kullandıkları yöntemleri de göz önüne alarak tartışınız.*
- ☐ *Türkiye'de işçi sınıfı hareketi ve sendikaların tarihi gelişimi sürecinde "vesayat sendikacılığının" yeri ve önemini eleştirel bir şekilde tartışınız.*
- ☐ *Toplumsal hareketler olarak adlandırılan oluşumların siyasal yaşamdaki yeri ve önemi nedir? Bu oluşumların çıkar gruplarından farkları nelerdir? Hayali veya gerçek bir örnek veya örnekler üzerinden tartışınız.*
- ☐ *Toplumsal Hareket Sendikacılığının ayırt edici temel özellikleri nelerdir? THS geleneksel sendikacılıktan ve yeni toplumsal hareketlerden hangi özellikleri ile ayrılmaktadır?*
- ☐ *Ordu bağımsız bir siyasal aktör olarak değerlendirilebilir mi? Tartışınız.*

KAYNAKÇA

Akça, Ismet, "Küreselleşme ve Emek Stratejisi: Toplumsal Hareket Sendikacılığına Doğru", *Eğitim Bilim Toplum*, 2004, cilt 2, sayı 5.

Akkaya, Yüksel, "Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık," *Praksis* (5), 2002, s. 131-176.

—, "Toplumsal Hareket Sendikacılığı: Ne kadar Yeni, Ne Kadar Eski?", 2004, http://www.sendika.org/yazi.php?yazi_no=1214, [İndirme Tarihi: 02.07.2013]

Alpkaya, Faruk ve Bülent Duru (der.), *1920'den Günümüze Türkiye'de Toplumsal Yapı ve Değişim*, Phoenix Yayınları, Ankara, 2012.

Atılgan, Gökhan ve E. Atilla Aytekin (der.), *Siyaset Bilimi*, Yordam Kitap, İstanbul, 2012.

Çelik, Aziz, *Vesayetten Siyasete Türkiye'de Sendikacılık (1946-1967)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

Çeğin, Güney ve Emrah Göker (der.), *Tözcülüğün Tasviyesi: İlişkisel Sosyolojide Temel Yaklaşımlar*, Note Bene Yayınları, Ankara, 2012.

Çetinkaya, Doğan Y. (der.), *Toplumsal Hareketler: Tarih, Teori ve Deneyim*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

Finer, Samuel E., *The Man on Horseback: The Role of the Military in Politics*, Westview Press, Boulder, Colorado, 1988.

Koç, Yıldırım, *Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık Hareketi Tarihi*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2003.

Moody, Kim, "Towards an International Social-Movement Unionism", *New Left Review*, 225, 1997, s. 52-72.

Mosca, Gaetano, *The Ruling Class*, McGraw-Hill, New York, 1939.

Polanyi, Karl, *Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*, çev. Ayşe Buğra, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

Saussure, Ferdinand de, *Genel Dilbilim Dersleri*, çev. Berke Vardar, Multilingual Yayınları, İstanbul, 1998.

Scipes, Kim, "Understanding the New Labour Movements in the "Third World": The Emergence of Social Movement Unionism," *Critical Sociology*, cilt 19, no: 2, 1992, s. 81-102.

Tilly, Charles, *Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu*, çev. Kudret Emiroğlu, İmge Kitabevi Yayıncılık, İstanbul, 2001.

Waterman, Peter, "Social-Movement Unionism A New Union Model for a New World Order", *Review*, cilt 16, no: 3, 1993, s. 245-278.

Yücel, Tahsin, *Yapısalcılık*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999.

Anayasa, Yasama, Yürütme ve Yargı

Mete Kaan Kaynar

NELER ÖĞRENECEĞİZ?

- Siyaset nedir?
    - Anayasa nedir? Nasıl tanımlanır?
    - Anayasalar neden ana yasalardır?
    - Anayasa, hegemonya, hâkim sınıf ve siyaset ilişkisi nedir?
    - Anayasa bloğu nedir?
    - Osmanlı ve Cumhuriyet dönemleri anayasal gelişmeleri nelerdir?
- Yasama
    - Meclisler nasıl ortaya çıkmışlardır?
    - Meclisler nasıl oluşur, çalışırlar?
    - Yasaları kimler, nasıl çıkartır?
    - Meclislerin işlevleri nelerdir?
    - Yasama, yürütmeyi nasıl denetler?
    - Yürütme, yasama karşısında nasıl güçlü hale gelir?
    - Çift meclisli ve tek meclisli yasama sistemleri nelerdir?
    - Popülizm, oy baskısı ve çift meclislilik arasında ilişki var mıdır?
- Yürütme
    - Yasaları kimler yürütür?
    - Parlamentarizm, yarı başkanlık ve başkanlık sistemlerinin özellikleri nelerdir?
    - Türkiye'de parlamenter sistemin evrimi nasıl olmuştur?
- Yargı
    - Türkiye'de yargı sistemi nasıl örgütlenmiştir?
    - Askerî yargı sistemine yönelik eleştiriler nedir?
    - Türkiye'de sıkıyönetimler ve sıkıyönetim ile askerî yargı sistemi arasındaki ilişkiler nelerdir?

GİRİŞ

Montesquieu'nun *Yasaların Ruhu*'nu yazdığı tarihten bu yana, yasama, yürütme ve yargı güçleri arasındaki ilişki basit, temel bir varsayıma dayanmaktadır. Buna göre devletin gücü, aralarında hiyerarşik ilişkinin olmadığı organlar arasında bölünecek; yasama organı yasaları yapmasına rağmen çıkardığı yasaları uygulama gücüne sahip olmayacak; yürütme organı yasama organının yürürlüğe koyduğu kuralları icrâ edecek, yürütecek, fakat yasa yapma gücü olmayacak; yasa yapma ya da çıkarılan yasaları uygulama gücü olmayan yargı organı ise kanunların uygulanması sürecinde doğacak ihtilafları çözecek ve kanunların va'z ettiği kuralları çiğneyenlere verilecek cezaları belirleyecektir. Böylece, bireyin özgürlüğü önündeki en önemli tehdit olan devletin gücü bölünerek sınırlandırılmış, liberal demokrasi ve hukuk devleti tesis edilmiş olacak; ABD'nin 4. Başkanı James Madison'un dediği gibi "İster babadan oğula, ister atama, ister seçim yoluyla olsun yasama, yürütme ve yargı güçlerinin tek bir elde, birkaç kişinin ve birçok kişinin elinde toplanması" olarak tanımladığı tiranlığın önüne geçilmiş olacaktır. Oysa 26 Ağustos 1789 tarihinde kabul edilen İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'nde de tanımlanan "güçler ayrılığı" ya da eski tabirle tefrik-i kuvva varsayımı, günümüz dünyasında pek de böyle işlememektedir. Nitekim Montesquieu, hatta Locke'a dayanan bu ayrımın formüle edildiği dönemlerden bu yana yaşadığımız dünya çok değişmiş; her şeyden önce dünya sanayi kapitalizmi ve ulus-devletlerle tanışmış; her ulus-devletin siyasal kültürü güçler ayrılığının pratiğe yansımasını derinden etkilemiştir. Yaşadığımız dünyanın ulus-devletlerinin neredeyse tamamında Montesquieu'nun güçler ayrılığı düşüncesi hâlâ prensip olarak kabul görmekteyse de bugün, uygulamada, yürütmenin yasa yapma sürecine etkin bir şekilde tesir ettiğini, yasamanın yürütmeye gittikçe bağımlı bir organ haline geldiğini ya da yargının yasama ve(ya) yürütmenin denetimine girdiğini görmek bizi şaşırtmamalı. Tüm bunlara ilaveten ne yasama, ne yargı, ne de yürütmenin toplumdaki sosyolojik ilişkilerden bağımsız olup, üretim ilişkilerinin yasama, yürütme ve yargı organlarının oluşumunda önemli rol oynadıklarını da bu tartışmalara eklemek gerekiyor. Nitekim bu bölüm de bu amaçla yazılmıştır. Bu bölümde, anayasaların o ülkelerindeki siyasi konumları ve o toplumlardaki iktidar ilişkileri örüntüsünün o anayasanın oluşumundaki rolü; yasama, yürütme ve yargı organlarının farklı ülkelerde nasıl örgütlendiği, bu organların aralarındaki ilişkilerin nasıl tesis edildiği; siyasal sosyal, ekonomik ve kültürel süreçlerinin yasama, yürütme ve yargı organlarının oluşumuna nasıl etki ettiği gibi konular tartışmaya açılacaktır.

Anayasa Bloğu

Referans Normlar ya da *Ölçü Normlar* kuralı olarak da bilinir. Anayasallık bloğu kavramı Fransa'da 1974'te Louis Favoreu tarafından ortaya atılmıştır. Tüm yasaların anayasaya uygun olmak zorunda olduğunun altını çizer.

ANAYASA NEDİR?

Hakların güvence altına alınmadığı, kuvvetler ayrılığının gerçekleştirilmediği bir toplumun anayasası yoktur.

– İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi, Madde 16

Türkçede anayasa kelimesi "yasaların anası", yasaların dayandığı temel metin anlamında kullanılmaktadır. Anayasa–ya da Türk Dil Kurumu'nun İngilizce "justice" ve "laws" kelimelerine karşılık olarak türettiği "tüze"den hareketle, akademik çevrelerde seyrek de olsa kullanılan anatüze– kelimesinin kullanımının görece yeni olduğunu söyleyebiliriz; nitekim, Türkiye'de anayasalar, 1961 Anayasası'ndan bu yana "anayasa" kelimesi ile tanımlanmaktadır. Örneğin, Osmanlı İmparatorluğu'nun meşrûti yönetime geçtiği 1876 yılında çıkartılan ilk anayasa "Kanun-i Esâsî" adını taşıyordu. Kanun-i Esâsî, temel kanun, ana yasa anlamında Farsça bir tamlama. TBMM'nin 1921 ve 1924 yılında kabul ettiği anayasalar ise temel örgütlenme esasları anlamında "Teşkilât-ı Esâsîye" adıyla kabul edilmişlerdir. Özetle, 1876 Anayasası'ndan 1982 Anayasası'na, Türkiye'de anayasaları ifade etmek için kullanılan her üç kavram da ortak bir noktada buluşmakta; yasalara temel oluşturan, yasaları doğuran ana metin, devletin temel örgütlenme ve işleyiş şcması, anlamlarını içlerinde barındırmaktadırlar.

Çerçeve anayasa

Genel ilkeleri ortaya koyup, bunlarla ilgili düzenlemeleri yasalara bırakan Anayasa. ABD Anayasası buna örnek olarak verilebilir.

Kazüistik anayasa

Olası tüm durumları düzenleme amacı taşıyan anayasalardır. 22 bölüm ve 395 maddeden oluşan Hindistan Anayasası bu tür anayasalara örnek olarak verilebilir. Nitekim 1982 ve 1961 anayasaları da Kazüistik türdeki anayasalara örnek olarak verilebilirler.

Benzer bir durumu, farklı dillerde anayasayı ifade etmek için kullanılan kavramlara baktığımızda da görmek mümkündür. Örneğin, İngilizce ve Fransızcada anayasayı ifade etmek için kullanılan "constitution" kelimesi, anayasa anlamı dışında yapı, bileşim meydana getirme, kurma, oluşturma gibi anlamlar taşımaktadır. Almanca "verfassung" kelimesi de anayasa anlamı dışında, yapı, bünye gibi anlamlara gelmektedir. 1998 tarihinde kabul edilen Sudan Anayasası ise Meşrû Düstûr başlığını taşımaktadır ki, düstûr kelimesi de Arapçada, kanunlar, temel prensipler, temel kurallar anlamına gelmektedir. Buradan hare-

23 Cemaziyelâhir 1326 (11 Temmuz 1324) tarihli Kanun-i Esâsî hatıra kartpostalı, üzerinde sırasıyla Osmanlıca ve Fransızca hürriyet (özgürlük), adâlet, müsâvat (eşitlik) ve uhuvvet (kardeşlik) yazmaktadır. (İsa Arbaş Koleksiyonu)

ketle şöyle bir genellemeye gidebiliriz: Anayasası olan tüm ulus-devletler, hangi dilde olursa olsun anayasalarına, bu metinlerin temel, kurucu, ana karakterini ön plana çıkaran bir isim vermektedirler. Bu genellemeden, anayasaları tanımlamak için farklı dillerden seçilen kelimelerden hareketle anayasa kavramını tanımlamak gerekirse, bir ülkenin anayasasını "o ülkenin ana yasası" olarak adlandırmak mümkündür.

Anayasayı ana yasa olarak tanımlamak pek yanlış değilse de, bu tanım, günümüz ulus-devletlerinin neredeyse tamamının sahip olduğu bu temel metinlerin işlevlerini, yapılarını, siyasal ve toplumsal yapıda oynadıkları rolleri anlayabilmek için yeterli bir tanımlama değildir. Tam da Hindistan'ın, dönemin Devlet Bakanı K.N. Chaturvedi'nin Hindistan Anayasası'nın başlangıç metnine yazdığı önsözde olduğu gibi: Anayasalar, "Hükümet sisteminin işlemesini sağlayan bir araç, yaşayan bir metindir." O nedenle anayasa kavramına biraz daha yakından bakmak, onun ana yasa olmasının ne anlama geldiğini irdelemek gerekmektedir.

Anayasalar genel olarak dar (şeklî) ve geniş (maddî) anlamda olmak üzere iki şekilde tanımlanırlar. Tanımlardaki bu farklılık, tam da yukarıda tartışıldığı gibi, anayasaların ana yasa olma karakterinin sınırının belirlenmesinden doğan bir farklılıktır.

Magna Carta Libertatum (Büyük Özgürlükler Sözleşmesi)

Kısaca Magna Carta olarak anılan sözleşme, 1215 yılında Papa III. Innocent, Britanya Kralı John ve onun baronları arasında, temelde Kral John'un yetkilerini kısmayı amaçlayan 63 maddelik bir belgedir. Magna Carta, sadece kralın yetkilerini sınırlandırmakla kalmamış, vergiden, para cezalarına, ceza hukuku ile ilgili düzenlemelerden ticaret hukukuna, ormanlar ve nehir kıyıları ile ilgili düzenlemelere kadar birçok sorun da, bu antlaşmayla kayıt altına alınmıştır.

Dar (şeklî) anlamda anayasa, anayasayı biçim yönünden tanımlar. Eğer bir kural, normlar hiyerarşisinin en üstünde yer alıyor ve yapılış, değiştiriliş yöntemleri bakımından normal kanunlardan farklı usuller taşıyorsa, içeriği ne olursa olsun o norm bir anayasa kuralı olarak kabul edilir. Bir başka ifade ile anayasayı ana yasa metni haline getiren şey, bu tanıma göre, onun şeklen diğer kanunlardan farklı usullerle çıkarılması ve değiştirilmesi, çıkarılan yasanın bir anayasa olduğunun resmi olarak tescillenmiş olmasıdır.

Geniş (maddî) anlamda anayasa tanımı ise biçime değil içeriğe önem verir. Bu tanıma göre anayasa, devletin temel organlarının kuruluşunu ve işleyişini belirleyen hukuk kurallarının bütünü olarak tanımlanmaktadır. Bir başka ifade ile geniş anlamda anayasa, anayasayı bir "teşkilât-ı esâsîye" ya da "kanun-i esâsî" olarak tanımlama eğilimindedir. Bu çerçevede, bir yasanın anayasa olup olmadığı, nasıl çıkarıldığı ve değiştirildiği ile ilgili bir sorun değil, aksine, neyi düzenlediği, yasanın ne kadar kanun-i esâsî, ya da teşkilât-ı esâsîye olduğu ile ilgili bir sorundur.

Anayasaları tanımlamak için kullanılan her iki bakış açısının da artı ve ek-

sileri vardır. Eğer anayasaları sadece dar (şeklî) bir biçimde tanımlamış olsaydık, İngiltere gibi yazılı bir anayasası olmamakla birlikte, güçlü bir anayasal geleneğe sahip olan bir devletin anayasasının var olmadığını söylemek zorunda kalabilirdik. Benzer şekilde, anayasaları sadece geniş (maddî) anlamda tanımlamış olsaydık, o takdirde de, devletin temel organlarının kuruluşu ve işleyişi ile ilgili tüm yasaları anayasa olarak tanımlamak zorunda kalırdık. Örneğin, bir ülkenin siyasî partiler kanunu ya da seçim sistemi kanunu da o devletin işleyişi ile ilgili çok önemli kanunlar olmasına rağmen, bu konulardaki düzenlemelerin ayrıntıları, tüm ülkelerde anayasalarda değil, yasalarda yer almaktadır. Toparlamak gerekirse, dar ve geniş anlamda anayasa tanımları arasındaki farklılık, anayasayı ana yasa olarak kabul etmemiz gereken şeyin ne olduğu noktasında kilitlenmektedir. Şeklî anayasa düşüncesi, biçimi bu açıdan önemserken, maddî anayasa düşüncesi yasanın içeriğine, o yasanın ne kadar devletin kuruluş ve işleyişi ile olan alâkasına dikkat etmektedir.

Yumuşak anayasa

Sıradan kanunlarla aynı şekilde ve aynı kurumlar tarafından değiştirilebilen anayasalara denir. Genel olarak, *yazılı olmayan ve çerçeve anayasalar*, yumuşak anayasalar ya da *teamüli (conventional) anayasalar* olarak kabul edilirler. İngiltere bu konudaki en bilinen örnek olmakla birlikte Yeni Zelanda Anayasası da yumuşak anayasalara örnek olarak verilebilir.

Katı anayasa

Sıradan kanunlardan farklı kurumlar ve(ya) usullerle değiştirilebilen anayasalardır. Genel olarak *yazılı anayasalar*, katı, *biçimsel anayasalar* olarak kabul edilirler. Aralarında Türkiye'nin de bulunduğu birçok ülkenin anayasası katı anayasalara örnek olarak verilebilir.

Her iki bakış açısının hassasiyetlerini dikkate alan bir anayasa tanımı yapmak gerekirse şöyle bir tanım yapmak mümkündür: Anayasa, sıradan kanunlardan farklı metotlar ve(ya) kurumlar tarafından yapılan, değiştirilen ve normlar hiyerarşisinde diğer yasaların üzerinde yer alan; devletin temel özellikleri, ana kurum ve kuruluşlarının yapısı, işleyişi ve yurttaşların temel hak ve özgürlükleri gibi konuları içeren temel metinlerdir.

Yukarıdaki tanım esas alındığında, dünya üzerinde anayasaların 18. yüzyılda, kapitalistleşme ve ulus-devletleşme süreçleriyle birlikte ortaya çıktığını görürüz. Gerçi, 1215 tarihinde İngiltere'de kabul edilen Magna Carta'nın da egemenin, kralın yetkilerini sınırlama anlamında anayasacılık hareketleri tarihinde önemli bir yeri olduğu kabul edilse de, günümüz anlamında ve yukarıdaki tanıma içkin anayasaların oldukça yeni olduklarını vurgulamak gerekmektedir. Modern anayasaların ilk örneği, 1787 tarihinde kabul edilen ABD Anayasası'dır. Bu anayasayı 1791 tarihinde Fransa'da, 1809'da İsveç'te ve 1812 yılında İspanya'da kabul edilen anayasalar izlemektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nda 1876 yılında kabul edilen anayasa (Kanun-i Esâsî) ise dünya üzerindeki 14. anayasal metindir.

Anayasalar, siyaset, iktidar ilişkileri ve hegemonya

Anayasalar devletlerin esas kurumlarının örgütlenme ve işleyişi ile ilgili temel kuralları içerdikleri kadar –örtük ya da açık şekilde de olsa– o devletin temel felsefesi, dünyayı algılayışını da yansıtırlar. Örneğin, 1949 yılında kabul edilen Hindistan Anayasası'nın başlangıç metni, Hint devletinin Fransız Devrimi ilkelerini rehber aldığını, Hint ulusunun adalet, özgürlük, eşitlik ve kardeşlik temelinde bir araya geldiğini vurgulamaktadır. Benzer bir gönderme, 1958 tarihinde kabul edilen Fransız Beşinci Cumhuriyeti'nin Anayasası'nda da yer almakta; anayasanın giriş metninde Fransa'nın, 1789 İnsan Hakları Bildirgesi ile tanımlandığı şekliyle ulusal egemenlik ve insan haklarına bağlı olduğu belirtilirken, birinci maddede de Fransa'nın seküler, demokratik sosyal bir cumhuriyet olduğunu kayıt altına almaktadır. İran Anayasası'nın 4. maddesi ise medeni, mali, ekonomik, siyasal ve diğer kanun ve düzenlemelerin İslâmî prensiplere aykırı olamayacağını hükme bağlanmakta, 2. maddesinde de devletin İslâmî kurallara bağlılığı kuruluş prensipleri başlığı altında ifade edilmektedir. Benzer ifadeler 1992 yılında kabul edilen Suudi Arabistan Krallığı Anayasası'nda da yer almaktadır. Anayasa'nın birinci maddesi "Suudi Arabistan Krallığı'nın egemen bir İslâmî Arap devleti" olduğu hükme bağlanmıştır. Benzer bir eğilimi Küba Anayasası'nda da görmek mümkündür. Küba Anayasası José Martí'nin fikirleri ve Marx, Engels ve Lenin'in siyasî ve sosyal fikirlerini rehber edindiğini ifade eder. Çin Anayasası'nın girişinde ise, halk cumhuriyetinin kuruluşundan sonra işçi sınıfı önderliğinde halkın demokratik diktatörlüğünün tesis edildiği ve özel mülkiyete dayalı üretim aracı mülkiyetinin tasfiye edildiği vurgulanır. Benzer eğilimlere Türkiye Cumhuriyeti'nin 1982

Hegemonya

İtalyan siyaset bilimci Antonio Gramsci tarafından kullanılan bir kavramdır.

En genel tanımıyla, hâkim toplumsal kesimlerin çıkar ve taleplerinin ideal, evrensel ve tüm toplum kesimleri tarafından paylaşılan çıkarlar haline getirilmesi ile ilgili tüm kurum ve süreçleri ifade eder. Hegemonya yoluyla toplumsal çatışma minimize edilir, toplumsal düzen ve uyum tesis edilir, bir toplumsal kesimin çıkarları tüm toplumun çıkarları haline getirilir.

Hegemonya kavramı, Gramsci'ye göre, devletle değil sivil toplum ile alâkalıdır ve orada oluşur. Kapitalist üretim ilişkilerinde avantajlı olan sınıf, buradaki avantajını sivil topluma taşır ve sivil toplumdaki kurumlar (okul, medya, siyasî partiler, dinî kurumlar vb.) aracılığıyla toplumun geri kalanını hegemonik olarak yönlendirmeye, ahlâki ve entelektüel olarak toplumun tüm kesimlerini etkilemeye başlar. Sivil toplum aracılığı ile oluşturulan bu ahlâki ve entelektüel yönlendirmedir ki, rıza, yani zorlama olmaksızın, hegemonik gücün çıkarlarının tüm toplumsal kesimler tarafından paylaşılması, içselleştirilmesi sağlanır. Gramsci hegemonya kavramını sadece mevcut toplumsal düzende rızanın ve toplumsal denetimin nasıl sağlandığını açıklamak için değil, aynı zamanda onun nasıl aşılacağını açıklamak için de kullanır. Nitekim, Gramsci için devrim, sivil toplumda bir karşı hegemonyanın oluşturulması ile ilgili süreçleri içerir.

Anayasası'nda da rastlanır. 1982 Anayasası'nın başlangıç kısmında da "Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu, ölümsüz önder ve eşsiz kahraman Atatürk'ün belirlediği milliyetçilik anlayışı ve O'nun inkılâp ve ilkeleri doğrultusunda" hareket ettiği vurgulanır.

Yukarıdaki örnekleri artırmak mümkündür. Ancak burada vurgulanmaya çalışılan şey, hangi anayasanın hangi dünya görüşünü benimsediği ve onu hangi kelimelerle ifade ettiği vb. değildir. Önemli olan nokta, anayasaların devletlerin dünya görüşleri ile ilgili örtük ya da açık bir kanaat taşıdıkları, anayasaların basitçe, devletlerin temel kurumlarının işleyişi ile ilgili kuralları sıralayan teknik, nötr, siyaset üstü metinler olarak ele alınamayacakları hususudur. Tabii bu yargıya varmak için sadece anayasaların dünya görüşlerini açıkça ortaya koydukları ifadelerden yola çıkmak zorunda da değiliz. Anayasaların temel hak ve özgürlüklere bakışı, yorumlayışı, sınırlandırışı, hatta oldukça teknik bir konu gibi görünen devletin temel kurumlarının örgütlenişi ve işleyişi ile ilgili hükümlere baktığımızda bile anayasaların teknik ve siyaset üstü değil, aksine siyasal ve taraflı metinler olduğunu görmemiz mümkündür: Örneğin, İran'da hâlen yürürlükte olan anayasanın, İran İslâm Cumhuriyeti'nin temel kurumlarından biri olan Rehberlik Makamı'nı düzenleyen 5. maddesi, Rehber'in taşıması gereken özellikleri, 110. maddesi ise onun görev ve yetkilerini sıralamaktadır. Benzer şekilde 20. maddede, kadın erkek tüm yurttaşların eşit haklara sahip olduğunu belirtirken, bu hakların kullanımını ise İslâmî prensiplerle sınırlandırmaktadır. Bir başka ifade ile İran, devletin temel

Aslî kuruculuk ve türev kuruculuk

Kurma fonksiyonu, anayasayı oluşturmak, kurmak, yazmak anlamına gelmektedir. Kurma fonksiyonu iki şekilde ortaya çıkar: Aslî ve Türev Kuruculuk. Türev kuruculuk, bir anayasanın, o anayasada belirtilen değiştirme şartlarına bağlı kalarak yapılan kurma, yazma işlemidir. Aslî kuruculuk ise bir önceki anayasada belirtilen değiştirme şartlarına bağlı kalmadan gerçekleştirilen kurma işlemidir. Aslî ve Türev kurma arasındaki temel farklılık şu şekilde ortaya çıkar: Türev kurucu, yeni anayasanın hazırlanması ve kabulü konusunda hukuksal sınırlamalara tâbîyken, aslî kuruculukta böylesi bir sınırlandırma yer almaz. Bir başka ifade ile Aslî kuruculuk hukuk dışı bir işlemdir; kendisi bir hukuk yaratmakta, fakat bu gücünü hukuktan değil, fiili gücünden almaktadır. Türev kurucu ise gücünü geçerli hukuk kurallarından almaktadır. Aslî kuruculukta anayasa bir nedenle ortadan kalkmış, kaldırılmış ve böylece hukukî bir boşluk doğmuştur. Kurucu iktidar yeni bir sisteme ve yeni bir ideolojiye dayanan, yeni bir anayasa koyar ve bunu yaparken hukuksal açıdan herhangi bir hukuk kuralı ile bağlı değildir.

Türev kurmada ise var olan bir hukuk çerçevesinde hareket edilir ve yeni hukuk kuralı devletin kuruluşunu düzenleyen diğer kurallarla eşit değerdedir. Örnek vermek gerekirse, 1961 ve 1982 Anayasaları, 1960 ve 1980 darbeleri sonrası oluşturulan Kurucu Meclisler tarafından kurulmuş, yazılmış anayasalardır. Bu darbelerden sonra oluşturulan kurucu meclisler aslî kurucu işlev yerine getirmişlerdir. Türev kurucu işleve örnek olarak ise 3 Ekim 2001 tarih ve 4709 sayılı kanunla 1982 Anayasası'nın 32 maddesi ve başlangıç metnindeki değişiklikleri vermek mümkündür.

kurumlarının işleyişi ile ilgili kuralları düzenlerken de, yurttaşlarının temel hak ve özgürlüklerini düzenlerken de kendi siyasal duruşundan, dünya görüşünden hareket etmektedir. Aynı örneği devam ettirirsek, yine bu anayasanın, taraflı bir anayasa olduğunu söylememiz de mümkündür: Nitekim, bu anayasanın İran'da yaşayan nüfusun önemli sayılabilecek bir kısmını oluşturan Hıristiyan ve Bahai dinine mensup kişileri de kendi dünya görüşü çerçevesinde tanımlama ve sınırlandırma yoluna gittiği görülmektedir. Hemen belirtmek gerekiyor ki İran, bu konudaki tek örnek değildir. 2001'de değiştirilmeden önceki şeklinde, başlangıç bölümünde belirtildiği şekliyle, hiçbir düşünce ve mülahazanın Atatürk milliyetçiliği, ilke ve inkılâpları karşısında koruma görmeyeceğini belirten 1982 Anayasası'nı da bu örnek kapsamında ele almak mümkündür.

Anayasaların teknik ve siyaset üstü metinler olmadığını vurgulamak, örtük olarak iki yargıyı da peşinen kabul ettiğimiz anlamına gelir. Birincisi, anayasaların siyasal metinler olduğunu söylemek, başlı başına, anayasaların nötr, tarafsız metinler olmadığını söylemek demektir. Bunu "siyaset"in tanımına baktığımızda da rahatlıkla görmemiz mümkündür.

En yaygın tanımıyla siyaset, toplumdaki güç ve kaynakların dağılımıyla ilgili bir süreçtir. Başka bir ifadeyle tekrar etmek gerekirse siyaset, toplumdaki iktidar ilişkileriyle alâkalıdır. İktidar ise sadece siyasî iktidara, Bakanlar Kurulu'na, parlamentodaki sandalye çoğunluğuna vb. indirgenebilecek bir olgu değildir; bunları da kapsar; hatta aşar. Bir babanın çocukları ile ilişkisi de bir iktidar ilişkisi barındırır bünyesinde; toplumdaki farklı sınıflar, etnisiteler, toplumsal cinsiyetler, düşünce kalıpları, din ya da mezhepler arasındaki ilişkiler de. İktidar ilişkileri toplumun tamamına nüfuz etmiştir ve bir yerde iktidar ilişkilerinden bahsediyorsak bu, orada, eşit olmayan ilişkilerden bahsettiğimiz, oradaki güç ve kaynakların dağılımı ile ilgili bir sürece odaklandığımız anlamına gelir.

Başa dönersek, o takdirde, anayasalar siyasal metinler, siyaset iktidar ilişkileri, iktidar ilişkileri de eşitsiz ilişkilerle alâkalı süreçler ise; bir başka ifade ile iktidar A'nın B'ye B'nin istemediği bir şeyleri yaptırabilme gücüyle alâkalı süreçlerin toplamı ise bir devletin anayasasından bahsetmek demek, aynı zamanda o toplumdaki iktidar ilişkilerinin, o toplumdaki eşitsiz ilişkilerin, o toplumdaki siyasal dokunun anayasaya yansımış, anayasa metnine sinmiş, anayasa metninde garanti altına alınmış halinden bahsetmek demektir.

Anayasaların teknik ve siyaset üstü metinler olmadığını vurgulamakla kabul etmiş olduğumuz ikinci yargı ise şudur: Eğer anayasalar, toplumdaki iktidar ilişkilerinden bağımsız metinler olmayıp, bu eşitsiz ilişkilerin yansımasını anayasalarda bulmak mümkünse, o zaman anayasaları, birey ile devlet arasındaki tarafsız bir sözleşme olarak tanımlamak, ona indirgemek de mümkün görünmemektedir. Anayasalar taraftır, ve anayasanın tarafı, toplumdaki iktidar ilişkileriyle, eşitsiz güç ilişkileriyle şekillenir. Örneğin, İran Anayasası'nın, Bahailere, Azerbaycan Anayasası'nın zorunlu askerliği düzenleyen 76. maddesinin vicdani retçilere karşı taraf olduğunu söyleyebiliriz. Ortada her bir İran yurttaşının, Azeri yurttaşının, ya da Türkiye Cumhuriyeti yurttaşının kendi devletleriy-

le birebir ve özgür iradeleri çerçevesinde gerçekleştirdikleri bir kontrat-anayasa yoktur. Aksine anayasalar söz konusu ülkenin, o dönemde hâkim hegemonik düşünce kalıpları tarafından çizilmiş ulusal siyasî paradigmasını yansıtır; o ülkedeki rejimin temel parametrelerini, resmî ideolojisini çizer ve (normlar hiyerarşisinin en tepesindeki metinler olarak) diğer normların da bu resmî ideolojiye uygunluğunu garanti altına alırlar. Tıpkı 1982 Anayasası'nın 174. maddesi ile "bey", "paşa" gibi unvanların kaldırılması ya da şapka giymenin zorunlu hale getirilmesi örneğinde olduğu gibi.

Özetle anayasalar, hem siyasî, hem de taraflı metinlerdir. Ancak burada bir ayrıntının altını çizmekte yarar görünüyor. Dünyada anayasacılık hareketlerinin temelinde, hak ve özgürlük taleplerinin yattığı; egemenin mutlak iktidarını sınırlandırmaya çalışmanın anayasacılık hareketlerinin özünü oluşturduğu da yadsınamaz bir gerçektir. Nitekim, anayasacılık hareketinin en erken geliştiği Anglo-sakson ülkelerinde anayasaların Bill of Rights (haklar bildirgesi) olarak adlandırılması da bu açıdan bakıldığında tesadüf değildir. Ancak bu, günümüz anayasalarını, teknik, tamamen tarafsız ve sadece birey ve devlet arasında yapılan bir sözleşme şeklindeki metinler olduklarını görmemize neden olmamalı; onun siyasetle, siyasetin toplumun tümüne nüfuz eden iktidar ilişkileriyle alâkasını düşünmeden anayasaları ele almamalıyız. Anayasalar ile ilgili minik tanımımıza geri dönerek konuyu özetleyecek olursak; anayasalar ana yasalardır; fakat neyin "ana" yasa olacağı ve onun nasıl formüle edileceğinin belirlenmesinde toplumdaki iktidar ilişkileri ve bu iktidar ilişkileri ile şekillenen hegemonya kurucu bir rol oynar.

Anayasaların siyasal metinler olmaları nedeniyle, toplumdaki iktidar ilişkilerini yansıttıklarını söylemek ile dünya üzerindeki tüm anayasaların kapalı kapılar arkasında yazıldığını ve toplumsal meşrüiyetin anayasalar için hiçbir önem taşımadığını söylemek birbirlerinden tamamen ayrı şeylerdir. Aksine, toplumsal meşrûiyet anayasaların en önemsediği nitelikleri arasında yer alır. Nitekim, gerçekten oldukça dar bir kadro tarafından kaleme alınan ve neredeyse tamamen Milli Güvenlik Konseyi'nin dünya görüşünü yansıtan 1982 Anayasası bile, toplumsal meşrûiyet aramaktan kendini alıkoyamamış, bu darbe anayasası da halkoyuna sunulmuş ve bu halkoylamasında yüksek bir kabul oyunun –bir diğer ifade ile toplumsal mesrûiyetin– elde edilebilmesi için gereken her türlü siyasî manevraya başvurulmuştur. Demek ki, darbe dönemleri anayasaları bile –hatta demokratik prosedürlerle kabul edilecek bir anayasadan çok daha fazla– toplumsal meşrüiyet arayışı içerisinde olabilir ve bunu başarabilirler.

O zaman şu soruyu sormamız gerekiyor. Anayasalar, nasıl bir yandan toplumdaki iktidar ilişkilerini, yani eşitsiz ilişkileri yansıtıp, hem de diğer yandan toplumun geneli tarafından meşrü olarak kabullenilmek için çabalar ve bunu da çoğunlukla başarabilirler? Soruyu başka kelimelerle tekrar soracak olursak, toplumdaki iktidar ilişkilerinin bir türevi olan anayasa, nasıl olur da toplumun geneli tarafından meşrû görülme arayışı içerisinde olabilir?

Hegemonya kavramı işte tam da bu noktada devreye girer. Onun aracılığı ile iktidar ilişkilerinde avantajlı konumda olanın söylem, çıkar, beklenti ve ta-

lepleri, önce sivil toplumda genelin çıkarı, beklentisi, söylemi, talebi, yani evrensel ve genel geçer doğrular haline getirilir. Böylece hegemon olanın çıkarları düzleminde tüm toplumsal kesimler için "rıza" üretilir; sivil toplumun mekanizmaları (eğitim sistemi, cami, siyasî partiler, gazete ve televizyonlar, dernekler, vakıflar...) aracılığıyla genelin, çoğunluğun talebi haline getirilen bu talepler, siyasal bir metin olan anayasaya nüfuz ederler. Artık bu çıkarlar, talepler, sivil toplumda kendi çıkarlarını genelin çıkarı olarak kabul ettirme kapasitesine sahip olanın çıkarları ve talepleri değil, aksine, toplumun genel çıkarı, toplumun genelinin rıza gösterdiği bir ulusal siyasî paradigmadırlar. Hegemonyanın bu becerisi, bir başka deyişle, toplumdaki özgül çıkarların hegemonya yolu ile genelin çıkarlarını ifade eden bir siyasî paradigmaya dönüştürülmesi, rızanın üretilmesi süreci; anayasaların bir yandan toplumdaki iktidar ilişkilerini yansıtırken değer yandan da geniş anlamda toplumsal meşrûiyet tabanı bulabilmelerine imkân verir.

Anayasaların değiştirilmesi

Anayasaların değiştirilmesi, en az anayasaların yazılması kadar çetrefilli bir sorundur. Anayasaların değiştirilmesi bir siyasî sorundur çünkü, eğer bir anayasa, tanımı gereği ana yasa, yani devletin temel felsefesi, örgütlenme biçimi ve temel kurumlarının işleyişi ile ilgili yasa ise anayasanın değiştirilmesi de –az ya da çok, örtük ya da açık– o devletin örgütlenme ve temel kurumlarının işleyişi veya o devletin temel felsefesi ile ilgili bir anlayış değişikliğini de içerisinde barındırır. Hiç kuşkusuz, ne Beşinci Cumhuriyet'in anayasası olan 1958 Anayasası'nın kabul edilmesi, Cezayir Bağımsızlık Savaşı ve bu savaşın Fransa'da yol açtığı kaos, kargaşa ve gerginlik ele alınmadan anlaşılabilir, ne de bu anayasa ile kabul edilen yarı başkanlık sistemi, Cezayir ile savaşı bitirerek, Fransa'da ulusal birliği sağlamaya çalışan De Gaulle'ün siyasî perspektifinden bağımsız olarak değerlendirilebilir. Toplumsal, siyasal yapıdaki değişimin anayasalar üzerindeki etkisine bir diğer örnek 1982 Anayasası'dır. 1982 Anayasası'nın ilk kabul edilen metninde yer alan "Partisinden istifa eden milletvekilinin bir sonraki seçimde, istifa tarihinde mevcut herhangi bir partinin genel merkez organlarınca aday" gösterilemeyeceğine ilişkin hükmün, 23 Temmuz 1995 tarih ve 4121 sayılı kanunla iptal edilmesini, teknik anlamda bir kural/yöntem değişikliğinden çok, 1995'in siyasal ikliminin, siyasal tartışmalarının, sivil toplumun hegemonik söyleminde 1990'larda meydana gelen değişimin anayasa metnine yansıması olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır. Ayrıca belirtmek gerekiyor ki, sınır ve kapsamları yine anayasa ile çizilen temel hak ve özgürlükler de anayasal devletin, hukuk düzenine ilişkin bir değer tercihinin ürünleridir. Bu hak ve özgürlüklerin kapsamı ve sınırı, hem kişilerin özgürlük ve kendi benliklerini gerçekleştirme alanlarını hem de devletin anayasal organlarının eylem çerçevesini oluşturur. Bu haliyle "temel haklarla ilgili tüm değerlendirmelerde, bu hükümlerin iki karakterini göz önünde tutmak" gereklidir.

Dünya üzerinde bugün yürürlükte olan anayasaların çok önemli bir bölümü, anayasa değişikliklerini özel prosedürlere bağlarken, anayasaların nasıl değiştirileceği yine o anayasanın içerisinde bir hüküm olarak yer almaktadır. Anayasa hükümlerinin değiştirilmesinin normal yasaların değiştirilmesinden daha zor ve(ya) farklı usullere dayandırılması olarak tanımlanan anayasa bloğu ilkesi, Osmanlı Türk anayasacılık tarihinde de yaygın olarak kabul edilen bir uygulamadır. 1876 Anayasası'nın 116. maddesine göre, Kanun-i Esâsî'nin maddelerinin değiştirilmesini Heyet-i Vükelâ (Bakanlar Kurulu), Heyet-i Ayan (ileri gelenler meclisi) ya da Heyet-i Mebusan (milletvekilleri meclisi) önerebilir. Değişiklik önerisi, önce Heyet-i Mebusan'da görüşülür ve üçte iki oyla kabul edilirse öneri Heyet-i Ayan'a gider. Orada da en az üçte iki çoğunlukla kabul edilir ve Padişah tarafından da değişiklik kabul edilirse Kanun-i Esâsî'nin o maddesi değiştirilebilir.

1921 Anayasası'nda anayasa maddelerinin nasıl değiştirileceğine dair bir hüküm yer almamaktadır. 1924 Anayasası'nın değiştirilmesi ise Kanun-i Esâsî'de olduğu gibi meclisin üçte iki çoğunluğun onayına bırakılmıştır. 1924 Anayasası ayrıca, değişiklik teklifinin de meclisin en az üçte biri sayısındaki üye tarafından verilmesini şart koşmaktadır. 1961 Anayasası da Kanun-i Esâsî ile kabul edilen yöntemi izler. Anayasa değişiklikleri 1961 Anayasası'na göre her iki mecliste üçte iki çoğunlukla kabul edildikten sonra yürürlüğe girer. 1982 Anayasası da anayasa değişikliğini meclisin üçte iki çoğunluğuna bağlamakla birlikte, Cumhurbaşkanı'na da bu konuda özel yetkiler tanır. Meclis tarafından yeterli çoğunlukla kabul edilen değişikliğin Cumhurbaşkanı tarafından yeniden görüşülmek üzere meclise gönderilebileceği, meclisin değişiklik önerisini tekrar aynı şekilde onaylaması halinde Cumhurbaşkanı'nın isterse bu değişiklik önerisini referanduma sunabileceği kuralı da getirilmiştir. 1980'den sonra görev alan cumhurbaşkanları, anayasa değişikliklerini referanduma götürebilme haklarını üç defa kullanmışlardır. Bu kurala dayanarak gerçekleştirilen ilk referanduma, dönemin Cumhurbaşkanı Kenan Evren tarafından karar verildi. 1982 Anayasası'nın Geçici 4. maddesinin değiştirilmesi ile ilgili yapılan referandum 6 Eylül 1987 tari-

Uluslararası sözleşmeler ve anayasa

T.C. Anayasası, 90. Madde: Usûlüne göre yürürlüğe konulmuş milletlerarası antlaşmalar kanun hükmündedir. Bunlar hakkında Anayasaya aykırılık iddiası ile Anayasa Mahkemesi'ne başvurulamaz. Usûlüne göre yürürlüğe konulmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası antlaşmalarla kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkabilecek uyuşmazlıklarda milletlerarası antlaşma hükümleri esas alınır.

1982 Anayasası'nda da yer verilen bu hüküm, farklı ifadelerle birçok çağdaş anayasada yer almaktadır. Devletlerin anayasaları da dahil olmak üzere iç hukuklarını, imzaladıkları uluslararası sözleşmelere göre düzenlemesi, bir başka deyişle devletlerin kendi hukuksal düzenlemelerini, imzaladıkları uluslararası sözleşmelere uygun hale getirmesi, tüm dünyada İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yaygınlık kazanmaya başlamıştır.

hinde gerçekleştirildi. Anayasa'nın 127. maddesinin değiştirilmesi ile ilgili referandum ise yine Kenan Evren döneminde (25 Eylül 1988) gerçekleştirildi. Son olarak, 5678 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılmasına Hakkında Kanun da 21 Ekim 2007 tarihinde dönemin Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer tarafından referanduma götürüldü.

Anayasaların değiştirilmesi ile ilgili hükümler dünya üzerindeki birçok anayasada yer almaktadır. Örneğin, günümüze kadar 27 defa değiştirilen ABD Anayasası'nda değişiklik süreci, 5. madde hükümlerine göre, her iki meclisin üçte iki çoğunluğu ile başlatılabilmektedir. Ayrıca, eyaletlerin üçte ikisinin yasama organları, Kongre'nin değişiklikleri görüşmek ve taslaklar hazırlamak için ulusal bir toplantı çağrısı yapmasını isteyebilirler. Hangi şekilde başlatılırsa başlatılsın bir anayasa değişikliğinin geçerli sayılabilmesi için anayasa değişikliğinin eyaletlerin dörtte üçü tarafından kabul edilmesi gereklidir. Oldukça esnek ve çerçeve bir anayasa olma özelliği taşımakla birlikte ABD'de de yasaların anayasaya uygunluğu denetimi Yüksek Mahkeme (Supreme Court) tarafından gerçekleştirilmektedir. Mahkeme, Amerikan hukuku ve Amerikan Anayasası'nı nihai şekilde yorumlama yetkisine sahiptir.

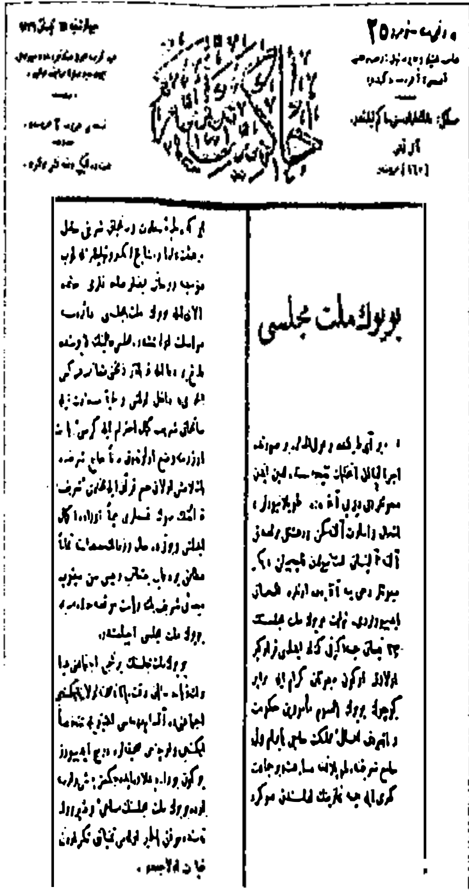
Azerbaycan Anayasası ise anayasa değişikliği konusunda referandumu şart koşmaktadır. Azerbaycan Anayasası'nın 153. maddesine göre başkan ya da meclis, anayasa değişikliği teklifi getirebilir fakat bu değişikliğin yürürlüğe girmesi referandum şartına bağlıdır.

Rusya Federasyonu Anayasası'nın 134. maddesine göre, "Rusya Federasyonu Anayasası'nda düzeltmeler yapılması ve hükümlerinin değiştirilmesine ilişkin teklif, Rusya Federasyonu Cumhurbaşkanı, Federasyon Konseyi, Devlet Duması, Rusya Federasyonu Hükümeti, Rusya Federasyonu federe unsurlarının yasama (temsili) organları, ayrıca Federasyon Konseyi üyeleri ve Devlet Duması milletvekillerinin beşte birinden az olmayan grupları tarafından ileri sürülebilir." Halen yürürlükte olan T.C. 1982 Anayasası'nın 4. maddesiyle, ilk üç maddesinin değiştirilemeyeceği, değiştirilmesinin teklif dahi edilemeyeceği hükmüne benzer bir kural, Rusya Anayasası'nda da mevcuttur. İtalya Anayasası'nda anayasa değişiklikleri özel hükümlere bağlanmış, her iki mecliste nitelikli çoğunluk ve referandum kuralı getirilmiştir. Ayrıca İtalya Anayasası'nın 139. maddesi de devletin cumhuriyet olan şeklinin anayasal yollarla değiştirilemeyeceğini hükme bağlamıştır.

Türkiye'de halen yürürlükte olan 1982 Anayasası da dahil olmak üzere Rusya ve İtalya gibi ülkelerin anayasalarında da yer alan ve o anayasanın bazı hükümlerinin değiştirilemeyeceğini kayıt altına alan anayasa maddelerinin gerçekten değiştirilebilip değiştirilemeyeceği tartışması bizi, aslî ve türev kurucu iktidar tartışmasına götürmektedir. Gerçekte, bazı anayasa maddesinin değiştirilemeyeceğini kayıt altına alan bir anayasa maddesinin değiştirilemeyecek olması, sadece ve sadece türev kurucu iktidarı ilgilendirmektedir. Çünkü, anayasada yer alan böylesi bir madde, anayasanın o anayasada belirtilen değiştirme şartlarına göre değiştirilemeyecek maddelerinin olduğunu kayıt altına almakta-

dır. Ancak, aslî kurucu iktidarlar için böylesi bir hukukî sınırlama mevcut değildir.

Yukarıdaki örneklerden de anlaşılabileceği gibi, anayasa maddelerinin değiştirilmesinin normal kanunların çıkarılması ve değiştirilmesinden farklı ve daha zor bir prosedüre bağlanması oldukça yaygın bir uygulama iken; İtalya, Azerbaycan hatta farklı mekanizmalarla da olsa Türkiye örneklerinde görüldüğü gibi anayasa değişikliklerinin referanduma tabi tutulması da anayasaların ihtiyaç duyduğu toplumsal meşrüiyet gereksiniminin bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Bu konuda bilinen en güncel istisnanın İngiltere Anayasası olduğunu da belirtmeden geçmemek gerekiyor. Ülkenin yazılı bir anayasası olmadığı gibi, anayasa hükmündeki metinler de tarihin farklı dönemlerinde (1689 tarihli Bill of Rights, 1701 tarihli Act of Settlements gibi) ortaya çıkmışlardır. Yazılı bir anayasa olmaması ve anayasa hukukunun teâmüle (convention) dayanması sebebiyle de anayasa hükümlerinin hangi usulle değiştirileceğine ilişkin –geleneklerin, convetion'ın dışında– sabit bir anayasa hükmü de hukuk sistemi içerisinde yer almamaktadır. Eski bir İngiliz sömürgesi olan Yeni Zelanda'da da İngiltere'dekine benzer bir hukuk sistemi hâkimdir ve orada da anayasa hükümlerinin nasıl değiştirileceğine ilişkin bir hüküm bulunmamaktadır.

بیوك ملت مجلسی

28 Nisan 1920 (1336) tarihli Çarşamba günkü Hâkimiyeti Milliye *gazetesinde Meclisin açılışına ilişkin haber.*

OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E TÜRKİYE'DE ANAYASALAR

1876 Anayasası

Daha önce de belirtildiği gibi, Osmanlı/Türkiye siyasal tarihinde ilk anayasa, Padişah II. Abdülhamid döneminde, I. Meşrûtiyet'ten kısa bir süre sonra yürürlüğe giren 1876 tarihli Kanun-i Esâsî'dir. 7 Zilhicce 1293 (23 Aralık 1876) tarihinde kabul edilen ve 119 maddeden oluşan bu anayasa, bugün de çokça tartıştığımız bir endişeyi dile getirerek başlar. Anayasanın birinci maddesi "Devlet-

i Osmaniye, memâlik ve kıtaat-ı hâzırayı ve eyalât-ı mümtâzeyi muhtevi ve yek vücud olmakla, hiçbir zamanda hiçbir sebeble tefrik edilemez" ya da günümüz Türkçesiyle tekrar edecek olursak "Osmanlı Devleti ülkesi, yerleşik bölgeler ve özel yönetime bağlı eyaletler içeren ve bölünmez bir bütün olarak, hiçbir zaman ve hiçbir nedenle parçalanma kabul etmez" demektedir. Anayasa, Osmanlı Devleti'nin ülkesi, yurttaşların temel hak ve özgürlükleri, bakanlar kurulu, memurlar, ayan ve mebusan meclisleri, mahkemeler, Divân-ı Âli (1961 ve 1982 anayasalarındaki Yüce Divan'a benzer bir mahkeme), maliye, iller, yerel yönetim ve cemaat meclisleri gibi konuları düzenlemektedir.

Meşrütiyet'in ilanından kısa bir süre sonra patlak veren 93 Harbi (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı) gerekçe gösterilerek meclisin tatil edilmesine karşın, anayasanın 115. maddesindeki "Kanun-i Esâsî'nin bir maddesi bile, hiçbir neden ve gerekçe ile askıya alınamaz ve uygulanmaktan kaçınılamaz" şeklindeki hükme sadık kalınmış, Kanun-i Esâsî kâğıt üstünde de olsa II. Meşrütiyet'in ilan edildiği 23 Temmuz 1908 tarihine kadar yürürlükte kalmıştır.

II. Meşrûtiyet ile birlikte Kanun-i Esâsî'de kapsamlı bir değişiklik gerçekleştirilir. 3 Ağustos 1909 tarihinde yürürlüğe giren değişikliklerle Kanun-i Esâsî'nin toplam 21 maddesi değiştirilmiş; 119. madde tümden kaldırılarak anayasaya yeni üç madde daha eklenmiştir. Kanun-i Esâsî'nin çeşitli maddeleri daha sonraki yıllarda da birçok kez değiştirilmiştir. 1914 yılının Ocak ve Mayıs aylarında, 1916 ve 1918 yıllarının Mart aylarında gerçekleştirilen değişikliklerle 1876 Anayasası, TBMM'nin kurulduğu ilk yıllarda dahi yürürlükte kalmıştır.

1921 Anayasası

Büyük Millet Meclisi'nin 85 Nolu Kararı ile 20 Nisan 1921 tarihinde kabul edilen Teşkilât-ı Esâsîye Kanunu, Cumhuriyetin ilk dönemlerine de tanıklık eden bir anayasadır. Teşkilât-ı Esâsîye Kanunu, Kanun-i Esâsîye ile karşılaştırıldığında oldukça kısadır. 23 maddeden oluşan 1921 Anayasası, Mustafa Kemal'in Halkçılık Programı'ndan hareketle oluşturulmuştur. Egemenlik, yürütme, Büyük Millet Meclisi'nin seçimi ve hükümetin oluşturulması gibi konuların düzenlendiği genel hükümlere ilave olarak anayasada, mülki idare birimleri, iller, ilçeler, bucaklar ve umumî müfettişlik (genel denetmenlik) gibi konulara yer verilmiştir.

Teşkilât-ı Esâsîye Kanunu'ndaki en önemli değişiklik, aynı zamanda Cumhuriyetin ilan edildiği gün olan 29 Ekim 1923 tarihli değişikliktir. Bu tarihte yapılan tavzihan tadilat ile (açıklayarak düzenleme, değişiklik ile) Teşkilât-ı Esâsîye Kanunu'nun 1., 2., 4., 10., 11. ve 12. maddeleri "Teşkilâtı Esâsîye Kanunu'nun Bazı Mevaddının Tavzihan Tadiline Dair Kanun" ile değiştirilmiş ve böylece Türkiye Devleti'nin hükümet şeklinin Cumhuriyet olduğu (1. madde), devletin dininin İslâm olduğu (2. madde) kayda bağlanarak, Cumhurbaşkanı'nın seçim yöntemi (10. madde), görev ve yetkileri (11. madde) ve Başbakan ve bakanların görevlendirilmesi gibi konularda değişiklikler yapılmıştır.

1924 Anayasası

MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN "HASTALIĞINDAN DOLAYI BUGÜNLERDE HAREKETİNE İMKÂN OLMAYIP İZİNLİ SAYILMASINA DAİR MECLİS-İ MEBUSAN RİYASETİNE" KENDİ EL YAZILARI İLE YAZMIŞ OLDUĞU DİLEKÇEDİR

Atatürk'ün (Mustafa Kemal Paşa'nın) Osmanlı Meclis-i Mebusanı azaları özlük dosyasındadır. T.B.M.M. Arşivi, Dosya No. 622

1921 tarihli Teşkilât-ı Esâsîye Kanunu, 20 Nisan 1924 tarih ve 491 sayılı Teşkilât-ı Esâsîye Kanunu kabul edilinceye kadar yürürlükte kalmıştır. Olağanüstü bir dönemin ürünü olan; bir imparatorluğun yıkılıp, bir cumhuriyetin doğumunun arifesinde kaleme alınan 1921 Anayasası, ne Kanun-i Esâsî'yi kaldırdığına dair, ne onu değiştirdiğine dair, ne de kendi içerisinde bir değişikliğin nasıl yapılacağına dair bir maddeye sahiptir. Nitekim 20 Nisan 1921 Çarşamba günü anayasa yürürlüğe girdiğinde Sultan VI. Mehmet'in (Vahidettin) Padişah ve Halife olarak görevine devam ettiği, Osmanlı parlamentosunun lağvedilmesinin, dağıtılmasının (11 Nisan 1920) üzerinden henüz bir yıl geçmiş olmasına rağmen Kanun-i Esâsî'nin şeklen de olsa hâlâ yürürlükte olduğu, Anadolu'da devam eden işgal ve savaşın bitmesi için (9 Eylül 1922) daha bir yıla gerek duyulduğu hatırda tutulursa, 1921 Teşkilât-ı Esâsîye Kanunu'nun ne denli önemli bir tarihsel kavşakta kabul edildiği daha iyi kavranabilir. Hiç kuşkusuz, siyasî gelişmelerin hukukun tekniğini ilgilendirmediği söylenebilir; doğrudur da: Nitekim, yukarıda da belirtildiği gibi, 1921 Anayasası'nda ne 1876 Anayasası'nın değiştirildiğine, ne onun ortadan kaldırıldığına ve ne de 1921 Anayasası'nın hükümlerinin nasıl değiştirileceğine dair açık hükümler yer almaktadır – nitekim, 1921 Anayasası'nda yapılan değişiklikler de basitçe anayasanın anayasaya uygun biçimde değiştirilmesi şeklinde değil, belirli maddelerin açıklanarak düzenlenmesi (tavzihan tadili) şeklinde gerçekleştirilmişlerdir. Üstelik 1921 Anayasası'nda, yasaların anayasa hükümlerine uygun olmak zorunda olduğuna dair bir madde de yer almamakta, anayasa bloğu ilkesine yer verilmemektedir.

Bu sorun, 1924 yılında yeni bir anayasanın hazırlanması sürecinde tekrar hatırlanır. 1924 Anayasası'nın taslağı, mecliste oluşturulan Kanun-i Esâsî Encümeni tarafından kaleme alınarak meclis genel kuruluna sunulur. Fakat genel kurula sunulan taslağın hangi yöntemle anayasa haline getirileceği, yani 1921 Teşkilât-ı Esâsîye Kanunu'nun nasıl değiştirileceği anayasada belirli olmadığından, meclis ilk önce, 11 Mart 1924 tarih ve 83 sayılı "Teşkilât-ı Esâsîye Kanunu'nun Ekseriyet-i Mutlakanın Sülüsan Ekseriyetiyle Kabul Edilmesine Dair Karar" (83 Nolu Karar) alır. Bir başka ifade ile meclis, yeni anayasa taslağının nasıl kabul edileceğine ilişkin bir karara varır. 1924 Teşkilât-ı Esâsîye Kanunu

Mustafa Kemal Paşa'nın, Osmanlı Meclisi Mebusanı azaları özlük dosyasındadır. T.B.M.M. Arşivi. Dosya No. 662

kabul edilmeden tam kırk gün önce kabul edilen bu karara göre yeni anayasa, toplantı yeter sayısı olan üye tam sayısının salt çoğunluğun üçte ikisinin oyu ile kabul edilecektir.

Yeni Teşkilât-ı Esâsîye Kanunu, 20 Nisan 1924 tarihinde yürürlüğe girer. Anayasa hukuku ve tekniği çerçevesinden bakıldığında, 1924 Teşkilât-ı Esâsîye Kanunu'nun Osmanlı/Türkiye siyasal hayatındaki ikinci "gerçek" anayasa olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Nitekim tekrar hatırlatmak gerekirse, I. Meşrûtiyet'in ilan edildiği 1876 yılında kabul edilen Kanun-i Esâsî, kapsamlı değişikliklere konu olmasına rağmen Osmanlının son gününe kadar yürürlükte kalmış; ardından kabul edilen 1921 Teşkilât-ı Esâsîye Kanunu ise kabul edildiği dönemin çalkantılı ve olağandışı siyasî gelişmelerin de etkisiyle anayasa hukuku açısından (anayasanın diğer yasalardan üstünlüğü, bir önceki anayasanın ilgası ve anayasanın değiştirilmesine ilişkin hükümler gibi) bazı tartışmalı yönlerine rağmen kabul edilmiştir. 105 asıl ve bir geçici maddeden oluşan 1924 Teşkilât-ı Esâsîye Kanunu ise anayasa tekniği açısından 1921 Teşkilât-ı Esâsîye Kanunu'nun taşıdığı sorunlardan hiçbirini taşımaz. Nitekim, 1924 Teşkilât-ı Esâsîye Kanunu'nun 102. maddesi anayasanın değiştirilme şeklini düzenlerken, 103. maddesi "Hiçbir kanun Teşkilât-ı Esâsîye Kanunu'na münafi olamaz" diyerek anayasa hükümlerinin diğer yasalardan üstünlüğüne vurgu yapmıştır.

1924 Anayasası 105 maddeden oluşmaktadır. 1924 Teşkilât-ı Esâsîye Kanunu, 1928, 1931, 1934 ve 1937 yıllarında beş kez değişikliğe uğramıştır. 10 Nisan 1928 tarih ve 1222 sayılı kanun ile yapılan ilk değişiklik ile anayasanın 2., 16., 26. ve 38'inci maddeleri değiştirilmiş; 2. maddedeki "Türkiye Devletinin dini, din-î İslâmdır" ibaresi anayasadan çıkarılmıştır. Bu değişikliği 10 Aralık 1931 tarihinde 1893 sayılı kanunla 95. maddede yapılan değişiklik izler. 5 Aralık 1934 tarihinde yapılan değişikliklerin konusu ise 10. ve 15. maddelerdir. 5 Şubat 1937 tarih ve 3115 sayılı kanunla yapılan değişikle de anayasanın toplam sekiz maddesi değiştirilerek, 2. maddeye "Türkiye Devleti Cumhuriyetçi, Halkçı, Devletçi, Lâik ve İnkılâpçıdır" ibaresi eklenmiştir. Aynı yıl yapılan ikinci değişiklikte ise altı madde değişikliğe uğramıştır.

1924 Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun dili, 10 Ocak 1945 tarih ve 4693 sayı-

lı kanunla –dönemin öz Türkçecilik akımına uyularak– mana ve kavramda bir değişiklik yapılmaksızın Türkçeleştirilmiştir. Tek parti yönetimi sona erip Demokrat Parti iktidara geldikten sonra, 24 Aralık 1952 tarih ve 5997 sayılı kanunla, 1945'te Türkçeleştirilen metin yürürlükten kaldırılarak, eski dille yazılan 1924 Anayasası yürürlüğe konulmuştur. Kanunun dili ile söylemek gerekirse, 24 Aralık 1952 tarih ve 5997 sayılı kanunun 1'inci maddesine göre, 20 Nisan 1924 tarih ve 491 sayılı Teşkilât-ı Esâsîye Kanunu, 4695 sayılı kanunun kabul tarihine kadar yürürlükte bulunan tâdîlleriyle birlikte tekrar yürürlüğe konulmuş ve bu kanun yerine ikame edilmiş olan 10 Ocak 1945 tarihli ve 4695 sayılı Anayasa yürürlükten kaldırılmıştır.

1961 Anayasası

1924 Anayasası, 1961 Anayasası'nın *Resmi Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe girdiği 20 Temmuz 1961 tarihine kadar yürürlükte kalır. 27 Mayıs'ta Menderes iktidarını deviren Milli Birlik Komitesi, darbeden 2 hafta sonra (12 Haziran 1960) bir geçici kanun çıkararak, 1924 Anayasası'nın bazı maddelerini değiştirir. 1924 tarih ve 491 sayılı Teşkilât-ı Esâsîye Kanunu'nun Bazı Hükümlerinin Kaldırılması ve Bazı Hükümlerinin Değiştirilmesi Hakkında Geçici Kanun başlığıyla kabul edilen bu kanun, bir anayasa değişikliği olmaktan çok, 1961 darbesinin manifestosu, yol haritası gibidir. Geçici Kanun "İktidar partisi idarecileri tarafından anayasanın çiğnenmesi, Türk Milletinin bütün İnsanlık hak ve hürriyetlerinin ve masuniyetlerinin ortadan kaldırılması, muhalefet murakabesi işlemez hale getirilerek tek parti diktatoryası kurulması suretiyle TBMM fiilen bir parti grupu durumuna düşürülmüş ve meşrûluğunu kaybetmiştir" tespitiyle başlar. Dört bölüm ve 27 maddeden oluşan bu kanun (12 Ağustos 1960 tarih 55 sayılı yasayla Milli Birlik Komitesi, bu yasadaki geçici sıfatının kaldırılmasına karar vermiştir) darbenin yürütme organı olan Milli Birlik Komitesi'ni meşrûlaştıran, Demokrat Parti yöneticilerini yargılama yolunu açan maddelerle doludur. Demokrat Partilileri yargılayarak 15 sanığa idam (Milli Birlik Komitesi bunlardan üçünü onaylamıştır) 145 sanığa da ömür boyu hapis cezası verecek olan Yüksek Adalet Divanı da bu geçici kanunla (6. madde) oluşturulmuştur. Daha da ilginci, geçici kanunun 26. maddesi, 12 Hazi-

Hürriyet

İNÖNÜ: ÖNCE HUZUR, DİYOR

Gal. Madanoglu bir ihtilâli

Ölümden kaçan adam Adliye'de öldürüldü

1961 Anayasası'nın Resmi Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe girdiği 20 Temmuz 1961 tarihli* Hürriyet *gazetesi.*

ran 1960 tarihinde yayınlanan bu kanunun 27 Mayıs 1960 tarihinden itibaren yürürlükte olduğunu, bir diğer ifade ile kanunun daha yazılmadan yürürlüğe girmiş olduğunu kayda bağlıyordu.

Milli Birlik Komitesi, 1960 yılının Aralık ayında, Haziran ayında çıkartılan kanuna ek olarak yayınlanan bir kanun daha çıkardı. 13 Aralık 1960 tarih, 157 sayılı 1924 tarih ve 491 sayılı Teşkilât-ı Esâsîye Kanunu'nun Bazı Hükümlerinin Kaldırılması ve Bazı Hükümlerinin Değiştirilmesi Hakkındaki 12 Haziran 1960 Tarihli ve 1 Sayılı Kanuna Ek "Kurucu Meclis Teşkili" Hakkında Kanun başlığını taşıyan bu kanunla, yeni bir anayasa ve seçim kanunu hazırlayacak yeni bir (kurucu) meclisin oluşturulmasına karar veriliyordu. Aynı gün 158 sayılı yasa ile bu kurucu meclisin nasıl seçileceğine dair bir kanun daha çıkartıldı.

13 Aralık 1960 Tarih ve 158 sayılı Temsilciler Seçimi Kanunu'na dayanılarak oluşturulan Temsilciler Meclisi (Temsilciler Meclisi ve Milli Birlik Komitesi, ikisi bir arada Kurucu Meclis'i oluşturuyordu) 6 Ocak 1961 günü çalışmalarına başladı ve 9 Ocak'ta kendi içerisinden bir Anayasa Komisyonu seçti. Anayasa Komisyonu, yeni anayasa ile ilgili çalışmalara başladığında elinde akademisyenler tarafından hazırlanmış iki taslak bulunuyordu. Bu taslaklardan birincisi, darbeden sonraki gün Ankara'ya çağırılarak kendilerine anayasa tasarısı hazırlama görevi verilen, İstanbul Üniversitesi öğretim üyeleri Sıddık Sami Onar, Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, Hüseyin Nail Kubalı, Ragıp Sarıca, Naci Şensoy, Tarık Zafer Tunaya ve İsmet Giritli ile Ankara Üniversitesi öğretim üyeleri İlhan Arsel, Bahri Savcı ve Muammer Aksoy tarafından hazırlanan anayasa tasarısıydı (İstanbul tasarısı). İstanbul grubu, 191 madde ve 9 geçici maddeden oluşan anayasa tasarılarını 18 Ekim 1960 tarihinde Milli Birlik Komitesi'ne sundu. İkinci anayasa taslağı ise Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi İdari İlimler Enstitüsü tarafından hazırlanan ve Gerekçeli Anayasa Tasarısı ve Seçim Sistemi Hakkında Görüş başlığıyla yayınlanan Anayasa Ön Tasarısı'dır.

Temsilciler Meclisi içerisinden seçilen 20 kişilik Anayasa Komisyonu, İstanbul tasarısını üzerinde çalışacakları temel metin, Ankara tasarısını ise "yardımcı metin" olarak değerlendirme kararı aldı ve hazırladıkları kendi anayasa tasarılarını 9 Mart 1961 tarihinde Temsilciler Meclisi Başkanlığı'na sundular. Tasarı önce Temsilciler Meclisi'nde, ardından da 27 Mayıs 1961'de yapılan Kurucu Meclis birleşik toplantısında ele alındı ve 260 kabul ve 2 çekimser oyla komisyonun hazırladığı bu tasarı bazı değişikliklerle kabul edilmiş oldu.

Anayasa Komisyonu tarafından kaleme alınarak Kurucu Meclis tarafından kabul edilen anayasa, 9 Temmuz 1961 tarihinde halkoyuna sunuldu. % 61.5 "Evet", % 38.5 "Hayır" oyunun verildiği yeni anayasa, 20 Temmuz 1961 tarihli *Resmi Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe girdi.

1961 Anayasası ile birlikte, 1921 ve 1924 Teşkilât-ı Esâsîye kanunlarında yer almayan birtakım yeni kurumlar da ortaya çıkmıştır. Anayasa Mahkemesi ve çift meclislilik bu değişikliklerin en önemlileridir. 1921 Teşkilât-ı Esâsîye Kanunu, yasaların anayasa hükümlerine uygun olmak zorunda olduğuna dair herhangi bir madde içermez. 1924 Teşkilât-ı Esâsîye Kanunu ise 103. mad-

desinde bu kurala açıkça yer vermekle birlikte, yasaların anayasaya uygunluğunu denetleyecek herhangi bir örgütlenmeye gitmez. 1961 Anayasası ise hem yasaların anayasaya uygun olmak zorunda olduğunu 8. maddesinde açıkça ifade eder, hem de bu uygunluğun denetimini de yeni kurulacak bir mahkemeye (Anayasa Mahkemesi'ne) verir.

Çift meclis uygulaması ise sadece Cumhuriyet tarihi göz önüne alındığında bir yenilik olarak değerlendirilebilir. Nitekim 1876 Kanun-i Esâsî'sinde de Meclis-i Ayan ve Meclis-i Mebusan olarak iki ayrı meclis öngörülmekte, bu iki meclisin birleşmesiyle de Meclis-i Umûmî'nin oluştuğu belirtilmekteydi. Nitekim, 1961 Anayasası da Kanun-i Esâsî'nin bu yöntemini takip etmiştir. Halk oyuyla seçilen bir Büyük Millet Meclisi, farklı seçim usulleriyle oluşan bir Cumhuriyet Senatosu ve bu iki meclisin birleşmesinden oluşan bir TBMM'nin kurulması 1961 Anayasası'nın hükümler arasında yer almıştır.

Yargı bağımsızlığının tesis edilebilmesi amacıyla oluşturulan Yüksek Hâkimler Kurulu da 1961 Anayasası ile oluşturulan yeni kurumlar arasında yer almaktadır. Türkiye'nin 1961 Anayasası ile tanıştığı bir diğer yenilik ise askerî yargı sistemidir.

1961 Anayasası, yine 1921 ve 1924 anayasalarından farklı olarak, yargı organlarını ayrıntılı bir şekilde düzenleme yoluna gitmiştir. 1921 Anayasası'nda yargı fonksiyonunu yerine getiren mahkemeler ile ilgili bir düzenleme yer almazken, 1924 Anayasası'nda yargı ile ilgili düzenlemeler 53-67. maddeler arasında yer almış; Divan-ı Âli 1924 Anayasası'nın düzenlediği tek mahkeme olmuştur. 1961 Anayasası ise bunlardan farklı olarak 132-152. maddeleri arasında yargıyı düzenlemiş; Yargıtay, Danıştay, Askerî Yargıtay, Uyuşmazlık Mahkemesi, Yüksek Hâkimler Kurulu ve Anayasa Mahkemesi anayasada ayrı ayrı düzenlenmiştir.

1971 Muhtırası ise 1961 Anayasası'ndaki kapsamlı değişiklik için bir zemin oluşturacaktır. Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç, Kara Kuvvetleri komutanı Faruk Gürler, Deniz Kuvvetleri komutanı Celal Eyiceoğlu ve Hava Kuvvetleri komutanı Muhsin Batur'un imzasıyla Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'a verilen bir muhtıra (uyarı, ikaz) mektubuyla gündeme gelen darbe, 1961 Anayasası'nda gerçekleştirdiği kapsamlı değişikliklerle –Muhsin Batur'ın ifadesiyle– "ekonomik gelişmeyi aşan sosyal uyanışı" bastırma hedeflerine ulaşmaya çalışırlar. Muhtıranın ardından Süleyman Demirel başkanlığında kurulan 32. Hükümet istifa eder ve yerine Nihat Erim başkanlığında kurulan teknokratlar hükümeti göreve gelir; nitekim anayasa değişikliği çalışmaları da bu süreçte başlar. Bu amaçla, 20 Eylül 1971 tarihinde çıkarılan 1488 sayılı kanunla, anayasanın 32 maddesinde birden değişiklik yapılmış, anayasaya ayrıca 9 geçici madde eklenmiş; böylece ekonomik gelişme ve sosyal uyanış arasındaki farklılık, sosyal bilinçlenmenin bastırılması yoluyla dengelenmeye çalışılmıştır.

Anayasadaki değişiklik furyası 1971 değişiklikleriyle de sınırlı kalmamıştır. 5 Mart 1973 tarih ve 1699 sayılı kanunla 1961 Anayasası'nın 30'uncu maddesinin 4'üncü fıkrası ve 57'nci maddenin 2 ile 3'üncü fıkraları değiştirilmiş; 136'ncı

maddeye ise 2, 3, 4, 5, 6 ve 7'nci fıkralar ilave edilmiş; 138'inci maddenin 4'üncü fıkrası ve 148'inci maddenin 2'nci fıkrası değiştirilmiştir. Ayrıca yine Anayasa'ya geçici 21 ve 22'nci geçici maddeler eklenmiştir. Böylece Anayasa'da, yürütmenin güçlendirilmesi, temel hak ve özgürlüklerin kısıtlanması ve yargı denetiminin sınırlandırılması yönünde değişikliklere gidilmiştir.

1982 Anayasası

1982 Anayasası da 1961 Anayasası ve neredeyse yeni bir anayasa yazılması şeklinde yorumlanabilecek 1971-73 değişikleri gibi, darbe sonrasında hazırlanmıştır. 12 Eylül 1980 günü sivil yönetimi deviren asker (Milli Güvenlik Konseyi) de, tıpkı 1960 ve 1971'de görevde olan meslektaşları gibi anayasa konusunu gündemlerinin baş sıralarına yerleştirmişlerdir.

Anayasayı değiştirme biçimleri yönünden Milli Güvenlik Konseyi'nin 1960'ta Milli Birlik Komitesi'nin izlediği yolu takip ettiğini söylemek mümkündür. Milli Güvenlik Konseyi, tıpkı Milli Birlik Komitesi'nin 12 Haziran 1960'ta çıkarttığı 1924 Tarih ve 491 Sayılı Teşkilât-ı Esâsîye Kanunu'nun Bazı Hükümlerinin Kaldırılması ve Bazı Hükümlerinin Değiştirilmesi Hakkında Geçici Kanun'a benzer şekilde, 1960 Anayasası'nı kısmen değiştiren ve darbeye hukukî bir meşrüiyet veren, 2324 sayılı kanunu 27 Ekim 1980 tarihinde çıkarmıştır. Bu yasa da tıpkı 12 Haziran 1960 tarihli yasa gibi, 1961 Anayasası'nın bazı maddelerini değiştirerek bazı maddelerinin yeni bir anayasa hazırlanıncaya kadar yürürlükte kalacağını ifade ediyor; yine tıpkı 12 Haziran 1960 tarihli yasa gibi, Milli Güvenlik Konseyi'nin görev ve yetkilerini belirliyor, hatta Milli Güvenlik Konseyi tarafından yayınlanan bildirilerin anayasaya aykırılığının iddia edilemeyeceğinin de altını çiziyordu.

1960 ve 1980 darbelerinin anayasal düzene müdahaleleri arasındaki teknik benzerlik bununla da sınırlı kalmaz. 1980 darbesinin yöneticileri, yine tıpkı 1960 darbesinin Milli Birlik Komitesi gibi işe bir Kurucu Meclis oluşturarak devam ederler. Bu amaçla, 29 Haziran 1981 tarih ve 2485 sayılı "Kurucu Meclis Hakkında Kanun" çıkartılır. Bu kanunla oluşturulan kurucu meclis de 1960'taki kurucu meclise şekil açısından benzemektedir; tek farkla, 1960 darbesi sonrası kurucu meclis Temcilciler Meclisi ve Milli Birlik Komitesi'nden oluşurken, bu sefer isimler değişmiş, Kurucu Meclis'in Milli Güvenlik Kurulu ve Danışma Meclisi'nden oluşmasına karar verilmiştir. Hiç kuşkusuz, anayasal düzeni değiştirme biçimi ile ilgili olarak 1960 ve 1980 arasındaki benzerlikler her alan-

Meclisin bilgi edinme ve denetim yolları - 1: SORU

Soru; kısa, gerekçesiz ve kişisel görüş ileri sürülmeksizin; kişilik ve özel yaşama ilişkin konuları içermeyen bir önerge ile hükümet adına sözlü veya yazılı olarak cevaplandırılmak üzere, Başbakan veya bir bakandan açık ve belli konular hakkında bilgi istemekten ibarettir. Soru önergesi, sadece bir milletvekili tarafından imzalanır ve Başkanlığa verilir. (TBMM İçtüzüğü, Madde 96)

da görülmez; özellikle ayrıntılara dikkat edildiğinde önemli farklılıklar da göze çarpar. Örneğin, 1960'ın Temsilciler Meclisi'nin "temsilî" niteliği daha belirginken, 1980'in Danışma Meclisi'nin neredeyse doğrudan doğruya Milli Güvenlik Konseyi tarafından atanmış olması kayda değer bir farklılık olarak not edilmelidir.

1982 Anayasası'nın Danışma Meclisi de yine 1960'ın Temsilciler Meclisi gibi anayasa taslağı hazırlamak üzere kendi içerisinden bir Anayasa Komisyonu seçmiş; anayasa taslağı 15 kişilik bu komisyon tarafından hazırlanmıştır. 23 Kasım 1981 tarihinde çalışmalarına başlayan komisyon, taslak metni 17 Temmuz 1982 tarihinde Danışma Meclisi'ne sunmuş, Danışma Meclisi 23 Eylül 1982 tarihinde taslağı kabul ederek Milli Güvenlik Konseyi'ne havale etmiş, konsey de anayasa taslağı üzerindeki çalışmalarını 18 Ekim 1982'de bitirerek anayasayı halkoyuna sunulmak üzere 20 Ekim 1982 tarihli *Resmi Gazete*'de yayınlatmıştır. 7 Kasım 1982 tarihinde yapılan halk oylamasında anayasa % 91,37 oranında kabul görerek yürürlüğe girmiştir.

Her iki Anayasa'nın referandum süreçleri karşılaştırıldığında, 1982 Anayasası'nın toplumsal tabanının 1961 Anayasası'na göre oldukça geniş olduğu, halk tarafından olumlu karşılandığı, bir başka ifade ile 1982 Anayasası'nın meşrûiyet tabanının oldukça geniş olduğu düşünülebilir. Fakat hâlâ tartışılan bu referandum sürecinde de yaşananlar da göz önüne alındığında, bunu 1982 Anayasası'nın bir başarısı değil de, 1982 Anayasası'nı referanduma sunan Milli Güvenlik Kon-

Bicameralism & Unicameralism

Çift Meclislilik (bicameralism) yasama faaliyetinin iki meclis arasında taksim edildiği sistemdir. Bu yasama tekniğinde, yasaların kabul süreci yavaşlar, yasaların kabul prosedürleri fazlalaşır. Ancak bu sistem iki meclisin birbirlerini denetlemesi, yasaların daha titiz incelenmesi ve yasaların oy ve popülist baskılardan korunması açısından avantajlıdır.

Tek Meclislilik (unicameralism), yasama faaliyetinin genel oy ile seçilen tek meclis tarafından yerine getirildiği sistemdir. Yasama sürecini hızlandırır. İki meclis arasındaki kurumsal çatışmaya bu sistemde rastlanmaz. Yürütmeyi güçlendirir. Ancak yasaların oy baskısından ve popülist baskılardan korunması ve yasama sürecinin daha titiz ve uzun bir sürece yayılması konusunda etkisi azdır.

Tablo gibi resimlerle
ince memed
Hürriyet
Dev-Sol, ASALA kadar azdı...
'Karanlık günlere dönmemek sizin elinizde...
KATİL KARYOLA

Kenan Evren: "Karanlık Günlere Dönmemek Sizin Elinizde" (6 Kasım 1982, Hürriyet gazetesi). Darbecilerin Anayasa'nın yüksek bir oyla kabul edilmesi için yürüttükleri politikaya bir örnek olarak verilebilir.

seyi'nin, 1960 Anayasası'nın % 61,5 oyla kabul edilmesinin o darbenin prestiji üzerinde bıraktığı kötü etkiden çıkardıkları bir ders olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır. Milli Güvenlik Konseyi'nin çıkarttığı bu dersin gereği olarak da anayasaya hayır oyu verme yönünde propaganda yapmak yasaklanmış, Kenan Evren birçok şehirde gerçekleştirdiği mitinglerde anayasa için evet oyu isterken, anayasaya hayır oyu vermenin, 12 Eylül öncesine dönmek istemek anlamına geldiğini de vurgulamış; böylece sunî ve göstermelik de olsa 1982 Anayasası'nın meşrûiyet tabanının hayli geniş olması sağlanabilmiştir.

1982 Anayasası yürürlüğe girdiği tarihten günümüze kadar birçok kez değişikliğe uğramıştır. Bu konudaki ilk değişiklik 17 Mayıs 1987 tarihinde gerçekleştirilmiş ve anayasanın geçici 4. maddesiyle birlikte toplam 4 maddesi değiştirilmiştir. 8 Temmuz 1993 tarih ve 3913 sayılı kanunla yapılan değişiklikler ise çok daha kapsamlıdır. Bu tarihte anayasanın 14 maddesi birden değiştirilmiştir. 1999 yılının Haziran ve Ağustos aylarında 4 maddesi birden değiştirilen 1982 Anayasası'ndaki kapsamlı ikinci değişiklik 3 Ekim 2001 tarih ve 4709 sayılı kanunla yapılan değişikliktir. Bu kanunla anayasanın geçici 15. maddesinde yapılan değişiklik de dahil olmak üzere 32 maddesi ve başlangıç metninde tadilata gidilmiştir. Kasım 2001'de 86. maddesi, Aralık 2002 tarihinde de 76. ve 78. maddeleri değiştirilen anayasada, 7 Mayıs 2004 tarih ve 5170 sayılı kanunla bir kapsamlı değişiklik daha gerçekleştirilmiş; toplam 10 anayasa maddesi değişikliğe uğramıştır. 21 Haziran 2005 tarihinde ise anayasasının 133. maddesi değiştirilmiştir. 1982 Anayasası, Ekim 2007 tarihinde de değişikliğe uğramış, 9 Şubat 2008 tarihindeki değişiklikler ise Anayasa Mahkemesi'nin kararı ile iptal edildiği için yürürlüğe girmemiştir.

YASA YAPMA (YASAMA-TEŞRÎÎ)

Devletin gücünün bölünerek sınırlandırılması ve birbirinden ayrılan bu güçlerin kapsamı, nasıl ve hangi kurumlar tarafından kullanılacakları ve farklı güçlerin birbirleriyle ilişkilerinin bir temel metin (anayasa) içerisinde ifade edilmesi gerektiği, anayasacılık düşüncesinin özünü oluşturmaktadır. Özetle anayasacılık hareketlerinin özünde, devletin yasa yapma (yasama), yaptığı yasayı uygulama (yürütme) ve bu süreçte doğan hukukî anlaşmazlık ve ihlalleri karara bağlama (yargı) güçlerinin farklı kurumlar arasında bölünmesi düşüncesi yer almaktadır.

Anayasaların bu süreçte devletin hangi gücü içerisine girdiği, ya da başka bir ifade ile anayasa yapma sürecinin devletin yasama, yürütme veya yargı güçlerinden hangisi içerisinde değerlendirilmesi gerektiği ise tartışmalıdır. Anayasalara şeklen bakıldığında, her ne kadar sıradan yasalardan farklı olsalar da son analizde bir yasa (ana "yasa") olmaları nedeniyle, ilk bakışta, anayasaları da yasama sürecinin bir parçası saymanın doğru olacağı düşünülebilir. Öte yandan anayasalara, bir yasa olmaları noktasından değil de "ana" yasa olmaları noktasından, yani devletin temel örgütlenme yasası olma noktasından bakılırsa, anayasaları yasama fonksiyonu içerisinde saymamız zor görünmektedir. Anayasalara bu

açıdan bakıldığında, yasama, yürütme ve yargının ve bu güçler arasındaki ilişkilerin nasıl kurulduğunun orada şekillendiğini görmemiz mümkündür. Yasanın nerede nasıl yapılacağı, yürütmenin bu yasalara bağlı kalarak nasıl yürüteceği ve yargılamanın hangi kurumlar tarafından ve nasıl yerine getirileceği ile ilgili genel çerçeve, anayasada yer almakta; bu güçler, sadece anayasada tanımlandıkları şekilleriyle meşrûluklarını kazanmaktadırlar. O takdirde anayasayı yasama, yürütme ve yargı güçlerinin birisi içerisinde değil de, bu güçleri ve bu güçlerin birbirleriyle ilişkilerinin nasıl tesis edileceğini ortaya koyan, bu güçlerin dışında fakat bu güçleri tanımlayan ve meşrû kılan bir çerçeve olarak ele almak; bu güçlerin dışında, üzerinde bir yerlerde değerlendirmek daha doğru olacaktır. Özetle tekrar etmek gerekirse, anayasaların yasama, yürütme yargı güçlerinin birisi içerisinde değil, onların dışında ele alınmaları, anayasaların ana yasa –devletin temel güçlerini, kurumlarını tanımlayan, kuran yasa– olma özelliklerine daha uygun görünmektedir.

YASAMA ORGANLARI, PARLAMENTOLAR (MECLİSLER)

Kökenleri 1215 tarihli Magna Carta'ya, hatta Eski Yunan'a kadar geri götürülmekle birlikte modern parlamentoların 18. yüzyıl sonları ve 19. yüzyılda yaygınlaşmaya başladığını söylemek daha doğru olacaktır. Başta İngiltere olmak üzere, Fransa ve ABD parlamentolarının 19. yüzyıldaki meşrûtî (parlamenter) harekete esin kaynağı olduklarını da belirtmeden geçmemek gerekiyor. Osmanlı'da 1876 yılında başlayan anayasal yönetim denemesi, 1905 yılında Rusya ve Japonya'da, 1906 yılında İran'daki meşrûti, anayasal, parlamenter yönetim deneyimleri, 19. yüzyıl sonlarından başlayarak meşrûti yönetim düşüncesinin tüm dünyada ne denli hızlı yayılmaya başladığına dair örnekler arasında sayılabilirler.

Dünya üzerinde, yasa yapma işlevini yerine getirmek için oluşturulan bu organları tanımlamak amacıyla seçilen isimler de muhteliftir: Örneğin, "parlamento" kelimesi Fransızca "parler" (konuşmak) fiilinden hareketle, oluşturulmuştur ve konuşulan yer anlamına gelen bir kelimedir. Türkçede ise parlamento yerine, toplanılan, "cem" edilen yer anlamında "meclis" kelimesi kullanılmaktadır. Parlamentoları ifade etmek için, farklı ülkelerde kullanılan, "assembly", "congress", "senate", "house", "jamia", "duma" ve "meclis" gibi kelimelerin tamamı, nüansları bir yana bırakılırsa, toplanmak, bir araya gelmek, toplanılan yer gibi anlamları içlerinde barındırmaktadırlar.

Tüm dünyada, yasama organları-

Meclisin bilgi edinme ve denetim araçları - 2: GENEL GÖRÜŞME

Genel görüşme, toplum ve devlet faaliyetlerini ilgilendiren belli bir konunun Türkiye Büyük Millet Meclisi Genel Kurulu'nda görüşülmesidir. Genel görüşme açılması, hükümet, siyasî parti grupları veya en az yirmi milletvekili tarafından Başkanlıktan bir önergeyle istenebilir. Genel görüşme açılıp açılmamasına Genel Kurul karar verir. Genel görüşme açılmasına karar verilirse, genel görüşme günü bir özel gündem halinde Danışma Kurulunca tespit edilir. (TBMM İçtüzüğü, Madde 101-103)

nın, parlamentoların aslî görevi yasama kelimesinin kendisinden de anlaşılacağı gibi yasa yapmaktır. Üye sayıları, seçim usulleri, yasa yapma prosedürleri ülkeden ülkeye ve dönemden döneme değişiklik göstermekle birlikte, parlamentoların ana işlevi olan yasa yapma işlevleri değişmemiştir. Yasaları yürürlüğe koyan bu parlamentoların, teoride, güçler ayrılığı prensibine uygun olarak, o yasaların gerektirdiği siyasaları yürütme yetenekleri yoktur. Parlamentonun çıkardığı yasaların hangi organ tarafından ve nasıl icrâ edileceği, yürütüleceği sorusu ise doğrudan doğruya o ülkenin hükümet sistemiyle alâkalıdır.

MECLİSLERİN İŞLEVLERİ

Tüm dünyada meclislerin temel görev ve işlevi yasa yapmak ve değiştirmektir. Yasama şeklinde özetlenen bu genel ifadeyi biraz daha açacak olursak, yasama adı verilen süreç, sadece yeni bir kanun yapmak veya var olan bir kanun maddesini değiştirmek şeklinde olduğu kadar, yine her biri bir kanun şeklinde meclis gündemine dahil edilen bazı başka süreçleri de içermektedir. TBMM'den örnek verecek olursak, Bakanlar Kurulu'na belli konularda kanun hükmünde kararname çıkarma yetkisi vermek; bütçe ve kesin hesap kanun tasarılarını görüşmek ve kabul etmek; para basılmasına ve savaş ilânına karar vermek; milletlerarası antlaşmaların onaylanmasını uygun bulmak; genel ve özel af ilânına karar vermek gibi faaliyetler de yasama faaliyetinin içerisinde yer almaktadır. Çünkü örneğin, meclisin bir özel ya da genel af çıkarması demek, TBMM'nin bu affı düzenleyen bir kanunu kabul etmesi anlamına gelmekte; meclis, af çıkarılmasına karar verme işini, o affa ilişkin bir kanunu kabul/red ederek gerçekleştirmektedir. Bir başka örnekle pekiştirmek gerekirse, örneğin, TBMM'nin bir uluslararası antlaşmayı onaylaması demek, meclisin, yasama faaliyeti dışında bir onaylama işlevi olduğu anlamına gelmez. Nitekim meclis bu onayı, bir kanunla –o onayı içeren bir kanunu– kabul ederek gerçekleştirir. Tüm dünyadaki parlamentoların yasama süreçlerinin aynı ayrıntıları kapsadığını söylemek zor olsa da, genel olarak bakıldığında tüm meclislerin bu tür – uluslararası antlaşmaları onaylamak gibi– faaliyetleri de yasama faaliyetleri kapsamında gerçekleştirdikleri görülmektedir. Örneğin, İtalya Anayasası da meclise bu türden görevler yüklemiştir. Anayasada meclisin yasama görevi tanımlandıktan sonra, her iki meclisin, savaş ilan etme (78. madde), af çıkarma (79. madde), uluslararası antlaşmaları onama (80. madde), bütçeyi onaylama (81. madde) gibi görevleri olduğu belirtilmiştir.

Meclisin bilgi edinme ve denetim araçları - 4: GENSORU

Gensoru önergesi, bir siyasî parti grubu adına veya en az yirmi milletvekilinin imzasıyla verilir. Gensoru görüşmeleri sırasında üyelerin veya grupların verecekleri gerekçeli güvensizlik önergeleri veya Bakanlar Kurulu'nun güven isteği, bir tam gün geçtikten sonra oylanır. Bakanlar Kurulu'nun veya bir bakanın düşürülebilmesi, üye tamsayısının salt çoğunluğuyla olur; oylamada yalnız güvensizlik oyları sayılır (TC Anayasası Madde 99, TBMM İçtüzüğü Madde 106)

Meclisin yasama dışındaki ikinci temel işlevi, denetim faaliyetidir. 1982 Anayasası'nın 98. maddesinde tanımlandığı şekliyle TBMM, bilgi edinme ve denetim faaliyetlerini Soru, Genel Görüşme, Meclis Araştırması, Gensoru ve Meclis Soruşturması ve Yüce Divana Sevk yolları ile gerçekleştirir.

Meclislerin yasama faaliyetlerine ek olarak denetim faaliyeti ile görevli kılınmaları da sadece Türkiye'ye özgü bir uygulama değildir. Örneğin, Fransız Anayasası'nın 24. maddesi de parlamentonun yasa yapmak ve hükümeti denetlemekle görevli olduğunu kayıt altına alır. Yasama ve denetim işlevleri meclislerin anayasada tanımlanan, meclislere anayasa tarafından verilen görev ve yetkileridir. Oysa parlamentolar bu işlevlerinin ötesinde birtakım siyasî işlevleri de yerine getirirler. Daha doğrusu, etkin bir parlamentodan hukukî, kendilerine anayasa ve yasalarla verilen görev ve işlevlerinin yanında, birtakım yazılı olmayan siyasî işlevleri yerine getirmeleri de beklenir. Toplumdaki, çoğu zaman birbirleriyle çatışma halindeki, siyasî çıkar ve taleplerin devşirilmesi, ifade edilmesi ve bu çıkar ve taleplerin yasama sürecine yansıtılması, meclisteki çeşitliliğin toplumdaki çeşitliliği ve farklılığı yansıtması, meclisin siyasal ve toplumsal sorun ve olayların en üst düzeydeki müzakere alanı olması da bir meclisten beklenen siyasal işlevler arasında yer almaktadır.

Türkiye'de parlamento

Türkiye'de ilk parlamento 19 Mart 1877'de Padişahın Dolmabahçe Sarayı'ndaki açılış nutku ile görevine başlamıştır. Meclis ilk toplantısını ise ertesi gün yapar. Bu tarihten itibaren 56 kez toplanan meclis 28 Haziran 1877'de feshedilmiş ve yeniden seçimlere gidilmiştir. Seçimlerden sonra 13 Aralık 1877 tarihinde çalışmalarına başlayan meclis, Osmanlı-Rus Savaşı gerekçe gösterilerek 14 Şubat 1878'de tatil edilmiştir. Meclisin bu tatili 17 Aralık 1908 tarihine kadar devam eder. 23 Temmuz 1908 günü ilan edilen II. Meşrûtiyet'i takip eden aylarda yapılan seçimlerden sonra oluşan Meclis, ilk toplantısını bu tarihte, Sultanahmet'teki eski Evkaf Dairesi'nde gerçekleştirir. Daha sonra Meclis toplantıları, 19 Ocak 1910 tarihindeki yangına kadar Çırağan Sarayı'nda gerçekleştirilir. II. Meşrûtiyet sonrası açılan meclis, 11 Nisan 1920 tarihinde lağvedilene kadar görev yapar.

23 Nisan 1920 tarihinde ise bu kez Ankara'da, İstanbul'daki meclisin devamı olduğunu söyleyen ve Osmanlı mebusan meclisi üyelerinin de milletvekili olarak kabul edildiği Büyük Millet Meclisi açılır. Ankara Ulus'taki, eski İttihat ve Terakki Cemiyeti Kulüp Binası, meclisin toplantı salonu olarak seçilmiştir. 1915 tarihinde inşa edilmiş olan bu bina, 1924 yılı sonlarına kadar meclis binası olarak kullanılmıştır. TBMM, 18 Ekim 1924 tarihinden sonra ilk meclisin hemen yakınındaki yeni bir binaya taşınarak yasama faaliyetlerine orada devam etmiştir.

TBMM, 1961 yılı başından bu yana bugünkü yerinde faaliyetlerine devam etmektedir.

TÜRKİYE'DE YASAMA: MECLİS NASIL KANUN YAPAR?

Türkiye'de yasama organının nasıl ve hangi nitelikteki kişilerden oluşacağı, 1982 Anayasası'nın 75. ve 100. maddeleri arasında düzenlenmiştir. Anayasaya

Meclisin bilgi edinme ve denetim araçları - 5: MECLİS SORUŞTURMASI

Görevde bulunan veya görevinden ayrılmış olan Başbakan ve bakanlar hakkında Meclis Soruşturması açılması, Türkiye Büyük Millet Meclisi üye tamsayısının en az onda birinin vereceği bir önerge ile istenebilir. Bu önergede; Bakanlar Kurulu'nun genel siyasetinden veya bakanlıkların görevleriyle ilgili işlerden dolayı hakkında soruşturma açılması istenen Başbakan veya bakanın cezai sorumluluğu gerektiren fiillerinin görevleri sırasında işlendiğinden bahsedilmesi, hangi fiillerinin hangi kanun ve nizama aykırı olduğunun gerekçe gösterilmek ve maddesi de yazılmak suretiyle belirtilmesi zorunludur. (TC Anayasası Madde 99, TBMM İçtüzüğü Madde 100)

Meclis'in bilgi edinme ve denetim yolları - 3: MECLİS ARAŞTIRMASI

Meclis araştırması, belli bir konuda bilgi edinilmek için yapılan incelemeden ibarettir (TC Anayasası 98. Madde) Meclis araştırmasının açılmasında genel görüşme açılmasındaki hükümler uygulanır. (TBMM İçtüzüğü, Madde 104)

göre yasama organı, ilgili yargı organlarının genel yönetim ve denetimi altında dört yılda bir yapılacak seçimler sonucunda belirlenecek 550 kişiden oluşmaktadır. Bu kişilere, millet adına karar veren kişiler anlamında "milletvekili" adı verilmektedir. Yakın zamana kadar milletvekili kelimesi yerine tercih edilen "mebus" kelimesi ise gönderilmiş, yollanmış anlamları yanında öldükten sonra dirilen anlamına da gelmekteydi. Anayasa, seçilerek TBMM'ye gönderilen bu milletvekillerinin en az ilkokul mezunu kişiler arasından; kısıtlı, yükümlü, kamu hizmetinden yasaklı olmayan; (erkek adaylar için) askerlik hizmetini yapmış ve anayasada sayılan birtakım suçlardan cezalandırılmamış kişiler arasından seçilmesini şart koşmaktadır. Seçim Kanunu esaslarına göre seçilen milletvekilleri, milletvekili genel seçimi kesin sonuçlarının Yüksek Seçim Kurulu'nca Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu kanallarında ilânını takip eden beşinci gün saat 15.00'te kendiliğinden toplanarak yasama çalışmalarına başlar.

TBMM'nin kanun yapma süreci oldukça karmaşık bir prosedürü içermektedir. Bu süreci, 05 Mart 1973 tarihinde yayınlanan TBMM İç Tüzüğü'ndeki bazı ayrıntıları göz ardı ederek şu şekilde özetlemek mümkündür.

TBMM İçtüzüğü'nden yararlanarak kanun yapma sürecini özetlemek gerekirse, Kanun Tasarıları (Bakanlar Kurulu tarafından hazırlanan kanun önerileridir) ve Kanun Teklifleri (milletvekilleri tarafından hazırlanan kanun önerileridir) TBMM Başkanlığı'na teslim edildikten sonra, başkanlık bu tasarı/teklifi esas ve ilgili komisyonlara havale eder. O kanunun görüşülmesi sırasında hangi komisyonun esas, hangilerinin tali komisyon olacağı TBMM Başkanlığı tarafından tespit edilir. Bir kanun tasarı veya teklifinin esas komisyonca reddi istenir ve komisyon raporu da benimsenirse, kanun tasarı veya teklifi reddedilmiş olur. Rapor benimsenmezse komisyona geri verilir. Tasarı veya teklifin genel kurula gelmesinin ardından, sırasıyla, tasarı veya teklifin tümü hakkında

görüşme açılır; tasarı veya teklifin tümünün görüşülmesinden sonra soru-cevap işlemi yapılır. Bu süreçte milletvekillerinden gelen anayasaya aykırılık ve değişiklik önergeleri usulüne göre işleme konur ve oylamalara geçilmeden önce, hazırlanan teklif veya tasarıların dili, yazım yanlışları veya hukuk tekniği ile uyuşup uyuşmadıklarını kontrol eden uzmanlardan oluşan Tetkik Kurulu, ilgili tasarı veya teklifi bu açıdan inceleyerek görüşünü sunar. Kurul bir hata tespit eder ve hükümet veya esas komisyon da bu konuda olumlu görüş bildirirse tasarı ya da teklif tekrar görüşülmek üzere komisyona gönderilir. Bir hata tespit edilemez ise tasarı veya teklifin maddelerine geçilmesi oylanır. Son olarak da tasarı veya teklifin tümü oylanır.

Tasarı ya da teklifin Meclis Genel Kurulu'nda yeterli çoğunluğu alması durumunda kanun, yayımlanmak üzere Cumhurbaşkanı'na gönderilir. Cumhurbaşkanı, kendisine gönderilen tasarı ya da teklifi ya 15 gün içerisinde yayımlanmak üzere *Resmi Gazete*'ye gönderir ya da tekrar görüşülmek üzere TBMM Başkanlığı'na iade eder. Bu takdirde meclis, sadece tekrar görüşülmek üzere TBMM'ye gönderilen maddeler üzerinde müzakerede bulunur. Tasarı veya teklif benzer süreçlerden geçtikten sonra hiçbir değişikliğe tabi tutulmadan ve yeterli çoğunluk tarafından genel kurulca kabul edilirse Cumhurbaşkanı'nın önünde iki seçenek kalmaktadır: Kanunu yayımlamak ya da referanduma gitmek.

Yukarıda da belirtildiği gibi bu karmaşık süreçte, komisyonlardaki karar tartışma ve karar alma süreçleri; hükümetin çekilmesi, tasarı veya teklifin geri çekilmesi durumunda izlenecek yol; Genel Kurul'da görüşme sırasında değişiklik önergelerinin tartışılmasında izlenecek prosedür ve buna benzer birtakım ayrıntılar, süreci ana hatlarıyla sunabilmek adına ihmal edilmiştir.

Özetle ifade etmek gerekirse, bir tasarı ya da teklifin yürütme organı tarafında yürütülecek, icrâ edilecek bir kanun haline gelmesi oldukça karmaşık bir süreci içerisinde barındırmaktadır. Fakat yine de önemli bir konunun altını çizmek gerekmektedir: Yasama ve yürütme arasındaki güçler ayrılığı ile çizilen bu ilişki bu kadar basit midir? Yasama organı karmaşık süreçlerle yasa yapar ya da mevcut yasaları değiştirirken, yürütme organı bu süreçte tamamen pasif konumda mıdır?

YÜRÜTMENİN YASAMA KARŞISINDA GÜÇLENMESİ: YÜRÜTME ORGANINI ÖN PLANA ÇIKARTAN SÜREÇLER

Yukarıdaki soruyu bu başlık altında tartışmaya devam edelim. Gerçekten de yasa yapma sürecinde yürütme organı, tam da güçler ayrılığı prensibine uygun olarak pasif durumda, bir diğer deyişle, yasa yapma sürecinin tamamen dışında mıdır? Hiç kuşkusuz soruya verilecek yanıt "hayır" olacaktır. Özellikle, ağırlıklı olarak parlamenter hükümet sistemlerinde, yani ileride daha ayrıntılı biçimde tartışılacağı gibi, yürütme organının yasama organı içerisinde şekillendiği hükümet sistemlerinde, tabiri caizse, yasamanın yürütmenin onay makamı haline gelmeye başladığını söylemek yanlış olmayacaktır. Hiç kuşkusuz ter-

si örnekler de bulmak mümkündür. Örneğin, 25 Şubat 2003'te TBMM'ye sunulan ve kamuoyunda "1 Mart Tezkeresi" olarak bilinen Türk Silahlı Kuvvetleri'nin Yabancı Ülkelere Gönderilmesi ve Yabancı Silahlı Kuvvetlerin Türkiye'de Bulunması İçin Hükümet'e Yetki Verilmesine İlişkin Başbakanlık Tezkeresi, yürütme organının tezkerenin TBMM'de kabulüne yönelik ısrarına karşın, 250 ret, 264 kabul, 19 çekimser oyla kabul edilmemişti. Bu örneğe başkalarını da eklemek mümkün görünüyor; fakat bu örnekler istisna düzeyini nadiren aşabilmekte, yasama sürecinin tamamına göz atıldığında, yasama organının yürütme organının denetimine girmekte olduğu gerçeğini değiştirmemektedir. Görünürde her şey güçler ayrılığı ilkesine uygun formatta yürütülmesine rağmen, yürütmenin, yasama organı içerisinde çoğunluğu olan parti/ya da partiler koalisyonundan oluşuyor olması, bir diğer ifade ile istisnaları bir kenara

TBMM'de Yasa Yapım Süreci
(TBMM İç Tüzüğü'nden yararlanılarak hazırlanmıştır)

bırakılırsa, güvenoyu almış bir Bakanlar Kurulu'nun aynı zamanda yasama organında çoğunluğu bulunan parti ya da partiler ittifakına denk düşmesi nedeniyle, yürütmenin, yasama organındaki çoğunluğa dayanarak ve oradan hareketle şekillenmiş bir organın arkasında durduğu tasarı ya da teklifin meclisten geçmesi neredeyse sıradan bir olay, tersi ise, tıpkı 1 Mart Tezkeresi'nde olduğu gibi kamuoyunun gündemini günlerce meşgul edecek önemli, atipik bir siyasî gelişme olarak değerlendirilebilir.

Yürütmeyi yasama karşısında güçlendiren tek faktör, yürütmenin zaten yasama içerisindeki çoğunluk ya da çoğunluğun ittifakı tarafından oluşturulmuş bir organ olmasının yarattığı riskler değildir. Güçlü parti içi denetim ve dayanışmanın neden olduğu siyasî sonuçları da buna eklememiz gerekmektedir. Parti içi dayanışma ve denetim mekanizmalarının, milletvekilinin kendi bireysel kanaatine göre oy vermesini sınırlandırdığı, hatta engellediği siyasal sistemlerde de yürütme, yasama karşısında güçsüz durumda kalmaktadır. Özellikle, Türkiye Cumhuriyeti örneğinde olduğu gibi, partilerin "grup kararı" alarak üyelerinin oylarını denetleme mekanizmalarını etkin olarak işletebildikleri ülkelerde, bu etkinin daha yoğun bir şekilde hissedildiğini söyleyebiliriz. Örneğin, halen yürürlükte olan 2820 sayılı Siyasî Partiler Kanunu'nun 22. maddesine göre, 20 milletvekili olan bir siyasî partinin mecliste grup kurabileceği; 27. maddede ise grup kuran partinin, grup genel kurulunda seçimlere ait oylamalar ile milletvekillerini bağlayıcı nitelikteki konulara ilişkin kararlar alabileceğini hükme bağlanmaktadır. Parti yönetiminin, grup kararına uymayan milletvekillerini, parti disiplin kurullarına gönderme imkânları da bulunmaktadır. Partilerin iç denetim mekanizmaları ile grup kararı almaları, tabiri caizse, mecliste alınan kararları, milletvekillerinin aldıkları kararlar olmaktan çıkararak, parti örgütlerinin aldıkları kararlar haline getirmektedir. İç denetimin yoğunluğu arttıkça, kararlarda etkili olan güç gittikçe milletvekilinin iradesi olmaktan çıkarak partinin iradesi haline gelmekte, Robert Michaels'in ortaya koyduğu "oligarşinin tunç kanunu" prensipleri en etkin şekliyle işlemekte, meclisin iradesinin meclisteki parti oligarşisinin iradesine tahvil edilmesinin önü iyiden iyiye açılmakta; mecliste alınan kararların, parti liderleri ve onlar etrafındaki oligarşinin kararları olma görüntüsü iyiden iyiye belirginleşmektedir.

PARLAMENTO, OY BASKISI, POPÜLİZM VE ÇİFT MECLİSLİLİK

Yasama işlevlerinin iki meclis arasında bölünmesi uygulaması bugün birçok ülkede yaygın olarak tercih edilmektedir. Parlamentonun olduğu gibi, çift meclisli sistemin kökenleri de yine İngiliz parlamenter geleneğine dayanmaktadır. Yasama gücü, büyük çoğunluğu Kraliçe tarafından atanan ve yine büyük çoğunluğu ömür boyu bu görevi sürdüren üyelerden oluşan seçkinler meclisi (the House of Lords, Lordlar Kamarası) ile yasama gücünü fiilen elinde bulunduran halk meclisi (The House of Commons, Avam Kamarası) arasında taksim edilmiştir. Mag-

Tüzük

Bir kanunun uygulanmasını göstermek ve emrettiği işleri belirtmek üzere, kanunlara aykırı olmamak ve Danıştay'ın incelemesinden geçirilmek şartıyla Bakanlar Kurulu tarafından çıkarılan yazılı hukuk kurallarıdır.

Yönetmelik

Kanun ve tüzüklerin uygulanmasına açıklık getiren ve bunlara aykırı hükümler taşımayan bakanlıklar ile kamu tüzel kişilerinin çıkardığı hukukî metinlerdir.

Yönerge

Kamu kurum ve kuruluşlarının üst düzey yöneticileri tarafından çıkarılan, mevzuat hükümlerinin uygulama şekillerini gösteren talimatlardır.

na Carta ile oluşmaya başlayan Lordlar Kamarası içerisindeki sınıfsal farklılık, daha 14. yüzyıl içerisinde üst sınıf soyluların, küçük soylulardan ayrı bir mecliste toplanmaya başlamasına neden olurken, bu, alt sınıf soyluların toplandığı meclisin de, oy hakkının genişlemesine paralel olarak gittikçe güçlenmesine ve diğer yandan da günümüzün Avam Kamarası'na doğru evrilmesine yol açacaktır.

Henüz Ingiltere'den bağımsızlığın kazanılmadığı koloniler dönemi Amerikası'nda da, biri Britanya Krallığı tarafından tayin edilip gönderilen, diğeri de kolonilerde yaşayanlar tarafından seçilen iki meclisin görevde olduğu bir yasama sistemi yaygındı.

Fransız Devrimi sürecinde Etats Généraux içinden çıkan ve 1789'da ismini Ulusal Meclis olarak değiştiren Tiers-Etat (üçüncü sınıf, soylular ve rahiplerden sonra gelen köylü ve burjuva sınıfı meclisi) da çift meclis sisteminin kökenlerine yerleştirilebilir.

Tarihsel köken itibariyle çift meclisli yasama sisteminin doğuşunda sınıfsal farklılıkların rolünü açıkça görmek mümkünken, bu durumun, günümüzdeki çift meclisli sistemin yasama faaliyetindeki rolü ve işlevini açıklamada oldukça yetersiz olduğunu belirtmek gerekiyor. Bir başka ifade ile, günümüzde yasama faaliyetinin iki meclis arasında bölünmesinden beklenen fonksiyon ile sınıfsal farklılık arasında bir alâka olduğunu söylemek mümkün değildir. Aksine, yasama organının iki farklı meclis arasında bölünmesinin gittikçe yaygın bir metot haline gelmesi ile genel oy ilkesinin yaygınlaşması, federal idârî yapı, popülizm ve oy baskısı kavramları arasında yakın bir ilişki tesis etmek mümkün görünmektedir.

Yasama faaliyetinin iki meclis arasında bölündüğü ülkelerde, bu tür bir yasama faaliyetinden beklenen faydaları iki kategori içerisinde incelemek gerekmektedir:

1- Federal idârî yapının etkisi

2- Yasama sürecinin popülist baskılardan kurtarılmasına yönelik bir fren sistemine duyulan gereksinim.

Bir ülkedeki güçlü federal idârî yapı, o ülkedeki yasama faaliyetinin iki meclis arasında bölünmesi eğilimini artırmaktadır. Bu ülkelerde meclislerden birinin federal eyaletler düzeyinde, diğerininse genel oy ilkesi çerçevesinde nüfus düzeyinde seçilmesi bu konudaki en yaygın uygulamadır.

Federal idârî yapı, yasama faaliyetinin iki meclis arasında bölünmesini şu nedenle teşvik etmektedir: Tersinden düşünelim, federal idârî yapının güçlü olduğu bir ülkede genel oy esasına dayalı tek bir meclis olsaydı, oluşacak mecliste mutlak ağırlık her zaman için nüfus olarak avantajlı eyaletlerin elinde olacaktı. Nüfus dengesi değişmedikçe, eyaletlerin meclis içerisindeki hâkimiyetleri de kesinlikle değişmeyecek, birçok eyalet hiçbir durumda meclis içerisinde temsil edilemeyecekti. Benzer biçimde, güçlü federal eğilimlerin var olduğu bir ülkede bu kez sadece her bir eyaletten seçilen eşit sayıda üyelerden oluşan tek bir meclis yasama faaliyetini yerine getirmekle sorumlu olsaydı da, hangi eyalette yaşadığından bağımsız olarak bireylerin iradesinin meclise, yasama organına yansıması engellenmiş, çok az nüfusa sahip bir eyalet ile oldukça kalabalık bir nüfusa sahip eyaletin ülke genelini ilgilendiren siyasaların alınmasındaki rolleri eşitlenmiş olacaktı. Oysa, yasama faaliyetinin bu iki hassasiyeti de içerecek şekilde ikiye bölünmesi, bir yandan bireylerin iradesinin, diğer yandan da eyaletlerin parlamentoda temsilini mümkün kılabilmektedir. Örneğin, ABD'de yasama faaliyetinin, bir yandan her bir eyaletten seçilen iki üyeden oluşan Senato, diğer yandan da eyaletlerin nüfuslarına göre temsil edildikleri Temsilciler Meclisi arasında bölünmüş olması yasama sürecinde, eyaletlerin tümünün yasama organında temsili ve bireysel tercihlerin parlamentoya yansıması arasındaki hassas dengeyi tesis etme amacı taşımaktadır.

Benzer eğilimler 28 eyalet (state) ve 7 ayrı bölgeden oluşan Hindistan'ın yasama organında da görülmektedir. 1959 yılında kabul edilen Hindistan Anayasası'nın 79. maddesi, Hint parlamentosunun Devlet Konseyi (Council of State) ve Halk Meclisi'nden (The House of People) oluştuğunu belirtmektedir. 80. maddeye göre Devlet Konseyi, Başkan tarafından seçilecek 12 üye ve eyalet ve bölgelerden seçilecek 238 üyeden oluşmaktadır. 530 üyeden oluşan Halk Meclisi ise doğrudan seçimle belirlenmektedir (81. madde).

Günümüzde, yasama faaliyetini iki ayrı meclis arasında taksim eden ülkeler yalnızca federal bir idârî yapıya sahip ülkeler değildir. Bu sistem, üniter yapısı çok daha belirgin olan Türkiye (1960-1980 yılları arasında), İtalya, Fransa, Japonya, Polonya ve Romanya gibi ülkelerde de uygulanagelmiştir. Üniter eğilimleri güçlü ülkelerde yasama organını ikiye ayırma

Yasama dönemi & yasama yılı

Yasama dönemi, 23 Nisan 1920 tarihinden bu yana her seçim sonrası oluşan yeni parlamentoyu ifade eder. 1. Yasama dönemi 23 Nisan 1920-16 Nisan 1923 tarihleri arasıdır. 2009 yılı itibariyle şu anda TBMM 23. Yasama döneminde bulunmaktadır.

Yasama dönemi içerisindeki her bir yıl, *yasama yılı (İctimâ Senesi)*dır. Parlamento herhangi bir nedenle süresinden önce dağılma kararı almadıkça, her yasama yılı 4 yıldan oluşur. Yasama yılı o yılın 1 Ekim tarihinde başlar ve 1 Temmuz tarihine kadar devam eder.

Birleşim & oturum

Bir yasama yılı içinde belirli günlerde gerçekleşen toplantılara *birleşim (inikad)* denir. *Oturum (Celse)* bir birleşimin ara ile bölünen kısımlarının her biridir.

nedenlerinin ağırlık noktası, federal idârî yapıya sahip ülkelerdekinden farklıdır. Üniter ülkelerde bireysel tercihlerin yasama organına yansıması ile eyaletlerin yasama organı içerisinde eşit temsili arasında denge sağlamak gibi bir sorunsal olmamakla birlikte, yasama faaliyetinin oy baskısından ve popülist baskılardan korunmaya çalışılması, bu ülkelerdeki çift meclis uygulamasının temel nedenini oluşturmaktadır.

Günümüz parlamentoları genel oy ilkesi çerçevesinde yapılan seçimler ile belirlenmektedir. Bu süreci basitleştirerek özetleyecek olursak, siyasî partiler program ve vaatleri ile periyodik seçimlere katılmakta ve parlamentolar, geçerli seçim sistemine göre en fazla oyu alan siyasî parti adayının meclise temsilci göndermesi esası üzerine bina edilmektedirler. İster çift meclis sisteminin geçerli olduğu ülkelerde olsun (ki bu ülkelerde meclislerden sadece biri genel oy ilkesi ile oluşturulmaktadır), isterse de üniter idârî yapıya sahip devletlerde olsun, en son analizde meclisler, yurttaşlardan oy almaya çalışan siyasî partilerin rekabeti ile belirlenmekte ve parlamentodaki çoğunluk, en fazla oyu alan partinin, ya da partiler ittifakının üyelerinin hâkimiyetine girmektedir.

Özetle, günümüz demokrasilerinde, iktidarda kalmanın ya da bir dahaki seçimlerde "de" parlamentoya girebilmenin tek geçerli yolu mümkün olduğunca daha fazla oy almaktan geçmekte; yasama organı siyasal faaliyetlerinin odağında daha fazla oy almak için yarışan partilerin rekabeti ile şekillenmektedir. Çift meclis sistemi, varlığını sürdürebilmek için sürekli olarak oyunu koruma ve mümkünse daha da artırma baskısı altında olan bu siyasî partiler tarafından doldurulmuş yasama organının çıkaracağı yasaların, bazen aklın ya da ülkenin gerçek ihtiyaçları doğrultusunda "olmayabileceği"; iktidardaki partilerin popülist taleplere karşı direnemeyebileceği endişesinden kaynaklanmaktadır.

Elbette, genel oy prensibine dayanarak oluşmuş unicameralist (tek meclisli) sistemlerde alınan tüm kararların oy baskısı ile alınmış kararlar olduğunu ya da bir dahaki seçimlerde daha yüksek oy almak amacıyla çıkarılmış popülist politikaların sonucu olduğunu söylemek imkânsızdır. Ancak, halihazırda böyle bir tehlikenin varlığını kabul etmek de gerekmektedir. Bir başka ifade ile, genel seçimlerde en fazla oyu alan parti ya da partilerin oluşturduğu koalisyonun hâkimiyetinde olan yasama organının aldığı her karar popülist değildir; ama bu türden kararların alınmasını engelleyecek etkin bir mekanizma da tek meclisli sistemlerde mevcut değildir. Bu nedenle, yasama görevini, genel oy ilkesi ile oluşturulan meclis ile paylaşacak ikinci bir meclisin, asıl meclisin popülist baskılara direnemeyeceği durumlarda bir fren mekanizması görevi üstlenerek yasama faaliyetinin o ülkenin gerçek ihtiyaçlarına göre şekillenmesinde rol oynayacağı, aynı zamanda da yasama faaliyetinin daha geniş bir zamana yayılmasına yol açarak, yasaların kamuoyunda daha fazla tartışılabilmesine zemin hazırlayabileceği düşüncesi giderek yaygınlaşmaktadır.

YÜRÜTME (İCRÂ)

Güçler ayrılığı prensibinden hareketle tanımlanırsa yürütme, yasama organı tarafından çıkarılan yasalara uygun şekilde ülkenin genel siyasasını belirleyecek kararları almak, bu siyasaları yürütmek, icrâ etmek, hayata, fiiliyata geçirmekle görevli organdır.

Yürütme faaliyetini gerçekleştirecek kurumun oluşturulması ve bu kurumun görev ve yetkilerinin kapsamı ile ilgili değişik uygulamalar genel olarak üç farklı hükümet sisteminin doğmasına yol açmıştır. Bu hükümet sistemleri, parlamenter sistem, başkanlık sistemi ve yarı başkanlık sistemidir.

Parlamenter hükümet sistemi

Parlamenter sistemde yürütme organı, yasama organı içinden seçilir ve yürütme faaliyeti tek bir organda toplanmaz. Parlamenter sistemde yürütme faaliyeti, devlet başkanı ve hükümet başkanı arasında taksim edilmiş, ancak devlet başkanının görevleri oldukça sınırlı düzeyde tutulmuştur. Siyasî sorumluluk yasama organı içinden seçilerek oluşturulan hükümete aittir. Parlamenter sistemin en eski örneği İngiltere'dir. Yürütme, Avam Kamarası içerisinden seçilen Bakanlar Kurulu ile Kraliçe (devlet başkanı) arasında taksim edilmiştir. Kraliçe'nin yetkileri oldukça sınırlı ve sembolik niteliktedir. Bakanlar Kurulu, içerisinden çıktığı Avam Kamarası'na karşı sorumludur. Avam Kamarası, güvensizlik oyuyla Bakanlar Kurulu'nu düşürme hakkına sahiptir.

Türkiye'de de parlamenter hükümet sistemi uygulanmaktadır. Yürütme yetkisi, Türkiye örneğinde de Cumhurbaşkanı ve hükümet arasında bölünmüştür. Cumhurbaşkanı'nın siyasî olarak bir sorumluluğu olmadığı gibi, yetkileri de görece sınırlıdır. 1982 Anayasası'nın 104. maddesinde de Cumhurbaşkanı'nın devletin başı olduğu belirtilmekte, "Bu sıfatla Türkiye Cumhuriyetini ve Türk Milletinin birliğini temsil" ettiği; "Anayasanın uygulanması, Devlet organlarının düzenli ve uyumlu çalışması"ndan sorumlu olduğu vurgulanmaktadır. Anayasada ayrıca Cumhurbaşkanı'nın, anayasa ve diğer kanunlarda Başbakan ve ilgili bakanın imzalarına gerek olmaksızın tek başına yapabileceği belirtilen işlemleri dışındaki bütün kararlarının, Başbakan ve ilgili bakanlarca imzalanması gerektiği; bu kararlardan Başbakan ve ilgili bakanın sorumlu olduğu da belirtilmektedir.

Parlamenter hükümet sistemi, özellikle tek meclisli bir yasama sistemi ile desteklenerek uygulandığında, daha önce de belirtildiği gibi, yürütme organına yasama organı karşısında üstünlük sağlamaktadır. Yürütme ve yasama organları arasında, güçler ayrılığı prensibinin gerektirdiği ayrılık, bu hükümet sisteminde zayıflamaktadır. Bu sistemde hükümet, parlamentoda en fazla sandalyeye sahip partiler ya da partiler koalisyonu tarafından oluşturulur. Yürütme organını seçen bu çoğunluk, aynı zamanda, istediği yasaları çıkartabilecek bir güce de sahip olan bir çoğunluktur. Dolayısıyla yasamanın yasaları çıkartıp yürütmenin bu ya-

salara göre icrâ edildiği bir sistem teorik olarak varlığını sürdürürken, uygulamada, yürütmenin arzu ettiği yasaları çıkaran bir yasama işlemeye devam eder. Bu sistemde ayrıca yürütmenin yasama tarafından denetimi de zorlaşır. Siyasî dengeler büyük ölçüde değişmedikçe, hükümeti oluşturan parti yöneticilerinin Gensoru ile düşürülmesi ya da yürütmenin Meclis Araştırması veya Meclis Soruşturması gibi yöntemlerle etkin bir şekilde denetim altına alınması da pratik anlamda neredeyse imkânsızdır. Nitekim Cumhuriyet Halk Partisi'nin 2008 yılındaki 1 Mayıs kutlamalarında yaşanan devlet terörü ile ilgili olarak Başbakan Recep Tayyip Erdoğan hakkında verdiği ya da aynı yılın içerisinde yine aynı parti tarafından Sabah-Atv'nin satışıyla ilgili olarak yine dönemin başbakanı Başbakan Recep Tayyip Erdoğan hakkında verilen gensoruların AKP milletvekillerince reddedilmesi bu konudaki onlarca vakadan sadece ikisi olarak anılabilir.

Parlamenter sistemin genellikle koalisyonlara neden olması, bu sistemin hem avantajı, hem de dezevantajı olarak kaydedilmelidir. Koalisyon parlamenter sistemin avantajıdır; çünkü koalisyonlar, toplumsal barışa hizmet ederek, farklı siyasî görüşlere sahip siyasî partiler arasındaki işbirliğine ve toplumsal barışa hizmet edebilirler. Aynı şekilde koalisyonlar parlamenter sistemlerin dezavantajıdır; çünkü yönetemeyen, kendi içerisinde karar almakta zorlanan bir hükümetin ortaya çıkmasına da zemin hazırlayabilirler. Cumhuriyet Halk Partisi ve Milli Selamet Partisi arasında 1974 Ocak ayında kurulup aynı yılın Kasım ayına kadar görevde kalan 37. Koalisyon Hükümeti, koalisyonların nasıl karar alamayan bir yürütme erki ortaya çıkardığına örnek teşkil ederken; tüm eksikliklerine karşın, 20 Kasım 1991 tarihinde kurulup, Haziran 1995 tarihine kadar görevde kalan Sosyal Demokrat Halkçı Parti ve Doğruyol Partisi koalisyonunun ise en azından 12 Eylül döneminin siyasal yaralarının kısmen de olsa sarılabilmesi açısından olumlu bir örnek oluşturduğunu belirtmek mümkündür. Parlamenter sistemin esnekliği; bu sistemde sorunlara farklı siyasal almaşıklarla daha kolay çözümler üretilebilmesi; yine parlamenter sistemlerde devlet başkanlığı makamının siyasi uzlaşma ve gerginliği azaltıcı rol oynayıcı bir faktör oluşu parlamenter hükümet sisteminin olumlu yönleri arasında sayılmalıdır.

Başkanlık hükümet sistemi

Başkanlık sisteminde ise parlamenter sistemin tersine, yürütme ve yasama arasında kesin bir ayrım oluşturulmaya çalışılır. En istikrarlı şekilde ABD'de uygulanan bu sistemde, yürütme organı tek kişiden oluşur ve seçimle işbaşına gelir. Yasama ve yürütme seçimleri birbirinden bağımsız gerçekleştirilir. Yasama organının yürütmeyi düşürme, yürütme organı olan başkanın da parlamentoyu fesih yetkisi bulunmamakla birlikte, başkanın kongre üzerindeki en önemli etkisi veto kurumunda kendini gösterir. Başkanın onayı ile yürürlüğe girebilen yasa tasarılarını başkan, 10 gün içinde kongreye geri gönderebilmektedir. Bu biçimde gönderilen tasarıların yasalaşabilmesi için 2/3 çoğunlukla kongrede yeniden kabul edilmesi gerekmektedir.

Başkanlık sistemi, ABD'nin siyasal kültürüyle iç içe geçmiş birçok unsurla birleşmesi nedeniyle bu ülkede istikrarlı bir şekilde uygulanabilmektedir. Zayıf parti disiplini, arasındaki düşünsel farklılıkların hayli silik olduğu hâkim iki partiye dayanan bir siyasal iklim ve güçlü federatif idârî yapı, başkanlık sisteminin istikrarına katkı yapan en önemli unsurlar arasında sayılabilir. Bu nedenlerledir ki başkanlık sistemi ABD haricinde Kostarika ve Venezuella gibi bazı Latin Amerika ve Afrika ülkelerinde de uygulanmaya çalışılmasına rağmen, görece istikrarlı sonuçlar vermemiş, ABD'de uygulandığı tarzıyla güçler ayrılığı ve yürütme ve yasama arasındaki fren ve denge sisteminin kurulmasında başarılı olunamamıştır.

ABD'de uygulandığı şekliyle başkanlık sisteminin bazı avantajlı yönlerinden bahsetmek mümkündür. Yönetimde istikrar bu avantajların en başında gelmektedir. Parlamenter hükümet sistemlerinde görülen koalisyonlara başkanlık sisteminde rastlanmadığı gibi, parlamenter sistemlerde görülen iki başlılık (hükümet başkanı devlet başkanı) ayrımı da bu hükümet sisteminde mevcut değildir. Yürütme gücünün tek kişide toplanmış olması, karar alma sürecini hızlandırır. Yürütme ve yasama faaliyetlerinin kesin çizgilerle birbirinden ayrılmış olması da güçler ayrılığı ve devlet fonksiyonları arasındaki fren ve denge siteminin daha etkin bir şekilde çalışmasına yol açar. Fakat yukarıda da belirtildiği gibi, başkanlık sistemi ile ABD siyasal kültür dokusu arasında çok yakın bir ilişkinin varlığı, başkanlık sisteminin farklı ülkelerde de uygulanabilirliğini hayli sınırlandırmakta, uygulanmaya çalışıldığı başka ülkelerde kimi sorunları da beraberinde getirmektedir. Örneğin, 1945 tarihinde kabul edilen Endonezya Anayasası'nda da ABD başkanlık sistemini andıran bir siyasal sistem kabul edilmiştir. Endonezya'da da yürütme gücünü oluşturan Başkan ve Başkan Yardımcısı yasama organı seçimlerinden ayrı gerçekleştirilen bir seçimle beş yıllığına göreve gelmekte (6. 7. Madde) yasama görevi ise Halkın Danışma Konseyi (Majelis Permusyawaratan Rakyat) ve Temsilciler Meclisi (Dewan Perwakilan Rakyat) tarafından icrâ edilmektedir. Endonezya'da başkanlık sistemi ile ilgili hukukî şartlar yerine getirilmiş olsa da ABD'de istikrarlı bir şekilde sürdürülen bu sistem, Endonezya'da Devlet başkanı Suharto'nun 1965 yılından başlayarak 32 yıl boyunca asker desteğini de arkasına alarak iktidarda kalmasını önleyememiştir.

Başkanlık sisteminin, güçlü bir federatif yapı ile desteklenmediği, partiler arasındaki farklılıkların ve parti içi siyasî denetimin güçlü olduğu, merkezi eğilimleri güçlü olan ülkelerde başkanlık sistemi, siyasal sistemin katılaşmasına ve siyasal sistemin değişen şartlara göre değişebilme, esneklik gösterebilme kapasitesinin sınırlanmasına neden olabilmektedir. Ayrıca, yasama ve yürütmenin benzer şekillerde genel oy ilkesi çerçevesinde seçilmesi, yasama ve yürütme organları arasında bir çatışmanın ortaya çıkabilmesine de neden olabilmektedir. Tüm bunlara, Endonezya'da Suharto örneğinde olduğu gibi, başkanlık sisteminde yürütmenin kişiselleşmesi sorununu da eklemek gerekmektedir. Bunun yanında başkanlık sistemi, çoğunluk sistemini özendirmesi, bir başka ifade ile %

49 oy alanın her şeyi kaybettiği, % 51 oy alanın her şeyi kazandığı bir siyasal yapıya zemin hazırladığı için de eleştirilmektedir.

Yarı başkanlık hükümet sistemi

Fransız Beşinci Cumhuriyeti ve bu cumhuriyetin anayasası tarafından siyasî literatüre kazandırılan yarı başkanlık sistemi ise hem parlamenter sistemden, hem de başkanlık sisteminden izler taşır. Yürütme, yarı başkanlık sisteminde de parlamenter sistemde olduğu gibi iki başlıdır. Fransız hükümet sisteminde doğrudan oyla seçilen bir Cumhurbaşkanı (Le Président de la République) görev yapar ve oy çokluğu ile (7. Madde) ile seçilen bu başkan, parlamenter sistemlerdeki devlet başkanından görece daha güçlü hak ve yetkilerle donatılmıştır. Başbakan da Cumhurbaşkanı tarafından tayin edilir (8. Madde). Diğer bakanlar da Başbakan'ın tavsiyesi üzerine yine onun tarafından atanır. Fransız Anayasası'na göre Cumhurbaşkanı Bakanlar Kurulu'na da başkanlık eder (9. Madde). Başkanlık sisteminden farklı olarak Fransız yarı başkanlık sisteminde, yasama ve yürütme arasında kesin bir güçler ayrılığına gidilmemiştir. ABD'deki sistemin aksine, Fransa Cumhurbaşkanı'nın meclisi dağıtma ve yeni bir seçime gitme kararı alma hakkı vardır (12. Madde). Başkanın bu güçlü yetkilerle donatılmış olmasına karşın, ulusal politikanın belirlenmesi ve yönetilmesi işi yürütmenin ikinci kanadına yani Bakanlar Kurulu'na bırakılmıştır (20. Madde).

Yürütmedeki iki başlılık yasama organına da yansır. Fransız Parlamentosu da Senato ve Ulusal Meclis olmak üzere iki ayrı meclisten oluşmaktadır. Genel seçimler ile üyeleri belirlenen meclis, Ulusal Meclis'tir.

Parlamenter sistemin ve başkanlık sisteminin olumlu yanlarını bir araya getirmeyi amaçlamasına karşın, yarı başkanlık sistemi de kimi sakıncalı yönlere sahiptir. Özellikle parlamenter sistemdekinden çok daha fazla yetkilerle donatılmış bir devlet başkanı ve ulusal politikaların tümünden sorumlu bir Bakanlar Kurulu arasındaki yetki dağılımının net bir şekilde çizilmemiş olduğu durumlarda, yürütme erkinin karar alamaz hale gelebileceği, yarı başkanlık sistemine yöneltilen eleştirilerin başında gelmektedir. Cumhurbaşkanı ve parlamenter sistemlerde olduğu gibi yasama organı içerisinden seçilen Bakanlar Kurulu arasında keskin siyasî görüş farklarının olması durumunda da yürütme organı içerisinde derin çatlakların olabileceği açıktır.

Türkiye'de hükümet sistemleri

Türkiye'deki hükümet sistemlerine bakıldığında, en genel hatlarıyla, 1920 yılından günümüze kuvvetler birliği sisteminden, bir başka ifade ile konvansiyonel rejimden parlamenter sisteme, yakın tarihimizde de gittikçe yarı başkanlık özelliği ağırlık kazanan bir parlamenter hükümet sistemine doğru bir gidişatın olduğunu söylemek mümkündür. 1920'de açılan parlamentonun kabul ettiği 1921 Anayasası'nda tasarlanan hükümet sistemi kuvvetler birliği –konvan-

siyonel– sistemidir. Anayasa'nın 2. maddesi yürütme ve yasama yetkisinin ya da anayasadaki ifadesiyle "teşriî (yasma) salahiyeti ve icrâ (yürütme) kudretinin Büyük Millet Meclisi'nde" ortaya çıktığını belirtmektedir. Meclis Başkanı bu sistemde aynı zamanda, Vekiller Heyeti'ne (Bakanlar Kurulu'na) de başkanlık etmekte ve yine Anayasaya göre "Türkiye Devleti Büyük Millet Meclisi tarafından idare" olunurken, hükümeti de "Büyük Millet Meclisi Hükümeti' unvanını" taşımaktadır.

29 Ekim 1923 tarihinde yapılan anayasa değişikliği ile teorik olarak parlamenter sisteme geçilmiş, hükümet başkanı ve devlet başkanı ayrımı kabul edilmiş, diğer bir ifade ile yürütme faaliyetinin iki ayrı kurum tarafından yerine getirilmesi kabul edilmiş olmasına karşın, dönemin siyasî gelişmeleri ve Mustafa Kemal Atatürk'ün siyasal sistem içerisinde oynadığı pratik rol göz önüne alındığında, yürütmenin çift başlılığının oldukça teorik düzeyde kaldığı, siyasal sürecin 1920-1923 yılları arasında Meclis Başkanlığı görevini yürüten Mustafa Kemal Atatürk tarafından yönlendirildiği, belirlendiği açıktır. 1923 yılında yapılan değişiklikler ile "Türkiye Reisicumhuru Devletin Reisi" olduğu ve "Bu sıfatla lûzum gördükçe meclise ve Heyeti Vekileye riyaset" edeceği, başkanlık edeceği de hükme bağlanmıştır. Yine aynı tarihte yapılan diğer değişiklikle Başvekil'in (Başbakan'ın) Reisicumhur tarafından ve meclis üyeleri içerisinden seçileceği, diğer bakanların Başbakan tarafından yine meclis üyeleri içerisinden seçildikten sonra heyeti umumiyesinin "Reisicumhur tarafından meclisin tasvibine (onayına)" arzolunacağı, "meclis hali içtimada değil ise keyfiyeti tasvip meclisin içtimaına talik" olunacağı kayda bağlanmıştır.

1924 Anayasası da 1921 Anayasası gibi "Teşrî salâhiyeti ve icrâ kudreti Büyük Millet Meclisinde tecellî ve temerküz eder" hükmünü korumakla birlikte, yürütmenin –yine teorik olarak– iki kurum arasında taksim edildiği bir hükümet sistemi öngörür. 1921 Anayasası'ndan farklı olarak 1924 Anayasası, yasama ve yürütme faaliyetleri ile ilgili olarak daha ayrıntılı düzenlemelere girişir. Anayasanın 6. maddesine göre meclis yasama görevini bizzat üstlenirken, 7. maddeye göre yürütme görevini yerine getirmesi için kendi içinden Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu'nu seçer.

14 Mayıs 1950 tarihinde Demokrat Parti'nin iktidarı devralmasından sonra, devlet başkanı ile hükümet başkanı arasında, teoride var olup da pratikte pek su yüzüne çıkamayan ayrım netleşmeye, siyasal süreçler hükümet başkanı tarafından yönlendirilmeye başlar. Bir başka ifade ile, 1950'li tarihler ilerledikçe Celal Bayar ve Adnan Menderes arasında, Mustafa Kemal Atatürk ve İsmet İnönü veya İsmet İnönü ve başbakanları Refik Saydam, Hasan Saka ya da Recep Peker arasındaki ilişki görülmemeye; hükümet başkanlarının ülke politikasında daha etkin hale gelmeye başladıkları gözlenmeye, yürütmenin hem teorik, hem de pratik olarak Cumhurbaşkanı ve hükümet arasında bölünmeye başladığı bir sistem yerleşmeye başlar. 1946 yılında kurulan Demokrat Parti'nin tüzüğüne koyduğu Cumhurbaşkanı'nın parti üyesi olamayacağı kuralı ve Celal Bayar'ın Cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra bu kuraldan hareketle parti üyeliğinden istifa et-

tıncsi bu süreci hızlandıran bir gelişme olmuş; o tarihten sonra, öncesindeki dönemin aksine, Türkiye, göreceli olarak gittikçe daha fazla, başbakanlar tarafından yönlendirilmeye başlamıştır.

Türkiye, yürütme faaliyetini bir görev, yasama faaliyetini ise bir yetki olarak tanımlayan 1961 Anayasası ile birlikte çift meclisli bir yasama organı ile tanışmaya başlar. Anayasa hükümleri gereği, genel oyla seçilen Büyük Millet Meclisi ile tabii üyelerden, Cumhurbaşkanı tarafından atanan üyelerden ve partilerin aday gösterdikleri, milletvekili seçilmeye yeter şartlardan daha nitelikli şartları taşıyan kişilerden seçilen üyelerden oluşan bir Cumhuriyet Senatosu bu süreçte göreve başlamıştır. 1961 Anayasası ile birlikte, 1920'de konvansiyonel sistemle başlayarak yavaş yavaş parlamenter hükümet sistemine doğru evrilen hükümet sisteminin bu evrimini tamamladığı ve parlamenter sistemin tüm kurumlarıyla anayasada tanımlandığını söylemek mümkündür. Yürütme, 1961 Anayasası'nda da Cumhurbaşkanı ve hükümet arasında pay edilmiş, Cumhurbaşkanı'nın yetkileri parlamenter hükümet sistemine uygun olarak sınırlı tutulmuş ve Cumhurbaşkanı'nın siyasî sorumsuzluğu ilkesi anayasada vurgulanmıştır.

Hükümet sistemi açısından 1961 Anayasası ile 1982 Anayasası'nın ilk şekli açısından kayda değer tek farklılık, 1982 Anayasası ile birlikte yine tek meclisli bir sisteme dönülmesi olmuştur. Yürütme yine Cumhurbaşkanı ve hükümet arasında bölünmüş, Cumhurbaşkanı'na, 1961 Anayasası'nda tanınandan daha geniş yetkiler verilmiştir.

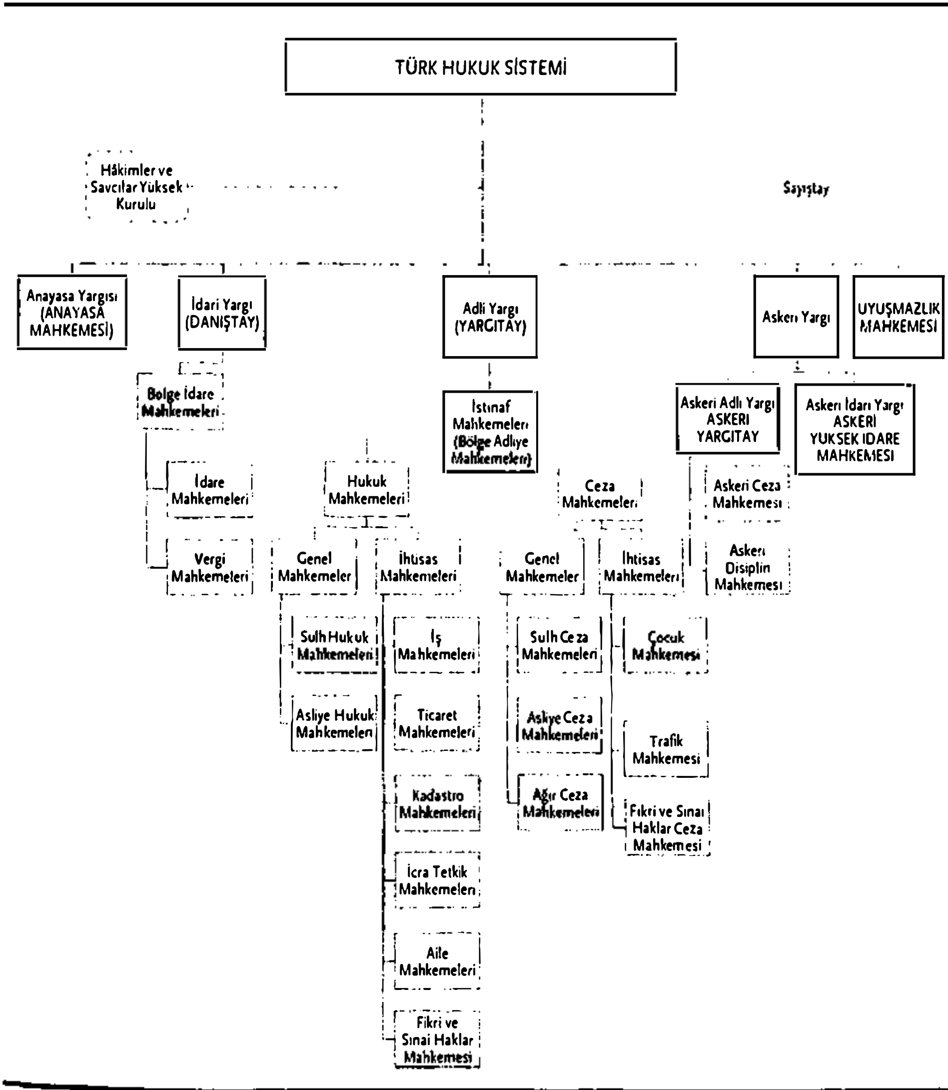
16 Ekim 2007 tarih ve 5697 sayılı kanunla anayasada yapılan değişiklikler ile Türkiye'deki hükümet sistemi parlamenter sistemden, tabiri caizse, adı konmamış, fiilî bir yarı başkanlık sistemine ya da başka bir ifade ile yarı başkanlık sistemi özellikleri ağır basan bir parlamenter hükümet sistemine geçilmiştir. Bu değişiklikler ile Cumhurbaşkanlığı'nın doğrudan halk tarafından beş yıllığına seçilebilmesine imkân tanınmıştır. Anayasanın değişen şekline göre "Cumhurbaşkanı, kırk yaşını doldurmuş ve yüksek öğrenim yapmış TBMM üyeleri veya bu niteliklere ve milletvekili seçilme yeterliğine sahip Türk vatandaşları arasından, halk tarafından" seçileceği, Cumhurbaşkanlığı için "Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeleri içinden veya meclis dışından aday gösterilebil"mesi için en az yirmi milletvekilinin yazılı teklifte bulunması şartı getirilmiştir. Ayrıca, en son yapılan milletvekili genel seçimlerinde geçerli oylar toplamı birlikte hesaplandığında yüzde onu geçen siyasî partilerin Cumhurbaşkanlığı için ortak aday gösterebileceği hükme bağlanmıştır.

YARGI (KAZÂ)

> Adldir mûcib-i salah-ı cihan; cihan bir bağdır dıvarı devlet; devletin nâzımı şeriattır; şeriata hâris olamaz illâ melik; melik zapteylemez illâ leşker; leşkeri cem edemez illâ mal; malı cem eyleyen reâyâdır; reâyâyı kul eder padişah-ı âleme adl.
>
> – Kınalızade, *Ahlâk-ı Alâî*

Yargı faaliyeti yasama organı tarafından çıkarılan yasa ve diğer hukuki metinlerin uygulanması sırasında doğacak her türlü ihtilafı gidermek ve yine bu kanunların emrettiği yaptırımları tespit etmekle görevlidir. Bir diğer ve çok bilinen bir ifade ile yargının görevi "adaleti tesis etmektir".

Aşağıdaki tablodan da anlaşılabileceği gibi, Anayasa yapma/değiştirme faaliyeti de son analizde bir (ana)yasama faaliyetidir ve yasaların anayasalara uy-

gunluk denetimi Anayasa Mahkemcsi tarafından gerçekleştirilmektedir. Oysa bu çalışmada, daha önce de belirtildiği gibi anayasa, güçler ayrılığı prensibi etrafında örgütlenmiş herhangi bir devlet fonksiyonu, gücü içerisinde değil, onları kuran, onların birbirleriyle ilişkisini ve bu güçlerin hangi kurumlar eliyle yürütüleceğini belirleyen ana çerçeve olarak değerlendirilmiş; o nedenle de güçler dağılımı skalasının dışında bir yere yerleştirilmeye çalışılmıştır. Fakat yine de hatırlatmakta yarar görülmcktedir ki, anayasa yapma/değiştirme işi bir yönüyle, tam da anayasa kavramının tanımına uygun olarak, devletin temel organlarını yani yasama, yürütme ve yargı fonksiyonlarını kuran, devletin temel örgütlenmesini, teşkilât-ı esâsîyesini oluşturan bir metinken, diğer yönüyle de yargı fonksiyonunun içerisinde yer almaktadır.

Yargı fonksiyonu tüm anayasalarda ayrıntılarıyla ele alınan bir konudur. Örneğin ABD'de ABD hukukunda yargı sistemi iki kısımda incelenebilir. Bunlar; Federal Yargı Sistemi(The Federal Court System) ve Eyalet Yargı Sistemi'dir (The State Court System).

Federal yargı sistemi içinde, yargı süreci üç aşamalı olarak incelenebilir. Bunlar, Federal Bölge Mahkemeleri (The Federal District Courts), ABD Temyiz Mahkemeleri (US Courts of Appeals) ve ABD Üst Derece Mahkemesi'dir (US Supreme Court). Federal Bölge Mahkemeleri (the Federal District Courts), federal sistemin alt dereceli genel mahkemeleridir. Bu mahkemeler kendi yetki alanlarındaki ceza ve hukuk davalarına bakabilirler. Federal Bölge Mahkemelerinde görülen ceza davalarında, davalı federal düzenlemeleri ihlal etmekle itham edilir. Federal Bölge Mahkemelerinde görülen hukuk davalarında yetki alanı (1) ABD'nin taraf olduğu uluslararası hukuk davaları, (2) 50.000 $ ya da daha fazla zararı içeren farklı eyalet vatandaşları arasındaki hukuk davaları, (3) ABD Anayasası, anlaşmalar ve federal düzenlemelerden kaynaklanan hukuk davaları ile sınırlandırılmıştır.

Devletin yargı fonksiyonunun hangi kurumlar eliyle yerine getirileceği ile ilgili düzenlemeler anayasada yer almakta, 1982 Anayasası ayrıca bu mahkemelerin kuruluşu, görev ve yetkileri, işleyişi ve yargılama usulleri ile ilgili düzenlemelerin kanunla gerçekleştirileceğini kayda bağlamaktadır.

Anayasa'da belirtilen tasnife sadık kalarak belirtmek gerekirse, Türkiye'de yargı temel olarak beş ana başlık altında tasnif edilmektedir. Anayasa yargısı, idârî yargı, adlî yargı, askerî yargı ve tüm bunların dışında, adlî, idârî ve askerî yargı mercileri arasındaki görev ve hüküm uyuşmazlıklarını kesin olarak çözümlemeye yetkili olan Uyuşmazlık Mahkemesi, anayasanın 146-158. maddeleri arasında tanımlanan yüksek mahkemelerdir. Anayasa yargısı, 1960 darbesinden sonra kabul edilen 1961 Anayasası'nın hükümleri gereği teşekkül eden ve 22.4.1962 tarih ve 44 sayılı Anayasa Mahkemesi'nin Kuruluşu ve Yargılama Usulleri Hakkında Kanun ile faaliyetlerine başlayan Anayasa Mahkemesi tarafından yerine getirilmektedir ve mahkemenin görevi, Anayasa'nın 148. maddesinde "...kanunların, kanun hükmünde kararnamelerin ve Türkiye Büyük Millet Meclisi İçtüzüğünün Anayasaya şekil ve esas bakımlarından uygunluğunu"

denetlemek, "...Anayasa değişikliklerini ise sadece şekil bakımından" incelemek ve denetlemek şeklinde ifade edilmektedir.

Danıştay, idârî yargı mekanizmasının yüksek yargı kurumu olarak örgütlenmiştir ve kökenleri, Tanzimat Dönemi kurulan Şura-yı Devlet'e kadar gitmektedir. Dönemin padişahı Abdülaziz'in 10 Mayıs 1868 tarihindeki açılış konuşmasıyla fiilen çalışmaya başlayan Şura-yı Devlet, Cumhuriyet döneminde de faaliyetlerine devam etmiş, 6 Temmuz 1927 tarihinde 669 sayılı kanunla yeniden örgütlenmiştir. Mahkeme, günümüzde, 1982 yılında yürürlüğe giren 2575 sayılı Danıştay Kanunu çerçevesinde faaliyetlerine devam etmektedir. Danıştay, anayasanın 155. maddesinde belirtildiği şekliyle, "İdarî mahkemelerce verilen ve kanunun başka bir idârî yargı merciine bırakmadığı karar ve hükümlerin son inceleme mercii" olarak, "Kanunla gösterilen belli davalara da ilk ve son derece mahkemesi olarak" görev yapmakta ve bu çerçevede, "Davaları görmek, Başbakan ve Bakanlar Kurulunca gönderilen kanun tasarıları, kamu hizmetleri ile ilgili imtiyaz şartlaşma ve sözleşmeleri hakkında iki ay içinde düşüncesini bildirmek, tüzük tasarılarını incelemek, idârî uyuşmazlıkları çözmek ve kanunla gösterilen diğer işleri" yerine getirmektedir. Türkiye'deki idârî yargılama teşkilâtı ayrıca kendi içinde istinaf mahkemesi niteliğindeki Bölge İdare Mahkemeleri ile alt derece mahkemesi olan İdare Mahkemeleri ve Vergi Mahkemeleri şeklinde tasnif edilmektedir.

Anayasa Mahkemesi'nin 5 Eylül 1962 Tarihli İlk Kararı (Karar No: 1962/1)

İdârî yargı teşkilâtı içerisinde yer alan mahkemelerin görevleri, 06 Ocak 1982 tarihinde kabul edilen 2576 sayılı Bölge İdare Mahkemeleri, İdare Mahkemeleri ve Vergi Mahkemelerinin Kuruluşu ve Görevleri Hakkında Kanun ile çizilmiştir. Bu kanuna göre idare mahkemeleri, vergi mahkemelerinin görevine giren davalarla ilk derecede Danıştay'da çözümlenecek olanlar dışındaki iptal davalarını, tam yargı davalarını, tahkim yolu öngörülen imtiyaz şartlaşma ve sözleşmelerinden doğan uyuşmazlıklar hariç, kamu hizmetlerinden birinin yürütülmesi için yapılan idârî sözleşmelerden dolayı taraflar arasında çıkan uyuşmazlıklara ilişkin davaları ve özel kanunlarda Danıştay'ın görevli olduğu belirtilen ve İdari Yargılama Usûlü Kanunu ile idare mahkemelerinin görevli kılınmış bulunduğu davaları çözümlemekle görevlendirilmişlerdir. Vergi Mahkemeleri ise genel bütçeye, il özel idareleri, belediye ve köylere ait vergi, resim ve harçlar ile benzeri mali yükümler ve bunların zam ve cezaları ile tarifelere ilişkin dava-

ları ve 6183 sayılı Amme Alacaklarının Tahsil Usûlü Hakkında Kanun'un uygulanmasına ilişkin davaları çözümlemekle görevlidirler. Bölge İdare Mahkemeleri ise bir ikinci basamak mahkeme olup, görevi, yargı çevresindeki idare ve vergi mahkemelerinde tek hâkim tarafından verilen kararları itiraz üzerine incelemek ve yargı çevresindeki idare ve vergi mahkemeleri arasında çıkan görev ve yetki uyuşmazlıklarını kesin karara bağlamak olarak tanımlanmaktadır.

Yargıtay, adlî yargılama teşkilâtının üst mahkemesi olarak görev yapmaktadır. Yargıtay'ın kökleri de tıpkı Danıştay gibi Tanzimat Dönemi reformlarına kadar uzanmaktadır. Yargıtay, yine Danıştay ile aynı tarihlerde Divanı Ahkâmı Adlîye adıyla kurulmuş ve Cumhuriyet döneminde de görevlerine aralıksız devam etmiştir. Cumhuriyetin ilk dönemlerinde Sivas'ta faaliyetlerine devam ettiği dönemde adı "Muvakkat Temyiz Heyeti" olarak anılan Yargıtay, 1924 Anayasası'nın 1945 yılında Türkçeleştirilmesinden bu yana "Yargıtay" ismiyle görev yapmaktadır. 1982 yılında bu yüksek mahkemenin görevleri "...adlîye mahkemelerince verilen ve kanunun başka bir adlî yargı merciine bırakmadığı karar ve hükümlerin son inceleme" mercii olarak görev yapmak ve "...kanunla gösterilen belli davalara da ilk ve son derece mahkemesi" olarak görev almak şeklinde hükme bağlanmıştır.

Türkiye'de adlî yargılama teşkilâtı, yargı sistemi içerisindeki diğer örgütlenmelerden çok daha ayrıntılı bir örgütlenmeye sahiptir. Adlî yargılamadaki yoğunluk bir yandan adlî yargılama sisteminin örgütlenme şemasına yansırken, diğer yandan da İstinaf ya da Bölge Adliye Mahkemeleri adı verilen bir ara yüksek mahkemesinin örgütlenmesini zorunlu kılmıştır. Adlî mahkemelerin iş yoğunluğunun yüksek olduğu illerde kurulan Bölge Adliye Mahkemeleri, bir diğer ifade ile İstinaf Mahkemeleri, temel olarak, Yargıtay'ın iş yükünü hafifletme amacı taşımaktadır.

Türkiye'deki adlî yargılama sistemi temel olarak hukuk mahkemeleri ve ceza mahkemeleri olarak tasnif edilmektedirler. Her iki tür mahkeme de kendi içlerinde genel mahkemeler ve İhtisas (uzmanlık) mahkemeleri olarak ayrılmaktadırlar. Sulh Hukuk ve Asliye Hukuk Mahkemeleri hukuk mahkemeleri içerisindeki Genel Mahkemeler arasında sayılabilecekken, İş Mahkemeleri, Ticaret Mahkemeleri, Kadastro Mahkemeleri, İcra Tetkik Mahkemeleri ve Fikrî ve Sınaî Haklar Mahkemeleri gibi mahkemeler de İhtisas mahkemelerine örnek olarak verilebilir.

Tıpkı hukuk mahkemeleri gibi, ceza mahkemeleri de kendi içlerinde genel ve ihtisas mahkemeleri şeklinde tasnif edilmektedir. Sulh Ceza Mahkemeleri, Asliye Ceza Mahkemeleri ve Ağır Ceza Mahkemeleri Ceza Mahkemeleri içerisindeki genel mahkemelere örnek olarak verilebilir. Çocuk Mahkemeleri, Trafik Mahkemeleri gibi mahkemeler de bu alandaki ihtisas mahkemelerine örnektirler.

1982 Anayasası, Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu ve Sayıştay'a, yargı teşkilatı içerisinde önemli görevler vermesine karşın, bu kurumları Yüksek Mahkemeler başlığı altında ele almamaktadır. Anayasa'nın 159. maddesine göre Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu "...mahkemelerin bağımsızlığı ve hâkimlik te-

minatı esaslarına göre kurulur ve görev yapar"lar. Kurul, hâkim ve savcıların özlük işlerini düzenler ve yürütür. Adlî ve idârî yargı hâkim ve savcılarını mesleğe kabul etme, atama ve nakletme, geçici yetki verme, yükselme ve birinci sınıfa ayırma, kadro dağıtma, meslekte kalmaları uygun görülmeyenler hakkında karar verme, disiplin cezası verme, görevden uzaklaştırma işlemlerini yapar.

Sayıştay'ın görevi ise en genel anlamıyla mali denetimi gerçekleştirmektir. Sayıştay, bu amaçla, genel ve katma bütçeli dairelerin gelir ve giderleri ile mallarını TBMM adına denetlemek ve sorumluların hesap ve işlemlerini yargılama yolu ile kesin hükme bağlamak ve kanunlarla verilen inceleme, denetleme ve hükme bağlama işlerini yerine getirir.

Türkiye'de yargı teşkilâtının tartışmalı bir kolunu da askerî yargı teşkilâtı oluşturmaktadır. Tıpkı sivil mahkemelerin adlî ve idârî mahkemeler şeklinde tasnif edilmelerine benzer şekilde, askerî mahkemeler de idârî davalarda üst mahkeme olarak görev yapan Askerî Yüksek İdare Mahkemesi ve askerî adlî davalara bakmakla görevli Askerî Yargıtay Mahkemeleri şeklinde örgütlenmişlerdir. Anayasa'nın ilgili maddeleri, Askerî Yargıtay Mahkemeleri'nin görevlerini "...askerî mahkemelerden verilen karar ve hükümlerin son inceleme mercii ve ayrıca, asker kişilerin kanunla gösterilen belli davalarına ilk ve son derece mahkemesi" olarak görev yapmak şeklinde tanımlarken, Askerî Yüksek İdare Mahkemesi ise "askerî olmayan makamlarca tesis edilmiş olsa bile, asker kişileri ilgilendiren ve askerî hizmete ilişkin idârî işlem ve eylemlerden doğan uyuşmazlıkların yargı denetimini yapan ilk ve son derece" mahkemesi olarak tanımlanmışlardır.

Askerî yargı, Türk yargı sisteminin 1960 darbesinden sonra tanıştığı bir yargı teşkilâtıdır ve ilk kez 1961 Anayasası ile düzenlenmiş; 25 Ekim 1963 tarih ve 353 sayılı Askerî Mahkemelerin Kuruluşu ve Yargılama Usülü Kanunu ile kurulmuşlardır. Yukarıda da belirtildiği gibi, askerî yargı teşkilâtının görev ve faaliyetleri oldukça tartışmalı olup, böylesi bir teşkilâtlanmanın demokratik bir ülkenin gerekleri ile bağdaşmadığı çok sık şekilde dile getirilmektedir. Askerî yargı teşkilâtı ile ilgili birçok hususun 1982 Anayasası'nın hükümleri ile çelişmekte olduğu düşüncesi de yine hukukçular arasında sıklıkla dile getirilmektedir.

Askerî yargı teşkilâtını tartışılır kılan en önemli husus, burada görev yapan hâkim ve savcıların, aynı zamanda asker olmaları, askerî hiyerarşi içerisinde yer almaları, bir diğer ifade ile askerî yargı teşkilâtı içerisinde görev yapan askerlerin aynı zamanda askerî emir-komuta zincirinin bir parçası olmalarından kaynaklanmaktadır. Sivil mahkemelerde görev yapan hâkim ve savcıların özlük işlemleri, atanmaları ve yükselmeleri ile ilgili kararlarda Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu gibi görece bağımsız bir kurum etkiliyken, askerî yargı teşkilâtındaki hâkim ve savcılar bu görece özerklikten de tamamen mahrum edilmişlerdir. Böylesi bir şart altında (askerî) yargılamanın tarafsız ve adil olması da tartışmaya açılmaktadır. Örneğin, 357 sayılı Askerî Hâkimler Kanunu'nun 12. maddesine göre askerî hâkimler için hem bir subay, hem de bir hâkim olarak sicil değerlendirmesi yapılmakta; yükseltilmelerinde bu iki sicildeki notla-

rın ortalaması dikkate alınmaktadır. Bir başka ifade ile askerî mahkemelerde görev yapan hâkim ve savcıların yükselmesinde, yarı yarıya askerî kurallar dikkate alınmakta; bu da hem güçler ayrılığı prensibinin temel unsurlarından biri olan yargı bağımsızlığı ilkesi ve demokratik geleneklerle, hem de 1982 Anayasası'nda dahi dile getirilen Hâkimlik ve Savcılık Teminatı ilkeleriyle çelişmektedir.

Askerî yargılama teşkilâtı ile ilgili tek sorun hâkimler ve savcıların atanması ve özlük işleri, daha doğrusu hâkim ve savcının emir almaması, bağımsız olması gerektiği ile ilgili kuralların yarattığı problemlerle sınırlı değildir. Askerî mahkemelerin asker olmayan kişiler hakkındaki davalara bakabilme yetkilerine sahip olmaları da bu konuda dile getirilen bir diğer sorundur. 2006 yılında çıkarılan 5530 sayılı kanunla yetkileri sınırlandırılana kadar, asker olmasalar da askerîlik görevi ile ilgili suç işleyen kişilerin davaları da askerî mahkemeler tarafından görülmekteydi. 2006 yılında yapılan değişiklik, askerî mahkemelerin görevlerini sınırlandırmakla birlikte, tamamen ortadan kaldırmamıştır. Askerî mahkemelerin görevlerini sınırlandıran bu kanun, bu tür suçların sivil mahkemelerde fakat Askerî Ceza Kanunu hükümleri uygulanarak gerçekleştirilmesi hükmünü getirmiştir.

Sıkıyönetim uygulaması dönemlerinde askerî mahkemelere tanınan yetkiler de bu yargı teşkilâtı ile ilgili bir diğer tartışma zeminini oluşturmaktadır. Bu tartışma, Türkiye'de sıkıyönetim uygulamalarının –ne yazık ki– oldukça yaygın olarak kullanılageldiği dikkate alındığında daha da önem kazanmaktadır. O kadar ki, sıkıyönetim uygulamasının 1876 Kanun-i Esâsî'sinde bile düzenlenmesine ihtiyaç duyulmuş; o zamanki adıyla örfi idare kararı ile ilgili düzenleme, Padişaha sürgün yetkisi veren kararla birlikte ünlü 133. maddeye sonradan Mithat Paşa'nın ısrarı ile eklenmiş, bu karara dayanılarak ilk sürgüne gönderilen de yine Mithat Paşa'nın kendisi olmuştur. Osmanlı döneminde 31 Mart olaylarının hemen ardından 12 Nisan 1909 tarihinde de örfi idare ilan edilmiş ve üç yıl yürürlükte kalmıştır. İşin daha vahimi, 12 Temmuz 1912 tarihinde kaldırıldıktan sadece 13 gün sonra tekrar örfi idare uygulamasına geçilmiştir. 42 gün süren bu sıkıyönetimin kaldırılmasından sonra 21 Eylül 1912 tarihinde yine örfi idare ilan edilmiş ve bu tarihte başlayan sıkıyönetim uygulaması yedi yıla yakın aralıksız devam etmiştir.

Cumhuriyet döneminde de sıkıyönetim uygulamaları sıklıkla kullanılmıştır. Cumhuriyet dönemi sıkıyönetim uygulamaları 1927 yılında, Şeyh Sait ayaklanmasının ardından başlamış ve bu uygulama çerçevesinde, Doğu ve Güneydoğu bölgesindeki birçok il sıkıyönetim kapsamına dahil edilmiştir. Menemen olaylarının ardından 1931 yılında, İkinci Dünya Savaşı döneminde Marmara ve Trakya bölgelerinde, 6-7 Eylül olaylarının ardından 1955 yılında da muhtelif illerde sıkıyönetim uygulamasına geçilmiştir. 1960 darbesi öncesindeki öğrenci olayları nedeniyle başlayan sıkıyönetim uygulamaları darbeden sonra da –aralıklarla 1964 yılına kadar– devam etmiş, benzer şekilde 15-16 Haziran 1970'deki olaylardan sonra da sıkıyönetim ilan edilmiş; her bir darbenin uzun süre devam eden sıkıyönetim dönemlerini de beraberlerinde taşımaları siyasî realitemizin bir parçası haline getirilmiştir. Nitekim, bugün de yürürlükte olan 13 Mayıs 1971 tarihli

1402 sayılı Sıkıyönetim Kanunu da 12 Mart darbesinden sadece bir ay sonra kaleme alınmış, aynı kanun 1980 darbesinden sonra da ek düzenlemelerle ağırlaştırılarak etkin bir şekilde uygulanmış ve bu kanuna dayanarak görevinden uzaklaştırılan 71'i öğretim üyesi 4.891 kamu görevlisi siyasî tarihimize "1402'likler" olarak geçmişlerdir. Aynı dönemde, 12 Eylül darbesi ardından sıkıyönetim tüm Türkiye geneline yayılmış ve aşamalı olarak yedi yıl sürdükten sonra yerini yakın zamana kadar devam eden olağanüstü hal uygulamalarına bırakmıştır.

Yukarıdaki örneklerin sayısını bir miktar daha artırmak mümkün olsa da mevcut örneklerin de yeterince altını çizdiği gibi, Türkiye tarihinde sıkıyönetim uygulamalarının yaygınlığı, sıkıyönetim dönemlerinde askerî yargı teşkilâtının görev ve yetkilerini de tartışmayı zorunlu kılmaktadır.

1982 Anayasası'na göre "Anayasanın tanıdığı hür demokrasi düzenini veya temel hak ve hürriyetleri ortadan kaldırmaya yönelen ve olağanüstü hal ilânını gerektiren hallerden daha vahim şiddet hareketlerinin yaygınlaşması veya savaş hali, savaşı gerektirecek bir durumun başgöstermesi, ayaklanma olması veya vatan veya Cumhuriyete karşı kuvvetli ve eylemli bir kalkışmanın veya ülkenin ve milletin bölünmezliğini içten veya dıştan tehlikeye düşüren şiddet hareketlerinin yaygınlaşması sebepleriyle, Cumhurbaşkanı başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulu, Millî Güvenlik Kurulu'nun da görüşünü aldıktan sonra, süresi altı ayı aşmamak üzere yurdun bir veya birden fazla bölgesinde veya bütününde sıkıyönetim ilan" edilebilmektedir. Bu kararın alınmasını takiben oluşturulan Sıkıyönetim Komutanları'na o denli geniş yetkiler tanınmıştır ki, Sıkıyönetim Komutanlıkları'nın yetkisi içerisinde, her türlü evi, işyerini hiçbir izne ve yasal karara gerek duymaksızın aramak, mektup vb.'yi okumak, her türlü kitap gazete vb.'yi aynı usullerle sansürlemek ve yayımını durdurmak, lokanta, gazino, kahvehane, meyhane, tiyatro, sinema, bar, vb. eğlence yerlerini, otel, kamping ve bunlara benzer yerleri kontrol etmek, kapatmak gibi konular da yer almaktadır. Sıkıyönetim ilan edilen yerlerde Sıkıyönetim Komutanlığı tarafından alınan bu tür tedbirlere aykırı hareket edenler, emirleri dinlemeyenler veya istekleri yerine getirmeyenler, 3 aydan 1 yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılmaktadır.

Sıkıyönetimin ilan edilmesini takiben askerî mahkemeler, Sıkıyönetim Askerî Mahkemesi adını alarak faaliyetlerini yürütmeye başlamaktadırlar. Bu mahkemelere, Genelkurmay Başkanlığı Adlî Müşaviri, Milli Savunma Bakanlığı Askerî Adalet İşleri Başkanı ve Milli Savunma Bakanlığı Askerî Adalet Teftiş Kurulu Başkanından müteşekkil kurulca seçilen yeteri kadar adlî müşavir, askerî hâkim ve askerî savcı ile bunların yardımcıları usûlüne göre atanmaktadır. Sıkıyönetim sürecinde ismi değiştirilerek görev ve yetkileri oldukça artırılan Sıkıyönetim Askerî Mahkemeleri'nin görev ve yetkileri Sıkıyönetim Kanunu'nun 15. maddesinde düzenlenmektedir. Bu maddenin ilk paragrafında Sıkıyönetim Askerî Mahkemeleri'nin "Sıkıyönetim Komutanı nezdindeki" –gözetiminde, denetimindeki– mahkemeler olduğunun belirtilmesi de bu mahkemelerin niteliği ve ne kadar adil bir yargılama gerçekleştirebilecekleri ile ilgili tartışmayı gündeme taşımaktadır.

TARTIŞMA SORULARI

- ☐ *Cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesinin, Türkiye'de demokratik yapıya etkisi neler olabilir?*
- ☐ *Türkiye'de anayasaların büyük oranda darbe dönemleri ertesinde yazılmış olmalarının demokratik sistemde yarattığı tahribatları tartışınız.*
- ☐ *1960-1980 arası Türkiye'de de uygulanan çift meclis (bicameralism) sisteminin bugün de uygulamaya konması halinde ortaya çıkacak fayda ya da mahzurları tartışınız.*
- ☐ *Türkiye'de TBMM'nin yürütmeyi denetleme işlevini etkin bir şekilde yerine getirebilmesi ve yasamanın yürütme organının güdümünden kurtarılabilmesi için sizce ne tür yeni düzenlemelere gidilmelidir?*
- ☐ *Türkiye'de yargı bağımsızlığının tam olarak gerçekleştirilebilmesi için ne tür düzenlemelere gidilmelidir?*
- ☐ *Sizce TBMM, kendisine Anayasa ve yasalarla verilmiş görev ve yetkilerinin dışındaki siyasi işlevlerini ne kadar yerine getirebilmektedir? Bu işlevleri daha iyi yerine getirebilmesi için neler yapılması gereklidir?*

KAYNAKÇA

Aldıkaçtı, Orhan, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, 2. baskı, Yenilik Basımevi, İstanbul, 1973.

Arslan, Zühtü, *Anayasa Teorisi*, Seçkin Yayınları, 2005.

Atar, Yavuz, *Türk Anayasa Hukuku*, Mimoza Yayınları, Konya, 2005.

Balta, Tahsin Bekir, "Türkiye'de Anayasa Yargısı", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* Cilt 18, Sayı 1, 1961, s. 547-565.

Belner, Savni, *11/11/1971 Tarihine Göre Bütün Değişiklikleriyle Gerekçeli Notlu ve Alfabetik Endeksli Türkiye Cumhuriyeti Anayasası*, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1971.

Bognador, Vernon (ed.), *The Blackwell Encyclopedia of Political Science*, Blacwell Publisher, Oxford, 1991.

Boix, Carles - Stokes, Susan C., *The Oxford Handbook of Comparative Politics*, Oxford University Press, Oxford, New York, 2009.

Bozkurt, Rauf - İba, Şevket, *100 Soruda Parlamento*, Nobel Yayınları, Ankara, 2004.

Çam, Esat, *Siyaset Bilimine Giriş*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1977.

Daver, Bülent, *Siyaset Bilimine Giriş*, Doğan Yayınları, Ankara, 1969.

Erdoğan, Mustafa, "Anayasa Mahkemeleri Önemli midir? Orta Avrupa'da Anayasa Yargısı Ve Demokrasinin Pekişmesi", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 54, Sayı 3, 2005, s. 1-22.

Eroğul, Cem, *Anayasayı Değiştirme Sorunu Bir Mukayeseli Hukuk İncelemesi*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1974.

—, *Anatüzeye Giriş*, İmaj Yayınları, Ankara, 2004.

Goodin, Robert E. Hans - Klingemann, Dieter (ed.), *A New Handbook Of Political Science*, Oxford University Press, Oxford, 1998.

Gören, Zafer, *Anayasa Hukuku*, Seçkin Yayınları, Ankara, 2006.

Gözler, Kemal, "Askerî Yargı Organlarının Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesine Uygunluğu Sorunu", *İnsan Hakları Yıllığı*, Cilt 21-22, 1999-2000, s.77-93.

—, "Türk Anayasa Yargısında Anayasa Bloğu Kavramına İhtiyaç Var Mıdır?" *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 55 Sayı 3, 2000, s.81-101.

—, Yasama Dokunulmazlığı, Bir Karşılaştırmalı Anayasa Hukuku İncelemesi, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 56, Sayı 3, 2001, s. 71-101.

—, *Anayasa Hukukuna Giriş*, 4. baskı, Ekin Kitapevi Yayınları, Bursa, 2004.

Göztepe, Ece, *Anayasa Şikâyeti*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1998.

Gözübüyük, Şeref, *Açıklamalı Türk Anayasaları*, Turhan Kitapevi Yayınları, Ankara, 1993.

—, *Anayasa Hukuku*, Turhan Kitapevi Yayınları, Ankara, 1997.

Gülsoy, Mehmet Tevfik, *Özgürlüklerin Korunmasında Anayasa Yargısının Yeri ve Meşrûluğu*, Yetkin Yayınları, Ankara, 2007.

Hafızoğulları, Zeki, "Bir Kültür Ürünü Olarak Hukuk Düzeni", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 45, Sayı 1, 1996, s. 3-21.

Hague, Rod; Harrop, Martin; Breslin, Shaun, *Political Science: A Comparative Introduction*, St. Martin's Press, New York, 1992.

Heywood, Andrew, *Politics*, Palgrave, New York, 2007.

İpeksümeroğlu, Niyazi, "Askerî Kaza Sistemine Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 8, Sayı 1, 1951, s. 466-494.

Kışlalı, Ahmet Taner, *Siyaset Bilimi*, İmge Yayınevi, Ankara, 2003.

Onar, Erdal, *1982 Anayasasında Anayasayı Değiştirme Sorunu*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1993.

—, "Türkiye'de Kanunların Anayasaya Uygunluğunun Yargısal Denetimi Alanında Öncüler", *Anayasa Yargısı İncelemeleri*, ed. Mehmet Turhan Hikmet Güler, Anayasa Mahkemesi Yayınları, Ankara, 2006, s. 1-40.

Önbilgin, Gürbüz, Muammer Oytan, *Öğretide ve Uygulamada TC Anayasasının İlke ve Kuralları ile Anayasa Mahkemesinin Kararları Dizini*, Doğan Basımevi, Ankara, 1977.

Özbudun, Ergun, *Türk Anayasa Hukuku*, 7. baskı, Yetkin Yayınları, Ankara, 2002.

Özel, Çağlar - Cansel, Erol,, *Hukuk Başlangıcı*, Seçkin Yayınları, Ankara, 2008.

Özer, Attila, *Anayasa Hukuku*, Turhan Yayınları, Ankara, 2005.

Öztekin, Ali, *Siyaset Bilimine Giriş*, Siyasal Kitapevi, Ankara, 2000.

Sabuncu, Yavuz, *Anayasaya Giriş*, 8. baskı, İmaj Yayınları, Ankara, 2002.

Seviğ, Vasfi Raşit, "33 Nisan 1919'dan 24 Nisan 1924'e Kadar Anayasa Hareketleri", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 8, Sayı 1, 1951, s. 1-72.

Sezer, Abdullah, *Ulusal/üstü Belgeler ve Önceki Anayasalarla Karşılaştırmalı Gerekçeli Açıklamalı 1982 Türkiye Cumhuriyeti Anayasası ve İlgili Mevzuat*, Beta Yayınları, İstanbul, 2004.

Soysal, Mümtaz, *Dinamik Anayasa Diyalektiği Üzerine Bir Deneme*, A.Ü., S.B.F. Yayınları, Ankara, 1969.

—, *100 Soruda Anayasa'nın Anlamı*, 9. baskı, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1992.

Tanör, Bülent, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, 8. baskı, Yapıkredi Yayınları, İstanbul, 2002.

Tanör, Bülent - Yüzbaşıoğlu, Necmi, *1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku*, Beta Yayınları, İstanbul, 2004.

Turhan, Mehmet, "Anayasaya Aykırı Anayasa Değişiklikleri", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* Cilt 33 Sayı 1, 1976, s. 63-104.

—, *Hükümet Sistemleri ve 1982 Anayasası*, Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Diyarbakır, 1989.

—, "Anayasa Yargısının Demokratik Hukuk Devletindeki İşlevi ve Meşrûluğu" *Anayasa Yargısı İncelemeleri*, ed. Mehmet Turhan Hikmet Güler, Anayasa Mahkemesi Yayınları, Ankara, 2006, s. 41-70.

Turhan, Mehmet - Tülen, Hikmet, ed., *Anayasa Yargısı İncelemeleri-1*, Anayasa Mahkemesi Yayınları, Ankara, 2006.

Türkönc, Mümtaz'er, *Siyaset*, Lotus Yayınları, İstanbul, 2003.

Ünal-Özkorkut, Nevin, "1876 Anayasasının Hukuk Devleti Unsurları Açısından Osmanlı Devlet Anlayışına Getirdiği Yenilikler", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 53, Sayı 1, 2004, s. 173-184.

Siyasi Partiler ve Parti Sistemleri

SEZGİ DURGUN

NELER ÖĞRENECEĞİZ?

- Siyasi parti nedir?
- Siyasi partiler hangi işlevleri üstlenirler?
  - Temsil
  - Talep ve çıkarların toplanması ve siyasaya dönüşmesi
  - Meşruiyet
  - Siyasal topulmsallaşma ve öğrenme
  - Yönetici kadroların, liderlerin seçilmesi, yerel ve merkezi yönetimlerin üstlenilmesi
- Siyasi parti tipolojileri
  - Elit (seçkin tabanlı) partiler
  - Kadro partileri
  - Kitle partileri
- Yeni tipolojiler
  - Yeni tipolojiler ve parti sisteminde değişimler
- Parti sistemleri
  - Tek parti sistemleri
    - Totaliter tek parti sistemleri
    - Otoriter tek parti sistemleri
  - Hâkim parti
  - İki partili sistemler
  - Çok partili sistemiler
    - Ilımlı çok partili sistemler
    - Kutuplaşmış çok partili sistemler
- Siyasal partilerin geleceği?
- Siyasi partilere rakip farklı toplumsal-siyasal aktörler?

Bugün temsili demokrasinin vazgeçilmez unsurlarından olan siyasi partiler, aslında oldukça yeni oluşumlardır. Çoğumuz partilerin olmadığı bir siyasi hayatı tahayyül edemeyebiliriz. Demokratik veya otoriter tüm rejim biçimlerinde siyasi partiler vazgeçilmez kurumlardır. Tam da bu nedenlerle siyasi partiler kendi aralarında ciddi farklılıklar gösterirler. Demokrasinin yerleştiği ülkelerdeki siyasi partilerin, demokratikleşme sürecini tecrübe eden ülkelerdekilerden farklı niteliklere sahip olmaları da doğaldır. Bu farklılıklara rağmen ortak parti tipolojileri tanımlamak, siyasi partilerin kendi aralarındaki ilişkiler sonucunda oluşturdukları parti sistemlerini anlamak, siyaset bilimcilerin en önemli ilgi alanlarındandır. Partilere dair ilk sistematik analizler 20. yüzyılda yapılmıştır. Söz konusu analizler, siyasi partilerin ortaya çıkış süreçlerine, üstlendikleri işlevlere, farklı parti tipolojilerine ve parti sistemlerine odaklanmıştır. Bu çalışmada öncelikle partilerin temel işlevlerini özetleyeceğiz. Ardından Duverger, Neumann, Kirchheimer gibi siyaset bilimcilerin oluşturdukları parti tipolojilerini ele alacağız. Son bölümde de parti sistemlerini inceleyeceğiz.

SİYASİ PARTİ NEDİR?

"Parti" kelimesi Fransızca bir kelimedir. Osmanlı (Meşrutiyet) döneminde "Fırka" terimi ile karşılanmıştır. Siyaset bilimciler kimi analizlerinde "parti", "fırka", "cemiyet" ve "çıkar grubu" kavramlarını aynı anlamda kullanmışlardır. Siyasi partilerin temel amaçları seçimler yoluyla siyasi iktidarı elde etmek ve kendi programlarını uygulamaktır. Bu genellemeyi yapmamız, seçimlere katılmadan, daha farklı yöntemlerle siyasi iktidarı elde etmeyi amaçlayan partilerin varlığını ortadan kaldırmaz. Partiler, genellikle kalıcı örgütlenmelere sahiptir. Siyasi parti üyesi olmak belli kurallara tabidir. Bu nitelik, siyasi partileri daha gevşek gönüllü örgütlenmelerden farklılaştırır. Bir sivil toplum kuruluşu sadece çevre sorunlarıyla ilgilenebilir. Oysa siyasi partilerden hemen hemen tüm siyasi konularda görüş üretmeleri ve bu görüşlerin parti kimliğini yansıtan bir tutarlılık göstermesi beklenir. Sözgelimi gelişmiş demokrasilerde vergi politikaları hakkında görüşü olmayan bir siyasi partiye rastlamak çok zordur.

SİYASİ PARTİLER HANGİ İŞLEVLERİ ÜSTLENİRLER?

Temsil

Siyasi partilerin işlevleri konusunu daha iyi kavramak için "günümüz toplumlarında siyasi partiler olmasaydı ne gibi sorunlar veya avantajlar ortaya çıkabilirdi" sorusuyla başlayabiliriz. Kalabalık modern toplumların doğrudan demokrasiyle yönetilemeyeceği iddiası, temsili demokrasiyi ve temsil mekanizması olarak siyasi partileri öne çıkarır. Partiler yoluyla temsil mantığının temelinde, her bireyin eşit oy hakkına sahip olduğu ilkesi vardır. Buna rağmen bizler biliyoruz

Siyasi partilerin doğuşu

Siyasi partiler, 18. yüzyıl sonunda gerçekleşen Amerikan ve Fransız devrimlerinin yol açtığı değişimler sonucunda ortaya çıktılar. Daha önce de ortak siyasi görüş veya çıkarlar etrafında yan yana gelen hizipler vardı. Bu hizipler genellikle parlamentolar içerisinde oluşur, etkili bir liderin etrafında bir araya gelirlerdi. Bu türden yapıların, günümüzdeki siyasi partiler gibi kalıcı örgütlenmeleri ve üyelik sistemleri mevcut değildi. Parlamento içi hiziplere örnek vermek gerekirse, 1680'lerin İngiltere'sinde yaşanan siyasi mücadelelerde ortaya çıkan iki rakip hizipten bahsedilebilir: *Whigs* ve *Tories*. Bu iki hizip, monarşinin nasıl olması gerektiği konusunda farklı düşüncelere sahiptiler. *Whigs* hizbi, sınırlı anayasal monarşiden yanayken, *Tories* güçlü bir monarşiyi ve muhafazakâr değerleri savunuyordu. 19. yüzyılda günümüz siyasi partilerine benzer bir yapıya kavuşan *Whigs* hizbi, zamanla Liberal Parti'yi yaratacak birikimi oluşturdu. *Tories* hizbi de dinsel değerler ve monarşi savunusu üzerinden günümüzdeki Muhafazakâr Parti mirasının şekillenmesine zemin hazırladı. Böylece Parlamento içinde oluşan hizipler, siyasi partilere evrilerek ciddi bir süreklilik ve tecrübe birikimi yarattılar.

ABD'nin Kurucu Babaları, siyasi partilerin hizipçilik ve bölünme yaratacağını savundukları için bu yapılara soğuk bakıyorlardı. Ne var ki bu denli büyük bir ülkede özellikle başkanlık seçimleri, seçim koalisyonları oluşmasını hızlandırdı. Kısıtlı seyahat imkânlarıyla tüm ülkeyi gezmek zorunda kalan başkan adayları, her gittikleri yerde kendilerini destekleyen komiteler oluşmasına vesile oldular. Bu komiteler, Kıta Avrupa'sına göre daha dağınık ve hatta başlarına buyruk davranabiliyorlardı. Komiteler zaman içerisinde belirli konularda benzeşmeye başladılar. Ülkenin en temel siyasi bölünmesi olan Federalist ve anti-Federalist mücadelesi, siyasi partilere de yansıdı.

Daha çok sanayileşmiş Kuzey Amerika'nın çıkarlarını savunan Federal Parti, bir süre sonra İngiltere'ye öykünerek *Whigs* ismini aldı. *Whigs*, kölelik meselesinde ortak tavır üretemeyerek dağıldı. Daha sonra bu partinin eski üyeleri ve kölelik karşıtı bazı Demokratlar bir araya gelerek günümüzde hâlâ etkin olan Cumhuriyetçi Parti'yi kurdular (1854). Cumhuriyetçi Parti, köleliğin kaldırılmasında aktif bir rol üstlendi. Bugün ABD'nin iki büyük partisinden birisi olan Demokratlar da anti-Federalist hareketin temsilcisi olarak ortaya çıktı. Bu parti, güney eyaletlerinin ve çiftçilerin çıkarlarını öne çıkarmaktaydı. Demokrat Parti'yi, sadece ABD'nin değil, dünyanın en eski siyasi partisi olarak görenler vardır. Bu yoruma göre ABD'nin üçüncü ve dördüncü başkanları, anti-Federalist Thomas Jefferson ve James Madison, partiyi 1790'ların başında kurmuşlardır.

ki, "her yurttaş bir oy" ilkesinin gerçekleşmesinin önünde yapısal engeller söz konusudur. Sözgelimi varlıklı kesimlerin medyayı denetleyerek, kendi çıkarlarını ulusal çıkar olarak kabullendirmeleri elbette daha kolaydır. Yine de partiler, bu yapısal eşitsizlikleri sorun ederek, onları aşmayı vaat eden programlarla da ortaya çıkabilirler. Burada önemli olan, siyasi partilerle yurttaşlar arasındaki iletişim, etkileşim imkânlarını genişletmeye çalışmak, siyaseti "profesyonel bir sınıfın mesleği" olmaktan çıkarma çabalarını hiç ihmal etmemektir. Günümüzde sosyal medya veya alternatif medya, dijital demokrasi imkânlarını genişletmekte, bizlere muazzam demokratik temsil ve denetim olanakları yaratmaktadır. Partilerin, en önemli işlevleri olan temsil görevlerini yerine getirmemeleri

durumunda yurttaşlar hızla örgütlenerek baskı oluşturma imkânlarına sahiptirler. Yeter ki bu yönde bilinç ve iradeye sahip olsunlar...

Talep ve çıkarların toplanması ve siyasaya dönüştürülmesi: Temsil meselesi göründüğünden daha karmaşıktır. Farklı çıkarları savunan ve net biçimde ayrışan siyasi partiler büyük ölçüde geçmişte kaldı. Sözgelimi sadece işçi sınıfının desteğine odaklanan sosyal demokrat partiler zamanla daha farklı kesimlere açılan kitle partilerine, hatta her kesimden oy almaya çalışan toplayıcı (*catch all*) partilere dönüştüler. Bu durumda mevcut partiler iktidara gelebilmek adına aralarında çıkar çatışması olan kesimlere de hitap etmeye çalışıyorlar. Sendikalardan işveren örgütlerine ve oradan çevre eylemcilerine kadar değişik grupların talep ve çıkarlarının birleştirilmesi ve siyasalara dönüştürülmesi giderek karmaşıklaşan, zorlaşan bir işlev haline geldi. Günümüz toplumları, çoğul yapılar olduğu için seçim vaatlerini gerçekleştirmek giderek zorlaşıyor. Bu da siyasi partilerden duyulan hayal kırıklığını arttırıyor ve partilerden uzaklaşma eğilimini güçlendiriyor.

Meşruiyet

Yukarıda ortaya koyduğumuz iki işlevin başarıyla gerçekleşmesi bir siyasi sisteme duyulan güveni ve meşruiyeti arttırır. Siyasi partilerin temsili demokrasinin olmazsa olmazları olarak en önemli meşruiyet kaynaklarından oldukları doğrudur. Ne var ki yukarıda anlatılan gerekçelerle siyasi partilerin temel işlevlerini gerçekleştirmekten uzaklaştıkları ve meşruiyet krizini derinleştirdikleri bir sürece girdiğimiz de söylenebilir. Fakat bu türden genellemeleri yaparken yerleşik Batı demokrasilerinde yaşanan sorunları bütün küreye yaygınlaştırmamak gerekir. Sözgelimi, otoriter bir rejimin meşru yollardan devrilmesine önayak olan bir siyasi parti, Batı ülkelerindeki siyasi partilerde görmediğimiz kadar meşru ve popüler olabilir. Güney Afrika'da siyahlara ayrım yapan rejimin ortadan kalkması adına büyük bir mücadele yürüten Afrika Ulusal Kongresi (ANC) halen güçlü bir meşruiyete sahiptir.

Siyasal toplumsallaşma ve öğrenme

Siyasi parti üyelerinin seçme ve seçilme süreçleri ve politika oluşturma aşamalarında aktif biçimde yer almaları, güçlü bir toplumsallaşma ve öğrenme katkısı yapmaktadır. İnsanların ortak akıllarını devreye sokarak siyasetle ilişkilenmeleri, siyasal sorunlara çözüm aramaları kendi başına çok değerli bir süreçtir. Bu nedenle siyasal faaliyetin sadece sonuçlarına odaklanamayan, kendisinin de önemli bir kıymet taşıdığına inananlar, siyasi partilerin yurttaşların toplumsallaşmalarına ve öğrenme süreçlerine yaptıkları katkıları önemserler. Bu bakış "siyasetin tecrübeli ve yetenekli profesyonellerin işi olduğu" yaklaşımını şiddetle eleştirir. Rousseau'nun izinde giderek, her yurttaşın ülke yönetiminden eşit derecede sorumlu olduğu inancıyla siyasi partileri, beraberce iş yapılan ve öğrenilen okullar olarak görür.

Yönetici kadroların, liderlerin seçilmesi, yerel ve merkezi yönetimlerin üstlenilmesi

Siyasi parti işlevlerini anlatan bölümlerde genellikle bu başlıkta bir alt-bölüm de yer alır. Bu alt başlık, aktif ve pasif yurttaşlar ayrımına dayanarak, siyasetçi, yönetici ve liderlerin aktif yurttaşlardan oluşmasını doğal veya kaçınılmaz görür. Biz bu yaklaşımı olumlu görmemekle beraber mevcut temsili demokrasilerin bu ayrım üzerine bina edildiğinin de bilincindeyiz. Bu nedenle siyasi partilerin en önemli motivasyonlarından birisinin merkezi ve yerel yönetimleri yönetecek kadrolar oluşturmak olduğunu yadsıyamayız. Günümüz temsili demokrasilerinde milletvekili, yüksek bürokrat veya belediye başkanı olabilmenin yolunun bir siyasi partiye üye olmak veya yakın olmaktan geçtiği açıktır.

Asıl mesele, siyasi partilerin üyeleri veya yurttaşlar tarafından denetlenememesi durumunda ortaya çıkan seçkinci ve yozlaşmış siyaset gerçeğidir. Siyasi partiler, yurttaşlardan koparak kendi dar kadrolarının çıkarlarını öne çıkardıklarında ortaya çok derin bir mesele çıkmaktadır. Partiler aynı zamanda hükümeti de kontrol edebildiklerine göre, bu kontrolü yurttaşların değil bir çıkar grubunun yapması, yozlaşmış yapılara yol açabilir. 21. yüzyılda temsili demokrasinin asıl krizi buradadır. Bu konuda biri iyimser, diğeri kötümser iki farklı bakış açısı vardır. İyimser bakış, "sıradan yurttaşların" da kendi kendilerini yönetmeyi öğrenebilecekleri ve demokratik denetim mekanizmalarını başarıyla kullanabileceklerine inanır. İkinci bakış, bu türden bir yurttaş eşitliğini kabul etmeyen elitistler veya bunun mümkün olamayacağını savunan kötümserler tarafından savunulmaktadır.

Oligarşinin tunç yasası

Örgüt sosyolojisi çalışan Robert Michels'in 1911'de yayımlanan aynı adlı eserinin temel iddiası, bir örgütün demokratik temsil iddiasının gerçekte karşılığının olmadığı, bu yapıların kaçınılmaz olarak bir seçkin grubun oligarşik denetimi altına gireceği yönündedir. İktidar her zaman küçük bir grubun ellerinde yoğunlaşacaktır. Michels, Alman Sosyal Demokrat Partisi'nin (SPD) örgüt yapısına dair incelemelerinin bu görüşlerini doğruladığını iddia etmiştir. Michels'in elitist görüşleri, İtalya'ya göç ederek Mussolini'nin Faşist Partisi'ne katılmasına vesile olmuştur. Siyasi partilerin demokratik temsil iddialarına rağmen, yönetici seçkinlerin denetlediği oligarşik yapılar olmalarının kaçınılmaz olduğunu düşünmek yanıltıcı olabilir. Böyle bir risk olmakla beraber, asıl sorun bu eğilimin engellenmesi için gerekli yapısal düzenlemelerin yapılması ve parti üyelerinin aşağıdan yukarıya denetim mekanizmalarını hayata geçirebilmeleridir. Üyelerin böyle bir bilinci ve iradeleri yoksa, en demokratik tüzük dahi bu türden eşitsiz güç birikmelerini engelleyemeyebilir.

PARTİ TİPOLOJİLERİ

Sosyal bilimlerde siyasi partilere ilişkin veriler üzerinden birtakım parti tipolojileri oluşturulmuştur. Tipolojiler siyasal gerçekliği anlamak için kurgulanan çe-

şitli ideal tipler (Weberci çerçeveler) çizer; dolayısıyla hiçbir sınıflandırmanın gerçekliğe birebir uygunluk göstermesi beklenemez. Siyaset bilimi literatüründe siyasal partilerin farklı tarihsel dönemlerde farklı biçimlerde sınıflandırıldığını görüyoruz. Klasik sınıflandırmaların başında Maurice Duverger'in (1955) tasnifi gelir. Duverger'e göre partiler tabanlarına göre Elit (seçkin tabanlı) partiler ve Kitle partileri olarak ikiye ayrılır.

Elit (seçkin tabanlı) partiler

Duverger'e göre elit veya seçkin tabanlı partiler için parti kadrolarının belirli niteliklere sahip olmaları önemlidir. Bu partilerin kökeninde daha önce örnekleri verilen parlamento içi hizipler vardı. Hiziplerin partileşmeleri sonucunda ortaya çıkan elit partileri, aynı özelliklere sahip üst sınıf mensuplarının etkili oldukları partilerdi. Demokrasinin tabana yayılmasıyla "sıradan" seçmenlerin desteğini almak önem kazandıkça Elit partileri, parti kadrolarını genişletmek zorunda kaldılar.

Kadro partileri

Bu türden Elit partilerin dışında, üyelerini ciddi bir ideolojik süzgeçten geçiren, Kadro partileri denilen partiler de söz konusudur. Bu partiler de, kendi ideolojilerine bağlılığı kanıtlanmış, belirli bir birikimi olan kişileri üye yapmalarıyla "seçkin tabanlı parti" anlayışına yaklaşırlar. Kendilerine öncülük atfeden bu nedenle üyelik yapısını belirli niteliklerle sınırlayan komünist partileri bu sınıflandırmaya sokabiliriz.

Kitle partileri

Yukarıda vurguladığımız gibi, oy verme hakkı tabana yayıldıkça, daha fazla seçmenin oyunu alabilmek için parti tabanını mümkün olduğunca genişletmek arayışları başladı. Böylece Kitle partileri veya halk tabanlı partiler ortaya çıktı. Kitle partilerinin mevcut parlamentoların içerisinden değil, onun dışında şekillenen toplumsal hareketlerin partileşmeleriyle ortaya çıktıkları söylenebilir. Kitle partilerine en tipik örnek sosyal demokrat partilerdir.

Siyaset alanının tarihsel dönüşümüyle Duverger'in analiz evreni değişmiş ve giderek bu tipoloji örnekleri açıklamakta yetersiz kalmıştır. Siyaset bilimi literatüründe Duverger'in genel tipolojisinden sonra Neumann tipolojisi ortaya çıkmıştır ve katılım odaklı bir tasnif yapılmıştır. Duverger'in yaklaşımının daha çok yapısal ve örgütsel özellikleri esas aldığı ve partinin teşkilatlanma şeklindeki farklılıkları ele aldığı söylenebilir. Neumann ise siyasal katılımı partinin köken, sınıfsal taban ve örgütsel ihtiyaçlarıyla birlikte ele almış, partilerin siyasal katılım sürecinde oynadıkları rollere odaklanmıştır.

TABLO 1
Duverger Tipolojisi (1954)

Elit/seçkin tabanlı parti	*Kitle/halk tabanlı parti*
Üye sayısını artırmak için özel çaba gösterilmez	Oy hakkının gelişmesi ile ortaya çıkmıştır
Genellikle siyasi yelpazenin sağında yer alırlar	Üyelik ve üye sayısı ve parti aidatları finansal destek olarak önemli
Nüfuz/Ekonomik Güç sahibi insanlar partiye kazandırılmaya çalışılır	Üyeler siyasal yönden sürekli bir eğitim alırlar.
Kadro Partileri de denir	Amaç; ülkenin yönetimine gelebilecek elitleri yetiştirmektir
Bugün saf kadro partisine az rastlanır; partinin merkez yönetimi ile bölgesel teşkilatlar arasında ilişkiler sıkı olmamış, merkezin otoritesi kurulamamıştır	Disiplinli ve merkeziyetçi
Batı tipi ilk muhafazakâr ve liberal partiler örnek olarak gösterilebilir	Üyeler liderden çok ideolojiyle bağ kurar. (Örn. Sosyal demokrat partiler)

TABLO 2
Neumann Tipolojisi (1956)

Bireysel temsil partileri	*Sosyal bütünleşme partileri*
Dar ve sınırlı siyasal ortamda mevcuttur. Faaliyetleri seçim zamanını kapsar. Partinin başlıca fonksiyonu aday göstermektir. Disiplin ve ideoloji yönünden zayıf ve esnektir.	a) *Demokratik Bütünleşme Partileri:* Kentlerdeki kitleleri bütünleştirme odaklıdır. Oy desteği belirli bir sosyal tabana dayanır. Örnek: Kıta Avrupa'sındaki sosyalist partiler; Katolik partiler.
En çok uyan örnekler: ABD'deki Cumhuriyetçi ve Demokrat Parti: Çok gevşek örgütleri vardır; ideoloji yönünden pragmatiktir; Kongre'de oy kullanırken geniş bir özgürlük alanı mevcuttur.	b) *Toptan Bütünleşme Partileri:* Parti ile üyeler arasında ilişkiler daha sıkıdır; düzenleme ve üyeler üzerinde kontrol yetkisi vardır; İdeoloji önemli unsurdur; totaliter bir dünya görüşü hâkimdir.

Yukarıda kısaca ele aldığımız tipoloji ve sınıflandırma biçimleri bize gruplandırma mantığı bakımından tarihsel bir perspektif sunmaktadır. Neumann'ın Bireysel Temsil Partileri, Duverger'in Kadro ya da Seçkin Tabanlı Partilerine benzerlerken, Sosyal Bütünleşme Partileri de Duverger'in Kitle Partilerini andırmaktadır.

Otto Kirchheimer'in (1966) ortaya koyduğu tipoloji, Duverger ve Neumann'ın analizinden kimi farklılıklar gösterir:

TABLO 3
Kirchheimer Tipolojisi (1966)

1) Kentsoylu Bireysel Temsil Partileri
2) Sınıf-Kitle Partileri
3) Mezhepsel Kitle Partileri
4) Toplayıcı Partiler (*Catch All*)

Kirchheimer özellikle Toplayıcı Parti (*Catch All*) denilen 4. Tip parti tipolojisiyle öne çıkmıştır. Toplayıcı parti genelde sınıf çizgilerini aşan, mümkün ol-

duğunca geniş bir seçmen kitlesini hedefler. İdeolojik eğilimi yumuşak, pragmatik yönü güçlüdür. Toplayıcı partiler, ılımlı programlar yoluyla katı ideolojik tutumu olmayan seçmenleri yanlarına çekmeye çalışırlar. Kirchheimer'a göre, Batılı sanayileşmiş demokrasilerde artan zenginlik ve yukarı doğru toplumsal hareketlilik Toplayıcı partilerin doğuşuna da ortam sağlayan yeni bir orta sınıf yaratmıştır. Amerikalı sosyolog S.M. Lipset'in analizine göre ise, siyasetin profesyonelleşmesi ve sınıf çatışmasının en aza inmesi, tüm büyük partiler arasında esaslı uzlaşımın yanı sıra pragmatik yönelimler doğurmuştur. ABD'deki Demokrat ve Cumhuriyetçi Partiler, bu tip partilere en uygun örnekler olarak gösterilirler. Büyük Britanya ve Kıta Avrupa'sındaki merkez sağ ve merkez sol partileri de bu sınıflandırma içerisinde tanımlamak yaygın bir tercihtir. Bu partilerin asıl hedefi, merkezde toplanma eğilimindeki kararsız, ideolojik bağları zayıf seçmenlerin oylarını alabilmektir.

Daha önce de vurguladığımız gibi bu türden analizlerin yerleşik Batı demokrasileri için geçerli olduğu, temel ideolojik bölünmelerin sert biçimde yaşandığı kimi Batı-dışı toplumlara genellenemeyeceği açıktır. Sözgelimi Arap Baharı sonucunda Ortadoğu'da etkisini arttıran İslâmcı partileri nasıl sınıflandıracağız? Bunlar salt ideoloji partileri midir? Eğer öyleyse onların rakipleri olan seküler partileri de aynı ifadeyle mi adlandırmalıyız? Bu partilere Kitle partileri demek daha uygunsa, zaman içinde Toplayıcı partilere dönüşecekleri öngörülebilir mi? Bu sorulara yanıt verebilmemiz için biraz daha zaman geçmesi gerekebilir...

Yeni tipolojiler

Yukarıda çerçevelediğimiz tipolojiler, ilk sınıflandırma girişimleri olmaları bakımından tarihsel önem taşırlar. Ne var ki bugünün bağlamı için ciddi yetersizlikler barındırmaktadırlar. Ülkelere ve dönemlere bakıldığında sosyal-küresel dinamiklerin ve siyasal aktörlerin değişmesiyle farklı tipolojiler ortaya çıkmaktadır. Son yıllarda siyasal partilere yönelik sınıflandırmaların çeşitlenmesi ve yeni tiplerin çıkmasının en önemli sebeplerinden biri seçmen davranışındaki değişikliklerdir. Seçim sürecinin en önemli aktörü seçmendir. Seçmen, bir toplumda yasalar çerçevesinde yönetici kadroyu seçimle iş başına getirme hakkına sahip olan vatandaştır. Seçmen davranışı, siyasal davranış geneline giren ve aynı zamanda siyasal hayata katılım şekillerinden birisi olması nedeniyle siyasal bilimcilerin özellikle üzerinde durduğu bir alandır.

Dünyada 1960'lardan itibaren başlayan süreçte seçmen davranışı eskisi gibi tahmin edilebilir ve sabit olmaktan çıkmıştır. Parti rekabetinin geleneksel kalıplarının giderek yıkıldığı, daha az öngörülebilir bir hal aldığı açıktır. Sonuç olarak, seçmen tercihinin ve aynı zamanda yerleşmiş seçmen diziliminin ciddi oranda dengesizleştiği bir siyasal alan vardır. Eskiden seçmenlerin tercihleri daha belli kalıplar şeklinde ilerler iken artık siyasal tercihler daha değişken bir yapı arz etmekte ve bu durum parti sistemleri ve tipolojilerinde de dönüşüme yol açmaktadır. "Sivil toplum", "sosyal yapı", "siyasa yapımında sivil toplum örgüt-

lerinin rolü", "sosyal iletişim ağları" ve demokrasi algısı arasındaki dinamik ilişki, siyasal alanı giderek daha büyük bir hızla dönüştürmektedir. Bu bağlamda *devlet, toplum* ve *siyasal partiler* arasındaki etki-tepki ilişkisi yeni parti tipolojileri ortaya çıkarmaktadır. Özellikle parti haritası sıkça değişen ülkelerde seçmenin ilk oy verdiği partiye ömür boyu oy vereceği varsayılamaz. Demokrasi eksikliği, gelir dağılımı adaletsizliği, çok yoğun siyasi hareketlilik, askeri müdahaleler de bu hareketliliği etkiler.

TABLO 4
Yeni Siyasal Parti Tipolojileri
(Katz ve Mair, 1994)

Özellikler	*Toplayıcı parti*	*Kartel parti*	*Medya partisi*
Zaman Aralığı	1945-	1970-	1990-
Rekabet temeli	Siyasa etkinliği	Yönetimsel yetenekler ve etkinlik	Halkla ilişkiler, gündem belirleme
Seçim rekabeti esası	Rekabetçi	Kontrol altında	Medya tarfından şekillenen aralıksız kampanyalar
Parti maddi kaynakları	Farklı kaynaklar	Devlet sübvansiyonu	Devlet sübvansiyonu/özel destekler
Yönetici-üye ilişkileri	Üyeler yöneticileri destekler	Karşılıklı özerklik	Lider hâkimiyeti
Parti-sivil toplum ilişkileri	Sivil toplum ve devlet arasında aracı	-	Kamuoyu yoklamasıyla siyasi talep şekillendirmek
Parti-devlet ilişkileri	–	Parti, devletin parçası olur	Parti, devletin parçasıdır

Katz ve Mair'in tasniflerinde, Kartel partileri ve Medya partileri yeni tipler olarak ortaya çıkmaktadır. Bu tiplerin, Toplayıcı Partilerle de bazı ortak yönleri vardır. Bu parti tiplerini birbirlerinden ayırdetmek her zaman kolay değildir. Yine söz konusu parti tiplerinin, yerleşik demokrasilerde yaşanan depolitizasyon ve partilerden uzaklaşma süreçleriyle yakından ilişkisi vardır.

Kartel parti

Kartel parti, geleneksel üyelik yapıları ve aidatlarına bağımlı olmaktan hızla uzaklaşan, devlet desteğiyle ayakta kalmayı öne çıkaran yapılardır. Bu partiler için devlet kurumlarında güç elde etmek, buralara kadrolarını yerleştirmek önemli hedeflerdir. 1997 sonrasında Britanya'da iktidara gelen, Tony Blair liderliğindeki İşçi Partisi Kartel partisine örnek olarak gösterilir. Bu partilerin yöneticileri son derece profesyoneldirler. Parti yöneticileri arasında çok sayıda teknokrat yer alır. Bu kadrolar, yönetimsel ilkelere uygun davranmayı önemser; kamuoyunu yönlendirmek adına sonuç verici teknikleri kullanmaktan kaçınmazlar. Bu profesyonel kadroların en fazla önemsediği süreçler, başarılı seçim kampanyaları yoluyla potansiyel "müşteri-seçmenlerin" desteğini kazanmaktır. Parti üyeliğinin öneminin azaldığı, seçimler sırasında seçmen desteğinin en önemli hedef haline geldiği bu partilerin, Batı'da gözlenen "siyasetten kaçış" sürecine uyumlanmış partiler oldukları söylenebilir...

Medya partileri

Medya partileri, bu parti tipi, yukarıda vurgulamaya çalıştığımız, depolitizasyon sürecinin bir sonucu olarak yorumlanabilir. Medya partileri de, Kartel partileri gibi, siyasal partilerden ve parlamenter siyasetten uzaklaşmanın bir neticesidir. Aidat ödeyen, parti kimliğine bağlı klasik üye profilinin gerilemesi ve teknolojideki muazzam gelişmelerin açtığı fırsatlar, Medya partilerinin ortaya çıkma koşullarını yarattı. Fakat burada üzerinde durulması gereken bir husus var: Uzun süredir, "sosyal medyada" yaşanan canlanma türünden teknolojik gelişmelerin, temsili demokrasinin krizini aşma ve doğrudan demokrasi tecrübelerini geliştirme anlamında fırsatlar sunduğuna inanan iyimser bir bakış açısı mevcut. Medya partilerinin, bu imkânların doğrudan demokrasi lehine kullanımından ziyade istismar edilmesine vesile olabildikleri gözleniyor. Buna göre, parti lideri sadece medyaya tepki veren, parti üyeleri ve yönetici kadrolarına dahi hesap verme sorumluluğu duymayan merkezi, medyatik bir figür haline gelmektedir. Bu partilerde de, Kartel partilerinde olduğu gibi, kampanya yöneticileri, medya danışmanları, iletişimciler, klasik parti yöneticilerini gölgede bırakmaktadırlar. Medya partileri için siyaset adeta "sürekli bir kampanya" olarak algılanır...

PARTİ SİSTEMLERİ

Siyasal partilerin gelişim ve dönüşümünü anlamak için öncelikle klasik anlamda parti sistemlerini ele almak gerekir. Parti sistemleri, siyasal alana etki eden partilerin sayısına ve tiplerine göre değişkenlik gösterir. Bir toplumdaki siyasal çoğulculuğun ve ifade özgürlüğünün derecesi, siyasi partilere bakılarak da anlaşılabilir. Parti sistemi, en genel anlamıyla mevcut siyasi partilerin kendi aralarındaki güç ilişkileri ve toplumla etkileşimleri sonucunda ortaya çıkan yapıya verilen isimdir. Partiler arasındaki rekabetin sertliği veya yumuşaklığı da parti sisteminin karakterini etkiler.

Bir parti sisteminin oluşabilmesi, anayasal yapıya, özellikle siyasal partiler kanununa, seçim sistemine ve seçimler sonucunda belirginleşen temel eğilimlere bağlıdır. Parti sisteminden bahsedebilmemiz için uzunca süre aynı sistemin devamlılık göstermesi gerekir. Her seçimden sonra farklı bir sistemin ipuçları ortaya çıkıyorsa, burada belirgin bir parti sisteminden bahsedemeyiz. Bu konuda sayısal bir ölçüt vermek zorsa da, siyaset bilimciler genellikle on beş, yirmi yıl gibi bir süreye işaret etmektedirler.

Siyasi partiler yasası ve seçim sistemi, oyunun kurallarını koyduğu için parti sisteminin nasıl olacağını da büyük ölçüde şekillendirir. Sözgelimi Nispi Seçim Sisteminin olduğu bir ülkede Çok Partili Sisteminin ortaya çıkması daha büyük bir olasılıktır. Böyle bir ülkede koalisyonların yaygın olması da doğaldır. Yine de unutulmaması gereken bir nokta, bu seçim sistemine ragmen, güçlü bir partinin her seçimi büyük bir farkla kazanabileceği gerçeğidir. Bu durumda da Hâkim Parti sisteminden bahsetmemiz gerekecektir.

Tek partili sistemler

Bu sistemde hukuken veya fiilen tek bir partinin yönetimi söz konusudur. İktidar üzerinde rekabet, yarışma ve paylaşma reddedilir. Bu sistemler iktidarın toplumsal yaşamdaki rolüne göre klasik olarak ikiye ayrılır. Totaliter ve Otoriter Tek Parti.

Totaliter tek parti sistemleri

Totaliter tek parti sisteminde kapsamlı bir ideoloji, sistemli bir dünya görüşü hâkimdir. İdeolojiye uygun toplum oluşturma hedefi vardır; toplumsal yaşam denetim altındadır. Otoriter Tek Parti sistemleri ise bu kadar katı ve kapsayıcı bir ideolojiye dayanmaz. Ulusal birlik, ekonomik kalkınma, siyasal modernleşme gibi hedefler belirlenir. Partinin kontrolü toplumsal yaşamın her alanına yayılmaz veya yayılamaz.

Totaliter Tek Parti sistemlerinin sayısı İkinci Dünya Savaşı'nın ardından oluşan İkinci Dünya'yla beraber hem artmış hem de bu ülkeler benzer özellikler göstermeye başlamıştır. SSCB'den Küba'ya ve Çin'e kadar çok sayıda ülkede Marksist-Leninist ilkeleri benimsemiş Komünist bir tek parti yönetimi söz konusuydu. Bu partilerin, komünist idealin gerçekleşmesi için gerekli koşulları hazırlamaları, başka bir ifadeyle "tarihi hızlandırmaları" bekleniyordu. Genel olarak toplum, özelde de İşçi Sınıfı böyle bir geçiş için gerekli bilince henüz sahip olmadığı için, eğitimli kadrolara sahip bir partinin öncülük etmesi gerekiyordu. Söz konusu olan Proletarya Diktatörlüğüydü ama bu aşama daha eşit ve özgür bir dünya için zaruri görülmekteydi. Bu türden partiler, kendilerini "burjuva demokrasisine" göre daha ileride görmekle beraber ne eşitlik ne de özgürlük alanlarında vaat ettikleri sıçramaları yerine getiremediler. Geçici olduğu savunulan diktatörlük, giderek daha kalıcı hale geldi ve bürokratik bir partinin toplumu totaliter bir cendereye sokmasına yol açtı.

Çin'de ÇKP, SSCB'de ise SBKP, "ideolojik bilinci gelişkin" öncülerden oluşan Kadro partileriydi ve her isteyen bu partilere üye olamıyordu. Ne var ki mevcut partiler, devleti de yöneten kadroları oluşturdukları için zamanla devlet-parti özdeşliği iyice belirginleşti. Bu durumda toplumda yükselmek için bu partilere üye olmak tek seçenek haline geldi. Zamanla devlet partilerinin üyeliğinde belirgin bir artış gözlenmeye başlandı. Çin nüfusunun yüzde 4'ü, Sovyetler'in de yüzde 9'unun partiye üye olduğu bir "şişme" süreci yaşandı.

Totaliter Tek Parti sistemlerinin en belirgin özelliklerinden birisi, son derece gelişkin istihbarat örgütleri yoluyla sadece parti üyelerini değil, sıradan yurttaşları da sürekli olarak gözlemeleri ve denetim altında tutmalarıydı. Her an gözlendiklerinin bilincinde olan yurttaşların, resmi ideolojiye bağlıymış gibi davranmaları, ikyüzlü bir siyasi kültürün oluşmasına zemin hazırladı. Tartışma özgürlüğü olmayınca, bu rejimler çok ciddi sorunlarıyla yüzleşemeden, sorunları yokmuş gibi yapmaya devam ettiler. 1980'lerin ortasında "Sovyetler'in artık bu

şekilde devam edemeyeceğini" açıkça dile getiren SBKP Genel Sekreteri Mikhail Gorbachev'le beraber İkinci Dünya'nın sona erdiği sürecin fitili ateşlenmiş oldu. Böylece Totaliter Tek Parti sistemine sahip ülkelerin büyük çoğunluğu, Batı demokrasilerinde olduğu gibi çok partili bir siyasi hayata yöneldiler. Başlangıçtaki yüksek umutlara ragmen, geçmiş dönemin siyasi kültürde yarattığı olumsuz bakiye hemen ortadan kalkmadı. Seçimle gelen kimi parti ve liderlerin otoriterleşme eğilimine girdikleri yeni ve zorlu bir süreç başladı.

Otoriter tek partili sistem

Otoriter tek partili sistem daha çok İkinci Dünya Savaşı sonrasında bağımsızlıklarına kavuşan Üçüncü Dünya ülkelerinde ortaya çıktı. Bu türden partilerin temeli, sömürgeci devletlere karşı verilen bağımsızlık mücadelelerinde atılıyordu. Partiler, başlangıçta daha geniş bir cephenin şemsiye örgütü olarak ortaya çıkıyor, bağımsızlık sonrasındaysa, ülkenin kalkınması, modernleşmesi için harekete geçiyorlardı. Bu partilerin bağımsızlık kahramanı olarak algılanan karizmatik liderlerce yönetilmeleri de son derece yaygın bir yönelimdi. Batılı ülkelere karşı bağımsızlıklarını kazanan ülkelerin, Batı'yı model alan modernleşme hamleleri yapmaları, 20. yüzyılda sıklıkla rastlanılan bir durumdu. Bu tercih nedeniyle başlangıçta harekete katılan daha geleneksel grupların, tek parti yönetiminden uzaklaştıkları da gözleniyordu.

Türkiye Cumhuriyeti de, 1923-1946 yılları arasında benzer bir tecrübe yaşadığı için bu Otoriter Tek Parti sistemi bizler için anlaşılması zor bir olgu değil. Bu tür partilerin genellikle sosyalist ideolojiye daha yakın oldukları, sekülerlik vurgusu ağır basan, anti-sömürgeci milliyetçilikten etkilendikleri de söylenebilir. Ortadoğu'da Mısır'daki Arap Sosyalist Birliği, Cezayir'deki Ulusal Kurtuluş Cephesi, Tunus'taki Yeni Düstur Partisi etrafında oluşan otoriter tek parti sistemleri de yakın coğrafyamızdan örnek olarak gösterilebilirler.

Afrika'da Tanzanya, Gana ve Zimbabve bu tür otoriter tek parti yönetimlerine örnektirler. Otoriter Tek Parti yönetimlerinin başlangıçta ekonomik kalkınma, adalet ve özgürlük konularında vermiş oldukları vaatleri gerçekleştiremedikleri söylenebilir. Bu hayal kırıklığı, zamanla daha dışlayıcı ve otoriter yönetim tercihlerinde bulunmalarının da temel nedenidir. Bağımsızlık kahramanı karizmatik liderlerin, zamanla otoriter liderlere dönüştükleri çok sayıda örnek söz konusudur. Bu ülkelerin, bağımsızlık sonrasında kurumsallaşmış bir siyasi hayata kavuşamamalarının en büyük nedeni, otoriter liderlerin kişisel yönetim tarzıydı. Bu yüzden de tek parti sistemleri, silahlı kuvvetlerin de desteğiyle, kişisel diktatörlüklerin aracı durumuna düşmüşlerdir.

Bu partiler, toplumsal vaatlerini tutamadıkları için zamanla etkilerini yitirdiler ve rakip partilerle rekabeti kabul etmek zorunda kaldılar. Bugün sadece tek bir partinin mevcut olduğu örnekler, Çin, Küba, Laos ve Vietnam'la sınırlıdır. Bu noktada bahsetmemiz gereken bir başka kategori de partisiz ülkelerdir. Partilere izin vermeyen ülkelerin çoğu Ortadoğu'daki Körfez Monarşileridir. Suudi

Arabistan, Umman, Birleşik Arap Emirlikleri, Katar, Kuveyt ve Bahreyn'de siyasi partiler yasal değildir.

Hâkim parti sistemleri

Bu sistemde birden fazla siyasi parti mevcut olmasına, düzenli ve adil seçimler yapılmasına rağmen aynı parti sürekli olarak seçimleri kazanma başarısı gösterir. Bu sistemin temel özelliği "güçlü iktidar, zayıf muhalefet" olarak ifade edilebilir. "Hâkim parti" Fransız anayasa hukuku uzmanı ve siyaset bilimcisi Duverger'in literatüre kazandırdığı bir kavramdır. Duverger (1954) ve Sartori'nin (1970) ifade ettiği gibi, kimi durumlarda ülkede birden fazla parti olmasına rağmen sistem tek partili sistem karakteri gösterebilir. Daha önce de vurguladığımız gibi, bir partinin Hâkim Parti sayılması için ne kadar süre geçmesi gerektiği tartışmalı olmakla beraber onbeş-yirmi yıl veya dört-beş seçim art arda kazanılması konusunda genel bir mutakabat vardır.

Hâkim partilerin bir kısmı, kendilerine güçlü bir meşruiyet kazandıran bir sürecin ardından böylesi bir başarı elde ederler. Sözgelimi Hindistan Kongre Partisi, ülkenin bağımsızlık sürecini örgütleyen parti olarak, 1947'den sonraki seçimlerde büyük başarı göstermiş, art arda otuz yıl iktidarda kalmıştır. Güney Afrika'daki siyahları dışlayan ayrımcı rejimin sona erdiği 1993 yılından sonra bu ülkeyi Afrika Ulusal Kongresi (ANC) yönetmeye başlamış; ANC bugüne kadar yapılan bütün seçimleri kazanmıştır. Bu başarıda bir çatı partisi olan ANC'nin ayrımcı rejime karşı verdiği uzun ve cefakâr mücadelenin sağladığı toplumsal meşruiyet de önemli rol oynamıştır. Yine İsveç'teki Sosyal Demokrat İşçi Partisi (SAP), 1950-91 yılları arasında iktidarda kalmayı başarmıştır. Bu süreklilik, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Refah Devleti modelinin en başarılı örneklerinden birisinin yaşama geçirilebilmiş olmasıyla ilişkilidir. SAP iktidardan düştükten sonra da bu modelin büyük oranda korunması, toplumsal desteğinin de göstergesidir. Japonya'nın İkinci Dünya Savaşı yenilgisinin ardından yeniden yapılanma sürecinde kurulan ve ülkeyi hızla kalkındırararak ekonomi alanında bir mucizeye imza atan Liberal Demokrat Parti (LDP), ülkeyi 1955-93 arasında tek başına yönetmiştir. Hâkim parti örneklerinden belki de en ilginci Soğuk Savaş dönemi İtalya'sında ortaya çıkmıştır. Güçlü bir komünist partinin bulunduğu İtalya'da bu partinin hükümetten dışlanması için anlaşan etkin gruplar vardı. Buna göre merkez sağ Hıristiyan Demokrat Parti (DC), 1945'ten 1994'e kadar kurulan bütün hükümetlerin içerisinde yer aldı.

Türkiye'de Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) 2002 yılından 2011'e kadar yapılan tüm genel ve yerel seçimleri kazanarak tek başına iktidara gelemeyi başarmıştır. AKP'nin en az iki genel seçimi daha bu şekilde kazanması, hâkim parti olarak sınıflandırılmasını mümkün kılacaktır. Şimdilik hâkim parti olma yolunda önemli aşamalar kaydettiğini vurgulamakla yetinelim...

İki partili sistemler

Bu sistemde ikiden fazla parti, adil ve düzenli seçimlerde yarışırlar ama sadece iki partinin iktidara gelme şansı mevcuttur. Partilerden biri seçimde parlamento çoğunluğunu kazanarak iktidara gelir; koalisyona gerek kalmaz. Bir seçimde ana muhalefet olan partinin diğerinde seçimleri kazanarak iktidara gelebilme şansı yüksektir. Temelde siyasi mücadele iki ana parti arasında yaşanır. Bu sistemin ilk tecrübe edildikleri yerler Anglo-Sakson geleneğe sahip ülkelerdir. Büyük Britanya ve ABD, İki Partili sistemin ilk başta akla gelen klasik örnekleriyken, bu ülkelerin siyasi geleneklerinden etkilenen Kanada, Avustralya ve Yeni Zelanda'da benzer bir sistem vardır.

ABD ve Büyük Britanya'da uygulanan seçim sistemi (Dar Bölgeli Çoğunluk Sistemi) İki Partili sistemin oluşmasını kolaylaştırır. Bu seçim sisteminde ülke, tek bir adayın seçildiği çok sayıda seçim bölgelerine bölünmüştür. Bu sistem, tek parti iktidarını kolaylaştırırken, küçük partilerin etkili olmalarını zorlaştırır. Siyasetin aralarında büyük ideolojik farklar olmayan, temel konularda uzlaşmış iki ana parti arasındaki rekabete indirgenmesiyle, siyasi istikrarın kalıcılaşacağına inanılır. İki Parti sisteminde partilerin rejim üzerinde ve temel konularda uzlaşma içinde olmaları gerekir. Bu sistem partileri politik uçlardan merkeze yaklaştırır. Ayrıca seçmene karşı sorumluluk net bir şekilde bir parti tarafından üstlenilmiş olur.

Büyük Britanya'yla kıyaslandığında ABD'nin ideal bir iki partili sisteme daha yakın olduğu görülmektedir. Çok istisnai durumlar hariç, ABD'de siyasi hayatın iki önemli ve değişmez aktörü Demokrat ve Cumhuriyetçi partilerdir. Temsilciler Meclisi'ne ve Senato'ya nadiren de olsa bağımsız adaylar girebilirler ama istisnalar kaideyi bozmaz. İki parti hâkimiyetinin önemli bir nedeni de ABD'de ideolojik kutuplaşmanın Kıta Avrupası ve Büyük Britanya kadar sert yaşanmamasıdır. İki parti de siyasette ağırlığı olan orta ve üst-orta sınıfları etkileme adına benzer yöntemler kullanırlar.

Büyük Britanya'da ise Muhafazakâr Parti ve İşçi Partisi arasında, 1945 sonrasında temel meselelerde bir uzlaşı yakalanmasına ragmen, dönem dönem çok sert ideolojik mücadeleler yaşanmaktadır. Bu ülkenin zamanla ideal iki partili sistemden uzaklaştığına dair işaretler vardır. Sözgelimi 1979-1997 arasında ülke Muhafazakâr Parti tarafından yönetilmiş, neredeyse Hâkim Parti sistemine yaklaşmıştır. Seçim sistemi küçük partileri cezalandırmasına ragmen, bütünüyle etkisizleştirmeyi başaramamıştır. 1950'lerde Muhafazakâr ve İşçi partilerinin toplam oy destekleri yüzde 95'ken, bu oran 1974'ten beri yüzde 75'in altına düşmüştür. Sözgelimi 2010 Genel Seçimlerinde Liberal Demokrat Parti yüzde 24 oy alırken, İşçi Partisi yüzde 29'da kalmıştır. Aynı seçimde Muhafazakâr Parti, yüzde 39 oy alarak birinci parti olmuştur. Sandalye dağılımına bakıldığında Liberal Demokrat Parti'nin seçim sisteminin azizliğine uğradığı ve yüzde 10'da kaldığı görülmektedir. Nispi Seçim sistemi olsaydı, bu parti şimdikinden 2.5 kat daha fazla sandalyeye sahip olacaktı...

Bu durum mevcut sistemi istikrar uğruna temsilde adaletten vazgeçme sorunuyla yüz yüze getirmektedir. İki Partili sistemler, iki ana parti toplamda yüksek oy oranlarına ulaştıklarında istikrar ve adalet ilkelerinde bir denge yakalayabilir. Ne var ki, seçmen bu partilerden uzaklaşma eğilimine girdiğinde sistem onları cezalandırıyor ama caydıramıyorsa orada sorun var demektir. Bu durumda seçmenler tercihleri nedeniyle cezalandırılıyorlar demektir. Yukarıda görüldüğü gibi, İki parti arasında sandalye farkı az olur ve bir parti tek başına hükümet kuramazsa, üçüncü bir partinin desteğine ihtiyaç duyulabilir. Bu durumda "saf iki parti sistemi"nden "destekli iki parti sistemi"ne geçilmiş olur. Bazı yorumcular, Büyük Britanya'daki parti sisteminin de bu yönde işaretler verdiğini düşünmektedir.

Çok partili sistemler

Bu sistemde çok sayıda parti, adil ve düzenli seçimlerde yarışır. İkiden fazla partinin seçimlerde etkili olma ve hükümete girme şansları vardır. Çok partili sistemlerde sıklıkla karşımıza çıkan hükümet biçimi, birden fazla partinin hükümet yetkilerini paylaştığı koalisyonlardır. Tercih edilen seçim sistemleri ve parti sistemleri arasında önemli bir ilişki olduğunun altını çizmiştik. Genellikle Nispi Temsil sisteminin olduğu veya seçim barajının düşük tutulduğu ülkelerde çok partili sistemlerin ortaya çıkması daha muhtemeldir.

Koalisyon hükümetlerinin siyasi istikrarsızlık getireceğini savunan bakış açısı, iki partili sistemleri daha olumlu bulabilir. Buna karşın, çok partili sistemin temsilde adalet sağladığı için siyasi istikrara da katkıda bulunabileceğini düşünen rakip bir yorum da vardır. Aslında temel sorun, parti sisteminden ziyade partilerin ve genel olarak toplumun siyasal uzlaşma konusundaki tutumudur. Çok sert ideolojik mücadeleler nedeniyle istikrarsızlaşan iki partili sistemler olduğu gibi, uzun onyıllar koalisyon hükümetleri üreten, buna rağmen temel meselelerde uzlaşmayı başarmış istikrarlı ülkeler de mevcuttur.

Yukarıdaki tarışmaların da düşündürdüğü gibi, çok partili sistemler de kendi içlerinde farklılıklar gösterebilirler. Bu da bizleri siyaset bilimci Giovanni Sartori'nin (1976) çok partili sistemler içerisinde yaptığı bir ayrıma götürüyor: Ilımlı ve kutuplaşmış çok partili sistemler.

Ilımlı çok partili sistemler

Bu sistemde partiler temel konularda uzlaşı gösterirler. Özellikle koalisyon hükümetlerinin kaçınılmaz olması nedeniyle, partilerin bunun gereklerine göre hareket ettikleri, işleyen bir koalisyon kültürü yaratabildikleri görülür. Genellikle Avrupa'nın kuzeyinde yer alan İskandinav ülkeleri ve Hollanda, ılımlı çok partili sistemlere örnek olarak gösterilir. Sahiden de İkinci Dünya Savaşı'nın ardından bu ülkelerde merkez sağ ve solun temel meselelerde uzlaşmalarıyla son derece istikarlı ve müreffeh bir dönem yaşanabildi. Son zamanlarda bu ülkeler-

de ortaya çıkan ve yer yer koalisyon üyesi olmayı başaran aşırı sağ partiler, ılımlı çok partili sistem içerisinde sınıflandırma geleneğini zora soktu. Sözgelimi uzun zaman Liberal Demokrasinin başarılı örneklerinden sayılan Hollanda'da aşırı sağcı Özgürlük Partisi 2010 yılında yapılan genel seçimlerde yüzde 15'in üzerinde oy aldı. Bu parti koalisyon hükümetine dışarıdan destek vermeye başladı. Özgürlük Partisi, Soğuk Savaş sonrası merkez sağ ve sol partilerin uzlaştığı hemen hemen tüm ana konularda aykırı görüşlere sahip. Bu nedenle 2010'da kurulan koalisyon hükümeti ancak iki yıl dayanabildi.

Bu eğilimin sadece Hollanda'ya özgü olmadığının altını bir kez daha çizelim. Sağ cenahta aşırı sağ partilerin ortaya çıkmaları ve merkez sağ partilere rakip olmaları gibi solda da ciddi bölünmeler yaratan yeni partiler ortaya çıktı. Yeşiller bu partilerin en bilinir örnekleri olmakla beraber, mevcut sosyal demokrat partileri ılımlı bulan ama eski komünist partilere de yakınlık duymayan yeni sol partiler de ortaya çıkmaya başladı.

Daha da önemlisi mevcut temsili demokrasi pratiklerini ve partileri protesto eden Korsan Partisi veya İtalya'daki Beş Yıldız Hareketi gibi protesto partileri de var. İtalya'da komedyen Beppe Grillo tarafından sosyal medyada örgütlenen Beş Yıldız Hareketi, siyasal yozlaşmayı hedef alan kampanyası sonucunda, 2013 genel seçimlerinde yüzde 25 oy almayı başardı. Bu türden protesto partilerinin ne kadar kalıcı olacaklarını zaman gösterecek...

Kutuplaşmış çok-partili sistemler

Avrupa'nın kuzeyinde daha ılımlı çok partili sistemler oluşurken, güneyinde oldukça kutuplaşmış bir sistemin ortaya çıkması ilginçtir. Bunda en büyük rol, Soğuk Savaş döneminde, Portekiz, İspanya, Fransa, İtalya ve Yunanistan'da çok güçlü komünist ve sosyalist partilerin mevcudiyetiydi. Elbette buralardaki merkez sağ partiler de anti-komünist tutumları oldukça katı olan partilerdi. Sözgelimi İtalya, İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana koalisyon hükümetlerinin ortalama ömürlerinin bir yılı bulamadığı, son derece kutuplaşmış bir ülkeydi. Burada seçkinler, Komünist Parti'yi hep dışarıda tutan ve Hıristiyan Demokratların mutlaka içerisinde yer aldığı koalisyon hükümetleri üzerinde anlaşmışlardı. İdeolojik bir partiyi (Komünistleri) sürekli olarak hükümet dışında tutmak, elbette ülkeyi daha da geriyordu. Bu düzen 1994'e kadar sürdü. Sonuçta uzun on yıllar iktidarda kalan partilerin büyük bir yolsuzluk batağına battıkları anlaşıldı ve hepsi 90'ların başında patlayan siyasi skandallar nedeniyle tarihe gömüldüler...

SİYASAL PARTİLERİN GELECEĞİ?

Kimi çevreler, siyasal partilerin "devletleştiği" veya "kartel"leştiği iddiasıyla ortaya çıkarak bunların olumsuz rollerine işaret etmiş ve partilerin birer siyasal aktör olarak toplumu temsil etmek yerine kendi çıkarlarını merkeze aldıklarını ve güven kaybettiklerini ileri sürmektedir. Öte yandan 20. yüzyılın sonları-

na yakın ortaya çıkan tablo partilerin zayıflamadığını, tersine güçlendiğini göstermektedir. Ayrıca partileşme olgusu farklı coğrafyaları kapsayacak biçimde dönüşümler göstermektedir. Bu nedenle Avrupa-merkezci veya Batı-merkezci analizlerin genellemelerinin tuzağına düşmememiz gerekiyor. Sözgelimi Latin Amerika'da son on yıllarda sol popülist toplumsal hareketler ve bunları temsil eden partilerin iktidara geldiği bir dalga yaşanıyor. Burada partilerin etkisizleştiklerini savunmaktan ziyade, sistem partilerinin etkisizleştikleri yönünde bir tespitte bulunmak daha yerinde olacaktır. Buralarda zamanında "sistem karşıtı", "marjinal" olarak algılanan partilerin iktidara gelerek yeni merkezi inşa etmeye giriştikleri bir süreç yaşanmaktadır...

Yine Ortadoğu'da 2010 yılının son aylarında başlayan değişim hareketiyle kadim dinlerin, kültürlerin ve medeniyetlerin beşiği olan bu coğrafya, farklı bir siyasal parti sosyolojisi üretmektedir. Sağ, sol, liberal ve İslâmcı tüm çevrelerin hızlı bir şekilde partileşerek seçimlere hazırlandığı, seçimler için ittifaklar kurduğu, seçim takviminin kesinleşmesinden sonra da adaylık başvurularında bulunduğu ve tüm bu siyasi çevrelerin sahaya inerek seçim propagandalarına başladığı dönemde, yeni sosyal hareketlerin ve İslâmî siyasi partilerin yeni Ortadoğu'nun yeni siyasal düzeninde nasıl yer bulacağı, ne tür etkilerinin olacağı ve hangi dönüşümleri ortaya çıkaracağı gibi konular tartışma konusudur.

SİYASİ PARTİLERE RAKİP FARKLI TOPLUMSAL-SİYASAL AKTÖRLER?

Başka bir tartışma konusu da siyasî partileri çağdaş demokrasi uygulamasında anlamlı kılan temel noktanın, toplumla devlet arasındaki ana bağlantı ve iletişim araçları olmalarıdır. Bu açıdan meseleye bakıldığında, siyaset alanında siyasî partilere rakip aktörler görülmektedir. Nitekim, son zamanlarda siyasî partilerin seçmenleri politikaya entegre etmek veya politikayı yönlendirmek işlevine sivil toplum içinden yeni rakipler çıkmış, veya böyle bir rekabet potansiyeli taşıyan yapılar ortaya çıkmıştır. Sivil Toplum Kuruluşları (STK) toplumu kolayca harekete geçirebilmekte ve talepleri daha hızlı bir şekilde sonuçlandırılmaktadır. Bu arada, sendikaların klasik konumu zayıflarken, farklı talepler (kimlik, ayrımcılık, toplumsal cinsiyet, ekoloji) üzerinden organize olan sivil örgütler etkin birer politik aktör olarak ortaya çıkmaktadır.

TARTIŞMA SORULARI

- ☐ *Siyasi partilerin ortaya çıkmalarına yol açan süreçleri kısaca özetleyiniz.*
- ☐ *Siyasi partileri diğer toplumsal örgütlenmelerden ayıran nitelikleri nelerdir?*
- ☐ *Yerleşik Batılı demokrasilerde siyasi partilerin meşruiyet kaybına uğramalarının nedenleri nelerdir?*

- ☐ *Siyasi parti işlevleri arasında sizin en fazla önemsediğiniz işlev hangisidir? Neden?*
- ☐ Oligarşinin Tunç Yasası *eserinin temel iddiası nedir? Siz bu iddiayı paylaşıyor musunuz?*
- ☐ *Kirchheimer'in siyasi parti tipolojileri arasında sayılan Toplayıcı Parti'nin temel özellikleri nelerdir? Bu partilerin yaygınlaşmasına neden olan koşulları özetleyiniz.*
- ☐ *Katz ve Mair'in parti tipolojisinde dikkati çeken Kartel ve Medya partilerini kısaca tanımlayınız. Bu partileri ortaya çıkaran koşulları özetleyiniz.*
- ☐ *Parti tipolojilerinde Avrupa-merkezci veya Batı-merkezci genelleme hatası olarak işaret edilen eğilimi kısaca açarak eleştiriniz.*
- ☐ *Günümüzde Totaliter ve Otoriter Tek Parti sistemlerinin azaldığı iddiasına katılıyor musunuz?*
- ☐ *Hâkim Parti sistemleri hangi koşullarda ortaya çıkar?*
- ☐ *İki Partili Sistem, istikrarın güvencesi midir?*
- ☐ *Çok Partili Sistemlerde istikrarsızlık kaçınılmaz mıdır?*

KAYNAKÇA

Duverger, Maurice, *Siyasi Partiler*, çev. Ergun Özbudun, 2. baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1974.

Kirchheimer, Otto, "The Transformation of the Western European Party Systems", *Political Parties and Political Development* ed. La Palombara, J. VE Weiner, M., Princeton University Press, New Jersey, Princeton, 1966 s. 177-200.

Lijphart, Arend (t.y.), *Çağdaş Demokrasiler-Yirmibir Ülkede Çoğunlukçu ve Oydaşmacı Yönetim Örüntüleri*, çev. E.Özbudun ve E.Onulduran, Türk Demokrasi Vakfı ve Siyasi İlimler Derneği Ortak Yayını.

Mair, Peter, "Party Systems and Structures of Competition", *Comparing Democracies-Elections and Voting in Global Perspective*, ed. Le Duc L., Niemi, R.G., Norris, P., Thousand Oaks, Sage Publications, California, 1996, s. 98-105.

Özbudun, Ergun, *Siyasal Partiler*, 2. baskı, AÜHF Yayınları No. 409, Sevinç Matbaası, Ankara, 1977.

Temsiliyet ve Seçimler

AHMET DEMİREL - SEZGİ DURGUN

NELER ÖĞRENECEĞİZ?

- Temsil nedir?
    - Dolaylı ve dolaysız temsil
- Temsil eden ile temsil edilen ilişkisi ve temsil modelleri
    - Vesayet/mütevelli modeli
    - Delegasyon modeli
    - Vekâlet modeli
    - Benzerlik modeli
- Seçim nedir?
    - Çeşitli ülkelerde oy kullanma hakkına dair hükümler
    - Siyasi seçimler ve fonksiyonları
    - Aşağıdan yukarıya işleyen bir mekanizma olarak seçim
    - Yukarıdan aşağıya işleyen bir mekanizma olarak seçim
- Seçim sistemleri
    - Çoğunluk sistemleri
        - Tek adaylı çoğunluk sistemleri
            - Dar bölge çoğunluk sistemi
            - İki turlu seçim sistemi
            - Alternatif oy
        - Çok adaylı çoğunluk sistemleri
            - Partiye dayalı liste usulü çoğunluk sistemi
            - Adaya dayalı liste usulü çoğunluk sistemi
    - Nispi temsil sistemleri
        - Liste usulü nispi temsil sisteminde Milli Bakiye Sistemi
    - Karma sistemler

      a-Karma Üyeli Orantılı Seçim Sistemi
- Seçim sistemleriyle bağlantılı diğer konular
    - Seçim çevresi büyüklükleri
    - Tercih hakkı
    - Seçim barajları
- Orantısızlık derecesi

TEMSİL NEDİR?

Temsil ilişkisi siyasal alanda karşımıza, toplumun sahip olduğu egemenlik hakkının, toplum adına ve toplumun seçeceği kimseler tarafından kullanılması şeklinde çıkar. Temsil kavramı, Latince kökenli dillerde mevcut olan bir şeyi "yeniden var etmek" (*re-present*), "örneklendirmek", "tanımlamak" anlamındadır (Pitkin,1967). Arapça bir sözcük olan "ınisal"den türetilmiş olan temsilin kelime anlamı ise, "bir eşyanın, bir şeyin, bir kimsenin, bir başka eşya, şey veya kimse tarafından herhangi bir şekilde canlandırılmasıdır" (Araslı, 1989: 4). Siyasal temsil kavramı halkın doğrudan doğruya müdahalesinin doğal olarak mümkün olmadığı yerde "dolaylı temsil" olarak ortaya çıkar (Armaoğlu, 1953, 8).

Dolaysız ve dolaylı temsil

İnsan nüfusunun yoğun olmadığı dönemlerde, belirli özelliklere sahip (cinsiyet, yaş, ırk, sosyal ve ekonomik konum vb.) toplum üyelerinin kendileri ile ilgili kararlara oy vererek katıldığı, yani herkesin kendisini temsil ettiği biçime *dolaysız temsil* denilmektedir. Günümüzün kalabalık ve karmaşık toplumlarında pratik bulunmayan dolaysız temsil yerine dolaylı temsil sistemi yaygın olarak kullanılmaktadır. Dolaylı temsilde yurttaşlar, temsilcilerini seçim yoluyla belirlerler. Bugünün demokratik sistemlerinde dolaylı temsil hemen hemen tartışmasız kabul edilmiş durumdadır (Bealey, 1988: 28-42).

Siyasi ilke olarak temsil, bir bireyin veya grubun daha geniş bir insan topluluğu adına hareket etmesini sağlayan bir ilişki biçimidir. Temsil ile demokrasi kavramlarını birbirine karıştırmamak gerekir; temsil yönetim ile yönetilen arasındaki ayırımı kabul eder, demokrasi ise bu ayırımı kaldırıp halkın kendi kendini yönettiği bir sistemi hedefler. Bununla birlikte, "temsili demokrasi" diye bir kategori vardır ve sınırlı ve doğrudan olmayan demokratik bir yönetim biçimine işaret eder.

Ulusun soyut bir varlık oluşu egemenliği bizzat kullanmasına engeldir. Bu nedenle ulus, iktidarını, kendisini temsil eden sözcüler aracılığı ile kullanmaktadır. Bu durumda seçmenin seçilenle ilişkisi, seçim işi bitinceye kadar sürmektedir. Seçilenlerin, ulusun temsilcisi olarak, kendilerini seçenlerden bağımsız, fakat ulus adına, ulusun çıkarını düşünerek davranmaları beklenmektedir.

Farklı bir açıdan bakarsak birçok yazara göre temsil, ancak temsil edilen insanlar temsil ilişkisine inanırlarsa mümkün olabilir. Yani, ancak bir kişi temsil edilmesi gerektiğine inanıyorsa, temsil ilişkisi vardır. O zaman bunu mümkün kılan nedir? Farklı topluluklarda temsil ilişkisi, temsilin meşruiyeti nasıl ortaya çıkar? Meclis binası mı? Oy vermek mi? Özdeşleşme duygusu mu? Milli marş veya ulusal bayrak mı? Yani, insanların temsil edildiklerine veya edilmeleri gerektiğine inanmaları için, somut bir temsil ilişkisi ve mekanizması mevcut olmalıdır. Görüldüğü gibi daha yakından bakıldığında, temsilin çok boyutlu bir kavram olduğu anlaşılmaktadır (Örs, 2006: 7). Bu nedenle, temsilin ne olduğu, kimin, neyin, nasıl, ne kadar temsil edildiği sorularına, her biri temsilin bir veya

birkaç boyutunu inceleyen farklı yaklaşım ve uygulamalardan yararlanarak cevap aramak daha yararlı olacaktır.

TEMSİL EDEN İLE TEMSİL EDİLEN İLİŞKİSİ VE TEMSİL MODELLERİ

Temsili demokrasi rejiminin "halka ait olan iktidarın, halk adına, halkın seçtiği ve halka karşı sorumlu temsilciler aracılığıyla kullanılması yoluyla" gerçekleştiğini biliyoruz. Burada en hassas noktalardan biri yönetilenlerle yöneticiler arasındaki irade uyumunun nasıl sağlanacağı, her bireyin özel çıkarları bulunduğu gerçeği karşısında toplumun bütününün çıkarlarını kimin ve nasıl ortaya koyacağıdır. Örneğin seçimle gelen siyasetçiler, seçim vaatlerine ve seçmenlerce onaylanan siyasi duruşlarına bağlı kalmadıkları zaman ne olur? Temsilci, temsil ilişkisinde bağımsız mı olmalıdır? Temsilcileri seçildikten sonra da kısıtlayan kurallar olmalı mıdır? Bu sorulara dair farklı temsil modelleri ortaya konulmaktadır:

Vesayet/mütevelli modeli

Bu modelde bir başkasının sahip olduğu mülk veya onu ilgilendiren konularda kendisine resmi anlamda sorumluluk yetkisi verilmiş kişiye *mütevelli* denir. Burada temsilci sadece çalışmalarından değil kendi yargılarından da sorumludur. Bu temsil anlayışı siyasi ve ahlâki alanı ayırt etmemektedir. Yöneticinin şahsi değer yargıları ile misyonu arasında net ayırım yapılmamaktadır. Böylece temsil hem ahlâki hem siyasi bir görev haline gelir; bunun sonucu olarak eğitim ve bilgi seviyesi üstün olanlar daha az eğitimli olanların çıkarları yönünde karar verme, onlar adına hareket etme gibi bir ahlâki misyon edinirler. Başka deyişle bu modele göre siyasetçilerin bir kere seçilince, halkın çıkarlarını ve memnun olacağı koşulları halktan daha iyi bilip tanımlayacağı varsayılmaktadır. Vesayetçi model bu bağlamda *elitizme* yakın özellikler gösterir.

Halkın memnuniyeti ve çıkarları konusunda 19. yüzyılın siyaset felsefesinde *Faydacılık* ekolünü kuran J. Bentham (1748-1832) ve J. S. Mill'i (1806-1873) anmak gerekir.

J.S. Mill faydacılık ilkesine ek olarak "çoklu oy kullanma sistemini" geliştirmiştir. Bu sistemde halkın mutluluğu için neyin iyi olduğunu en iyi eğitimli kişiler tartabileceği için eğitimli kişilerin siyasi görüşünün değeri diğerlerine kıyasla daha fazladır. Zira Mill, ancak bilgi sahibi ve siyasallaşmış insanları seçmen olarak görür. Daha açıkça örnekleyecek olursak Mill, belirli üst düzey diplomaya sahip olanlara 4-5 oy, kalifiye ve yö-

> **Elitizm**
>
> Elitizm, seçkincilik olarak da bilinir; yöneten ve yönetilen ayrımının siyasal toplumun temel niteliğini oluşturduğunu, biçim ve hacmi ne olursa olsun bütün toplumlarda iktidarın küçük bir azınlığın tekelinde bulunduğunu savunan görüştür.

Faydacılık

Faydacılık, bir eylemin ahlâken kabul edilebilir olup olmadığının o eylemin sonuçlarına bakılarak belirlenebileceğini ileri süren bir etik yaklaşımdır. Bu yaklaşım "en fazla sayıda kişinin en çok mutluluğu" biçimindeki faydacı sloganda ifadesini bulur. Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere faydacılığın temel aldığı fayda mutluluktur. Jeremy Bentham mutluluk, hazzın varlığı ve acının yokluğu anlamına gelir. Ona göre fayda, objektif olarak tespit edilebilip matematiksel bir kesinlikle ölçülebilir. Bu çerçevede eğer bir politika veya bir davranış toplumsal faydayı yani mutluluğu arttırıyorsa, o ahlâken de meşrudur.

netim kadrosunda olanlara 2-3 oy sıradan kişilere 1'er oy hakkının verildiği bir çoğul oy sistemini (*plural voting*) savunur (Heywood, 2012). Oy hakkı için yeteneklerini geliştirme konusunda yeterince ilgi göstermeyen kişilerin, bu hakkı kullanmak için gerekli donanım ve isteklerinin olmayacağını düşünür. Ancak isteyen ve arzu edenler için eğitim seviyelerini artırarak oylarının değerini artırma yolu her zaman açık olmalıdır. J.S. Mill'den bugünlere gelindiğinde eğitimli kişilerin birden çok oy hakkına sahip olma tartışması "bir profesörle, bir çobanın aynı oy hakkına sahip olması" örneği üzerinden Türkiye'de de zaman zaman alevlenen bir tartışmadır.

Delegasyon modeli

Delege, önceden belirlenmiş kural ve talimatları uygulamak üzere başkaları adına hareket etmesi için seçilen kimsedir. Diğer bir deyişle kişisel yargı ve tercihlerini uygulama yetkisine sahip olmayan, sadece kurallar çerçevesinde başkalarının görüşlerine aracılık eden kişidir. Vesayet modelinde gördüğümüzün tersine, delegenin yargıları görev ve uygulama çerçevesinin önüne geçemez. Bu modelde siyasetçinin mümkün olduğunca temsil edilenlerin görüşlerine sıkı sıkıya bağlı olmasını gerektirecek mekanizmalar vardır: Düzenli seçimler, referandum, "geri çağırma"(*recall*) denilen başarısız kamu görevlilerinin hesap verilmeye çağırıldığı süreçler gibi. Buradaki amaç dolaylı temsili mümkün olduğunca temsil edilenlerin lehine olacak şekilde denetim altına almaktır.

Vekâlet modeli

Vesayet/Mütevelli ve delege modellerinden farklı olarak vekâlet modelinde bir partinin seçimi kazanması, halkın vekâletini alması şeklinde yorumlanır. Parti seçim kampanyası boyunca açıkladığı bütün siyasi uygulamaları ve programları gerçekleştirme yetkisine sahip olur. Burada temsilin aracı siyasetçi değil siyasal partidir, dolayısıyla parti birliği ve disiplini esastır. Ana amaç ne vesayet modelinde olduğu gibi siyasetçinin değer yargılarını ve görevlerini bütünleştirmek ne de delegasyonda olduğu gibi seçmenlerin görüşlerini birebir yansıtmaktır. Amaç partiye ve partinin açıkladığı siyasi uygulamalara bağlı kalıp, siyasi vaatlere gerçeklik kazandırmaktır. Böylelikle seçim kampanyası boyunca siyasetçi-

lerin ve partinin ortaya koyduğu programa uygunluk esas alınır. Siyasi partilerin en belirleyici ve güçlü siyasi aktörler haline geldiği günümüzde vekâlet modeli de yaygın kabul görmeye başlamıştır. Başka bir ifadeyle günümüzde temsil ilişkisi kişisel olmaktan ziyade kurumsal araçlarla yerine getirilmektedir.

Benzerlik modeli

Bu anlayışa göre temsili hükümet, temsil ettiği toplumsal yapının özellikleriyle (sınıf, cinsiyet, yaş vs.) benzerlik taşıyacak şekilde olmalı; toplumun mikro kozmik bir örneğini vermelidir. Buradaki amaç "çoğunluk"-"azınlık" ayırımı yapmak yerine, her kesimden farklı grup çıkarlarının siyasete yansıtılmasıdır. Bu modelin savunucularına göre örneğin hâkim söylemde "kadınlar, azınlıklar, özürlüler" şeklinde ifade edilen "dezavantajlı grupların" yüksek mevkilerde temsil edilememesi halinde bu grupların çıkarlarının yok sayılması söz konusu olacak ve siyasal-sosyal anlamda kopukluk ve dengesizlik baş gösterecektir. Bu modelin savunduğu, hangi grup temsil edilecekse o grubun sorunlarını yaşamış kişilerce ya da gruplarca temsil edilmesi gerekliliğidir. Dolayısıyla bir siyasal sorunun çözüm sürecinde "kişisel olarak o sorunu deneyimlemiş" aktörlerin siyasal alanda temsilci olmaları tercih edilir.

"Dezavantajlı gruplar"

Bürokratik dilde sıkça kullanılan tartışmalı bir terimdir. Bir bakıma yoksulluğu 'yöneten' iktidar teknolojilerinin söyleminin ürünüdür. Kast edilen, sosyal dışlanma riski yüksek gruplardır (etnik azınlıklar, göçmenler, engelliler, evsizler, madde bağımlıları, kimsesiz yaşlılar ve kimsesiz çocuklar gibi). Söz konusu söylem, bu duruma yol açan koşullara bakmaktan çok "dezavantajlı" kategorisini çeşitli gruplara adeta "genetik bir kod" gibi atfetmektedir.

Özetle, yukarıda görüldüğü gibi temsil modelleri temsil kavramını farklı perspektiflerden ele alarak temsil edilen ve eden ilişkisi adına bize farklı siyaset anlayışları sunmaktadır. Bu modellere bütünsel olarak bakacak olursak hepsinin olumlu ve olumsuz taraflarını görebiliriz.

Vesayet/Mütevelli modelinin olumlu tarafı siyasetçileri "olgun ve dengeli kararlar veren, aydınlanmış ve vicdanlı" bir karakter olarak tarif etmesi, eğitimin ve rasyonel siyasi bilincin teşvik edilmesidir. Ancak "bilgi, eğitim ve rasyonel aklın" temsil ile doğrudan ilişkilendirilmesi anti-demokratik sonuçlar doğurabilir. Ayrıca siyasetçinin "aydınlanmış vicdanı" sürekli kullanacağının bir garantisi de yoktur. "Halkın çıkarları adına" davranma halini siyasetçinin kendi bencil güdüleriyle davranma halinden ayıracak somut bir ölçüt/denetim mekanizması gösterilmemektedir. Bu model, siyasi görev sahası ve siyasetçinin kişisel ahlâk alanı arasında net ayrım yapılmadığı için dayatmacı bir yönetim anlayışına açıktır.

Delege modelinde siyasetçinin kişisel nitelikleri, eğitim durumu ikinci plandadır. Temsilciler seçmenlerin aracıları oldukları için mütevelli modelindeki sakıncalar geçerli değildir. Ancak temsilcilerin seçmenlerin çıkarları-

na bağlı olması bölgeselliği beslemekte ve yeni çatışma alanlarına meydan verebilmektedir. Bunun en önemli nedeni ise seçmenlerin talimatlarının her zaman ulusun veya bütünün çıkarları ile uyum ve denge içinde olmayabileceği gerçeğidir. Ayrıca siyasetçinin başarısı bu model içinde kaldığı sürece seçmenleri tatmin etmeye endekslenir ve yeni perspektifler ve öneriler getirecek bir alan açamaz.

Vekâlet modelinde parti bir siyasi aktör olarak öne çıkar. Dolayısıyla siyasetçi ve lider odaklı politika anlayışından farklı, diğerlerine kıyasla yeni ve modern bir temsil modelidir. Bu modelin parti programı, seçim vaatleri ve seçim sonrası süreçlerde pratik bir önemi vardır. Verilen sözlere bağlı kalınması ve programın uygulanması bakımından temsil ilişkisine ve inancına olumlu etki yapar. Fakat bu modelde de varsayılan "rasyonel oy verme davranışına sahip bir seçmen" vardır; oysa seçmenler bu modelin ileri sürdüğü kadar bilinçli oy verme davranışına sahip olmayabilir.

Benzerlik modelinde ise temsil kavramı bizzat toplumun her kesimine yayılan geniş bir açıdan ele alınmıştır. Bu model pozitif ayırımcılığa yatkın mekanizmalar (kadın kotası gibi) da içerebilir. Burada meclis adeta toplumun yansıması olarak düşünülmüştür. Öte yandan seçmenleri ırk, cinsiyet, sınıf üzerinden sınıflandırılması "empatiyi" daraltabilir; dünya-insan ilişkisine dair küresel sorunlara bakış açısını sınırlayabilir. Bu model daha çok yerel/bireysel aidiyet ve kimliklere odaklı bir siyaset üretecektir. Bu durum kadınların sorunlarının sadece kadınlar tarafından ele alınması veya engelli vatandaşların sorunlarının sadece engelli olanlarca savunulması gibi uygulamalara yol açacağı için siyaseti mikro alanlara hapsetme ihtimali vardır. Benzerlik modelindeki sakıncalara yönelik eleştiriler siyasetin "ötekinin hakkını savunabilme" etkinliğine vurgu yaparlar.

Örneğin siyaset teorisine *İnsanlık Durumu, Totalitarizmin Kökenleri* (1968) eseriyle damgasını vuran Hannah Arendt'in savunduğu siyaset anlayışına göre *bireyler, ancak eylemde bulunarak ve konuşarak insani dünyanın bir parçası olurlar, bir başka deyişle kimliklerini ortaya koyabilirler. Hem eylemin ve hem de sözün/konuşmanın ön koşulu ise 'insani çoğulluk' ve bu çoğulluğun yaşanabildiği bir kamusallığın varlığıdır. Sözü edilen çoğulluğun ise eşitlik ve farklılık olmak üzere iki veçhesi vardır. Buradaki farklılık vurgusu, öz itibarıyla 'ötekilik' ile eşdeğer değildir. Çünkü benzersiz olan, insanın çoğulluğunu oluşturan, canlı olan şeylerle paylaştığı farklılık durumudur* (Arendt, 2000: 258-261). Dolayısıyla çoğulluğu yok etme amaçlı her tasarruf, kamusal alanı da ortadan kaldırmaya yönelik bir hamledir (Öztan 2006: 4).

SEÇİM NEDİR?

Seçimler siyasi temsilin gerekli koşuludur. Siyasi anlamda demokratik bir alanın tanımlanması için halkın kendini yönetecek kişileri kabul ya da reddetme olanağına sahip olması gerekir. Modern devletin meşru yönetim tarzı demok-

rasidir, demokrasinin modern versiyonu, temsil modellerinde gördüğümüz gibi doğrudan değil dolaylıdır, yani temsilidir. Bu bağlamda seçim, sanıldığı gibi yalnızca yönetenleri seçmek veya yönetime onay vermek eylemi değildir. Bir seçimin hakiki olması için öncelikle demokratik temsilin gerçekleşebilmesine hizmet etmesi gerekir, yani yurttaşların demokratik kararların üretilmesine aktif ve belirleyici bir biçimde katılabilmeleri için, seçim sisteminin geniş ve dar anlamlarıyla, farklı bakış açılarının varlığına yani çoğulcu oluşumlara izin vermesi gerekir (Köker, 2006).

Bu bağlamda seçim ve demokrasi ilişkisini ifade özgürlüğü, basın özgürlüğü, örgütlenme ve toplanma özgürlüğü, sendika kurma ve grev yapma hakkı, hukuk önünde eşitlik gibi daha kapsamlı bir paketin parçası olarak görebiliriz. Seçim kavramı demokrasinin tek dayanağı olmadığı gibi tek güvencesi de değildir. Yani demokratik düzende bir kere seçimle gelen partinin kendi hegemonyasını ilan etmesi gibi bir durum söz konusu olamaz. Dünya siyasetindeki tartışmalar seçimle gelenin seçimle gideceği gibi bir kuralın olmadığını, kimi durumlarda tam tersine, en gelişkin burjuva demokrasilerinin tarihi, kitlesel grevler, gösteriler, bunların yarattıkları isyan dalgaları ve istikrarsızlık ortamlarında, yolsuzluklara meydan veren iktidarların veya otoriter hale gelen hükümetlerin devrildiğine işaret etmektedir.

Çoğulculuk, siyasi sistemin kuruluşunda ve işleyişinde muhalefetin varlığı ve niteliği ile yakından ilgilidir. Muhalefet, iktidarın görüşünden farklı olan perspektiflerin ifade edilmesi demektir. Farklılık olmadan çoğulculuk olmayacağına göre, muhalefetin varlığı, çoğulculuğun varlığı için, çoğulculuğun varlığı da seçimin ve dolayısıyla siyasi sistemin meşruiyeti, demokratikliği için şarttır.

> **Çoğulculuk**
>
> *Çoğulculuk*, modern toplumun bu çoklu karmaşık yapısı içinde oluşan farklı çıkar ve dolayısıyla taleplerin kamusal ifadesine, buradan da siyasi karar alma süreçlerine aktarılmasını sağlayan, bu aktarımı devlet ve hukuk düzeninin normatif ilkesi olarak kabul eden bir kavramdır. Tarihi olarak kent-devletleri, imparatorluklar, ulus-devletler de, dâhil, birçok toplumda bir "vakıâ" olan "çokluk" (*plurality*) ile "çoğulculuk" (*pluralism*) farkı bu noktada, yani farklılıkların kamusal-siyasi ifadesinin mümkün olması gerektiğinin kabulünde karşımıza çıkmaktadır (Köker, 2006: 201).

Seçim sistemleri ile siyasi çoğulculuk arasında da yakın bir ilişki bulunmaktadır. Geniş anlamda seçim sistemi, seçme ve seçilme yeterliliği, adaylık, oy verme ve oy sayım yöntemleri, seçimlerin yönetimi ve denetimi gibi doğrudan doğruya seçimlerle ilgili hemen her hususu kapsamaktadır. Dar anlamda seçim sistemi ise, seçmen oylarını parlamento sandalyelerine dönüştürme yöntemini anlatmaktadır ki, çoğunlukçu ve nispî temsil gibi ve bunların değişik, basit veya karmaşık, barajlı veya barajlı olmayan gibi, çok sayıda türlerini kapsamaktadır (Özbudun, 1998: 230-244).

Seçim sistemlerine geçmeden önce seçimlerle ilgili temel eksenlere bakmakta fayda var:

- Oy nedir?
- Seçme ve seçilme hakkı nedir?
- Kimlere oy kullanma hakkı verilir? Oy hakkının kapsamı nedir?
- Oy kullanmak zorunlu mudur?

Oy, bir kişinin seçilmesi veya bir metnin kabul edilmesi veya reddedilmesi konusunda açıklanan irade beyanıdır. Oy, oy hakkına sahip olan kişinin bir pusulayı sandığa atmasıyla kullanılır. Seçme ve seçilme hakkı, bireylerin yerel ve merkezi karar ve yönetim organlarına (yerel ve ulusal meclisler, belediye başkanlığı, devlet başkanlığı vb.) seçilecek kişileri oylarıyla belirleyebilme ve buralara seçilmek için aday olabilme haklarıdır.

Evrensel oy hakkı, yani genel ve eşit oy hakkı, yetişkinliğe ulaşmış ve akıl sağlığı yerinde her bir vatandaşın ırk, din, cinsiyet ve etnik köken farkı gözetilmeksizin oy kullanma hakkının devlet tarafından tanınması ve garanti altına alınmasıdır. Seçme hakkı konusunda iki temel koşul vardır. Bunlardan biri *yurttaşlıktır*. Seçim, ulusal egemenliğin bir ifadesi olduğundan, oy hakkının yalnız yurttaşlara tanınması doğaldır. Bununla birlikte, özellikle Avrupa'da, yerel yönetimlerle ilgili olarak ülkede çalışan ve oturan yabancılara da seçme ve seçilme haklarının tanınması gündemdedir. (Bkz. Çeşitli Ülkelerde Oy Kullanma Hakkına Dair Hükümler) Seçme hakkının bir koşulu da yaşla ilgilidir. Bunun nedeni seçmenlerin belli bir siyasal olgunluğa ulaşmış olmalarının kamu açısından yararlı oluşudur. Siyasal rüşt yaşı ülkelerde farklı düzenlemelere bağlanmıştır. Seçmen olabilmenin öbür koşulları kısıtlı ve kamu hizmetinden yasaklı olmamak, seçmen kütüğüne yazılı olmaktır.

Seçilebilme hakkı da çeşitli ülkelerde özellikle meclislerin niteliğine göre farklı düzenlemelere konu olmuştur. Genellikle ikinci meclis durumundaki senatolara seçilebilmek için özel koşullar (daha yüksek bir yaş, eğitim seviyesi) aranır. Aday olabilmenin genel koşulları genc yurttaşlık, belli bir yaşı aşmış olmak, kamu hizmetinden kısıtlı olmamak şeklinde belirmektedir.

Örneğin Türkiye'de oy hakkı 1982 Anayasası'nın 67'nci maddesinde ifade edilir. Bununla birlikte yukarıda ifade edildiği gibi "genel oy" ilkesinin geçerli olduğu bir sistemde oy hakkının bazı genel şartları vardır. Bu şartları kendi arasında "olumlu şartlar" ve "olumsuz şartlar" şeklinde ikiye ayırabiliriz:

1. Olumlu Şartlar: Oy hakkına sahip olmanın üç tane olumlu şartı vardır: a) Vatandaşlık, b) Yaş, c) Seçmen Listesine Yazılı Olmak.

2. Olumsuz Şartlar: Bunlar "ehliyetsizlik" ve "liyakatsizlik"tir (Gözler 2004: 127-143). "Ehliyet" kavramından kast edilen kişinin reşit olması, ayırt etme gücüne sahip olması ve hür olmasıdır, "liyakat" kavramı ile kast edilen ise kişinin hür iradesiyle medeni haklarını kullanma yeterliliğidir.

Çeşitli ülkelerde oy kullanma hakkına dair hükümler

- ABD Anayasası'nda hiçbir vatandaşın oy hakkının o vatandaşın vergi ödememesi nedeniyle elinden alınamayacağı hükme bağlanmıştır. Oy kullanma hakkının cinsiyete, (on sekiz yaşından büyük olmak kaydıyla) yaşa ya da ırka göre farklılık gösteremeyeceği de ayrı ayrı maddelerde belirlenmiştir.
- Alman Anayasası, egemenliğin kaynağının millet olduğunu, milletin de bu egemenliği seçimler yolu ile kullandığını belirtmektedir. Anayasaya göre on sekiz yaşına gelen herkesin seçme ve seçilme hakkı vardır ve seçimlere ilişkin ayrıntılar kanunla belirlenecektir. Yerel seçimlerde AB üyesi ülkelerin vatandaşlarının da oy kullanabileceği ve aday olabilecekleri anayasada ayrıca belirtilmiştir.
- Bulgaristan Anayasası'nda seçmen yaşının on sekiz olduğu, mahkemece kısıtlı oldukları kararı verilenler ve hüküm giymiş mahkûmların oy kullanamayacakları ve seçimlere ilişkin ayrıntıların kanunla düzenlenmesi gerektiği hükme bağlanmıştır.
- Fransa Anayasası kanunun belirleyeceği koşullar çerçevesinde, reşit olan, medeni ve siyasal haklarını kullanabilen kadın-erkek her Fransız vatandaşını seçmen saymaktadır. Anayasa mütekabiliyet kaydıyla ve 7 Şubat 1992'de imzalanan Avrupa Tek Antlaşması'nda öngörülen özel şartlar çerçevesinde, Fransa'da oturan AB vatandaşlarına yerel seçimlerde seçme ve seçilme hakkı tanınabileceğini; ancak bu vatandaşların belediye başkanlığı ve başkan yardımcılığı görevi üstlenemeyeceğini, senato seçmenliğine ve senato seçimlerine katılamayacağını belirtmiştir.
- Hollanda Anayasası'na göre Hollanda'da ikamet eden yabancılar, Hollanda vatandaşları için geçerli olan koşulları yerine getirdikleri takdirde, Belediye Meclisi seçimlerinde, seçme ve seçilme haklarını kullanabilmektedir.
- İsveç Anayasası'na göre hayatı boyunca İsveç'te –bir süre için dahi olsa– ikamet etmiş ve on sekiz yaşından büyük İsveç vatandaşları parlamento seçimlerinde oy kullanabilmektedir.
- Yunanistan Anayasası oy hakkının belli bir yaşa ulaşmamış olmak, yasal olarak kısıtlı olmak ya da belirli bazı suçları işlemiş olmak dışında kısıtlanamayacağını belirtmektedir. Anayasa'ya göre yurtdışında yaşayan vatandaşların nasıl oy kullanacakları bir yasayla belirlenecektir. Anayasa'ya göre oy kullanmak mecburidir (Bilgin, 2011).

Siyasi seçimler ve fonksiyonları

Demokratik toplumlarda yönetim sorumluluğunu alan siyasi partiler, hedeflerine ulaşabilmek ve programlarını ifade etmek için halk ile siyasal iletişim içindedirler. Toplumla bir bağ oluşturmak ve onayını almak için özellikle partiler arasındaki rekabet ve öncü olma yarışında seçimler önemli rol oynamaktadır. Seçimlerin fonksiyonları aşağıdaki şekilde sıralanabilir (Wayke ve Steffens, 1981: 44):

- Halkın temsilciler vasıtasıyla temsil edilmesini sağlamak,
- Hükümeti oluşturmak.
- Muhalefet partilerini belirlemek,
- Seçmen taleplerinin iletilmesi, toparlanması ve uyumunu sağlamak,
- Meclisteki milletvekili sayısı ile hükümeti kontrol etmek.

Siyasi partiler için seçimlerin amaç ve fonksiyonları daha geniş ve kapsamlıdır, bir siyasetçi ise tek başına aday olarak üç temel düşünceye göre eylemde bulunur (Topuz, 1991: 179):

- Kendisinin ya da partisinin düşünce ve görüşlerini duyurmak,
- Seçimi kazanmasa bile yüksek oranda oy toplayarak gücünü kanıtlamak ya da öteki adaylarla pazarlık yapabilecek duruma gelmek,
- Çoğunluğun oylarını toplayarak seçilmek.

Farklı türde seçim düzenlemelerinin ve çeşitli seçim sistemlerinin olduğu dünya siyasetinde seçimlerin işlevlerine dair genelleme yapmak zordur. 1990'lardan sonra iki kutuplu dünyanın çözülmesiyle rekabete dayalı seçimler farklı boyutlar kazanmıştır. Bu konuda iki farklı görüş vardır (Harrop ve Miller, 1987):

Aşağıdan yukarıya işleyen bir mekanizma olarak seçim

Geleneksel anlamda seçimler siyasetçilerin hesap vermesi için bir mekanizma ve kamuoyunu yansıtan politikalar üretmesi için itici bir kuvvettir. Başka bir deyişle bu anlayışa göre seçimlerin işlevi siyasi istihdam, temsil, hükümet kurmak, politikaları geliştirmektir.

Yukarıdan aşağıya işleyen bir mekanizma olarak seçim

Ginsberg'in (1982) geliştirdiği görüşe göre seçimler halk kitlelerini yönetilebilir hale getirmek için, halk üzerinde denetim kurmaya yarayan bir araçtır. Buna göre seçimin amacı meşruiyet zemini yaratmak, kamuoyunu şekillendirmek ve siyasal seçkinleri kuvvetlendirmektir.

Genel anlamda bakacak olursak seçim bir siyasal iletişim kanalı olarak hükümet, insanlar, elit gruplar, kitleler ve sivil aktörler arasında çok yönlü bir etkileşim potansiyeli taşır. Özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kitle iletişim araçlarının hızlı gelişimi ve yaygınlaşması, yüz yüze ilişkilerin ve grup bağlarının zayıflamasını, hayatın rasyonelleşerek tek tipleşmesini beraberinde getirmiştir.

Bu bağlamda "karmaşıklaşan toplum yapıları, siyasal parti ve adayların seçmenlerle kurduğu iletişimde araştırmalara ve kampanya dönemlerine ve dolayısıyla özel örgütlenmelere gereksinimi artırmıştır" (Uztuğ, 1999: 14). Örneğin Türkiye'de 1983 sonrasında özelikle kararsız seçmen sayısındaki artışın yanı sıra, partilerin kurumsallaşamaması ve birbirine benzemesi, partilerin kendilerinden çok liderlerin veya siyasal adayların ön plana çıkması ile bu siyasal aktörlerin seçmenlerin gözünde çekiciliğe sahip olmaları siyasal tercihlerin belirlenmesinde önemli bir faktör olarak belirmektedir. Siyasi parti ya da adayların daha çok seçmene ulaşmak, siyasal adayı tanıtmak ve iktidara gelmek için seçme-

nin desteğine gerek duymaları politik kampanyaların hazırlanmasını ve örgütlenmesini bir mecburiyet haline getirmiştir (Balcı, 2003).

Politik kampanyalarda imaj yönetimi

Bu bağlamda son dönemlerin en çarpıcı örneği Genç Parti'nin 3 Kasım 2002 Genel Seçimlerinde yürüttüğü politik kampanya ve seçmende oluşturulmaya çalışılan Cem Uzan imajıdır. Öyle ki, ilk kez girdiği seçimde yüzde 7 gibi beklenmedik bir oy oranına ulaşan Genç Parti'nin seçim kampanyası tamamen "lider odaklı olup, Cem Uzan'ın hemen alınıp tüketilmeye yönelik bir ürün olarak tasarlanması" (Bora, 2002: 55) dikkat çekicidir. Türk siyasi hayatında ilk olarak Turgut Özal ile başlayan bu süreç Cem Uzan ile daha da ön plana çıkmış, konunun bir araştırma kapsamında tartışılmasını ve bilimsel verilerin ortaya konulmasını gerekli kılmıştır (Balcı, 2003: 145).

SEÇİM SİSTEMLERİ

1954 genel seçimlerinde Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) oyların yüzde 34,8'ini almasına rağmen parlamentodaki sandalyelerin sadece yüzde 5,7'sini kazanabilmişti. 1961'de bu kez Adalet Partisi (AP) oyların yüzde 34,8'ini kazandı ve parlamentoda yüzde 35,1 oranında temsil imkânı yakaladı. 2002'de ise Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) oyların yüzde 34,3'ünü aldı ve parlamentodaki sandalyelerin yüzde 66,0'sı bu partiye gitti! Her üç partinin de temsil oranları yüzde 34 dolayında iken kazanılan sandalyeler sırasıyla yüzde 5,7, yüzde 34,8 ve yüzde 66,0 olmuştu. Oy oranı ile temsil oranları arasında görülen bu uçurumun temel nedeni farklı tarihlerde uygulanan farklı seçim sistemleriydi.

Bu örnekten de yola çıkılırsa, seçim sistemi, en basit ifadeyle, seçmenlerin oylarının, seçim hangi kurum için yapılıyorsa, o kurum içinde temsile dönüştüren aritmetik bir hesaplama formülüdür. Genel seçim dendiğinde de oyları parlamentoda temsile dönüştüren hesaplama formülü akla gelmelidir. Geniş olarak tanımlandığında da seçim sistemi, seçimin hangi kurallar bütünü içinde yapılacağını gösteren hükümler demetidir.

Ayrıntılara bakıldığında dünyada değişik ülkelerde birbirinden hayli farklı sistemler söz konusu olmakla birlikte, özünde seçim sistemleri iki ana başlık altında toplanabilir:

- Çoğunluk esasına dayalı seçim sistemleri,
- Nispi temsil esasına dayalı seçim sistemleri.

Bununla birlikte bu iki sistemin unsurlarını bir arada barındıran karma sistemleri de üçüncü bir seçim sistemi başlığı altında ele almak gerekir.

Şimdi bu sistemleri teker teker gözden geçirelim.

Çoğunluk sistemleri

Çoğunluk sistemleri, temsilde adaletten ziyade istikrara önem vermeleriyle dikkat çekerler. Çoğunluk sistemleri işleyiş bakımından oldukça basittir. Kendi içinde iki ana kategoriye ayrılır:

– Her bir seçim çevresinden tek adayın seçildiği çoğunluk esasına dayalı sistem,

– Her bir seçim çevresinden birden çok adayın seçildiği çoğunluk esasına dayalı sistem.

Tek adaylı çoğunluk sistemleri

Her bir seçim çevresinden birer adayın seçildiği çoğunluk esasına dayalı sistemleri üç ana başlık altında toplanabilir:

– Dar bölge çoğunluk sistemi,
– İki turlu çoğunluk sistemi,
– Alternatif oy sistemi.

Dar bölge çoğunluk sistemi

Çoğunluk sisteminin dünyada en çok uygulanan bu alt türü ağırlıklı olarak Anglo-Sakson ülkelerinde uygulanmaktadır. Model ülke Britanya'dır. İşleyiş ve hesaplamalar bakımından dünyadaki sistemlerin en basit olanıdır. Uygulama ana hatlarıyla şöyledir: Seçimden önce ülke, parlamentosunun üye sayısı kaç kişiyse, o kadar seçim çevresine bölünür. Örneğin Britanya'da Avam Kamarası 650 üyeden oluşmaktadır. Dolayısıyla seçim sistemine göre ülke 650 seçim çevresine ayrılır. Her bir seçim çevresinde seçime katılan partiler birer aday gösterirler. Seçmenler kendi seçim çevrelerindeki adaylardan birini işaretleyerek oylarını kullanırlar. Oylar kullanıldıktan sonra her bir seçim çevresinde en çok oyu alan aday seçimi kazanmış sayılır. Burada seçim çevrelerindeki adayların aldıkları oy oranına bakılmaz. Oy oranı yüzde kaç olursa olsun seçim çevresinde birinci sırada olan aday seçimi kazanmış sayılır.

Dar bölge çoğunluk sisteminde seçim çevrelerinde seçimi birinci sırada bitirenlerin çoğu kez düşük oy oranlarıyla seçilmeleri önemli bir sorun yaratmaktadır. Teorik olarak 10 adayın seçime katıldığı bir bölgede, adayların birinin yüzde 11, bir diğerinin yüzde 9 kalanların da yüzde 10 oy alması halinde, yüzde 11 oy alan aday, o bölgedeki seçimi birinci sırada bitirmiş olacağından, seçmenlerin yüzde 89'u kendisine oy vermemesine rağmen seçimi kazanmış sayılmaktadır.

İki turlu seçim sistemi

Düşük oylarla seçim kazanma sorununu gidermek üzere oluşturulmuş olan bir alternatif iki turlu dar bölge sistemidir. Buna göre başlangıçtaki uygulama aynen dar bölge sisteminde olduğu gibidir. Ülke parlamento üyesi kadar seçim çevresine ayrılır, her seçim çevresinde partiler birer aday gösterirler, seçmenler de birer adayı işaretler. Fark buradan sonradır. Seçimi kazanmış sayılmak için seçimi birinci sırada bitiren her bir adayın kendi seçim çevresinde ge-

çerli oyların yüzde 50'sinin üzerinde bir oy almış olması gerekmektedir. Yüzde 50'yi aşmış olan adaylar ilk turda seçimi kazanmış sayılırlar ve o seçim çevrelerinde seçim işlemi tamamlanmış sayılır. Birincilerin seçimi yüzde 50'nin altında oy oranlarıyla tamamladığı seçim çevrelerinde ise seçim bitmiş sayılmaz ve oralarda seçim bir süre sonra tekrarlanır. Yalnız bu ikinci turda her bir seçim çevresinde belli bir oy oranının altında kalmış adaylar, elenmiş sayılarak ikinci tura katılamazlar; dolayısıyla ikinci turda aday sayıları azalmış olur. Elenme eşiği farklı ülkelerde farklı bir oran olabilir. En çok oyu alan iki aday ikinci tura kalabildiği gibi, bu sayı daha fazla da olabilir. Örneğin bu seçim sisteminin model ülkesi olan Fransa'da bir adayın ikinci tura kalabilmesi için kendi seçim bölgesindeki kayıtlı seçmenlerin yüzde 12,5 oranında oyunu almış olması gerekir.

Burada dikkat edilmesi gereken husus eşiğin geçerli oy oranına göre değil toplam seçmen sayısına göre hesaplanıyor olmasıdır. Bu nedenle farklı seçim çevrelerinde fiili baraj farklı olabilir. Örneğin seçime katılma oranının yüzde 60 olduğu bir seçim çevresinde bir adayın ikinci tura kalabilmesi için o seçim çevresindeki kayıtlı seçmenlerin yüzde 12,5'ine tekabül eden geçerli oyların yüzde 20,8'ini; katılma oranının yüzde 80 olduğu bir seçim çevresinde ise kayıtlı seçmenlerin yüzde 12,5'ine tekabül eden geçerli oyların yüzde 15,6'sını alması gerekmektedir.

İkinci turdaki uygulama aynen tek turlu dar bölge sisteminde olduğu gibidir. Sadece belli seçim çevrelerinde daha az sayıda adayla yapılan ikinci turda, her bir seçim çevresinde en çok oyu kazanan aday seçimi kazanmış sayılır.

Alternatif oy

Dünyada yaygın olarak kullanılmamakla birlikte, dar bölge sistemindeki düşük oy oranıyla seçilme sorununu gidermeye çalışan bir uygulama da alternatif oy sistemidir. Buna göre ülke yine her birinden birer adayın seçileceği seçim çevrelerine ayrılır. Seçmenler oy kullanırken diğer iki örnekten farklı olarak en çok seçilmesini istedikleri adayın yanına 1, ikinci tercihlerinin yanına 2, üçüncü tercihlerinin yanına 3 yazmak suretiyle tercihleri tamamlanıncaya kadar adayları sıralarlar. İlk sayımda birinci tercihlere bakılır. Eğer birinci sıradaki aday seçmenlerin yüzde 50'sinden fazla oranda birinci sırada tercih edilmişse seçimi kazanmış sayılır. Eğer ilk tercih edilen aday yüzde 50'ye ulaşamamışsa, ilk tercihte son sırada kalmış olan aday seçimi kaybetmiş sayılır ve o adayı birinci sırada tercih etmiş olan seçmenlerin oy pusulalarındaki ikinci tercihler değerlendirmeye alınır. İkinci tercihler her bir adayın ilk tercih edilme oranlarının üzerine eklendikten sonra yine yüzde 50 eşiğine bakılır. Eğer birinci sıradaki aday hâlâ yüzde 50'nin altında kalmışsa, bu kez ikinci dağıtımdan sonra son sırada kalan aday elenmiş sayılır. Bu elenen adayı ilk sırada tercih edenlerin ikinci tercihleri kalan adaylara dağıtılarak hesaplamaya devam edilir. Bu işlemler birinci olan aday yüzde 50'yi geçene kadar sürdürülür. Son dağıtımdan sonra yüzde 50'yi aşmış olan aday seçimi kazanmış sayılır.

Britanya'da 2011'de yapılan bir referandumda seçmenlere mevcut sistemin yerine bu sisteme geçilmesini isteyip istemedikleri sorulmuş, referandumdan hayır sonucu çıkmıştır.

Çok adaylı çoğunluk sistemleri

Liste usulü çoğunluk sistemi olarak adlandırılan bu sistem kendi içinde iki ana kategoriye ayrılır.

– Partiye dayalı liste usulü çoğunluk sistemi
– Adaya dayalı liste usulü çoğunluk sistemi.

Şimdi bu sistemleri gözden geçirelim.

Partiye dayalı liste usulü çoğunluk sistemi

Bu seçim sisteminde ülke her birinden birden çok adayın seçileceği seçim çevrelerine bölünür. Örneğin her il bir seçim çevresi olarak düzenlenir ve her bir seçim çevresinden seçmen nüfusuna orantılı olarak farklı sayıda adaylar seçilir. Büyük illerde daha çok aday, küçük illerde daha az sayıda aday seçilir. Seçmenler seçime katılan partilerden birine oy verirler ve her bir seçim çevresinde seçimi ilk sırada bitiren partinin bütün adayları seçimi liste halinde kazanmış olurlar.

Adaya dayalı liste usulü çoğunluk sistemi

Seçim çevreleri yine bir önceki örnekteki gibidir. Ülke her birinden birden çok adayın seçileceği seçim çevrelerine bölünür. Bununla birlikte partilere oy vermek yoktur. Seçmenler her bir seçim çevresinde, o seçim çevresinde kaç aday seçilecekse o kadar adayı işaretler. Dolayısıyla seçmenlerin aynı oy pusulasında bir partinin adaylarına oy vermeleri söz konusu olabileceği gibi, farklı partilerin adaylarından karma bir tercih yapma şansları da vardır. Sonuçta her bir seçim çevresinde adaylar aldıkları toplam oy sayılarına göre sıralanırlar. En çok oyu alan adaylar seçimi kazanmış sayılırlar.

Örneğin 4 milletvekilinin seçileceği ve üç parti ile iki bağımsız adayın yarıştığı bir seçim çevresinde 12 partili, iki bağımsız olmak üzere toplam 14 aday olacak, seçmenler bunlardan tercih ettikleri 4'ünün adını işaretleyeceklerdir. Sonuçta 14 aday aldıkları oy sayısına göre sıralanacak ve ilk dört sırayı alan adaylar seçimi kazanmış sayılacaklardır.

Bu sistem Türkiye'de 1946-1960 arasında uygulanmıştır.

Nispi temsil sistemleri

Dünyada yaygın olarak uygulanan nispi temsil sistemleri esas olarak partilerin oy oranları ile temsil oranları arasındaki orantısızlıkları gideren ve bu iki

dağılımın olabildiğince orantılı olmasına sağlamaya çalışan bir seçim sistemidir. Nispi temsil sistemleri, çoğunluk sistemlerine kıyaslandıklarında, temsilde adalet ilkesine daha uygun sistemler olarak dikkati çeker. Değişik alt kategorilere ayrılması mümkünse de en yaygın uygulama liste usulü nispi temsil sistemidir.

Liste usulü nispi temsil sistemi

Bu sistemde seçim çevreleri her birinden birden çok aday seçilecek şekilde düzenlenir. Yaygın uygulama her ilin bir seçim çevresi olarak düzenlenmesi ve her bir ilden seçilecek aday sayısının illerin nüfusuna göre orantılı olarak dağıtılmasıdır. Bir başka deyişle büyük illerden küçük illere göre daha çok aday seçilmektedir.

Seçimlerden önce her bir siyasi parti her bir seçim çevresinden kaç milletvekili seçilecekse o kadar aday gösterirler. Seçmenler ise oylarını kullanırken sadece tercih ettikleri partiye oy verirler. Bu oy verdikleri partinin adaylarının tümünü desteklediklleri anlamına gelir. Partilerin aldıkları oylar belirlendikten sonra oylar belli bir bölme işlemine tabi tutulur. Bu bölme işleminde farklı yöntemler kullanılabilir ama en yaygın olanı d'Hondt sistemidir. Bu uygulamada her bir partinin bir seçim çevresinde aldığı oylar önce bire, sonra ikiye vb. olmak üzere o seçim çevresinden kaç aday seçilecekse o sayıya kadar bölünür. Bir başka bölme sistemi Saint-Laguë sistemidir. Buna göre oylar önce bire, sonra üçe, sonra beşe olmak üzere tek sayılara bölünür. Bölmenin yarım artırılarak yapılması da mümkündür: Önce bire sonra bir buçuğa, sonra ikiye, sonra iki buçuğa gibi. Saint-Laguë sistemi küçük partilerin, buçuklu bölme ise büyük partilerin lehine çalışan bölme işlemleridir, ama her ikisi de dünyada pek yaygın değildir. Dolayısıyla anlatımımızı daha yaygın olan d'Hondt bölme işlemini esas alarak sürdürelim.

Bölme işlemlerinin ardından oluşan tabloda, kaça bölünmüş hal olduğuna bakılmaksızın, en yüksek sayılar esas alınır. Örneğin 6 milletvekili seçilecek bir ilde tablodaki en yüksek 6 sayı işaretlenir. Bu sayılar hangi partinin altında yazılıysa o partinin o kadar adayı seçilmiş sayılır.

Bunu bir somut örnekle biraz daha açalım. Örneğin 6 milletvekili çıkaran bir ilde 220.000 geçerli oy kullanıldığını ve oy dağılımının aşağıdaki gibi gerçekleştiğini varsayalım:

A partisi	76.000
B partisi	52.000
C partisi	36.000
D partisi	22.000
E partisi	14.000
Bağımsız	20.000
Toplam geçerli oy	220.000

d'Hondt esasına göre bu oylar aşağıdaki şekilde bölme işlemine tabi tutulacaktır:

Bölen	A partisi	B partisi	C partisi	D partisi	E partisi	Bağımsız
1	76.000	52.000	36.000	22.000	14.000	20.000
2	38.000	26.000	18.000	11.000	7.400	
3	25.333	17.333	12.000	7.333	4.666	
4	19.000	13.000	9.000	5.500	3.500	
5	15.200	10.400	7.200	4.400	2.800	
6	12.667	8.666	6.000	3.667	2.333	

Bu hesaptan sonra oluşan tabloda en büyük altı sayı sırasıyla 76.000, 52.000, 38.000, 36.000, 26.000 ve 25.333'tür. 76.000, 38.000 ve 25.333 sayıları A partisine ait olduğu için bu parti 3, 52.000 ve 26.000 sayıları B partisine ait olduğu için bu parti 2, 36.000 sayısı da C partisine ait olduğu için bu parti bir milletvekili çıkartacak, diğer partilere ise herhangi bir milletvekilliği verilmeyecektir.

Aslında sistem son derece basit, hesaplamalar oldukça kolay ve milletvekili dağılımı oldukça orantılıdır.

Milli Bakiye Sistemi

Liste usulü nispi temsil sistemi her ne kadar oy ve milletvekili sayıları arasında orantılı bir dağılım elde etmeyi öngörmekteyse de bu sistemde bire bir orantılı bir sonuç elde etmek mümkün değildir. Bu sorunu çözmek için nispi temsil sistemleri içinde mutlak orantı sağlayan bir sistem daha vardır. Bu sistem Türkiye'de sadece 1965 Milletvekili Genel Seçimlerinde uygulanmış olan Milli Bakiye Sistemi'dir. Sitemin nasıl çalıştığını yine aynı örnek üzerinden giderek açıklayalım.

Altı milletvekili çıkaran bir ilde 220.000 geçerli oy kullanıldığını ve oy dağılımının aşağıdaki gibi gerçekleştiğini varsayalım:

A Partisi	76.000
B Partisi	52.000
C Partisi	36.000
D Partisi	22.000
E Partisi	14.000
Bağımsız	20.000
Toplam geçerli oy	220.000

Milli Bakiye Sistemi'nde d'Hondt veya başka bir sisteme göre herhangi bir bölme işlemi yapılmaz. Bunun yerine önce bir seçim sayısı hesaplanır. Bu sayı geçerli oy sayısının seçilecek milletvekili sayısına bölünmesiyle hesaplanır. Bu örnekte 220.000 sayısı 6'ya bölünmekte ve seçim sayısı 36.667 olarak ortaya çıkmaktadır.

Bu sayı hesaplandıktan sonra her bir partinin oylarında bu seçim sayısından kaç adet olduğuna bakılır ve buna göre milletvekillikleri dağıtılır. Örneğimizde A partisinin 76.000 oyunda iki adet 36.667 sayısı vardır. Böylece bu partiye iki adet 36.667 oyuna denk düşen 73.334 oyu karşılığında 2 milletvekilliği verilir, toplam 76.000 oyundan mil-

letvekilliğine dönüştürülen 73.334 oyu çıkartılarak, bu partinin değerlendirmeye katılmayan 2.666 oyu artık oy olarak bu partinin artık oy hanesine yazılır.

Örneğimizde B partisinin 52.000 oyu içinde bir adet 36.667 sayısı vardır. Bu partiye de 1 milletvekili verilir. Partinin toplam 52.000 oyundan milletvekilliğine dönüştürülen 36.667 oyu çıkartılarak, bu partinin değerlendirmeye katılmayan 15.333 oyu artık oy olarak bu partinin artık oy hanesine yazılır.

Diğer partilerin hiçbirinin aldıkları toplam oy içinde 36.667 oy yoktur. Dolayısıyla bu partilere hiçbir milletvekilliği verilmez, ama oylarının tamamı artık oy kapsamında değerlendirilir. Bağımsızlar ise ya seçilmiş ya da seçilmemiştir. Oyları artık oy kapsamına girmez.

Bu durumda şu sonuca ulaşılmıştır.

A Partisi: 2 milletvekilliği ve 2.666 artık oy
B Partisi: 1 milletvekilliği ve 15.333 artık oy
C Partisi: 0 milletvekilliği ve 36.000 artık oy
D Partisi: 0 milletvekilliği ve 22.000 artık oy
E Partisi: 0 milletvekilliği ve 14.000 artık oy
Bağımsız. Seçilememiştir.

Bu dağılıma göre bu ilde 6 milletvekili seçilmesi gerekirken 3 milletvekili seçilebilmiş, 3 milletvekilliği ise boş kalmıştır.

Bütün illerde bu işlem yapıldıktan sonra bütün partilerin ülke genelindeki artık oyları bir havuzda toplanır. Sonra bunların genel toplamı alınarak bütün partilerin toplam artık oyu hesaplanır. Sonra bu sayı ülke genelinde dağıtılamayan milletvekili sayısına bölünerek ülke geneli için yeni bir seçim sayısı hesaplanır. Ardından milletvekillikleri her bir partiye, toplam artık oyları içinde bu seçim sayısından kaç adet varsa o kadar ilave milletvekilliği tahsis edilir.

Yüksek seçim kurulu partilerin artık oylardan kazandıkları ilave milletvekilliklerini, ilk dağıtımda eksik sayıda milletvekili seçilen illerle ilişkilendirerek illerdeki eksiklikleri giderir.

Bu sayede, bu sistemle elde edilen nihai dağılım, bütün partilerin ülke genelinde almış oldukları oy oranlarıyla meclisteki milletvekili oranları arasında tamamen uyumlu bir tablo ortaya çıkartır. Sitem hiçbir oyun boşa gitmemesini sağlar.

1965 seçimlerinde Türkiye'deki o zamanki toplam 67 ilde 450 milletvekili seçilecekti. İlk etapta 317 milletvekili seçilebildi, 133 milletvekili de artık oylara göre partilere dağıtıldı. Ülke genelinde yüzde 3,0 oranında oy toplayan Türkiye İşçi Partisi 2'si ilk etapta, 13'ü artık oylardan olmak üzere, meclisin yüzde 3,3'ünü oluşturabilecek şekilde toplam 15 milletvekilliği kazandı.

Karma sistemler

Karma sistemler çoğunluk sistemleri ile nispi temsil sistemlerinin unsurları birleştirilerek oluşturulur. Bu iki sistem birbirinden tamamen ilişkisiz bir biçimde birleştirilebileceği gibi birbirleriyle ilintili biçimde de birleştirilebilir. Birbirlerinden ilintisiz karma sistemlerde meclisin belli sayıda üyesi nispi temsil sistemine

göre belli sayıda üyesi ise çoğunluk sistemine göre seçilir. Örneğin 500 üyeli bir meclisin 200 üyesi çoğunluk sistemine göre, kalan 300 üyesi nispi temsil sistemine göre seçilebilir. Bir başka örnekte 250 üye nispi temsile 250 üye de çoğunluk sistemine göre seçilebilir. Karma sistemlerde seçmenlerin iki oyu olur, birini adaylara göre ötekini partilere göre kullanırlar ve dağılımlar ona göre yapılır.

Çoğunluk sistemi unsurları ile nispi temsil unsurlarının birbirleriyle ilintilendirilerek oluşturulan karma sistemlere en tipik örnek Almanya'da uygulanmakta olan Karma Üyeli Orantılı Seçim Sistemi'dir. Bu sistem görünüşte bir karma sistem olmasına rağmen, tıpkı milli bakiye sisteminde olduğu gibi oy oranları ile temsil oranları arasında yüzde yüz uyum sağladığı için nispi temsil sistemlerinin bir uç örneği olarak da değerlendirilebilir.

Şimdi hayali bir örnek üzerinden giderek bu sistemin nasıl işlediğine bakalım.

Karma üyeli orantılı seçim sistemi

Bu sistem ile 500 üyeli bir meclis için seçim yapıldığını bunun 200'ünün Britanya'daki gibi dar bölge sisteminde olduğu şekilde seçileceğini varsayalım.

Bu durumda ülke her birinden birer üyenin seçileceği 200 seçim çevresine bölünür. Seçmenlerin iki oy kullanma hakkı vardır. İlk oylarını dar bölgede tercih ettikleri aday için, ikinci oylarını ise ülke genelinde destekledikleri parti için kullanırlar. Her ikisinde de aynı partiyi tercih edebilecekleri gibi farklı tercihte de bulunabilirler. Sonuçta ülke genelinde aşağıdaki tablodaki gibi bir dağılım olduğunu varsayalım.

Parti	*Dar bölgede kazandığı milletvekili sayısı*	*Ülke genelinde aldığı oy oranı*
A partisi	54	% 26
B partisi	41	% 22
C partisi	38	% 21
D partisi	44	% 18
E partisi	12	% 6
F partisi	4	% 4
G partisi	7	% 3
Toplam	200	% 100

Partilerin dar bölgeden kazandıkları milletvekillikleri kazanılmış haklarıdır. Bununla birlikte kalan 300 milletvekilliği partilerin hem ülke genelinde almış oldukları oy oranları hem de dar bölgede kazanmış oldukları milletvekili sayıları göz önünde bulundurularak dağıtılır.

İlk önce partilerin oy oranlarına göre parlamentoda kaç milletvekili çıkarmaları gerektiği hesaplanır. Dolayısıyla baz olarak kalan 300 sayısı değil, toplam parlamento büyüklüğü sayısı olan 500 sayısı esas alınır. Oy oranlarına göre partilerin 500 kişilik parlamentoda bulundurması gereken milletvekili sayıları şöyledir:

Parti	Ülke genelinde aldığı oy oranı	Toplamda olması gereken sayı
A partisi	% 26	130
B partisi	% 22	110
C partisi	% 21	105
D partisi	% 18	90
E partisi	% 6	30
F partisi	% 4	20
G partisi	% 3	15
Toplam	% 100	500

Bir sonraki aşamada partilerin toplam hak ettikleri milletvekili sayısından dar bölgede kazanmış oldukları milletvekili sayısı çıkartılarak her bir partiye almış eklenmesi gereken milletvekili sayıları bulunur.

Parti	Toplamda olması gereken sayı	Dar bölgede kazanılan milletvekili sayısı	Ek olarak verilmesi gereken milletvekili sayısı
A partisi	130	54	76
B partisi	110	41	69
C partisi	105	38	67
D partisi	90	44	46
E partisi	30	12	18
F partisi	20	4	16
G partisi	15	7	8
Toplam	500	200	300

SEÇİM SİSTEMLERİYLE BAĞLANTILI DİĞER KONULAR

Seçim sistemleriyle bağlantılı birkaç önemli konu vardır. Bunlar seçim çevrelerinin büyüklükleri, seçmenlerin parti adayları arasında tercih yapabilme hakkı ve seçim barajları gibi konulardır.

Seçim çevresi büyüklükleri

Seçim çevresi büyüklükleri ülkeden ülkeye değişmektedir. Her seçim çevresinden sadece bir milletvekili çıkabileceği gibi, bütün ülke tek bir seçim çevresi de olabilir. İllerin seçim çevreleri olması ve her seçim çevresine seçmen sayılarına orantılı olarak milletvekilliği tahsis edilmesi de yaygın bir uygulamadır. Türkiye'de bugüne kadar yapılan bütün milletvekili genel seçimlerinde seçim çevrelerini iller oluşturmuştur. Bazı seçim yıllarında iller kendi içlerinde daha küçük seçim çevrelerine de bölünmüştür.

Çoğunluk sistemlerinde seçim çevresi büyüdükçe partilerin oy oranları ile temsil oranları arasındaki orantısızlıklar artar. Tek adaylı bölgelere göre daha orantısız seçim sonuçları ortaya çıkar. Buna karşılık nispi temsil sistemlerinde

bu durumun tam aksi yönde etkisi olur. Nispi temsil sistemlerinde seçim çevreleri küçüldükçe sistem büyük partilerin lehine çalışır ve oy oranları ile temsil oranları arasında orantısızlıklar ortaya çıkar. Buna karşılık seçim çevreleri büyüdükçe daha orantılı seçim sonuçları elde edilir. Ülkenin tek bir seçim çevresi olması halinde ise, eğer nispi temsil sistemi uygulanıyorsa, tam bir orantı eşitliği elde etmek mümkündür.

Tercih hakkı

Liste usulü nispi temsil sistemiyle yapılan seçimlerde, daha önce de belirtildiği gibi, seçmenlerin oy verdikleri partilerin kendi seçim çevrelerindeki listesinin tamamına oy vermiş oldukları varsayılır. Parti listeleri genellikle parti merkezlerinde yapıldığı için, bu durum, seçmenlere seçimlerde sadece partiler arasında tercih yapma hakkı verildiği, ama partilerinin adaylarının belirlenmesi hakkında herhangi bir etkilerinin olmadığı anlamına gelmektedir. Bu sorunu gidermek için bazı ülkelerde seçmenlere adaylar hakkında tercih yapma hakkı da verilebilir. Bu durumda seçmen sadece partisine oy vermekle kalmaz, aynı zamanda oy pusulası üzerinde partisinin adayları arasından tercih ettiği adayı da işaretler. Önceden belirlenmiş bir oranın üzerinde tercih oyu alan adaylar listenin ön sırasına yükseltilerek seçilmiş sayılırlar. Bu tercih uygulaması partilerin aldıkları milletvekili sayısını değiştirmemekle birlikte, seçmenlere partilerinin gösterdiği adayların sıralamasında bir değişiklik yapabilme hakkının verilmesi anlamına gelir. Türkiye'de 1987 ve 1991 seçimlerinde seçmenlere tercihli oy kullanma hakkı verilmiştir.

Seçim barajları

Seçim barajları nispi temsilin uygulandığı ülkelerde seçim sonuçlarını etkileyen en önemli meselelerden biridir. İki önemli baraj bulunmaktadır. Birincisi ülke barajı, diğeri seçim çevresi barajıdır.

Ülke barajı

Ülke barajı önceden belirlenmiş bir orandır. Ülke genelinde bu oranın altında kalan partilere hiçbir seçim çevresinde (o seçim çevresinde seçimi birinci sırada tamamlamış olsa bile) milletvekilliği verilmez. Bu nedenle partilerin milletvekili çıkarabilmek için ülke genelinde önceden belirlenmiş bu oranın üzerinde oy almaları çok önemlidir. Dünyada hiçbir ülke barajının olmadığı uygulamalar olduğu gibi, değişik oranlarda ülke barajı uygulayanlar da vardır. Demokratik ülkelerdeki yaygın uygulama yüzde 3 ile 5 arasında değişir. Hollanda yüzde 0,7 ile dünyada en düşük baraj uygulayan ülke iken, Türkiye 1980 sonrasında uygulamaya soktuğu yüzde 10'luk barajla dünya genelinde en yüksek ülke barajına sahip olan ülke konumundadır. 1980 öncesinde Türkiye'de herhangi bir ülke barajı uygulaması söz konusu değildi.

Yüzde on barajı sonuçları nasıl etkiler?

Yüksek barajlar nispi temsil sistemlerinde orantısız seçim sonuçlarına yol açar. Türkiye'de 1980 darbesinden sonra uygulamaya sokulan yüzde 10'luk ülke barajının sonuçları nasıl etkilediğini nispi temsil sistemlerini anlatırken kullandığımız örnek üzerinden açıklayalım.

6 milletvekili çıkaran bir ilde 220.000 geçerli oy kullanıldığını ve oy dağılımının aşağıdaki gibi gerçekleştiğini varsayalım:

A partisi	76.000
B partisi	52.000
C partisi	36.000
D partisi	22.000
E partisi	14.000
Bağımsız	20.000
Toplam geçerli oy	220.000

Hatırlanacağı üzere bu sistemde bölme işlemleri sonucunda A partisi 3, B par isi 2, C partisi ise 1 milletvekilliği çıkartıyordu.

Yeni örneğimizde bu seçim çevresinde seçimi birinci sırada bitiren A partisi ile üçüncü sırada bitiren C partisinin ülke genelinde yüzde 10'un altında oy almış olduklarını varsayalım. Böyle bir durumda bu partiler hiçbir seçim çevresinden milletvekili çıkaramayacakları için, diğer seçim çevrelerinde olduğu gibi bu seçim çevresinde de hesaba katılmayacaklardır. Bu nedenle bölme sistemi bu partiler için uygulanmayacaktır. Bu durumda yeni tablomuz şu şekilde oluşacaktır.

Bölen	*A partisi*	*B partisi*	*C partisi*	*D partisi*	*E partisi*	*Bağımsız*
1		52.000		22.000	14.000	20.000
2		26.000		11.000	7.400	
3		17.333		7.333	4.666	
4		13.000		5.500	3.500	
5		10.400		4.400	2.800	
6		8.666		3.667	2.333	

Bu bölme işlemlerinden sonra tablodaki en yüksek 6 sayıya bakılır. Bunlar sırasıyla 52.000, 26.000, 22.000, 20.000, 17.333 ve 14.000'dir. Buna göre B partisi 52.000, 26.000 ve 17.333 sayılarıyla üç, C partisi 22.000 sayısıyla bir, E partisi 14.000 sayısıyla bir mille vekili çıkartacak, bağımsız aday da 20.000 sayısıyla meclise girmeye hak kazanacak ır.

Görüldüğü gibi bu dağılım barajın olmadığı durumda elde edilen dağılımdan çok farklıdır ve yüzde on barajı bütün sistemi bir anda ters yüz etmiştir.

Seçim çevresi barajı

Bir diğer baraj, seçim çevresi barajıdır. Buna göre her bir seçim çevresi için bir oy eşiği belirlenir. Seçim çevrelerinde bu eşiğin altında kalan siyasi partiler ve bağımsız adaylar milletvekili çıkartamazlar. Her bir seçim çevresi ayrı ayrı değerlendirilir. Bir ilde seçim çevresi barajının altında kalan bir parti o seçim

çevresinden milletvekili çıkaramazken, bir başka seçim çevresinde seçim çevresi barajını aşarak milletvekili çıkarma hakkını elde edebilir. Genel uygulamada bu baraj 100 sayısının o seçim çevresinden çıkacak milletvekili sayısına bölünmesiyle belirlenir. İki milletvekili seçilecek bir seçim çevresinde yüzde 50, üç milletvekili seçilecek bir seçim çevresinde yüzde 33,3, dört milletvekili seçilecek bir seçim çevresinde yüzde 25, beş milletvekili seçilecek bir seçim çevresinde yüzde 20 vb. gibi.

Türkiye'de seçim çevresi barajları sadece 1961, 1983, 1987 ve 1991 seçimlerinde uygulamaya sokulmuştur. Dünyada yaygın olarak başvurulan bir yöntem değildir.

ORANTISIZLIK DERECESİ

Seçim sistemlerinin orantılı bir sonuca yol açıp açmadığını, açmışsa ne kadar bir orantısızlık yaratmış olduğunu net bir biçimde ölçen bir formül vardır. Michael Gallagher tarafından geliştirilen ve kendi adıyla anılan Gallagher Index şu şekilde hesaplanır.

$$G = \sqrt{\frac{1}{2} \sum (v_i - s_i)^2}$$

Burada V_i her bir partinin ülke genelinde aldığı oy oranını, S_i isc her bir partinin ülke genelinde aldığı temsil oranını göstermektedir. Endeks 0 ile 100 arasında değişmektedir. 0 oranı bütün partilerin oy oranları ile temsil oranlarının tamamen birbirlerine eşit olduğu, dolayısıyla seçim sisteminin herhangi bir orantısızlığa yol açmadığı anlamına gelir. Endeksin 100 olması hali ise tam bir orantısızlığın söz konusu olduğu bir sonuca işaret eder.

Çoğunluk sistemleri yüksek, nispi temsil sistemleri ise düşük orantısızlık doğururlar. İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda bugüne kadar demokratik ülkelerdeki seçim sonuçları gözden geçirildiğinde çoğunluk sistemlerinin genellikle yüzde 10 ile yüzde 15 arasında, nispi temsil sistemlerinin ise yüzde 1 ile yüzde 5 arasında bir orantısızlığa yol açtıkları gözlemlenmektedir. Bazı seçimlerde oyların dağılımına göre nispi temsil sistemleri veya çoğunluk sistemleri yüzde 6 ile yüzde 9 arasında bir orantısızlık doğurabilirler. Ancak bunlar istisnai durumlardır. Nispi temsil sistemlerinin yüzde 10'un üzerinde bir orantısızlığa veya çoğunluk sistemlerinin yüzde 5'in altında bir orantısızlığa yol açmaları ise aşırı istisnai durumlardır.

TARTIŞMA SORULARI

- ☐ *Sizce bu bölümde incelediğimiz seçim sistemlerinden en demokratik olanı hangisidir?*
- ☐ *Nispi temsil sistemi ile çoğunluk sistemini karşılaştırırsanız, her birinin diğerine göre ne gibi üstünlük ve zayıflıkları olabilir?*
- ☐ *Milli bakiye sisteminin oy ve temsil oranlarını birbirine tamamen yaklaştıran bir etkisi olduğunu biliyoruz. Sizce bu sistemin olumlu veya olumsuz etkilerini tartışınız.*
- ☐ *Başta İngiltere olmak üzere birçok demokratik ülkede dar bölge sistemi uygulanıyor. Bu sistemin orantısızlıklara yol açtığı da biliniyor. Sizce bu sistem demokratik ülkeler için bir zayıflık unsuru olarak değerlendirilebilir mi?*
- ☐ *Türkiye yüzde 10 seçim çevresi barajı ile dünya rekortmeni. Sizce 12 Eylül darbesinden sonra neden böyle bir yola gidildi?*
- ☐ *Almanya'da uygulanan sistem ile milli bakiye sistemi oy ve temsil oranlarını birbirlerine yaklaştırıyor. Dolayısıyla bir partinin tek başına iktidar olabilmesi için yüzde onun üzerinde oy alması gerekiyor. Bu durum siyasi istikrarsızlığa yol açabilir mi?*
- ☐ *Seçimler mutlaka bir partiyi tek başına iktidara taşıyacak şekilde mi düzenlenmelidir? Sizce tek parti iktidarı istikrar, koalisyonlar istikrarsızlık mı demektir?*
- ☐ *Yetki tamamen sizde olsaydı nasıl bir seçim sistemi uygulardınız?*

KAYNAKÇA

Balcı Şükrü, "Politik Kampanyalarda İmaj Yönetimi (Genç Parti Örneği)", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* (9), 2003.

Başgil Ali Fuat, *Esas Teşkilat Hukuku I* (Türkiye Siyasi Rejimi ve Anayasa Prensipleri), Baha Matbaası, İstanbul, 1960.

Bealey, Frank, *Democracy in the Contemporary State*, Clarendon Press, Oxford, 1988.

Bilgin Murat, "Çeşitli Ülke Anayasalarında Seçimlere İlişkin Hükümler", TBMM Araştırma Merkezi, Kasım, 2011.

Bora, Tanıl, "Cem Uzan ve Neo-Faşizmin Yeni Yüzü: Şirket Konserlerinden Partiye", *Birikim*, sayı 162, 2002.

Duguit, Leon, *Kamu Hukuku Dersleri*, çev. Süheyp Derbil, Ankara, 1954.

Heywood, Andrew, *Siyaset*, çev. Kollektif, Adres Yayınları, 2012.

Gözler, Kemal, *Anayasa Hukukuna Giriş*, Bursa Ekin Kitabevi Yayınları, 2004.

Köker, Levent, "Seçim Sistemleri ve Siyasî Çoğulculuk, Demokratik Meşruluk Açısından Bir Değerlendirme", *Anayasa Yargısı* (23), 2006.

Lijphart, Arend, *Patterns of Democracy*, Yale University Press, New Haven, Londra, 1999.

Mill, J. Stuart, *Utilitarianism, Liberty and Representative Government*, Londra, 1944.

Örs, Birsen, "Siyasal Temsil", *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, no. 35, Ekim, 2006.

Özbudun Ergun, *Türk Anayasa Hukuku*, 5. baskı, Yetkin Yayınları, Ankara, 1998.

Öztan G. Gürkan, "'Politik Olan'a İtibarını İade Etme Teşebbüsü: Hannah Arendt Üzerine", *Doğu Batı*, sayı 36, 2006.

Uztuğ, Ferruh, "Siyasal Pazarlama, Kamuoyu Oluşumu ve Kamuoyu Araştırmaları", *Yeni Türkiye*, Medya Özel Sayısı, sayı 11, 1996.

Medya ve Siyaset

Çağdaş Üngör

NELER ÖĞRENECEĞİZ?

- Iletişim ve siyaset
- Kitle iletişim araçlarının tarihsel gelişimi
- Medya ve siyasi rejimler
- Batı demokrasilerinde medya
- 21. yüzyılda medya-siyaset ilişkileri

GİRİŞ

Türk Dil Kurumu'na göre *iletişim* sözcüğü "duygu, düşünce veya bilgilerin akla gelebilecek her türlü yolla başkalarına aktarılması, bildirişim ve haberleşme" anlamını taşır. İnsanlar tarihin en eski çağlarından beri düşüncelerini ifade etmek için sözlü ve yazılı dile başvurmuşlardır. Bir anlatma ve ikna etme faaliyeti olarak iletişim, tarih boyunca, insanların içinde yaşadıkları toplulukları belli bir amaç için örgütleme, yönetme ve yönlendirme çabası olan siyasetle yakın ilişkide olmuştur. Gerçekte yaşadıkları hayatla yaşamak istedikleri hayat ideali arasında fark gören herkesin siyasi bir görüşü olduğu söylenebilir. Bu fikirlerin ne şekilde ifade edileceği, kaç kişiye ve hangi araçları kullanarak yayılabileceği ise tarihin o dönemindeki teknolojik imkânlara ve toplumsal-ekonomik dinamiklere tâbi olmuştur. Siyaset biliminin ana öznesi olan devlet kurumu, siyasi fikirleri yaymak konusunda şüphesiz ki her zaman ayrıcalıklı bir konuma sahipti. Emir ve yasakları ulaklar ve fermanlar vasıtasıyla halka tebliğ eden, tarih yazımını tekelinde bulunduran devletler, iktidarlarını devam ettirmek için mevcut haberleşme ve ulaşım ağlarından hep yararlanmışlardır. Ancak iletişim hiçbir zaman sadece hükümdarların tekelinde olmadı. İnsanlık tarihi, halk arasındaki hoşnutsuzlukların, abartılı haber ya da dedikodularla kulaktan kulağa yayılarak tetiklediği nice isyan hareketine sahne olmuştur. İletişim uzmanı Winston'a göre, yaşadığımız çağın farklılıklarına odaklanmadan önce, bizi bu noktaya getiren teknolojik gelişmelerin uzun evrimine bir göz atmakta fayda vardır. Gerçekten de son iki yüzyılda iletişimin karakteri büyük ölçüde değiştiyse de, medya ve siyaset ilişkisi açısından temel soru aynı kaldı: "İletişim ağlarını kim, ne şekilde, hangi toplumsal ve siyasi amaçlar için kullanacak?" Bu soru, "bilgi toplumu", "küresel köy" ve "dijital demokrasi" gibi kavramların yaygın olarak kullanıldığı 21. yüzyıl için de geçerlidir.

KİTLE İLETİŞİM ARAÇLARI: TARİHSEL GELİŞİM

İletişimin tarihi insanlık tarihi kadar eski olsa da, bugün kısaca "medya" adını verdiğimiz basılı, görsel ve işitsel kitle iletişim araçları, matbaanın 15. yüzyıldaki icadından sonra doğdu. Gütenberg matbaasından önce kitaplar dünyanın çeşitli yerlerinde pahalı ve uzun süreçlerden geçerek üretiliyor ve az sayıdaki baskıları zengin, okur-yazar seçkinlerin tekelinde kalıyordu. Avrupa'da "sivil toplum" fikrinin doğuşunda önemli bir yer tutan gazetelerin kitle iletişim aracı haline gelmesi ise ancak 17. yüzyılda mümkün oldu. Basın-yayın faaliyetleri, Kilise otoritesinin sarsıldığı Aydınlanma Çağı'nda Avrupa'nın kültürel iklimini değiştirecek fikirlerin yayılmasına vesile olacaktı. Eşitlik, adalet, özgürlük gibi fikirler, 18. yüzyılda gazeteler, kitaplar ve el broşürleri aracılığıyla Amerika ve Avrupa kıtaları arasında dolaşıma girdi ve siyasi temsil fikrini yerleştiren iki büyük devrimin gerçekleşmesinde rol oynadı. Amerikan Devrimi'ni Thomas Paine'in *Sağduyu* (*Common Sense*) adlı eseri olmadan düşünmek gerçekten

de mümkün değildir. 1776'da basılan ve Birleşik Krallık'tan bağımsızlığın getireceği avantajlarını sade bir dille anlatan bu broşür, kısa zamanda geniş kitlelerin beğenisini kazanmıştır.

Kitle iletişim araçlarının toplum ve siyaset üzerindeki dönüştürücü etkisi, 19. yüzyıldaki teknolojik gelişmelerle artarak devam etmiştir. İngiliz Endüstri Devrimi'ni takip eden yıllarda Avrupa ile diğer kıtalar arasındaki mesafeler, buharlı gemiler ve trenlerle kısalmış; telgraf ve fotoğraf teknolojisi sayesinde uzak coğrafyalardan haber alma imkânları olağanüstü artmıştır. Bu dönemde, Batılı devletlerin yeni haber ve ulaşım ağlarına özel önem atfetmesinin altında Asya ve Afrika'daki sömürge yönetimlerini etkinleştirmek isteği önemli rol oynamıştır. Medya-siyaset ilişkileri açısından bir diğer önemli nokta, üretim maliyetleri azalan ve bu sayede giderek daha geniş kitlelere ulaşan gazetelerin milliyetçi söylemin inşası ve ulus-devlet kavramının yerleşmesinde oynadığı roldür. 19. yüzyılın sonunda aynı teknolojik imkânlardan Asya ve Afrika'da sömürgecilik-karşıtı hareketleri başlatacak olan milliyetçi liderler de faydalanacaktır.

Kitle iletişimi, 20. yüzyılda sesli ve görsel iletişim teknolojilerindeki gelişmeler sayesinde modern hayatın ayrılmaz bir parçası oldu. Önce Amerika'da, daha sonra tüm dünyada yaygınlaşan film, radyo ve televizyonlar kitle iletişimini bütünüyle dönüştürdü. Bu asır, devletlerin kitle iletişim araçlarını bir ikna ve manipülasyon aracı olarak kullanması konusunda da bir dönüm noktası oldu. Medyanın bütünüyle devlet kontrolünde olduğu Sovyetler Birliği ve Nazi Almanya'sı gibi totaliter rejimler bu konuda öncü rol oynadılar. Ancak nesnel gazetecilik ilkelerinin ve "özgür basın" fikrinin yerleşmeye başladığı Batı ülkeleri de medya üzerindeki denetim ve yönlendirmelerden muaf değildi. İki dünya savaşına sahne olan 20. yüzyılda Avrupa ve Amerikan medyası, savaş seferberliğini hızlandırmak ve milliyetçi fikirleri yaymak konusunda önemli bir rol oynamıştır. Soğuk Savaş'ın doruğa çıktığı yıllarda Batı medyasında komünizm-karşıtı söylemin baskın hale geldiği de bir gerçektir. Yine de komünist ülkelerdeki muadilleriyle kıyaslandığında demokratik rejimlerde medyanın resmi görüşe bütünüyle teslim olmadığını belirtmek gerekir. 1950'li yıllarda ABD'de "kızıl tehlike" söylemini doruğa taşıyan Senatör McCarthy'nin siyasi serüveninin sonlanmasında, Edward R. Murrow'un hazırladığı televizyon programının oynadığı rol önemli bir örnektir. 1968 yılında Amerika'nın Vietnam Savaşı'ndaki rolünü sorgulayan Walter Cronkite da "özgür basın" idealine sadık kalan basın-yayın figürlerden biri olarak görülür. İfade özgürlüğünün ciddi kısıtlamalara tabi olduğu Türkiye'de bile 1960'larda gazete ve dergi yayıncılığı gelişmiş ve sol fikirler kamuoyunda tartışılır hale gelmiştir. Benzer örnekleri komünist rejimlerde görmek ise mümkün değildi.

Kitle iletişimi ve siyaset açısından bir diğer önemli dönüşüm, 1980'li yıllarda televizyon ve radyo yayıncılığında devletin rolünün azalmaya başlaması oldu. Moog ve Sluyter-Beltrao'nun belirttiği gibi, bu dönemde, ABD ve İngiltere'de neo-liberal ekonomi politikalarının yükselişi ile kablolu TV, uydu yayıncılığı gibi teknolojilerin yarattığı yeni talepler örtüşmüştür. Bunun sonucunda,

yayıncılıkta özel sektörün ağırlığı arttı ve medyada deregülasyon dönemi başladı. Bu gelişmeler 1990'lı yılların başında birçok ülkede etkisini göstermeye başlamıştır. Türkiye'de de özel radyo ve televizyon yayıncılığıyla ilgili yasal düzenlemeler, 1994 yılında Türkiye Radyo Televizyon Kurumu'nun (TRT) bu alandaki tekelini kırdı. Dünyada ticari yayıncılığın gelişmesi, medya kurumları arasındaki rekabeti arttırdıysa da, her zaman çeşitliliğin garantisi olmadı. Edwin C. Baker'a göre, 20. yüzyılda demokrasiler medyanın belli sermaye gruplarının elinde toplanması tehdidiyle karşı karşıya geldi: Bu tehlikenin özünde de, bazı çıkar gruplarının kamuoyunu yönlendirmek konusunda orantısız güç sahibi olması vardı.

21. yüzyılda habercilik, uydu televizyonları ve kablolu yayıncılığın dışında, internet ve cep telefonlarının sunduğu yeni imkânlar sayesinde bir başka büyük dönüşümün eşiğinde. Bu imkânlar dünyanın her bölgesinde eşit olarak yaygınlaşmadıysa da, haber akışı, medyaya erişimi olan toplumlar için anlık hale geldi. Yeni medya, siyasal partilerin, yerel yönetimlerin ve genel olarak devletlerin işleyişi üzerinde de ciddi bir etki yarattı. Bugün canlı yayın ve internet, resmi kurumların kamuoyunu ilgilendiren olaylardaki karar-alma süreçlerini çok daha çabuk ve etkin olarak işletmesini gerektiriyor. Roeland J. Veld'e göre, değerlerin ayrışması ve bireyselleşmesi, siyasi temsille ilgili yerleşik normları dönüştürüyor. Seçimlere katılım oranlarının düştüğü ve geleneksel siyasete olan ilginin azaldığı Avrupa'da, siyasetçiler, genç seçmen kitlelerine ulaşmak ve rakiplerini alt etmek için internetin sunduğu yepyeni olanakları kullanmak zorunda.

Marshall McLuhan (1911-1980)

Marshall McLuhan, kitle iletişim teknolojilerinin geliştiği 20. yüzyılın ikinci yarısında medya ve popüler kültür üzerine önemli eserler vermiş Kanadalı bir akademisyendir. Ünlü çalışmalarından biri olan *Araç Mesajdır*'da (*Medium is the Message*) kitle iletişim araçlarının medya yoluyla iletilen mesajların içeriğini belirlediğini savunmuştur. Buna göre, medya çalışmalarının odak noktası, televizyon, radyo vb. araçları mümkün kılan teknolojik gelişim ve bunun toplumsal etkisi olmalıdır. McLuhan aynı zamanda "küresel köy" kavramının mucidi kabul edilir ve elektronik iletişimin 21. yüzyıldaki seyrini öngörebilmiş bir kuramcı olmasıyla tanınır.

Internet, devletlerin gündemine siber-güvenlik ve kişisel mahremiyetin korunması gibi yeni sorun alanlarını da taşıdı. En güncel örneğini Wikileaks skandalında gördüğümüz gibi, günümüz dünyasında "devlet sırlarını" korumak giderek daha zor hale geliyor.

İnternetin yaygınlaşması, başta gazeteler olmak üzere geleneksel basın-yayın kurumlarının bilgilendirme ve kamuoyu oluşturma işlevini yitirdiği yönünde tartışmalar doğurdu. Medyanın belli sermaye gruplarının elinde toplanması, reyting ve tiraj kaygıları artan özel kuruluşların sansasyonel ya da eğlence-odaklı yayıncılık anlayışına yönelmesi, küçülme ve ayrışma eğiliminde olan bir kamuoyunun siyasi karar-alma mekanizmaları üzerindeki nasıl bir etki yaratacağına yönelik kaygılar, medya-siyaset ilişkilerinin demokratik ülkelerde bile sorunsuz olmadığını gösteriyor.

MEDYA VE SİYASİ REJİM TİPİ

Medyanın bir toplumdaki rolü ve işlevinin ne olması gerektiğine ilişkin tartışma, o ülkedeki siyasi rejim tipi, ekonomik model ve kültürel değerler ile yakından ilişkilidir. Modern kitle iletişim araçlarını mümkün kılan teknolojik gelişmeler ve gazetecilik mesleğine yön veren ilkeler ilk kez Batı'da ortaya çıkmıştır. Ticari bir uğraş olarak doğan gazetecilik, kapitalist ekonomi ve demokratik siyasi kültürün sunduğu olanak ve kısıtlamalarla şekillendi. Birçoğu küçük ve yerel işletmeler olarak kurulan gazeteler, bulundukları yerlerdeki farklı siyasi ve ekonomik nüfuz gruplarının etkisine açıktı. Stephen Ward, gazeteciliğin dört asırlık geçmişinde belli bir siyasi görüşe yatkınlık anlamındaki "partizan" tutumun, 20. yüzyıl başında yaygınlaşan "nesnellik" iddiasından çok daha önemli olduğunu vurgular. Öte yandan, haberin "güvenilir" oldukça değeri artan bir ticari meta olarak görülmesi gazetecilerin gerçekliğe ulaşma azmini kamçılamış; uzun vadede belge ve kaynaklara dayanan nesnel habercilik anlayışını yaygınlaştırmıştır. Bugün evrensel bir ideal haline gelen "özgür basın" fikri, Batı demokrasilerinde gazetecilere atfedilen tarafsızlık ve bağımsızlık gibi değerlerle yakından ilişkilidir. Bu ideale göre, medyanın temel işlevi kamuyu etkin bir şekilde bilgilendirmek, devlet kurumlarının şeffaflığını arttırarak sivil toplumun siyasi kararalma mekanizmalarına katılımını kolaylaştırmaktır. Medyanın bilgilendirme ve denetleme işlevi, onu demokratik rejimlerde devlet ve sivil toplum arasında adeta tarafsız bir hakem gibi konumlandırır. Bununla beraber, bugünün Batı demokrasilerinde, kitle medyasının farklı siyasi fikirler (özellikle de etnik, dini vb. azınlıklar ya da muhalif hareketler) için tarafsız bir platform olup olmadığı sorgulanmaktadır.

Batı demokrasilerindeki "özgür basın" ideali, kamu yayıncılığını da önemli ölçüde şekillendirmiştir. Grisby'nin de belirttiği gibi, İngiltere'deki British Broadcasting Corporation, (BBC) bütçesi halktan alı-

> ***Jürgen Habermas (d. 1929) "Kamusal Alan"***
>
> Frankfurt Ekolü'nün ünlü düşünürü Jürgen Habermas, 1962 yılında yayınlanan *Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü* adlı eserinde, "kamusal alan"ı vatandaşların kamuyu ilgilendiren konular hakkında fikirlerini özgürce tartışabileceği bir platform olarak tanımlamıştır. Herkese açık olan, insanların eşitlik ideali çerçevesinde rasyonel bir diyalog içine girdikleri bu alan, devletin müdahil olmadığı bir sivil toplum içinde yer alır. Habermas'a göre, kamusal alan ilk kez 18. yüzyıl Avrupa'sında burjuvazinin yükselişine paralel olarak ortaya çıkmıştır ve modern demokrasilerin vazgeçilmez bir ögesi niteliğindedir. Bu kavram, kitle iletişim çalışmaları için de merkezi önem taşır. Habermas'ın ticari medyaya olan bakışı olumsuz da olsa (çünkü vatandaşları pasif bir konuma itmektedir ve tüketim-odaklıdır) bir ideal olarak ortaya attığı "kamusal alan" kavramı 21. yüzyılda iletişim çalışmalarına yön vermeye devam etmektedir. Sıradan bireylerin etkileşimini hızlandıran internet ve sosyal medyanın sunduğu olanaklar bugünkü kamusal alan tartışmalarının odak noktasını oluşturmaktadır.

Gazetecilik meslek etik ilkeleri

1. Gazetecilik kamu görevidir; gazetecinin temel amacı haber ve yorum üreterek halkı ve kamuoyunu bilgilendirmektir. Gazetecilik, özel amaç ve çıkarlara alet edilemez; haber ve bilgiyi yayımlamak ya da yayımlamamak karşılığında maddi manevi çıkar sağlanamaz, hediye kabul edilemez.

2. Gazetecinin halka ve kamuoyuna karşı mesleki sorumluluğu, işverenine ve kamu otoritelerine karşı sorumluluğundan önce gelir.

3. Gazetecilikte, "haberde dürüstlük-nesnellik, yorumda özgürlük-serbestlik" kuralı titizlikle uygulanır. Haber, yorum ve ilan-reklam metinlerinin birbirlerinden ayrı tutulması, okuyucuya ve izleyiciye saygının da gereğidir.

Kaynak: Medya Etik Konseyi, İstanbul

nan vergilerle finanse edilmesine rağmen, mevcut siyasi iktidardan bağımsız bir yayıncılık anlayışı olmasıyla örnek gösterilen bir kurumdur. Batı ülkelerinde basın ve ifade özgürlüğünün anayasal güvence altında olması, gazetecilerin sadece devletten değil, her türlü çıkar grubundan da bağımsız olarak hareket edebilmesine yöneliktir. Burada esas olan gazetecilerin yaptığı haberlerde kamu yararını gözetmesidir. Medya, sıklıkla kullanılan bir benzetmede, yasama, yürütme ve yargı mekanizmasının aşırılıklarını denetleyen bir "dördüncü kuvvet" olarak görülür.

Bu medya ideali 20. yüzyılda evrensel hale gelemediyse, bunun en büyük nedenlerinden biri Avrupa'da yükselen faşist hareketler ve Sovyetler Birliği'ndeki reel sosyalizm deneyimiydi. Tek parti rejimlerinde egemen olan siyasi parti, kendini hem bireylerin, hem de farklı toplumsal kesimlerin ortak temsilcisi olarak gördüğü için bu sistemde devletten ayrı bir "sivil toplum" varsayımı yoktur. Dolayısıyla, Batı demokrasilerinden farklı olarak, totaliter rejimlerde medyaya siyasi otorite üzerinde denetleyici bir rol bahşedilmemiştir. Bilakis, medya kurumları devlet mülkiyetindedir ve yayın politikaları da bütünüyle siyasi otoritenin hizmetindedir. Turow'un da belirttiği gibi, 20. yüzyılın reel sosyalizm deneyiminde, ulusal medyanın temel işlevi, Marksist-Leninist ideolojiyi yaymak ve kitleleri belli amaçlar etrafında seferber etmek olmuştur. Bu işlev, devletin resmi yayın organları (gazeteler ve okur-yazar olmayan kitlelere ulaşmak için daha etkili olan radyo) tarafından yerine getiriliyordu. Devletin iletişim tekeline sahip olduğu totaliter rejimlerde, halkın alternatif haber ağlarına erişimi yoktur ya da büyük ölçüde kısıtlanmıştır. 21. yüzyılda, medyanın tipik bir propaganda aygıtı gibi faaliyet gösterdiği totaliter rejimler, Kuzey Kore Halk Cumhuriyeti gibi birkaç istisna dışında, yok denecek kadar azdır. Ancak farklı ideolojik yönelimleri olan otoriter devletler dünyanın birçok yerinde medya üzerindeki sansür, siyasi baskı ve diğer yaptırımlarla "özgür basın" idealine gölge düşürmeye devam ediyor.

Freedom House adlı uluslararası düşünce kuruluşunun 2012 yılında yaptığı araştırmaya göre, basın özgürlüğü alanında, dünyadaki toplam 197 ülke içinde "özgür" sıfatını hak eden ülke sayısı sadece 63'tür. Buna mukabil, 70 ülke "kısmen özgür" ve 64 ülke "özgür değil" şeklinde sınıflandırılmıştır. Asya, Afrika ve Ortadoğu gibi coğrafyalarda egemen olan otoriter rejimler, basın özgürlüğü

fikrini siyasi istikrarları için bir tehdit olarak görüyor. Çin ve İran, medya üzerinde sansür ve diğer denetim mekanizmalarını yaygın olarak kullanan otoriter rejimlerin iki güncel örneği. Öte yandan, "özgür basın" idealini prensipte kabul eden ama pratikte yaşatamayan demokrasilerin sayısı da az değil. Düşünce ve ifade özgürlüğünün farklı yasal düzenlemelerle kısıtlandığı Türkiye ve Hindistan gibi birçok örnekten söz etmek mümkün. 21. yüzyılda yaygınlaşan tüm teknolojik imkânlara rağmen, siyasi otorite, dünyanın birçok yerinde basın özgürlüğünün önündeki en büyük tehdit olmaya devam ediyor. Ancak ifade özgürlüğünün bütünüyle güvence altında olduğu yerleşik Batı demokrasileri de medya-siyaset ilişkileri açısından sorunsuz değil.

Propaganda

İlk kez 17. yüzyılda Katolik Kilisesi'nin yurtdışı misyonlarının faaliyetleri için kullanılan "propaganda" sözcüğü, siyasi bir amacı gerçekleştirmek için yanlı ya da tek-boyutlu bilgilendirme yapmak anlamını taşır. Batı dillerinde ve Türkçede yalan, dezenformasyon vb. olumsuz sözcüklerle eşanlamlı kullanılan "propaganda", 20. yüzyılda totaliter rejimlerle özdeşleşmişti. Devlet kontrolündeki medya organlarını sistemli bir endoktrinasyon için kullanan devletler arasında, Nazi Almanyası ve Sovyetler Birliği öne çıkan örneklerdir. Ancak daha eleştirel bir bakış, bize "propaganda" sözcüğü ile kast edilen yanlı bilgilendirmenin reklamcılık, eğitim, misyonerlik gibi geniş faaliyetler için de geçerli olduğunu gösterir. Keza 20. yüzyılda Batı medyasının milliyetçi fikirleri ve anti-komünizmi yaygınlaştırmakta oynadığı rol, propagandanın sadece totaliter rejimlere özgü olmayabileceğine işaret eder. Bu anlamda "propaganda" medya-siyaset ilişkileri açısından çok önemli ama bir o kadar da tartışmalı bir kavramdır.

BATI DEMOKRASİLERİNDE MEDYA

20. yüzyıl boyunca kitle medyasının Batı demokrasilerindeki işlevi çok tartışıldı. Sorgulanan konuların başında, medyanın devlet ve sivil toplum arasında tarafsız bir aracı olma idealine ne kadar yaklaştığı, habercilerin kamu yararını gözetip gözetmediği, siyasi ve ekonomik güç odaklarından ne kadar bağımsız olduğu geliyor. Amerikan medyasını mülkiyet ilişkileri ve haber kaynakları açısından inceleyen Chomsky ve Herman, *Rıza İmalatı (Manufacturing Consent)* adlı önemli çalışmalarında, bu tarafsızlık iddiasını reddetmiştir. Onlara göre, haberler izleyiciye ulaşmadan önce "medya filtreleri" adı verilen etkenler göz önüne alınarak belli bir perspektiften süzülür. Bu perspektif, haberleri, Amerikan toplumundaki siyasi ve ekonomik seçkinlerin çıkarlarını yansıtan bir formata sokar. Zira medya belli sermaye gruplarının elinde toplanmıştır; bu kuruluşlar kâr etmek zorundadır ve kitle medyasının esas gelir kaynağı da reklamdır. Ayrıca medya kurumları, bilgi kaynakları açısından, devlet, iş dünyası ya da bu iktidar odakları tarafından onaylanan "uzmanlar"a bağımlıdır. Chomsky ve Herman'ın propaganda modeline göre, Amerikan ana-akım medyası, "tek-tip" ya da "homojen" bir görüntü vermemek adına, toplumda az taraftar bulan muhalif görüşlere de asgari ölçekte yer verir. Ancak kamuoyu oluşturma sürecinde,

muhalif görüşler ya da toplumsal açıdan dezavantajlı kesimlerin fikirleri hiçbir zaman baskın olmayacaktır. Reklam verenler ve medya kurumlarına sahip olan sermayedarlar ise kitle iletişimi üzerinde ister istemez daha fazla söz sahibidir.

Ana-akım medyanın yaygın toplumsal değerleri (milliyetçilik, komünizm-karşıtlığı vs.) içselleştirmesi, Batı demokrasilerinde basın-yayın kurumlarının gerçeklere dayalı "nesnel habercilik" idealine dair soru işaretleri doğurmuştur. Amerikan medyasının haberlerini resmi kaynaklara dayandırdığı için Irak'taki kitle imha silahlarının varlığını hiç sorgulamamış olması (ki sonradan bu yönde gerçekçi bir kanıt bulunamamıştır) bu konuda önemli bir örnektir. Keza, 11 Eylül 2001'den sonra başlayan Teröre karşı Savaş döneminde Amerikan medyasında oto-sansür uygulamaları yaygınlaşmıştır. Avrupa ülkelerinde de, ana-akım medyanın Müslüman göçmenlerle ya da Ortadoğu ülkeleriyle ilgili haberciliği, farklı çevreler tarafından Oryantalist ya da İslamofobik önyargıları beslemekle suçlanmıştır.

Noam Chomsky (d. 1928)

Massachusetts Teknoloji Enstitüsü'nde dilbilim profesörü olan Noam Chomsky, bu alandaki akademik çalışmalarının yanı sıra Amerikan dış politikasına ve ana-akım kitle medyasına getirdiği eleştirilerle tanınan muhalif bir entelektüeldir. Noam Chomsky, E. Herman ile birlikte yazdığı ve 1988 yılında basılan *Rıza İmalatı* adlı çalışmasında Amerikan ana-akım medyasının tarafsızlığını sorgular. Yazarlara göre, medya kurumları siyaset ve iş dünyasındaki seçkinler ile mülkiyet, reklam ve haber kaynakları açısından bir bağımlılık ilişkisi içindedir. Komünizm-karşıtlığı gibi egemen ideolojik değerler de Amerikan medyasının haberleri nasıl çerçevelediği üzerinde belirgin bir öneme sahiptir. Bu çalışmada geliştirilen propaganda modelinin ABD'de ve diğer ülkelerdeki geçerliliği tartışma konusu olsa da, kapitalist ekonominin medya-siyaset ilişkilerini nasıl şekillendirebileceğine dair önemli ipuçları barındırır.

Öte yandan, Batı medyasını sürekli aynı kalıpları ve değerleri üreten bir propaganda aracına indirgeyen analizler, demokratik ülkelerde medya-siyaset ilişkilerini bütünüyle açıklayamaz. Bu tip bir perspektif, öncelikle, ticari medya kurumlarında çalışan gazetecilerin kişisel sorumluluk ve inisiyatiften tümüyle yoksun olduğu ("çarkın dişlileri") gibi bir yanılgı doğurur. Oysa Batı medyasında kendi dönemlerindeki yaygın siyasi fikirleri ya da resmi ideolojiyi sorgulayan birçok gazetecinin olduğunu biliyoruz. Ayrıca bu görüş, tüm propaganda kuramları için geçerli olan sorunlu bir varsayıma dayanmaktadır: Medyanın izleyici ve dinleyici kitlelerini belli konularda yönlendirmek konusunda her zaman başarılı olduğu varsayımı. Kitle medyasının bireylerin siyasi tercihlerini şekillendirmek konusunda bir dereceye kadar etkili olduğu kabul edilse bile, Laughey'nin de belirttiği gibi bu etkinin hangi koşullarda sağlanabileceğine dair kesin bir uzlaşı yoktur.

Medyanın fikir ve davranışları değiştirmekte başarılı olduğu fikri, 1920'lerde gelişen klasik medya kuramlarının dayandığı temel varsayımdı. Reklamcılık sektörünü de yakından ilgilendiren bu varsayıma göre, kitle iletişim araçlarıy-

la iletilen mesajlar, okur, dinleyici ve izleyiciler tarafından gönderenin kast ettiği şekilde anlaşılıyordu. Bu modelde mesajı ileten (siyasi fikirlerini kitle medyası aracılığıyla yayan) kişi ve kurumlar mutlak bir avantaj sahibiydi. Ancak güncel akademik çalışmalar, insanların televizyon, radyo ve gazetelerden edindikleri bilgileri seçici bir şekilde tükettiklerini gösteriyor. Yani kitle medyası üzerinden alınan mesajlar, yaratıcı bir yorumlama sürecine tabi tutuluyor. Bu yorumlama sürecinde, empoze edilen mesajın içeriği kadar, o mesajı alan insanların içinde bulunduğu kültürel, siyasi ve toplumsal bağlam da önemlidir. Aynı haberin farklı bağlamlarda tamamen zıt izdüşümleri olabileceğini göstermesi açısından uç bir örnek, 11 Eylül olaylarıdır. New York'taki Dünya Ticaret Merkezi'ne çarpan uçak görüntüleri, Batı dünyasında büyük bir şok ve üzüntü yaratırken, Filistin'de ve bir kısım Ortadoğu ülkesinde sevinçle karşılanmıştı.

Medyanın insanların fikir ve davranış kalıplarını değiştirmeye muktedir olduğuna dair bir başka tartışma "kültür emperyalizmi" teziyle ilgilidir. Hollywood filmlerinin dünya çapında yaygınlaşması, bugüne kadar değişik ülkelerdeki milliyetçi, muhafazakâr veya sol grupları kaygılandırmıştır. Oysa Soğuk Savaş yıllarından beri Hollywood filmlerinin geniş izleyici kitleleriyle buluştuğu Türkiye, anketlere göre, aynı zamanda Amerikan-karşıtlığının en yüksek olduğu ülkelerden biridir. Bugünün izleyici araştırmaları, bize medyanın toplum üzerindeki etkisinin her zaman doğrudan olmadığını gösteriyor. İzleyicilerin mesajları kültürel, siyasi, toplumsal eğilimlerine göre yorumladıkları; mesajı kabul edebildikleri gibi, tamamen reddetme, kısmen kabul etme, hafife alma vs. birçok seçenekleri olduğuna işaret ediyor. Aksi halde, reklamcılar gibi siyasetçilerin de işi çok kolay olurdu.

Kültür emperyalizmi

İlk kez 1970'li yıllarda Amerikalı iletişim uzmanı Herbert Schiller tarafından formüle edilen "kültür emperyalizmi" kavramı, gelişmiş kapitalist ülkelerin kendi kültürel değerlerini dünyanın diğer bölgelerine ihraç etmesi anlamında kullanılır. Bu konuda en çok tartışılan örnek, 20. yüzyılın ikinci yarısında ekonomik ve siyasi ağırlığı artan ABD olmuştur. Farklı yazarlar, McDonald's ve Coca-Cola gibi markaların yaygınlaşması ile örneklendirilen Amerikan kültür emperyalizminin ekonomik ve toplumsal sonuçlarını incelemiştir. Kitle iletişimi ile ilgili olarak, Belçikalı sosyolog Armand Mattelart bu ekolün önemli temsilcilerinden biridir. Ariel Dorfman ile yazdıkları *Vakvak Amca Nasıl Okunmalı* (*How to Read Donald Duck*, 1971) adlı eserlerinde, Disney'in Latin Amerika pazarı için ürettiği çizgi filmlerde kapitalist değer yargılarını yeniden üretmesini analiz eder. Mattelart, bugün de iletişim ağlarındaki küreselleşmenin yeni bir sömürü biçimi olduğunu ileri sürmektedir.

21. YÜZYILDA MEDYA VE SİYASET İLİŞKİSİ

21. yüzyılda televizyon ve internet dünyanın birçok yerinde gündelik hayatın bir parçası haline geldi. Ancak altyapı eksikliklerinin ve yetersiz ekonomik şartların kitle medyasına erişimi lüks hale getirdiği çok sayıda azgelişmiş ülke var.

Siyaset bilimci Ellen Grisby, dünya nüfusunun yarısından fazlasının henüz bir telefon görüşmesi bile yapmadığının altını çiziyor. Medyaya erişimi kısıtlayan bir diğer faktör, otoriter siyasi rejimlerin özgür haber ağlarının gelişmesini engelliyor olması. Askeri liderler, şeyhler ve iktidara meşru seçimlerle gelmeyen niceleri, kendi siyasi geleceklerini garanti altına almak için sansür ve diğer mekanizmalara başvuruyor; halkın alternatif haber kaynaklarına erişimini engelliyor. Netice itibariyle, birçok ülkede devletler basın-yayın özgürlüğünün sınırlarını belirlemeye devam ediyor.

Öte yandan, internetin sunduğu yeni olanaklar, basın-yayın kurumlarının çeşitli kısıtlamalara tabi olduğu otoriter rejimlerde de ifade özgürlüğünün sınırlarını zorluyor. Geleneksel medyada dillendirilemeyen görüşler, kişisel bloglar ve sosyal medyanın sunduğu olanaklar sayesinde yaygınlaşıyor. 2011 yılında Kuzey Afrika ve Ortadoğu'daki diktatörlüklere karşı gelişen "Arap Baharı" süreci, uydu televizyonlarının ve sosyal medyanın siyaset üzerinde oynayacağı yeni rol hakkında önemli ipuçları barındırıyordu. Dünyanın en fazla internet kullanıcısına sahip ülkesi Çin Halk Cumhuriyeti'nde de, tek parti rejiminin geleceği, sosyal medyayı denetlemek için istihdam edilen binlerce sansürcünün başarısına bağlı. Bugünün otoriter rejimleri hak taleplerini ve demokratik yönelimleri dizginlemek için yepyeni ve pahalıya mal olan yöntemler geliştirmek zorunda. Ama bunların uzun vadede başarılı olacağının bir garantisi yok.

Bugün birçoğumuz çanak antenler, internet ağları ve cep telefonları sayesinde çok uzak coğrafyalardan gelen haberleri birkaç dakika içinde öğrenme şansına sahibiz. İlk kez Marshall McLuhan'ın kullandığı "küresel köy" terimi 21. yüzyılda giderek daha fazla anlam kazanırken, bireylerin düşünceleri de siyasi karar-alma mekanizmalarında hiç olmadığı kadar belirleyici hale geldi. Kitle iletişiminin tek yönlü (medyadan izleyiciye) doğasını değiştiren sosyal medya ve diğer interaktif kanallar sayesinde, siyasi fikirler birçok ülkede özgürce ifade edilebiliyor. "Dijital demokrasi", ana-akım medya kurumları tarafından çeşitli nedenlerle görmezden gelinen talepleri, toplumsal muhalefet dalgaları yaratarak resmi otoritelerin gündemine sokuyor.

Batı'da geleneksel medya kurumları ve onlara yön veren gazetecilik ilkelerinin internet çağında nasıl ayakta kalacağına ilişkin tartışmalar var. Bireylerin kamuoyu oluşturma ve gündem belirleme sürecine katılımı, profesyonel gazeteciliğin geleceği hakkında soru işaretleri yarattı. İnternette haber, yorum ve fotoğraf paylaşan herkesin bir gazeteci adayı olduğu, kişisel blogların binlerce kişi tarafından takip edildiği bir dünyada, geleneksel medya ciddi bir dönüşüm süreciyle karşı karşıya. Bu krizin ekonomik boyutu, kendini gazetelerin düşen reklam gelirleri ve tirajları ile gösteriyor. 20. yüzyılda birçok açıdan eleştirilmiş olan "nesnel habercilik" ideali de "siyasi fikirlerin ve ideolojik perspektiflerin" belirleyici olduğu internet çağında önemini giderek yitiriyor. Bennett ve Entman'ın da belirttiği gibi, internet bir yandan bireylerin katılımıyla zenginleşen daha çeşitli ve eşitlikçi bir kamusal alan yaratıyor; diğer yandan giderek küçülen ve ayrışan okur ve izleyici kitleleri yaratarak bizi ortak bir kamuoyu fikrin-

den uzaklaştırıyor. Yeni nesiller geleneksel siyasi aidiyetlerden koparken, belli konular üzerinde ortaklaşarak yeni toplumsal muhalefet hareketlerini tetikliyor. Arap Baharı, bize bu eğilimin sadece Batı'ya özgü olmadığını gösterdi. Sosyal medya ve uydu yayıncılığı, 21. yüzyılda demokratik katılım mekanizmalarının olmadığı otoriter rejimler için bir tehdit olacak. Ancak yerleşik demokrasiler de yeni bir kamusal alan tarifi yapılmasını zorunlu hale getiren ve çoğunlukla internet üzerinden dile getirilen vatandaşlık taleplerine cevap vermek zorunda. Kısacası, teknolojik dönüşümler, medya-siyaset ilişkilerini bir kez daha yeniden tanımlayacak.

TARTIŞMA SORULARI

- ☐ *Kitle iletişiminde meydana gelen teknolojik dönüşümlerin medya-siyaset ilişkisi üzerindeki etkisini tartışınız.*
- ☐ *Bir ülkedeki siyasi rejim tipi ile o toplumda medyanın işlevi arasında nasıl bir ilişki vardır?*
- ☐ *Ticari medya kurumlarının "özgür basın" idealine sadık kalmasının önünde ne gibi engeller vardır?*
- ☐ *Medyanın işlevi, totaliter, otoriter ve demokratik rejimlerde ne tip farklılıklar sergilemektedir?*
- ☐ *21. yüzyılda yaygınlaşan uydu yayıncılığı ve internet medya-siyaset ilişkileri üzerinde nasıl bir etki yaratmıştır?*

KAYNAKÇA

Axelrod, Alan, *Selling the Great War: The Making of American Propaganda*. Palgrave-Macmillan, NY, 2009.

Axford, Barrie ve Richard Huggins, *New Media and Politics*, Sage, Londra, 2001.

Baker, Edwin C., *Media Concentration and Democracy: Why Ownership Matters*. Cambridge University Press, New York, 2007.

Bennett, W. Lance ve Robert M. Entman, *Mediated Politics: Communication in the Future of Democracy*, Cambridge University Press, New York, 2001.

Callis, Aristotle A., *Nazi Propaganda and the Second World War*, Palgrave-Macmillan, New York, 2005.

Casey, Steven, *Selling the Korean War. Politics, Propaganda and Public Opinion 1950-1953*, Oxford University Press, New York, 2008.

Chomsky, Noam ve Edward S. Herman, *Manufacturing Consent: The Political Economy of the Mass Media*, Pantheon Books, New York, 1988.

Grisby, Allan, *Analyzing Politics: An Introduction to Political Science*, 5. baskı, Wadsworth, Belmont, Ca., 2012.

Johnson, Peter, "Amanpour: CNN practiced self-censorship", *USA Today*, 14 Eylül, 2003, http://usatoday30.usatoday.com/life/columnist/mediamix/2003-09-14-media-mix_x.htm

Laughey, Dan, *Key Themes in Media Theory*, Open University Press, New York, 2007.

Moog, Sandra ve Jeffrey Sluyter-Beltrao, "The Transformation of Political Communication?", Brian McNair, *An Introduction to Political Communication*, 3. baskı, Routledge, Londra ve New York, 2003.

Nielsen, Rasmus Klein, *Ten Years that shook the media world: Big questions and big trends in international media developments*, Reuters Institute for the Study of Journalism, Ekim, 2012.

Roeland J. in 't Veld, *Knowledge Democracy: Consequences for Science, Politics, and Media*, Springer, Berlin, 2010.

Puddington, Arch., Aili Piano ve Jennifer Dunham, *Freedom in the World 2012: The Annual Survey of Political Rights and Civil Liberties*, Freedom House, New York, 2013.

Turow, Joseph, *Media Today: An Introduction to Mass Communication*, 3. baskı, Routledge, NY, 2008.

Tiedeman, Anne, "US Public Diplomacy in the Middle East: Lessons Learned from the Charlotte Beers Experience", University of Southern California Center on Public Diplomacy, 2004, http://uscpublicdiplomacy.org/pdfs/Anna_Tiedeman_Beers.pdf

Ward, Stephen J. A., "Truth and Objectivity", Wilkins, Lee ve Clifford G. Christians. ed., *The Handbook of Mass Media Ethics*, Routledge, New York, 2009.

Winston, Brian, *Media Technology and Society: A History from the Telegraph to the Internet*, Routledge, Londra, 1998.

Siyaset, İktisat ve İktisat İdeolojisi

Ahmet İnsel

NELER ÖĞRENECEĞİZ?

- İktisat ve siyaset ilişkisi
- İktisat ideolojisi
- Modern toplum ve iktisat ilişkisi
- İhtiyaçlar sorunu
- Harcama kavramı
- İktisadî birey ve toplumsal kişi
- Armağan ve karşı-armağan ilişkisi
- Armağan-örgüt ilişkisi

Modernliğin yerleşmesiyle birlikte işin püf noktasının iktisat olduğu dünyada yaygın bir inanç oldu. Bu inanç yüzünden modern toplumda insanlar iktisadî kavramları, doğal olayları tanımlayan nesnel simgeler olarak algılamaya başladı. Bu algıya göre, iktisadî kavramların ardında doğal kanunlar vardır ve toplumsal gelişmeler bu kanunlara tabidir.

Bu nedenle modern toplumlarda siyasal iktidara kaba güç ve şiddet yoluyla değil de, demokrasi yoluyla yani seçmenlerin kalbini fethederek ulaşmaya çalışan siyasal akımlar, bu amaçlarını esas olarak makul bir alternatif iktisat politikası oluşturarak elde edebileceklerine inanırlar. Bu inançtan hareket eden ve birbirleriyle yarışan "siyasal programlar" seçmenlere daha büyük bir fazla elde etmeyi vaat eder. Bu fazlanın nesnesi, siyasal söylemin vurgu yapmak istediği noktalara göre değişebilir. Daha fazla üretim, daha fazla yatırım, daha fazla tüketim, daha fazla ihracat, daha fazla iş, daha fazla zenginlik veya daha soyut bir şekilde, daha büyük iktisadî büyüme hızı gibi...

EGEMEN İDEOLOJİNİN ORTADİREĞİ

Siyasal davranışların temel olarak iktisadî gereklilikler ve iktisadî hedeflerle belirlendiği varsayımı, insanların tüm eylemlerini karşılığında bir fayda elde etmek için gerçekleştirdikleri varsayımından çıkarılır. Günümüzün sağduyusuna göre, fayda elde etme amacı üzerine kurulmamış yaşam heba edilmiş demektir. Toplumu faydayı azamileştirmek için oluşmuş bir çıkar birliği veya bu faydanın bölüşümünde en fazla payı elde etmek için iktisadî sınıfların çıkar çatışması alanı olarak görenler sadece iktisatçılar değildir. Bu görüş, modern toplumun egemen ideolojisinin ortadireğini oluşturur. Bu nedenle, çıkarı peşinde koşan insan veya topluluk prototipinin sorgulanması, modern topluma anlamını veren egemen düşünce sisteminin sorgulanmasıdır.

Günümüzde egemen düşünce sistemini sorgulamaya başlayınca karşımıza hemen iktisat kavramları çıkar. Fayda, ihtiyaç, tüketim, akılcılık gibi kavramlara verilen içerik topluma bakış açımızı, toplumu değerlendirme tarzımızı ele verir. Aynı zamanda toplumun kendi kendini tanımlamasını da belirler. İktisat söylemi, bu kavramların birbirlerini tamamladıkları bir anlam sistemi üreterek, kendini nesnel bir bilgi sistemi, bir bilim olarak tanımlar. İktisat modern toplumun egemen ideolojisi haline gelirken, insanların ürettikleri bir anlam sistemi olmaktan çıkar. Artık anlamın kaynağı insanlar değil, iktisadi nesnel gereklilikler olmaya başlar. Bu, Feuerbach'ın 19. yüzyıl ilk yarısında dinle ilgili geliştirdiği yabancılaşma kavramının, varoluşun anlamının yeryüzüne indiği modern toplumda iktisat alanında benzer bir tezahürüdür.

İktisadın egemen ideoloji konumunda olduğu toplumda garip bir gerçeklik düzeyi karışması vardır. Malik olduğu bireysel fayda ve hazzı daha da fazlalaştırmak peşinde koşan bencil, hesapçı yaratıklar olarak kendini tanımlayan kişi pek yoktur. Kime sorsanız, kendisi kadar ve belki ondan daha çok başkalarını düşünen, başkaları için de fayda ve mutluluk arayan kişi olarak kendini tanımlar. Bu-

na karşılık kendini diğer insanlara karşı bir yaşam savaşı vermeye zorlayanın iktisadın nesnel gerekleri olduğunu iddia eder. İktisat ideolojisi, hem bireyin benzerlerine ve çevresine karşı yürüttüğü amansız yaşam mücadelesini doğrular, hem de bu dayanılmaz yükün sorumluluğundan bireyi kurtarır.

Gerçekte iktisadiyat toplumu nesnel iktisadi mekanizmalarla yönlendirilerek kendini yeniden üretmekten acizdir. İktisadiyat toplumunun temelinde, onun reddettiği, hatta ürktüğü başka bir toplumsal ve beşeri akılcılık yatar. Bu aklın çağımızın insanı tarafından yeniden keşfi, insanın araçlaştığı iktisadiyat toplumunun dönüşümünün temel ivmesini oluşturacaktır.

Piyasa

"İktisat tarihi, ulusal piyasaların doğuşunun, hiçbir biçimde, ekonomi alanının zamanla ve kendiliğinden hükümet kontrolünden kurtulması sonucu olmadığını gösteriyor. Tersine, piyasa, piyasa düzenini topluma ekonomi dışı nedenlerle kabul ettiren hükümetin, bilinçli bir biçimde, bazen siddet kullanarak, yaptığı müdahalelerin sonucu ortaya çıkmış[tır]."

Polanyi, 1951

Piyasa, günümüz dünyasını anlamlandıran kavramların arasında, en ön sırada yer alıyor. Piyasa kavramına güçlü biçimde sahip çıkan, düşün dünyasını neredeyse bu kavramın temsil ettikleri üzerine inşa eden liberal dünya görüşü için, piyasa iktisadi olduğu kadar, siyasi bir mekanizma demek. Piyasa ilişkileri ve/veya mekanizması kavramını hem iktisatta hem siyasette kayıtsız olumlu bir çağrışım içinde kullananlar, bu kavramın işaret ettiği ilişki düzeninin en etkin çözümlerin üretilmesinin yanında, özgürlüklerin de güvencesi olduğunu iddia ediyorlar. Bu nedenle günümüz inanç dünyasında, piyasa, özgürlük, etkinlik ve demokrasi arasında doğrudan ve pozitif bir ilişki olduğu tezi, egemen dünya görüşünü oluşturuyor.

Piyasa kavramının bu denli yaygın kullanılmasına ve ideolojik önemine karşılık, iktisat bilimi kaynaklı bu kavramın tam ne içerdiği konusunda bizzat iktisatta bile belirsizlik hâkim. Sadece günlük dildeki kullanımı için değil, bu kavramın merkezî ve sistemli biçimde kullanıldığı iktisat biliminde de kesin ve genel bir tanım bulmak mümkün değil. Yüz yüze ilişkilere dayalı bir kasaba hayvan pazarındaki ilişki ile, kimsenin kimseyi şahsen tanımadığı uluslararası finans piyasasındaki ilişkileri "piyasa mekanizması" gibi genel bir kavramla tanımlıyoruz. Bir önü ve arkası olan, tarihî-toplumsal ilişki ağı içine oturan, yüz yüze veya birincil ilişkilerin geçerli olduğu değişim alanlarındaki fiyatın oluşumu ile, mübadele edilen metaların, mübadeleye katılan kişi veya kurumların, o anla sınırlı ilişkileri üzerine kurulu fiyat oluşumunu, "arz ve talep kanunu" adı verilen, aslında kanundan ziyade bir benzetme olan tek bir formülle izah ettiğimizi zannediyoruz.

Halbuki günümüzdeki kullanımı içinde, piyasa veya pazar kavramları iktisat dilinde farklı anlamlar ifade ediyor: Değişimin yapıldığı somut alan (hayvan pazarı, köy pazarı, semt pazarı); iki kişi arasında sözleşmeye dayalı bir alışveriş (örneğin, bu alışverişin koşulları serbest olarak belirlendiğinde, bunun adı *pazarlık*tır); meta mübadelesinin düzenlenme biçimleri (emek piyasası, gayrımenkul piyasası, sermaye piyasası)... Meta ilişkilerinin, mal ve hizmet türlerine göre, ülkelere hattâ örf ve âdetlere göre farklı biçimlerde gerçekleşmesi, pazar/piyasa kavramına kesin ve evrensel bir tanım verilmesini zorlaştırıyor.

PİYASANIN AYIRT EDİCİ ÖZELLİKLERİ

Bu farklılıklarına rağmen, pazar/piyasanın ortak bir özelliği var: Bir veya birden çok arz ile bir veya birden çok talebin karşılaşması. Bu karşılaşmanın amacı, taraflar arasındaki bir pazarlık sonrasında oluşan veya onların dışındaki bir kerte tarafından belirlenmiş bir fiyat sistemi temelinde meta değişimi yapmak. Piyasa/pazarın var olması için, fiyatın iki tarafın müzakeresi sonucu, serbest biçimde belirlenmesi bir önkoşul değil. Piyasa, sadece serbest piyasa biçiminde gerçekleşmez. Bir dış gücün belirlediği fiyat ve/veya miktar üzerinden yapılan gönüllü değişim ortamı da piyasa kavramına dahildir. Dolayısıyla piyasa kavramında evrensel olan, fiyatın ve arz ve talep miktarlarının taraflar arasında serbest biçimde belirlenmesi değil, tarafların mübadeleye gönüllü olarak katılmaları ve bir fiyat üzerinden bunu gerçekleştirmeleridir. Ama söz konusu olan, bir bütünsel sistem olarak piyasa ise, o zaman fiyatların bu alanın dışındaki bir kerteden belirlenmemesi, yani fiyatların piyasa sistemine içkin olmaları esastır. Bunun adı *piyasa ekonomisi*dir. Bütün ihtiyaçların piyasadan karşılandığı ve bütün fiyatların piyasa sistemine içkin olduğu toplum ise *piyasa toplumu*dur. Piyasa toplumu olmadan da, piyasa ve pazar var olabilir.

Piyasa/pazarın oluşması için olmazsa olmaz iki koşul vardır. Ortada değiştirilecek en az iki meta bulunmalı ve el değiştirecek metaların mülkiyet hakları devredilebilir olmalıdır. Devredilebilir mülkiyet hakları, tam veya kısmî özel mülkiyet hakları rejimi demektir. Bu bağlamda, özel mülkiyet sisteminin varlığı piyasanın var olabilmesi için önkoşuldur.

Piyasa ile özel mülkiyet rejimi arasında genetik bir ilişki var. Özel mülkiyetin olduğu her yerde piyasa faaliyette olmasa da, piyasanın faaliyette olması için özel mülkiyetin varlığı şarttır. Diğer taraftan, bir fiyat sistemi olarak piyasanın oluşması için, değişimin bir tarafında herhangi bir meta değil, para olması gerekir. Para olmadığı zaman, söz konusu olan, bir sistem olarak piyasa değil, iki tarafın mal alışverişine dayalı ve değişim haddinin genelleştirilemeyeceği bir mübadele ilişkisidir. İktisat elkitapları bu tür mübadelenin pazarın ilkel biçimi olduğunu belirtseler de, paranın olmadığı mübadele ile, paranın müdahil olduğu mübadele arasında çok önemli bir nitel fark vardır. Piyasa bir fiyat sistemi üzerine kuruludur. Paranın olmadığı yerde genel fiyat sistemi yoktur. Bu nedenle kimi antropologlar, paranın olmadığı toplumlarda gerçekleşen mübadeleyi pazar kavramıyla tanımlamanın yanlış olduğunu iddia ederler.

İKTİSAT İDEOLOJİSİNİN SİMGELERİ

İktisat ideolojisinin eleştirisi, onun olağanlaştırdığı, insanların günlük yaşamlarında sorgulamadan kullandıkları kavramların aslında özgül toplumsal anlamlar içerdiğini ilk elde göstermek zorundadır. Çünkü bu gündelikleşen iktisat kavramlarının içerikleri, toplumsal yaşamı ekonomi politiğin gözlüklerinden görmemize yol açmaktadır. İktisat ideolojisi, bu gündelikleşme ve olağanlaşma sayesinde kendini doğal, dolayısıyla sorgulanamaz bir gerçeğin yansıması olarak üretmektedir. Bu nedenle *iktisadî mekanizma*, *fayda*, *tüketim*, *mübadele* gibi kavramların toplumsal ve beşeri anlamlarıyla yeniden düşünülmesi, toplumun dönüşümünün düşünülmesi için gereklidir.

İnsan, iktisadî mekanizma değildir. Üretim, tüketim, yatırım gibi iktisat simgeselini oluşturan kavramlar, insan davranışlarının bir yorumlanış biçimidir.

Böyle bir yorum, tarihsel ve toplumsaldır. Zaman ve mekân ötesi bir gerçeği dile getirmez. İktisat simgeselinin kavramları evrensel değildir. Bu nedenle bu kavramların eklemlenme biçimleri evrensel bir doğruya işaret etmez. İktisat simgeseli, insanlık tarihinin çok yakın zamanlarında ve Batı Avrupa'da ortaya çıkıp, 19. yüzyıldan beri dünyaya giderek egemen olan bir ideolojidir. İktisat, modern çağın ideolojisi olarak anlamlı ve önemlidir. Ama toplumun ve varoluşun nihayet keşfedilmiş ebedi anlamı değildir.

Her ideoloji, taşıyıcısı olduğu anlamlar bütününü yoğunlaştırıp, bir veya birkaç sembolde özetler. İktisat ideolojisi de iki ana sembole dayanır: İnsanı belirleyen doğal ihtiyaçlar ve bu ihtiyaçları tatmin için bir mekanizma olarak çalışan iktisadî insan.

İktisadî insan benzetmesi, insanı çıkarını azamileştirmeye çalışan, münferit yaratıklar olarak tanımlamakla kalmaz. İnsanı yaratan insan, varoluşu üreten insan fikrini de çağrıştırır. Benzetmenin ima ettiği bu anlam, aslında çıkarcı insan fikrinden çok daha güçlü ve önemlidir. Toplum ve insanın anlam anahtarının Tanrı katından insana geçmesini sağlayan kavramsal araçların en önemlilerinden birisini bu benzetme oluşturur.

Modern düşüne kadar insanlar, Gelenek, Tanrı, Atalar, Kutsal gibi toplumötesi ve insandan bütünüyle farklı güçler adına eylemlerini anlamlandırıp, meşrulaştırdılar. Modern öncesi düşünde tarih, önceden çizilmiş bir kaderdir. Bu nedenle, tarihi anlamak, bu kaderi çizen iradeye vakıf olmaktan geçer. Bu ise irfan, yani varoluşun kaderine egemen olan gücün hikmetini anlamaktır. Geleneksel insan için varoluşun hikmeti sorgulanamaz. Bu hikmet, sadece her olayda yeniden keşfedilir. Yaşam bu hikmetin kendini her alanda gösterebileceği bir vahiyler dizisi ve bunun karşısında insanın duyduğu ulvi hayranlıktır.

Modern insan ise, anlamı yeryüzüne indirir. Modern insanın bu yeryüzüne inmiş varoluş anlamsalı, tarihin özgürlüğü demektir. Madem ki tarih insanların ürettiği bir süreçtir, o zaman tarihin önü açıktır. Ne var ki mutlak özgürlüğün keşfi, modern düşünü, daha doğuşunda içinde boğulacağı bir bunalıma sürükledi. Özgürlüğün keşfi, insan düşününün karşısına keyfîyi çıkarttı. Eğer tarihsel ve toplumsal olan olgu insandan üretiliyorsa, o zaman doğrunun kıstasları insanî, dolayısıyla keyfîdir. Keyfî, o güne kadar insan düşüncesinin karşılaşmadığı, bilmediği bir belirsizliktir. Geleneksel düşüncede insana keyfî gibi gözükenin de insanötesi bir hikmeti vardır. Dolayısıyla aslında hiçbir şey keyfî olamaz. Böyle bir gerekliliği keyfiyet olarak görmek demek imansızlıktır.

İnsanötesine olan imanın kaybı ve toplumun insanlardan üreyen gerçeğinin yarattığı belirsizlik, varoluşu dayanılmaz kılar. İnsan, tarihin ve toplumun sorumluluğunu alacak güçte değildir. Modern düşün keyfînin bu dayanılmaz boşluğundan kurtulmak için toplum ve tarihi insanlardan değil, nesnelleşmiş Doğanın belirlediğini düşünmeye çalışır. Böylece Tanrı kanununun yerine toplumu ve tarihi oluşturan Doğa kanunu ikame edilir. Tarihin ve toplumun anahtarının kendinde olduğunu insanın keşfetmesi, o güne kadar gerçeğin sorumluluğunu almamış insan için dayanılmaz bir yüktür. Bu yük, dünyevileşmiş bir in-

sanötesine, doğabilimlerine ve doğabilimi modelinde hızla oluşan toplumbilimlerine devredilir.

O güne kadar kozmolojik bir bütün içinde düşünülen "iktisadî" faaliyetlerin artık doğa kanunları türünde düşünülmesi gerekir. "Maddi yaşamın, maddi üretimi"ni gerçekleştiren insan olduğu için, iktisadın doğallaşıp nesnelleşmesi, insanın doğallaşmasını gerektirir. İktisadî gereklilikler, insan eyleminin doğallaşmasını ve bunun sonucunda iktisadın nesnelleşmesini sağlar. Artık toplum, bilimsel bir şekilde, yani doğal iktisat kanunlarının ışığında örgütlenmesini betimleyebilir.

İktisadî doğa kanunlarını, toplumötesi bir kerteden hareketle tanımlayanlar, varoluşun keyfîliğini ilk sezenlerdir. 18. yüzyıl materyalistlerinde, Fransız Jakobenlerinde ve özellikle Robespierre'de, İngiliz liberallerinde, pozitivistlerde (Comte'un insanlık dini kavramı) bu keyfîliği sezişin başdönmesi ve korkusu sezilir. Marx, toplumsal varoluşun insandan anlaşılması gerektiğini açıkça ilan eder, ama o da bunun sonucunda ortaya çıkan keyfî durumu tüm gücüyle nesnelleştirmeye çalışır.

Piyasa ve pazar

Hem iktisat bilimi dilinde hem de popüler dilde kullanılan piyasa/pazar kavramı, esas olarak bir "mekanizma" benzetmesi üzerine dayanmaktadır. Fiyatların arz ve talep baskısı altında oluşmasını bir mekanizma mantığı içinde algılayan bu yaklaşım, bu arz-talep çatışmasını ve bunun işlediği alanı piyasa kavramıyla ifade eder. Ama, mekanizmanın kendisi ve mekanizmanın işlediği alan arasında bir fark vardır.

Günümüz Türkçesinde pazar ve piyasa kelimeleri arasında yatan belli belirsiz fark kısmen bunu yansıtıyor. Farsça "bâzâr"dan gelen pazar kelimesini, belli bir malın satıldığı yeri (balık veya çiçek pazarı gibi) veya satıcıların belli günlerde mallarını sergiledikleri yeri (semt pazarı, Salı pazarı, Söke pazarı gibi) belirtmek için kullanıyoruz. Türkçede pazar kelimesinin alışveriş anlamında çok sınırlı bir kullanımı var; "pazar ola" gibi bir tabir bunu ifade ediyor. Pazar, genel olarak, değişime katılanların ve mekânın somut olduğu değişim alanlarını belirtiyor. İtalyanca "piazza" kelimesinden gelen piyasa kelimesi ise, daha çok, değişime katılan tarafların ve değişim mekânının soyut olduğu mübadeleyi belirtmek için kullanılıyor: "Arz ve talebin karşılaştığı alan", piyasa. Bu bağlamda, pazar ekonomisi yerine piyasa ekonomisi kavramı, Türkçede daha doğru bir kullanım. Sermaye pazarı değil, sermaye piyasası; semt piyasası değil, semt pazarı diyoruz. Emek pazarı demiyoruz ama esir pazarı diyoruz. Emek piyasası dediğimizde, emekçiler ve işverenlerin pazarlık yaptıkları somut bir meydanı değil, genellikle belli bir iş yasası çerçevesinde düzenlenmiş soyut bir değişim sistemini anlıyoruz.

Türkçede iki değişik kelimeyle ifade edilen bu iki farklı anlamı, İngilizcede "market", Fransızcada "marché" kelimeleri karşılıyor ve ikisi de hem pazarı hem piyasayı ifade ediyor. Belki bu nedenle, bu dillerde, pazar veya piyasanın soyut, evrensel ve aktif bir özne olduğunu çağrıştıran kullanımlar günlük dilde günümüz Türkçesinde olduğundan daha az kullanılıyor veya dilin yanlış kullanımı olarak algılanıyorlar. Batı dillerinde, sermaye piyasasında, otomobil piyasasında, şeker piyasasında gerginlik olduğu, bu piyasalarda fiyatların düştüğü veya çıktığı ifade ediliyor. Elbette bu dillerde de, son yirmi yılda yaygın-

laşan "piyasalar söylemi"nin etkisiyle, bazı gazetecilerin piyasaların bir özerk toplumsal özne olduğunu çağrıştıran slogan ve manşetlere son zamanlarda giderek daha fazla rastlandığı da gerçek. Bu da, malî piyasaların iktisadî ve toplumsal gelişme üzerinde kurduğu tahakkümle yakından ilgili.

Türkçede ise, pazar ve piyasa kelimeleri arasındaki farkın, "piyasalar" fetişizminin çok daha rahat ve fütursuz biçimde dile getirilmesini sağladığı düşünülebilir. Pazar kelimesinden farklı olarak, piyasa kelimesi bu çağrışımı daha rahat yapma olanağı veriyor. "Pazarlar böyle istiyor" veya "pazarlar huzursuz" denmiyor. Böyle bir tabiri duyanların tahayyülünde günlük yaşamlarındaki somut değişim alanları çağrışacağı için, pazar kelimesinin piyasa kavramı gibi etkili olması zor. Aktörleri ve varlık alanı soyut olduğu ölçüde, piyasa özne konumu elde edebiliyor. Gazetede "piyasalar rahatladı" manşetini okuduğumuzda, kimin tam olarak rahatladığını kesinlikle bilmiyoruz. Alıcılar mı, satıcılar mı? Hangi malın alıcı veya satıcıları? Bu rahatlama herkesi mi kapsıyor, yoksa belli bir kesimi mi? "Piyasalar" kavramı, bu bağlamda, malî piyasaların kimliksiz aktörlerinin oluşturduğu belirsiz toplumsal özneyi ifade ediyor. Böylece "kim?" sorusu gündeme gelmiyor. "Servet vergisinin artışından huzursuz olan piyasalar, kim?", "asgari ücretin lağvedilmesine sevinen piyasalar kim?" veya "Türkiye'nin ABD yanında Irak'a karşı yer almamasıyla gerilenler kim?" soruları, "piyasalar" gibi özne olmayan bir öznenin örttüğü örtünün arkasında, boşlukta kalıyor.

LİBERALİZM, MARKSİZM VE İKTİSAT

Liberal ve Marksist düşüncenin, ayrı süreçlerden geçerek aynı sezişe ulaşmaları bir rastlantı değil. İkisi de dinî anlamsala karşı çıkarken, doğal iktisadî kanunlarla belirlenmiş iktisadî insan ve iktisadî toplumsal mekanizma benzetmelerinde birleşir. İktisadî kanunlardan toplumu tanımlamak, insanların egemen olamadıkları, kendi dışlarında gelişen ve ancak insanların bunun bilgisine vakıf olarak uyum sağlayabilecekleri bir olguya işaret etmektir. Bu olgunun nesnelliği konusunda birleşen Marksizmle liberalizmi birbirinden ayıran ve belki Marksizme bir dönem modern insanın tahayyül dünyasının tüm boyutlarını temsil etme olanağı veren şey, varoluşun bilgisine vakıf insanların, doğa kanunlarını olduğu gibi, toplumsal kanunları da boyunduruk altına alacağı ütopyasını Marksizmin rakibinden daha açık bir şekilde dile getirmesidir.

Marksizmi, tarihin özgürlüğünün keşfinin ardından, bu özgürlüğün, liberalizmden daha tutarlı ve daha iddialı bir şekilde nesnelleştirilmesi çabası olarak da ele alabiliriz. Nitekim liberalizmin kendini bilim olarak tanımlama konusunda daha çekingen davranması anlamlıdır. Ama iki söylem arasındaki farklar, ikisinin de eşzamanlı toplumsal yorum biçimleri olarak temellerinde yatan benzerlikleri örtmeye yeterli değildir. Örneğin Marksizm, liberalizmin tesbit ettiği iktisadî kanunlar ve toplumsalın temelini oluşturan değer sistemini eleştirir. Ama toplumsalın arkasında değişmez bir kanun, değişmez bir değer yattığı fikrini eleştirmez. Marksizm liberal düşünün kanun yorumunu ve kanunun tezahürlerini algılayış tarzını eleştirir.

Değer tartışması bu bakımdan anlamlıdır. Marksizm iktisadî alan içinde belirlenen değerle toplumsalın oluştuğu fikrini benimser (emek-değer kuramı). Buna karşılık liberalizm 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren iktisadi değerin insanların seçimlerine bağlı olarak oluştuğu fikrini (fayda-değer kuramı) savunur. Ama toplumun bir iktisadî değer üretimi üzerine kurulduğunu iki taraf da kabul eder. Marksizm, klasik ekonomi politik gibi, bu değer ölçüsünün "nesnel" olduğunu savunur, liberalizm ise, değerin öznelliğini.

Buna karşılık, toplumu ve tarihi belirleyenin iktisadî kanunlar olduğu ve toplumsal ilişkinin bir iktisadî değer ölçeği üzerinde gerçekleştiği fikri iki taraf için de tartışmaya yer bırakmayan doğrudurlar. Modern toplumun düzen ve değerlerinin en gelişmiş eleştirisiyle, en güçlü savunucusunun aynı zemin içinde çatışmaları yeteri derecede anlamlıdır. Liberalizm ve Marksizm, kurulu düzenin iki iç alternatifidir. Aralarında yatan temel fark, tarihin ufkunun nerede çizileceği konusudur. Liberalizm, tarihin modern demokratik toplumla bittiğini ilan etmeye eğilimlidir. Marksizm ise bu bitişi ancak bir aşama ötede, tarihin doğallaşması ve toplumun kendi ürettiği kanunla bütünüyle uyum içine girmesi, yani kanunun bağımsız bir kerte olarak lağvedilmesi aşamasında öngörür. Bu aşamada insanın özü varlığıyla nihayet barışacaktır.

Marksizme bugüne kadar muhalefet söylemi olarak güç ve cazibesini veren bu ikili karakteridir. Marksizm bir yanda modern düzeni açıklayacak en mükemmel bilgiyi üretmek, bu düzenin bilimi olmak, diğer yanda ise düzenin ötesini düşünmenin ve bu öteye geçişin yollarını bulmanın rehberi olmak iddiasındadır. Batı toplumlarında takriben 13. yüzyıldan beri yeşermekte olan kaderine egemen olan insan fikrine Marksizm, yaşamın üretilmesinin maddi koşullarının anlaşılmasıyla tercüman olmaya çalışır. Toplumsal olan her şeyin insanların tasarımlarından üredigi, dolayısıyla tarihsel-toplumsal tahayyülün ürünü olduklarını Marksizm görür. Ama bunu bu şekilde ifade etmeye cesaret edemez. Bilim gibi olmak zorundadır. İktisadî koşulların belirlediği mekanizma olarak insan ve toplum, bilimin gerektirdiği bu asgari nesnelliği sağlar. İktisadî koşullar maddi bir dış veri olarak ortaya çıkarlar.

Bu bilimsel yönteme göre önemli olan, belli bir tarihsel dönemde insanların kendilerini nasıl tanımladıklarını anlamak değildir. Bu, arkeolojik bir bilgidir. Buna karşılık, modern insanın ürettiği nesnel bilgi, tüm insanlık tarihinin anahtarını elinde tutmalıdır. Evrensel anahtarın varlığına olan inanç, kurulmakta olan toplumbilimin varoluş dogmasını oluşturur. Bu dogmaya göre insanların iradeleri dışında oluşan bir gerçeklik vardır. Bunun düzeni, irade dışı olduğu için, mekanik ve nesneldir.

Fizikte nasıl bugün keşfedilen doğru, geriye dönerek, tüm geçmiş zamanlar için de doğru olarak kabul ediliyorsa, toplumbilimde de bugün keşfedilen doğrunun tüm geçmişi kapsadığı kabul edilir. İktisadî mekanizma benzetmesi artık tüm insanlık tarihinin bilimsel doğrusu olabilir. Sınıf savaşı, üretici güçler gibi kavramlar bu mekanizmanın dinamiğini oluştururlar.

Halbuki insanların toplumu üretip tarihi yaptıklarını kabul etmek, modern dönemlerden önce de toplumu üretme ve tarihi yapmanın dinamiğinin iktisatta yattığını kabul etmeyi gerektirmez. Basit bir yöntemsel soruyla bu sorunu açabiliriz. Geçmiş dönemlerde insanlar, eylemleriyle toplumu ürettiklеri ve tarihi yaptıklarına inansalardı, geçmiş dönemlerin toplumlarını mı üretirlerdi, bu tarihi mi yaparlardı? Bu soruya cevabın hayır olacağı açık. O zaman insanların kendilerini iktisadî mekanizmalar olarak görmeden önce, iktisat toplumunu üretemeyeceklerini de kabul etmemiz gerekir. İktisadî mekanizma kavramı sanayi toplumunun üretilmesi için gerekli bir benzetmedir. Mekanizma kavramı boşuna üretilmemiştir. Gerçekten de sanayi, mekanik ve standart ilişkiler üzerine kurulmuştur.

Modern toplumla beraber yeni tür bir dogmatik doğru üretildi. Varoluşun amaçlarını tanımlayan din ve geleneğin dogmatik doğrusunun yerini alacak olan sanayinin dogmatik doğrusuydu bu. Faydacı dünya görüşü, bu yeni dogmatik doğrunun yaşam felsefesini oluşturur. Bu yeni dogma amaçların niteliğini toplumsal değerlendirme dışında bırakmaya dayanıyordu. Bir amaca ulaşmak için seçilen araçların verimliliğinin daha önemli olduğu kabul edildi. Bu bağlamda mutluluk, verili sayıda araçtan en fazla faydayı çıkarmak ve bunun bilincinde olmak demektir. Artık faydacı bir yaratık olarak tanımlanan insan, bu verili kaynak ve araçlar içinden en akılcı, yani en verimli kombinezonu seçtiği ölçüde akılcıdır.

Liberalizmin toplumsal felsefesi, insanların öznel çıkarlarının ışığında hareket ederek toplumsallaştıklarını varsayar. Marksizme ve daha genel olarak bütüncülüğe (holizme) tepki olarak ortaya çıkan yöntemsel bireycilik için de, toplumsala ulaşmak için, bireysel faydaların (iktisat söylemi bunları fayda eğrileri olarak tanımlar) toplanması yeterlidir. Ama basit gibi gözüken ve hatta sağduyuya hitap eden bir çözüm gibi gelen bu yolun önünde aşılamaz bir engel vardır. Öznel faydaları toplamak mümkün değildir. Öznelden nesnele geçiş nitel bir değişiklik gerektirir. Bu nitel geçiş, toplumsal yapıların ürettiği, adına toplumsallaştırma diyeceğimiz bir süreçtir.

Bireyden toplumsala geçişin önünde başka mantıki engeller de var. Örneğin ekonomi politiğin akılcı iktisadî insanının seçimleri geçişli (transitif) olmak zorundadır. Yani A yerine B'yi, B yerine C'yi seçen akılcı yaratığın, üçüncü aşamada A yerine C'yi seçmesi gerekir. Halbuki 18. yüzyıl sonundan yani matematikçi-filozof Condorcet'den beri, bu geçişli seçim mekaniğinin en azından siyasi seçimler için doğru olmadığı bilinir. 1950'lerde liberal iktisatçı Arrow, kamu mal ve hizmetleri için var olan toplam talebe, bu mallar için oluşan bireysel fayda eğrilerinin toplanmasıyla ulaşılamayacağını gösterdi (Arrow, 1950). Arrow bu olanaksızlığı ispat etmek için iktisadî olarak akılcı insanın mantığından hareket ediyordu. Eğer insanlar fayda azamileştirme anlamında akılcıysalar, kamu mallarına en az fayda beyan edip, en az vergi yükü altına girmeyi seçecek-

lerdir. Bunu yaparken, nasıl olsa bedava olan kamu mallarından yararlanmaya devam edeceklerini düşüneceklerdir. Dolayısıyla bireysel faydaların toplamıyla belirlenecek kamu mal ve hizmet üretimi seviyesi sıfır noktasına yakın olur. Bu ise kamu mal ve hizmetlerinin üretimine son verilmesi ve bireysel faydanın da azalması demektir. Sonuçta fayda azamileştiren davranıştan, faydanın en aza inmesi noktasına varılır. Burada hatalı olan mantık zinciri değil, zincirin başlangıç varsayımlarıdır. Çarpıklık, zincirin başına münferit insanı koyarak, oradan toplumsala ulaşmak hevesinden kaynaklanır. Bu ise, en azından dünyaya gelişini kendine borçlu olmayan, varoluşu bir toplumsal ilişkiden sebeplenen ve bir toplumsal ilişkiye gözlerini açan insanın elinde olmayan bir seçim olanağını, sanki bu seçim olanaklıymış gibi kabul etmenin getirdiği çarpıklıktır.

Bütün bu analitik eksikliklerine rağmen, çağımızın egemen toplumbilim modelinin iskeletini, faydayı azamileştiren insan oluşturuyor. Çünkü daha önce belirttiğimiz gibi, egemen bilimsel nesnellik anlayışı, ihtiyaçlarının esiri insan simgesi üzerine toplumun biliminin kurulmasını zorluyor. Marksizmin de benimseyeceği bu nesnelleşme yolu, anlamın anahtarını dinin elinden alıp, ama dinin işgal ettiği yere iktisat ve onun modeli üzerine kurulmuş toplumbilimin aday olmasını sağlar. Ne var ki bu bilimsel nesnellik iddiasıyla o yeri işgal etmeye yeltenmek, toplumsal anlam noktasını işlevselleştirmeyi gerektirir. İşlevselleşen böyle bir anlam noktası ise varlık nedenini kaybeder.

İktisat ve piyasanın toplumdan özerkleşmeleri

İktisadın özerkliği, iktisadî olarak tanımlanan olguların, diğer toplumsal olaylardan ayrı ve tecrit edilmiş biçimde düşünülmesi, tasarlanması demektir. Örneğin fiyatın, iktisadî bir olgu olabilmesi için, salt iktisadî belirleyenlere tâbi olması ve özerk bir mantığa sahip olması gerekir. Dinî anlamda *hakça fiyat*, iktisat ideolojisine göre iktisadî bir kavram değildir. Çünkü *hakça fiyat*, dindar kişinin, başkasını aldatmadan, haksız yere kazanç elde etmeden, Tanrı'nın buyurduğuna uygun fiyatı uygulaması ve kabul etmesidir. Bu buyuran Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi olan hükümdarsa, onun buyurduğu fiyat hakçadır. İktisat ideolojisinde ise fiyat, ahlâki, siyasî ve dinî gerekçelerden bağımsız, salt iktisadî belirleyenlerin etkisi altında oluştuğu zaman "doğru fiyat"tır. Piyasa bu "doğru fiyat"ın belirlendiği alan ve mekanizmadır. İktisat tasarımında, bu doğru fiyattan farklı bir hakça fiyatı piyasa düzeninden talep etmek, sistemin doğasını bozmak demektir.

İktisat, kendi içinde bir bütün olarak tasarlanır. İktisat, kendine özgü bir işleyiş mantığı ve iç tutarlığı olan ve bu çerçevede, iktisat dışı hiçbir mülahazaya ihtiyaç duymadan birbiriyle eklemlenen tutarlılıkta ve kendi kendine yeterlikte tasarlanmalıdır. İktisadın bu bütünsel iç yeterliği, iktisat kanunlarının formüle edilmesini sağlar. Bunlar, gerçekte, her zaman çok özel koşullarda geçerli olan, evrensel geçerliliği olmayan, tasarımsal kanunlardır. Bir malın fiyatı arttığında talebinin azalacağını belirten talep kanunu bile, ya bazı malların özellikleri nedeniyle ya da böyle bir fiyat oynamasının yaratacağı gelir etkisi nedeniyle, her zaman talebin azalması sonucunu doğurmaz. Ama "talep kanunu"nda önemli olan, bunun evrensel bir mekanizma olarak kabul edilmesidir.

Bütünlüğü içinde iktisadı piyasa merkezli tasarlamak, tüm piyasaların birbirleriyle ek-

lenmiş biçimde çalıştığı, dolayısıyla bir malın fiyatının değişmesinin tüm malların fiyatının değişmesine yol açan bir genel denge sistemini tasarlamayı gerektirir. Ama bugüne kadar, giderek karmaşık matematik çözümlere başvurulmasına rağmen, gerçek sayıdaki hanehalkı ve işletmenin mükemmel rekabet ortamında arz ve taleplerinin bir denge noktasında kaçınılmaz olarak kesişeceğini ve bunun istikrarlı bir denge olacağını ispat etmek mümkün olmadı. Bu sorunu aşmak için, bugün piyasanın etkinliği fikrinin en güçlü taşıyıcısı olan neoklasik iktisat modelleri, iktisadî aktörlerin sayısını azaltıp, bunlara "temsilî ajanlar" demeyi tercih ediyor. Bu durumda ise, iktisat bilimi gerçek aktörlerin farklılıkları içinde çoğulluğunu dikkate alan bir bilim olmaktan çıkıyor. Kendine özgü varsayımlarla kendini doğrulayan bir mantık oyunu konumuna geçiyor. Buna rağmen, bu egemen iktisat yaklaşımı, tasarladığının toplumun doğasının gerçek kanununu yansıtan bir bilimsel bilgi olduğu iddiasını taşımaktan geri kalmıyor. Bu nedenle, günümüz iktisat bilimcileri ideal toplumu tasarladıkları bir mantık oyununu iktisadın uygulaması olarak görebiliyor. Bugün iktisat biliminde oyun kuramının bu denli yaygınlaşması bunun doğal bir sonucu. Egoist veya hesapçı bireylerden oluşan ve görünmez bir elin yönettiği bir piyasa olarak tasarlanan toplum ve bireylerin her durumda akılcı davrandıkları varsayımı, bu ideal toplumun üzerinde yükseldiği iki ayağı oluşturuyor.

İktisadî öznelerin bir optimizasyon akılcılığına sahip oldukları varsayımı kabul edildiğinde, bu öznelerin gerçekte ne yaptıkları değil, bu norma uygun olarak ne yapmaları gerektiği daha fazla önem kazanır. Böylece bilimsel iktisat söyleminin, iktisadî ilişkilerin aslında nasıl gerçekleştiklerinden ziyade, piyasa koşullarında nasıl gerçekleşmeleri gerektiğini tespit etmeye önem veren, normatif bir söyleme dönüşmesi tamamlanır. Bu dönüşüm nedeniyle, bugün egemen iktisadiyat tasarımı, iktisadî aktörlerin akılcılığına ve piyasa mekanizmasının akıllaştırıcı gücüne, zaman ve mekândan azat olmuş, aşkın bir gerçeklik atfediyor. Piyasanın doğal etkinliğini veri kabul eden günümüzün hâkim iktisat kuramı, özünde bir yanılsama oyunu üzerine kurulmuş bir gerçekdışı anlatıdır. Bu gerçekdışı anlatı, deney aracılığıyla doğruluğu denetlenmesi mümkün olmayan bir dizi normatif önerinin, ideolojik bir bütün oluşturarak, toplumsal tasarıma hükmetmesini sağlar. Bunu sağlayanlar ise, okullu veya alaylı iktisat uzmanlarıdır. Bunlar egemen iktisat normlarının işaret ettiği doğruları bir uzman söyleminin yarı-ampirik, yarı-popüler söylemine dönüştürerek, kamuoyunun iktisat söylemine teslim olmasını sağlarlar. Bu aynı zamanda kamuoyu oluşturucu bir uzman söylemi olduğu için, zaman zaman davranışları belirleyerek, kendi kendini doğrular hale gelir. İktisat biliminin kendi doğrusunu oluşturması, yani verdiği sesin yankısını dinleyerek, onun kendi sesi değil, başka bir ses olduğuna inanması için, söylemini popüler dile aktaracak aracılara ihtiyacı vardır. Günümüzde medyada iktisat yorumculuğu yapanlar, bu yankı işlevini görüyor.

İHTİYAÇLAR SORUNU

Ekonomi politik, insanın ihtiyaçlarını doğal bir veri olarak tanımlayarak nesnelleştiğine göre, ekonomi politiğe yöneltilecek temel soru ihtiyaçların ne ölçüde doğal ve ne derecede veri olduğudur. Bu soruya verilecek cevap, sadece natüralist eğilimleri yüksek liberal düşünün değil, aynı zamanda Marksist sorunsalın dünyasını da aydınlatır.

Marx, geleneksel ekonomi politiğin tanımladığı doğal ihtiyaçlar kavramının eleştirisinden hareket ederek, kendi ekonomi politik sistemini kurdu (Heller, 1978). Marx'a göre kapitalist toplum ihtiyaçları doğallaştırarak, insanın yarattığı nesneye yabancılaşmasına yol açar. "Ortak üreticiler toplumunda", insanlar nesnelere ihtiyaçları oranında sahip olacaklardır. Marx ısrarla bu toplumda maddi nesnelere ilişkin ihtiyaçların değil, diğer insanlara doğru yönlendirilmiş ihtiyaçların öncelik taşıyacağını vurgular. "Ortak üreticiler toplumunda" insanlar, birbirleri için, kendi ihtiyaçlarını karşılamaya yarayan araçlar değil, bir amaç olacaklardır. Marx'ın tanımladığı ütopya, var olan burjuva toplumuna yönelttiği eleştiriyi aydınlatır. Üretimin kâr için yapıldığı ve sermayenin egemen toplumsal ilişki olduğu toplum, insanın diğer insanlara yabancılaştığı, insanın araçlaştığı toplumdur. İnsan doğal ihtiyaçlarının aracı haline gelmiştir. İşte bu noktada Marx'ın çözümlemesinde anlamlı bir ikilem ortaya çıkar. Bu yabancılaşan insan gerçek midir, yoksa bir yanılsama mıdır? İhtiyaçların iktisadî ve maddeci tanımı, Marx'ın zaman zaman öne çıkarmaya çalıştığı antropolojik ve felsefi tanımın üzerini örter.

Doğal ihtiyaçlarının esiri olan insan, insana yabancılaşır. Böylece felsefi bir kategori olan yabancılaşan insan kavramı, Marx'ın çözümlemesinde doğallaşır. Bu nedenle doğallaşan yabancılaşmadan kurtuluşu düşünmek için var olan insanın dışında bir kategoriye ihtiyaç duyar Marx. Kapitalizmin sonu, devrim, var olan insandan değil, insanötesi bir insan modelinden hareketle düşünülmek zorundadır.

İhtiyaçların doğallığı konusunda en kapsamlı eleştirilerden birisini, 1960'ların sonunda, Jean Baudrillard yaptı (Baudrillard, 2009). Baudrillard'a göre ihtiyaç tabiriyle kendini ifade eden her şey büyüsel bir düşünceden kaynaklanır. Özne ve nesneyi özerk varlıklar olarak düşününce, bu ikisinin arasındaki ilişki boşlukta kalır. İşte ihtiyaçlar kavramı, büyüsel bir biçimde bu ilişkiyi sağlayacaktır. İhtiyaç kavramı, özne ve nesne arasındaki ilişkiyi uyum ve işlevsellik içinde düşünmenin aracıdır. Öyle ki ihtiyaçlar kavramı sayesinde her yer ve durumda geçerli olan evrensel bir denklik kurulur: İnsanın üretimi ihtiyaçlarını karşılamak içindir; dolayısıyla her üretim bir ihtiyaca cevap verir; ihtiyaçlar doğal ve nesnel olduğuna göre, üretimi belirleyen nesnel bir güç vardır. Ekonomi politik bu nesnel gücün bilimidir. İktisatçı da bunun mühendisi.

Görüldüğü gibi tüm yapı mükemmel bir eşsöz (totoloji) sistemi üzerine kurulmuştur. Özne nesneden ve nesne de özneden tanımlanır. İhtiyaçlar kavramı bu eşsöz sisteminin bitiş noktasıdır. Üretilen, maddi durumun somut analizi kisvesi altında, saf bir metafiziktir. Ekonomi politik bu metafiziğin elkitabını oluşturur. Ama geleneksel metafizikten farklı olarak, bu modern metafizik enerjisinin büyük bölümünü kendinin metafizik olduğunu örtmeye harcamak zorundadır.

Ekonomi politik, özerk bir münferit özneyle, seçim ve hesap yoluyla rasyonelleştirilmiş hedefler için üretilmiş nesnenin ilişkisini, yani iktisadî ilişkiyi toplumsallaşma süreci olarak görür. Bu tasarım üzerine kurulan günümüzün top-

lumbilimlerinin temel uğraşı, toplumsal yaşantıyı insanlar veya sınıfların yaşam mücadelesine indirgemek ve böylece yaşam mücadelesi için gerekli ihtiyaçların tesbit ettiği nesnel durumdan hareket ederek, tüm davranışlara sonradan bir rasyonellik, yani nesnel ihtiyaçlara uygun bir işlevsellik kılıfı bulmaktır. İhtiyaçların doğallaştırılmasından sonra, toplum ve insanların bu doğal ihtiyaçları tatmin etmek için seçtikleri tüm yollar da doğallaşır.

Halbuki yaşamın örgütlenmesini belirleyen fizyolojik değil antropolojik ihtiyaçlardır. Bunun fizyolojiye indirgenmesi, yaşamı bireysel yaşam mücadelesi olarak algılayan modern insanın ürettiği bir simgedir. İlkel toplumdan modern topluma kadar kişi, fizyolojik ihtiyaçlarını güvence altına almadan önce, bir değişim ve ilişki sistemi içinde kendini bir anlam olarak tanımlamak zorundadır. İnsanın toplumsal olabilmesinin ön koşulu, kendisi için varolmadan önce, diğerlerine göre var olmak, bu varoluşu anlamlandırmaktır. Bu varoluşu anlamlandıran ise toplumsal mübadelenin yapısıdır. Bu yapı ne işlevseldir, ne de doğal. Yapı aslen simgeseldir. Yani toplumun kendini anlamlandırdığı, "biz" ve "başkaları"nı, "tanış" ve "yaban"ı tanımladığı ve herkesin bu tanım içinde bir konuma sahip olduğu bir simgeseldir bu. Simgesel olduğu içindir ki, bu yapı ne doğal, ne kudsi, ne fizyolojik, ne başka bir insandışı kertenin iradesinin ürünü değil, toplumsal insanın ürünüdür. Çünkü sadece insan simge üretir.

Toplum, Levi-Strauss'un tabiriyle, "simgesel ilişkiler sistemi"dir. Bu bağlamda toplum, kaynakların özel bir kullanım tarzıyla paylaşılması için fışkıran bir anlamdır. Salt faydaya yönelik bir toplumsal oluşum toplum kavramının kendisiyle çelişkilidir. Tüm toplumlar önce varoluşlarının simgesel anlamını oluşturan fazlayı üretir. Bu fazla Tanrı payıdır, kudsinin payıdır, kurbanlık payıdır, senyörün payı veya sermayenin payıdır. Bataille'ın terimiyle bu "lanetli pay"dır (Bataille, 1999). Yani toplumsal yapının kendini yeniden üretmesi için insanların son kertede "el sürmemeleri" gereken paydır. Ekonomi politiğin faydasız pay olarak algıladığı bu "fazla"nın üretimden aldığı paydan sonra geriye kalan, asgari ihtiyaçların seviyesini belirler. İşlevsel iktisat ve asgari geçimlik, ilkel toplumdan modern topluma kadar, her yerde "faydasız" harcamadan arta kalanla belirlenir.

NEDRET TOPLUMU EFSANESİ

"Nedret toplumu" modern insanın efsanesidir. Bugüne kadar hiçbir zaman ve hiçbir yerde ne mutlak yokluk, ne de mutlak bolluk toplumu var olmuştur. Nedret, yani her şeyin belli ölçüde varolduğu ama bunun verili ihtiyaçlara göre yapısal olarak az olduğu durum, tanımı gereği görelidir. Verili ihtiyaçlar kategorisi nedreti belirler. Çünkü nedrete bolluğun tanımından varılır (Sahlins, 2010). Örneğin az talep ederek de bolluğa ulaşılır. Sadece bireysel sahip olmayla değil, toplumsal ilişkiden çıkan anlamla da başka tür bir bolluğa varılır. Üretime anlamını veren sadece sayısal bolluk değildir. Hatta sayısal bolluk, geleneksel toplumlarda bir nitel kıstasın (yaşamın anlamı) olmasa da olur bir boyutudur. Do-

layısıyla sınırsız ihtiyaçları ve sınırlı kaynakları olan insanın, bu sınırlı kaynakları en verimli şekilde kullanarak bolluğa ulaşmaya çalışması, seçilebilecek yollardan birisidir. Yegâne yol değildir. Asırlardan beri toplumlar bu "iktisadî seçim" yolunu ufuklarından kovmak için çaba göstermişlerdir. Geleneksel toplum, toplumsal ilişkinin belirsizleşeceği böyle bir yolun defedilmesi için bir dizi kurum geliştirmiştir (Clastres, 1991).

Michel Foucault, 18. yüzyıl sonunda nedret, fayda ve maddiyat kategorilerinin doğal ve antropolojik kategoriler haline dönüşmesini, ekonomi politiği modern toplumun egemen düşünü konumuna oturtan aşama olarak görür (Foucault, 1995). Bu dönemden itibaren nedret, üretim ve mübadeleden önce var olan, ontolojik bir kategoriye dönüşür. Nedretin ontolojik nitelik kazanması, iktisadî öznenin özgürlük içinde tanımlanmasını mümkün kılar. Ama bu, öznenin toplumdan kurtulmasının özgürlüğüdür. Artık özgür iktisadî öznenin tüm varlığı toplumsal olandan koparak, ana/ilk nedretle olan ilişkisine indirgenmiştir.

Nedreti, toplumsal yapının açıklayıcı anahtarı konumuna getiren ve ihtiyaçlarının esiri olarak çalıştığı tahayyül edilen modern insanın seçtiği yol, umutsuz bir yoldur. Umutsuzdur, çünkü kuruluş simgesi olarak nedret ve antropolojik olarak sınırsız ihtiyaçlar, insanın dışında oluşan ve insanı kıskacı altına alan, çözümü olanaksız bir denklemdir. Modern toplum, kendi yarattığı nedrete karşı sonu olmayan bir mücadele veren toplumdur. İşte modern toplum kendini, bu nedrete karşı sonsuz mücadelenin örgütlendiği bir *iktisadiyat toplumu* olarak tanımlar. Artık akılcı davranış, bir amaca ulaşmak için seçilen araçlarla tanımlanmak zorundadır. Kurucu nedret, bu araçların seçiminin verimlilik esasına göre yapılmasını emreder.

Bütünüyle tatmin edilmesi varsayım gereği mümkün olmayan bu ihtiyaçların asgari tatmini için toplumun topyekûn mobilize olması, modern topluma tüm dinamizmini verecektir. Tarihte ilk kez, toplumun tümü sürekli olarak bu soyut mücadeleyi yürütmek için mobilize olmaya zorlanır. İktisadî büyüme şeklinde tezahür eden bu dinamizm, modern toplumun bağrından çıktığı Batı toplumlarının çağdaş üstünlüğünü sağlar. Ama aynı zamanda çağdaş toplumun insanının yüz yüze kaldığı varoluşsal bunalımı da beraberinde getirir. Araçların verimliliği ve giderek artan toplumsal ve doğal enerji kullanımının yarattığı maddi refah, toplumun anlamının giderek yitirilmesini bütünüyle karşılamaktan acizdir. Üstelik bu kalıcı bir çözüm de değildir. Giderek daha fazla üretip, giderek daha fazla ihtiyaç yaratan sürecin içinde ihtiyaçlar da büyük ölçüde üretim tarafından belirlenir. Kişisel maddi refahın büyümesi temel toplumsal amaç olunca, toplumun kendini yeniden üreteceği alanlar giderek değer kaybeder. Maddi refah, sonsuz ihtiyaçlar karşısında her zaman yetersiz olmaya mahkûmdur.

İktisadî büyümeyle beraber ihtiyaçların da büyümesi, iktisadî olarak tanımlanan sürecin, modern toplumda bile, her şeyden önce bir fazla üretmek dürtüsüyle gerçekleştiğini gösterir. İlkel toplumla modern toplumun arasındaki önemli fark, modern toplumda insanının üretilen fazlanın iktisat mantığı içinde

bir faydası olduğunu kendine ispat etmek zorunda hissetmesidir. Üretilen fazla, daha da fazla üretmeye ayrılır. Bu, Marx'ın *Grundrisse*'de, Keynes'in *Genel Kuram*'da varlığını sezinledikleri, kendisi için sürekli büyüyen ve genişleyen sermaye birikimi sürecidir.

İlkel toplumların ihtiyaçları ne geçimliktir, ne de doğal. Tersine, toplumu ve varoluşu doğaya karşı bir mücadele olarak tanımlamayan ilkel toplumun insanı, var olanın bolluğuyla yaşar. Bolluk saplantısı altında üretimin esiri olmayı reddeder. Sahlins, ilkel toplumda avcının kendisi ve çevresindekilerin o gün tüketebileceklerinden daha fazla avlanmadığını hatırlatır. Bu davranış, ihtiyaç fazlası eti saklama tekniklerinin olmayışından kaynaklanmaz. Hemen hemen her kabilenin kendine özgü ve özellikle dinî kurbanlar için kullandığı bir saklama tekniği vardır. "Avcı"nın daha fazla avlanmaması, ona av hayvanı armağan eden güçle ilişkisinin gereğidir. İlkel insan, varoluşu sadece bireyin kendisinden değil, kabile üyeleri ve doğaötesi güçlerle kurulu ilişkiden tanımladığı için, onun için önemli olan ilişkiyi devamlı kılmaktır. Bugün en fazlayı biriktirince, bunun karşılığını aldığı yere geri ödemeyecek durumda kalmaktan ve dolayısıyla onu var eden ilişkiye son vermekten korkar. Bunu, modern insanın gözlükleriyle, bir çeşit ekolojik denge kaygısı olarak yorumlayabiliriz. Ama ilkel insanın böyle bir denge bilinci içinde olmadığı açıktır. Böyle bir bilincin olması için o insanın daha önce kendini bu doğaya düzen verebilecek güç olarak tanımlaması gerekir.

Modern öncesi toplumda üretime anlamını veren bireyin tüketimi değil, toplumu var edenin payının üretimidir. İnsanların varoluşa/topluma bir anlam borcu vardır. Önemli olan bu borcu ödeyecek simgelerin üretilmesidir. Bu bir anlam borcudur ve karşılığının üretilmesi, üzeri gizlenen, saklanan bir şey değildir. Toplumun açık örgütlenmesi bunun üzerine kurulmuştur. İnsanlar arasındaki karşılıklı ilişkiler de çok kesin simgesel mübadele kurallarına bağlanmıştır. Bu kurallar, fizyolojik bireyin beşeri bütün içindeki yerini tanımlar. Bu sonsuz bir armağan ve karşı-armağan zinciri demektir (Mauss, 2005; Hyde, 2008). Toplum içinde hiçbir belirsizliğe yer bırakmayan, herkesin konum ve görevlerini en ince ayrıntısına kadar tanımlayan, herkesin diğerlerine ve öte tarafa ödeyeceği anlam borcunu tesbit eden, yani toplumsallığı hiçbir rastlantıya yer bırakmadan tanımlayan bütünsel bir anlamdır bu. Modern bireysel özgürlük kavramına taban tabana zıttır. Ama bireyci toplumun ürünü

İlkel insan ve faydacılık

İlkel insana faydacı bir davranış atfeden en yaygın inançlardan birisi, müzelerde gördüğümüz, bacakları karnına çekilmiş halde gömülmüş insan kemiklerinin, bu biçimde gömülmelerini ilkel kazma teknikleri karşısında enerjiden tasarruf etme arzusuyla açıklayan pozitivist yorumdur. Halbuki o gömülüş tarzının kozmolojik bir anlamı vardır. Fetus biçiminde toprağa gömülen insan, dölyatağına döner. İlkel insanın toprağı kazarken harcayacağı enerjiyi hesap ederken tasarlayanlar, yontma tekniklerinin de bir o kadar ilkel olduğu ortamda, "kullanım değeri" olmayan ve var olan tekniklerle büyük miktarda enerji isteyen kolyeler veya putlar imal etmesini izah edemez.

ο1 m, onun bireyci-faydacı ideolojisine bir tepki olarak gelişen 20. yüzyıl totaliter rejimlerinden de bütünüyle farklıdır.

Toplumsal mübadelenin amaç olduğu yerde, önemli olan el değiştiren nesne değil, bir nesne aracılığıyla toplumsal ilişkinin gerçekleştirilmesi ve pekiştirilmesidir. Nesne anlamını kendinden değil, içinde olduğu ilişkiden alır. Bu nedenle iktisatçı antropologların saçlarını başlarını yoldukları "akıldışı" durumlar, bu ilişki mantığı içinde olağandır. Örneğin değişim aracının değeri, ilişkide olanların konumuna göre değişebilir. Akraba, komşu veya aynı kabileden olmak, yabanla yapılan değişimden farklı kural ve karşılıklı mükellefiyet içinde gerçekleşir. Kendini iktisadî ve nesnel olarak tanımlamayan toplumda "iktisadi değer" evrensel bir kanunla değil, durumsal diyebileceğimiz bir kanunla belirlenir. Alışveriş bir anlık değil, alışın vermeyi, vermenin de karşı armağanı kabul etme gereğini doğurduğu sonsuz bir süreçtir. Süreç insan ömrünü aşar. Atalardan alınanın yetişenlere ve topluma verilmesi, borçlu olunan anlam yükünün karşılığının ödenmesi gerekleri toplumsalın zaman içinde sürekliliğini sağlar. Bu düzen aslen devrevidir. Sistemi eskisi gibi üretmek, yeniyi geleneğin kalıbı içinde eritmek temel amaçtır. Geleneksel düzende toplumsal enerji, ağırlıklı olarak, toplumu oluşturanların konumlarının muğlaklaşmaması, toplumun üyelerinin keyfî hiçbir toplumsal davranışta bulunmamaları yönünde harcanır.

Ivan Illich'in önerdiği Şenlikli Toplum (Illich, 1988), Sahlins'in çizdiği göreli bolluk içinde toplumsal ilişki yoğunluğu ve kişinin toplum içindeki konumunun anlamı gibi ilkel toplumlarda önem verilen değerlerin, yaşanan modern toplum süreci ışığında yeniden değerlendirmesine bir çağrıdır. Bu çağrıyı ilkel toplumun örgütlenmesini yücelten, ilkel insanı elden kaçan cennetin mutlu üyesi olarak gören bir kuruluş efsanesiyle karıştırmamak gerekir. Geleceği tasarlamak için geleneksel insan bir model değil, bugünün nesnelliğinin ve antropolojik doğallığının sorgulanmasını sağlayan bir bilgidir.

Geleneksel toplumdan modern toplumun simgeseline geçince, nesne değil, nesnenin içerdiği bireysel fayda önem kazanır. Modern toplum, toplumsal mübadeleyi bireylerin bilincinde oldukları faydadan tanımlayarak, toplumsal ilişkiye keyfîliği getirir. Üretip üretmemek, mübadelede bulunup bulunmamak toplumsal kural olarak serbesttir. Kişi özgürlüğü bunu gerektirir. Bu durumda alıp vermemek de serbesttir. Daha doğrusu, alıp vermemenin sınırı, karşı tarafın talep etme gücüyle belirlenir.

Pazar ekonomisinin ilişki modeli sürekli değil, kesiktir. Alışverişte bulunanlar o an için ve sadece nesnenin bir alım gücü simgesi karşılığında mübadele anı kadar ilişki içindedirler. O mübadele bittiği andan itibaren taraflar birbirlerine yeniden yabancı olurlar. Gerçekte pazar ekonomisi toplumunda da ilişki bu biçimde gerçekleşmez. Ama modern toplumun meşruiyet söylemi bu soyut modele atıfta bulunur. Bireysel özgürlük, bu ilişki modeliyle tanımlanır.

Modern toplumun en anlamlı cephesini oluşturan pazar ekonomisi toplumunda, hiçbir konum kalıcı değildir. Pazar ekonomisi toplumunun öğeleri (bireyler ve şirketler) bu sürekli güvensizlik ortamında, azami güvenceyi elde etme

uğraşındadır. Bu nedenle mümkün olduğu kadar en fazla ilişki örgütler aracılığıyla kurulur. Örgütler, pazar ekonomisinin hafızası, bilgi deposu, zaman içinde ilişkilerin güvenliğini sağlayan güven kurumlarıdır. En fazla bireysel özgürlüğün olduğu toplumda, pazar ekonomisinin ilişki modelinden farklı bir ilişki modeli üzerine kurulan örgütlerin bu denli egemen olması bir rastlantı değildir.

Pazar ekonomisi toplumu da, fazla üretmek üzerine kuruludur. Ama geleneksel toplumun simgeselinden farklı olarak, ekonomi politik, bu fazlayı nesnelleştirmeye, doğallaştırmaya çabalar. Fazla yaratmak için harcanan toplumsal enerjinin anlamını, ekonomi politik rasyonelleştirmeye çalışır. Doğal ihtiyaçlar ideolojisi, sürekli fazla yaratma düzenini, sanayinin veya genel olarak üretimin nesnel veya doğal gerekleri dogması ise fazlanın bölüşüm tarzını meşru kılar.

Kapitalist üretim kâr etmek için örgütlenir. Kâr, mutlak fazladır. Ama geleneksel toplumdan farklı olarak, kâr kendini bir fazla olarak tanımlayıp, üretmez. Kâr, kendini mutlak amaç halinde ifade edemez (Tanrı payı, kurban payı, vs. mutlak amaçtırlar). Nesnellik toplum dışından belirlenmeli ve kâr bu nesnelliğin bir türevi olmalıdır. Kârın fiilen öyle olmasına rağmen, bir amaç olarak kendini ifade edemez oluşunun arkasında, kârın karşı-armağanının bireyci toplumda örgütlenemez oluşu yatar. Toplumsallığı tehlikeye atan ve bu nedenle üzerinin bir şekilde örtülmesi gereken şey, bir fazla olarak kârın kendisi değil, kapitalist toplumsal ilişki modelinde fazlanın aldığı biçimin armağan ve karşı-armağan zincirini kırmasıdır.

Klasik ekonomi politiğin kavramlarıyla ifade edersek sorun kullanım değerinin mübadele değerine yabancılaşması değildir. Bireysel faydanın yönlendirdiği varsayılan kullanım değeri, aslında mübadele değerinin bir alt ürünüdür. Değer kavramı toplumsalı yansıttığı ölçüde anlamlıdır. Bu nedenle piyasa ekonomisinde mübadele değeri, *değer*dir. Fayda dürtüsüyle mübadeleye giren bireylerin mübadele aracı soyut (para), mübadele oranı ise belirsizdir (fiyat nasıl oluşur?). Bireylerin tüm bu belirsiz ve soyut ilişki içinde ihtiyaçlarının seviyesine göre fayda edindikleri ve bu faydanın ışığında davrandıkları fikri, bu tasarlanamaz toplumsallığı, tasarlanır kılar. Ama görüldüğü gibi yapılan bir rasyonelleştirmedir. Yani sürecin kaynağındaki dürtüye ve anlama, sürecin sonunda uygun bir kılıf bulmaktır. Sahip olduğu faydayı azamileştirmeye çalışan insan modeli, bu rasyonelleştirme mekaniğinin dişlisini oluşturur.

Topluma faydacı bireyler birliği varsayımının atgözlüğünden bakmayınca, modern toplumda sorunun "kâr" değil, toplumsal ilişki zincirinin yukarıda tanımlanan karşılılık içinde gerçekleşmemiş oluşu olduğu daha açık ortaya çıkar. Kâr biçiminde tezahür eden fazla, toplumsal ilişkinin münferit bireyler arasında gerçekleşmesiyle ürer. Başkasını çalıştırarak elde edilen kâr, iki eşit bireyin eşit alışverişinin ürünü olarak tezahür eder. Bu nedenle kârın topluma veya o ilişki içinde bulunanlara geri dönüşünü sağlayacak açık toplumsal simgeler ve mekanizmalar yoktur. Var olan bazı zımni mekanizmalar ise iktisadî akılcılık tarafından görünmez kılınır. Kapitalist akılcılık için ideal durum yaratılan fazlanın çok büyük bir bölümünün, daha çok fazla yaratmak için tüketilmesidir.

Aslında toplumsal fazlanın önemli bir bölümü, aile, kabile, cemaat içi dayanışma mekanizmalarıyla ve kamu harcamaları şeklinde, pazar ekonomisi ilişkileri dışında dağıtılır (Caillé, 2007). Ama bu dağıtım şebekesi ya örtük olmak zorundadır (aile, cemaat içi dayanışma), ya da ona da bir verimlilik kılıfı bulunmalıdır (sağlık ve eğitim harcamalarının toplumsal üretkenliği arttırmak için organize edilmeleri gereği gibi). Bu kılıfın içine sokulup, iktisadî akılcılığa uygun bir görünüm verilerek yapılan ve aslında temel mantığı iktisadî olmayan bu dağıtım süreci asıl toplumsal anlamını yitirir. Fazlayı elinde tutanların iktidarlarını garanti altına aldıkları bir himmet kurumu haline dönüşür.

Fazla, toplumsal süreç içinde yaratılmıştır. Yaratıcısı ne tek başına sermaye ne de tek başına veya grup olarak emekçidir. Bunlar sürecin görünen ögeleridir. İktisadî bakış bir şeyi görmek için onda elle tutulur bir nesnellik aradığı için, emekçi ve sermayedar fazlanın yegâne yaratıcıları olarak kabul edilir. Ama üretim süreci kendiliğinden üreticileri ve sermayedarları üretemediği için, bu toplumsal ögeler, piyasa sistemi dışında üretilmek durumundadır. Modern kapitalist ekonomilerin büyük sıkıntı çektikleri açmaz, iktisadî sürecin yeniden üretilmesi için gerekli bölüşümün, iktisadın benimsediği simgesele aykırı oluşudur.

Vergi, vergi veren için haksızlık olarak algılanır. Çünkü bireyin vergiyi bir karşı-armağan olarak algılaması mümkün değildir. Vergi soyut bir kuruma verilir. Karşılığı da gene soyut bir şekilde ya alınır ya da alınamaz. Faydacı bireyin model olduğu toplumda algılandığı biçimiyle vergi toplumsallık aracı değildir. Soyut bir gücün iktidar aracıdır. Faydacı modelin sınırı burada tüm çıplaklığıyla ortaya çıkar. Faydacı davranışların var olabilmesi için, bireysel fayda azamileştirmesini bir kenara bırakan davranış ve ilişki biçimlerinin varlığı gerekir. Fayda, faydasızlıktan ürer. Çünkü toplumu oluşturan değerler, mutlak birey için faydasız olan değerlerdir. Modern toplumda devletin, tarihte bugüne kadar görülmemiş derecede önem kazanması bu açıdan aydınlatıcıdır.

Faydacı modelin reddi iktisat sürecini iki değişik cepheden değerlendirmemizi sağlar. İktisat ideolojisinin topluma bakışının ters çevrilebilmesi için, ilk elde, tüketim kavramının perde arkasına attığı harcama olgusunun toplumsal anlamını ele almak gerekir. Bunu yapınca karşımıza toplumsal ilişkinin temelinde yatan armağan değişimi çıkar.

HARCAMA KAVRAMI

İktisadın kendi kendini anlamlandırması, üretim sürecinin toplumsal ilişkiden özerkleşmesini sağlar. Kapitalist toplumda üretimden çıkan fazlanın büyük bölümü gene kâr halinde üretime geri döner. Süreç insani ve toplumsal anlamını yitirmeye başlar ve amaçlaşır.

Pazar ekonomisinde üretimin tüketiciyi, bugüne kadar uygulandığı şekliyle planlı ekonomiden daha fazla dikkate aldığı doğrudur. Ama üretim, sadece tüketiciyi dikkate alır. Tüketicinin ihtiyaçları, kâra dönüşecek bir fazlaya uygun faaliyet alanlarında ifade edildiği zaman, üretim ve tüketim çakışır. Ak-

si takdirde, tüketimi belirleyen üretimdir. Kimse sermayedarı yeterli bulmadığı kârlılık oranında çalışmaya mecbur edemez. Üretimin örgütlenişinde temel amaç, ihtiyaçları tatmin etmek değildir. İhtiyaçlar, fazlanın yeniden yeni fazlalar yaratılması için bir araçtır. Daha önce gördüğümüz gibi, ihtiyaçların nesnelleştirilmesi, fazlanın önemli bir bölümünün toplumsallaşmadan, kendi kendini üretir duruma gelmesinin ardında yatan keyfîliğe doğal ve nesnel bir görünüm kazandırır.

Paradoksal bir şekilde, bireyin davranışını, faydasını azamileştirme kalıbına indirgeyen yaklaşımlar, son tahlilde harcamayı da araçlaştırır. Halbuki harcama, bütünsel bir toplumsal olgudur. İçinden hukuk, siyaset, kültür, vs. bütünüyle ayrışamaz. İktisadi sürecin toplumsal anlamını bulduğu an, harcama anıdır.

Bütünsel bir toplumsal olgu olarak harcama, açlığı gidermek, başını sokacak bir delik bulmak, üzerini örtecek bir bez parçası edinmek gibi işlevsel amaçlara indirgenemeyecek bir andır. Harcama, birey veya iktisadî aktörün fayda edinme eylemi değil, bir toplumsal ilişki sürecinin yeniden üretilmesi yolunda simgesel kaynakların kullanılmasıdır. Anne ve baba çocuklarının büyümeleri için harcama yaparlar. Bayramda hediye etmek için alınan şeker bir harcamadır. Kesilen kurban, yapılan bağış bir harcamadır. İktisat simgeseli içinde bunları tüketim olarak tanımlayınca, davranışın tüm toplumsal dürtüleri gözden kaçar. Çocuğu için elindeki kaynakların bir kısmını harcayan kişi, kendi faydasını arttırdığını düşünerek bu harcamayı gerçekleştirmez ("fayda azamileştirmesi" hakkında tarafgir bir tartışma için bkz. Becker, 1976 ve bu akıma dair kapsamlı bir eleştiri için bkz. Buğra, 1995). Salt bunu düşünüyorlarsa, modern bireyci toplumda insanların çocuk yapmaları irrasyoneldir. Harcamadan farklı olarak tüketim, bireyin kendine dönük bir davranıştır.

Ekonomi politik, bireyin bir tercihte bulunamayacağı durumları yok sayar. Halbuki toplumsal ilişki ağırlıklı olarak, insanların kendilerinin seçmedikleri karşılıklı mükellefiyetler ağıdır. Eğitim için olduğu gibi, hediye vermek için yapılan harcamayı da faydacı görüş tüketim olarak algılar. Dolayısıyla faydacı iktisat kuramına göre bütün kaynak kullanımlarının bireyin fayda eğrilerinden belirlenebilecek optimum noktaları vardır. Bu optimum noktası toplumsal dengeyi oluşturur. Bu denge durumunda herkes göreli halinden memnundur. Ama ortada toplumsal ilişki kalmaz.

Harcamayı bir bütünsel toplumsal olay olarak görmek, bireyin toplum içinde kendi belirlemediği alış ve verişler içinde olduğunu dikkate almak demektir. Bunlar ebedi değillerdir. Toplumsal dönüşümlerle köklü şekilde değişirler. Ama hangi toplumda olursa olsun, bir toplumsal süreç ve ilişki bireyi ürettiği için, fazlanın harcanması da bir kozmolojik ilişkiler zinciri içinde gerçekleşir. Ölen anne ve babanın geriye kalan çocuklarına bir faydası yoktur. Ama geriye kalanlar, bu "faydasız cesetler" için, bazı durumlarda kendilerini tüketebilecek oranda harcamalar yapmaktan geri kalmazlar.

Sünnetin, düğünün fizyolojik bir faydası yoktur. Hatta sünnet için tersi daha rahatlıkla savunulabilir. Ama üretilen fazlanın önemli bir bölümü bu şenlik-

ler için harcanır. Sünnet olan çocuk mu tüketicidir? Sünneti yaptıran aile mi? Yoksa sünnetin yapıldığı cemaat mi? Tüketim kavramı burada tüm yetersizliğiyle ortaya çıkar. Nihai tüketimi kimin yaptığı sorusu cevapsız kalır. Tüketim kavramı kendi kendini tanımlamaktan acizdir. Çünkü harcama insanın fizyolojik yaratık olarak kendisi için değil, toplumsal yaratık olarak başkaları için yapılır. Harcamanın anlamı o eylemi yapan kişinin ilişkide olduğu çevreden ürer.

İnsanlık tarihi içinde harcamayı akılcı tüketime indirgeyen, bunun ötesini israf olarak görüp, eleştiren görüş Batı Avrupa'da burjuvazinin yükselmesiyle ortaya çıktı. Bu, geleneksel toplumda görülen kanaatkârlığa benzemeyen bir toplumsal değer yargısı üretti. Burjuva bir yandan en büyük fazlaya şahsı adına el koyma yarışındadır, ama aynı zamanda bu fazlayı gizlemeye çalışır. Feodal senyörün ve aristokratın kazandığını savuran davranışını lanetler. Çünkü burjuva harcadığını gizlemek, kazandığının üzerini örtmek durumundadır. Marx'ın artık-değer olarak çözümlediği fazla, satın alınan emeğin tam karşılığının verildiği ücretin arkasına saklanır.

Ortadan kaybolan fazlanın, göz önünde harcanması da pek mümkün değildir. Burjuva ideolojisi tüketimi rasyonelleştirmek zorundadır. Bu ideolojinin bir türevi olan iktisat ideolojisine göre tüketim, bireyin tayin ettiği ve faydanın azamileşmesi için yapılan sınırlı kaynak kullanımı eylemidir.

Burjuva ideolojisi, tüketim toplumu fikrini kabul edebilir. Çünkü tüketim toplumu, harcamanın iktisadî rasyonele indirgenemez boyutuna değil, tersine, daha fazla üretmek için tüketmek gerektiğine işaret eder. Daha fazla araba üretebilmek ve bunları satabilmek için, daha fazla araba tüketilmesi gerekir. Buna karşılık, tüketim toplumu bolluk toplumu değildir. Bazı ihtiyaçlar hiç karşılanmaz veya çok kötü karşılanır. Tüketim toplumunun en ileri örneklerinden birini oluşturan ABD'de karayollarının veya ortaeğitimin perişan durumu, sosyal güvenceden yoksun büyük bir nüfusun varlığı, tüketimin kâr üreten alanlara yoğunlaştığı bolluk içinde yokluk durumuna anlamlı bir örnektir.

Modern toplumu 20. yüzyılda saran yeninin, yeni olduğu için değerli olduğu, salt yeniliğin kutsandığı, yeninin yenilik yapmak için üretildiği çağdaş anlam boşluğuna tüketim toplumundan ulaşılır. Günümüzde sanat eserini, bir fikri, bir tüketim aracını, vb. cazibeli kılan temel özellik bunların yeni olmasıdır. Değerin "yeni" olana atfedilmesi tüketim ideolojisinin en belirgin özelliklerindendir. Çünkü tüketim toplumunda da salt nesnel ihtiyaçlar yoktur. Tüketim, bireyle nesne arasında bir ilişkidir. Bu ilişkinin her tüketim eyleminden sonra yeniden bir dış dürtüyle anlamlandırılması gerekir. Yenilik tapınması bir ölçüde bu anlamlandırmayı sağlar. Nicel doyum noktasına gelen insan için nesnenin arzulanabilir olması için üzerinde "yeni" etiketini taşıması gerekir. Tüketim toplumu, kendisine yakıştırılan tüm nesnellik sıfatlarına karşılık, nesnelere atfedilen toplumsal değerin belirsizleştiği, arzunun dürtülerinin bulanıklaştığı bir toplumdur.

Harcama ise, bir amaç uğruna değer ifade eden bir simgeyi elden çıkarmak, başkasına devretmektir. Yemekte yenilen ekmek, harcanmamış, tüketilmiş ya-

ni bitirilmiştir. Ama alışveriş sırasında verilen para tüketilmez, harcanır. Çünkü ilişki nesne ile birey arasında değil, iki toplumsal öge arasında cereyan etmektedir. Harcama kelimesinin arkasında, bu davranıştan dolaysız ve eşzamanlı bir karşılığın beklenmediği anlamı yatar. Hatta harcama kelimesinden yapılanın bir kayıp olduğu fikri bile çıkartılabilir (bir kişinin harcandığını düşünmek örneğindeki gibi). Sünnet düğününde çok pilav, çok et ve çok rakı tüketildiği için değil, sünnet sahibi çok harcadığı için, çok para döktüğü için şan kazanır. Şanı veren armağandır. Toplumsal ilişkiyi, yaşamı ve yaşamın anlamını yaratan ve bunu simgesel boyutu nesnelleştirmeden, amaçlaştırmadan yapan, karşılığını nicel bir denklikte aramayan bir israfkâr harcama gereği, geleneksel veya modern tüm toplumların temelinde bulunur. Armağan, varoluşunu sadece kendine borçlu olmadığının bilincinde olan insanın, anlam borcunu harcayarak ödemesidir.

İKTİSADÎ BİREY VE TOPLUMSAL KİŞİ

Amerikan ve Fransız devrimleriyle siyasi planda kendini ilk kez ifade eden modern düşünün iktisadî plandaki izdüşümü eşit değişim tasarımıdır. İktisat ideolojisi, özgür ve denk bireylerin toplumsal değişim esnasında değiştirdikleri simgelerin eşit değerde olduklarını varsayar. Bu varsayıma göre bireyler, gönüllü olarak değişimde bulunuyorlarsa, "ticaret hadlerinin" eşit olduğunu hesapladıktan sonra ilişkiye girmişler demektir. Eşit olan, değiştirilen simge yani mal, hizmet, emek ve onun karşılığında ödenen paradır. İktisat ideolojisine göre para takasın özünü bozmayan bir araçtır. Takasta iki değer arasındaki eşitliğin göze görünür çıplaklıkta olduğu varsayılır. Para, bu eşitliğin üzerini örter, ifadesini zamana yayar, ama özünü bozmaz. Müzelerde ilkel kabilelerin değişim aracı olarak kullandıkları böcek kabukları, kolyeler, "para" olarak tanımlanır. Böylece modern insan, o güne kadar tüm toplumlarda egemen olan ve takasın toplumsal bütünlük içinde belirlenmiş, toplumsal ilişkiyi yeniden üretmeyi güden amacını bir kalemde siler. Takas, para aracılığıyla yapılmayan bir meta ilişkisi olarak tanımlanır. Böylece günümüz meta ilişkisi doğallaşır ve modern insan ilkel insanlara kendi tahayyül dünyasının benzerini atfeder. Halbuki modern öncesi toplumda değiş-tokuş herhangi birisiyle değil, toplumsal konumu belli, değişimden önce ve sonra toplumsal ilişkilerini sürdüren kişilerin karşılaştıkları bir andır. Bu anı belirleyen ve anlamlı kılan koşullar, birbirini tanıyan, yani kimsenin salt soyut bir alıcı veya satıcı konumunda olmadığı, ilişkinin sadece mal mübadelesine indirgenemediği bir düzenin koşullarıdır. Bu anlamda, değiş-tokuşun yapıldığı pazarla, meta değişimi yapılan piyasa ekonomisi apayrı iki toplumsallık biçimidir. Birinden ötekine ne tarihî, ne de mantıki süreklilik içinde varılır.

Birbirlerini toplumsal konumlarıyla tanıyan insanların aralarındaki değişim sürecinde denklik, konumlara dayanır. Geleneksel toplumda değiştirilen mal, değişimde bulunan kişilerden soyutlanamaz. Değiş-tokuşta kimsenin aklına bir

düzine yumurtanın karşılığında alınan bir yemeni veya muskaya eşit olduğu gelmez. Çünkü ilişkiye eşit değerde mal değiştirmek için girilmemiştir.

Toplumsal konumların belirlediği organik değişim değeri düzeninden, değişimde bulunanların silindiği meta değişimi düzenine geçişin simgesi paradır. Ama para, bu aşama için hem gereklidir, hem de tek başına yeterli değildir. İktisadî toplumsal ilişkinin anonimleşmesi ve maldan metaya geçilebilmesi için, egemen toplumsal tahayyülün değişimde bulunan kişileri bağımsız bireyler olarak tanımlaması gerekir. Para, bu evrenselliğin aracıdır. Marx, parayı da bir meta yani salt bir aracı olarak değil, üretilen ve kendisi için de istenebilen değer olarak tanımlayarak, bu tahayyülü varabileceği en son mantıki noktaya götürür. Bu dünyada her şey meta değişimi aracı olabilir. Çünkü üretim ve değişim somut insanlardan kopmuş, kendi başına anlamlanan, kendi değerini kendi biçen, özerk bir devinim içine girmiştir. Özerk insan tasarımıyla toplumdan özerk ekonomi alanı tasarımı birbirlerini tamamlar.

Neoklasik iktisat ve iktisadi insan: Doğal düzen tasarımı

İktisat söylemi, bir yandan ekonominin özünü veya hakikatini kendisi kurgularken, diğer yandan bu kurgulama sürecini unutup veya yok sayıp, kendi kurguladığının somut ve elle tutulur gerçekliğine inanır. Piyasa kavramı, bu inanç düzeyinde, kendi kendini belirleyen süreç tasarımını ifade eder. Bu ise, kendiliğinden düzen veya doğal düzen, yani toplumsal-siyasal iradelerin dışında oluşan bir düzen demektir. Böyle bir düzenin varlığına olan inancın, iktisat ideolojisinin sadece bugünkü egemen versiyonları için değil, eleştirel iktisat yaklaşımları için de güçlü bir cazibesi vardır. Bu cazibeyi oluşturan, iktisat ideolojisinin pozitivist-bilimci yönteme olan yatkınlığıdır. Toplumsalın özünün iktisat olduğunu iddia eden veya bunu zımnen kabul eden tüm iktisat söylemlerinin dahil olduğu bu iktisadiyat tahayyülünü, sistemli bir pozitif ideoloji haline dönüştüren akım, neo-liberal yaklaşıma dölyataklığı yapan neoklasik iktisat kuramıdır.

Kendi kurguladığı temel varsayımları modelleştirip, akılcılaştırarak, bunları evrensel bir modelin temelleri haline getiren neoklasik iktisat yaklaşımı için, kurguladığı dünya çok özel bir topluma tekabül eder. Bu dünyanın kendi değer ve inanç sistemi, özel bir dünya görüşü ve ahlâk anlayışı vardır. Bütün bunların bileşkesinde iktisadî ortak kabul ortaya çıkar. Bu ortak kabul iki temel varsayıma dayanır. Birinci varsayım, yukarıda gördüğümüz gibi, ekonominin doğal ve evrensel kanunların hâkimiyetinde olan ayrı bir alan olduğu ve bu nedenle hükümetlerin gereksiz müdahalelerle bu doğal gidişatı bozmaması gerektiğidir. İkinci varsayım ise, piyasanın, demokratik toplumlarda üretim ve değişimin en etkin ve adil biçimde gerçekleşeceği optimal bir örgütlenme tarzı olduğudur. Neoklasik varsayımları benimsemiş iktisatçılar, kendi kurguları olan bu iki varsayımı, doğruluğu ispatlanmış öneriler olarak görürler. Bu önerilerin doğruluğunun ispatlandığına olan inançları ise, bu dünya görüşünün, çok özel bir toplumsal oluşumun doğrularını evrenselleştirmesinden kaynaklanır.

Pierre Bourdieu, neoklasik iktisat öğretisinin, dünya tarihinde çok özel bir toplumsal oluşum olan ABD örneğinin evrenselleştirilmesi olduğunu iddia ediyor.Esas niteliği devletin güçsüzlüğü olan ve neoliberal karşı devrimle daha da fazla güçsüzleşen bu ABD modeline özgü nitelikler, neoklasik iktisat söyleminin kalbini oluşturuyor. Piyasaların bir

tür toplumsal özne olarak algılanmaları ve onların doğal etkinliğinin sorgusuz sualsiz kabulü de, bu bağlamda, Amerikan toplum modelinin içine gömülmüş bir iktisat tasarımının yansıması olarak güç kazanıyor.

Bu toplum modelinin başat özellikleri şöyle: Piyasa dışı mal ve hizmet üretiminin mümkün olduğu kadar dar tutulması; sağlık, eğitim, kültür, güvenlik gibi ihtiyaçların da piyasa modeli içinde tatmin edilmesi, yani bu ihtiyaçların metalaştırılmasının daha etkin olduğu varsayımı; eşitsizliklerin azaltılması için en etkin yöntemin herkesin kendine yardım etmesi ilkesiyle (*self help*) sağlanacağı ve bu bağlamda herkesin içinde bulunduğu durumdan sorumlu olduğu inancı; birey ve bireycilik tapınması. Piyasa toplumu modeli olarak tanımlanacak bu toplumsal tasarımın ideallerini, bugün neoklasik iktisat modeli ifade ediyor. Bourdieu, bu modelin, klasik iktisat yaklaşımlarından farklı olarak, esneklik ve güvensizliğin olumlu bir ortak örgütlenme tarzı olduğuna inanmasına dikkat çekiyor. Gerçekten de, bu piyasa toplumu modelinde, toplumsal risklerin azalması katılık ve durağanlık üreten bir hantal örgütlenme tarzı olarak algılanırken, toplumsal güvensizlik, daha verimli ve daha etkin çalışan iktisadî aktörler ortaya çıkartan bir olumluluk olarak değerlendiriliyor.

Piyasa ekonomisi, biçimsel ve hukuki açılardan özerk insanların soyut bir evrensellik içinde oluşturdukları ilişkinin ifade edildiği alandır. Bu alan içinde aritmetik bir eşitlik sözkonusudur. Verilen metanın karşılığında eşit değerde bir meta elde edildiği varsayılır. Marx için de meta ilişkisi, toplumsal boyuttan özerkleşip, mekanikleşen bir ilişkidir. Bu mekaniğin çalışabilmesi için ilişkinin aritmetik eşitlik simgesi üzerine kurulması şarttır. Ücret, pazar koşulları içinde, emeğin eşit karşılığıdır. Ücret emeğin meta değerinin eşit karşılığıdır. Emeği meta olarak değil de, yaratıcı güç olarak ele alınca, bu eşitlik denkleminin altında yatan denk olmayan ilişki görülür hale gelir. Meta olmanın ötesinde, emek yaratıcıdır. Bu ise ekonominin değil, tüm toplumun öznesidir. İktisat alanı içinde belirlenen bir ilişki düzeni olarak ele aldığımızda, emek-ücret ilişkisi eşit bir ilişkidir. Ama emeği bir meta olarak değil de, toplumsal ilişkinin, toplumsalın yeniden üretilmesi, yaratılması olarak ele aldığımızda, günümüzün metalaşmış emek ilişkisinin altında yatan eşitsiz ilişkiyi görürüz. Ama meta olmayan emeği tasarlamak, bugünün toplumunu da özerkleşmiş bir iktisat alanı olarak değil, iktisadın toplumdan ürediği, toplumun/toplumsallığın yeniden yaratılmasının (üretilmesinin değil) amaç, ekonomik ilişki olarak adlandırdığımız ilişkilerin ise bu yolda bir araç olarak tasarlanmasıyla mümkündür.

Toplumsal ilişkiyi eşit değişim alanı olarak tanımlayan modern düşün, bu alan üzerinde münferit bireylerin varlığını ve eylemlerini öne çıkarır. İktisadî özgürlük, kendini her şeyden bağımsız addeden bireyin toplumsal ilişki kurma özgürlüğüdür. İki veya daha fazla sayıda birey, o değişim için ve sadece değişim anı süresince ilişkidedir. Bu anın ne öncesi ne sonrası vardır. Değişim anının önce ve sonrasında her birey kendi kabuğuna çekilip, kendini üretmektedir. Değişimin eşit olarak düşünülmesi bu nedenle elzemdir. Değişim bittiğinde kimsenin kimseye borcu kalmamalı, bireyler bireysel özgürlüklerine kavuşma-

lı, kabuklarına çekilebilmelidir. Değişimden önce, kimle, hangi oranlarda değişim ilişkisine girilmesi gerektiği belirsiz kalmalıdır. Böylece bireysel çıkarların azamileştirilmesi için gereken en uygun değişim koşulunu bireyin kendisi bulabilmelidir.

İKTİSADÎ ALANDA TOPLUMSALLIK

İktisat alanından hareket edilerek tanımlanan toplumsallık meta değişimi dışında ıssız bir çöldür. İktisadî insan metanın karşılığı olan değeri elden çıkartınca, toplumsal ilişkinin sonuna gelir. Artık tarafların birbirlerine karşı yükümlülükleri olmadığı gibi, birbirleri için anlamlarını da yitirmişlerdir. Yeniden ilişkide bulunmaları, yani aralarında bir toplumsallık yaratmaları iki tarafın çıkarlarının uyuşması rastlantısına terk edilmiştir. Toplumsal ilişkinin yeniden üretimi, iktisadî alan için rastlantısaldır. Başka bir deyişle, toplumsallığın yeniden yaratılmasının güvencesini iktisat vermez. Burada sadece geçici olarak bulunan insan parçaları vardır. Bunlar insan parçasıdırlar; çünkü kendilerini insani kılan vasıfların çoğunu yadsıyıp, sadece değişim aracı cephesiyle toplum önüne çıkmaktadırlar. Aslında diğer vasıflar iktisadiyat toplumunun gözünden ırak, yarı utanılan, saklanmasından ayrı zevk alınan bir gizlilik içinde, her şeye rağmen toplumsalı yaratmaya devam eder. Arada sırada bunlar, bilinçaltına atılanın geri döndüğü irrasyonel fışkırmalar şeklinde, iktisadî insana kendinden gizlemeye çalıştığı yaşam temelini hatırlatır. Ama iktisadî toplumun algılama ve kanalize etme olanaklarını aştığı için, bu fışkırmaların genelde gerçekten de irrasyonel olmaları kaçınılmazdır.

Piyasa toplumunun ilmihali: Mikroekonomi

Günümüz egemen iktisat düşününün temelini oluşturan mikroekonomi kuramı, iktisadî "gerçekliği" yansıtırken bir dizi varsayımda bulunur. Bu varsayımlar, bir mikroekonomistten diğerine öncelikleri ve vurguları değişen ama genel olarak bir bütün oluşturan temel varsayımlardır. Birinci varsayım, iktisadî aktörler arasında doğrudan hiçbir ilişki olmamasıdır. Bu aktörler, üretim ve tüketim vektörlerine, belirli kısıtlar dahilinde, sayısal değerler atfederler. Bunu yaparken, diğer aktörlerin ne yaptıklarını da kesinlikle bilmezler. Fiyat adı verilen sayısal değerler atfettikleri mal kümelerinin toplamının ne olduğuyla da ilgili değillerdir.

İkinci varsayım, piyasalar denen olgunun arz ve talep fonksiyonlarının toplamından oluştuğudur. Bunun ötesinde, piyasanın bir örgütlenme olarak kendi başına bir ağırlığı, içeriği ve maliyeti yoktur. Buna rağmen, üçüncü varsayım, iktisadî aktörlerin değişim arzularını bir merkezde toplayıp, bu aktörlerin kafasındakini okuyabilme ve bu milyonlarca farklı denklemi bir anda bir denge noktasında hesaplama gücü olan bir süper bilgisayarın yönettiği bir düzenlemeyi varsayar.

Dördüncü varsayım, hiçbir iktisadî aktörün değişim haddini belirlememesidir. Bu çerçevede mikroekonomi ders kitaplarında rekabet, üretici aktörlerin ortalama gelir fonksiyonlarındaki eğim sorunudur. Zaten mikroekonomi kuramında ve onun en ileri formü-

lasyonlarından biri olan Arrow-Debreu modelinde, hiçbir değişim gerçekleşmez. Mikroekonomi için dengenin koşullarını tespit etmek önemlidir. O denge halinin kuvveden fiile nasıl dönüşeceği ile ilgilenmek gereksizdir, daha doğrusu mümkün değildir.

Beşinci varsayım, iktisadî aktörlerin hiçbir stok bulundurmamalarıdır. Bütün aktörlerin kararları eşanlıdır. Zaten ortada ne para vardır ne de değişime aracılık eden başka bir üçüncü meta. Sadece, ne yerde ne de gökte olan, kendisi için hiçbir şey talep etmeyen, varlığını kamu yararına vakfetmiş, sıfır maliyetli bir düzenleyici merkezî otorite, tüm değişim düzeninin tasarlanması için yeterlidir. Çözümlemeye dahil edilen para, sadece değişim haddini hesaplamaya yarayan bir sayısal ifade olmaktan öteye gitmez.

Altıncı varsayım ise, ne işletme, ne hanehalkı ne de devlet ve benzeri özgül iktisadî aktörler vardır. Toplumsal sınıflar elbette düşünce ufku içinde bile yer almazlar. Mikroekonomi modellerinde sadece üreticiler ve tüketicilerin ifade ettikleri "teknikler" ve "tercihler" vardır.

Günümüz iktisat düşününün egemen paradigmasını oluşturan bu mikroekonomi kuramı, piyasa ideolojisine bilimsel bir görünüş verilmesine yarar. İktisadî dürtünün bireysel çıkar maksimizasyonu olduğu genel kabulünün bu varsayımlarla birleşmesinden üreyecek genel denge modellerinin üreteceği sonuçlar, her durumda piyasa toplumuna uygun çözümlerin, alternatif çözümlerden daha etkin, dolayısıyla üstün olduklarını "ispatlar". *Ad hoc* varsayımlarla inşa edilmiş bir bilimdir mikroekonomi. "Bu dışsallıkların modelde varlık nedeni, üretim fonksiyonunun artan (veya azalan) randımanlarla çalışırken, aynı zamanda rekabetçi bir çözüm de içermesi içindir" türünden ifadelerle kurulan mikroekonomi temelli modeller, bir yerden sonra gerçeğin kendisi gibi algılanmaya başlanır. İktisatçı da bunun kendi kafasında yarattığı bütünüyle sanal bir dünya değil, gerçeğin tasarlanmış hali olduğuna inanmaya başlar. İşte o zaman iktisat söylemi, onu popülerleştirecek olan ekonomi uzmanlarının elinde bir ideolojik tahakküm aracı haline dönüşür. Model, "eğlenmek veya zihin açmak için" geliştirilen bir mantık oyunu olmaktan çıkıp, olması gerekenin ifadesi haline dönüşür.

İktisadiyat toplumu, hem toplumsal anlamı insana indirir hem de somut insanların kendilerini toplumsal anlamın yaratıcısı olarak görmelerini engeller. Sonuçta kendi irrasyonel nöbetlerinden utanç duyan, kendini hem bundan sorumlu gören hem de arasıra elinden kaza çıkan, suçluluğu içine sindirmiş ve bu oranda da toplumsallaşması zorlaşmış yıkıcı insan davranışı ürer. Milliyetçilik damarı kabardığında, karşı milletten başka bir insanı linç etmesinin ne hikmet-i hükümet, ne de Tanrı gazabı gibi bir "affedici" bahanesi artık vardır. Vardığı soyut aidiyet ilişkisinin sürekli içine ittiği tepkilerin eyleme dönüşmüş halinden, modern insan kendi kendine utanç duyar. Yıkıcı, yok edici bir tepkidir bu. Çünkü temel meşruiyeti oluşturan iktisadî toplum ilişkisinde o insan, geçici bir araçtır. Yaratıcılık vasfını kendine yakıştırmasının tüm yolları kapatılmıştır. Toplumsal alanda kişi olarak yaratıcılığı iğdiş edilmiştir. İktisadî insan kişi değil, bireydir.

İktisadiyat toplumunda bireylerin toplumsallaşması, içine girdikleri kabukların yani statülerinin toplumsallaşmasıdır. Bunlar, iktisadî değişim alanının tanımladığı statülerdir. Birey soyutlaması, iktisadî aktör soyutlamasının genelleş-

miş bir uzantısıdır. Bireyin özgürlüğü de soyuttur. Birey olarak ne özgürlüğün toplumsal tanımı yapılabilir, ne de özgürlüğe bir güvence bulunabilir. Bu nedenle birey, iktisadî aktör statüsüyle toplumsallaşır, devlet çatısı altında kendini güvenceye alır. örgütlere geleceğinin çizilmesini teslim eder. Bireyin özgürlüğü devleti ve örgütü çağırır. Karşılıklı ilişkileri içinde kişiler değil, anlık ilişki dışında birbirlerine yabancı bireylerin buna rağmen asgari bir güven içinde ilişki kurabilmeleri, toplumun birbirinden kopuk anlar koleksiyonu olarak kalmak yerine bir süreç olarak var olması için, üçüncü bir dış kurum gerekir. Birey çağı, aynı zamanda devletin kişilerden daha yüksek bir otorite elde etmesi çağıdır. Çünkü bireylerin oluşturamadığı toplumsallığı ve bunun sürekliliğini devlet ve örgütler yerine getirir.

İktisat alanının tek başına kendini yeniden üretebilmesinin olanaksız oluşu, devletin egemenlik alanını genişleten ikinci etmendir. İktisadî değişim ilişkisi, yeniden üretimin değil, o anın tasarımıdır. Eşit değişim kaygısıyla ilişkide bulunan bireyler, o an elde ettikleri faydayı azamileştirme gayretindedirler. Çünkü ilişki anlıktır. Bir daha aynı bireyle veya aynı iktisadî aktörle ilişkiye girileceği meçhuldür. Bu bilinmezlik ve birbirini tanımamazlık ortamında uzun vadeyi düşünmek olanaksızdır. Kısa vade ise anın bilincidir. Devlet, toplumsal alanın ve dolayısıyla aynı zamanda iktisadî ilişki alanının yeniden üretiminin güven altına alınması için, eşit değişim ilişkisi prensibine aykırı müdahalelerde bulunur. Devlet hem iktisat ideolojisine terstir, hem de onun olmazsa olmaz ve birey kadar gerekli, üçüncü aktörüdür (diğer iki aktör, ilişkide olan bireylerdir). Zaten bu üçüncü terimin varlığıyla, ilişki stratejik esneklik kazanır. Çünkü iktisat ilişkisinde iki bireyin, iki örgütün tek başlarına karşı karşıya kalması, son kertede birinin diğerini yok etmesi ve tek'in egemenliğinin kurulması potansiyelini taşır. Modern iktisat kuramı da, düopol veya firmaların kendi aralarında anlaşmadıkları oligopol durumlarının tekele gebe olduklarını kabul eder.

ARMAĞAN VE KARŞI-ARMAĞAN İLİŞKİSİ

Eşit değişim ilişkisi, iki bireyin karşı karşıya geldikleri bir toplumsal süreç değil, kesik kesik an parçacıklarıdır. Modern zamanlar öncesinde çoğu toplumda egemen olan toplumsal ilişki modeli olan armağan ve karşı-armağan ilişkisi ise tümüyle toplumsal bir süreçtir. Armağan ilişkisi üç andan oluşur: Vermek, almak, iade etmek. Alınan ve verilen aritmetik bir eşitlik içinde düşünülemez. Verilenin karşılığı alındığında, onu alanın yeniden ya aynı kişiyle ya da başka bir kişiyle simgesel değişim ilişkisinde bulunacağını tüm taraflar bilir. İade etmek veya tekrardan vermek zorunluluğu toplumsal ilişki kurma zorunluluğudur.

Bunu günümüzün sıradan bir örneğiyle açalım. Birisini (aslında bu hiçbir zaman "birisi" değildir) çay, kahve veya bir kadeh içki içmeye davet ettiğimizde, ona armağanda bulunuruz. Armağanı alan salt iktisadî değişim kalıplarıyla davranıyorsa, içtiğinin bedelini ödeyip, oradan ayrılmak isteyecektir. Bu yolu seç-

mek, hepimizin bildiği gibi, ilişki davetini reddetmektir. Halk dilinde çiğlik olarak tanımlanan ilişkinin bir anlamı kalmamıştır. Çünkü amaç sadece çay, kahve içmekse, parasını vererek, tek başına da bu içilebilir. Nitekim, içecek armağanına karşı onun meta değerini ödeyerek cevap vermek, ilişkiyi salt içecek tüketmek noktasına indirger. Meta ilişkisi işte budur.

Buna karşılık ikinci yol, yapılan ikrama karşı hemen, o anda ve aynı şekilde karşı ikramda bulunmaktır. Genel olarak bu telaşta, bir borç yükünün altına giren insanın, o yükten kurtulma, altta kalmama telaşı sezilir. Ama yapılan ikramın tam ve eşit karşılığını anında geri vermek çabasının işi götüreceği yer, eğer ikram alkollü içkiyse, iki taraftan birinin alkolü kaldıramadığı aşamada, sızarak yarışa son vermesidir. Burada da kabul edilen armağanın, aynı miktarda ve hemen karşılığını ödemek gereğine olan inanç, ilişkiyi içki yarışına dönüştürür. Armağanla doğan ilişki, bir egemenlik arayışının aracı olmuştur. Diğer kişiden daha fazla içerek, onu ya borçlu ya da yenik kılmak arzusu tüm ilişkiyi belirler. Armağan güç gösterisinin aracıdır.

Üçüncü yol ise, armağanı kabul etmek, belki karşılığında bir kadeh ısmarlamak veya ikinci kadehi de kabul etmek, ama sanki bir daha hiç görüşmek istemezmiş gibi, "borcunu" o gece ödeyerek kurtulma telaşında olmamaktadır. Yarın veya daha ertesi gün, bu yapılan armağana karşılık, benzer veya başka bir karşı-armağan yapabileceğinin bilincinde olan kişinin rahatlığıdır bu. Karşı taraf üzerinde kalıcı tam egemenlik kurma arzusu taşımayan armağan ilişkisinde kişi, kendisini ve ilişkisini kesik kesik anlar içinde değil, bir tarihten gelen ve bir tarihe giden süreklilik içinde tanımlar.

Bu son tür ilişkide eşit değerde armağan değişiminde bulunmak değildir temel amaç. Biraz önceki örneğimize dönersek, temel amaç bu olsa, tek başına içki içmekle, başkasına içki ikram ederek içmek arasında bir fark olmazdı. Asıl amaç iki tarafın da aynı miktarda para ödeyerek, eşit ayrılmalarıysa, beraber olmalarına gerek kalmaz. Tek başlarına da aynı işi yaparlar. Veya amaç tarafların daha az ödemek için beraber olmalarıysa, o zaman o beraberlik sırasında toplumsal ilişki kurma ortamı yoktur. Ücreti paylaşmak için tanımadığınız birisiyle birlikte bindiğiniz takside, toplumsal ilişki kurmak epey zordur. Hangi konudan konuşacağını iki taraf da bilemez. Bir an önce ineceği semte varıp, bu zoraki toplumsallıktan kurtulmayı iki taraf da iple çeker. Salt faydacı saiklerle girilen yüzeysel toplumsal ilişkilerin "derinliğine" anlamlı bir örnektir bu. Salt faydacı saiklerle gerçekleştirdiğimiz iktisadî ilişkilerimizin önemli bir bölümünü bu yüzeysellik, bu iç sıkıntısı içinde yaparız. Çünkü karşınızda anlamsız bir birey vardır. Sizin için anlam, o bireyden elde edeceğiniz faydadır. Günümüz iş dünyasının verimli organizasyon prensibiyle tanzim edilmiş kişiliksiz bürolarından taşan bezginlik ve iç bunaltısı, bir gün boyu ve bir ömür boyu bu anlamsız ilişkiyi gülümseyerek sürdürmek yükünü taşıyan bireylerin iç-dünyasını yansıtır.

Aslında verimli iktisadî ilişki düzeni de adını koymadan, tarafların anlamsızlaştığı bu ilişki düzenini törpülemeye çalışır, onu domestike eder. İşyerlerinin

en önemli konuları, sadece toplu sözleşme görüşmeleri veya üretim sorunları değil, orada olmayan kimselerin çekiştirilmesi ve işle bağlantısı olmayan meşgalelerdir (spor haber ve yorumları, ev sorunları, vs.). Bu işyerine taşınan iş dışı ilgi alanları, bir işyerinde günlerce, aylarca, hatta yıllarca beraber yaşayan kişilerin birbirlerine yabancı kalmamalarını sağlar. Önemli iş görüşmelerinin nihai olarak bağlandığı yerin genellikle lokantalar olması boşuna değildir. İkram edilen yemek bir armağandır. Tarafların ticari ilişki ötesinde birbirlerini anlamlandıracakları andır bu.

Armağan ilişkisinde amaç değişimde bulunulan simgeye indirgenmediği için, simgenin bir araç, ilişkide bulunmanın amaç olduğu tahayyül dünyasının ürünüdür. Armağan, karşılığının ne miktarda ve ne biçimde geri geleceği önceden belli olmayan, kişiler arasında toplumsal ilişki yaratmak, varolan ilişkiyi beslemek veya bir ilişkiyi yeniden yaratmak için verilen bir mal veya yapılan bir hizmettir.

Modern iktisadî tahayyül dünyası, karşılığının eşit olarak algılanmadığı ilişkiyi "bedava" ilişki olarak algılar. Bedava, egoist maddi çıkar arayışının simetrik tersidir. Armağan ilişkisinde bedavalık vasfını görmek için ilişkiye egoist maddi çıkar arayışı perspektifinden bakmak gerekir. Bu nedenle, modern toplum aslında esas olarak armağan ilişkisi sistemi üzerinde kendini yeniden yarattığını, varlığını idame ettirebildiğini yadsır. Armağanı, çıkar arayışının tersi olarak ele alıp bedavanın mümkün olamayacağını iddia eder. Gerçekten de insan yaşamında bedava hiçbir şey yoktur. Bu nedenle armağan bedava değildir. Bir ilişki umudu, karşı tarafın aldığı armağana karşı armağanla cevap vermesi beklentisi, yani karşı tarafın onu tanıması umudu ve arayışıdır. Armağan bedava yani anlamsız değildir. Ama maddi çıkarı peşinde koşan egoist insan imajından utanç duyan modern düşünce, bu utanç verici durumun aşılmasını, sadece egoizmin tersine çevrilmesi şeklinde düşünebilir. Bedava toplum, bedava ilişki, çıkarcı insan tahayyülünün fantazmıdır.

Armağan ve karşı-armağan ilişkisi eşitlik temelinde kurulmaz. Dolayısıyla iktisadî anlamda, armağan ilişkisinde bir kazanan ve bir kaybeden vardır. Ama bu, bir tarafın diğer taraftan sakladığı bir kazanç veya kayıp değildir. Kazanılan, diğer tarafın armağan ettiğidir. Farklılıkları içinde değiş tokuşta bulunan kişilerin eşit değişim ilişkisinde bulunabilmeleri olanaklı değildir. Armağan ilişkisinde önemli olan eşitlik değil, kişilerin denkliğidir. Akşam yemeğine misafir giderken, yemeğin karşılığı kadar değerde olduğu iddiasını taşıyan bir armağanla gitmeye çalışmayı görgüsüzlük olarak tanımlarız. Ama bu davranış, iktisadî değişime uyan davranıştır. Armağan ilişkisinde ise, karşı armağanın biçimi ve değeri konusunda belirsizlik vardır. Bu belirsizlik toplumsal ilişkiyi, mekanik bir denklemin piyonu olan bireylerin değil, toplumsallığı yeniden yarattığının bilincinde olan kişilerin eylemine yöneltir.

Verilenin tam karşılığını almak, yaşamı sürekli aynı biçimde ve aynı noktadan başlatmaktır. Verilenin tam karşılığını beklemek, onun aynısını istemek demektir. Bu durumda verme ve alma ilişkisinin anlamı kalmaz. Her şeyin eşit-

lendiği, tekdüze bir toplumsallıktan başkası tahayyül edilemez olur. Varlıklarını ne önü ne de sonrası olan, gelip geçici bir an olarak algılayan, kendilerini bir tarihten gelip, o tarihten hareketle yeni bir tarih oluşturan insanlar olarak görmeyen günümüzün modern insanının şehirleşme, konut, giyim kuşam, yemek zevki, müzik vs... konusunda evrensel bir standartlaşmaya sürüklenmesi kaçınılmazdır. Standart, eşitliğin yani verilenin tam karşılığını almanın güvencesini verir.

Bu nedenle, iktisadî değişim temelinde düşünülen bir toplumsallık kendini geçici kabul edip, kendini üretmekten aciz kaldığı gibi, farklılığı da dışlar. Modern dünyanın en büyük paradokslarından birisi, insanı özgür kılması umulan bireycilik ideolojisinden hareketle, bireye varması, yani farklılıkları içinde insanların toplumsallaşmasını eğilimsel olarak ortadan kaldırmasıdır.

Toplumsallığı armağan ve karşı-armağan ilişkisi içinde tasarlamak, çeşitli cepheleriyle, değişik konumlarda ve değişik insanlarla ilişkide bulunan kişinin farklılığı içinde toplumsallaşmasını düşünebilmemizi sağlar. Armağan ilişkisi, sadece iktisadî bir ilişki değil, kişiler arasında bir ilişki sistemidir. Ne iktisada, ne de siyasala indirgenebilir. Bunların belli özerklik içinde üzerinde yükseldikleri toplumsallık zeminini oluşturur.

ARMAĞAN-ÖRGÜT İLİŞKİSİ

Modern toplumda insanlar sadece kendileri için mi çalışırlar? Kendi yaşamımıza biraz dışarıdan ve uzaktan bakabilsek, kendimiz için pek az çalıştığımızı kolayca görürüz. Çalışmamızın önemli bölümü başkaları içindir. Aile bu başkalarının bir bölümüdür. Buna ait olduğumuz cemaat ilişkileri, arkadaşlarımız, modern toplumun zorunlu dayanışma kurumları vs. için yaptığımız harcamaları da eklersek salt kendimiz için yaptığımız çalışmanın ne kadar az yer tuttuğunu görürüz. Aslında fiilen günümüz modern toplumları da temel dinamiklerini armağan ve karşı-armağan ilişkisinden almaktadır. Ama bu yadsınan, yadsınmadığı yerde de kişilerin değil, soyut bireyin taşıyıcısı olduğu iddia edilen içe itilmiş bir temeldir.

Yaratmak, hem aldığından daha fazla vermek, hem de verilenin karşılığının önceden güvence altına alınmamasıyla olanaklıdır. Verilenin tam karşılığını almak, başlangıç noktasına dönmek demektir. Toprak ve tohum aldıklarının tanı karşılığını verseler, bir fazla ürün değil, atılan tohum geri alınmış olur. Aldığının tam karşılığını veren ressam "röprodüksiyon" yapar. Aldığı resim bilgisini aktarır. Emekçi için de durum aynıdır. Aldığından daha fazla verebildiği için emek yaratıcıdır. Emek, yarattığının tam karşılığını alsa, yaratıcılığını toplumsallaştırmamış olur. Marx, Lassalle'ci akıma karşı üzerine basa basa bu gerçeği hatırlatmaya çalışır. Ama Marx'ın çözümlemesi, Alman sosyal-demokrat hareketi içindeki eşit değişim ve iktisadî toplum ideolojisi tarafından kısa zamanda öğütülüp, düzen içi söyleme çevrildi. Devrimci eylemin ana eksenini, ücretin arttırılması oluşturmaya başladı.

Yaratıcı emek, çağımızın en önemli armağan ilişkilerinden birisidir. Modern toplumların hızlı dönüşümleri, iktisadî planda yaşanan hamleler insanların yarattıkları fazlanın önemli bir kısmını armağan etmeleri sayesindedir. Ne var ki modern toplumda, pazar ekonomisi ilişkileri yapılan armağanın toplumsal anlamını iğdiş etmekte, daha da önemlisi karşı-armağanı tüm yaratıcılık vasıflarından arınmış meta ilişkisi şeklinde, ücret ve fiyat olarak geri vermektedir. Bireyin şeyleşmesi, kişi olarak armağan ve karşı-armağan ilişkisine girememesi, iktisadî birey olarak satış ve karşılığında meta bedelini geri alma anına hapsolmasındandır.

Pazar ilişkisi birbirini tamamlayan vermek, almak ve iade etmek anları arasında, sadece almak anını öne çıkarır. Bireyleri sadece alma hassaları gelişmiş yaratıklar olarak tanımlar. İktisadî bireylerin üç anlamı vardır: Almak, malik olmak ve saklamak. Görüldüğü gibi birey olarak toplumsallaşmanın mümkün olmadığı, herkesin almak, malik olmak ve saklamak dürtüsüyle hareket ettiği, insanın diğer insanlar için canavar olduğu, bir cangıl dünyası tahayyülüdür bu. Bu tahayyül modern devleti meşru kılar. Devlet vergi, sosyal sigorta kesintisi gibi "zorla armağan", zorunlu eğitim ve bedava sağlık ve kültür hizmetleri görüntüsü altında tezahür eden çarpıtılmış karşı-armağanlarla, iktisadiyat toplumunda asgari yaşanabilirlik ve asgari toplumsallık sağlamaya çalışır. Bu hizmetler bedava olduğu için, onlardan yararlananların söz söylemeye hakları yoktur. İktisadiyat toplumu üzerinde kurulduğu çıkar ilişkisinin yıkıcı gücüne karşı panzehir olarak sadaka ve hayır kurumuna başvurur. Bu somut bireylerin himmetinden farklı olarak, soyut bir kurumun, devletin himmetidir. Armağan ilişkisinde, mal veya hizmet kendisi için değil, ilişkinin gerçekleşmesi, yenilenmesi veya yaratılması için dolaşır (Godbout, 2003).

ÜRETİMLE YABANCILAŞMA VE YARATICILIK

Anne-baba veya daha genel olarak yetişkin insan ve çocuk ilişkisi, toplumun temelinde yatan armağan ilişkisine en anlamlı örnektir. İnsan toplumunun temel yaratılış ilişkisi, katıksız bir armağan ve karşı-armağan ilişkisidir. Birey toplumunda ise çocuk bir yüktür. Yapılacak fedakârlık karşılığında alınacak "tazminat"ın yeterli olmaması veya garantili olmaması, bireyin yaratma riskine girmesini engeller.

Lewis Hyde, yaratma riskinin bir armağan olarak cemaate veya topluma verilişinin anlamlı örneğini bir araştırmacının, bir bilimadamının faaliyetinde bulur. Bilimadamı, buluşunu bilimadamları cemaatine armağan ederek kendini toplumsallaştırır. Bunun karşılığında, o cemaatin veya toplumun kendini tanımasını, saygı göstermesini bekler. Yaratıcı faaliyetinin maddi karşılığının güvence altına alınmasını her şeyden üstün tutan "bilimadamları"nın nasıl faaliyetlerinin önemli bir bölümünü proje avlamak, finansman kapmak ve gelirini azamileştirmeye hasrettikleri bu çevreleri biraz yakından tanıyan herkesin bildiği bir gerçektir. Bu faaliyetlerin sonunda da genellikle araştırma adı-

na, araştırma üretimi yapılır. Yani arastırmacılık faaliyeti yayımlanan makale sayısı, diğer makalelerde yapılan gönderme sayısı gibi nesnel kıstaslarla "ölçülür". Yapılan artık *yaratma* değil, *üretim*dir. Araştırma memurlarının asli faaliyetleri finansmanın sağlanacağı toplantıları hazırlamak, toplantılarda bulunmak, en fazla sayıda yayın yapmak ve bunun için de, aslen başkalarının yaptıkları ve söylediklerini çeşitli biçimler altında özetlemeye dönüşür. Bu alanda da üretim mantığı ve eşit değişim prensibi, seri halinde ürün çıkarılan bir süreç doğurur. Yayımlanan bilimsel makaleler üç aşağı beş yukarı aynıdır. Edebiyatın "beyaz dizi"sindeki romanlar gibi, aynı kurgu üzerinden ve birbirlerine gönderme yaparak ardı ardına üretilirler. Batı ülkelerinde ve özellikle ABD'de bilimsel dergilerde yeni eğilim, yazısını basmayı kabul ettiği yazarlardan derginin ücret istemesidir. Meta ilişkisi içinde düşününce, istenilenin aykırı bulunacak bir yanı yoktur. Kimsenin okumadığı derginin çıkabilmesi için bir yerden bir finansman gerekmektedir. İktisat bilimi, bir üretimin ondan yararlananlarca finanse edilmesini en sağlıklı yöntem olarak bulur. Bilimsel dergilerin varlığından en fazla yararlananlar, o dergide yazısı çıkanlar olduklarına göre, onların bir yarar tazminatı ödemeleri normaldir. Ama görüldüğü gibi artık yaratıcılık sorunsalının dışında bir yerde, elde edilen yararın tazmin edilmesi sorunsalının ortasındayızdır. Böylece toplumbilimin inceleme konusunun "nesnelleşmesiyle", meta fetişizminin uç noktasına ulaşılır. Benzer bir durum insan bilimlerinde de sözkonusudur. Göz uzmanı, uzmanlık alanı nesnesini soyutlayarak bir bilgiye varır. Onun için göz, neredeyse insan vücudunun bütünlüğünden ayrı, özerk bir cihazdır. Bu nedenle, göz tamiri uzmanı olur. Giderek daralan uzmanlık alanları arasında bilginin gerçek nesnesi kaybolur. Bir bilgiye varmak için gerekli soyutlama, bir anlama ulaşmak için gerekli yöntem değil, gerçeğin kendisi haline dönüşür. Toplumsal alan da benzer şekilde şeyleşir, sosyal bilimcinin ürettiği bir nesnel olgu haline dönüşür. Mühendis veya montaj atölyesinde işçinin önündeki otomobile baktığı gibi, araştırma memurluğu kadrosunu eline geçiren sosyal bilimci de araştırma konusuna öyle bakar. O da yarattığı ile yabancılaşmıştır. Bir işe yabancılaşarak mekanik şekilde, mekanik ve ruhsuz maddeler yaratmaya devam etmek mümkündür. Yabancılaşmış sosyal bilimci ise yaratıcılık bile yapamaz. Kimsenin okumadığı raporlar ve makalelerle yaratıyormuş gibi yapar.

Gerçekte armağan ilişkisi üzerine kurulu olan modern toplum, bazı durumlarda armağanın gereğini vurgular, buna sahip çıkar, ama bunun karşı-armağanını gözardı eder. Bunun çarpıcı örneklerini, insanın toplumun kurucu gücü olduğu gerçeğinin yadsındığı, toplumun devlet gücünden tanımlandığı dünyalarda buluruz. Örneğin Türkiye'de tüm çocuklara ilkokullarda varlıklarının "Türk varlığına" armağan edildiği haykırtılır. Ama bunun karşılığında toplumun çocuklara veya geleceğin yurttaşlarına armağan edeceği bir şey olduğunun lafı edilmez. Hatta böyle bir fikrin ifade edilmesinden düzenin bekçileri, kendi konumları açısından haklı olarak rahatsız olurlar. Varlığını armağan eden kişi, bunun karşılığında başının çaresine bakmakla mükelleftir. "Türk varlığı"nın cis-

manileşmiş sureti TC devleti, bunlara "haydi" deyince askere gidecekler, gerekirse "varlıklarını vatana feda edeceklerdir." Bunun karşılığında ise kişi olarak devlete "benim adıma, benim yerime işe bulaşma; durduğun yerde dur" demek hakkına sahip değillerdir.

Kimsenin kendisini feda etmediği (bunun ille bir insan kurbanı biçiminde, askeri anlamda ve fiziki yokoluş şeklinde gerçekleşmesi gerekmez, bir sivil hizmet de topluma armağandır) bir simge ne vatan olabilir, ne cemaat ne de dernek. Buralara enerjilerini, yaşamlarının bir bölümünü, yaratıcılıklarını armağan eden bireylere, karşı-armağan olarak ücreti yeterli kılmak, tüm cemaat ilişkisinin köküne kibrit suyu dökmek demektir. Ücretli yürüyüşçülerin cansız ve gönülsüz salladıkları bayraklar, ücretli profesyonel dernekçilerin yalnız mesai saatlerinde açık lokalleri, ücretli askerlerin her türlü dava için adam öldürmeye veya ilk tehlike anında kaçmaya hazır birliklerinin ifade ettikleri bedbinlik, ücretli yatak dostunun "işini görürken" ifade ettiği can sıkıntısı ve bezginlik, karşı armağanı olmayan ve ilişkinin bedelinin kuruşu kuruşuna ödendiği benzer durumları yansıtırlar.

Eşit değişim temelinde sadece üretimin yapılabileceğini, yaratmak için ise insanların kendilerini kişi, toplumsallıklarını ise karşılıklı armağan ilişkisi içinde tanımlamaları gereği, tüm sanat kolları ve fikri yaratıcılık ve bilimsel araştırma faaliyetleri için bir ölçüde olağan olaylar olarak kabul edilir. Ama buna karşılık, büyük çoğunluğu oluşturan insanların faaliyetlerine yaratıcılık yakıştırılmaz. Çünkü kendilerini yaratıcı olarak gören insanlar sermaye, devlet veya örgüt tahakkümüne boyun eğmeyeceklerdir. Var olan düzenin kurumları, örgüt, devlet ve maddi yaratıcılık için gerekli işbölümünü ve onun kurumlarını kendilerinin oluşturduğunun bilincinde olan insanların yani bu kuruculuk konumuna sahip çıkan kişilerin, kendilerinin dışında oluşan bir otoriteye baş eğmeyeceklerinin bilincindedir. Kurucu gücün insan ve toplum dışına atılması için kuruluş efsaneleri üretilir. Bu sadece bir merkezin bilinçli, ölçüp biçip ürettiği efsaneler değil, kendi yaratıcılığından ürken, Tanrı ve toplum ötesi güçlerin yerini almaktan korkan insanların, kuruluş sorumluluğunu üzerlerinden atmak için kendilerinin ürettikleri efsanelerdir. Bu nedenle "ideolojik aygıtlar" gibi bir kavram, o aygıtların, etkili olabilmek için ürettikleri ideolojiyle benzer titreşimde olan insanlara ihtiyaçları olduğunu gözardı ettiği sürece, ideolojinin eyleme dönmesini kavrayamaz.

Yukarıda sıralanan ve günümüz dünyasından kesitler sunan örnekler, modern toplumda, toplumu yaratan sistemle toplumun kendini tanımladığı egemen simgesel sistem arasındaki uçurumun ne denli derin olduğunu gösterir. Marx bu uçurumu fetişizm olarak yorumlar. Aslında fetişizm, uçurumun müsebbibi değil, tezahürüdür. Toplumsal tahayyül, şeyleşme süreciyle zedelenmiştir. İnsan toplumu açısından akılcı olmayan seçim ve tasarruflar, artık akılcılık simgesi olmuştur. Aklîlik, insan için anlamlıdır. Mutlak aklî olamaz, çünkü aklîlik bir tasarım biçimidir. Ama iktisadiyat toplumunda toplumsalı kendi başına üretmekten aciz, yaratıcılığı üretim mekaniğine indirgeyen, hem bireyi ulu-

layıp, hem devleti kutsayan bir irrasyonel tahayyül, toplumun temelinde asli devinimini sürdüren armağan ve karşı-armağan ilişkisini yadsımak için tüm enerjisini harcar.

Modern toplumun, armağan ilişkisini hayır kurumuna indirgeyerek, onu reddetmeye çalışmasının arkasında, faydacı tahayyülün kötümser dünyası yatar. Bu dünyaya göre gerçek armağan, hoş ama gerçekleşmesi olanaksız bir hayaldir. Egoist insanın dünyasına yabancıdır. Bu dünyada egemen olan ise ya eşit çıkar değişimidir ya da bedavalık. Sadaka ve hayrın, özlerine uygun kalabilmeleri için bedava olmaları gerekir. Ama buna da bir eşitlik kılıfı bulunur. Sadakayı alan, karşılığını hayır duasıyla öder.

Varoluşun anlamını yeryüzüne indiren, ama bunu sahiplenmekten hâlâ ürken iktisadî insan için, armağan ilişkisi yeryüzünde olamayacak güzellikte bir ilişkidir. Bunun ancak bambaşka bir dünyada olabileceğini düşünür. Anlam yeryüzüne inmiş, ama insan gene de antik cennet simgesine sarılarak, İyi, Güzel ve Arzulanabilir'in kendisine layık olmadığını kabullenmiştir. İktisadî insanın içinde yaşadığı toplumsal tahayyülle, toplumun gerçekten kendini yarattığı dünya arasındaki uçurum, İyi, Güzel ve Arzulanabilir'i kendine yakıştıramayan iktisat toplumun bireyinin kendi yaratıcılığını yadsımasıyla sonuçlanır. Anlamın dünyevileştiği birey toplumu içinden, günümüzde görülen dine, kutsal inanca veya toplumötesi bir anlamsala yöneliş, kendi yaratıcılığını reddetmenin, onu bastırmanın yarattığı iç bunaltısından beslenir.

Armağan ve karşı-armağan ilişkisi perspektifinden bakılan günümüz toplumunda, temel sorun iktisadî sömürüye indirgenemeyecek derinliktedir. Asli sorun, insanın yarattığına yabancılaşması, toplumsallığını kişi olarak değil, bir profesyonel statü içinde düşünmesi ve saygınlığın maddi çıkar ilişkisi içinde anlamlandığı modern toplum kıstaslarına göre davranmaya kendini zorlamasıdır. Bu nedenle, birey ideolojisi sadece talep etme haklarının altını çizer. Oysa bireylerin demokratik prensipler ışığında toplumsallaşabilmeleri için toplumsallık görevleri hakları kadar önemlidir. Bu ikisi birbirinden ayrılamaz. Birinin varlığı, diğerinin güvencesidir. Buna karşılık, salt birey hakkı, salt ödev gibi soyuttur; hem toplumsal pratiğe ışık tutamayacak vasıfta, hem de, son tahlilde, toplumsallığı lağvedecek güçtedir.

Günümüz toplumunun tüketim, üretim, üretici güç, eşit değişim, şahsi çıkarı peşinde koşan birey kavramları ve egoizm-diğerkâmlık, çıkar ilişkisi-bedavalık (bu kelime, çoğu çağdaş dilde olduğu gibi, dilimizde de, hem beleşlik hem temelsizlik, hem nedensizlik, hem de karşılıksızlık anlamlarına gelir), özel mülkiyet-devlet mülkiyeti, pazar ekonomisi-planlı ekonomi kutuplaşmalarının ötesinde bir toplumsal anlamı olan armağan ilişkisi, çoğul toplumun yaratıcı gücüdür.

Pazar ekonomisi ve bürokratik devletin ötesini düşünmek, ne pazar ekonomisini bütünüyle reddetmek, ne de tüm siyasal yetkiyi anlık komitelere bütünüyle teslim edip, bir idari sürekliliği temsil eden tüm aygıtları lağvetmek demektir. Bireyin yok olmasının değil, kişiliğini kazanmasının, yani toplumsal bi-

Neoklasik kuramın egemenliğinin iki kaynağı

Neoklasik kuramın günümüzdeki egemen konumu, bu kuramın ideal-tipiyle modern toplumsal tahayyülün büyük ölçüde kesişmesinden kaynaklanıyor. Bu ideal-tipin çizdiği toplumun birinci özelliği, tarih dışı oluşudur. İkinci özelliği, bütün toplumsal-iktisadi konumları rekabete açan veya her an rekabete açmaya hazır bitmek bilmeyen bir *tabula rasa* hareketiyle devinmesidir. Bu nedenle neoklasik iktisat kuramı için, rekabetin idealize edilmesi hayati önem taşır. Bu sayede kuram, modern insanların özgürlüğünün en mükemmel ifadesi olma iddiasını pekiştirir.

Yöntemsel bireycilik bu iddiayı destekleyen işlev görür. Fakat gerçekte neoklasik kuramın cazibesinin esas gücü felsefî bireycilikte yatar. Felsefî bireycilik, toplumu akılcı biçimde kuran ve kurumlaştıran insanı ön plana çıkarır. Neoklasik kuramın iktisatçılar üzerinde yarattığı cazibenin esas gücü, kudsîliğini kaybetmiş modern dünyanın özgürlük modeline yaptığı çağrışımdır. Doğduğu toprak hümanizma olan, ama "ben"in ötesinde hiçbir değeri tanımayarak hümanizmanın da zaman içinde içini boşaltan bireycilik, özgürlükle öznenin bağımsızlığı arasında bir fark gözetmez. Böylece bireycilik kendi özerkliğini düşünmeyi de olanaksız kılar. Öznelerin bütün davranışlarını tanımladığı kabul edilen iktisadî akılcılık varsayımı, bireyciliğin bir ürünü olan mutlak ve soyut özgürlük tasarımının uzantısında yer alır. Birey çağı, iktisadiyat çağıyla tamamlanır.

Raymond Boudon'un önerdiği *Homo Sociologicus* modeli içindeki akılcı ve akılcı olmayan davranışlar ikilemini iktisada taşıyarak, neoklasik iktisat kuramının, yarı örtük biçimde antikonformist bir tavrı beslediği söylenebilir. Bu yaklaşım, iktisadi öznelerin geleneğe, toplumsal kurala ve benzeri dış olgulara uymaları için meşru nedenler olduğunu öne süren gerekçeleri kategorik biçimde reddederek, onların davranışlarını belirleyen "doğru nedenler" (Bourdon'un önerdiği kavram) olduğunu kabul eder. Bu "doğru nedenler", bireysel faydasını azamileştirmeye çalışan akılcı bireyin nedenleridir. Örneğin gönüllü işsizlik kuramı, eğer işsizlik konumu kişiye belli bir gelir sağlıyorsa, işsizin kendisine önerilen işleri reddetmesi için "uygun bir nedeni" olduğunu, işsizlik yardımının avantajlarının artmasıyla işsizliğin de artacağını kabul eder. Bu nedenle işsizliğin bir zorunluluk değil, bir seçim olduğunu, işsizliği arttıran en önemli etmenin Keynesgil bir eksik yatırım değil, çalışmanın külfetleri ve nimetleri hesabını altüst eden işsizlik yardımları olduğunu iddia eder. Bu yardımlar ve asgari ücret gibi engeller olmazsa, tam istihdamı sağlayacak bir ücret seviyesinin her zaman var olduğuna egemen iktisat yaklaşımı inanır.

Kabul etmek gerekir ki, "iktisatçının yöntemi" olduğu iddia edilen neoklasik kuramın yöntemi, toplumsal açıdan hassas bazı konularda, ahlâk ötesi ve anti-hümanist bir söylem tutturmayı olanaklı kılıyor. İntiharın iktisadi akılcılığını tespit eden, ya da yaşlı kişilerin hastanelerin yoğun bakım servislerinden yararlanmasını kotaya bağlamaktan söz eden bir neoklasik iktisatçının söyleminde, aşkın anlam noktaları ve dinî ahlâktan bağımsızlaşmış bir dünya görüşü arzusunun izlerini bulmak mümkün.

Yöntemsel bireycilik ve neoklasik kuramın oluşturduğu çift, hiç kimseye borcu olmayan, mutlak bağımsız bir insani varoluş etiği doğurdu. Neoklasik kuram bu model insanı radikal bir özgürlük arayışının öznesi olarak değerlendirir. Ürettiği iktisadî modeller içinde iktisadî öznelerin tercihlerine uygun seçimler yapabilmeleri olgusunu mutlaklaştırarak, kurucu münferit insan simgesine sürekli atıfta bulunarak ve demokrasiyle etkenliğin barışmasının mümkün olduğunu ima ederek, neoklasik kuram çağdaş liberal siyasal felsefenin önemli bir dalı haline geldi. Ne var ki kendisine örnek aldığı demokra-

si kavramı daha çok muhafazakâr liberalizmin dünyasına ait. Buna rağmen anti-muhafazakâr olduklarına inanan araştırmacılar nezdinde neoklasik kuramın meşruiyeti zayıflamıyor. Matematik ağırlıklı çalışmaların verdiği bilimsellik görüntüsü bu meşruiyeti pekiştiriyor. Sosyo-ekonomik olgulara muhakkak mikroekonomik temeller aramak gereğini neoklasik kuram iktisat disiplinine empoze ediyor. Bu zorunlu araştırma porgramının gücü ve görünür meşruiyeti, büyük ölçüde, bu tasarımın taşıyıcısı olduğu bireyin özgürlüğü simgesinde yatıyor. Neoklasik iktisat kavramı, sahiplenici bireyciliğin *(possesive individualism)* en azından toplumun görünür sathına bütünüyle egemen olduğu ortamın, o havanın kuramıdır (Macpherson, 1962).

rey olmasının yollarını açan bir dönüşüm içinde toplumu düşünmek, demokrasiyi de demokrasi ideali olarak düşünmek demektir. Bu dönüşüm, toplumun tarifini hem kendinden, hem de ilişkide olduğu diğer insanlardan yapan, görevlerini haklarıyla dengeleyen, soyut toplumsallık kerte ve prensiplerine somut aidiyet alanları içinde vücut buldurtan, kendini bir tarihin uzantısında ve bir geleceğin de yaratılış anında gören bir topluma doğru yönelmektir. Burada belirleyici araçlar, ne üretim araçlarının özel mülkiyeti, ne de tersine bunların toplumsal mülkiyetidir. Toplumu oluşturan herkesin asgari yaşam hakkının tanındığı, bunun karşılığında bir çalışma zorunluluğunun getirilmediği, buna karşılık insanların asgari geçim armağanı karşılığında, topluma karşı-armağanı diledikleri yaratıcılık alanında verebilmelerine olanak tanınan bir çoğul varoluş toplumunda, kişi olarak herkesin temel denkliği egemen prensiptir.

Böyle bir toplumu düşünebilmek için günümüz toplum ve insanının kendinden sakladığı, sahiplenmekten korktuğu, toplumu yaratan gücün kendisi olduğu gerçeğini ağırbaşlılık ve serinkanlılık içinde kabul etmesi, bunu açıkça ifade etmesi gerekmektedir. Çoğul toplum içinde çatışmanın, yarışmanın, gerginliğin olduğu, bir toplumdur. Demokrasinin onu yaratan insanların özgür iradelerinden başka hiçbir güvencesi yoktur. Bu anlamda, ne görünmez bir elin düzenlediği liberal yeryüzü cenneti tahayyülü ne de çağımız Marksist ahiret biliminin (eskatoloji) insanötesi güvenceleri çoğul demokrasi düşünü için rehber olabilirler. Bunlar, günümüz insanı için, insanlığın bir dönem ütopyasına tercümanlık etmiş, fakat solukları tükenmiş tarihi ütopyalardır. İfade ettikleri insan ve toplum bilimleri olarak geçerliliklerini yitirmiş olsalar bile, daha doğru, daha güzel bir dünya anlayışının tezahürü olarak bugün de saygındırlar.

İnsanoğlunu ütopyalar harekete geçirir, ütopyaları sayesinde insan tarihi yaratır ve bazı durumlarda da, ütopyalarının esiri olarak insanlar kendilerini ve başkalarını felaketlere sürüklerler. Ama yapılan güzelliklerden, ne de hatırlanması hoş olmayan felaketlerden ütopyalar değil, onları hayata geçirenler sorumludur. Her Hıristiyan engizisyon mahkemesinde hâkimlik yapmaz, her Müslüman kâfir kesmez, her Leninist siyasal kumpas peşinde değildir, ne de her Nazi taraftarı gazlama odası sorumlusu olur. Bunun tersine, engizisyon hâkimi, Müslüman mücahit, profesyonel devrimci ve SS subayı olanlarda bir ortak yön oldu-

ğunu kolaylıkla görürüz. Hepsi kendi varlıklarını reddedip, onların dışında belirlenen bir ulu güce kapılanmışlardır. Kendilerinin dışında telaffuz edilmiş bir sözün sadık uygulayıcılarıdırlar. Aynı simgesel güçte olmasa da, iktisat toplumunun bireyinden de benzer bir kendini adama beklenir. Birey, bir asker disiplini içinde kendini bu kez iktisadî örgüte, yani işletmeye adamalıdır.

İnsanların özgürleşmesi ütopyasının insanı yok eden bir temerküz kampı düzenine dönüştüğüne şahit olduğumuz 20. yüzyılda, kimi çığırtkanların alelacele ütopya kavramını bundan sorumlu tutmaları oyunun kuralıdır. Ama bir yerinde sayma veya kendi etrafında dönme düzeni olarak tarihi görmeyenler, ütopyanın vardığı ütopya-karşıtı durumdan, insanların yaratıcılığının değil, parti, planlama teşkilatı, ordu ve haberalma örgütü dörtlüsüne özgürlük ve demokrasi ütopyasını teslim edenlerin sorumlu olduklarını hatırlayacaklardır. Farklılıkları içinde denk kişilerin yaratıcı ve çoğul toplumu ideali, ekonominin toplumsallaştığı, bireyin kişileştiği, yaratıcılığın üreticiliğe egemen olduğu bir toplumsal tahayyülün ürünü olabilir. İnsanoğlunun bugüne kadar yarattıklarını küçümsemeden, bugüne kadar yıkıp mahvettiklerini de gözardı etmeden bunların üzerinden bir arzulanır öte düşünmek, tüm yaratıcı toplumsallıkları içinde sadece kişilere veridir.

TARTIŞMA SORULARI

- ☐ *Piyasa toplumunun temel özellikleri nelerdir?*
- ☐ *Liberalizmle Marksizmin iktisadi olana yaklaşımları arasındaki benzerlikler ve farklar nelerdir?*
- ☐ *Faydacılık düşüncesine dayanmayan bir liberal iktisat kuramı mümkün müdür? Marksizm faydacı bir ideoloji midir?*
- ☐ *Neoklasik iktisadın özgürlük anlayışını günümüz demokrasileri ışığında inceleyiniz.*
- ☐ *Armağan değişimi ilişkisi modern toplumda geçerli olan bir toplumsal ilişki biçimi midir?*
- ☐ *Modern toplumla neoklasik iktisat arasındaki ilişkinin içeriği ve nitelikleri nelerdir?*
- ☐ *İktisat ideolojisi ile demokrasi arasındaki gerilimi inceleyiniz.*
- ☐ *Marksizmi iktisat ideolojisi içinde yer alan bir siyasal düşünce akımı olarak değerlendirmek mümkün müdür?*

Aglietta, Michel, "Financial market failures and Systemic Risks", *Document de travail de CEPII*, sayı: 96-01, Paris, 1996.

Arrow, Kenneth, *Social Choice and Individual Values*, Wiley, New York, 1950.

Bataille, Georges, *Lanetli Pay*, çev. Mukadder Yakupoğlu, Mor Yayınları, 1999.

Baudrillard, Jean, *Gösterge Ekonomi Politiği Hakkında Bir Eleştiri*, çev. Oğuz Adanır-Ali Bilgin, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2009.

Becker, Garry, *The Economic Approach to Human Behavior*, Chicago University Press, 1976.

Bourdieu, Pierre, *Les structures sociales de l'économie*, Seuil, Paris, 2000, s. 22-24.

Buchez, P.J.B. ve P.C. Roux, *Histoire parlementaire de la Révolution Française*, c. 9 ve 10, Paulin, Paris, 1834.

Buğra, Ayşe, *İktisatçılar ve İnsanlar*, İletişim Yayınları, 1995.

Caillé, Alain, *Faydacı Aklın Eleştirisi*, çev. Devrim Çetinkasap, İletişim Yayınları, 2007.

Clastres, Pierre, *Devlete Karşı Toplum*, çev. Mehmet Sert-Nedim Demirtaş, Ayrıntı Yayınları, 1991.

Dumont, Louis, *Homo Equalis. Genese et épanouissement de l'idéologie économique*, Gallimard, Paris, 1977.

Foucault, Michel, *Kelimeler ve Şeyler*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, 1995.

Godbout, Jacques, *Armağan Dünyası*, çev. Dilek Hattatoğlu, İletişim Yayınları, 2003.

Guerrien, Bernard, *Neoklasik İktisat*, çev. Ertuğrul Tokdemir, İletişim Yayınları, 2001.

Heller, Agnes, *La théorie des besoins chez Marx*, U.G.E., Paris, 1978.

Hyde, Lewiz, *Armağan: Sanatsal Yaratıcılık Dünyayı Nasıl Değiştirir?*, çev. Emine Ayhan, Metis Yayınları, 2008.

Illich, Ivan, *Şenlikli Toplum*, çev. Ahmet Kot, Ayrıntı Yayınları, 1988.

İnsel, Ahmet, "'Piyasalar'ın İdeolojik İşlevi", *Neoliberalizm: Hegemonyanın Yeni Dili*, Birikim Yayınları, 2004, s. 82-99.

—, "Topluma karşı iktisadî insan", *İktisat İdeolojisinin Eleştirisi*, Birikim Yayınları, 1993, s. 83-148.

Jaccard, P., *Histoire sociale du travail Payot*, Paris, 1960.

Lordon, Frédéric, *Les quadratures de la politique économique*, Albin Michel, Paris, 1997.

Macpherson, C.B., *The Political Theory of Possesive Individualism, Hobbes to Locke*, Clarendon Press, Oxford, 1962.

Madra, Yahya M., Ceren Özselçuk ve Kenan Erçel, "Bir tabu olarak 'ekonomi'" *Toplum ve Bilim*, 95, Kış, 2002/2003.

Marx, Karl, *Le Capital*, c. 1., Ed. Sociales, Paris, 1976.

Mathiez, A., *La question sociale pendant la Révolution Française*, Edouard Cornély, Paris, 1905.

Mauss, Marcel, *Sosyoloji ve Antropoloji*, çev. Özcan Doğan, DoğuBatı Yayınları, 2005.

Pottier, J.P., "L'Assemblée Constituante et la question de la liberté du travail", *Idées économiques sous la Révolution*, P.U.L., Lyon, 1989.

Sahlins, Marshall, *Taş Devri Ekonomisi*, çev. Taylan Doğan-Şirin Özgün, BGST Yayınları, 2010.

Schelle, G. (ed.), *Oeuvres de Turgot et documents le concernant*, 5 cilt, Felix Alcan, Paris, 1913-1923.

ÖZGEÇMİŞLER

AHMET MURAT AYTAÇ 1996 yılında Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nden mezun olmuştur. Yine aynı üniversitede siyaset bilimi alanındaki yüksek lisans ve doktora çalışmalarını tamamlamıştır. *Ailenin Serencamı: Türkiye'de Modern Aile Fikrinin Oluşumu* (2007) ve *Kitlelerin Ruhu: Siyasal ve Sosyal Kuramda Kalabalık Tahayyülleri* (2012) başlığıyla yayımlanmış iki kitabı, siyaset teorisi ve insan hakları alanında yayımlanmış çeşitli makaleleri bulunmaktadır. Halen Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde öğretim üyesi olarak çalışmaktadır.

EVREN BALTA Lisans derecesini Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden aldı. Yüksek Lisansı ODTÜ Sosyoloji Bölümü'nde tamamladıktan sonra, Columbia Üniversitesi School of International and Public Affairs'de (New York, ABD) Uluslararası İlişkiler alanında ikinci bir yüksek lisans yaptı. Doktorasını 2007 yılında CUNY - Graduate Center'da (New York, ABD) "Rusya ve Türkiye'de Devlet Kapasitesi ve İç Çatışma" başlıklı doktora tezi ile Siyaset Bilimi alanında aldı. *Türkiye'de Devlet, Ordu ve Güvenlik Siyaseti* (der., İsmet Akça ile birlikte, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010), *Küresel Güvenlik Kompleksi* (İletişim Yayınları, 2012) ve *Küresel Siyasete Giriş* (ed., İletişim Yayınları, 2014) isimli kitapları ve çeşitli dergilerde yayınlanmış makaleleri bulunmaktadır.

TANIL BORA 1963 Ankara doğumlu. İstanbul Erkek Lisesi ve Ankara Üniversitesi SBF mezunu. 1988'den beri İletişim Yayınları'nda araştırma-inceleme dizisi editörlüğünü yürütüyor. *Birikim*'de yazıyor. Üç aylık sosyal bilimler dergisi *Toplum&Bilim* dergisinin yayın yönetmeni. Ağırlıklı çalışma alanı: Türkiye'de siyasal düşünceler, özellikle sağ ideolojiler ve milliyetçiliktir. Bu konulardaki kitapları: *Devlet Ocak Dergâh - 1980'lerde Ülkücü Hareket* (Kemal Can'la birlikte, İletişim Yayınları, 1991), *Milliyetçiliğin Kara Baharı* (Birikim Yayınları, 1995), *Türk Sağının Üç Hali* (Birikim Yayınla-

rı, 1999), *Devlet ve Kuzgun - 1990'lardan 2000'lere MHP* (Kemal Can'la birlikte, İletişim Yayınları, 2004), *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, 4, Milliyetçilik* (editör, İletişim Yayınları, 2004), *Medeniyet Kaybı: Milliyetçilik ve Faşizm Üzerine Yazılar* (Birikim Yayınları, 2006), *Türkiye'nin Linç Rejimi* (Birikim Yayınları, 2008).

Diğer çalışmaları: *Yeşiller ve Sosyalizm* (derleme, Ayrıntı Yayınları, 1988), *Rudolf Bahro: Nasıl Sosyalizm, Hangi Yeşil, Niçin Tinsellik?* (derleme, Ayrıntı Yayınları, 1989), *Yugoslavya: Milliyetçiliğin Provokasyonu* (Birikim Yayınları, 1991), *Bosna-Hersek: "Yeni Dünya Düzeni"nin Av Sahası* (Birikim Yayınları, 1994), *Futbol ve Kültürü* (derleme, R. Horak ve W. Reiter'le birlikte, İletişim Yayınları, 1993), *Yeni Bir Sol Tahayyül İçin* (derleme, Birikim Yayınları, 2000), *Takımdan Ayrı Düz Koşu* (derleme, İletişim Yayınları, 2001), *Ankara Rüzgârı - Gençlerbirliği Tarihi* (Gençlerbirliği Spor Kulübü Yayını, 2003), *Taşraya Bakmak* (derleme, İletişim Yayınları, 2005), *Kârhanede Romantizm - Futbol Yazıları* (İletişim Yayınları, 2006), *"Boşuna mı Okuduk?": Türkiye'de Beyaz Yakalı İşsizliği* (Aksu Bora, Necmi Erdoğan, İlknur Üstün ile birlikte, İletişim Yayınları, 2011), *Tren Bir Hayattır* (der., İletişim Yayınları, 2012), *Çizgi Açığı: Futbol Yazıları Çizileri* (Turgut Yüksel ile birlikte, İletişim Yayınları, 2013), *Sayfiye: Hafiflik Hayali* (der., İletişim Yayınları, 2014).

MENDERES ÇINAR Başkent Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü öğretim üyesi. Floransa Avrupa Üniversitesi Enstitüsü'nde Giorgia La Pira Araştırmacısı (1999) ve Boston ve Harvard Üniversitelerinde Ziyaretçi Araştırmacı (2008-9) olarak bulundu. Türkiye siyaseti ve İslâmcılık üzerine çeşitli yerli ve yabancı dergi ve kitaplarda makaleleri yayınlandı. Bunlardan bir kısmı *Siyasal Bir Sorun Olarak İslâmcılık* (Dipnot, Ankara, 2005) başlıklı kitapta derlendi. "Explaining the Popular Appeal and Durability of the Justice and Development Party in Turkey," *Negotiating Political Power in Turkey* içinde (Routledge, New York, 2013) ve "Parochial Democratization in the Decade of Justice and Development Party" *Turkish Studies*, 15, (2014) başlıklı makaleler ile *Türk Parlamento Tarihi: 1965-69*, 4 cilt (TBMM, Ankara, 2012) başlıklı kitap yakın zamanlarda yayınlanmış eserlerindendir.

AHMET DEMİREL 1957'de Trabzon'da doğdu. Orta öğrenimini 1976'da Darüşşafaka Lisesi'nde tamamladıktan sonra, 1980'de Boğaziçi Üniversitesi İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi Bölümü'nü bitirdi. Aynı üniversitenin Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde yüksek lisans çalışmasını, ardından 1993 yılında doktorasını tamamladı. 1981'de *Yurt Ansiklopedisi*'nin "sosyo-ekonomik yapı bölümü" koordinatörü olarak çalışma yaşamına atılan Demirel, şimdiye kadar çeşitli basın yayın kuruluşları ile piyasa ve kamuoyu şirketlerinde çalıştı. Halen Marmara Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde öğretim üyesi olarak çalışıyor ve Türkiye'nin yakın siyasi tarihiyle ilgili çalışmalarını sürdürüyor. Pek çok makale ve araştırmasının yanı sıra *Birinci Meclis'te Muhalefet: İkinci Grup* (İletişim Yayınları, 1994), *Ali Şükrü Bey'in Tan Gazetesi* (İletişim Yayınları, 1996), *İsmet İnönü/Defterler (1919-1973)* (yay. haz., YKY, 2001), *Nihat Erim/Günlükler (1925-1979)* (yay. haz., YKY, 2005), *İlk Meclis'in Vekilleri: Milli Mücadele Döneminde Seçimler* (İletişim Yayınları, 2010), *Tek Partinin Yükselişi* (İletişim Yayınları, 2012), *Tek Partinin İktidarı: Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)* (İletişim Yayınları, 2013) başlıklı kitapları da yayınlanmıştır.

SEZGİ DURGUN 1974'te İzmir'de doğdu. Boğaziçi Üniversitesi Felsefe Bölümü'nden lisans ve yüksek lisans derecesi aldı. Bir süre Yeditepe Üniversitesi'nde felsefe dersleri verdikten sonra akademik ilgisini siyaset bilimi alanına yöneltti. 2003-2004 yılında aldığı burs ile Central European Üniversitesi Siyaset Bilimi Bölümü'ne girdi; "Milliyetçilik Çalışmaları" programında *Nationalism, Nietzsche and Ressentiment* başlıklı çalışmasıyla ikinci yüksek lisansını tamamladı. 2010'da Marmara Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde yaptığı çalışma ile doktora derecesi aldı. Siyaset felsefesi, bilgi kuramları ve yöntembilim dersleri vermektedir. İdeolojiler, mekân felsefesi, coğrafya ve milliyetçilik konularında araştırmalarını sürdürmektedir. *Memalik-i Şahane'den Vatan'a* (İletişim Yayınları, 2011) başlıklı bir kitabı bulunmaktadır.

AHMET İNSEL 1955'te İstanbul'da doğdu. Üniversite eğitimini Paris 1 Pantheon-Sorbonne Üniversitesi İktisat Bölümü'nde yaptı ve aynı üniversitede iktisat doktorası hazırladı. 1984 yılından beri üniversitede öğretim üyesi olan Ahmet İnsel'in Türkçe yayımlanmış kitapları: *Türkiye Toplumunun Bunalımı* (Birikim Yayınları, 1990), *Düzen ve Kalkınma Kıskacında Türkiye* (Ayrıntı Yayınları, 1996), *İktisat İdeolojisinin Eleştirisi* (Birikim Yayınları, 1993), *Solu Yeniden Tanımlamak* (Birikim Yayınları, 2000), *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, Cilt 2, Kemalizm* (ed.) (İletişim Yayınları, 2001), *Neo-Liberalizm: Hegemonyanın Yeni Dili* (2004), *Bir Zümre, Bir Parti: Türkiye'de Ordu* (der.) (Ali Bayramoğlu ile birlikte, Birikim Yayınları, 2004), *Ergenekon'a Gelmeden... Türkiye'de Devlet Zihniyeti* (Ümit Kıvanç ile birlikte, Birikim Yayınları, 2008), *Ermeni Tabusu Üzerine Diyalog* (Michel Marian ile birlikte, İletişim Yayınları, 2010).

METE KAAN KAYNAR 1972'de Ankara'da doğdu. 1993 yılında Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Kamu Yönetimi Bölümü'nden mezun oldu. University of Westminster, Centre for Study of Democracy'de Visiting Research Associate olarak çalıştı. 2003 yılında Siyaset Bilimi doktoru, 2008 yılında Siyasal Hayat ve Kurumlar alanında doçent oldu. Halen Hacettepe Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nde Öğretim Üyesi ve *Özgür Üniversite Forumu Dergisi*'nde Yayın Kurulu Üyesi olarak çalışmaktadır. Türkiye Ortadoğu Vakfı: Özgür Üniversite ve Eğitim-Sen 5 Nolu Şube üyesidir.

ALEV ÖZKAZANÇ 1967 yılında Ankara'da doğan Özkazanç, lisans derecesini ODTÜ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nden almıştır. Yüksek lisans eğitimini Essex Üniversitesi'nde Siyaset Teorisi üzerine yapmış ve 1998 yılında AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Anabilim Dalı'nda Siyaset Bilimi alanında "Türkiye'de Siyasi İktidar ve Meşruiyet Sorunu: 1980'li Yıllarda Yeni Sağ" isimli teziyle doktora derecesini almıştır. Halen aynı fakültede yardımcı doçent olarak çalışmalarını devam ettirmektedir. Yayımlanmış pek çok makalesinin yanı sıra, *Bob Jessop, Hegemonya, Post-Fordizm ve Küreselleşme Ekseninde Kapitalist Devlet* (der. ve çev, Betül Yarar ile birlikte, İletişim Yayınları, 2005) başlıklı derlemeyi hazırlamış; *Siyaset Sosyolojisi Yazıları: Yeni Sağ ve Sonrası* (Dipnot Yayınları) başlıklı kitabı 2007'de yayımlanmıştır.

YÜKSEL TAŞKIN 1972 yılında Rize'nin Pazar ilçesinde dünyaya geldi. 1994'te Boğaziçi Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden mezun oldu. Aynı bölümde yüksek lisans (1995) ve doktora çalışmalarını (2001) tamamladı. 2002'den itibaren Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siya-

set Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde akademik faaliyetlerine devam eden Taşkın, 2009'da doçent oldu. New York Üniversitesi Yakın Doğu Çalışmaları Merkezi (1999-2000), Hollanda'daki Modern Dünya'da İslâm Çalışmaları Uluslararası Enstitüsü'nde (ISIM) 2005-2006 sonbahar döneminde ve ABD'deki Northwestern Üniversitesi, Buffett Uluslararası ve Karşılaştırmalı Araştırmalar Merkezi'nde 2011-2012 bahar döneminde misafir öğretim üyesi olarak bulundu. Türkiye sağının farklı bileşenleri üzerinde yürüttüğü akademik çalışmalarının bir kısmı İletişim Yayınları tarafından hazırlanan "Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce" kitap dizisinde yer aldı. *Birikim* dergisinde de çeşitli yazıları yayımlanan Taşkın'ın ilgilendiği diğer konular, "siyaset sosyolojisi", "entelektüeller ve toplumsal hareketler", "Ortadoğu'da toplum ve siyaset" olarak öne çıkmaktadır. Yayımlanmış eserleri şunlardır: *Anti-Komünizmden Küreselleşme Karşıtlığına: Milliyetçi Muhafazakâr Entelijansiya* (İletişim Yayınları, 2007), *AKP Devri: Türkiye Siyaseti, İslâmcılık ve Arap Baharı* (Birikim Yayınları, 2013), *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi* (Suavi Aydın ile birlikte, İletişim Yayınları, 2014).

ÇAĞDAŞ ÜNGÖR Marmara Üniversitesi İngilizce Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde öğretim üyesidir. Lisans eğitimini ODTÜ Uluslararası İlişkiler (1998), yüksek lisans eğitimini İstanbul Bilgi Üniversitesi Kültürel İncelemeler programında (2004) tamamladı. Çin Halk Cumhuriyeti'nin Wuhan ve Beijing kentlerinde Çince dil eğitimi aldı ve araştırmalarda bulundu. Mao Zedong dönemi Çin dış propagandasını incelediği teziyle 2009 yılında New York Eyalet Üniversitesi, Binghamton Tarih Bölümü'nden doktora derecesini aldı. Akademik ilgi alanları arasında modern Çin toplumu ve siyaseti, Soğuk Savaş tarihi, kamuoyu ve medya çalışmaları vardır. Turkey in the Cold War: Ideology and Culture (Palgrave-Macmillan, 2013) adlı kitabın editörlerinden biridir.

MURAT YÜKSEL 1973 yılında Merzifon'da doğdu. Boğaziçi Üniversitesi'nde Siyaset Bilimi ve Sosyoloji eğitimini 1996 yılında tamamladı. Yüksel lisans (1999) ve doktora (2008) derecelerini Columbia Üniversitesi Sosyoloji bölümünden aldı. Halen Koç Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde öğretim üyesi olup siyaset sosyolojisi, tarihsel sosyoloji, göç hareketleri ve toplumsal hareketler üzerine çalışmalar yürütmektedir.

DİZİN

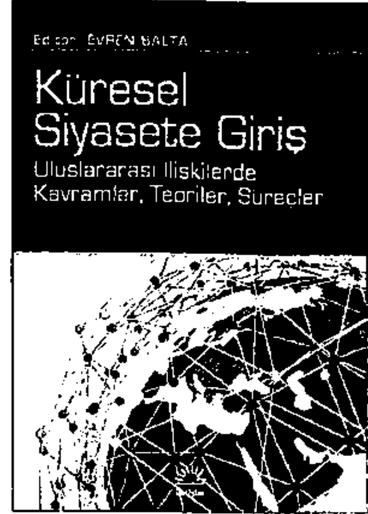
İletişim'den

Editör EVREN BALTA

Küresel Siyasete Giriş

Uluslararası İlişkilerde Kavramlar, Teoriler, Süreçler

581 sayfa

Etrafımızdaki dünyanın ve onun bilgisinin büyük bir hızla dönüşüme uğradığı bir dönemde yaşıyoruz. Bir önceki yüzyıla ait bütün bilgilerimiz hızla geçersizleşiyor, sosyal bilimlerin içindeki disiplinlerarası ayrımlar bulanıklaşıyor. Uluslararası göç, küresel ekonomik krizler, küresel çevre sorunları, enerji krizleri, ulusüstü oluşumların derinleşmesi, savaşın yeni biçimleri uluslararası ilişkiler disiplinini kuran ve onu diğer disiplinlerden ayıran, içerisi ile dışarısı arasındaki ayrımın geçerli olmadığı iddialarının yaygınlaşmasına yol açıyor. Hukuksal bir statü olarak egemenlik korunmaya devam etse de bütün bu sözü edilen dönüşümler egemenliğin siyasal bir kapasite olarak dönüşmesine neden oluyor. Ekonomiden siyasete, yönetimden idari yapılanmaya, insan haklarından çevre sorunlarına, kuvvet kullanmadan cezai yargıya, spordan kültüre, bilim-sanattan eğitime kadar neredeyse tüm alanlarda yeni ilke ve kurallar getirmeye başlayan küresel hukuk, devletlerin sadece dış değil aslında iç egemenliklerinin de bir şekilde sınırlanması anlamına geliyor.

Türkiye'deki farklı üniversitelerden genç kuşak akademisyenlerin ortak ürünü olan bu çalışma, üniversite öğrencileri için bir kaynak kitap, uluslararası ilişkilerin küresel siyasete dönüşümünü merak edenler için kapsamlı bir rehber niteliği taşıyor.